KÖZÉP-EURÓPAI ARCKÉPCSARNOK

20. század

LUKÁCS ISTVÁN – MAJOROS ISTVÁN
SZERKESZTŐK

ELTE BTK
Új– és Jelenkori
Egyetemes Történeti Tanszék

BUDAPEST
2018

Közép-európai arcképcsarnok
20. század

Közép-európai arcképcsarnok
20. század

Szerkesztő
Lukács István – Majoros István

ELTE
BTK
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék

BUDAPEST

2018

Közép-európai arcképcsarnok
20. század

© Szerzők, 2018
© Szerkesztők, 2018

ISBN: 978-963-284-979-9
online – ISBN 978-963-284-980-5

Kiadja:

ELTE BTK
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

honlap:
www.ceeol.com

A kötet megjelenését
a *Magyar Lajos Alapítvány*
támogatta

Borító: Majoros István
imajoros6@gmail.com

Nyomdai munkák: ROBINCO KFT
Budapest

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*, Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Tartalom

A kötet szerkesztői 11

Majoros István
Bevezető gondolatok Közép-Európáról 13

Bartha Eszter 17
Egy szabálytalan szociológuspálya
Rézler Gyula és a magyar társadalomtudomány

Búr Gábor
Jan Christian Smuts: egy „tiszteletbeli" közép–európai Dél–Afrikából 35

Fried Ilona
Fiuméből a nagyvilágba. A történelem alakítója és tudósa
Leo Valiani, az Olasz Köztársaság egyik Atyja 51

Garadnai Zoltán
Mitterrand Európai Konföderációs terve
1989. december 31.–1991. június 13–15. 63

Gecse Géza
Koszorús Ferenc – A becsület útján
Egy méltatlanul „elfelejtett" magyar vezérkari tiszt 81

Gerő András
Uralkodás és emlékezet
IV. Károly 97

Gulyás László
Kiemelkedő államférfi avagy Közép–Európa rossz szelleme?
Edvard Beneš 111

Halász Iván
Milan Hodža
Egy szlovák agrárius politikus és közép–európai gondolkodó 127

Hevő Péter
A korlátozott terjeszkedés
Helmut Kohl és Közép–Európa 145

Horváth Jenő
III. Viktor Emánuel 167

Agnieszka Janiec-Nyitrai
Milan Kundera Közép–Európa tragédiájáról
Viták kereszttüzében 189

Kecskés D. Gusztáv
Fejtő Ferenc, Közép–Európa közvetítője Franciaországban 205

Kurdi Krisztina
Az elfeledett Nathan Birnbaum és a megtalált keleti zsidóság 217

Ligeti Dávid
Békepárti külügyminiszter a Nagy Háború árnyékában
Gróf Ottokar Czernin élete és pályafutása 229

Lukács B. György
„Edvard Kocbek
Egy szlovén keresztényszocialista vizionárius” 245

M. Madarász Anita
George Frederick Cushing és Magyarország a hidegháború korában 257

Mátay Mónika
Hogyan lehet egy író analfabéta? 275

Mészáros Andor
Karel Kramář 293

Orosz Magdolna
Látlelet a Monarchiáról
Arthur Schnitzler 305

Sipos Balázs
Asszimiláció, sovinizmus és idegen hatások
Rákosi Jenő életéről és életrajzáról 321

Szatmári Péter
Az osztrák Richelieu
Ignaz Seipel politikai portréja 335

Szávai Ferenc
Hantos Elemér (1881–1942)
Egy elfeledett közgazdász 345

Székely Gábor
Diktátorok árnyékában
Georgi Dimitrov 359

Szerencsés Károly
Egy közép-európai sors
– egy valamennyiért, valamennyi egyért – 375

Varga Zsuzsanna
Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából 391

Vizi László Tamás
A trianoni békeszerződés magyar aláírói:
Dr. Benárd Ágost és Drasche–Lázár Alfréd 405

Vonyó József
Gömbös Gyula 421

A kötet szerzői 441

Contents

Editors 11

Majoros, István
Introductory Thoughts about Central Europe 13

Bartha, Eszter
An Irregular Sociologist Carreer
Gyula Rézler and the Hungarian Social Science 17

Búr, Gábor
Jan Christian Smuts: an „honorary" Central European from South Africa 35

Fried, Ilona
From Fiume to the World. The Creator and Scholar of History
Leo Valiani, a Father of the Italian Republic 51

Garadnai, Zoltán
Mitterand's European Confederate Plan
31 December 1989 – 13-15 June 1991 63

Gecse, Géza
Ferenc Koszorús – On the Road of Honour
An Undeservedly Forgotten Hungarian Staff Officer 81

Gerő, András
Reign and Memory
Charles IV 97

Gulyás, László
Prominent Statesman or Evil Genius of Central Europe?
Edvard Beneš 111

Halász, Iván
Milan Hodža
A Slovak Agrarian Politician and Central European Thinker 127

Hevő, Péter
Limited Expansion
Helmut Kohl and Central Europe 145

Horváth, Jenő
Victor Emmanuel III 167

Agnieszka Janiec-Nyitrai
Milan Kundera about the Tragedy of Central Europe
In the Crossfire of Disputes 189

Kecskés, D. Gusztáv
Ferenc Fejtő, Mediator of Central Europe in France 205

Kurdi, Krisztina
The Forgotten Nathan Birnbaum and the Found Jewry 217

Ligeti, Dávid
Foreign Minister of Peace in the Shadow of the Great War
Count Ottokar Czernin's Life and Carreer 229

Lukács, B. György
„Edvard Kocbek
A Slovenian Christian Socialist Visionary" 245

M. Madarász, Anita
George Frederick Cushing and Hungary in the Cold War Era 257

Mátay, Mónika
How Can a Writer Be Illiterate? 275

Mészáros, Andor
Karel Kramář 293

Orosz, Magdolna
Medical Report of the Monarchy
Arthur Schnitzler 305

Sipos, Balázs
Assimilation, Chauvinism and Alien Influences
Jenő Rákosi's Life and Biography 321

Szatmári, Péter
The Austrian Richelieu
Ignaz Seipel's Political Portrait 335

Szávai, Ferenc
Elemér Hantos (1881–1942)
A Forgotten Economist 345

Székely, Gábor
In the Dictators Shadow
Georgi Dimitrov 359

Szerencsés, Károly
A Central European Fate
– One for All and All for One – 375

Varga, Zsuzsanna
A forgotten chapter from Ferenc Erdei's biography 391

Vizi, László Tamás
Hungarian Signatories of the Peace Treaty of Trianon
Dr. Ágost Benárd and Alfréd Drasche–Lázár 405

Vonyó, József
Gyula Gömbös 421

Authors 441

A kötet szerkesztői

Lukács István
egyetemi tanár (DSc)
a Szláv és Balti Filológiai
Intézet igazgatója,
tanszékvezető

Majoros István
professor emeritus (DSc)
Új- és Jelenkori Egyetemes
Történeti Tanszék

A kötet szerkesztői

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század,*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Majoros István

Bevezető gondolatok Közép-Európáról

Könyvünk huszonhét portrét mutat be a 20. századi Közép-Európából. A bemutatott személyek között olyanok is szerepelnek, akik nem Közép–Európában éltek és tevékenykedtek, de működésük kapcsolódott régiónkhoz. Így például a dél–afrikai Jan Christian Smuts, aki 1917-ben Svájcban találkozott az Osztrák–Magyar Monarchia képviselőivel, hogy a békéről tárgyaljon velük, majd 1919-ben Budapestre jött ugyancsak tárgyalni, s ezért méltán érdemli ki a *„tiszteletbeli"* közép-európai címet.

François Mitterand francia köztársasági elnökre sem lehet azt mondani, hogy közép-európai ember, de elnöki tevékenysége, konföderációs terve mégis a régióhoz köti. Említhetjük az angol George Cushingot, aki a budapesti Eötvös Kollégiumban tanult, majd a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetének professzoraként és hazánk kitűnő ismerőjeként segítette a két ország kapcsolatait a hidegháború éveiben.

Bemutatunk olyan személyeket is, akiket a történelem méltatlanul elfeledett, pedig tevékenységük alapján tiszteletet érdemelnek. Ilyen volt az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó királya, a fiatalon, száműzetésben meghalt IV. Károly. A katolikus egyház bár boldoggá avatta, de *„világi emlékezete alig létezik"*. A szerző még annyit tesz hozzá: *„A múlandóságban sincs egyenlőség."*

A méltatlanul elfeledettek közé tartozik Hantos Elemér, a Budapesti Egyetem (az ELTE elődje) professzora is, aki a két háború között angol, francia, német és magyar nyelvű publikációival és szervező munkájával igyekezett orvosolni, megoldani Közép–Európa égető problémáit a két háború közti időszakban, különösen a gazdasági világválságot követően.

A történelmi emlékezetben szintén jobb sorsra érdemes Koszorús Ferenc, aki az I. páncélos hadosztály vezérkari főnökeként 1944. július 6-ai akciójával a budapesti és a fővárosba menekült vidéki zsidóság nagy részét megmentette.

Kevesen ismerik Nathan Birnbaum nevét, még a zsidóság köreiben is, jóllehet a kelet-európai zsidóság jeles képviselője volt a 19. század végén és a 20. század első felében.

És tudják-e, kik írták alá a trianoni békeszerződést? Dr. Benárd Ágost és Drasche–Lázár Alfréd. Az ő nevük is a feledés homályába merült még a szakemberek körében is, pedig mindketten fontos pozíciókat töltöttek be a Monarchia idején és a két háború közti időszakban is.

Olvashatunk aztán egy Svájcban élt magyar írónőről, Kristóf Ágotáról, aki francia nyelvterületen jól ismert, de Magyarországon alig tudnak róla valamit. Közép–európai sors, mondhatnánk erre, de nem az. Más kul-

túrkörben, más régióban is előfordul ehhez hasonló. Amikor egy neves spanyol írót megkérdeztek, hogy mi a véleménye José Moncadaról, talán a legjelentősebb katalán íróról, kijelentette, nem ismeri őt. Pedig a kortársa volt.

Könyvünk természetesen *„igazi”* közép–európaiakkal is megismerteti az olvasót. Olyanokkal, akik itt születtek, munkásságuk ehhez a régióhoz kapcsolódik: Erdei Ferenc, Rákosi Jenő, Milan Kundera, Karel Kramář, Gömbös Gyula, Arthur Schnitzler, Edvard Kocbek, s még sorolhatnánk a neveket. Huszonhét személyiség, huszonhét tanulmány, jeles szerzők tollából.

A könyv szerzői, szerkesztői számára természetes a Közép–Európa fogalom használata, e bevezetőben mégis fel kell tenni a kérdést: mit jelent Közép–Európa és létezik-e ez a régió? A kérdés azért jogos, mert Hanák Péter a *Közép–Európa két koncepciója* című tanulmányában ezt írja a régióval kapcsolatban: *„Militáns hangok hirdetik - a szövetséges államokból és a Nyugatról egyaránt - hogy nincs Közép-Európa. Ez történeti fikció, ideológiai konstrukció, abszurditás, kísértetjárás, amely - Rolf Schneider keletnémet író szavait idézve - „olyan puha, olyan formátlan, annyira nem tápláló, mint a málnapuding”. „Közép-Európa - mondja ő - nem egyéb, mint egy restauratív mítosz az első és a második világháború előtti időszakból”. Ezzel összhangban két fiatal politológus pár hónappal ezelőtt az NSZK-ban megjelentetett egy tanulmányt, amelyben azt írják, hogy Közép-Európa diffúz rendező elv, semmilyen empirikus alapja nincs, se történetileg, se szociológiailag, s úgy szívja magába a mai hobbipolitikusok formátlan vágyait és ábrándozásait, mint a szivacs.”* Hanák a magyar Perényi József történészre is hivatkozik, aki szerint Közép–Európa nincs, nem létezik. Niederhauser Emil is azt írja egyik munkájában (A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége), hogy *„Európa inkább két, mint három részből áll: Nyugatból és Keletből”*.

Hanák Péter tanulmánya része annak a vitának, amelyet Milan Kudera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéje nyitott meg 1984-ben (A Kunderáról szóló tanulmány a kötetben). Ha a fenti idézet, hivatkozás igaz, ez esetben olyan dologról szól a vita – jegyzi meg Hanák –, ami nem is létezik. S ha ezt lefordítjuk a mi könyvünkre, akkor egy nem létező régió személyiségeit mutatjuk be, akik viszont léteztek. S így csak azt állapíthatjuk meg, hogy magyar, szlovén, szlovák, cseh vagy osztrák volt a bemutatott személy, s azt már nem, hogy Európa melyik régiójához tartozik? Pontosabban annyit meg tudunk mondani, hogy Európa keleti vagy nyugati feléhez tartozik valaki. Amikor ugyanis a vita zajlott a régióról, Európának volt egy keleti része a Szovjetunióval és a szocialista országok tömbjével, amelyet szembeállítottak a Nyugattal, a kapitalista világgal. Európa azonban sokkal összetettebb, mint az ideológiai szempont alapján két régióra redukált Euró-

pa. Ezért ha bevezetjük a Közép–Európa fogalmat, fel kell tennünk a kérdést: ez a régió Európa mely részeivel azonos? S ezt a Közép–Európa létezését tagadók is felvetették. Szerintük, ha Közép–Európa mégis létezik, akkor ez Németországgal, a Német Birodalommal és a Német-Római Birodalommal azonos. Ez azonban Hanák szerint egy logikai paradoxon, s Vajda Mihályra hivatkozik ezzel kapcsolatban. *„Közép-Európa elképzelhetetlen volt Németország nélkül és ma sem elképzelhető, sem gazdaságilag, sem politikailag nem életképes. Németországgal együtt viszont a német hegemónia élettere lesz, amelyet sem a Nyugat, sem a bennszülöttek zöme nem fogad el. Ergo, Közép-Európa létezése önmaga létét semmisíti meg. Németországgal megsemmisül, nélküle nem funkcionál."*Hanák azonban nem fogadja el ezt a paradoxont. Szerinte a Közép–Európa koncepciókban két tendencia nyilvánul meg. Az egyiket valóban a Német Birodalom képviseli, amely nagyhatalmi törekvést takar, s ez a Habsburg Birodalomnak is sajátja volt. Metternich szerint az európai egyensúly itt dől el, s ezért a Habsburg Birodalom jelenti Közép–Európát. Friedrich List szerint – ő használja először a Mitteleuropa elnevezést – Közép–Európa Hollandiától és Belgiumtól egészen az Al–Dunáig tart, s az itt található országok vámuniót alkotnak. Hanák szerint azonban a német törekvéseket kifejező koncepcióval szemben létezett a benszülöttek Közép–Európája, amely nem hegemón törekvéseket képvisel, hanem a Németország és Oroszország közti országok önvédelmét dinasztikus integrációs és föderációs eszközökkel.

Közép–Európa szinte minden korszakban lehetőséget ad a vitára, akkor is, ha tagadják a létezését, s akkor is, ha nem. Itthon, a környező országokban s a nyugati világban egyaránt megfigyelhető az érdeklődés a térség iránt. Bordeaux-ban a III-as számú egyetemen rendszeresen tartanak konferenciákat a régióról, s ugyanez mondható el a Paris III-ra, ahol Franciaország egyetlen Közép–Európa tanszéke működik. S lehetne sorolni más országokat is a régióval kapcsolatban. Az Európai utas című lap pedig 2007 nyarán szentelt kerekasztal-beszélgetést a régióról, s ahány résztvevő, annyi vélemény, elképzelés figyelhető meg Közép-Európáról, ahogy ez a nyolcvanas évek Kundera–vitájában is látható.

Közép–Európa elnevezéseiben is sokszínű: Kelet–Közép–Európa, Nyugat–Közép–Európa, Közép–Kelet–Európa, Dél–Kelet–Európa, Kárpát–Európa, Dunatáj, Dunai–Európa, Köztes–Európa, Középnek mondott Európa egyaránt megtalálható a térség elnevezései között. A sokszínűség a régió földrajzi meghatározásában is kimutatható. A francia Georges Castellan *A Közép–Európa népeinek története* című munkájában így definiálja a régiót: *„Közép-Európa nem végleges határokkal rendelkező földrajzi régió, s nem is egy mozdulatlan szerkezete a történelemnek. Évszázadok során fejlődött ki a német gyarmatosítás és az oroszok hatalmas területe közti érintkezéseknek köszönhetően. E két pólus között szerveződtek meg a 10. századtól kezdődően a szláv népek (csehek,*

szlovákok, lengyelek, szlovének), a finnugorok (magyarok és észtek) valamint a többiek, mint a románok, litvánok, lettek" A második világháború után viszont szerinte Ausztria, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország alkotta a régiót. *A közép-európai népek atlasza* című francia munka szerint húsz ország tartozik Közép–Európához, s az észteket, letteket, sőt a macedónokat és az albánokat is idesorolja. Kiss Gy. Csaba a Köztes–Európa és a Kelet–Közép–Európa fogalmat használja és szerinte az Osztrák–Magyar Monarchia nem egyenlő Közép–Európával. A határok ebben a térségben nem élesek, így Fehéroroszország, Ukrajna és Moldova átmeneti sávot képeznek Kelet felé. A köztes zónába szerinte a Baltikum is beletartozik a Balkánnal együtt, s a Nyugat felé az átmenetet Ausztria jelenti.

Érdemes idézni az üzleti szférát is. A Geberit nevű multinacionális cég számára Közép–Kelet–Európa a Lengyelországtól a volt Jugoszláviáig terjedő térséget jelenti. Számukra a Nyugat Bécsben ér véget, a Baltikum és Ukrajna a Geberit orosz irodájához tartozik, Románia pedig a Perzsa–öböl térségéhez. Péter László szerint Közép–Európát azonban nehéz földrajzi tényekből kiindulva megmagyarázni. Timothy Garton Asht idézi: *„nem olyan térség, mint mondjuk Közép-Amerika, amelynek határai a térképen berajzolhatók. Közép-Európa szellemi, lelki birodalom."* Konrád György pedig így határozza meg térségünket: *„Akinek Marienbad és Zakopane, a Tátra és a Balaton jelent valamit, aki ezekben a tájakban a kedvét leli, … az egy kevéssé közép-európai"*.

Térségünk rendkívül gazdag és sokszínű elnevezésben, földrajzi és egyéb definíciókban, állításokban s még tagadásban is, és ezt a gazdagságot könyvünk is tükrözi, jóllehet az itt bemutatott portrék csupán ízelítőt adnak abból, hogy mennyi jeles személyiséget adott Európának s a világnak régiónk. Közép–Európa tehát él, létezik. Ahogy Konrád György fogalmaz: *„Közép–Európa valóság, akár utópia, akár rémkép"*. Igaz, időnként eltűnik, mint a második világháború után, hogy aztán az 1980-as években újra éltre keljen, megjelenjen. Úgy tűnt, 2004-ben, amikor csatlakoztunk az Európai Unióhoz, ismét meghalt. Feloldódott Európában. Pók Attila, a *Közép-Európa (1915–2004): posztkommunista gyászbeszéd* című tanulmányában búcsúztatta a régiót. Feltette persze a kérdést, hogy tényleg búcsút kell-e vennünk szeretett halottunktól, Közép–Európa eszméjétől. A válasza, ha nem is egy határozott nem, de azt sejtteti, hogy van esély. *„Ha netán valami motoszkálást hallanának hőn szeretett halottunk virágokkal ékes sírjából* – írja –*, távolítsák el róla a sírkövet, és adjanak neki még egy esélyt a feltámadásra"*. S hozzáteszi: *„én még mindig hiszek a csodákban"* A csodákban mi is hiszünk, s Közép–Európában különösen, mert régiónk az egyiptomi meghaló, feltámadó istenekhez hasonlít. S lehet, hogy álruhás királyfinak sem kell idelovagolnia fehér lován, hogy életre csókolja, mert a főnixmadárhoz hasonlóan hamvaiból mindig éltre kel, újjászületik.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*,
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Bartha Eszter

Egy szabálytalan szociológuspálya Rézler Gyula és a magyar társadalomtudomány[1]

Abstract

In the 20th century Central European history it is unfortunately not surprising if a scholar is forced into exile and he or she can complete an academic career in a country far away from the place where the research has been started. Gyula Rézler was relatively fortunate in this respect because after the change of regimes he was invited to Hungarian universities, later he even resettled in Hungary and as a belated recognition, he was elected a member of the Hungarian Academy of Sciences. His most important achievement in Hungarian sociology is that he has laid the foundation of the scientific methodology of the Hungarian labor history and he elaborated the methods which the researchers use even today. He conducted this research still in Hungary, further in a period when labor history was mistaken for *„Communism"*, and any form of the political left was connected with the short-lived Hungarian People' Republic. A considerable political and human courage and commitment was needed for a young man of *„bourgeois"* descent to choose the formation of the Hungarian working class for his topic of dissertation and continue the research with the mapping of the work and life conditions of the contemporary workers. He also elaborated a method for data collection, which served as a model for later factory case studies. Rézler was a left-wing thinker but he was never a Communist; as his study on the Soviet peasantry demonstrates, although he recognized certain social achievements of the Soviet regime, he clearly recognized the social and human consequences of the dictatorship and the omnipotent state violence and control. With the hardening of the Hungarian Stalinist dictatorship led by Mátyás Rákosi Rézler had to leave the country, and he continued his scholarly career in the United States. The article introduces his life, his labor research, his political and academic thinking and his impact on the Hungarian labor sociology. His results in the establishment of the Hungarian labor history and his commitment to academic objectivity remain to be remarkable achievements even if this ethos could not be reconciled with the social and academic climate of the postwar era in Central Europe.

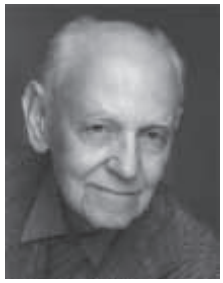

Keywords: Gyula Rézler; Hungarian labor sociology; historical objectivity; labor studies; working–class communities; survey; ethnography;

---

[1] A kutatás az NKFI-OTKA által támogatott K 120010 sz. *Az ipari munkásság alakváltozása: Az 1990 utáni szakmunkásréteg társadalmi-politikai tagozódása Németországban és Magyarországon* c. projekt keretében valósult meg, vezető kutatója Bartha Eszter.

Rézler Gyula pályája és tudományos portréja nyugat–európai és angol–amerikai szemmel nézve szabálytalan, kelet–és közép–európai sorsként azonban – sajnos – kevésbé szokatlan. Olyan korban fordult a szociológia és azon belül a munkástörténet, munkáskutatás felé, amikor ezt, mint tipikus *„baloldalinak”* tekintett témát az uralkodó közhangulat és intézmények nem nézték jó szemmel. Magyarországi tudományos működése aztán egy olyan korszakban szakadt meg, amikor a szociológiát magát is gyanús, *„polgári”* tudománynak vélték, illetve nemcsak a jobboldali és liberális eszméket bélyegezték rendszerellenesnek, hanem a baloldali eszmerendszert is alaposan megcsonkították, a kialakuló egyszemélyes diktatúra legitimációs igényeinek megfelelőre *„fazonírozták”*. Az 1948-tól kibontakozó és egyre jobban keményedő, Rákosi Mátyás vezette diktatúra természetesen az embereket sem kímélte; a régi rendszer hívei vagy annak kivételezett csoportjai mellett az *„elhajló”* baloldaliakat is következetesen üldözték, és végül a párt soraiban is megtalálták az ellenséget. Az *„árulóknak”* vagy inkább riválisoknak tekintett kommunistákkal, ha lehet, még kegyetlenebbül számoltak le, mint a Horthy–korszak privilegizáltnak tekintett rétegeivel, akik, ha a vagyonukat nem is, de sokszor az életüket megőrizhették. Ez, persze, nem jelenthetett nagy vigaszt azoknak, akik a politikai baloldal minden irányzatát összemosták a sztálinista diktatúraként ismertté vált rendszerrel.

Annak ellenére is így volt ez, hogy a két világháború közötti Magyarországon az illegalitásban tevékenykedő kommunisták meglehetősen marginalizált és kis létszámú csoportot jelentettek; a kortárs baloldal történetét meghatározta a törvényes kereteken belül gondolkodó szociáldemokrácia. Ennek emlékét sikerült az államszocializmus idején hosszú időre kiradírozni a nemzeti emlékezetből, vagy legalábbis a kommunista legitimációs igényeknek megfelelően meghamisítani a politikai baloldal történetét. Az államszocializmus bukása után megint divat lett minden baloldaliságot összemosni a gyűlölt diktatúrával; ekképpen ma már sokszor szinte szitokszónak számít a baloldaliság annak ellenére, hogy ez különböző időszakokban nagyon eltérő politikai kötődést és meggyőződést jelenthetett. Az alábbiakban megkísérlem felvázolni egy olyan közép–európai tudós portréját, aki mindenkor igyekezett megőrizni tudományos függetlenségét, autonómiáját, annak ellenére, hogy mindenkor vállalt *„ellenzéki”* politikai meggyőződése meglehetősen rögössé tette, majd később végleg ellehetetlenítette akadémiai érvényesülését Magyarországon.

Rézler Gyula több szempontból is megfelelő alanya lehetett volna a diktatúra keményedésével elkezdődő, széleskörű politikai tisztogatásoknak; ha baloldali szimpátiákat dédelgetett is, soha nem volt kommunista, ráadásul a Horthy–korszak gazdaságigazgatásában is dolgozott (igaz, később *„baloldali tendenciái”* miatt az állami szolgálattól eltanácsolták), és, noha a Szálasi–uralom idején maga is bujkálni kényszerült, mégis eleve gyanús, *„polgári”* elemnek számított. Szerencséjére közvetlenül a

letartóztatása előtt egy tájékozottabb ismerőse figyelmeztette, hogy koncepciós per készül ellene, azzal a váddal, hogy az Egyesült Államokban élő, a Columbián tanító féltestvérének kémkedett; így idejében el tudott menekülni az országból.[2] Magyarországi szociológiai tevékenysége ezzel megszakadt; a munkáskutatásra pedig egészen a kádári népfrontpolitika meghirdetéséig rányomta a bélyegét a szigorú ideológiai kontroll, ami dogmává merevítette, hogy a munkásosztály egységes, forradalmi tudatú és a szocializmusban uralkodó osztály. Ha a tudományos munkáskutatás ellentmondott ezeknek a téziseknek, annál rosszabb volt a munkáskutatónak, hiszen az így felépülő ideologikus és idealizált munkáskép egyúttal a rendszer legitimációs ideológiájául is szolgált.

A kádári diktatúra felpuhulása valamelyest lazított a szigorú ideológiai dogmákon; az 1970-es években Rézler Gyula egyes, a munkáskutatást megalapozó szövegei megjelentek a *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945* című kötetben, amelyet Litván György szerkesztett,[3] 1972-ben pedig megjelent a *Szociológiá*ban egy tanulmánya,[4] amely kritikailag ismerteti a két világháború közötti magyar munkáskutatást, és a historiográfia tükrében keresi a helyét saját munkásszociológiai teljesítményének. Az ideológiamentesebb munkáskutatás irányába tett engedményt nemcsak az mutatja, hogy korábban kiátkozott szerzők is publikálásra kerülhettek Magyarországon: az 1980-as évek közepén még egy, az Egyesült Államokban működő professzort, Michael Burawoyt is beengedtek az országba, aki egy észak–magyarországi gyárban tanulmányozta a szocialista munkaszervezés működését és fogadtatását a munkások körében.

Rézler Gyula végső hazatérésére azonban jóval a rendszerváltás után került sor (több barátja is igyekezett őt lebeszélni erről a lépésről).[5] Megkésett elismerésként 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta Rézler Gyulát, aki hazatelepülése után rendszeresen tartott egyetemi előadásokat Magyarországon, például a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen. Utolsó előadását *Az ipari viták békés megoldása* címmel halála előtt két nappal tartot-

---

[2] *Beszélgetés Rézler Gyulával*. Kérdező: LENGYEL György. Szociológiai Szemle, 2002, 1. sz., 77–84.

[3] LITVÁN György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. Ebben jelentek meg részletek Rézler Gyula alábbi munkáiból*: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914; A magyar gyári munkásság - Szociális helyzetkép; Egy magyar textilgyár munkástársadalma*.

[4] RÉZLER Gyula: *Magyar város-és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés*. Szociológia, 1972. 4. sz. 556–569. Lásd még a rendszerváltás után megjelent tanulmányát, amikor a régi ideológiai kényszerek már nem érvényesültek: *Munkásszociográfiák a két világháború között*. Szociológiai Szemle, 1994, 1. sz., 155–160.

[5] TÓTH Pál Péter: *Rézler Gyula (1911. május 31.–2001. október 29.)* Szociológiai Szemle, 2002. 1. sz. 85–89.

ta a Műegyetemen.[6] Egyetemi előadásaira éppolyan lelkiismeretesen készült, mint ahogyan élete minden munkáját végezte; ehhez az előadáshoz is írt vázlatot. Rézler Gyula 2001. október 29-én halt meg. Emlékét nemcsak tudományos munkássága, hanem a róla elnevezett Alapítvány is őrzi, amely magyar diákok munkájához nyújt további ösztönzést, anyagi támogatást. Ha már a tudós életművének megőrzéséről van szó, feltétlenül meg kell említeni Tóth Pál Péter nevét, aki még az Egyesült Államokban találkozott és barátkozott össze Rézler Gyulával, és a tudós halála után több kötetet is összeállított a műveiből, hogy a magyar közönség is megismerkedhessen ennek a páratlanul gazdag és színes életműnek az egyes, hazánkban a történelem fordulatai miatt sajnos jórészt ismeretlen részleteivel.[7]

Több oka is van annak, hogy az alábbiakban csak Rézler Gyula magyarországi tevékenységét ismertetem, azon belül is elsősorban a munkáskutatást. Miután doktorátust szerzett az Egyesült Államokban is, figyelme a munkatudományok és a munkajog felé fordult, és a Loyola University of Chicago professzoraként működött (az Institute of Industrial Relations kutatási intézményben). Ezután munkaügyi döntőbíróként, arbitrátorként tevékenykedett, munkaügyi kérdésekkel foglalkozott, de a szigorúan vett munkáskutatást már nem folytatta.[8] Tanulmányomban tehát nemcsak azért fókuszálok Rézler Gyula magyarországi pályafutására, mert az kötődött közvetlenül Közép–Európához, hanem azért is, mert a hazai társadalomtudományba elsősorban azzal írta be a nevét, hogy megalapozta a magyar tudományos munkáskutatást.[9] A dolgozat az alábbiakban bemutatja, hogyan jutott el Rézler Gyula a munkáskutatáshoz, milyen intézményekben dolgozott, melyek a legfontosabb munkái és miért fontosak ezek, majd pedig a legvégén megkísérlem röviden felvázolni, mit tanulhat a mai munkáskutatás Rézler Gyulától, illetve egy pillanatképet adok a hazai munkástörténet–írás mai állapotáról.

---

[6] Uo.

[7] TÓTH Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Gondolat, Budapest, 2005; TÓTH Pál Péter (szerk.): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2011. Rézler születésének századik évfordulójára kötet is készült a Rézler–ösztöndíjasok munkáiból: JANKY Béla (szerk.): *Szervezet, konfliktus, mediáció: Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére*. Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2011 Az MTA Székházában a IX. Osztály Emlékülésére a Rézler–centenárium alkalmából 2011. május 27.-én került sor, Pálinkás József professzor, az MTA Elnökének védnökségével. A konferencia levezető elnöke Tóth Pál Péter volt, a bevezető, megnyitó előadást Török Ádám osztályelnök akadémikus tartotta.

[8] TÓTH (2002).

[9] A Rézlerrel egyébként nem rokonszenvező Huszár Tibor is külön fejezetben foglalkozik Rézler munkásszociológiájával. HUSZÁR Tibor: *A magyar szociológia története*. Osiris, Budapest, 2015, 156–166. Lásd még Litván György jóval objektívebb előszavát: LITVÁN (1974): 5–14.

Rézler Gyula 1911. május 31-én született Miskolcon, polgári családban. Édesapja költő volt. Az elemi iskoláit szülővárosában, a gimnáziumot viszont már Budapesten végezte. 1929-ben érettségizett, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait és egyben tagja volt az Eötvös Collegiumnak. Innen éppen azért távolították el, mert túlságosan baloldalinak vélték (Schöpflin Gyulával állt kapcsolatban).[10] 1929-ben lett a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) lapjának, az *Egyetemi Híradó*nak a szerkesztője, amelyet 1936-ig szerkesztett, és amelyben sok írása megjelent. Érdemes egy pillantást vetni ezekre a korai cikkekre, amelyekből már kibontakozik egy széles látókörű, társadalmilag és emberileg elkötelezett, mindenkor az objektív tudományosságra törekvő fiatalember arcképe. Rézler Gyula több írásában szóvá tette a protekciózás rossz hazai gyakorlatát, amely megfosztja a tehetséges, ám jó összeköttetésekkel nem rendelkező diplomás fiatalokat az érvényesülés lehetőségétől. Hasonlóan keményhangú kritikával illette a magas diplomás munkanélküliséget, azt a tényt, hogy sokszor képzettségen aluli munkát kell elvállalniuk azért, hogy meg tudjanak élni.[11] Ez, ha napjaink állapotára gondolunk, ma is nagyon aktuális társadalomkritika.

Miközben Rézler egy olyan korszakban szocializálódott, amely születésétől kezdve markánsan jobboldali, nacionalista és antidemokratikus volt (legjobb esetben is a felemás parlamentarizmus jellemezte), és amely a keresztény–nemzeti gondolatot és a revansizmust tűzte zászlajára, nem maradt közömbös a korszak visszáságai iránt. Egy recenzióban például szóvá tette, hogy a román földszerzés már Trianon előtt megkezdődött, amelyért a magyar politika rövidlátását s a magyar uralkodó osztályok önzését okolta. Arra is rámutatott, hogy nem egészséges a latifundium, a nagybirtok – nemcsak azért, mert ezen a címen vesztették el a magyar nagybirtokosok erdélyi területeiket, hanem azért is, mert ez örökös földínségre kárhoztatja a magyar kis– és középparasztot.[12] Rézler már akkor megfogalmazta egy igazságosabb társadalom eszméjét, amikor ez éppen, hogy nem a karrierjét segítette elő, hanem egyenesen akadályozta az érvényesülést.

1938 fontos dátum volt Rézler Gyula életében. Ekkor doktorált társadalomtörténetből a szegedi egyetemen, majd 1941-ben államtudományi doktorátust is szerzett a pécsi egyetemen. Ekkor kezdett el dolgozni a Miniszterelnökség Gazdaságkutató Osztályán, ahol minden alkalmat megragadott, hogy folytassa a doktori disszertációjában már megkezdett munkáskutatást.[13] Ez a munka *A magyar nagyipari munkásság kiala-*

---

[10] Beszélgetés Rézler Gyulával (2002).

[11] A cikkeket újraközli: TÓTH(2011). Lásd pl.*: Betöltik a gyakornoki állásokat*; *Veszélyben a diploma*; *Kálváriás diploma*.

[12] A cikket újraközli: TÓTH (2011): 36–38, *A múlt hibái – a jövő tanulsága*i. BARÓTHY József: *Magyar föld román kézen*.

[13] RÉZLER (1972).

kulása 1867–1914 címmel 1938-ban meg is jelent,[14] majd másodszor is kiadta 1945-ben a Faust Könyvkiadó. Rézler Gyula így vallott kapcsolatáról Fauszt Imrével egy interjúban, amelyet Litván György készített vele, és amely meg is jelent a *Szociológiai Szemlé*ben 2002-ben*: „Én, mondom, szociáldemokrata tendenciájú voltam, és a Fauszttal működtem együtt, akit a rendőrség állandóan piszkált a '19-es működése miatt."*[15] Rézler a beszélgetés tanúsága szerint Szekfű Gyulának javasolta, hogy megírja a magyar munkásság kialakulásának történetét, akit egyébként nagyon tisztelt, ám kora legrangosabb történésze túl nagynak gondolta ezt a feladatot a fiatal aspiráns számára. Az is igaz azonban, hogy amikor Rézler végül befejezte a munkát, Szekfű elismerte tudományos teljesítményét. Rézler a maga elé tűzött tudományos feladatot valóban olyan felkészültséggel, alapossággal és a történeti objektivitás módszerével végezte el, amellyel egészen új alapokra helyezte az addig főleg szociográfiákból, pillanatfelvételekből és jórészt politikai szándékkal írt cikkekből álló, a munkásélettel foglalkozó irodalmat. Forrásai a korabeli statisztikák, folyóiratok és más kiadványok, de érdemes itt is kiemelni történeti érzékét és forrásérzékenységét. Az angol munkáskutatás kiemelkedő alakja, Edward P. Thompson előtt felfedezte a rendőrségnek a munkásmozgalomról a belügyminisztériumhoz felterjesztett titkos jelentéseit, amelyeket felhasznált munkájához.

Rézler külön fejezetekben tárgyalta a magyar gyáripari munkásság kialakulását, a külföldi szemrendszerek hatását, a munkásság helyét a társadalomban, politikai szervezkedéseiket, szociális helyzetüket, a szakszervezeti mozgalom kialakulását és a választójogért vívott harcot – majd a Tisza alatt megélt csalódást, ami magyarázza a magyar munkásság Tisza–gyűlöletét. Rézler Gyula fontos megállapítása, hogy a korabeli magyar munkásság nemzetiségét, származását, vallását, szakértelmét és politikai tudatát (régi szóval öntudatosságát) tekintve igen heterogén; mint ahogyan az sem véletlen, hogy külföldi (elsősorban német) közvetítéssel jutottak el hozzájuk az új baloldali, marxista, szociáldemokrata, stb. eszmék. Rézler Gyula elsőként tanulmányozta tudományosan a munkásság belső rétegződését és heterogenitását. *„A munkásság öntudatosodásának első jele saját maga és saját munkájának a megbecsülése"*[16]- írja Rézler. Ezután következik a politikai érvényesülésre való törekvés, amelynek fő célja gazdasági jólétük elősegítése. A jobb életre való törekvésben azonban szerepet kap a munkásművelődés, az ön-és továbbképzés lehetőségeinek feltárása és kihasználása, a kulturális fejlődés.

Rézler komoly társadalmi empátiával, szociális érzékenységgel ír a munkásokról, ez azonban nála korántsem jelenti az érzelmes túlzásokat,

---

[14] RÉZLER Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*, Rekord Kiadó, Budapest, 1938.

[15] Beszélgetés Rézler Gyulával (2002): 265.

[16] RÉZLER (1938): 50.

vagy a tendenciózus leírásokat a munkásnyomorról. A munkásbérek és az élet költségeinek a felsorolása, az életszínvonal alakulásának objektív elemzése sokkal szemléletesebb, mint egy–egy eseti leírás a munkásélet nehézségeiről, a munkássors embertelen voltáról. Rézler azt is leírja, hogy a szervezkedés első lépése, a munkásegyletek és később a szakszervezet eleinte csak a legfontosabb egzisztenciális problémák megoldására törekedtek; hiszen egy baleset vagy az állás elvesztése hajléktalanságba és éhhalálba is dönthetett egy munkáscsaládot. Az is fontos megállapítás, hogy a női munkások között jóval kevesebb volt a szakképzett, mint a férfiak között, és ezért a bérük is magasan alatta maradt a férfiakénak.

Mérleget vonva a munkásság politikai szervezkedéséről, Rézler megállapítja, hogy az 1867 és 1905 közötti időszakot elsősorban a közjogi kérdésekért vívott küzdelem jellemezte, *„ennek folytán a munkásság nem látta érdekeit és elveit a politikai életben eléggé megvédettnek és képviseltnek. Talán ez a körülmény magyarázza meg a nagy erőfeszítéseket, az el nem lankadó buzgalmat, amellyel a munkásosztály parlamenti képviseltetése érdekében az általános titkos választójogért vívott harcát egészen a világháború kitöréséig végigküzdötte.”*[17] Tegyük ehhez hozzá a jól ismert folytatást: az első világháború szörnyű szenvedései tovább radikalizálták az amúgy is csalódott és elkeseredett munkásmozgalmat, és a folyamatosan balra tolódó közhangulatnak is fontos szerepe volt a Tanácsköztársaság kikiáltásában.

Rézler Gyula következő, itt megemlítendő munkája a szerkesztésében megjelent *Magyar gyári munkásság–szociális helyzetkép* című kötet, amelyben három írást tett közzé: A magyar gyári munkásság; Textilgyári munkások; Cukorgyári munkások.[18] Ezek az írások alapozták meg azt a kutatási módszert, amely majd az *Egy magyar textilgyár munkástársadalmá*ban[19] bontakozik ki igazán, és amely későbbi hasonló vizsgálatok modelljéül is szolgál. Ez a munka a harmadik, de egyben a legkidolgozottabb esettanulmánya a témakörben – a *survey* módszert már alkalmazó, első ilyen munkája 1938-ban jelent meg a *Kelet Népe* hasábjain.[20]

Mielőtt ismertetnénk az *Egy magyar textilgyár munkástársadalmát*, amelyet Litván György is beválogatott a korszak kiemelkedő munkásszociográfiái közé, érdemes néhány szót szólni a Rézler Gyulát ért tudományos hatásokról. A tudós életét itthon legbehatóbban tanulmányozó kutató, Tóth Pál Péter szavai szerint Rézler sokat köszönhetett Domanovszky Sándornak, akinek módszertani következetességét, igényességét

---

[17] Uo. 224.

[18] RÉZLER Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság – szociális helyzetkép*. Budapest, 1940.

[19] RÉZLER Gyula*: Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest, 1943. A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet sorozatának első kiadványa.

[20] RÉZLER Gyula: *A téglagyári munkások szociális helyzetképe*. Kelet Népe, IV. évf. 11. sz. (1938 november), 362–372.

a saját kutatási krédójává is emelte.[21] Ezenkívül jó viszonyt ápolt Surányi-Unger Tivadar akadémikussal, akinél államtudományból doktorált, és aki előszót is írt a *Magyar gyári munkásság* című kötetbe. Rézler erre így emlékezett vissza: *„Igen, mert tudniillik a Surányi-Unger az nagyon okosan azt nézte, hogy mit tudnak, nem törődött azzal, hogy az egyik radikális. Én voltam akkor a legradikálisabb ottan és…"*[22]

A Kammer–textilgyárba való bejutást egy ismeretség könnyítette meg Rézler számára (és aki kutatott napjainkban üzemekben, gyárakban, az tudja, hogy az első – és sokszor leküzdhetetlen nehézség – a terepre való bejutás). Kammer Éva, a Kammer Textilgyár tulajdonosának lánya egyetemi kollégája volt Rézlernek, és sokat tett azért, hogy a gyárban javítsák a munkások szociális helyzetét és életkörülményeit. Kammer Éva további reformokat tervezett, és Rézlert bízta meg a kb. 1.000 dolgozó munkafeltételeinek és társadalmi viszonyainak felmérésével.[23] Rézler az adatfelvétel folyamán kidolgozott egy tudományos módszert, amely a *survey* (kérdőíves felvétel) alkalmazását kombinálta az etnográfiai megfigyelésel, életút-interjúkkal – vagyis azzal a technikával, amit ma is széles körben alkalmaznak a munkáskutatók.

Az adatfelvétel kiterjedt a település és az üzem sajátosságaira, a gyáripar munkástársadalmára, a munkafeltételek alakulására, az üzemek szociálpolitikájára, az érdekképviseletre és a szervezkedésre, a munkásság lakás–, családi, gazdasági és kulturális viszonyaira. Rézler például azt az összefüggést is meglátta, hogy szemben a közhiedelemmel, nem a legszegényebbeknek volt több gyermekük; a dolgozó munkásnők nem is engedhették meg maguknak, hogy sokáig otthon maradjanak, és a legalul lévők sokszor maradtak egyedül. Rézler arra is kitért, hogy csak a legjobban fizetett szakmunkások engedhették meg maguknak azt, hogy gyermekeiket tovább taníttathassák, és ezáltal lehetővé tegyék számukra a munkássorsból való kitörést; Rézler itt egy szociálisan érzékenyebb oktatáspolitikában látta volna a megoldást. Miközben természetesen pontosan és módszeresen leírta a gyár által bevezetett szociális intézkedéseket, azzal a korban *„radikálisnak"* számító gondolattal zárta művét, hogy a munkások helyzetének javításához elengedhetetlen egy átgondolt, nemzeti keretek között megfogalmazott munkáspolitika: *„Márpedig az ipari munkásság gazdasági helyzetét karitatív alapon jelentősebb mértékben alig lehet megjavítani, hanem csakis céltudatos állami szociálpolitika alkalmazásával, annak útján is csak abban az esetben, ha az a termeléspolitikába szervesen illeszkedik"*.[24] Érdemes egyébként megjegyezni Rézler munkájának elismerését egy olyan korszakban, amikor a neve és szociológiai munkássága ideológiai okok miatt jórészt feledésbe

[21] TÓTH Pál Péter: *A szociológus Rézler Gyula*. IN: UŐ (szerk.) (2005).
[22] Beszélgetés Rézler Gyulával (2002): 264.
[23] RÉZLER (1974).
[24] Újraközli: TÓTH (2005): 115.

merült Magyarországon: egy 1967-ben megjelent tanulmány ugyanazzal a módszerrel vizsgálta a Kőbányai Textilipar (korábban Kammer–gyár) munkástársadalmát, amelyet Rézler Gyula dolgozott ki.[25]

Annak ellenére, hogy a Horthy-korszakban *„baloldalinak"* bélyegezték, és a Gazdaságtanulmányi Osztály felszámolása után eltanácsolták az állami szolgálatból (ezután a Chinoin Gyógyszergyárban dolgozott), Rézler Gyula mindenekelőtt tudós volt és nem politikus. Ahogyan a fentiekből is kiderült, mindenkor a tudományos objektivitást, a bizonyító erejű érvelést, a tudományosan megalapozott és adatokkal alátámasztott bizonyítást tekintette kutatói krédójának. Miközben komoly szociális érzékenységgel fordult a munkásság sorsa felé, soha nem szakadt el ettől az objektív látásmódtól és nem engedett az elsősorban szépirodalmi babérokra igényt tartó, eseti leírásoknak a munkásnyomorról. Keményen bírálta a falukutatókat, amiért nem elég módszeresek, és sokszor társadalmi riportokkal és szubjektív leírásokkal helyettesítik a komoly tudományos vizsgálódást és kritikai elemzést. Még Erdei Ferencnél, akit egyébként nagyra tartott, sem habozott rámutatni az írások belső ellentmondásaira és a definíciók pontatlanságaira. Rézlernél – és ez tudományos program volt nála! – döntő volt az ideológiamentesség és a *módszer* objektivitásának tisztelete. A falukutatókat éppen azért bírálta, mert sokszor hiányzott a tudományos módszer – nem tudjuk meg a másik fél, a szembenálló társadalmi osztályok érveit, mint ahogyan azt sem, hogy mennyire elterjedt a vizsgált, negatív társadalmi jelenség (az egykézés, a hiányos táplálkozás, az alkoholizmus vagy a reménytelen nyomor).[26] Rézler Gyula azt is sürgette, hogy más társadalmi osztályok viszonyait – például a középosztályét – is fel kell térképezni a teljesebb kép kialakításához, és nem szabad megelégedni a tudományos bizonyítást nélkülöző, ideológiai indíttatású társadalomkritikával. Ugyanakkor példaértékű munkásságával, amellyel megalapozta a hazai munkáskutatást, azt is megmutatta, hogy lehet módszeres empirikus kutatást folytatni Magyarországon is, méghozzá egy olyan témában, ami finoman szólva nem élvezte az akkori politikai hatalmi elit támogatását.

Rézler Gyula régi álma volt egy integrált munkatudományi kutatóintézet létrehozása, amely interdiszciplináris elvek mentén tanulmányozta volna a munkát, belevonva a vizsgálódásba a szociológiát, a közgazdaságtant, a jogot, az államtudományokat és a lélektant.[27] Ezt végül 1943-ban sikerült megvalósítani, kevés kormányzati támogatással; az Intézet működését nagyrészt Rézler Gyula maga finanszírozta a Chinointól kapott fizetéséből. Itt is hangsúlyozta azonban az Intézet függetlenségét és

---

[25] RÉZLER (1972).

[26] A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. Újraközli: TÓTH (2011): 38–66.

[27] *A munkatudomány feladatai Magyarországon.* Újraközli: TÓTH (2011): 95–102.

az objektív kutatásra való törekvést, valamint az ideológiai pártatlanságot a – mai szóval – *„humánpolitikában”*. Az Intézet például munkatársai között tudhatta a kommunista mozgalomban tevékenykedő Hegedüs Andrást és Szűcs Ferencet.

1944-től az Intézet – Rézler Gyulának az 1972-ben, a *Szociológiai Szemlé*ben megjelent visszaemlékezése alapján – az ellenállási tevékenység fedezékéül szolgált. A németek azonban kész listával rendelkeztek – Hegedüst, aki kérdezőbiztosként vett részt Rézler gyári kutatásaiban, letartóztatták, maga Rézler Gyula pedig bujkálásra kényszerült.[28] Az Intézet összegyűjtött anyagait és könyvtárát eltüzelték a várost a náci rémuralom alól felszabadító szovjet csapatok.

1945 után Rézler még joggal reménykedhetett abban, hogy a kialakuló népi demokráciában neki is mint tudósnak és szociológusnak helye lehet, hiszen a Horthy–korszakban *„baloldalinak”* bélyegezték. Ekkor írta a *„Bevezetés a szociológiába”* című, rendszerező munkáját,[29] és abban reménykedett, hogy intézetvezetőként helyet kaphat a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ide azonban nem őt, hanem Szalai Sándort nevezték ki. Az országból való kényszerű távozása előtt Rézler a Pécsi Tudományegyetemen tartott kurzusokat. A *Bevezetés*ben Rézler a bemutatott szociológiai elméletek egyfajta szintézisére törekedett, de láthatóan nagy hatást gyakorolt rá a marxizmus, mint módszer szigorú tudományossága, rendszerező hajlama és társadalomszemlélete okán.

Igen nagy kár, hogy a tudóst az akkori dogmatikus légkörben kirekeszteni és nem befogadni igyekeztek abban a hazában, amelyért annyit tett tudományosan és politikailag. Itt érdemes megemlíteni a *„Kiegyezés és Trianon: Szempontok a legújabbkori magyar történelem revíziójához”* című írását,[30] amelyben lelkiismeretesen igyekszik számot vetni saját fiatalkori nemzeti romantikus eszményeivel – a fasizmus tragédiája után.[31] Rézler a kiegyezésben véli megtalálni a magyar liberalizmus fő buktatóját. A magyar nemzet, úgymond, egészséges politikai érzékkel elvetette a hanyatló Habsburg Birodalommal való szövetséget, amelyet úgy erőltetett rá egy szűk csoport, amely ezáltal jól fizető állásokhoz jutott az újraszervezett birodalomban. A kiegyezés azonban ellentétes volt az ország nemzeti és gazdasági érdekeivel és konzerválta a Nyugattól való gazdasági függést. Rézler azonban itt túlzottan nemzet–központúan gondolkodik, és nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Magyarország évszázados gazdasági lemaradásban volt a Nyugathoz képest, és a kiegye-

---

[28] *Első lépések a szociológia terén. Megemlékezés Hegedüs Andrásról*. Újraközli: TÓTH (2011): 189–190.

[29] Újraközli: TÓTH (2011): 119–158.

[30] Újraközli: TÓTH (2011): 159–168.

[31] Itt érdemes megemlíteni, hogy Rézler Gyula Harvardon tanító féltestvére szaktekintély volt Trianon témájában.

zés lehetőséget teremtett arra, hogy az ország tőkéhez, hitelhez jusson, ami nélkül csak a lakosság embertelen kizsákmányolása árán valósítható meg az erőltetett iparosítás, mint azt a kommunista rezsimek példáján is láthatjuk. Rézler sokat írt a magyar ipar fejlesztéséről, mint ahogyan azt is sürgette, hogy a háború utáni szociálpolitika szervesen ágyazódjon bele az állami gazdaságpolitikába. Arra a kérdésre azonban nem válaszolt, hogy miből finanszírozza mindezt egy tőkehiányos ország, amelynek népessége, ipara és közlekedése szörnyű károkat szenvedett a második világháborúban, amelyből vesztesen kerül ki a náci Németország csatlósaként. Talán hasznos lett volna egy szembenézés azzal, hogy kiket terhel a felelősség mindezért – noha Rézler Gyula politikai tevékenysége a háború idején maga is megválaszolja ezt a kérdést.

A tudós 1945-ben megjelentetett egy fontos tanulmányt a munkásosztály felemelkedéséről Európában, amely nemcsak addigi munkáskutatásának egyfajta szintézise, hanem egyúttal jelzi politikai meggyőződését és azt a hitet, hogy a tudományos objektivitás érték lehet a kialakuló új világban.[32] Ekkor ugyanis Rézler még optimistán azt gondolta, hogy a győzedelmes munkásosztályt képviselő kommunista párt nem a polgári osztály megsemmisítésére, hanem a békés egymás mellett élésre fog törekedni.

A tanulmány fontos megállapítása, hogy a munkásság élete egész Európában átalakul és közeledni fog a polgári osztály fogyasztásához és életszínvonalához. Az már igazán nem Rézleren múlott, hogy optimista prognózisa tévesnek bizonyult, és az 1948-as hidegháborús fordulat után a kelet–európai kommunista pártok sehol sem a békés egymás mellett élésre, hanem a polgárság és a polgári életforma, ideológia felszámolására törekedtek. Nem menti ezt a törekvést az a tény sem, hogy a rivális baloldali pártokkal és eszmékkel sokszor még kegyetlenebbül számoltak le, mint a pusztulásra ítélt polgársággal. Erről tanúskodik a koncepciós perek szomorú története és a humán tudományok gleichschaltolása marxista–leninista legitimációs ideológia jegyében. S az sem mentség, hogy a marxizmus létrehozott egy nemzetközileg is számottevő, jelentős eredményeket elérő iskolát.

Hogy Rézler miért nem férhetett bele abba az új kurzusba, ahol nemcsak különböző eszmék, ideológiák, hanem egzisztenciák és sokszor emberi életek is kockán forogtak, arra nézvést érdemes elolvasni *A paraszt Szovjetoroszországban* címmel, 1940-ben megjelent tanulmányát.[33] Rézler, noha baloldali érzelműként ismerhettük meg a Horthy–korszakban, soha nem volt kommunista; a dolgozatban azonban történeti objektivitással látja és láttatja a bolsevik forradalmat. Megállapítja, hogy miközben a nyugat–európai munkásság törvényes eszközökkel is ki tudott harcolni bizonyos engedményeket az államtól és az uralkodó osz-

[32] *A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában*. Újraközli: TÓTH (2011): 103–118.

[33] Újraközli: TÓTH (2005): 163–186.

tálytól, addig Oroszországban erre nem nyílt mód, és ezért –valamint az évszázados elnyomás és földéhség miatt – a parasztságot is könnyű volt radikalizálni és a forradalom mellé állítani, hiszen a polgárháborút döntően a paraszti származású katonák támogatásával nyerte meg a Vörös Hadsereg.

Rézler felvázolja a NEP–korszakot, amely bizonyos lehetőségeket adott a tehetős és középparasztoknak, majd pedig ír a falu–város ellentétről, éppen azért, mert a városiak kapzsinak látták az árujukat az államilag megszabott árak felett értékesíteni kívánó parasztokat. A tanulmányban a kollektivizálás úgy jelenik meg, mint az állam által elgondolt racionális lépés a falu–város ellentét és az élelmezés kérdésének a megoldására; ám ugyanakkor Rézler úgy írja le az állam által indított támadást a falu és a hagyományos falusi élet ellen, ami a mai történelemtankönyvekben is megállná a helyét. Ritka ilyen objektivitással és széles látókörűen írni egy olyan, tragédiákkal megterhelt folyamatról, amelyről a korban nagyon keveset lehetett tudni (és amelyről még kevésbé lehetett objektíven írni). Rézler történeti érzékét dicséri, hogy *A paraszt Szovjetoroszországban* a mai tudásunkkal is olyan olvasmány lehet, amelyben nem találunk a tényekkel ellenkező állításokat, vagy ideológiai indíttatású, az azóta feltárt történeti valóságot elferdítő téziseket (amelyekre pedig jócskán akad példa a kortárs történészek tollából is). Ideológiai pártatlanságának megfelelően Rézler nem hagyja említés nélkül az analfabetizmus felszámolását, az egészségügy fejlődését, az állami szociális intézkedéseket, a parasztok lehetőségét a továbbtanulásra és a paraszti sorból való kiemelkedésre (igaz, miután a kollektivizálás következtében megszűnt a parasztság, mint különálló társadalmi osztály), de nem hallgatja el a kulákság felszámolásának tragédiáját, a hagyományos falusi élet elleni állami agressziót és általában az erőszak és kényszer elterjedését a társadalomban.

Rézler a következő gondolattal fejezi be tanulmányát: *„Felmerül azonban végezetül a kérdés: az orosz földművelő lakosság felemelésére, sorsának javítására nem lehetett volna-e más úton, más eszközökkel törekedni? Ha végighaladunk Dánia, Hollandia vidékén, gazdag, földjeit jól és termékenyen művelő parasztokkal találkozunk, akik önállóak, és saját birtokaikat zavartalanul művelhetik, és a magasabb rendű emberi törekvéseknek szabadon élhetnek. Az orosz földművelők felemeléséhez is feltétlenül szükséges lett volna a mainál sokkal emberibb, szabadabb paraszti életforma megtartása.”*[34] Ha mármost egy sokkal későbbi időszakra gondolunk, amikor a magyar mezőgazdaságban keresték az útját egy, a falut érdekeltebbé tevő politikának a gazdasági reformok időszakában, és amely vita végül megalapozott egy sajátos magyar utat, ami lényegesen hatékonyabbá tette a magyar mezőgazdaságot, mint

[34] Uo. 184.

a szovjet modell,[35] akkor profetikusnak kell látnunk Rézler felvetését egy olyan időszakban, amikor a szovjet kollektivizálásról csak töredékes információk juthattak el külföldre. Rézlernek ez a tanulmánya is megmutatja, hogy nemcsak a munkáskutatásban tudta érvényesíteni a történeti szemléletet és az objektív tudományos módszert, hanem olyan témában is tudott máig érvényes történeti leírást és magyarázatot adni, amihez nemcsak a forrás volt kevés a dolgozat megírásának időpontjában, hanem amely téma már akkor is nagyon megosztotta a kortársakat még a politikai baloldal berkeiben is. Noha akkor még nem lehetett előre látni, hogy a szovjet modellt végül Kelet–Közép–Európára is ráerőltetik, Rézler a maga történeti valóságában ragadta meg az orosz falu tragédiáját és a mindenre rátelepedő állami erőszakot – akkor is, ha elismerte a rendszer szociális teljesítményét, ami ma is sok munkából kimarad.

Rézler Gyula sorsa, ahogyan már fentebb jeleztük, szorosan összefonódott a 20. századi magyar történelem tragikus fordulatával, a sztálinista diktatúra megszilárdulásával. A remélt professzori állás helyett a tudósnak végül menekülnie kellett Magyarországról – néhány órával azelőtt, hogy hamis vádakkal letartóztatták volna. Ez a kényszerű emigráció aztán sokáig végképp lehetetlenné tette a tudós hazai elismerését, akinek munkái ráadásul sok mindenben ellentmondtak a kommunista legitimációs ideológiának, hiszen például rámutatott arra, hogy a *„kizsákmányolt”* nagyipari munkásosztály a háború előtt jobban keresett, mint a magyar átlag, és sok nagyvállalat nagylelkű szociális politikát folytatott. Természetesen Rézler, ahogyan már idéztük, elismerte, hogy a vállalati jótékonykodás nem elegendő a munkásság sorsának javításához és a munkásosztály felemeléséhez, amit csak egy átgondolt, nemzeti munkás– és szociális politikával lehet megoldani. Ő azonban – ahogyan a szovjet parasztságról írt tanulmányában is láthattuk – elengedhetetlennek ítélte az emberi szabadság, autonómia és függetlenség megtartását, a szabad választás jogát és lehetőségét, a szólásszabadságot és az önrendelkezés jogát – vagyis általában mindazt, ami menthetetlenül hiányzott a proletárdiktatúraként ismertté vált rendszerből.

Rézler Gyula magyarországi írásai kijelölik a tudós maradandó helyét a szociológiában, akkor is, ha kényszerű emigrációja után nagyrészt külföldön, az Egyesült Államokban élt és alkotott,[36] és csak a rendszerváltás után tért vissza tartósan Magyarországra, ahol idős kora ellenére több egyetemen is oktatott. Rézler Gyula Amerikában sem lett hűtlen a munkáskutatáshoz és társadalmi elkötelezettségéhez; vizsgálta például az automatizálás bevezetésének hatását a munkásságra, és megállapította, hogy az különösen negatív hatást gyakorol a betanított– és segédmunkásságra, miközben elmosódik a határ a kék– és fehérgalléros munkaerő

[35] Lásd ehhez VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013.

[36] Rézler 1957-ben megkapta az amerikai állampolgárságot.

között, ami csökkenti a szakszervezetek befolyását. Tanulságos, hogy jelentősen csökkent a szakszervezeti taglétszám, miközben növekedett a munkahelyi stressz, és a leépített munkásoknak be kellett érniük lényegesen rosszabb munkafeltételekkel és alacsonyabb bérekkel a szolgáltató szektorban.[37] A munkásság fragmentálódását a globalizációval már Michael Burawoy is megállapította, aki arról írt, hogy a kapitalizmus a hegemón despotizmus felé halad, ahol a munkások alkupozícióit jelentősen lerontja a tőke mobilitása és a munkásosztály megosztottsága.[38] Ezekre a fejleményekre Rézler Gyula is felfigyelt.

Rézler Gyula felesége halála után, 90 éves korában sokat foglalkozott a hazatelepülés gondolatával. Kötődését elősegítette, hogy több hazai egyetemre is meghívták vendégelőadónak. Oktatói feladatainak a legnagyobb lelkiismeretességgel és a tőle megszokott alapossággal tett eleget, 2011 októberében bekövetkezett váratlan haláláig. Élete sok tekintetben metaforikusan példázza a magyar történelemnek egy igen ellentmondásos és máig nem kellőképpen tisztázott időszakát, amely azonban nem lehet akadálya annak, hogy a hazai tudományos életben megérdemelt helyére kerüljön ez a történelmi kihívások által determinált, gazdag kutatói életpálya.

Miközben a fenti okok megakadályozták, hogy Rézler folytathassa magyar munkáskutatásait, érdemes végezetül kitekinteni arra, hogyan alakult az első nagy munkásszociológus öröksége a második világháború után. Az ideológiai dogmák az 1960-as években kezdtek el valamelyest fellazulni; ekkor íródott Haraszti Miklós szépirodalmi babérokra is igényt tartó munkásszociográfiája (amelyért egyébként perbe is fogták a szerzőt), az *Egy munkás a munkásállamban*[39] című életregény (hiszen a szerző az egyetemről való eltanácsolása után munkásként dolgozott), amely élesen szembefordult a hivatalos ideológiával. A kötet ugyan semmi mást nem mondott, mint amit a munkások maguk is éreztek: hogy t. i. a munkássors korántsem olyan irigylése méltó a munkásállamban, ahogyan azt a propaganda állítja, mint ahogyan a munkásság egységessége és kollektív tudata sem létezik a valódi gyári életben, mégis államellenes izgatással vádolták meg a szerzőt, hiszen *„eretnek”* megállapításai alapjában ásták alá azt az idealizált és ideologikus munkásképet, amelyet feltáró kutatómunkával sehogyan sem lehetett igazolni.

Miközben Haraszti a gyárban szerzett tapasztalataitól írt fordított értelmű *„termelési kisregényt”*, Kemény István nemcsak etnográfiai, hanem survey módszerekkel is tanulmányozta a munkásságot. Rézler útján

---

[37] *Az automatizáció társadalmi hatásai*. IN: TÓTH (2011)).

[38] Michael BURAWOY: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. Verso, London, 1985.

[39] HARASZTI Miklós: *A Worker in a Worker's State*. New York, Universe Boooks, 1978. Magyarul *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban* címmel jelent meg.

haladva igen eltérő iparágakban dolgozó és különböző lakóhelyeken élő munkáscsoportokat vizsgált. Kemény kutatásai bebizonyították, hogy az ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem pedig kultúrájában nem volt homogén, és a munkamegosztásban is kimutatható a rétegződés: a faluról bevándorló, többnyire szakképzetlen munkaerő a termelésben is általában alacsonyabb helyzetet foglalt el, mint a munkásdinasztiákból származó, kipróbált *„szakik”,* akik sokkal könnyebben tudták kisajátítani a kulcspozíciókat. Kemény István végül szegénységkutatásai miatt került közvetlen összeütközésbe a rendszerrel és kényszerült elhagyni Magyarországot.

A survey és az interjús kutatásokat kombinálta Héthy Lajos és Makó Csaba, akik megállapították és pontosan leírták az informális béralku folyamatát. A kutatók felfigyeltek arra, hogy miközben a munkások kollektíven ritkán képviselik érdekeit (vagy inkább nincs erre lehetőségük), egyes dolgozók -- a magasan képzett és a termelésben fontos szerepet játszó munkások – sokszor nagyon hatékonyan tudtak fellépni a vezetőkkel szemben a bérvitákban. Ezen megfigyelés alapján fogalmazták meg azt a tézist, hogy az egyes munkafolyamatokat ellenőrző (kulcspozícióban levő) munkások informális alkupozíciói olyan erősek, hogy a vállalati vezetésnek is figyelembe kell vennie követeléseiket és elfogadható kompromisszumot kell keresnie, ha biztosítani akarja a termelés folyamatosságát. Az államszocializmusban is van tere tehát az informális béralkunak. A munkások fegyvere a bérharcban a munka lassítása, esetenként szabotálása, a termelési eredmények rontása és végső esetben a felmondás. Minél pótolhatatlanabb munkásokról van szó, annál erősebbek az informális alkupozíciók, illetve erősebb a vállalatvezetésre nehezedő nyomás, hogy meg kell egyezni a munkásokkal.

A munkástudat individualizálódására Szalai Erzsébet is felfigyelt.[40] A munkásközösségek kollektív tudatát hatékonyan semlegesítette a kollektív cselekvés eszközeinek (szakszervezet, egyletek, klubok, pártok, stb.) állami felügyelet alá vonása, és az individuális cselekvés preferálása szemben a közösségi fellépéssel. A folyamat egyébként már az 1956-os forradalom leverése után elkezdődött, amikor a munkásságnak fel kellett adnia politikai követeléseit, és be kellett érnie az állampárt által ígért életszínvonal–politikával. Ahogyan egy 1970-es évek közepén felvett nagy munkáskutatás anyagai bizonyítják, ez a politika a magyar munkásságot sikeresen fragmentálta és atomizálta: nemhogy forradalmi tudat nincs (akár a rendszerrel szemben, ahogyan azt 1956-ban megfigyelhettük), hanem a sorsközösségnek sem sok elemét lehet kiolvasni a különböző életsorsok elbeszéléséből. A munkásság ekkorra már egész biztosan nem volt forradalmi osztály; nemcsak hogy nagyon sokféle helyről és családból verbuválódott, hanem a sokat emlegetett társadalmi egysé-

[40] SZALAI Erzsébet: *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest, 1986.

get sem érezte, tudta a magáénak. A kitörést egyértelműen az értelmiségi életbe való felemelkedés jelentette a számukra, mint ahogyan a munkáséletben többnyire azok sem láttak sok perspektívát, akik koruknál vagy lehetőségeiknél fogva beleragadtak a közös sorsba.[41]

A kollektív cselekvésről való *„lenevelés"* és az állami paternalista rendszerben való szocializáció szomorú következményei éppen a rendszerváltásnál mutatkoztak meg, amikor a munkások – megszabadulva az állampárt gyámkodásától – saját érdekeik védelmére sem tudtak megszerveződni. A munkáskutatás sokáig úgy járt, mint Rézler magyarországi kutatásai idején: a munkásokat összemosták a bukott diktatúrával, annak ellenére, hogy abban soha nem játszottak vezető szerepet.

Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a 2000-es évek eleje óta több irányban is történt előrelépés a hazai munkáskutatás terén. Nemzetközileg is rangos díjban részesült Mark Pittaway posztumusz megjelent kötete, amelyik a doktori disszertációjából *„nőtt ki"* (*The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958*), és amelyet 2012-ben a Hungarian Studies Association (HSA) az év legjobb magyar tematikájú könyvének választott. A könyv nemcsak a sztálinista rezsimek kiépülésének nemzetközi és hazai kutatásában nyitott új fejezetet, hanem 1956-ot is olyan perspektívából vizsgálta meg, amelyről nem készült ilyen szisztematikus, elmélyült levéltári kutatómunkán alapuló, nemzetközi feldolgozás az ipari munkásság szemszögéből. A történész három eltérő munkásközösség, az újpesti, a zalai és a tatabányai munkások példáján keresztül vizsgálja, hogyan élték meg a háború végét, a szovjet hadsereg bevonulását, a *„népi demokráciának"* nevezett időszakot, majd pedig a sztálini diktatúra, az egypártrendszer és a személyi kultusz kiépülését, és arra a kérdésre keresi a választ, milyen okok miatt fordultak szembe a kommunista hatalommal azok a munkások is, akik kezdetben rokonszenveztek a munkáspártokkal. A három vizsgált közösség közül az újpesti tekinthető a leginkább *„hagyományos"*, szociáldemokrata kötődésű közösségnek; a zalai munkások falvakban éltek, és inkább az egyház, a vallás határozta meg a gondolkodásukat, és végül, a legradikálisabb közösségnek tekinthető a tatabányai bányászközösség, amely fogékony volt mind a szélsőjobboldali, mind pedig a szélsőbaloldali ideológiára. A kommunistáknak eltérő támogatottságuk volt a három közösségben, de végül mindhárom közeg munkásait sikerült szembefordítani a rendszerrel, amely aztán elvezetett a forradalom kirobbanásáig és a fegyveres ellenállásig.[42]

Természetesen a hazai szakirodalomban is történtek előrelépések;

---

[41] BARTHA Eszter: *Munkáséletmód az 1970-es évek Magyarországán:* Tudomány és politika. Kézirat.

[42] Mark PITTAWAY: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2012, 202–229.

csak példaként említem Valuch Tibor, Paládi–Kovács Attila, Kuczi Tibor és Belényi Gyula nevét.[43] Varga Zsuzsanna a kétlaki munkások életét tanulmányozta, akik az ideológia ellenére a megvalósult szocializmusban sem számítottak teljes értékű munkásnak.[44] Valuch Tibor nagyon sokat tett azért, hogy a munkások akármilyen előjelű, ideológiákkal terhelt ábrázolását felváltsa az az objektív, statisztikai, történeti forrásokkal és etnográfiai megfigyelésekkel alátámasztható, mikrotörténeti irányultságú, de általános szintézisre is törekvő munkáskutatás, amelynek elindítását Rézler Gyula annyira szorgalmazta Magyarországon.[45] Erre a történeti szemléletre példa a Rainer M. János és Valuch Tibor szerkesztésében nemrég megjelent, *Munkások '56* című kötet, amelyet nyilvánvalóan nem véletlenül választott *„évfordulós"* témának az 1956-os Intézet,[46] illetve az *Egy másik Kelet–Európa: Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*, Bartha Eszter és Bezsenyi Tamás szerkesztésében,[47] amely egyúttal arra az interdiszciplináris megközelítésre is törekszik, amelynek szellemében Rézler Gyula létrehozta a sajnálatosan rövid életű, integrált Munkatudományi Intézetet.

A Rézler Gyula által kidolgozott módszerek és az általa megálmodott munkatudomány így, ha hosszú idő után is, de ma is elevenen és inspirálóan hatnak a magyar munkáskutatásokra. Az a történeti objektivitás és ideológiai függetlenség, amelyet ő kiemelten fontosnak tartott a saját kutatási programjában és tudományos pályája alakításában pedig akkor is követendő példa marad, ha a közép–európai feltételek igen sok korszakban megakadályozták ennek az ethosznak az érvényesülését.

---

[43] Hosszabb ismertetésre terjedelmi korlátok miatt nem nyílik lehetőség, de lásd: VALUCH Tibor: *A jelenkori munkástörténet Kelet–Közép–Európában – historiográfiai közelítése*. Múltunk, 2017/2, 1–21; BARTHA Eszter: *A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezetés*. IN: UŐ-BEZSENYI Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet–Európa: Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet–Európa Története Tanszék, 2017, 7–28.

[44] VARGA Zsuzsanna: *Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban*. Korall, 2012, 13. évf. 49 sz. 37–57.

[45] VALUCH Tibor: *Munkás–társadalom–történet: Közelítések és fogalmi kérdések*. Korall, 2012, 13. évf. 49 sz. 5–16.

[46] RAINER M. János – VALUCH Tibor (szerk.): *Munkások '56*. Az 1956-os Intézet XXII. évkönyve. Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2017.

[47] BARTHA–BEZSENYI (2017).

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Búr Gábor

Jan Christian Smuts: egy „tiszteletbeli" közép–európai Dél–Afrikából

Abstract

Jan Christian Smuts is one of the most remarkable figures of the 20th century. His fate has crossed twice Central Europe, firstly in 1917 when he had held secret negotiations with the representatives of Austria-Hungary in Switzerland and secondly in 1919 when he was sent to a mission to Budapest. His *„Cape Dutch"*, i.e. Afrikaner or *„Boer"* origin created expectations in Central Europe that he will be able to understand the ethnic, etc. complexity of our region much better than the representatives of the great nations and powers. It was not his fault that he was not able to fulfill those expectations. His deeds during World War I and after is a well processed and documented topic in the Central European historiography but not the decade between 1899–1909 when the legend of Smuts got created as of a person who is able to win the peace after military defeat.

Keywords: South Africa; Anglo–Boer war; British Empire; South African Republic; scorched earth policy; concentration camps; Treaty of Vereeniging; responsible government; dominion of the British Empire; Union of South Africa;

A 20. század legelején, amikor Transvaal és Oranje Szabad Állam háborúban álltak a Brit Birodalom hatalmas hadseregével, gyakorta elhangzott az itthoni beszélgetésekben, hogy a búrok Afrika magyarjai. S tényleg, igen sok hazánkfia, de sokan mások is Közép–Európából csatlakoztak a két kicsiny és távoli köztársaság eleve vesztésre ítélt harcához. Közülük többen megírták ottani élményeiket, s a rendszerint nagy népszerűségnek örvendő memoárok közelebb hozták a helyi olvasókhoz Dél–Afrikát. Fordítva viszont nem működött a dolog, Afrika déli részéről még nagyon sokáig nem igazán érkeztek hozzánk és régiónkba látogatók, írásban pedig egyáltalán nem nyilatkoztak meg. Egy kivétel azonban mégis akadt, nem más, mint maga a *„Brit Birodalom ezermestere"*[1], Jan Christian Smuts. Ráadásul kétszer is keresztezte pályája Közép–Európát, először 1917-ben, amikor Svájcban tárgyalásokat folytatott az Osztrák–Magyar Monarchia képvi-

[1] Dunbar MOODIE: *The Rise of Afrikanerdom: Power, Apartheid, and the Afrikaner Civil Religion*. University of California Press, Berkeley, London, 1975. 86.

selőjével a békéről[2], majd 1919-ben, amikor budapesti missziója Magyarország és az utódállamok sorsára is befolyással volt. De nem csupán nálunk voltak bizalommal a kis és elnyomott nép képviselőjéhez, Közép–Európa lényegében minden nemzete közel érezhette magához. Magyarországon jó benyomásokat keltett, nem minden alap nélkül gondolta a közvélemény, hogy nagyobb affinitással rendelkezik régiónk összetett, a történelem által szabdalt etnikai viszonyai iránt, mint a birodalmi gőggel bírók. Ráadásul már volt a vesztes szerepében, s így a győztesek mohóságát is mérsékelni tudja. S ami talán mindennél fontosabb volt, a róla terjedt legenda szerint képes volt magát a brit miniszterelnököt is *„megtéríteni"*, s az áldozatból újra a győztes pozíciójába felküzdenie magát. Trianonnal a háta mögött a magyarságnak éppen ilyen példákra volt szüksége. S míg Angliában aligha értették, mit is jelenthet az általa gyakran használt *„angol–afrikáner"* kifejezés, a hazai közvélemény már csupán a kuruc–labanc ellentétpár okán könnyen felfoghatta mire is gondolt. Nem rajta múlt, hogy a vele kapcsolatos hazai várakozások nem teljesültek. Személye nálunk a későbbiekben lényegében feledésbe is merült. Smuts ugyanakkor a 20. század egyik legfigyelemreméltóbb személyisége, egyebek mellett a (Brit) *„Nemzetközösség és a Népszövetség létrehozásának kulcsfigurája"*.[3] S bár a dél–afrikai tábornok és politikus még ma is megosztó személyiség, hiszen sokan értenek egyet Du Bois 1944-es sommás megállapításával: Smuts *„a modern világ legrosszabb rasszizmusa felett elnököl"*[4], ám a Népszövetség után még az ENSZ megszületésénél is ott bábáskodott, sőt, ő volt az ENSZ Alapokmánya preambulumának egyik szerzője is.[5] Olyan ember volt tehát, akire illik *„a modern világ egyik kitalálója"* meghatározás. Halálakor, 1950-ben ő volt Dél-Afrika arca a világban, s mégis mára hazáján kívül szinte teljesen elfelejtették.[6] Mégis nekünk, közép–európaiként is illik rá emlékezni. Nem járatlan a terep, Lojkó Miklós 2004-es tanulmánya: *„Brit békemissziók Közép–Európában: Smuts tábornok és Sir George Clerk tárgyalásai 1919-ben"*[7] komoly levéltári kutatások eredménye volt. Berczeli Gábor

---

[2] C.R.M.F. CRUTTWELL: *A History of the Great War: 1914–1918*. Chicago, 2007. 374.

[3] Mark MAZOWER: *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*. Penguin Books, New York, 2013. 99.

[4] W. E. BURGHARDT DU BOIS: *Prospect of a World Without Race Conflict*, IN: American Journal of Sociology 49, N° 5. March, 1944. 450–456.

[5] Mark MAZOWER: *No Enchanted Palace: The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations*. Princeton University Press, Princeton, 2013. 25.

[6] Gregory GARLAND: *The Strange Disappearance of Jan Christian Smuts and What it Can Teach Americans*. IN: American Diplomacy: An electronic journal of commentary, analysis, research, feature stories, and reviews on American foreign policy and its practice. 252 Carolina Meadows Villa Chapel Hill, NC 27517. June 2010. http://www.unc.edu/depts/diplomat/item/2010/0406/comm/garland_smuts.html

[7] LOJKÓ Miklós: *Brit békemissziók Közép–Európában: Smuts tábornok és Sir George Clerk tárgyalásai 1919-ben*. IN: FRANK Tibor (szerk.) *Angliától Nagy–*

2006-ban publikálta *„Afrika és Trianon: Gyarmati találkozások Magyarországon 1918–1919"* című tanulmányát, amely elsősorban Smuts budapesti missziójának állít emléket.[8] Egedy Gergely 2015-ben publikálta *„A különbéke esélyei: London és Bécs közeledési kísérletei az első világháborúban"* című munkáját, melyben egy teljes fejezetet szentelt Jan Smuts és Albert von Mensdorff–Pouilly–Dietrichstein gróf 1917 decemberi titkos genfi tárgyalásainak.[9] E magyar nyelvű feldolgozások részletesebben foglalkoznak Smuts későbbi pályájával is, de terjedelmi okokból csak rövid összefoglalást adnak a felkészülés éveiről, s különösen arról az évtizedről (1899–1909), amelynek eseményei reményeket ébreszthettek a magyar, de más népek közvéleményében is, hogy egy *„tiszteletbeli közép–európai"* érkezett Dél–Afrikából. E hiányzó évtized pótlására tesz kísérlet e tanulmány.

Az angol–búr háború tábornoka

Jan Christiaan Smuts 1870. május 24-én született a brit fokföldi Riebeeck West közelében, az Ongegund farmon. Az első Smuts 1692-ben érkezett Hollandiából a mai Fokvárosba, anyai ágon viszont német felmenőkkel rendelkezett. A család negyedik generációja a Bovenplaats (legjobb hely) nevű farmot birtokolta. Jan Christian másodszülött fiú volt, így a hagyományoknak megfelelően bátyja járt iskolába, hogy lelkészi pályára mehessen, öccsét anyja nevelte otthon, mivel ő volt hivatva a farmot továbbvinni, s ehhez nem volt szükség iskolázottságra. Marhák és birkák között töltötte gyermekkorát. Minden megváltozott azonban, amikor12 éves korában a bátyja tífuszban elhunyt, s ezért őt küldték tanulni. Az afrikánsz anyanyelvű fiú ekkor találkozott először az angol nyelvvel, de hamar tanult, a másoknál szokásos 11 évet mindössze négy év alatt elvégezte, s 16 éves korától a Victoria College, a mai Stellenbosh University hallgatója lett.[10] 1891-ben kitűnő eredménnyel végzett Stellenboshban és ösztöndíjat nyert a Cambridge-i Egyetemre, ahol jogot tanult. Ott is kitűnt tehetségével és puritán életmódjával. Nem volt egyedül, földijei voltak például Nicolaas Jacobus de Wet, a későbbi Dél–Afrika főkormányzó, vagy François Stephanus Malan, később miniszterelnök.[11] Smuts az egyetemet kiváló eredménnyel fejezte be, majd 1894-

---

Británniáig. Magyar kutatók a brit történelemről. Gondolat, Budapest, 327–339.

[8] BERCZELI Gábor: *Afrika és Trianon: Gyarmati találkozások Magyarországon 1918–1919.* IN: SEBESTYÉN Éva, SZOMBATHY Zoltán, TARRÓSY István (szerk): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára,* Publikon Könyvek, Pécs, 2006. 44–57.

[9] EGEDY Gergely: *A különbéke esélyei: London és Bécs közeledési kísérletei az első világháborúban.* Grotius-tanulmányok. http://www.grotius.hu/doc/pub/DPUFJC /2015-03-08_ egedy-gergely_ a-kulonbeke-eselyei.pdf

[10] Antony LENTIN: *General Smuts: South Africa.* London, 2010. 6.

[11] Charles van ONSELEN: *The Modernization of the Zuid Afrikaansche Republi-*

ben az akkor a Német Császársághoz tartozó Strasbourg egyetemén irodalmat és filozófiát is hallgatott. Visszatérve Angliába 1895-ben egyetemi oktatói állást ajánlottak neki, mégpedig a Cambridge-i Egyetem egyik legkiválóbb intézményében, a Christ's College-ban,[12] de ő inkább Dél–Afrikát választotta. Szeptemberben érkezett vissza Fokvárosba, ahol tervei szerint ügyvédként kezdett volna praktizálni, de a politika beszippantotta. Az Afrikáner Bond párt tagjaként újságcikkek írásából tartotta el magát. A pártot Jan Hofmeyr vezette, egy búr, aki az angolokkal való együttműködést hirdette. Smuts példaképe mégis inkább az akkori fokföldi miniszterelnök, Cecil Rhodes volt.[13]

Rhodes akkor már a dél–afrikai gyémánt és aranybányák révén a világ egyik leggazdagabbja volt, aki vagyonát elsősorban a Brit Birodalom kiterjesztésére használta, például a Kairó–Fokváros tengely megteremtésére. Smuts osztozott vele a meggyőződésben, hogy az Afrika déli csúcsán élő félmillió fehérnek össze kell fognia a kontinens százmillió *„barbár"* lakójával szemben.[14] A csodálat azonban kérészéletű volt, egy konspiratív módon végrehajtott vállalkozás, amely *„Jameson Raid"* néven vonult be a történelembe, végett vetett neki. Cecil Rhodes titkos utasítására Leander Starr Jameson, a Rhodes által létrehozott Brit Dél–Afrikai Társaság adminisztrátora hajtotta végre az akciót 1895 karácsonyán. Fegyveres önkéntesek élén betört Transvaalba, hogy az ott élő külföldiek, a nagyobbrészt brit származású uitlanderek segítségével megdöntse az ottani búr kormányzatot és a birodalomhoz csatolja Transvaalt, de szervezési hibák miatt az egész ügy csúfos kudarcba fulladt. Rhodes kénytelen volt lemondani. A cáfolatok ellenére az akció mögött nem lehetett nem észrevenni a brit gyarmatügyi miniszter, Joseph Chamberlain és egy sor más vezető anyaországi konzervatív politikus keze nyomát, így az angol–búr együttélésnek felmérhetetlen károkat okozott. Smuts később úgy emlékezett a Jameson betörésre, hogy az volt a második angol–búr háború valódi kezdete.[15]

A Jameson betörés és Rhodes kényszerű lemondása után Smuts poli-

---

ek: F. E. T. Krause, J. C. Smuts, and the Struggle for the Johannesburg Public Prosecutor's Office, 1898-1899. IN: Law and History Review, Vol. 21, N° 3 (Autumn, 2003), 483–525.

[12] Az 1448-ban alapított Christ's College olyan kiválóságokat bocsájtott útjukra, mint Lord Liverpool, John Milton, Charles Darwin, John Milton, Lord Mountbatten, vagy a neves történészek, John Plumb és Simon Schama.

[13] LENTIN: 7–8.

[14] W.K. HANCOCK: *Smuts: The Sanguine Years 1870–1919.* Cambridge University Press, Cambridge, 1962. 55.

[15] Cecil Rhodes And The Jameson Raid Notes. The South African War (Second Boer War) 1899–1902 Notes collection, Bristol University, 2015. https://www.oxbridgenotes.co.uk/revision_notes/history-bristol-university-the-south-african-war-second-boer-war-1899-1902/samples/revision_-_cecil_rhodes_and_the_jameson_raid

tikai tiltakozásnak szánt lépésre szánta el magát, Fokvárosból Johannesburgba költözött. Itt jól menő ügyvédként praktizált, de a politika ismét beleszólt az életébe. Transvaal koros, de nagy tiszteletnek örvendő elnöke, Paul Kruger felfigyelt a fiatalember tehetségére, s támogatásával 1898 júniusában az akkor mindössze 28 éves Smuts a hivatalosan Dél–Afrikai Köztársaságnak (Zuid Afrikaansche Republiek) nevezett Transvaal főállamügyésze lett. Komoly reformokat vezetett be a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás terén.[16] Bár teljesen eltérő oldalról indultak, Kruger és Smuts között egyfajta apa–fiú kapcsolat alakult ki, s 1899-ben Smuts Pretoriába is költözött, hogy Kruger közelében lehessen. A fiatalember az elnök legfontosabb tanácsadójává vált. Ezek a tanácsok azonban nem minden esetben bizonyultak helyesnek. 1899. telén az angolokkal szembeni konfliktus eszkalálódása idején Smuts a következőkkel nyugtatta Krugert: *„A Brit Birodalom olyan nagy országokból áll, amelyek népessége ellenséges (mint például Fokföld, India, Egyiptom), ezért a birodalom nem képes katonai eszközökkel az esetleges felkeléseket és támadásokat kivédeni. A brit uralom alapját éppen ezért inkább a presztízs és az erkölcsi megfélemlítés, mintsem a katonai erő jelenti."*[17] Azt is felvetette, hogy orosz segítséggel fel kellene lázítani Indiát a britek ellen, hogy birodalmuk összeomoljon.[18]

A Brit Birodalom azonban egyáltalán nem omlott össze és az Egyesült Királyság képes volt hatalmas hadsereget küldeni a két kicsiny búr köztársaság ellen. Transvaal és Oranje Szabad Állam minden férfi lakosát mozgósítani volt kénytelen, így is elenyésző erőt, alig 40 ezer embert sikerült szembeállítaniuk a közel félmilliós birodalmi hadsereggel szemben. A *„verdomde Engelsmannak"*, átkozott angoloknak titulált ellenfél elől a kezdeti sikerek után már 1900-ban az Oranje és a Vaal folyókon túlra kényszerültek, júniusra pedig már a transvaali főváros, Pretoria feladására. A hagyományos értelemben vett háború 1900. szeptember 1-én Transvaal annexiójával véget ért, Kruger európai száműzetésbe kényszerült. A két búr köztársaság koronagyarmattá nyilvánítása és a partizánharc megfékezésére bevetett felperzselt föld taktika alkalmazása azonban nem a várt hatást eredményezte, még közel két évig tartó gerillaháború kezdődött. Smuts a háború kezdetén az elnök tanácsadójaként parancsokat fogalmazott meg és küldött a frontokra, szervezte az utánpótlást, irányította a háborús propagandát, sőt, még Transvaal külföldön állomásozó diplomatáival is ő tartotta a kapcsolatot. Azonban ahogy közeledtek az ellenséges csapatok, egyre inkább cselekvő részesévé vált a háborúnak. Tábornoki rangban parancsot adott a Witwatersrand aranybányáinak felrobbantására, azt gondolva, hogy az angolok kizárólag azo-

[16] ONSELEN: 500–501.
[17] HANCOCK: 108.
[18] A. P. THORNTON: *Smuts: A Journey with Maps*. IN: International Journal (Canadian International Council), Vol. 22, N° 1 (Winter, 1966/1967), 77–86.

kért folytatják a háborút, de a parancsát nem teljesítették. Ő volt az utolsó, aki elhagyta a kiürítésre ítélt Pretoriát. A búr hadsereg felbomlása után 14 ezren adták meg magukat a briteknek (*„hensoppers"*), közülük öt és fél ezren önként csatlakoztak Lord Kitchener brit főparancsnok erőihez (*„joiners")*. Mintegy húszezren azonban nem voltak hajlandók letenni a fegyvert (*„bittereinders"*). Smuts az utóbbiakhoz tartozott. Ő és más tábornokok vezetésével a búrok kicsi, de jól szervezett kommandókban folytatták a harcot, érzékeny veszteségeket okozva az ellenségnek. Smuts először Nyugat–Transvaalban harcolt alig 500 emberével, majd Fokföldre tört be csapatával. Sok borsot tört a britek orra alá, de fő célját, a fokföldi búrok felkelésre ösztönzését nem sikerült elérnie. A korábban oly sikeres brit háborús propaganda nem tudott mit kezdeni a partizán harcmodorban megtestesülő ellenállással, a hadviselésnek ez a válfaja nem számíthatott Nagy–Britanniában népszerűségre.

A két búr köztársaság vezetői már 1901 februárjában titkos találkozón vitatták meg a brit főparancsnok, Lord Kitchener megadási feltételeit. A brit fennhatóság elismerését akkor elvetették, de 14 hónappal később újból napirendre tűzték a kérdést és a tárgyalások felvétele mellett döntöttek. E tárgyalások eredményeképpen 1902. május 31-én Pretoria mellett aláírtak a *„történelem egyik legfurcsább dokumentumát"*.[19] Szövegét, amelyet alapvetően Kitchener és Smuts fogalmaztak meg, s amelynek preambulumában a *„felek megállapodtak az alábbi pontokban"* kifejezés szerepel, nem látták el fejléccel. Jellemző az értelmezésbeli különbség: Lord Kitchener *„békeszerződésnek"*, Alfred Milner a dél–afrikai brit főbiztos és háborús héja a *„megadás feltételeinek"*, a legyőzött búrok pedig *„Vereenigingi szerződésnek"* nevezték a későbbiekben.[20]

Smuts 1906-os londoni missziója – legenda és valóság

1902 augusztusában három egykori búr tábornok Angliába utazott, hogy magánál a miniszterelnöknél, Balfournál a békefeltételek kedvező irányú módosítását próbálják kieszközölni. Elképzeléseiket a miniszterelnök arcátlannak nevezte, mégis egy új korszak kezdete volt ez. Vereeniging után Smuts tartotta magát az akkor általa megfogalmazottakhoz: *„Dél–Afrikában a fehérek között az utolsó lövést is eldördült már, nem történhet meg újra."*[21] Ez a kiegyezési politika a lakosság nagy többségét jelentő afrikaiak rovására fogalmazódott meg, s a következő évek arról szóltak Dél–Afrikában, hogy a háborúban győztes, vagy a vesztes fél tud-

---

[19] WILSON, M.; THOMPSON, L. (eds.): *The Oxford History of South Africa 1870–1966*. Vol. II. Oxford, 1971. 331.

[20] G. H. L. LE MAY: *British Supremacy in South Africa 1899–1907*. Oxford, 1965. 154.

[21] H. E. RAWSON: *A Soldier and Statesman*. IN: Journal of the Royal African Society, Vol. 16, N° 64 (Jul., 1917), 314–325.

ja a választójog vonatkozásában akaratát érvényesíteni. A britek egyáltalán nem képviseltek egységes álláspontot a lerombolt ország rekonstrukciójával kapcsolatosan. Joseph Chamberlain, a gyarmatügyi miniszter és a Pretoriában székelő brit főbiztos között is ellentétek feszültek. Az úgynevezett *„Milner–óvoda"*[22] még az angolajkúak szűk rétegének bizalmát sem tudta egyértelműen elnyerni. 1902 júniusában alapított szervezetük, a Transvaali Politikai Egyesület a főbiztossal szemben önmagát tekintette a brit érdekek valódi letéteményesének. Ennek tudható be, hogy Chamberlain rendhagyó látogatást tett Dél–Afrikában 1902 decembere és 1903 februárja között. Ekkor történt először, hogy egy brit gyarmatügyi miniszter hivatali idejében felkeresett egy hivatalának igazgatása alá tartozó országot. Chamberlain akarata érvényesült abban a tényben, hogy Transvaal és Orange River gyarmatok *„majdnem-képviseleti testületeibe"* a két rivális fehér népcsoport minden rétegéből igyekeztek kinevezni tagokat. A Transvaali Politikai Egyesület szóvivője ennek ellenére nyilvánosan leckéztette Chamberlaint, *„kevesebb koronát"* és *„több gyarmatot"* követelve a Downing Street politikájában. A legszélsőségesebb véleményeket tükröző Dél–Afrikai Liga viszont éppen Milnernek a búrokkal szembeni túlzott engedékenységét panaszolta fel. A *„kaffer kérdésben"*, azaz az afrikaiak vonatkozásában viszont éppen a Kruger-vonalat tartotta megfelelőbbnek a főbiztos óvatos reformjainál, aki például törvényen kívül helyezte a korbácsolást.[23] A Dél–Afrikában állomásoztatott csapatok magas költsége is a megegyezés irányába szorította a brit kormányt. A 25 ezer fős kontingens visszavonása csak akkor volt elképzelhető, ha megszűnik egy esetleges búr felkelés veszélye. Ezt pedig csakis a megbékélés előrehaladtával lehetett remélni. A nemzetközi események, például az orosz–japán háború kirobbanása is befolyással voltak a dél–afrikai folyamatokra. Smuts Port Arthur megtámadásakor azt kérdezte: *„Vajon világháború lesz ebből?"*[24] Olyan hírek terjedtek el, amelyek szerint, ha Anglia Japán oldalán belép a háborúba, csapatai önként feladják majd Transvaalt. Sem a világháború, sem a britek váratlan távozása nem következett be, az átmeneti bizonytalanság azonban elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az afrikáner érdekképviseleti szervek kialakítása visszafordíthatatlanná váljon. Látva a másik oldal megosztottságát a transvaali búrok két legprominensebb képviselője, Louis Botha és Jan Smuts 1904. januárjában Pretoriában megalakították a transvaali búrok mozgalmát. Az így létrejött szervezet, a Het Volk (Népünk) 1905. január 28-án deklarálta magát hivatalosan is párttá. Hasonló lépések történtek a szomszédos Orange River Gyarmaton is, amelyek-

[22] A *„milnerizmusnak"* nevezett rendszer a legjobb angol egyetemek (elsősorban Oxford) diplomáival a zsebükben Dél–Afrikába érkezett tehetséges hivatalnokokra épült.

[23] LE MAY: 156.

[24] HANCOCK: 143.

nek eredményeként 1905 nyarán Orangia Unie néven jött létre a Het Volk vonalához igen közel álló párt. Mindkét szervezet az önkormányzat (Selfregering) azonnali, feltételek nélküli bevezetéséért szállt síkra. Kapóra jött, hogy Londonban komoly változások álltak be.

Az ír és a dél–afrikai kérdés, de különösen a vámtarifa–reform ügye megosztotta az 1895 óta folyamatosan kormányzó brit konzervatívokat. Balfour miniszterelnök félresikerült kísérlete után, hogy Chamberlaint elvbarátaival együtt demonstratívan felsorakoztassa maga mögé, 1905. december 4-én kihallgatást kért a Buckingham Palotában. Mindössze negyedórát – húsz percet tartott a késő délutáni audiencia, amelynek végén Balfour lemondott miniszterelnökként távozott. A hivatalos *„Court Circular"* megfogalmazása szerint *„őfelsége kegyeskedett elfogadni a lemondást"*.[25]Az új, Campbell–Bannerman által vezetett liberális kormánynak nem volt könnyű öröksége, s ez mindenekelőtt Dél–Afrika vonatkozásában jelentett igazán nagy terhet. Ellenzékből helytelenítették, a legtöbben nyíltan elítélték a háborút, az azt követő rekonstrukció céljait, Milner teljhatalmát, a kínai kulik alkalmazását a bányákban, s a teljes körű önkormányzat bevezetése helyett képviseleti kormányzatot ígérő transvaali alkotmányt. A párt mérvadó köreiből sokan – köztük Campbell–Bannerman is – számos alkalommal hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a búr kérdést mihamarabbi önkormányzat útján véglegesen rendezni kell. Már a gyarmatügyi miniszter, Lord Elgin kinevezése is sokat sejtető volt a jövendő Dél–Afrika–politikát illetően. Ismert volt, hogy behatóan tanulmányozta apja kanadai tevékenységének dokumentumait, s azt várták tőle, hogy Dél–Afrikából is ugyanolyan lojális dóminiumot kreáljon, ahogy ezt apja segített tenni Kanadából 1867-ben.

A londoni kormányváltás Dél–Afrikában igen eltérő reakciókat váltott ki. A helyzet tisztázására és az azonnali önkormányzat bevezetésének sürgetésére a Het Volk részéről határozat született Smuts személyében delegáció küldéséről Angliába. Smuts azokban a napokban saját betegségével volt elfoglalva, 1905. december 14-én keltezett levelében, amelynek címzettje a háború előtti Oranje Szabad Állam ex–elnöke, M.T. Steyn, említést sem tett az angliai változásokról. Küszöbönálló angliai utazásáról is csak annyit írt, hogy a Herzog fedélzetén érkezik Európába egy rövid egészségügyi kúrára.[26] Januári missziójáról nyilvánvalóan ekkor még nemcsak, hogy nem döntöttek, hanem valószínűleg ennek még ötlete sem merült fel, máskülönben a bizalmas barát értesítést kapott volna róla. Életrajzírója állítása szerint Smuts már Fokvárosból magával vitte a *„Memo of Points in Reference to the Transvaal Constitution"* című dokumentumot. Információja eredetéről azonban hallgat, a lábjegyzetben mindössze annyit említ meg, hogy 15 oldalon kettes sortávolsággal gépelt

[25] The Times, London, 1905. december 5.
[26] HANCOCK: 274.

anyagról van szó, egy további oldalon statisztikai táblázatokkal kiegészítve.[27] Más szerzők ugyanakkor csak márciusra tették a memorandum megszületését, vagy legalábbis gépelt formába öntését.[28] Ez utóbbi Smuts levelezése alapján könnyen cáfolható. Fennmaradt Churchill 1906. február 1-én írt néhány sora, amelyben a miniszterhelyettes megköszöni a memorandum hozzá történt eljuttatását, s megígéri (sic!), hogy figyelmesen fogja tanulmányozni (*„I will read it with attention"*).[29] A Smuts–gyűjteményben található dokumentum (Box G. no. 1.) valóban géppel írott, de dátum nélkül. Mindössze az 1906-os évszám szerepel rajta, ugyanakkor Smuts még 1905. december 17-én, vasárnap reggel kelt útra Dél–Afrikából a német *„East Africa Line"* Herzog nevű hajóján.[30] Az évszám és az indulás időpontja cáfolják tehát a decemberi keletkezést. Emellett az sem valószínű, hogy Smuts majdnem egy teljes hónapot várt volna Angliában a memorandum eljuttatásával az arra illetékesek kezébe. (Január 6-án lépett partra Doverben.) Ő maga írja haza családjának január 12-én, hogy a következő héten fontos dolgokat kíván megbeszélni Transvaal ügyében a kormány hivatalnokaival, sőt panaszkodik, hogy mennyire tájékozatlanok Londonban a dél–afrikai ügyekben.[31]

A Smuts által írt memorandum tartalma a már ismert érvek összefoglalása volt, azzal kiegészítve, hogy az eredeti brit elképzelések szerinti választási rendszerben a bányabárók győzelme látszik biztosítottnak, s *„…a búrok inkább maradnak még néhány évig közvetlenül a korona fennhatósága alatt, mintsem a pénzarisztokrácia visszavonhatatlan uralmát kelljen elviselniük."*[32] Január nagyobbik részét Smuts Londonban töltötte. Mégis, csak a hónap utolsó hetében került sor az első találkozásra a dél–afrikai vendég és a miniszterelnök között. Smuts ugyan kihangsúlyozta a Campbell–Bannerman és John Morley, az India Office miniszterének megnyerő modorát és iránta tanúsított kedvességét, az eszmecsere nem csak a formalitásokat nélkülözte, de résztvevői sem tulajdonítottak különösebb jelentőséget e röpke negyedórának.[33] Február 1-én Smuts egyik magánlevelében egyenesen arra figyelmeztette barátait, ne lepődjenek meg, ha a következő szombaton *„elrohan"*, azaz hazautazik. *„Igazán nem tudom, mit tudnék még tenni itt. A legtöbb miniszterrel már találkoztam… Biztos vagyok benne, hogy a kormány szándékai jók, de hogy igazságot szolgáltat-e nekünk, az más kérdés."* A továbbiakban Smuts rövid eszmefuttatásba fogott, amelyben népe mártíromsá-

[27] Ibid. 574.
[28] Ronald HYAM: *Elgin and Churchill at the Colonial Office 1905–1908*. Macmillan, London, 1968. 125.
[29] HANCOCK: 278.
[30] Ibid. 209–211.
[31] Ibid. 214–215.
[32] Ibid. 222.
[33] Ibid. 213.

gát ecsetelte a *„zsidó-jingo"* összeesküvéssel szemben.[34] Smuts szemében Elgin és Churchill éppen a jingoizmusnak[35] voltak a megtestesítői, nem véletlen tehát, hogy nem csak nem tudott, de nem is kívánt szót érteni velük. Churchillel január 26-án, Elginnel január 29-én folytatott megbeszéléseket, mindkettőt eredménytelenül. Innen eredeztethető tehát, hogy a Smuts által később megkomponált legenda kulcsfigurája maga a brit miniszterelnök lett. A kettejük közötti első találkozó alighanem egyetlen kézzelfogható következménye az 1906. február 7-ére, szerdára kitűzött újabb megbeszélés lett. Erre a miniszterelnöki hivatalban, a Downing Street 10-ben került sor, az esti órákban. A Dél–Afrika ügyében dönteni hivatott kabinetülést mindössze néhány órával későbbre, 8-án reggelre hívták össze. Amint ez a kabinet bizottság előzetes állásfoglalásaiból kitűnt, a Transvaalnak és Orange River Gyarmatnak adandó önkormányzat kérdéseiben igen nagyfokú egyetértés alakult ki a Liberális Párton belül. Az egyetlen vitatott kérdés a választókörzetek kialakításánál a teljes fehér lakosság, vagy csak a választásra jogosultak beszámítása maradt. Ebben az ügyben azonban a brit kormány továbbra is ragaszkodott a búrok számára hátrányos *„one vote one value"* elvhez.

A Smuts–legenda lábrakapását segítette, hogy a későbbiekben a birodalmi lojalitás megtestesítőjévé vált államférfi missziója ellenérzéseket, sőt félelmeket ébresztett Angliában. Alig futott ki hajója a fokvárosi kikötőből, a dél-afrikai brit főbiztos sietve táviratozott Londonba. *„Nagyon okos, művelt ember, jó benyomást ébreszt maga iránt, személyesen igen kedvelem, de kérem, ne feledjék, hogy egy meg nem békélt afrikáner republikánusról van szó, akinek szemei előtt a búr Dél–Afrikai Köztársaság ideálja lebeg, s minden, amit mond vagy tesz, ezt a végcélt van hivatva közelebb hozni."*[36] A szigetországi bulvársajtó nem szűkölködött a Smuts ellenséges voltát és negatív tulajdonságait ecsetelő cikkekben. Egy esti lap egyenesen *„London utcáin sétáló legveszélyesebb ember"* címet adományozta neki, aki *„azért jött, hogy felborítsa a búr háborút lezáró egyezséget"*.[37] E korabeli megnyilatkozások fényében nem tűnik túlzásnak Smuts később, emlékezetből reprodukált tárgyalása a miniszterelnökkel azon a február 7-i éjszakán. *„Barátokat akar Nagy-Britanniának, vagy ellenséget? A búrok lehetnek barátai, s már megmutatták, mit érhet az ő barátságuk. Társaim és a magam nevében ezt a barátságot ajánlom fel, ha*

---

[34] Ibid. 228.

[35] A jingoizmus a sovinizmus angol megfelelője, olyan agresszív külpolitika, amely erőszakos, akár fegyveres érdekérvényesítést jelent. A kifejezés az 1870-es években keletkezett, egy akkor népszerű dal refrénje képezte az alapját:

„We don't want to fight but by Jingo if we do
We've got the ships, we've got the men, we've got the money too
We've fought the Bear before, and while we're Britons true
The Russians shall not have Constantinople."

[36] HYAM: 125.

[37] HANCOCK: 214–215.

akarja. Tehet minket ellenségévé is, akkor egy újabb Írország gondjai szakadnak a vállára" – idézte Smuts az általa mondottakat a Campbell–Bannerman egykori iskolájában tartott emlékülésen, majd hozzátette, hogy *„az óvatos skót semmit sem válaszolt erre, de azon az estén boldog emberként hagytam el a dolgozószobáját. Előérzetem azt súgta, hogy célomat elértem."*[38] Az adott estére vonatkozóan más forrással nem rendelkezünk. Campbell–Bannerman – akárcsak Smuts – nem készített feljegyzést, sem naplója, sem személyes levelezése nem tartalmaz említést a tárgyalásról, alig két évvel később bekövetkezett halála pedig megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy visszaemlékezéseit megírhassa.

A február 8-án összeülő kabinet elé nem az önkormányzat megadása, vagy megtagadásának kérdése került igazából – hiszen ebben már kialakult az egyetértés –, hanem annak időzítése volt a legfontosabb napirendi pont. Campbell–Bannerman ekkor elhangzott beszédét ennek fényében inkább az addig történtek összefoglalásának és lezárásának tekinthetjük. A meggyőződésnek, mitöbb, a Smuts által használt *„megtérítésnek"* nincsen tehát létalapja. A Smuts látogatás fajsúlyáról sokat elárul a Times-ban 1906. február 1-én megjelent rövid tudósítás: *„A Reuters munkatársa tegnap interjút készített J.C. Smuts úrral, Transvaal egykori államügyészével, aki jelenleg Londonban tartózkodik. A beszélgetés során Smuts úr kijelentette: „Szeretném a leghatározottabban tagadni azokat a sajtóban megjelent állításokat, miszerint titkos misszió keretében tartózkodnék országukban. Ez nem felel meg a valóságnak. Pusztán magánjellegű látogatáson vagyok, s nem képviselek egyetlen politikai pártot sem. Igaz, hogy Angliába érkezésem óta több miniszterrel is találkoztam, s megvitattam velük a dél–afrikai helyzetet, de ez csak baráti és informális alapon történt."*[39] Az interjúban elmondottakat támasztja alá, hogy Smuts hazatértekor a Het Volk semmilyen hivatalos formában sem foglalt állást Smuts útjával kapcsolatosan. Botha, s mások is nyilvánvalóan baráti beszélgetésekből értesültek a Londonban történtekről. Erre utal, hogy Smuts levelezésében egyedül Merriman a címzettje az ilyen jellegű beszámolóknak.

A Smuts–misszió és az általa írt memorandum sikere, vagy kudarca akkor lenne igazán érthető, ha az ellenpárt, a Progressive Association vezetői is írásba foglalták volna a maguk elképzeléseit, s azok a kabinet kezébe kerültek volna. Drummond Chaplin, a bányabárók érdekeinek képviselője megpróbálkozott ugyan néhány héttel később egy ilyen tartalmú feljegyzés összeállításával, de annak nem csak nyelvezete nem vetélkedhetett Smuts logikus okfejtésével és pallérozott stílusával. Ez pedig megfosztotta a memorandum szerzőjét attól, hogy akár Pretoriában, akár Londonban komoly figyelmet szenteljenek neki.[40] A Het Volk vezetői

[38] Ibid. 215.
[39] The Times, London, 1906. február 1.
[40] Geoff B. PYRAH: *Imperial Policy and South Africa, 1902–1910*. Oxford,

nem csináltak titkot abból, hogy az angolajkúak által uralt helyi parlamentnél szívesebben látnák a Colonial Office hivatalnokainak Transvaalban maradását. Ez a megoldás tehát elégtétellel tölthette el Smuts-ot, akár ő bírta erre rá a miniszterelnököt, akár nem. Hyam és Martin (1975) fennmaradt dokumentumok hiányában csak feltételezték, hogy Campbell–Bannerman talán szándékosan keltette tárgyalópartnerében azt a benyomást, mintha az ő nyomásának engedett volna és saját kormánya tagjait is kész volt álláspontjuk megváltoztatására bírni.[41] Akárhogyan is történt, a közvélemény szemében Smuts volt az, aki az oroszlán és a gazella küzdelmét döntetlenre tudta vinni. S hogy a megbékélés, amelyért keményen dolgozott, még egyáltalán nem volt befejezett dolog, arra bizonyíték Winston Churchill akkori gyarmatügyi miniszterhelyettes 1906. március 15-én keltezett memoranduma. Churchill ebben annak megfogalmazására vállalkozott, amit a kabinet nem kívánt a közvélemény elé tárni, ezért ez volt az ügyben a legtitkosabban kezelt akta.[42] Amit a miniszterhelyettes lehetőleg örökre el akart titkolni a nyilvánosság elől, az a kormányának az a törekvése volt, hogy *„mindenáron megőrizze a Lord Durham jelentés szavaival a lojális és angol lakosság számbeli fölényét."* Majd így folytatta: *„Szeretnék igazságot szolgáltatni a búroknak, de emlékeznünk kell arra, hogy 1901-ben és 1902-ben koncentrációs táborainkban asszonyaik és gyerekeik közül húszezren haltak meg, bölcs dolog-e túl sok jóra számítanunk tőlük 1906-ban?"*[43] A Smuts által sokat emlegetett *„angol–afrikander"* azonban legalább annyira hibáztatta a saját soraiból való forrófejűeket a történtekért, mint a másik oldalt, így Churchillnek – kivételesen – nem volt igaza.

Gyarmati orvvadászból birodalmi vadőr

Akár elfogadjuk a brit miniszterelnök Smuts általi *„megtérítésének"* legendáját, akár nem, 1906. februárja után politikai fordulat történt London Dél–Afrika politikájában. Március 21-én Sir Joseph West Ridgeway[44] vezetésével bizottságot állított fel a kabinet pontos információk

---

1955. 171.

[41] Ronald HYAM, Geoffrey MARTIN: *Reappraisals in British Imperial History*. London, 1975. 173.

[42] A három oldalas feljegyzés gyors cselekvésre kívánta sarkallni Lord Elgint, Churchill helyettesét, a szerző ezzel indokolta sarkos megfogalmazását. Később gondja volt rá, hogy minden példányt eltüntessen, s így, amikor az 1950-es évek végén lejárt a levéltári zárlat, a szóban forgó memorandum helyén csak egy cédulát találtak: *„Mr. Churchill által eltávolítva"* felirattal. Churchill fiának érdeme, hogy apja személyes hagyatékában az egyetlen fennmaradt másolatra rábukkanva, annak szövegét a Public Record Office rendelkezésére bocsátotta.

[43] Cabinet Papers 1880–1914. 1906. Volume 82. (Cab. 37/82) N° 834. *„Situation in South Africa"*.

[44] West Ridgeway katonaként az indiai adminisztrációban szolgált Ripon alki-

megszerzése végett. A formális megbízatás így hangzott: *„A tényfeltárás legfőbb célja Őfelsége kormányának informálása Transvaal jelenlegi állapotáról."*[45] A Ridgeway bizottság tagjai 1906. április 24-én szálltak partra Dél–Afrikában, s három hónapot töltöttek az országban. Ezalatt az idő alatt 70 delegációt fogadtak, a mintegy 500 személyt kerestek fel otthonában, illetve hivatalában. Természetesen a felkeresett személyek egyike Smuts volt. Ő úgy értékelte a Pretoriában lezajlott találkozót a Ridgeway bizottság tagjaival, hogy azon *„..sikerült négy brit szemét felnyitni az igazságra. Szerencsétlenségünkre azonban 40 millió brit még sötétségben él és nem szabad sajnálni semmilyen misszionárius tevékenységet, hogy ezen változtassunk."*[46] Ez a szándék sikeresen megvalósult, 1906 decemberében Transvaal és Orange River Gyarmat alkotmányt kaptak, s az önrendelkezés jogának megadását jelentő folyamatot általános választások zárták le. 1906. február 26-án Alfred Milner ugyan még támadó hangvételű beszédet mondott a londoni felsőházban, a búrok önkormányzata ellen agitálva: *„Lehetővé tesszük így számukra* (azaz a Het Volk és az Orangia Unie vezetésének), *hogy teljes alkotmányos felhatalmazással lépésről lépésre megszabaduljanak a brit hivatalnokoktól, tanároktól, s a brit telepesek legtöbbjétől. Ugyanazok a kezek, amelyek az ultimátumot írták* (ti. az angol-búr háború kitörését megelőzően), *talán egy éven belül miniszteri utasításokat írhatnak."*[47] Ám a Zuluföldön ekkor kitört ún. Bambata–felkelés miatt is az anyaország nem erőltette a másik két dél–afrikai brit gyarmaton, Fokföldön és Natalban bevett *„színvak"* választásokat (azaz a *„civilizált"*, tehát módos afrikaiak, az ázsiaiak és a *„színeseknek"* nevezett félvérek választójogát). Az egyik népcsoporttal, a búrokkal való megbékélés ára a többi népcsoport politikai jogoktól való megfosztása lett. Smuts a szabályok kialakításánál maga is a fokföldi gyakorlat elvetése mellett szállt síkra. Otthonról hozott, s egész életében le nem vetkőzött faji előítéletessége mutatkozott meg ebben.[48] Liberalizmusa még odáig sem terjedt, hogy elfogadja Botha

---

rálysága idején, később Balfour helyettese volt az ír ügyek minisztériumában, majd 1895–1903 között Ceylon kormányzója volt. Az 1906-os választásokon a londoni Cityben liberális képviselőjelöltként indult, de nem jutott be a parlamentbe.

[45] Cabinet Papers 1880-1914. 1906. Volume 82. (Cab. 37/82) N° 34.

[46] HANCOCK: 284.

[47] William Basil WORSFOLD: *Lord Milner's Work in South Africa 1897–1902*. London, 1926. 284–285.

[48] Smuts faji kérdésben vallott nézeteiről nem is a politikusként kimondott, vagy leírt szavai az irányadóak, sokkal inkább egy baráti levelezés sorai: *„Nem sorolom magamat a negrofilek közé, de hiszek bennszülött-politikánkban. Ez nem jelenti azt, hogy a legcsekélyebb mértékben is kedvelném a bennszülötteket; azt szeretném, ha Dél–Afrikában egy fekete sem lenne. De itt vannak, s nekünk kötelességünk a Gondviselés által olyan megoldást találnunk, amely során megőrizzük fölényünket velük szemben, s ugyanakkor az általános elvárásoknak is megfeleljünk."* Ezért állította Smuts, hogy az *„árnyék és sötétség"* a dél-afrikai *„bennszülöttek"* politikai jövő-

javaslatát, adjanak a fehér nőknek is választójogot. Ez a búroknak lett volna előnyösebb, mert az angolajkú társadalomban sok volt az egyedülálló férfi. Ennek ellenére még saját tábora, sőt a közeli harcostárs Smuts sem támogatta az ötletét. Erre nem is igazán volt szükség, a Het Volk győzelmét semmi sem tudta veszélyeztetni, hiszen olyan választásokat tartottak, amelynek a szabályait maguk írták. A párt választási kampányát Smuts vezette. *„Ha az ördöggel vacsorázol, hosszú kanálra van szükséged... A pártok és a pártprogramok olyan utálatosságok, amelyek az alkotmányossággal együtt járnak."* – vallotta meg bizalmasának, az ex–elnök Steynnek.[49] A csendes, visszahúzódó és túlságosan is intellektuális Smuts nem volt született népvezér, ezt a szerepet Botha töltötte be, ő volt képes magával ragadni és feltüzelni hallgatóságát. Smuts ennek ellenére fölényesen nyerte saját választókörzetét a Pretoria mellett Wonderboomban.[50] A 69 mandátumból a Het Volk 37-et nyert meg, így abszolút többségre tett szert, egyedül alakíthatott kormányt. Botha és Smuts egyaránt esélyesek voltak a Het Volk részéről kormányt alakítani, de Smuts Botha javára visszalépett a jelöltségtől. Botha kormánya 1907. március 4-én tette le a hivatali esküt. Smuts az új kormányban az ún. gyarmatügyi miniszteri posztot vállalta el, a Londonhoz és a többi dél–afrikai brit gyarmathoz fűződő kapcsolatokért volt felelős. Botha meghívást kapott az 1907. április 15-én Londonban megnyílt Birodalmi (Gyarmati) Konferenciára. Az 1887 óta ötödik alkalommal megrendezett tanácskozáson Dél–Afrikát hárman is képviselték, Bothán kívül jelen volt Jameson, Fokföld és Moor, Natal miniszterelnöke. Orange River Gyarmat még nem küldhetett képviselőt.[51] Botha távollétében Smuts vitte az ügyeket Transvaalban, s egyre inkább az unió felé meginduló Dél–Afrikában. Minden oldalról érték támadások, mindenek előtt a holland református egyház részéről. Ők a választási győzelmet arra akarták felhasználni, hogy minden iskolában kötelező nyelvvé tegyék a hollandot,[52] valamint a református hittant. Smuts viszont világi államot akart és olyan oktatást, amely mindenkit felvértez angol nyelvtudással is. A Natalban élő indiaiak tiltakozásul, hogy Transvaalban sem letelepedni, sem munkát vállalni, de még átutazóban éjszakázni sem engedték őket passzív, békés demonstrációba kezdtek. Az ellenállás vezéralakja Mohandász Gandhi ügyvéd volt, akivel Smuts kompromisszummal végződő

---

je, s helyzetükön majd csak a távoli jövő tud változtatni. Idézi: W. K. HANCOCK: *Smuts. The Sanguine Years 1870–1919*. Cambridge, 1962. 239.

[49] N. G. GARSON: 'Het Volk': The Botha–Smuts Party in the Transvaal, 1904–11. In: The Historical Journal, Vol. 9, N° 1 (1966), 101–132.

[50] Wonderboom volt később Pik Botha külügyminiszter választókörzete.

[51] Az 1907-es londoni Birodalmi Konferencián Botha volt az első - s egyben az utolsó - államférfi, aki tolmács segítségével mondott beszédet, bár jól tudott angolul.

[52] Dél-Afrika búrok által lakott tartományaiban csak 1925-től került sor az afrikánsz hivatalos nyelvvé nyilvánítására, s 1961-ig a hollanddal és az angollal együtt szerepelt, onnantól már csak az angollal.

tárgyalást folytatott. 1908 októberében Smuts konvenciót szervezett a natali Durban-ben. A négy önkormányzattal rendelkező dél–afrikai brit gyarmatról érkezett delegátusok hosszú heteken át tárgyalták az eljövendő államszövetség tervét. A legfontosabb kérdés a választójog volt, de sok idő ment el a főváros(ok), a hivatalos nyelv(ek), de még a vasúti nyomtáv szabványának meghatározására is. Rendkívül sok forduló után Smuts szövegezésével megszületett 1909 elejére az eljövendő Dél–Afrikai Unió alkotmánya. A szöveget Botha és Smuts vitték Londonba, amelyet a westminsteri parlament South Africa Act néven fogadott el 1909. augusztus 19-én fogadott el, VII. Edward király pedig szeptember 20-án szentesített. 1910. május 31-én lépett a törvény életbe, megszületett ezzel az új állam. Az Angliában hatalmon lévő liberálisok nemtetszésüknek olyanformán adtak hangot, hogy meggátolták a három főbiztossági terület, Becsuánaföld, Bászutóföld és (1906-tól) Szváziföld – gyakorlatilag három bennszülött rezervátum – hozzácsatolását az Unióhoz. Történt ez annak ellenére, hogy a Campbell–Bannerman 1908-ban bekövetkezett halála után kicserélődött kabinet új gyarmatügyi minisztere, Lord Crewe a birodalom *„végső formáját”* kívánta létrehozni, egyesítve az amerikai, a csendes–óceáni és az afrikai brit birtokokat. Utódja, Lewis Harcourt (1910–1915 között állt a gyarmatügy élén) a gyakorlatban is megkísérelte Brit–Nyugat–Indiát és Új–Fundlandot Kanadához, a csendes–óceáni szigeteket Ausztráliához és Új–Zélandhoz csatolni. Dél–Afrika nemcsak az említett főbiztossági területeket, hanem a két Rhodesiát, sőt Nyaszaföldet is megkapta volna, ha a liberális kormányok legalább esélyt látnak a *„színvak”* választási rendszer bevezetésére.[53]

Jan Smuts szerepe megkerülhetetlen és elévülhetetlen volt már a második angol–búr háborúban, a békekötésben, az azt követő rekonstrukcióban, az angolokkal történő kiegyezésben, majd a Dél–Afrikai Unió létrehozásában. Ez azonban csak a személyes karrier kezdete volt, hiszen az első világháború során győzelmes hadvezér, majd a brit háborús kabinet tagja vált belőle. Így vált gyarmati orvvadászból birodalmi vadőr belőle. Ott bábáskodott a Nemzetek Szövetsége, majd az ENSZ megalakulásakor is, mindkét szervezet alapokmányának preambulumát javarészt ő fogalmazta. Nevéhez fűződik a népszövetségi mandátumrendszer is. Harcostársa, Louis Botha 1919-ben bekövetkezett halála után öt évre a Dél–Afrikai Unió miniszterelnöke lett, s ezt a posztot 1939 és 1948 között újra betöltötte. A politika mellett az irodalom és a filozófia terén is maradandót alkotott, az 1926-ban megjelent *„Holizmus és evolució”* című könyve egy filozófiai irányzat megalapozója volt.[54] S miután 1950. szeptember 11-én, 80 éves korában elhunyt, méltatói egy páratlan életpályát befutó embertől búcsúztak. Idézzük csak egyiküket: Winston Churchill minisz-

[53] Ronald HYAM: *The Failure of South African Expansion 1908–1948*. London, 1972. 2.

[54] Jan SMUTS: *Holism and Evolution*. London, Macmillan, 1926, 362.

terelnökként a londoni parlament alsóházában 1952. június 26-án elmondott beszédében úgy fogalmazott: *„Jan Smuts nem tartozott kizárólag egyetlen nemzethez, vagy országhoz. A saját országáért küzdött, de az egész világért gondolkodott."*[55]

[55] LENTIN: 151.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Fried Ilona

Fiuméből a nagyvilágba. A történelem alakítója és tudósa Leo Valiani, az Olasz Köztársaság egyik Atyja

Abstract

Leo Valiani was a politician, historian and journalist born in the town of Fiume in 1909. He was first sentenced to prison as an anti-fascist in 1928. He befriended Arthur Koestler while both men were detained in the Le Vernet camp in France in 1939. In 1943, the Allies sent Valiani behind enemy lines, and he became a leading member of the Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia, one of the leading groups of the victorious uprising of Milan in April 1945. In 1946, Valiani was elected to the Italian Constituent Assembly. After the dissolution of his party, the Partito d'Azione, Valiani chose to work as an economist, an analyst for a leading bank. He maintained his ideals of democracy, and published the history of the Italian resistance movement, as well as essays on the socialist movement, the Spanish Civil War, etc. He was also a scholar of Hungarian history. He was one of the promoters of the international campaign for the liberation of Hungarian intellectuals arrested after the defeat of the revolution of 1956. In 1966, he published his most important work: *The End of Austria–Hungary*. He became senator for life in 1980, and continued his work, publishing essays and leading articles right until his death in 1999.

Keywords: Fiume; antifascism; Italian Resistance movement; Padre della Patria; Constitution for the Italian Republic; senator for life;

„[…] Mario, Albert és én összedugtuk a fejünket, és elhatároztuk, hogy tiltakozó akcióba kezdünk […] Csalódnunk kellett azonban, mert a barakkban mindenkinek más és más elképzelése volt arról, hogyan is kellene tiltakozni […] Mario megrángatta a ruhám ujját és kivonszolt a barakkból. Undorral néztem a kezemben tartott, gyűrött névsort. Dobd el – mondta. – *Ezzel a népséggel nem érdemes. Megpróbáltam védeni őket, és minden felelősséget az átkozott oroszokra hárítani, de Mario mosolygott.* – *Cosa sinistra* – mondta. *Balos hagyomány. Töltsd csak meg ezt a barakkot a legkülönbözőbb országokból egybegyűjtött fasisztákkal, és meglátod, hogy egy szempillantás alatt aláírja mind.*

Mindenáron folytatni akartam a dolgot, de Mario furcsa, nyugodt mosolyával szemben nem voltak érveim. Gyerekesnek és ostobának éreztem magam, pedig ő volt a fiatalabb. Tudtam, hogy ez a mosoly kilenc év börtönébe került, három év magánzárka, majd további hat év alatt vált teljesen éretté, amikor tíz négyzetméteren kellett elvtársaival megosztoznia. Tizenkilenc éves volt, amikor becsapódott mögötte a cellaajtó, és huszonnyolc, amikor két évvel ezelőtt ismét kitárult. Az ilyen tapasztalat vagy megtöri az embert, vagy valami nagyon ritka és tökéleteset hoz létre – Mario ez utóbbi kategóriába tartozott."

A leírás Arthur Koestler *A Föld söpredéke* című könyvéből való.[1] 1939-ben Roland Garros-ban, majd Le Vernet d'Ariège-ben, a Pireneusokban, a francia internálótáborban kötött életre szóló barátságot Leo Weiczen – 1927-től olasz vezetéknévvel Leo Valiani – és Kösztler Artúr, akkor már Arthur Koestler. Ez utóbbi, aki szintén haditudósító, sőt halálra ítélt volt a spanyol polgárháborúban, már Valianihoz hasonlóan kiábrándult a kommunista pártból. A Valianiról mintázott Mariót az író a bibliai Jóbhoz hasonlítja, a tiszta és tökéletes emberhez. Amikor a regény főhős–elbeszélője megmenekül a táborból, tudja, hogy barátja életveszélyben van: előre látható, hogy a németek hamarosan elfoglalják a tábort:

„Isten veled, Mario – mondtam a kerítésnél álló sötét figurának. – *Ha valaha megírom az életed történetét, ez lesz a mottó*: *Vala Úz földén egy ember, a kinek Jób vala a neve. Ez az ember feddhetetlen, igaz és istenfélő vala és bűngyűlölő.*

Mario elmosolyodott. – Jób pedig él vala ezután száznegyven esztendeig, és meghala jó vénségben és betelve az élettel. Hiányozni fogsz. Ha átkerülök a latrinatisztítókhoz, lehet, hogy lesz időm megírni egy esszét Benedetto Croce A tizenkilencedik század történetéről."[2]

A harmincéves Leo Valiani 1939-re már sok veszélyt tudhatott maga mögött. Szülei bosnyák zsidó származásúak voltak, édesanyja az észak–bosznia–hercegovinai Brčkóból, édesapja Szarajevó mellől érkezett Fiumébe, s a szülői házban németül beszéltek. Valiani számos nyelven tudott: még élete utolsó éveiben is, amikor megismertem, kitűnően beszélt magyarul. A fiumei általános iskolában kezdte tanulni a nyelvet, a későbbi híres germanista, Ladislao Mittner édesanyja tanította, majd 1918–1919-ben néhány hónapig Budapesten gyakorolta, amikor édesapját, aki Fiumében lisztkereskedő volt, egy békéscsabai malom képviselője, katonai alkalmatlansága miatt ide helyezték, mint kiegészítő szolgálatost. A kilenc éves kisgyerekre nagy hatással volt a Tanácsköztársaság, s közben egy Herzl orvos–rokon könyvtárát is kifogyhatatlan érdeklődéssel látogatta, s még majdnem nyolcvan évvel később is találkozásaink al-

[1] Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 94–95. ford. MAKOVECZ Benjamin.
[2] Arthur KOESTLER: 136.

kalmával szívesen emlegette az akkor olvasott jelentős magyar szerzőket. Nem ismerte személyesen nagyanyja unokatestvérét, Theodore Herzlt, s ő maga egyáltalán nem érdeklődött a cionizmus iránt. Gabriele D'Annunzio fiumei megszállása elején lelkesedett a katona–költőért, ez azonban később megváltozott, s az 1921-es választások idején már a fiumei autonómia volt a fiatalember reménye. 1924-ben azonban, amikor Fiume a fasiszta Olaszország része lett, az antifasiszta fiatalember kapcsolatba került a szocialista mozgalommal, az olasz ellenzék néhány igen jelentős alakjával, így a Mussolini által később meggyilkoltatott Rosselli testvérekkel. *„Szocialista antifasiszta felforgatás"* miatt 1928-ban, 19 évesen letartóztatták. A vádpontok között volt közreműködése a Népszavában is, ahol *„rendszeresen jelentetett meg a fasizmust rágalmazó cikkeket"*,[3] valamint belépett a Magyar Szociáldemokrata Pártba is, ez utóbbiak azonban nem játszottak szerepet az olaszországi felforgató tevékenység vádjában, nem mellékesen fiumei lévén nem is volt olasz állampolgár.

A szintén Fiumében született Vásárhelyi Miklós a várossal kapcsolatos interjúnk során elmondta, hogy bankigazgató édesapja azzal a *„kommunista diákkal"* ijesztgette őt, akit bilincsben vittek el a rendőrök – ez volt Valiani, aki első letartóztatásakor ugyan már nem diák, hanem tisztviselő volt, s még nem kommunista. Így jár az, aki politizál, sugallta az apa, mivel véleménye szerint, *„egy úriember nem politizál"* – jómaga ezért nem lépett be a fasiszta pártba, amikor a fasiszta párttagkönyv már gyakorlatilag kötelezővé vált, és tért inkább haza Magyarországra 1928-ban.[4]

Leo Weiczent egy év börtönre, majd száműzetésre ítélték Ponza szigetére. Ez komoly politikai iskolát jelentett számára, sokat tanult elítélt társaitól, mint írja, 1928-tól volt az illegális olasz kommunista párt tagja. A történelem a továbbiakban is gondoskodott *„tanulmányai"* folytatásáról 1931–1936 között, újabb letartóztatása, börtönévei során, mint írja, a börtönben *„azonnal pár fiatal diákkal ellenzéket indítottam [...] „liberális" ellenzéket, és ezzel kínlódtam 1940-ig."*[5] Szabadulása után Franciaországba emigrált, haditudósítóként ő is részt vett a spanyol polgárháborúban. 1939-ben Franciaországban internálták. Mint egyik visszaemlékezésében felidézi, a Molotov–Ribbentrop-paktum annyira felháborította, hogy világossá vált számára, szakítania kell a kommunista mozgalommal. Ennek sajátos módját választotta, mint írja: *„Semmiképpen*

---

[3] Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell'Interno, cat. J 5, b. 352, Regia Prefettura del Carnaro, Fiume 2 Marzo 1928. Idézi A. RICCIARDI: *Leo Valiani. Gli anni della formazione. Tra socialismo, comunismom e rivoluzione democratica*, FrancoAngeli, Milano, 2007. 287–288.

[4] A Vásárhelyi Miklóssal készített interjú rövidített kiadása FRIED Ilona: *Emlékek városa. Fiume*, Ponte Alapítvány, Budapest, 2001. 261–265. Olaszul: *Fiume. La città della memoria. 1868–1945*, Del Bianco, Udine, 2005.

[5] Levél Arthur Koestlerhez, Pegli 8/8/54, Edinburgh University Library (Arthur Koestler archívum) MS 2379/3.

nem tudtam elviselni a Hitlerrel kötött paktumot, akkor sem, ha az csak átmeneti volt, sem azokat az üldözéseket, amelyek a becsületes forradalmárok egy egész generációját semmisítették meg. Ki kellett lépnem a pártból, de nem azért, hogy elkerüljem Franciaországban a külföldi (majd később a francia) kommunistákra váró internálást... Osztozni akartam a többiek sorsában a koncentrációs táborban. Nem kellett sokáig várnom. Lakásunkon Párizs külvárosában megjelent a rendőrség, és apósomat kereste, aki asztalos volt, olasz kommunista, már sok éve emigráns. Nem volt otthon. Én azonban igen, így megtudták a címem. Nem volt letartóztatási parancsuk. Másnap visszajöttek értem is, az apósomért is, akinek nem volt anyagi lehetősége, hogy bujkáljon. Én megtehettem volna, mivel Franco felajánlotta, hogy befogad.[6] *Én azonban a koncentrációs táborba akartam kerülni, nem azért, hogy elkerüljem az internálást, hanem hogy könnyebben kiléphessek a pártból. Ezt az elhatározásomat be is jelentettem Vernet-ben, a Pireneusokban, melyről Koestler a »La lie de la terre«-ben ír. A párt kizárással válaszolt, és a különböző nemzetek több ezer kommunistája ettől kezdve megtagadta tőlem a köszönő viszonyt. Néhány hónappal később ismét köszöntek. Akkorra azonban már a Giustizia e Libertà*[7] *szervezetébe léptem be."*[8]

Koestlernek szerencsére nem lett igaza. A valóságban a Giustizia e Libertà mozgalomnak sikerült megszöktetnie Valianit. Megmenekült, s ha nem is 140 évig, de 90 éves koráig élt, igen tartalmas életet. 1941-ben több más antifasisztához hasonlóan két évre Mexikóba emigrált, s nehéz anyagi körülményei ellenére, komoly történelmi tanulmányokat folytatott, a munkásmozgalom történetét, a Risorgimentót, az olasz fasizmust, a spanyol polgárháborút, vizsgálta – lényegében a kor rettenetes társadalmi, politikai deficitjének, a háborúnak, a fasizmusnak, a sztálinizmusnak a történelmi előzményeit. Kérdései közül alapvető volt a népképviselet, ahogy nevezte, a *„liberális forradalom"* lehetősége, amelynek eljövetelében a II. világháború után is hitt. Utólag megállapíthatjuk, hogy a harmincas évek végi, majd a mexikói kutatásai nem csak későbbi történészi pályáját készítették elő, hanem azt a társadalmi küldetést is, melyet Valiani nem sokkal később betöltött az olasz ellenállás egyik vezetőjeként, illetve 1946-ban az Olasz Köztársaságot létrehozó alkotmányozó parlament képviselője, a *„Haza egyik Atyja"*-ként.

Koestlerrel végig tartotta a kapcsolatot, olvasta is barátja munkáit a rendkívül sikeres és nagy hatású *Sötétség délben* első olvasója volt még a deportációjuk idején, amikor is a regény már félig készen volt, s Koestler még a táborban dolgozott rajta. A mű 1940-ben jelent meg, s óriási

---

[6] Franco Venturi.

[7] Igazság és Szabadság 1929-ben alapított olasz antifasiszta ellenállási mozgalom volt.

[8] Leo VALIANI: *Io e Koestler nel campo di concentramento,* in «Nuova Antologia» 1983. 57–58.

visszhangot váltott ki a sztálini diktatúra bemutatásával. A főhős Rubasov buharini modelljének koncepciós pere akkoriban egészen friss volt, hiszen Nyikolaj Ivanovics Buharint 1938-ban ítélték halálra, s végezték ki, s a sztálini tisztogatások, koncepciós perek háttere, körülményei ismeretlenek voltak a nyugati világban. Valianinak Koestler regényén kívül a mexikói szovjet emigráción keresztül is módja volt a sztálini diktatúra tragédiáiról első kézből információkat szerezni. Az akkorra már híres író barát próbálta őt segíteni. 1943-ban Valiani New Yorkon és Londonon keresztül tért haza, hogy a szövetségesekkel való egyeztetéssel az Észak–Olasz ellenállás egyik irányítója legyen. Londonban Koestler látta vendégül, s politikusokkal – mint például Stafford Cripps munkáspárti miniszterrel, aki a hadirepülőgép-gyártásért is felelt, találkozott, egyeztetett a további politikai lépésekről. Koestler Valianinak, részben kiadóján keresztül megjelenésre váró munkája előlegeként, pénzt is adott, amely segítette bátor vállalkozásában.[9] A szövetségesek Valianit és társait a már felszabadított Szicíliában dobták le ejtőernyővel. Onnan indultak északnak, gyalogosan kelve át a német vonalakon, s a németek által megszállt Közép– és Észak–Olaszországon keresztül, a cél Milánó volt, hogy részt vegyenek a fegyveres ellenállásban.

Valiani a Partito d'Azione per l'Italia del Nord, az Észak–Olasz Akció Párt főtitkáraként az észak–olaszországi ellenállás vezető bizottsága, a CNLAI, Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia tagja, s a demokratikus erők együttműködésében Emilio Serenivel és Sandro Pertinivel az 1945. április 25-i felkelés vezetője lett. Ekkor szabadítja fel az észak–olasz ellenállás Milánót, Genovát és Torinót is a náci és az olasz fasiszta hadsereg csapataitól. A felkelés győzelmekor, amely egyben a fasizmus bukását jelentette, Mussolini üzent Milánó érsekének, hogy kész megadni magát. Az ezt követő tárgyaláson Alfredo Ildefonso Schuster bíboros, Milánó érseke mellett az Észak–Olasz ellenállás képviselői is részt vettek: Mussolinit csapataival együtt a feltétel nélküli megadásra szólították fel. Mint ismeretes, a diktátor, a válaszadás helyett, a megadott határidő lejárta előtt megszökött. Ezért döntöttek úgy az Ellenállás vezetői, hogy elfogásakor statáriális bíróság ítélkezzen fölötte, azaz ítéljék halálra.

Április 25-én Sandro Pertini bejelentette a rádióban a felkelés győzelmét, s ennek köszönhetően a fasizmus végét – ez a nap lett az olasz felszabadulás napja. 33 évvel később, 1978-ban az akkor 82 éves Sandro Pertinit államfővé választották. Beiktatásakor kinyilatkoztatta, hogy *„minden olasz elnöke kívánok lenni"*, s valóban köztiszteletnek örvendő, karizmatikus elnök lett. Népszerűségét jelzi, hogy az 1983-as San Remó-i dalfesztiválon ötödik helyezést elért: Toto Cutugno *„L'italiano"* (Olasz)

[9] Leo VALIANI: *Tutte le strade conducono a Roma*, La Nuova Italia, Firenze 1947, Società Editrice il Mulino, Bologna, 1983. 2. kiadás 1995. 38–39. A cím a szövetségesek által sugárzott Radio Londra kódolt üzenetére utal.

című dalában *„egy partizán elnök”*-ről is szólt. 1980-ban Pertini örökös szenátorrá nevezte ki Leo Valianit.

Addig azonban még hosszú volt az út. Valianit a győzelem után a Consulta Nazionale, az új alkotmányt előkészítő Bizottság tagjává választják. 1946-ban a népszavazást követően, amely Olaszország államformájaként a monarchia helyett a köztársaság mellett döntött, az Akció Párt színeiben Valiani az alkotmányozó parlament képviselője lett. A fasizmus elleni küzdelemben részt vevő különböző világnézetű pártok széles körű konszenzusán alapuló köztársasági alkotmányt fektették ekkor le.

Valiani ekkoriban már dolgozott az olasz ellenállásról szóló munkáján, amelynek ő maga nem csak krónikása, hanem egyik főszereplője is volt. Mint Koestlerhez írott leveleiből is kitűnik, még az író közreműködésével megismert kiadó sem tartja a témát kiadásra érdemesnek. Végül a *Minden út Rómába vezet* olaszul mégis megjelenik. Jellemzően szerzője munkamódszerére, már akkor, közvetlenül a háború után, objektíven elemző mű, melyben a szerző–résztvevő nem lesz patetikus hős, hanem mindvégig megőrzi a kutató történész tanú, ugyanakkor szemlélő módszerét.

1947-ben pártja, melynek tagjai között kiváló olasz értelmiségiek voltak, felbomlott. Ezután úgy döntött, felhagy az aktív politizálással, banktanácsadói munkája mellett történészi kutatásait folytatta. Ez nyilván súlyos kompromisszum volt a prominens politikai vezető részéről, bár a Banca Commerciale Italiana felelős gazdasági tanácsadójaként kormányszinten is jelentős gazdasági és politikai szintű kérdésekben, mint az olajkitermelés és –kereskedelem, adott tanácsokat, beutazta az arab világot is. Munkája lehetővé tette számára, hogy elkerülje a számára lényegesen terhesebb politikai kompromisszumokat. A későbbiekben fontolgatta még a politikába való visszatérés lehetőségét, részben a korai Radikális Párt, majd a Köztársasági Párt révén, de kiváló történészként, publicistaként is ismert lett. 1970-től Giovanni Spadolini főszerkesztő, későbbi miniszterelnök meghívására a *Corriere della Sera* véleménycikkeinek publicistája lett – írásait számos olvasója várta és követte figyelemmel, ideáljait, a demokrácia és a szabadság eszméit, a demokratikus európai értékeket élete végéig közvetítette.

Koestlerrel való barátsága talán a háborút követő években volt a legintenzívebb. A dokumentumokból kiolvasható Valianinak a *„weimarizálódás”* veszélye miatti félelme, az a meggyőződése, hogy mindent meg kell tenni a demokrácia védelmében, mivel a legfontosabb feladat, hogy elkerüljék a fasizmusnak bármilyen formában való visszatérését.

Valiani számos munkája a szocialista mozgalommal, az olasz ellenállással, az olasz demokrácia létrejöttével foglalkozik. Több résztanulmánya is megjelent a magyar történelemmel kapcsolatban. Még párizsi tartózkodása idején kezdett a magyar történelemmel foglalkozni, a világháború után azonban, amikor folytatta munkáját, mint írja, újabb munkákhoz fért hozzá, s bővíteni kívánta tanulmányait. Több tanulmánya is

megjelent, de összegző művét sajnos végül nem készítette el. Mint Koestlernek írja 1954-ben:

„[…] van egy befejezetlen könyvem, ahol ezt ki tudom egészben írni.[10] *A magyar munkásmozgalom története 1919-i kommün leveréséig, amiről a Vernet-ben meséltem neked, és amit azért nem fejeztem be, mert a) Budapesten 1949-ben néhány láda matériálist szereztem be és hozattam le – régi lapok, stb. – amit még nem dolgoztam be a könyvbe, és amihez 3 hónap munkaidőre volna gondtalanul szükségem b) magyar munkásmozgalom semmi olasz kiadót nem érdekel, mert 100 példánynál többet nem lehet belőle eladni. De, ha egyszer találkozol valami angol vagy amerikai egyetemi kiadóval, akit ilyesmi érdekelhet, […] úgy légy szíves jelezd nekem."*[11]

Valiani másik jó barátjának, Franco Venturinak is beszámol könyvének előkészületeiről. Még 1958 december 4-én elmondja, hogy *„Magyarországról szóló könyvem egyre hízik, az 1918–19-es amerikai diplomáciai dokumentumok kiadásaiban több anyagot találtam, mint amennyit valaha is reméltem volna. Természetesen minden kutatás visszautal egy másik kutatásra. Szeretnék még Bécsbe menni levéltárba (menjünk együtt jövő nyáron?)"*[12] 1959 április 14-én megírja, hogy a magyar szociáldemokrácia történetével és Szabó Ervinnel kapcsolatos kutatásaihoz kapcsolatba lépett Duczynska Ilonával, Szabó közeli munkatársával, a Galilei kör tagjával.[13]

„A Magyarországgal kapcsolatos munka óceánján evezek, pontosabban az 1918–19-es évekkel kapcsolatban. Folyamatosan kapok magyar anyagokat, (könyveket és történelmi folyóiratokat), amelyeket Budapesten adnak ki. […] '56 elején fordulat következett be, amely a megtorlások és Kosáry letartóztatása ellenére is mindmáig tart, pozitív fordulat általában a történettudományban és a munkásmozgalom történetben, különös tekintettel a '19-es forradalom kutatására. Nagy kivégzése után is sokkal több szabadság van általában a történeti kutatásokban, pl. az egykori magyar szocializmus kutatásában és a kommunisták tényleges '19-es tevékenységének vizsgálatában, mint amennyi 1955-ig volt."[14] Valiani nem csak kapcsolatot tartott a magyar történész szakmával, de igyekezett segíteni is magyar történészeknek, hogy könyveket találjanak kutatásaikhoz.

---

[10] A *„liberális forradalom"* szükségességéről és lehetőségéről gondolkodik.

[11] Torre Pellice aug. 15. Edinburgh University Library (Arthur Koestler hagyaték), MS 2381.

[12] Leo VALIANI – Franco VENTURI: *Lettere 1943–1979*, a cura di E. Tortarolo, La Nuova Italia, Scandicci 1999. 269. IN: Angelo ARA: *Leo Valiani, uomo e storico della Mitteleuropa*, in „Rivista Storica Italiana", Vol. CXII–Fasc. III – Dicembre 2000., 936–7.

[13] VALIANI – VENTURI: 279–280.

[14] VALIANI –VENTURI: 20 gennaio (1959) 272.

Sok éves, igen széles körű és elmélyült nemzetközi levéltári kutatásokra épülő fő művében, a *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, azaz *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása* című nagyszabású, a Monarchia utolsó tizenöt évének történetét feldolgozó művében is benne van a magyar történelem iránti érdeklődése. Munkája a *„politika–, társadalom– és diplomáciatörténet szerencsés ötvözete"*. Olaszul 1966-ban jelent meg először, 1985-ben másodszor. 1973-ban angolul is kiadták[15] – sajnos magyarul soha nem jelent meg.

Mint az 1985-ben új kiadásban megjelent könyv bevezetőjében írja:

„Az 1918-as katonai vereség az osztrák–magyar vezető rétegek arra való képtelenségének következménye, hogy a Monarchia különböző nemzetiségi problémáit megoldják... Miközben Franciaországtól, Angliától, az Egyesült Államoktól 1917-ben még nem volt idegen az Osztrák–Magyar Monarchia megmentésének szándéka, Olaszország katonai és politikai tevékenysége egyaránt arra irányult, hogy megadja a kegyelemdöfést. Tette ezt annak ellenére, hogy Sonnino ellene volt a Monarchia felbomlasztásának, mivel úgy vélte, hogy Németország vagy Oroszország ez által az Adriai–tengerig is eljuthat. Az az űr, amely maradt, mind ez idáig betöltetlen.

Kutatásaim során igyekeztem a végső dráma előzményeit, valamint azokat az eseményeket megvilágítani, amelyek a négy évszázadon keresztül fennálló Birodalomban, a nagyhatalom végét jelentették. Végül is jó közigazgatásáról és virágzó kultúrájáról maradt híres. A nacionalizmusok és a társadalmi forradalmak idején azonban nem tudott volna tovább létezni."[16]

Valiani ötszáz oldalas művében külső és belső folyamatokat sző egybe, nemzeti mozgalmakat, fordulópontokat. A mű korát megelőzve, az egyes nemzeti, regionális nézőpontokon felülemelkedve, nemzetközi történelmi léptékkel elemzi a Monarchia történetének utolsó tizenöt évét. *„Az Osztrák-Magyar Monarchiát az 'outsider' nézőpontjából tárgyalja a Gesamtstaatsgeschichte tradiciója szerint, azonban az 'insider' tudása és nyelvtudása szerint. Ez az, ami olyannyira megragadó, egészen egyedülálló munkává teszi. S ez utóbbi szempont az, amelyben felfedezhetjük Fiume/Rijeka különleges örökségét: Valiani biztonsággal elemzi a Monarchia különböző területeinek jelenségeit, hozzáfér másodlagos irodalomhoz, visszaemlékezésekhez, s annak a négy fő nyelvnek a forrásaihoz, amelyek kulcsfontosságúak a Monarchia tanulmányozása szempontjából: német, magyar, szláv (elsősorban délszláv), s latin nyelvek (olasz)."*[17] Laurence Cole történész méltatlanul kevéssé ismert

---

[15] *The End of Austria–Hungary*, Secker & Warburg, London, 1973.

[16] Leo VALIANI: *Bevezetés a második kiadáshoz*, idézi FRIED Ilona (2001): 286.

[17] Laurence COLE: *Leo Valiani's La Dissoluzione dell'Austria-Ungheria in Historiographical Context*, in „West Croatian History Journal", Special Issue, *Leo*

munkának tartja Valiani művét, pedig az több mint ötven év távlatából is kiemelkedő jelentőségű a Monarchia kutatása szempontjából, s a mai történész diskurzusokban is vitathatatlan helye van. A jelenleginél lényegesen szélesebb körben kellene ismerni. [18]

Valiani különleges tájékozottságáról, legendás nyelvtudásáról Claudio Magris is mesélt nekem egy jellemző részletet: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásá*ban említ egy adatot, melyre úgy hivatkozik: *„mint ismeretes"*. Utána a lábjegyzet feltűnteti a horvát forrást – ami Valiani számára ismeretes, azt sokan mások a történészek közül nyelvismeret hiányában nem képesek elolvasni. Evvel szemben Valiani a Monarchia történetének megírásához szükséges legfontosabb nyelveket ismerte, a szakirodalmat mindezeken tanulmányozta.

Valiani politikusként, történészként a század nagy eseményeinek résztvevője, nem egyszer irányítója volt. Angelo Ara trieszti történész szerint Valiani a fiumei hagyományok *„legkiemelkedőbb értékeit személyesítette meg: a pluralizmust, a toleranciát és a demokráciát"*.[19] Munkájának elkészítésében rendkívüli nyelvtudása is segítette, Valiani egy recenziójában Pribram diplomáciatörténészre hivatkozik: *„a Monarchia teljes történetének megírásához 14 nyelvet kell ismerni"*. Ara tanulmányában a kiemelkedő olasz történészre, Delio Cantimorira hivatkozik, aki még 1964-ben úgy ítélte meg, hogy a jelenkori történetírást súlyosan fenyegető veszély a horizontok beszűkülése térben és időben, a *„kis témák"* előtérbe kerülése. *„Valiani nem csupán a Közép–Európa kutatásaiban volt nagy terek, korszakos politikai jelenségek, nagy gondolkodások történésze, nemzetek feletti, megújulásra képtelen ideológiáké és intézményrendszerek bukásáé, hanem a nemzeti identitások létrejöttének és a nacionalizmusok robbanásának, új társadalmi tanok elterjedésének és a multietnikus és multikulturális Európa szívében történő pusztításnak is, amelyet a 20. század két totalitárius rendszere eredményezett. Azt gondolom, hogy a jelen olasz történetírásban senki nem tudta nála jobban megtestesíteni annak a saját korát kutató történész ideálnak az eszméjét, akit a nagy romagnai–firenzei mester kívánatosnak tartott"*[20] – vonja le Ara a következtetését. Edoardo Tortarolo, Vali-

---

Weiczen Valiani. Fiuman, European, Revolutionary, Historian, szerk.: Vanni D'ALESSIO, Rijeka, X./10. 2015. 152.

[18] Cole szerint a méltatlan mellőzésnek oka, hogy Valiani nem volt egyetemi ember. Hozzátehetjük, ennek ellenére Valiani Olaszországban történészként is rendkívül ismert és elismert volt egyetemi körökben is, de bizonyosan semmit nem tett, hogy saját magát vagy műveit reklámozza, hiszen egész élete másról szólt. Tény, hogy az olasz egyetemi oktatók kötelezővé tehetik saját műveiket a vizsgáikra, amit Valiani nyilvánvalóan nem tehetett meg, jóllehet, az előbbi a kötetek eladását jelentősen megnöveli.

[19] Ld. *Leo Valiani, uomo e storico della Mitteleuropa*. 930.

[20] Ibidem, idézi: FRIED Ilona: *Dal cuore multietnico al totalitarismo. Leo Valiani e l'Ungheria*, Annali dell'Istituto storico italo–germanico, Trento, XXXV 2009. 145–154.

ani egy másik történész kutatója, szintén különlegesnek tartja, ahogy Valiani munkásságában egyesítette *„az aktív és a frontvonalban harcoló politikai elkötelezettséget a történészi elemzéssel”*.[21]

1956-ban és azt követően Valiani a magyar forradalomról írt cikkeket,[22] annak bukása után sokat tett a letartóztatottakért a nemzetközi történészszervezeten keresztül, Federico Chabod elnök segítségével (úgy gondolta, az értelmiségiek többet érhetnek el, mint a politikusok), így Kosáry Domokos és más értelmiségiek szabadon bocsátása érdekében is fellépett.

1958-ban Nagy Imre kivégzésekor írott tanulmányában a korban szokatlan jóslattal élt: *„Van azonban a Nagy Imre–perben egy olyan tény, amely azt jelzi, hogy a sztálinizmus visszaállítása nagy nehézségbe ütközik. Nagy, Maléter és Szilágyi a bíróság közleménye szerint nem ismerte be az ellenük felhozott, s az ítélet alapját képező vádakat. Zinovjev, Kamenyev, Buharin, Rikov, Radek, Rakovsky, később Rajk, Slansky és Clementis mind bevallotta az ellenük felhozott vádakat, még akkor is, amikor egyértelműnek tűnt a vádak képtelensége, hiszen olyan bűntényekről szóltak, amelyeket a fent nevezettek fizikailag nem követhettek el. Nehezen hihető, hogy Nagy Imrét keményebb fából faragták volna, mint a régi bolsevik gárda tagjait. Egyértelműnek látszik, hogy az a mechanizmus, amely a korábbi vallomásokat kikényszerítette, nem működik többé, vagy legalábbis pillanatnyilag nem működik.*

A lelkiismeret szabadsága, amelyet oly sokszor lábbal tiportak a sztálini időkben, sértetlenül került ki a Nagy Imre perből. E tény nem menthette meg Nagy életét. Ám ebből meríthet titkos reményt egy világ, az, amelyet ma még nagy részben maguk alá temetnek a különböző színű totalitarizmusok. És ebből merítheti reménységét Magyarország. Ha nem is Kossuthnak, de talán Deáknak akadhat még utódja.”[23]

Valiani kezdeményezésére és szerkesztésében jelent meg 1960-ban a *„Ponte”* folyóirat magyar száma, melyben maga írt tanulmányt Magyarország történetének elmúlt több mint száz évéről.[24] A szám hangsúlyosan tiltakozni kívánt a letartóztatások miatt, a szólásszabadság érdekében. A szerzők elsősorban angliai emigrációban élő történészek, közgazdászok közül kerültek ki. Az irodalmi részt a Valianihoz hasonlóan szintén fiumei származású Paolo Santarcangeli magyar irodalommal foglalkozó ta-

---

[21] Edoardo TORTAROLO: *Leo Valiani: storia e politica*, in „Rivista Storica Italiana”, 2010. 1.

[22] Ld. pl. *La terza rivoluzione ungherese* «Tempo Presente», Gennaio 1957/1, újra közölve in L. VALIANI: *Scritti di storia. Movimento socialista e democrazia,* szerk.: Franco MARCOALDI, SugarCo Se Edizioni, Milano, 1983. 581–589.

[23] Ld. pl. «Tempo Presente», 3/7 (1958), újra közölve in L. VALIANI (1983): 602. Idézi: FRIED Ilona (2001): 361–364, FALVAY Dávid fordítása, a többi részlet saját fordításom.

[24] *Riflessioni sulla storia d'Ungheria*, in „Il Ponte”, aprile–maggio 1960, 451–467.

nulmánya vezeti be, s Ady, Babits, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes művei szerepelnek benne. [25]

Valiani az *„ólomidőben"* írott cikkeiben is nagy bátorsággal állt ki a demokrácia védelmében, a terrorizmus ellen, meggyőződése volt, hogy a demokratikus állam ellen kell, hogy álljon a terroristáknak. Bátorságára jellemző, hogy mindvégig névvel, címmel szerepelt a milánói telefonkönyvben.

1990-ben Kosáry Domokos elnöksége idején Leo Valianit a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották.

1992-ben őt is jelölték az államfői posztra, amelyre végül a kereszténydemokrata Oscar Luigi Scalfarót választották meg, talán Valiani korára való tekintettel is.[26] Halálakor, 1999-ben az egyik újságcikk így fogalmazott: *„Leo Valiani, a becsületes olaszok szívében élsz."*

Valiani számos történelmi tragédiát, súlyos vereségeket ért meg, de soha nem adta fel a reményt. Életrajzírója, Andrea Ricciardi idézi őt: *„Századunk azt bizonyítja, hogy az egyenlőség és igazság ideáljai mindig rövid életűek, ha azonban sikerül a szabadságunkat megőriznünk, újra kezdhetjük [...] a legkétségbeejtőbb helyzetekben sem szabad elkeserednünk."*[27]

Művei közül néhány további:

Storia del socialismo nel secolo XX (1945), *Il partito socialista italiano nel periodo della neutralitá* (1962), *Il Partito socialista italiano nel periodo della neutralità,* 1914-1915 (1963);), *L'historiographie de l'Italie*

---

[25] Ld. SÁRKÖZY Péter: *La rivoluzione ungherese del 1956 nella letteratura e cultura italiana*, „Rivista di Studi Ungheresi", Nuova Serie (6), 2007. 61–67.

[26] 1992-ben ismertem meg Leo Valianit. Trieszt és Fiume kutatásaim elején voltam, s történész barátnőm, Marta Petricioli tanácsolta, hogy keressem meg Fiume nagy szülöttjét, s beszéljek vele a témáról. Valiani szívesen fogadott, s mintegy öt alkalommal sikerült találkoznom, beszélnem vele. A könyvem bevezető (összefoglaló) első változatát még meg tudtam mutatni neki, sajnos azonban munkám már csak halála után jelent meg. A vele készült interjúk összegzését, mely szintén a könyv részét képezi, viszont még maga nézte át. Ld. még további olasz és angol nyelvű tanulmányaim: *Colloqui milanesi con il senatore Leo Valiani (1993-1997)* Metodi & Ricerche, n.s. 18(2), 11–16; *Leo Valiani and Arthur Koestler – A Friendship for Life. Letters between 1942 and 1953*, in *Leo Weiczen Valiani. Fiuman, European, Revolutionary, Historian*, in West Croatian History Journal, Special issue, ed. by Vanni D'Alessio, 131–141; *La „candela che si brucia per dare luce". Lettere in francese di Leo Valiani dirette a Arthur Koestler fra il 1942 e 1946*, in *Parigi e Roma sulle rive del Danubio,* a cura di Ilona FRIED, „Nuova Corvina", 29, (2016), 36–50.; *'Tu se' lo mio maestro e 'l mio autore',* szerk.: Matteo BRERA – S. GRAZZINI, Franco Cesati Editore, Firenze, 2017. 77–96. *«Se non Kossuth, forse Deák può trovare ancora un altro successore.» Leo Valiani e il '56 ungherese*, szerk.: FEJÉRDY András, Rubettino Editore, Soveria Mannelli, 2017. 71–88.

[27] Idézi Andrea RICCIARDI: *Leo Valiani. Gli anni della formazione. Tra socialismo, comunismo e rivoluzione democratica*, FrancoAngeli, Milano, 2007. 270.

contemporaine (1968), *Azionisti, cattolici e comunisti nella Resistenza* (in collab. con G. Bianchi ed E. Ragionieri), (1971), *La lotta sociale in Italia e l'avvento della democrazia* (1976), *Sessant' anni di avventure e battaglie* (1983), *Una testimonianza*, in *Scritti in onore di Alberto Mortara*. Vol. I, Franco Angeli, Milano, (1990). Születésének századik évfordulójára jelent meg az európai történelemmel kapcsolatos cikkeinek, tanulmányainak válogatott kiadása: D. Bidussa szerk.: *Leo Valiani tra politica e storia. Scritti di storia delle idee (1939–1956)*.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Garadnai Zoltán

Mitterrand Európai Konföderációs terve 1989. december 31.–1991. június 13–15.

Abstract

After the fall of the Berlin Wall François Mitterrand launched his European Confederation project on December 31, 1989. His project aimed to offer to the countries of Eastern Europe with the USSR a large European framework of political cooperation following the idea of Charles de Gaulle's *„Europe from Atlantic to Urals"* and *„European Europe",* without the United States. The idea of the European Confederation could not be realized by several reasons. According to Mr. Jean Musitelli, responsible for the organisation of the Assises of Prague, François Mitterrand was really afraid of the rebirth of nationalisms before the First World War, and the year of 1919, but his idea of the European Confederation, before it had even some chance to be delivered, was not supported by the Americans, who could not leave Europe after the Cold War and George Bush wanted to affirm the American leadership in Europe. Mitterrand's project was not supported also by the 12 European partners of France because, they wanted the integration of unified Germany into the European Union, which could not help to turn European Countries towards the East in the frame of the Confederation. Finally, the new leaders of the ex-satellites of Moscow were afraid of the resettlement of the Communist regimes, and wanted to integrate into the Euro-Atlantic institutions and to get rid rapidly of the Soviet influence.

Keywords: François Mitterrand; József Antall; Jean Musitelli; Vaclav Havel; Prague Conference; European Confederation; France; Hungary; Poland; Czechoslovakia; USSR; United States;

1989-ben Európa addig nem látott változáson ment keresztül, a nemzetközi kapcsolatok szereplői szembesültek a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság érzésével.[1] Ez a kiszámíthatatlanság befolyásolta a francia politikát is, a berlini fal leomlása szimbolikus értelemben ugyan véget vetett a hidegháborúnak, de egyben új problémák, megoldandó feladatok kezdetét is jelentette. François Mitterrand először az 1989. december 31-

[1] Thiery de MONTBRIAL: *Quinze ans qui bouleversèrent le monde. De Berlin à Bagdad.* Dunod, Paris, 2003. 38. ill. magyarul: Tony JUDT: *A háború után. Európa története 1945 óta.* Európa könyvkiadó, Budapest, 2007. 254–289.

ei beszédében vázolta fel az Európai Konföderáció megteremtésére vonatkozó elképzeléseit.[2] Bejelentése meglepetésként érte közvetlen környezetét is, mivel arról előzetesen nem tárgyalt diplomáciai tanácsadóival. Mitterrand így nyilatkozott: *„Senkinek sem beszéltem róla, egymagam készítettem el nyilatkozatomat a Latchéban töltött három nap során. Azt akartam, hogy a bejelentés meglepetésként hasson, s hogy elkerüljem a számtalan ellenvetést, amelyeket egy előzetes konzultálás óhatatlanul felszínre hozott volna”.*[3]

Újévi köszöntő beszédében a francia köztársasági elnök lényegében a de Gaulle-i *Grande Europe* elképzelést élesztette fel, vagyis az *Atlantióceántól az Urálig* terjedő *európai Európa* koncepcióból indult ki, és a hagyományos francia geopolitikai érdekek alapján állt. A mitterrandi konföderációs tervet francia részről is többféleképpen értékelték. Jean Musitelli[4], aki annak gyakorlati megvalósításán dolgozott (így személyesen is érintett volt a kudarcban) úgy látta, hogy Mitterrand nagyformátumú tervét a kortársak nem értették meg,[5] Hubert Védrine, az elnök diplomáciai tanácsadója kellően elő nem készített, *„túl korai ötletként”,*[6]

---

[2] *Allocution de M. François Mitterrand, Président de la République, à l'occasion de la présentation de ses voeux*, Paris, dimanche 31 décembre 1989. http://discours.vie-publique.fr/notices/907000700.html A beszédben így nyilatkozott: *„Európa, amely tegnap még a két szuperhatalom függőségében élt, most – miként az ember haza érkezik – visszatér saját történelméhez és saját földrajzához. Két lépcsőben valósíthatja meg önnön felépítését. Először a Tizenkettek közössége által, melynek struktúráit mindenképpen meg kell erősíteni. Meggyőződésem, hogy a Közösség már puszta léte folytán is nagyban hozzájárult a Kelet népeinek megmozdulásához, mert támpontként és mágnesként szolgált számukra. A második lépcső még kitalálásra vár. Én a kilencvenes években egy európai konföderáció születésével számolok, amely kontinensünk valamennyi államát egybefogja a kereskedelem, a béke és a biztonság számára keretként szolgáló közös és állandó szervezetben.”* Idézi Vincze HAJNALKA: *Franciaország és az EU keleti bővítése, avagy a templom őrzőjének dilemmái.* www.hajnalka-vincze.com/Publications/21 Europa 2002, 2004/4 (Letöltve: 2017. október 9.).

[3] Pierre FAVIER, Michel MARTIN-ROLAND: *La décennie Mitterrand. III. Les défis (1988-1991).* Le Seuil, Paris, 1996. 225. illetve a francia diplomáciai célokról: Hubert VÉDRINE–Jean MUSITELLI. *Les changements des années 1989-1990 et l'Europe de la prochaine décennie*. IN: Politique étrangère. 1991. n°1. 56e année. 165–177.

[4] Jean Musitelli (1946–): A francia államigazgatás magasrangú tiszviselője. (*Haut fonctionnaire*). Államtanácsos, Mitterrand diplomáciai tanácsadója 1984 és 1989 között, a francia elnök 1990 és 1991 között az Európai Konföderáció szervezésével bízta meg, 1997 és 2002 között Franciaország UNESCO-nagykövete.

[5] *François Mitterrand, architecte de la Grande Europe. Le projet de Confédération européenne (1990–1991).* Point de vue par Jean Musitelli le 6 février 2012 IN: www. mitterrand.org/Francois-Mitterrand-architecte-de.html (Letöltve: 2017. október 24.).

[6] Hubert VÉDRINE: *Les mondes de François Mitterrand.* Fayard, Paris. 1996. 448–449.

Roland Dumas külügyminiszter eleve halott ötletként jellemezte a Mitterrand-i koncepciót[7], míg Jacques Rupnik, Vaclav Havel elnök tanácsadója a Prága és Párizs közötti ellentétet emelte ki.[8] A témát először levéltári forrásokra alapozva feldolgozó Frédéric Bozo történész bukásként és elszalasztott lehetőségként értékelte a tervet.[9] Általánosan elfogadott vélemény, hogy Franciaország nem tudott alkalmazkodni a hidegháború utáni változásokhoz, és nem adott igazi választ a kelet–európai országok kérdéseire. Franciaország és a kelet–közép–európai államok kapcsolatait az országok euroatlanti integrációja, az Amerikai Egyesült Államok befolyása és a szovjet/orosz kapcsolatok kérdései, vagyis a volt hegemón hatalom befolyása alóli felszabadulás szándéka határozták meg.[10]

Jelen tanulmány célja, hogy a legfrissebb franciaországi levéltári kutatásokra és a francia nyelvű szakirodalomra alapozva bemutassa Mitterrand elnöknek az Európai Konföderációra vonatkozó elképzelését, a koncepció meg nem valósulásának okait, annak diplomáciatörténeti ös--szefüggéseit.

A francia diplomácia és az új európai architektúra

Az új európai renddel kapcsolatos vita egyrészt a német egyesülés körül (1990 októberéig), másrészt az új európai biztonsági és együttműködési architektúra kiépítése körül zajlott, 1990 ősze és 1991 ősze között.[11] Ez a két kérdés szorosan egymáshoz kapcsolódott, és magában foglalta a két Németország összeurópai integrációját, illetve 1990 és 1991 között az új európai *status quo* megteremtésének szándékát. Franciaország számára 1989 vége és 1990 októbere között a fő feladat a francia–német kapcsolatok rendezése volt, és újra kellett gondolni a két ország 1963-ban elkezdett együttműködését.[12] Mitterrand 1989. október 25-ei, az Eu-

---

[7] Roland DUMAS: *Un projet mort-né: la Confédération européenne*. IN: Politique étrangère, n°3 – 2001/ 66. année. 687–703. http://www.persee.fr/doc/ polit_0032-342x_2001_num_66_3_5109 (Letöltve: 2017. október 9.)

[8] Jacques RUPNIK: *La France de Mitterrand et les pays de l'Europe du centre-est*. IN: COHEN, Samy (szerk.). *Mitterrand et la sortie de la guerre Froide*, PUF., Paris, 1998. 189–222.

[9] Frédéric BOZO: *Mitterrand, la fin de la Guerre froide et l'unification allemande. De Yalta à Maastricht*. Odile Jacob, Paris, 2005. 344–361.

[10] Stanislaw PARZYMIES: *La France et l'Europe centrale*. IN: *Annuaire Français de Relations internationales*. Volume X. 2009. Centre Thucydide – Analyse et recherche en relations internationales (www.afri-ct.org). p. 12. (Letöltve: 2017. szeptember 2.), ill. Stanisław PARZYMIES: *Les préoccupations de la Pologne et des autres pays d'Europe centrale dans le domaine de la sécurité*. IN: Arès, vol. XV. n° 3. 1996. 25–26.

[11] GARADNAI Zoltán: *A magyar–francia kapcsolatok története az Antall–Boross kormány alatt (1990–1994)*. IN: *Veritas évkönyv. 2014*. Budapest, 2015. 414–417.

[12] Gorbacsov visszaemlékezése szerint Mitterrand előtte így nyilatkozott: *„Oly-*

rópai Parlement előtt beszélt először nyíltan a változások szükségességéről, és arról, hogy Franciaország támogatja a kelet–európai átalakulást.[13] Ebben a beszédében a francia elnök megerősítette, hogy két alapvető kérdésben nem fog engedni. Egyrészt az európai egyesülési folyamatot, az európai integrációt tovább kívánja erősíteni, és ebbe a folyamatba helyezve kívánja a németkérdést rendezni, másrészt Gorbacsovot és a szovjet reformfolyamatot a nyugatnak támogatnia kell azon cél érdekében, hogy az ország stabilitása megmaradjon.[14] Párizs számára az európai integrációs folyamat mélyítése, és a németek abba való bevonása prioritást élvezett. Ehhez szorosan kapcsolódott az amerikaiakhoz fűződő viszony, és a mitterrandi diplomácia abból a feltevésből indult ki, hogy Washington számára az európai jelenlét a hidegháború elmúltával nem lesz olyan fontos, és az amerikaiak katonai és politikai jelenléte Európában csökkenni fog, ami Franciaország európai pozícióinak erősödését eredményezheti. Ez ugyanakkor ismét megmutatta azt a dilemmát, amit a NATO-hoz való francia viszonyban lehetett megfigyelni. Párizs már a hatvanas évektől prioritásként kezelte az európai integrációs folyamat mélyítését, vagyis az *európai Európa* megteremtését, miközben számított a NATO védőernyőjére is.

Az 1988. október 3–4-ei, a kelet–európai misszióvezetők számára tartott nagyköveti értekezleten megfogalmazták a francia keleti politika stratégiáját: *„A jelenlegi kontextusban tehát egy globális elképzelés szükséges az európai jövőről, túl kell lépni a megosztottságon és egy kontinentális kiterjedésű politikát kell vezetni”.* (…) *„…a szocialista országokkal való kapcsolataink csak ennek a részeként értelmezhetők”.*[15] 1989–1990 folyamán, a német egyesülés kapcsán Franciaországban a bizonytalanság és az óvatosság került előtérbe.[16] A párizsi vezetés alapvetően azzal számolt, hogy a kétoldalú együttműködés alapjain, illetve a Kelet–Európa irányába érvényesülő külpolitikai érdekek egyeztetésével sikerül az eltérő francia és német célokat összehangolni. Mitterrand számára ugyanakkor a kelet–európai változások biztonsági kockázatot is jelentettek, és komolyan félt attól, hogy az európai viszonyokban felélednek az 1913 előtti, illetve az 1919-es idők.[17]

Párizs támogatta a gorbacsovi reformfolyamatot, de a többi nagyhatalomhoz hasonlóan óvatosságot mutatott a kelet–közép–európai államo-

---

annyira szeretem Németországot, hogy kettőt akarok belőlük”. idézi: Éric ROUSSEL: *François Mitterrand. De l’intime au politique.* Robert Laffont, Paris, 2015. 515.

[13] discours.vie-publique.fr/notices/897023500.html (Letöltve: 2017. október 17.)

[14] FAVIER-ROLAND (1996): 202.

[15] Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMAE) Cabinet du Ministre Dossier 1653. Réunion des Ambassadeurs dans les pays de l’Est (3–4 octobre 1988). 1–2.

[16] BOZO (2005): 70.

[17] Uo. 302.

kon belüli túlzottan gyors változások irányába,[18] és 1989 nyarán az amerikaiakkal együtt a jaltai rendszer végét mintegy 15 év távlatában képzelték el.[19] A Szovjetunió Nyugat–Európa politikája ugyanakkor már 1985-től változni kezdett,[20] Gorbacsov első titkár az 1985. május 30-ai beszédében tett említést arról, hogy a kelet–nyugati kapcsolatokat újból fejleszteni kell.[21] A két blokk közötti kapcsolatok fokozatosan fejlődtek, de a fő problémát az az óvatosság jelentette, amivel a nyugati hatalmak az új szovjet nyugati nyitási politika feltételezett szándékai iránt mutattak. A kapcsolatok változását, a bizalmi viszony erősödését mutatja, hogy 1988. június 25-én a KGST és az EGK közös nyilatkozatot adott ki az együttműködésre vonatkozóan,[22] és a Szovjetunió az EGK-val 1989. december 10-én kereskedelmi együttműködési megállapodást kötött. Gorbacsov ugyanis a Szovjetunió európai jelenlétét kívánta erősíteni, azzal párhuzamosan, hogy a világ távolabbi pontjain (Afganisztán, Afrika) igyekezett a szovjet pozíciókat leépíteni. A szovjet első titkár már 1987-ben megfogalmazta a Közös Európai Ház gondolatát, amely a KGST és az EGK országok politikai–gazdasági és kulturális együttműködésére vonatkozott.[23] Erről az Olasz Kommunista Pár vezetőjének (*Alexandro Natta*) 1988 márciusában így nyilatkozott: *„Mi mindenekelőtt európainak érezzük magunkat”*.[24] Gorbacsov 1989 novemberében Laurent Fabius, a Francia Nemzetgyűlés elnöke előtt így beszélt: *„…a kelet–európai változások egy lehetőséget jelentenek arra vonatkozóan, hogy együtt haladjunk a demokratizálódás útján…”*[25], és ezt a gondolatot erősítette meg Pierre Mauroy, a Szocialista Internacionálé alelnöke előtt is 1991 szeptemberében. Az 1990 novemberében megkötött Karta az Új Európáért megerősítette azt a szovjet szándékot, hogy a Szovjetuniót beágyazza az európai politikai rendbe, ami a francia Európai Konföderáció tervével teljes mértékben egybeesett. A Szovjetunió szétbomlása azonban Párizsban és Moszkvában egyaránt felülírta az elképzeléseket.[26]

Németország megosztottsága az 1945 utáni európai rend alapelemét

---

[18] BORHI László: *„Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni”* – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében IN: Külügyi Szemle, 6. évfolyam 2007/2–3. szám 255–272.

[19] ROUSSEL (2015): 513.

[20] Vladislav M. ZUBOK: *A failed empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of Nort Carolina Press. 2009. 316–330.

[21] Marie–Pierre REY: *L'Europe occidentale dans la politique extérieure soviétique*. IN: Relations internationales. 2011/3. N° 147. 80.

[22] Journal Officiel des Communautés Européennes, L. 157/35. 24 juin 1988.

[23] Marie–Pierre REY: *Europe is Our Commun Home. a Study of Gorbatchev's Diplomatic Concept*. IN: Cold War History Journal, Vol. 4. N°2 2 january 2004. 33–66.

[24] REY (2011): 82–83. Ld. 34–37. lábjegyzetek.

[25] Uo. 83.

[26] Andrei GRACHEV: *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*. Polity, London, 2008. 271.

jelentette, és az 1989-es változások a második világháború győzteseit váratlanul érintették. A britek, az amerikaiak és a franciák nem akarták kiengedni a kezdeményezést, és komolyan aggódtak Németország túlzott megerősödése és az első világháború előtti időszak esetleges visszatérése miatt. Arra számítottak, hogy a Szovjetunió nem engedi meg a német egyesülést, mivel a túlzottan gyors németországi események destabilizálják Gorbacsovot, így a német egyesülést kizárólag hosszú távon, egy folyamat végső állomásaként tartották elképzelhetőnek,[27] miközben Kohl ugyanezt egy–két éven belül tartotta megvalósíthatónak, s elképzeléseit az 1989. november 28-án megfogalmazott, 10 pontos tervben hozta nyilvánosságra. 1989 decemberének nemzetközi változásai növelték a franciák aggodalmait: Mitterrand nagyon bizalmatlan volt és arra számított, hogy a szovjetek nem engedik meg a németeknek az egyesülést. A helyzet összetettségét mutatja, hogy Mitterrand demonstratív céllal még a felbomlófélben lévő NDK-ba is ellátogatott (1989. december 20–22.), mivel túlzottan gyorsnak tartotta a németországi változásokat. A francia diplomácia ezt a hivatalos utat az egyik legfontosabb lépésnek tartotta.[28] Mitterrand a köszöntő beszédében egyértelműen kiállt az NDK mellett,[29] ami a francia–német rivalizálást erősítette.[30]

Mitterrand és Kohl először 1990. január 4-én, Latchéban tisztázták álláspontjaikat.[31] Mitterrand számára nem Kohl személye jelentette a problémát, akiben megbízott, hanem azt akarta, hogy a személyektől függetlenül olyan struktúra alakuljon ki, amely hosszú távon biztosítja az európai békét és biztonságot.[32] A francia elnök megértőnek mutatkozott a németek irányába, és a két vezető alapelvként fogalmazta meg, hogy a német egyesülés az európai egyesülési folyamat keretében valósulhat meg.[33] Kohl elfogadta a Konföderáció elvét is, mivel értékelése szerint az a kelet–európai államok demokratikus fejlődésének a keretét adta. A németek számára fontos szövetségest jelentettek az amerikaiak, akik kiálltak a német egység mellett, miközben az amerikaiak nem számoltak a francia–német bizalmi viszony erejével. Eközben Kohlnak a szovjetek bizalmát is sikerült elnyerni, és a válságban lévő szovjet gazdaság pénzügyi

---

[27] JUDT (2007): 256–257.

[28] *La diplomatie française face à l'unification allemande*. (Maurice VAÏSSE, Christian WENKEL). Tallandier, Paris, 2011. N° 29. Note de Jacques Blot, directeur d'Europe. 170–173.

[29] Uo. N° 30, Voyage de M. le président de la République en RDA: toast. 174–179.

[30] FAVIER–ROLAND (1996): 220.

[31] Helmudt KOHL: *A fal leomlásától az újraegyesülésig*. Antall József Tudásközpont. 2014. 130–131.

[32] FAVIER–ROLAND (1996): 217. Interjú François Mitterrand elnökkel (1994. január 24.).

[33] ROUSSEL (2015): 522–526. Mitterrand így nyilatkozott: *„Ha német lennék, az egyesülés mellett lennék, ez a hazaszeretet, de mivel francia vagyok nem ezek az érzéseim"*. Idézi: FAVIER–ROLAND (1996): 257.

támogatásával *„megvásárolta”* a szovjet pártvezető engedélyét, akinek a belpolitikai problémák miatt egyre kisebb energiája maradt a volt befolyási övezet, a *„közel–nyugat”* ellenőrzésére. A nagyhatalmak, a két Németország és Lengyelország képviselői 1990 folyamán az ún. *„4+2-es tárgyalások”* keretében rendezték a vitás kérdéseket,[34] és a két Németország, még a szovjetek ratifikációja előtt, 1990. október 3-án egyesülhetett.[35] Ezután Németország szerződést kötött a Szovjetunióval (1990. november 9.) és Lengyelországgal (1990. november 14.) A folyamat befejező állomásaként az EBESZ csúcstalálkozó keretében (1990. november 19–21.) elfogadták az ún. Párizsi Chartát az új Európáért, amellyel az európai államok lezárták a hidegháború korszakát és elindították az európai egyesülés folyamatát. Ennek a folyamatnak a végső állomásaként a kormányközi megbeszélések, amelyek motorja a francia–német együttműködés volt, a Maastricht-i szerződés megkötéséhez, vagyis az Európai Unió létrejöttéhez vezettek.[36]

Franciaország, Kelet–Közép–Európa és az Európai Konföderáció terve (1990–1991.)

Franciaország keleti–közép–európai kapcsolatainak fókuszában 1988-tól a reformfolyamat élén álló Lengyelország és Magyarország állt, illetve a szintén hagyományos partnernek számító Csehszlovákia, amellyel 1968 és 1988 között a magasszintű kapcsolatok lényegében stagnáltak, miközben Párizsban folyamatosan követték a *„Charta 77”* elnevezésű csehszlovák ellenzéki mozgalom tevékenységét. Nem véletlen tehát, hogy Mitterrand a keleti nyitási politika demonstrálása céljából első állomásként Csehszlovákiát választotta, (1988. december 8–9.), ahol az ellenzékiekkel folytatott reggelijén az egyesülő Európáról beszélt.[37]

1989 és 1991 között a magyar–francia kapcsolatok addig nem tapasztalt változáson mentek keresztül,[38] ami beleilleszkedett abba az új magyar külpolitikába, amelyet Antall József miniszterelnök személye szimbolizált.[39] A folyamat az 1991-es barátsági szerződéssel zárult.[40] Francia-

---

[34] FAVIER-ROLAND (1996): 264–299.

[35] NÉMETH István (szerk.): *A német kérdés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 244–249.

[36] Samuel F. WELLS Jr.: *From Euromissiles to Maastricht: The Policies of Reagan-Bush and Mitterrand*. IN: *The Strategic Triangle. France. Germany, and the United States in the Shaping of the New Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltiomie, 2006. 304.

[37] BOZO (2005): 67.

[38] KECSKÉS D. Gusztáv: *A kelet-közép–európai rendszerváltás és a francia külpolitika*. IN: ORMOS Mária (szerk.): *Megroppant a világrend 1989–1991. Célok, szereplők, következmények*. Argumentum Kiadó és Nyomda Kft, 2013. 73–100.

[39] SÁRINGER János: *Mozaikok az Antall–kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990–1993)*. IN: *Veritas évkönyv 2014*. Magyar Napló. 2015. 389–408.

ország nem akarta, hogy a német *Mitteleuropa* újjáéledjen, és ehhez szüksége volt egy olyan ország együttműködésére is, amely hagyományosan jó kapcsolatot ápolt a németekkel és az osztrákokkal. Az 1990. januári Mitterrand–út a két ország kapcsolatainak új alapját teremtette meg, és a kétoldalú kapcsolatok látványosan fejlődni kezdtek.[41] Mitterrand Szűrös Mátyás előtt a nyugati és a keleti országok közötti organikus kapcsolatok kiépítéséről beszélt.[42] Ezen a látogatáson a francia elnök külön találkozott a *„…jövő emberének"*[43] tartott Anatall Józseffel, akivel Európa jövőjéről tartottak megbeszéléseket: *„…Antall, de utána Mitterrand is, évezredes perspektívába helyezte a jelen és a jövő Európájának problematikáját. Csak egy kérdésben nem voltak azonos nézeten: Antall a Szovjetunió nyugati határát képzelte el az új Európa keleti határának, míg Mitterrand, aki alig három héttel előbb hirdette meg az európai konföderáció tervét, azt fejtegette, hogy Oroszország nélkül semmi sem lehetséges."*[44]

A szabad választások után a két ország közötti bizalmi viszony egy barátsági szerződés *(entente)* megkötésével állt helyre, amelynek jelentőségét az is mutatja, hogy hasonló tartalmú szerződést korábban III. Béla uralkodása alatt kötöttek. A barátsági szerződés ötletét Roland Dumas külügyminiszter vetette fel az 1991. április 9-én megkötött francia–lengyel szerződés mintájára. Magyar vonatkozásban az eltérést a magyar kisebbségekre vonatkozó, a magyar fél által javasolt rész jelentette. A barátsági szerződés megkötése beleilleszkedett Franciaországnak az Európai Konföderációra vonatkozó elképzeléseibe, amit a hagyományos *détente–entente–coopération* politika keretében lehet értelmezni. Magyar részről ugyanakkor nagyon aggódtak a bizonytalan kelet–közép–európai helyzet, az egyre inkább elmérgesedő jugoszláviai polgárháború miatt. Antall miniszterelnök levélben tájékoztatta a francia elnököt a magyar kormány álláspontjáról és kihangsúlyozta, hogy a francia–magyar alapszerződés lehetőséget teremt arra, hogy Magyarország ellensúlyt találjon Franciaországban a túlzott német befolyás ellen, miközben a két ország kapcsolatait európai perspektívába helyezve képzelte to-

---

[40] Christopher PICHONNIER: *La France et La Hongrie (1989–2004)*. Doktori disszertáció. ELTE–Université de Bordeaux, Budapest, 2017. 414., ill. GARADNAI (2015): 417–423.

[41] GARADNAI Zoltán–Thomas SCHREIBER: *A magyarországi rendszerváltozás a Quai d'Orsay szemével*. IN: Külügyi Szemle. 2009. 3. szám. 44–54.

[42] BOZO (2005): 346.

[43] A francia diplomácia külön programban foglalkozott azokkal a kelet–európai személyekkel, akiket a jövő emberének tartott. Ezekre az emberekre külön figyeltek, számosan közülük franciaországi ösztöndíjakat kaptak.

[44] SZÁVAI János: *Antall József, a külpolitikus*. IN: Magyar Szemle. 2017. Új folyam V. 4. szám. www.magyarszemle.hu/cikk/antall_jozsef_a_kulpolitikus_1_resz (Letöltve: 2017. október 24.).

vábbfejleszteni.[45] Budapest számára Párizs viszonyítási pontként szolgált, a magyar vezetés nem titkolta, hogy új alapokra kívánja helyezni a két ország kapcsolatait, és Franciaország számára fontos szerepet szánnak az új magyar diplomáciai nyitási politikában.[46] A kölcsönös tisztelet a két ország vezetőinek találkozóin is megfigyelhető volt.

Antall József és François Mitterrand tárgyalásán (1990. június 22.) szóba került Európa jövőjének kérdése is.[47] A magyar külpolitika prioritásként kezelte az ország nyugat–európai integrációját és fontosnak tartotta a regionális, szubregionális, ill. a határokon átnyúló együttműködések különböző formáit, azok zavartalan fejlődését.[48] A magyar külpolitikai szándékok ebben megegyeztek a franciákéval, és a magyar fél különösen érdeklődött a német egyesülés és az európai architektúra kiépítése iránt. Antall miniszterelnök kihangsúlyozta, hogy a magyar álláspont nagyon közel van a franciákéhoz, és magyar részről az egyesülő Németország NATO-csatlakozása kívánatos, illetve Budapest nagyon érdeklődik az európai konföderáció terve iránt.

Ugyanakkor a magyar külpolitika nagy fontosságot tulajdonított a regionális együttműködésnek, így magyar kezdeményezésre, 1991. február 15-én Visegrádon Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország képviselői létrehozták az ún. Visegrádi Hármak együttműködését. Francia értékelés szerint Magyarország az összes kelet–közép–európai ország közül a leghatározottabban állt ki a nyugati integráció mellett. Magyarország számára ugyanis alapvető kérdésnek számított a Szovjetunióhoz fűződő viszony lazítása, a magyar–szovjet kapcsolatok új alapokra való helyezése. Szávai János nagykövet 1991. március 20-án tájékoztatta Philippe Bastelica tanácsadót a magyar–szovjet barátsági szerződésről, és arról a magyar aggodalomról, hogy a szovjet katonai vezetés – a balti államok függetlenségi mozgalmainak hatása alatt – merev álláspontot vett fel a szovjet kivonulással kapcsolatban. A szovjet politika arra törekedett, hogy megtiltsa Magyarország nyugati integrációját, vagyis csatlakozását a NATO-hoz és az Európai Gazdasági Közösséghez, és az ország finlandizálását kívánták elérni. A francia diplomaták megértették a magyar aggodalmakat, és tisztában voltak azzal, hogy Magyarország számára most jobban szükséges, mint valaha a nyugati barátok támogatása.[49]

---

[45] AMAE Europe. Hongrie (1991-1995), carton 7112. Visites de personnalites hongroises en France, telegramme diplomatique ,11 octobre 1991.

[46] SÁRINGER János: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez.* 1985–1989. I. rész. Balassi kiadó, Budapest, 2014. 10. dokumentum. Antall József beszéde az 1990. évi nagyköveti értekezleten. 1990. július 25. 119–135.

[47] Archives Nationales, Archives Générales (AN AG) (4) CD 274 Visites. Viste de travail de M. Antall, Premier Ministre de Hongrie avec le Président Mitterrand, le 22 juin 1990. Dossier du Président. Note pour le Président. Votre entretien avec Joseph Antall.

[48] SÁRINGER (2015): 401.

[49] AN AG (4)CD 274 Visites. Note pour la Président de la République, 20 mars

Antall József miniszterelnök és François Mitterrand elnök 1991. március 21-én egy munkaebéd keretében egyeztették álláspontjaikat.

Antallt ugyan francia részről nem tartották olyan karizmatikus vezetőnek, mint a lengyel és a csehszlovák elnököt, de a magyar miniszterelnökben a folytonosság szimbólumát látták. Mindkét fél tisztában volt azzal, miszerint megteremtődött a lehetőség arra, hogy a két ország túllépjen a 20. századi traumákon, és együtt dolgozzanak az európai átalakulás érdekében. A magyar miniszterelnök a magyar nyugati nyitási politika fontosságát, a két ország közötti barátsági szerződés megkötését és az ország korlátok nélküli, mihamarabbi nyugati integrációját hangsúlyozta.[50]

1991. május 21-én a francia elnök munkaebédre hívta meg a magyar miniszterelnököt. A francia államférfi kíváncsi volt Antall József véleményére a kezdődő jugoszláv válsággal kapcsolatban, ami a magyar miniszterelnök kiemelt nemzetközi tekintélyét is mutatja.[51] Antall a megbeszélés előtt Szávai János nagykövetnek így nyilatkozott: *„Mátyás óta nem volt ilyen kedvező külpolitikai helyzetünk (mondotta), a következő két–három évben ezt feltétlenül ki kell használni”*[52]. Ezen a megbeszélésen az Európai Konföderáció gondolata is szóba került. A francia diplomaták tisztában voltak azzal, hogy a magyarok aggódnak amiatt, hogy a francia konföderációs elképzelések megakadályozhatják Magyarország euroatlanti integrációját, így Mitterrand összefoglalta az európai konföderációra vonatkozó elképzelését: *„A szovjet birodalom felrobbanása hatással van ezekre az eseményekre.* (...) *A probléma nem az, hogy ezek az országok hogyan legyenek szabadok. Ez már csaknem megtörtént. A balti országokra gondolok, de hogyan tudunk elkerülni egy végzetes európai robbanást? Azzal kell tisztában lennünk, hogy hogyan szervezzük meg a szabad Európát. Ötvenvalahány állammal ez nem lehetséges, nem értek egyet a szlovákokkal,*[53] *horvátokkal. Láthatjuk Észak–Írország, a Baszkföld, esetét. A szovjet birodalmat a Balti államok után, Grúziát. Miért nem éppen Ukrajna? Olyan sok a konfliktus és a gyűlölködés, hogy Európa ebbe beleroppan. Meg kell érteni ezeket a mozgalmakat, de olyan intézményeket kell találni, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberek szabadabban és együtt éljenek. Van egy közösség, amely túlhaladta ezeket a problémákat, és hamarosan 15–16 tagja lehet, de nem 30. Ez a közösség túl sok belső megoldandó problémával küszködik. Szenvedélyesen kell ezzel dolgoznunk. Az nagyon jó lesz, ha majd egyszer Magyarország ennek a közösségnek a tagja lehet. A gazdaság, az erkölcsök, a történelem ezt lehetővé teszik. Ez normális! Meg-*

1991. Entretien avec l'Ambassadeur de Hongrie.

[50] AN AG (4)CD 274 Visites. Note pour la Président de la République, 21 mars 1991. Déjeuner avec M. Antall. Note de synthèse.

[51] SZÁVAI (2017).

[52] SZÁVAI (2017).

[53] Valószínűleg a szlovénokra gondolt.

egyeztünk Ausztriával, Svédországgal, és azután a többiekkel is meg fogunk egyezni. Nem vagyok ennek az ellenzője, ellenkezőleg, de tisztában kell lennünk a határidőkkel, vagyis 1993 előtt nem. 1993 és 2000 között szóba jöhet Ausztria, Svédország, Magyarország és Csehszlovákia csatlakozása. Azonban Jugoszlávia és a Szovjetunió esetében ez nehéz lesz. Mindig lesznek olyanok, aki ezt ellenezni fogják, vagy akik elzárkóznak, pl. a norvég barátaink. Ez az oka annak, hogy megfogalmaztam a Konföderáció tervét, hogy együtt dolgozzunk egyenrangúan és méltósággal. Nem az EGK helyett, hanem azt kiegészítően. A valóságból kell kiindulnunk, és elképzelnünk az évszázad végét, a jövő évszázad kezdetét. Mostantól kezdve egy robbanásveszélyes Európában élünk." [54] Jeszenszky Géza külügyminiszter a megbeszélésen így nyilatkozott: *„…ezek az országok meghallgatják Franciaországot, az európai gondolat, a konföderáció eszméje, komoly visszhangot keltett közöttük"*.[55] A két vezető közötti kapcsolat a Gorbacsov elleni puccs idején is megmaradt. Mitterrand telefonon beszélt a magyar vezetővel, aki nagyon fontosnak tartotta a francia elnök kiállását Magyarország mellett, miközben Antall József is határozottan kiállt az európai határok meg nem változtatásának elve mellett.[56]

A magyar–francia kapcsolatok mellett ki kell emelni a Prága és Párizs közötti együttműködést, amely a huszadik század első felére visszanyúlóan jónak volt mondható. A két ország kapcsolatai látványosan fejlődtek, az új vezetők nem felejtették el, hogy Mitterrand 1988 végén a keleti nyitási politikáját a csehszlovákiai úttal kezdte.

A francia elnök Prágában részletezte az Európai Konföderáció megteremtésére vonatkozó, meglehetősen képlékeny elképzelését. Mitterrand elnöki csapata egy olyan konföderatív Európát képzelt el, amelyhez a keleti országok is csatlakoznak, de amelyeknek a nyugat integrációja csak hosszú távon lehetséges. Ez a kérdés 1989 kezdetétől, az osztrák csatlakozási kérelem beadásától foglalkoztatta a francia diplomáciát, és azt remélték, hogy a konföderáció lehetőséget ad arra, hogy elkerüljék az Európai Gazdasági Közösség felhígulását, és átmenetet jelent a csatlakozás és az 1989 utáni *status quo* között.[57] Elisabeth Guigou diplomáciai tanácsadó feljegyzésében kihangsúlyozta a politikai–katonai és a gazdasági–technológiai–környezetvédelmi területek közötti eltérést, mivel az előbbiben számolni kellett az amerikaiakkal, míg az utóbbiba be lehetett vonni a Szovjetuniót.[58]

1990 elején Hubert Védrine arról értekezett, hogy a konföderáció terve széles népszerűségnek örvendett, de egyben számos kérdést vetett fel,

---

[54] AN AG (4)CD 274. Entretien entre le Président de la République et le Premier Ministre de Hongrie, M. Jozsef Antall. (mercredi, 21 mai à 12h30)

[55] Uo.

[56] AN AG (4)CD 274. Entretien téléphonique du Président de la Rép. avec M. Antall PM de H, jeudi 22 août 1991

[57] BOZO (2005): 345.

[58] Uo.

főképpen a Szovjetunió bevonása és az Egyesült Államok kizárására, a működés gyakorlati módjára vonatkozóan.[59] Mitterrand a nyilvánvaló ellentmondások ellenére tovább folytatta a konföderációs tervre vonatkozó politikáját. Jaruzelski elnök előtt az Odera–Neisse határ elismerése mellett a konföderáció fontosságát hangsúlyozta, Havel elnöknek a piacgazdaság és az irányított gazdaság közötti nagy különbséget emelte ki. Az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozásra a volt szocialista országok ugyanakkor nem voltak felkészülve, így a Konföderáció az átmeneti időszakra adott választ jelentette.[60] Mitterrand az Európai Konföderáció megvalósításához az 1948-as hágai konferencia mintájára egy olyan összeurópai konferenciát képzelt el, amelyen fiatalon ő is részt vett. Mitterrand az elképzelést Vaclav Havel elnökkel együtt tartotta megvalósíthatónak, ezzel is demonstrálni kívánta azt, hogy egy valódi kelet–nyugati kezdeményezéről van szó. Mitterrand az 1990. szeptember 14-ei prágai útja alkalmával arról nyilatkozott, hogy a prágai összejövetel jelentősége az 1948-as hágai konferenciához hasonlítható, és minden államnak és szervezetnek Prágába kell mennie, hogy részt vegyen az európai konföderációra vonatkozó páneurópai konferencián. Prága kiválasztása szimbolikus gesztus is volt. Prága ugyanis az a hely volt, ahol 1948-ban a kommunista vezetés erőszakkal ragadta magához a hatalmat, miközben Hágában az európai egyesülésről értekeztek.[61]

1990. december 21-én a francia elnök Jean Musitellit nevezte ki a tárgyalások vezetőjének, akinek partnere Prágában Sacha Vondra, Havel diplomáciai tanácsadója volt. Francia részről egy fiatal szakemberekből álló csapatot állítottak össze, akik között diplomaták és külső tanácsadók egyaránt voltak. Első feladatuk az volt, hogy a konföderációra vonatkozó elképzeléseket úgy tisztázzák, hogy közben elkerüljék a félreértéseket és a valós tényeket mellőző értelmezésket. Ez vezetett 1990 áprilisában a Memorandum megfogalmazásához, amelyet az európai államok egy része is támogatott. Ebben a dokumentumban a francia diplomácia az európai együttműködés konkrét területeit fogalmazta meg. Az energia, a környezetvédelem, a kommunikáció, a személyek szabad áramlása, a kulturális kérdések egyaránt a figyelem középpontjába kerültek, ezeket három területen kívánták megvalósítani: 1. a politikai együttműködés; 2. a döntéshozatal; 3. a projektek irányítása. A francia–csehszlovák együttműködés keretében 34 érintett ország képviselői egyeztettek az előkészítő tárgyalások hat hónapja alatt.[62] Az előkészítő tárgyalások jól haladtak, a Konföderáció ötlete széles konszenzusos támogatást élvezett,

---

[59] Uo. 345–346. A francia diplomaták hamar szembesültek a konföderációra vonatkozó terv gyakorlati végrehajtásának bonyolultságával, annak ellentmondásaival.

[60] Uo. 347. Caroline de Margerie diplomáciai tanácsadó így fogalmazott: *„Az Európai Konföderációra vonatkozó tervét a kelet–közép–európai országok jól fogadták."*

[61] Uo. 347.

[62] MUSITELLI (2012); BOZO (2005): 348–351.

az Ülés (*Assises*) formáját öltötte, és egyre inkább hallatta hangját az európai politikában, miközben a Szovjetunió miatt már érződtek az ellentétek is.[63] François Mitterrand és Vaclav Havel 1991. március 23-ai megbeszélésén a csehszlovák elnök az alábbiakat mondta: *„Ahány alkalommal erről az ügyről beszélek a tárgyalópartnereimmel, mindannyian lelkesek az első öt percben, de negyedóra múlva megváltoznak, mivel ez a terv mindenkit zavarba hoz, aki akarja a Közösséget, azt is, de aki nem akarja, azt is."*[64] A csehszlovák elnök ugyan kiállt a Konföderáció előkészítő munkálatai mellett, de a félévvel korábbi álláspontjához képest jóval visszafogottabb volt, kihangsúlyozta az EBESZ és a NATO szerepét abban a helyzetben, amikor a Varsói Szerződés éppen felbomlóban volt, mivel nem akarta azt, hogy a keleti országok másodrangú államok legyenek, ugyanakkor nem tartotta kívánatosnak az integrációs szervek gyengítését sem. A beszélgetés végén javasolta, hogy az Ülés megbeszéléseire az amerikaiakat is hívják meg, amibe a francia elnök végül beleegyezett.[65] Ezzel párhuzamosan ugyanis Baker, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere megfogalmazta a Vancouvertől Vlagyivosztokig terjedő Európa tervét, és a kelet–közép–európai államok azt gondolták, hogy Mitterrand az ő nyugati integrációjuk lassítását kívánja.

Roland Dumas külügyminiszter a francia nagykövetek regionális értekezletén (1991. március 25–26.) a konföderációs terv ellenzőiről beszélt, illetve arról a félelemről, ami a kelet–közép–európai országokban megmutatkozott, és az 1988-as nagyköveti konferencián megfogalmazott stratégiai célok korlátait a konföderációs terv elutasítása is jól mutatta, ami egyben a kelet–európai francia befolyás határait is kijelölte.[66] Az Európai Konföderáció problematikája az 1991. május 16–17-én megtartott, közös francia–német regionális nagyköveti értekezlet fő témája volt. A francia–német érdekellentétek ezen is világosan megmutatkoztak, mivel a német diplomaták a már meglévő intézmények megerősítését, az európai integráció további építését tartották kívánatosnak, és fő célként fogalmazták meg a Szovjetunió elszigetelődésének megakadályozását. Ebben a kontextusban a németek számára a francia konföderációs tervek felesleges kockázatot jelentettek, így azok szerepét minimalizálni kívánták. Bonn ugyanakkor határozottan kiállt amellett, hogy az EBESZ gazdasági aspektusát kell tovább fejleszteni, illetve nem szabad megengedni azt, hogy a transzatlanti kapcsolatokban törés következzen be. A németek nagyon nem nézték jó szemmel azt sem, hogy a közvetlen hátországukban egy erős francia–csehszlovák együttműködés kezdett kibontakozni, hiszen ezáltal a hagyományos német gazdasági–politikai pozícióikat érezték veszélyben egy olyan piacon, amely szorosan kapcsolódott a

[63] BOZO (2005): 352.
[64] MUSITELLI (2012).
[65] BOZO (2005): 353.
[66] Uo

német gazdasághoz.[67] A francia szándékok erejét mutatja többek között a csehszlovák Skoda gyár privatizációjában való francia részvétel, a Renault cég vásárlási szándéka.

Végül, de nem utolsósorban ki kell hangsúlyozni, hogy a nemzetállami szereplők mellett az integrációs intézmények sem rajongtak egy potenciális bizonytalan szereplő megjelenéséért, és a Bizottság elnöke, Jacques Delors sem támogatta a Konföderáció tervét, mivel abban az esetleges későbbi bővítés akadályát látta. Az előkészítő tárgyalások folyamán Pascal Lamy, Delors kabinetfőnöke és Jean Musitelli 1991. május 8-án találkoztak Brüsszelben, ahol egyeztették nézeteiket. Ebből a megbeszélésből világossá vált, hogy az elnök mellett a Bizottság tagjai is ellenezték az integrációs intézményekkel rivalizáló, az euroatlanti struktúrákat megosztó új szervezet létrejöttét.[68]

Az ellentmondásos helyzet és a nyilvánvalóan eltérő stratégiai érdekek ellenére 150 részvevő gyűlt össze 1991. június 13. és 15. között Prágában.[69] A résztvevők között a diplomaták mellett a civil élet képviselői, üzletemberek, politikusok egyaránt voltak és az összes európai ország mellett az amerikaiak, a kanadaiak és japánok is képviseltették magukat. A résztvevők szabadon cserélhették ki a véleményüket és a konferencián öt bizottságban vitatkoztak a konkrét kérdésekről. Francia értékelés szerint a konferencia legnagyobb sikere abban mutatkozott meg, hogy a korábban megosztott Európa mindkét felének képviselői szabadon és közvetlenül cserélhették ki gondolataikat, Európa jövőjére vonatkozó álláspontjukat, amire a korábbi időszakban nem volt példa. François Mitterrand záróbeszédében a párbeszéd megkezdésének fontosságát emelte ki, és a konferenciát sikeresnek értékelte. Mitterrand ugyanakkor saját maga is a konferencia kudarcát okozta azzal, hogy a *Radio–France Internationale*nak adott interjújában (1991. június 12.) nyíltan beszélt arról, hogy a kelet–európai országok nyugati integrációs intézményekhez való csatlakozását csak évtizedes távlatban képzelte megvalósíthatónak, ami viszont Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország alapvető céljaival ellenkezett. Így érezhető kiábrándultságot eredményezett, illetve ezeket az országokat Németország és az Amerikai Egyesült Államok irányába *„lökte”*, erősítve azok euroatlanti elköteleződését.

Mindazonáltal Havel elnök elismerte a konföderációs elképzelés jogosságát, de ő is azt hangsúlyozta, hogy az Európai Konföderáció nem akadályozhatja meg az euroatlanti kapcsolatok kiépítését.[70] A szovjet függésből frissen kiszabadult államok számára kiemelten fontos volt az Európa közepén lévő szürke zóna felszámolása, a stratégiai–politikai–gazdasági kap-

---

[67] MUSITELLI (2012), BOZO (2005): 354–355.

[68] MUSITELLI (2012).

[69] DUMAS (2001): 701–702. ill. Assises de la Confédération européenne. 1991. La Tour d'Aigues, Éditions de l'Aube, 1991. 161.

[70] BOZO (2005): 357–359.

csolatok kiépítése a nyugati országokkal, elsődlegesen az európai integrációs intézményekkel. Ebben a kontextusban értelmezve Mitterrand politikáját, az inkább akadályt jelentett, és Havel elnök külön kihangsúlyozta az Amerikai Egyesült Államok és Kanada szerepének fontosságát.[71]

A konferencia résztvevői megegyeztek a párbeszéd folytatásában, de a későbbi események okafogyottá tették a konföderációs politika folytatását. Mindezek ellenére a konföderációs terv bukása nem tűnt egyértelműnek. A francia diplomácia mindent megtett azért, hogy a lendületet megőrizze, továbbra is kezdeményező maradjon, és az európai együttműködési politika folytatódjon. Franciaország nyugati szövetségesei azonban a továbbiakban sem támogatták Mitterrand politikáját, miközben 1991 folyamán a Szovjetunió belső válsága is egyre súlyosabbá vált. A balti államok függetlenségi mozgalma e tekintetben választóvonalat jelentett, mivel a francia diplomácia szembekerült önmagával. Párizs ugyanis már a nyolcvanas évek elejétől – a lengyel válság hatására – hangsúlyozta azt, hogy a balti államok okkupációját a maga részéről sosem ismerte el. 1990 és 1991 folyamán azonban szembesültek azzal a ténnyel, hogy a balti függetlenségi mozgalmak közvetlenül a Szovjetunió felbomlásához vezethetnek, ami viszont szembement volna azzal az elképzeléssel, amit Mitterrand az Európai Konföderációval kívánt megfogalmazni.[72]

A Szovjetunión belüli folyamatokat az 1991. augusztusi puccs gyorsította fel, amely közvetlenül kihatott Gorbacsov tekintélyének elvesztésére, Borisz Jelcin politikai felemelkedésére. Ezzel párhuzamosan a balkáni válság, Jugoszlávia felbomlása is bonyolította a nemzetközi helyzetet. Egyrészt megerősítette Mitterrandt abban az elképzelésében, hogy az európai államok közötti párbeszédet folytatni kell, másrészt közvetlen hatással volt Franciaország keleti politikájára.

1991 őszére azonban az Európai Konföderáció terve diplomáciai értelemben halottá vált, a kudarc mindenki számára nyilvánvaló volt. A nyugati országok egyértelműen a nyugati integrációs folyamat felgyorsítása, az integrációs struktúrák mélyítése mellett álltak ki, ami a Maastrichti Szerződés megkötéshez, ezen keresztül pedig az európai integráció felgyorsulásához, az Európai Unió megteremtéséhez vezetett, aminek egyik fő célja a német–francia alapokon nyugvó Európai Unió megteremtése volt az európai stabilitás megőrzése érdekében. Ebből következően a páneurópai együttműködés más dimenzióba került, és a keleti országokra egy hosszú, 1994-től 2004-ig tartó hosszú tárgyalási folyamat várt. Ebben Franciaország szerepe továbbra is megkerülhetetlen volt, [73] és a

---

[71] www.nytimes.com/1991/06/13/world/havel-in-rebuff-to-paris-backs-us-europeties.html (Letöltve: 2017. október 24.).

[72] BOZO (2005): 359–360.

[73] VINCZE Hajnalka: *Franciaország: a nagyhatalmi illúzióktól az ambíciók „európaizálásáig”*. IN: KISS J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben,* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005. 159–2004.

francia kapcsolat fontosságával a magyar diplomácia is tisztában volt: *„… a jelenlegi francia-magyar viszony egyenesen történelmi áttörésnek tekinthető. A reminiszcenciákból fakadóan a francia politika nem csupán a két háború között, hanem még a közelmúltban sem volt igazán magyarbarát. Ez mára már komoly változást mutat, és minden lehetőségünk megvan arra, hogy e tendencia folytatódjék”*.[74]

A francia elnök számára 1989 és 1991 között a fő cél az új európai architektúra kiépítése, a *status quo* megőrzése volt, ennek részeként fogalmazta meg az Európai Konföderáció tervét, ami a de Gaulle-i *európai Európa* és az *Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa* modernizált megfogalmazását jelentette. Eltérően azonban a hatvanas évektől, a kilencvenes évek eleje más feltételrendszert jelentett, de a szereplők érdekei azonban hasonlóak voltak. 1989 és 1991 között a változások sokszínűsége és a bizonytalanság volt a meghatározó, de az államok a nemzetközi pozíciójuk stabilizálására törekedtek, a már bevált multilaterális intézmények továbbfejlesztésével, az új helyzethez való adaptálással, így a mitterrandi konföderációs elképzelés zsákutcát jelentett. 1990 után ráadásul számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az Öböl–háború, majd a jugoszláv és szovjet válságok határozták meg a nemzetközi kapcsolatok alakulását. Ezek a tényezők alapvető hatással voltak a kelet–nyugati kapcsolatokra, a kelet–közép–európai új demokráciák nyugati nyitási politikájára.[75] 1991 októberében a lengyel, a magyar és a csehszlovák vezetők Krakkóban találkoztak és együttesen arra kérték a nyugati államok vezetőit, hogy támogassák euroatlanti integrációjukat, illetve a visegrádi államok közötti együttműködésről egyeztek meg, így azzal a francia diplomáciának is számolni kellett.

Összefoglalás és következtetések

Összességében értékelve az eseményeket láthatjuk, hogy az Európai Konföderáció gondolata számos ok miatt nem tudott megvalósulni. Musitelli szerint Mitterrand abban tévedett, hogy túl korán volt igaza. Stratégiája szembement az amerikai érdekekkel, hiszen az USA továbbra is meg akarta őrizni befolyását az európai kontinensen, de szembement a kelet–közép–európai államok érdekeivel is, amelyek türelmetlenül várták a mihamarabbi nyugati integrációt azért, hogy kikerüljenek a szovjet érdekszférából. Mitterrand terve túl korán jött a Tizenkettek számára is, amelyek elsődlegesen a két német állam európai integrációjának kérdésével, Németország új szerepének és helyének megtalálásával voltak elfoglalva. Jean Musitelli[76] szerint Mitterrand egyedül maradt elképzelése-

[74] SÁRINGER (2014): 14. dokumentum. Jeszenszky Géza külügyminiszter előadása az 1991. évi nagyköveti konferencián. 1991. július 29. 174.

[75] BOZO (2005): 361.

[76] DUMAS (2001): 702. Idézi Musitellit, aki a konföderációs elképzelés kudarcá-

ivel, és az 1993. október 8-ai Európai Tanácsi összejövetelen kiábrándultan így nyilatkozott: *„Mi mindannyian Európáról beszélünk, de én csak* (egy) *széttört és megosztott Európát látok és nem vagyok biztos abban, hogy azok* (a részek) *egymáshoz kapcsolódnak. Régebben azt gondoltam, hogy az európai demokratikus államok konföderációját kellene létrehozni. Még mindig azt gondolom."*[77]

Értékelésünk szerint Mitterrand kommunikációs hibát követett el azzal, hogy kezdetben túlzottan visszafogottnak és óvatosnak mutatkozott a németkérdés rendezése tekintetében, de ne felejtsük el azt a tényt sem, hogy az 1916-ban született elnök számára a 20. század első felének konfliktusai alapvető élményt jelentettek, és a nacionalizmusok újjászületéséből fakadó veszélyektől őszintén tartott. Ugyanakkor hibát követett el akkor is, amikor nem számolt azzal a ténnyel, hogy a kelet–közép–európai államok új vezetői komolyan féltek a visszarendeződéstől, és így számukra az euroatlanti integráció létkérdést jelentett.

ról így nyilatkozott: *„A Konföderáció folytatás nélkül a nagy kezdeményezések temetőjébe került."*

[77] MUSITELLI (2012).

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Gecse Géza

Koszorús Ferenc – A becsület útján
Egy méltatlanul „elfelejtett" magyar vezérkari tiszt

Abstract

The unparalled military intervention on July 6, 1944 by Colonel Ferenc Koszorus and the Hungarian First Armored Division under his command foiled a coup-like action planned by State Secretary Laszlo Baky. Backed by thousands of gendarmerie, Baky was poisd to deport approximately 250,000 Jews, including refugees, living in Budapest to the Nazi German death camps. A few debate as to who should be deemed primarily responsible for the so-called Koszorus *„action"*. Should it be the Regent Admiral Miklos Horthy, who ordered the First Armored Division into action, or Colonel Koszorús, who after volunteering his services and requesting an order to block Baky, successfully carried out the order. Nonetheless, it is beyond dispute that this casualty-free military operation in German occupied Hungary resulted in the survival of thousands.

The article written by Géza Gecse describes the tragic situation in occupied Hungary in 1944. He also sheds light on incontrovertible facts demonstrating that consistent with their duty of loyalty, there were patriotic and humanitarian Hungarian soldiers who were prepared to act at great danger to themselves even in this dark and perilous time.

Keywords: admiral Horthy; gendarmery; Jews; deportation; colonel Koszorús;

Bár viszonylag sokat írtak történészeink az 1944-es esztendő magyarországi eseményeiről, mégis számtalan, máig vitára okot adó momentum feltáratlan, sőt vannak továbbra is teljesen tisztázatlan kérdések. Ezek egy részének oka, hogy az 1945-öt követő *„rendszerváltásnak"* – politikai színezettől függetlenül – a korábbi berendezkedéssel szemben kellett meghatároznia magát, és ha a kommunistákkal nem szimpatizáló polgári politikusok 1944 őszétől jót akartak maguknak, akkor majdhogynem kötelező volt elítélniük a korábbi rendszert, amelyet ekkortól hirtelen Horthy–fasizmusként *„illett"* jellemezni. Az 1960-as években valamennyire *„puhult"* a két világháború közötti magyar berendezkedés sablonos elítélése, de a helyzet egészen az 1980-as évek második feléig nem változott, amikortól kezdve azért *„illett"* óvatosabban fogalmazni és ennek eredményeként egyre inkább háttérbe szorult a fasizmus jelző.

A viszonylag gyors rendszerváltás számos más problémával is szembesítette a magyar társadalmat. Ezeket szintén nem sikerült mindmáig feldolgoznia, ezért sincs mit csodálkozni azon, hogy az ellenforradalmi rendszer, azon belül is különösen az 1944-es esztendő kérdőjelei máig megválaszolatlanok.[1] Nem tisztázott például az 1944. március 19-e, a német megszállás utáni magyar politikai elit különböző csoportjainak szerepe, a németekkel való magyar kollaboráció mértéke.[2] Kétségtelen ugyanakkor, hogy 1990-et követően történt néhány lépés abban az irányban, hogy a korábban, ha nem is betiltott, viszont a hallgatás homályába vesző témáról legalább elkezdjenek vizsgálódni. Ezek közé tartozik a Koszorús nevéhez kapcsolódó, ún. Koszorús–akció, amely annak ellenére, hogy 1944 júliusának elején nem követelt emberáldozatot, mégis legalább negyedmillió magyar állampolgár életben maradását eredményezte. Nem illett *„beszélni"* róla, hiszen az 1944 nyarán Budapesten élő és ide menekült magyar zsidók megmenekülését, akár Horthy Miklósnak, akár az akció kivitelezőjének, Koszorús Ferencnek tulajdonítjuk, zavart okozott volna azok gondolkodásában, akik a kormányzót és az akkori magyar politikai elit szinte valamennyi képviselőjét a legszívesebben vélt, valós vagy feltételezett tevékenységükért likvidálták volna, amelyet ők túlnyomórészt bűnként jellemeztek.[3]

Koszorús Ferenc 1944. július elején a magyar főváros környékére *„elrejtett"* I. páncélos hadtest vezérkari főnöke volt.[4] Egész pályájának volt *„fénypontja"* az 1944. július 6-ára tervezett budapesti csendőrpuccs meghiúsítása, amelynek egyik célkitűzése a budapesti zsidóság deportálása volt. Mivel a páncélosok akciója nem járt emberveszteséggel, van a pályáját kutatók között, aki életrajzából ezt a mozzanatot annak ellenére hagyta ki, hogy pont ennek következményeként a fővárosi és a Budapestre menekült vidéki magyar zsidóság döntő része életben maradt.[5]

---

[1] Egy Horthy István-Shariffal, Horthy István unokájával készült interjút követően Karsai László és Ungváry Krisztián a Mandiner 2015. október 16-i számában alapvetően Horthy Miklós kormányzó felelősségét hangsúlyozták a magyarországi zsidóság megsemmisítésében. http://mandiner.hu/cikk/20151016_ karsai_ laszlo _ungvary _krisztian_reakcio_a_mandineren_megjelent_horthy_interjura

[2] A Mandiner 2015. november 2-i számában én is reagáltam Karsai László és Ungváry Krisztián írására, rámutatva néhány, a korszakkal foglalkozó feldolgozás ellentmondásosságára. http://mandiner.hu/cikk/ 20151102_gecse_geza_reakcio _horthy_ugyben_karsai_laszlo_es_ungvary_krisztian_irasara

[3] HANTÓ Zsuzsa: *Hogyan írják a győztesek a történelmet. Koszorús személye az 1945 utáni levéltári dokumentumok tükrében* című tanulmányában ezt igen érzékletesen ábrázolja. *Páncélosokkal az életért. Tanulmánykötet Koszorús Ferenc emlékére.* Budapest, Koszorús Ferenc Emlékbizottság, 2015. Továbbiakban: Koszorús–emlékkötet (2015). 165–188.

[4] Tömören, s egykori képeket közzé téve, szemléletesen ismerteti az akciót egy frissen megjelent album: ZETÉNYI Csukás Ferenc: *Volt egyszer egy Horthy–korszak*…HK. Hermanos Kiadó, Szeged, 2016. 117–122.

[5] PALOTÁS Pál: *Koszorús Ferenc öröksége*, http://www.magtudin.org/ Koszo-

Koszorús Ferenc erdélyi magyar katonacsalád sarjaként 1899. február 3-án Debrecenben született. A Ludovika Akadémia elvégzése után 1918 augusztusában avatták hadnaggyá, így bár az I. világháborúról volt fogalma, hiszen első ezredparancsnoka Tisza István volt miniszterelnök volt, de katonai karrierje a trianoni Magyarországhoz kötődött és a II. világháborúban teljesedett ki. A forradalmak alatt a Debreceni Tudományegyetem Jogi Karán két szemeszter anyagából kollokvált, majd huszárként, az 1920-as évek közepétől a Vezérkari Akadémia növendékeként Ausztriában és Olaszországban is tanulmányutakon vehetett részt. 1929-tól kezdődően vezérkari tiszt, majd 1930-tól a Vezérkari Testület tagja. 1937-től a Lovas Hadosztály vezérkari főnöke, és a gyorsfegyvernembeli eljárások szakembere. Németországi és angliai tanulmányutakon is részt vett, majd 1940–41-ben a Ludovika Akadémia parancsnokhelyetteseként a Honvéd Vezérkar számára elkészítette a páncélos fegyvernem felállításához szükséges, a „*Gyorsanmozgó Fegyvernem harcvezetése*" című útmutatót. Emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye, halála után 13 évvel, 1987-ben jelent meg az Universe Publishing Company gondozásában, amely életrajzi adatait is tartalmazza. A kötetet özvegye rendezte sajtó alá.[6] Ennek segítségével lehet rekonstruálni, milyen volt a magyar vezérkari ezredes világról alkotott képe, amely nemcsak a két világháború közötti korhoz, hanem az 1945 utáni, s a hidegháborús időszakhoz is kapcsolódik.

A Szovjetunió elleni háború során, 1941 júliusát követően Koszorús Ferenc a Gyorshadtest parancsnokság hadműveleti osztályának vezetője lett 1941 októberéig. 1942 júliusától 1942 októberéig a Don mellett az 1. páncélos hadosztály vezérkari főnöke és ilyen minőségében a Korotojaknál és Urivnél zajló hídfőcsaták egyik tevékeny részese.[7] Eredményességét nemcsak a magyar, hanem a német katonai vezetés is elismerte.[8] Ez

---

rus%20Ferenc.htm – (PALOTÁS–tanulmány) kiemelten foglalkozik az 1944 július eleji Koszorús–akcióval és megállapítja, hogy a Koszorús páncélosainak segítségével lebonyolított akció áldozatnélkülisége ellenére miért volt kulcsjelentőségű, mi volt az oka, hogy Horthy Miklós közvetlenül Koszorúsnak adott parancsot a megbízatásra. Vörös János vezérkari főnökben ugyanis a kormányzó – Palotás szerint – amint az utólag kiderült, 1944 júniusában alaptalanul ugyan, de nem bízott.

[6] Koszorús Ferencné, született Fülöp Gabriella újra férjhez ment és a képzőművész, továbbá művészettörténelem szakos tanár ezért új férje neve után Varsa Istvánnéként írta alá az 526 oldalas kötetben a nevét, amely a Magyar Történelmi Kutató Társaság kiadványaként jelent meg. Koszorús Ferenc volt m. kir. vk. ezredes, az 1. páncélos hadosztály parancsnokának emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye. Universe Publishing Company, 1987. (Koszorús–emlékiratok (1987). Koszorús életrajzi adatait a kötet 24–29. oldalán olvashatjuk.

[7] Tevékenysége azért is figyelemre méltó, mivel az 1938-at követően svéd és cseh alapokra épülő magyar harckocsi állomány technikai paramétereit tekintve gyengébb volt a szovjet T–34-esnél. A T–34-esek lövegeit 1943-tól kezdve erősítették meg a Szovjetunióban. https://www.masodikvh.hu/ haditechnika/pancelosok/harckocsik/magyar-harckocsik

[8] 1941. októberében táviratban kapta meg a Donyec térségében tanúsított sikeres harci tevékenységéért a Vaskereszt Lovagkeresztjét. Koszorús–emlékiratok (1987): 26–27.

után nevezték ki az I. páncélos hadtest vezérkari főnökévé, amelynek során két új páncélos hadosztály felállítását és kiképzését látta el. Az 1944. júliusi Baky–féle csendőrpuccs meghiúsítása után a tábori 1. páncélos hadosztály parancsnoka.[9] Ezt követően megbetegedett, és az 1944. október 15-i Szálasi–puccsot követően a Gestapo is kerestette. Koszorús kezdetben a Dunántúlon rejtőzködött, majd a háborút követően – némi Ausztriában és Németországban töltött időt követően – 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban előbb kétkezi munkás, hogy aztán később mérnökként, műszaki rajzolóként és geodétaként keresse a kenyerét. A virginiai Arlingtonban 1974-ben halt meg.

Bár elhunytát követően özvegye csak bő másfél évtizedet követően gyűjtötte egybe írásait, lassan-lassan a magyar közélet is *„felfedezte"*. 1991. március 15-én Göncz Árpád köztársasági elnök Koszorús Ferencet posztumusz vezérezredessé léptette elő, majd a kötet megjelenését követően kereken fél évtizeddel, 1992. november 6-án, Budapesten márványtáblát avattak az egykori vezérkari ezredes tiszteletére, és 1994 májusában az Amerikai Egyesült Államok kongresszusában Kalifornia állam képviselőjeként Tom Lantos méltatta Koszorús helytállását. 2014 júliusában Hende Csaba honvédelmi miniszter Koszorús Ferencet a Hazáért Érdemjellel tüntette ki, amelyet fiának, ifj. Koszorús Ferencnek adott át.[10]

Budapesten, 2014 őszén rendeztek a vezérkari ezredes tiszteletére konferenciát, amelynek anyaga a következő év márciusában nyomtatásban is megjelent.[11] A könyv azért különösen hasznos, mivel nemcsak sokoldalúan, több tanulmányban mutatja be a Koszorús–akciót, hanem tartalmazza a legfontosabb, vele kapcsolatos dokumentumot is.[12]

Néhány hónappal ez után, 2015. július 7-én, a Koszorús–akció évfordulóján a budai vár esztergomi rondelláján felavatták Varga Imre Koszorús Ferencről mintázott szobrát, amelyet azóta felirattal is elláttak.

---

[9] Az 1944. augusztus 23-i román átállást követően a román kézen lévő Déli–Kárpátokon keresztül a 2. és 3. ukrán front csapatai akadálytalanul keltek át és jelentek meg szinte azonnal Magyarország déli határai mentén. A magyar hadvezetés 1944 őszén ezt 1944 szeptemberében Dél–Erdélybe irányított ellentámadással igyekezett ellensúlyozni. Koszorús–emlékkötet (2015): 211. A hadműveletek Aradon kívül Torda térségében hoztak eredményeket. Az aradi harcok tanulságait Koszorús Ferenc 1968-ban vetette papírra. Ld. a 31-es, továbbá a 47s jegyzetet!

[10] A Hazáért Érdemjel a legmagasabb, a honvédelmi miniszter által adományozható kitüntetés, amelyet 2013-ban alapítottak. A beszámolót ld.: http://www.digitaljournal.com/news/world/holocaust-hero-finally-gets-his-due-in-hungary/article/388830

[11] A kötetet szerkesztője, Hantó Zsuzsa tanulmánya kapcsán már említettük. Ld. Koszorús–emlékkötet (2015). A bemutatóról szóló filmes összefoglaló: https://www.youtube.com/watch?v=iPmPM83Ez5E

[12] A kötet 2015 márciusi bemutatóján Hende Csaba honvédelmi miniszter és ifjabb Koszorús Ferenc mellett részt vett Colleen Bell, az Amerikai Egyesült Államok nagykövete is. http://tortenelem.mandiner.hu/cikk/20170302_gecse_geza_ pancelosokkal_az_eletert

Az elveszített világháború fényében az utókor szemében nemcsak a magyar katonai és politikai vezetés munkája, hanem a magyar katona II. világháborúban nyújtott teljesítménye is leértékelődött, hiszen az emberek hajlamosak a teljesítményt a végeredmény szempontjából vizsgálni. A végeredmény pedig a vesztes háború volt. Ilyen esetekben legfeljebb részeredményekről számolhat be a történetírás.

Koszorús Ferenc tevékenysége viszont nemcsak a konkrét, a háborúban elért eredményei miatt érdemes a feldolgozásra, hanem az akkor kevésbé látványosnak számító, 1944. júliusi Koszorús–akció miatt, ugyanis ennek következményeként legalább negyedmillió ember menekült meg a biztos pusztulástól.[13]

1944-re a magyar hivatalnokréteg és a tisztikar jelentős része úgy gondolta, hogy a magyar nemzeti érdekeket csak a németekkel közösen lehet megvédeni. Ezzel szemben Koszorús Ferenc ezredes lövetni is hajlandó volt a németekkel kollaboráló magyar kormánytisztviselőkre is akár – Horthy Miklós parancsára. [14]

1944. július 6-án előbb Óbudán, majd a főváros többi részében is arra ébredtek az emberek, hogy ez alkalommal nem német lánctalpasok, hanem magyar Turán és Toldi harckocsik, valamint egyéb magyar páncélozott harci járművek lepték el Budapest utcáit. Nemcsak a magyar lakosság, hanem a megszálló német hatóságok is ekkor szembesültek azzal, hogy létezik egy nagyobb magyar páncélos egység a Honvédség keretein belül. A *Páncélosokkal az életért* kötet egyik szerkesztője, Hantó Zsuzsa szerint e hadtestet Budapest környékén szándékosan elszórva csoportosították. Nemcsak Esztergomban és Aszódon, hanem más, a főváros közelében lévő településeken is voltak alakulatai, pont azért, hogy ne szúrja a Magyarországot megszállva tartó németek szemét.

A kormányzó testőrparancsnoka, Lázár Károly altábornagy *„jeladását”* követően az 1. páncélos hadtest vezérkari főnöke, Koszorús Ferenc ezredes vezetése alatt jelentek meg a Magyar Honvédség gépesített egységei a főváros területén, ugyanis Horthy arra hivatkozott, hogy jelzéseket kapott, miszerint Baky László, a Belügyminisztérium politikai államtitkára a csendőrséget felhasználva puccsot kísérel meg ellene. Az akció másik célja lett volna, hogy – a németek segítségével – Budapest zsidóságának a deportálásával az egész ország területén befejezze a május 15-én megkezdett *„zsidótlanítást”*. A feladathoz zászlószentelésre a Hősök terére vezényeltek csendőr zászlóaljakat és a kormányzó azért is adott hitelt ezeknek a híreszteléseknek, mivel

[13] http://mandiner.hu/cikk/20150828_gecse_geza_a_koszorus_akcio _es_ aktualitasa

[14] Horthy Miklós naplójának tanúsága szerint Baky László és Endre László államtitkárok rajtaütésszerű akciót szerveztek, aminek megakadályozására a kormányzó Koszorús páncéloshadosztályát berendelte fővárosba. HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011. 303.

kabinetirodájának vezetője, Bárczy István ellen 1944. június 28-án Bakyék merényletet kíséreltek meg.

Az ügy további fontos előzménye, hogy 1944. június 10-én Magyarországon is hozzáférhetővé váltak azok az Auschwitzcal kapcsolatos információk, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a felső–sziléziai település határában nemcsak munkatábor – ilyenből volt bőven a Német Birodalom területén – hanem halálgyár is működik.

Máig kérdés, hogy az április legvégén szlovák nyelven készült és azonnal németre fordított kardinális jelentőségű (első) Auschwitz–jegyzőkönyvön miért kotlottak olyan hosszan Pozsonyban, illetve Budapesten.[15] A kormányzó menye, özv. Horthy Istvánné emlékirataiban azt állítja, hogy apósának 1944. július elején juttatta el a jegyzőkönyv magyarra fordított változatát és ő ennek hatására döntött a Koszorús–akció mellett.[16] Ám Ilona asszony önéletrajzi könyvében azt is említi, hogy erre még júniusban került sor[17], és nem kizárt, hogy Horthy Miklós a Koszorús–akciónál valamivel korábban értesült az Auschwitz–birkenaui megsemmisítő tábor dokumentumokkal alátámasztott létéről.[18]

---

[15] Ezt szokás egyes számban Auschwitz–jegyzőkönyvnek nevezni és ezt adta ki magyar fordításban részletes kommentárokkal és háttérrel ellátva Haraszti György 2005-ben, amely közben 2016-ban második kiadását is megérte. Ld. Auschwitz–jegyzőkönyv. Közli és a kísérő tanulmányt írta: HARASZTI György. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2005. Uő. jegyezte a második kiadást is.

[16] A *„kiskormányzóné",* Horthy István özvegye önéletrajzi művében határozottan állítja, hogy az Auschwitz–jegyzőkönyvet Török Sándortól 1944. július 3-án kapta meg. Gróf Edelsheim Gyulai Ilona Horthy István kormányzó helyettes özvegye: Becsület és kötelesség 1918–1944 1. Európa Könyvkiadó, 2001. Továbbiakban: Horthy Istvánné naplója (2001) 263.

[17] Horthy Istvánné ugyanebben a kötetben néhány oldallal odébb szó szerint a következőket írja Horthy Miklósról: *„..amikor 1944 júniusának elején megtudta, hogy nem munkára, hanem kiirtásra viszik a zsidókat, akkor fel sem merült, hogy kit vihetnek és kit nem;...az egész fővárosi zsidóságot mentette meg."* Horthy Istvánné naplója (2001): 234.

[18] Auschwitzról több forrás is eljutott a világ politikusaihoz, de ezek közül nem mind kapott kellő nyilvánosságot. A már említett Vrba–féle, 1944 április végi jelentést szokás Auschwitz–jegyzőkönyvnek is nevezni, de később másik kettővel együtt jelentették meg, így ezeket együtt szokták Auschwitz—jegyzőkönyveknek is nevezni. A tömeges megsemmisítésről 1942-ben nyugaton mind Churchillnek, mind Rooseveltnek Jan Karski, a föld alatti lengyel kormány követeként már beszámolt, de szavainak még az amerikai zsidó körök sem adtak hitelt. GECSE Géza: *A manőverező Horthy. Interjú Andrzej Nowak akadémikussal.* Demokrata, 2017. augusztus 30. 32–33. Ekkor még alapvetően a lengyelországi zsidóság tömeges megsemmisítéséről volt szó. A Vrba–féle 1944 április végi jelentésnek azért volt kitüntetett szerepe, mert ha erre kellő időben reagáltak volna, a magyarországi zsidóság tömeges megsemmisítését talán meg lehetett volna akadályozni. Az Auschwitz–jegyzőkönyvek, mint fogalom, a Vrba–féle jelentéssel együtt 1944 júniusában váltak – nemcsak a nyugati – döntéshozók körében közismertekké, így ekkortól, 1944 júniusától kezdve vált mindenki számára egyértelművé, hogy Auschwitzban a zsidókat tömegesen megsemmisítik. Kiváló áttekintést ad a kérdésről TIBORI SZABÓ Zoltán ezzel foglalkozó tanul-

A budapesti Központi Zsidó Tanács egyébként kezdetben maga is kételkedett – annak brutális tartalma miatt – a jegyzőkönyvek valódiságában, és ennek is lehetett némi szerepe a késlekedésben.[19] (És ekkor nemcsak a heteknek, hanem a magyar államigazgatás és csendőrség olajozott működésének köszönhetően a napoknak is jelentőségük volt, hiszen május közepe óta folyt a vidéki zsidóság, a többi európai országhoz képest kivételesen gyors ütemű deportálása!) Abban, hogy nálunk ilyen viharos gyorsasággal zajlott a zsidóság ellehetetlenítése, a kérdéshez hozzászóló Diószegi István diplomáciatörténész[20] szerint szerepe lehetett Adolf Hitler fiatalkori bécsi éveinek is, aki – az első világháború előtt beleívódott előítéleteinek köszönhetően (*„Judapest”*) – a magyarországi zsidóságot még a németországinál is jobban gyűlölte.[21]

Kádár Gábor és Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau* című, 2013-ban megjelent könyve is részletesen ismerteti, hogy Magyarország március 19-i megszállását követően központi jelentősége lett az országban nemcsak a Gestaponak, hanem az SS Adolf Eichmann vezette különítményének. A csoport valamennyi tagja ekkorra már széleskörű nemzetközi tapasztalatokra tett szert a népirtásban. De semmire sem mentek volna – állapítja meg a szerzőpáros –, ha a magyar közigazgatás nem segíti kreatívan elképzeléseiket. Közülük is kiemelkedik Endre László közigazgatási államtitkár, aki Adolf Eichmannal együttműködve lelkesen, új ötleteket adva segítette, hogy a németek által megszállt Európa eddigre legjelentősebb zsidó közösségét hetek alatt vagonokba, majd főként Auschwitz–Birkenau táborába kényszerítsék. Hozzá képest mind Baky László politikai államtitkár, mind pedig Jaross Andor belügyminiszter üres frázispuffogtatónak számítottak.[22]

---

mánya: *Auschwitz–jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el és mikor?* http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1344.pdf Kérdés persze, hogy igaza van-e Tibori Szabó Zoltánnak, amikor azt állítja, hogy a kormányzó már 1944 júniusát megelőzően tudott arról, hogy a németek elhatározták: Magyarország zsidó lakosságát fizikailag megsemmisítik – ugyanis erre semmiféle bizonyíték nincs.

[19] A magyarországi zsidóság történetéről szóló tematikus monográfia is megállapítja, hogy *„Máig bizonytalan Budapesten mikor, kitől és ki kapta kezébe az Auschwitz–jegyzőkönyveket”.* KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon.* II. *1849-től a jelenkorig.* Kalligram, Pozsony, 2012. Továbbiakban: Zsidók története (2012) 713.

[20] Diószegi István nemcsak Ungváry Krisztián egyik korábbi írását bírálta, hanem a témában írt többi monográfiával kapcsolatban is fogalmazott meg kritikát. Ld. http://mandiner.hu/cikk/20150210_dioszegi_istvan_megjegyzesek_ungvary_krisztian_konyverol

[21] 1944. június 7-én Sztójay Döme miniszterelnök és Adolf Hitler találkozója során, amikor Magyarországot a deportálások felgyorsítására szólította fel, a Führer úgy fogalmazott, hogy *„…megvédjük Magyarországot a saját zsidai ellen.”* Zsidók története (2012): 780.

[22] KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. Továbbiakban: KÁDÁR–VÁGI (2013): 159–195.

Kétségtelen, a náci propagandagépezet kiválóan működött: a megsemmisítő táborok létét a németeknek meglepően jól sikerült titkolniuk. Az is vitathatatlan, hogy bár a deportálásokkal kapcsolatban Endre László – jóllehet pontosan tisztában volt azok mikéntjével – feletteseinek, így Horthynak is minden alkalommal azt jelentette, hogy azok a legnagyobb rendben zajlanak.

Nem könnyű eldönteni, hogy igaza van-e azoknak, akik azt állítják, hogy Horthynak legkésőbb 1943. április 16–17-én, Adolf Hitlerrel és Joachim von Ribbentrop külügyminiszterrel való (első) klessheimi találkozóját követően immár nem lehettek illúziói a nemzetiszocialisták elképzeléseivel kapcsolatban, hiszen Ribbentrop közölte *„a zsidókat vagy meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborokba (kell) szállítani"*.[23]

A történészek másik része, mint például Szakály Sándor és Újváry Gábor ezzel szemben úgy látja, hogy Horthy számára ezek a kijelentések hihetetlenek voltak. Mindezt 1944-ben az is alátámasztani látszott, hogy az év tavaszán a Német Birodalom hátországában óriási volt a munkaerőhiány. Viszont hogy a deportálásokkal nincs minden rendben – mint azt Thomas Sakmyster az *Admirális fehér lovon* című – eredetileg az Amerikai Egyesült Államokban megjelent monográfiájában is megírja –, a kormányzónak már 1944. május 15-ét megelőzően, tehát még azok megindulása előtt gyanús volt mindaz, ami vidéken történt, és ennek hangot is adott.[24]

Kérdés, persze, hogy a magyar államfőnek ekkor mekkora volt a valódi befolyása. Horthy visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy az ország megszállását követően fő törekvése volt, hogy a német csapatok kivonását elérje, amit a rendelkezésünkre álló dokumentumok is alátámasztanak.[25] Ezt a kívánságát miniszterelnöke, Sztójay Döme révén 1944. június 7-én, egy nappal a szövetségesek normandiai partraszállása után Hitlernek is a tudomására hozta. Az is biztos, hogy – és a történészek egy része (Szakály és Újváry) ezzel érvel – Horthynak, mint államfőnek ekkor jelentéktelen mértékűre zsugorodott a mozgástere. Az államélet irányításában eredetileg főként a hadsereggel való rendelkezés biztosított számára jelentős hatáskört, de a honvédségben ekkor már csak részben bízhatott meg. A német megszállás után a Szombathelyi Ferenc helyébe lépő új vezérkari főnökről, Vörös János vezérezredesről júniusra Horthy Miklós számára – számunkra közömbös, hogy valójában megalapozottan-e, de – *„kiderült"*, hogy nem a *„kormányzó embere"*.

---

[23] Gellért Ádám a Faktor 2015. november 9-i számába írt cikkében pontosan idézi nemcsak Adolf Hitler, hanem a birodalmi külügyminiszter mondatait is. http://faktor.hu/faktor-gellert-adam-horthy-sztojay-es-hirek-a-holokausztrol

[24] Thomas SAKMYSTER: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 319–321.

[25] A kormányzó az általa kifejezetten utált Szálasi Ferencet – Sztójay Döme rábeszélésére – végül 1944. május 3-án fogadta és figyelmeztette, hogy *„legyen óvatos a németekkel"*. PAKSA Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. 124–125.

A szövetségesek 1944. június 6-i partra szállása viszont Magyarországon is jelentősen gyengítette a németek helyzetét. A pápától a kormányzóhoz érkező figyelmeztetés is impulzust jelenthetett[26], hogy a hosszú idő után június 26-án összehívott koronatanácson Horthy minden korábbinál határozottabban követelje a belügyminisztérium két államtitkárának felfüggesztését, a deportálások leállítását.[27] Maga mögött tudva a németek támogatását viszont a magyar apparátus jelentős része ekkor még elengedte a füle mellett az államfő kívánságát. Sztójay miniszterelnök például Edmund Veesenmayer német birodalmi megbízottnak elmondta, hogy a deportálásokat Horthy ellenére is végrehajtja.[28]

A magyar hivatalnokréteg és – ami ekkor még nem volt nyilvánvaló – a tisztikar jelentős része ugyanis úgy gondolta, hogy a magyar nemzeti érdekeket csak a németekkel közösen lehet a szovjetekkel szemben hatékonyan megvédeni. Kevesen voltak közöttük olyanok, mint Koszorús Ferenc, aki Horthy testőrparancsnokának, Lázár altábornagy régi jó barátjaként ezekben a napokban felajánlotta, hogy a kormányzó akár a csendőrséggel szemben is számíthat rá.[29] Mivel Horthy a vezérkar főnökében nem bízott, ezért Koszorús Ferencnek üzent, aki – ellenállás esetén – lövetni is hajlandó volt a kormányzó parancsára és így áttételesen a budapesti zsidóság deportálásának a megakadályozása érdekében. Vannak a történészek között, akik vitatják, hogy Baky a csendőrséget az államfő ellen képes lett volna felhasználni. Az ún. *„csendőrpuccs”* elkövetésének a lehetetlenségében egymással ellentétes álláspontón lévő történészek, mint például Szakály Sándor és Karsai László is egyetérteni látszanak, bár a korszakkal foglalkozó kutatók többsége azt nem kérdőjelezik meg.[30] Sőt, az összes kritikai észrevétellel kapcsolatban Haraszti György egyetemi tanár, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont Kuratóriumának

---

[26] A pápa üzenete 1944. június 25-én este érkezett, tehát nem egészen egy nappal a június 26-i koronatanács ülése előtt – az amerikai elnök és a svéd király tiltakozása viszont – csak a koronatanács ülését követően vált a kormányzó számára ismertté! Horthy ekkor már döntött, viszont kérdéses volt, hogy döntésének érvényt tud-e szerezni. Ld. Hantó Zsuzsa már idézett tanulmányát! Koszorús–emlékkötet (2015): 187–188.

[27] Baky László és Endre László felmentését Horthy Miklós már 1944. júniusának az elején elhatározta. Ld. Horthy Miklós leiratát Sztójay Döme miniszterelnökhöz. SZINAI Miklós–SZŰCS László: *Horthy Miklós titkos iratai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 450–454.

[28] BONHARDT Attila *Koszorús Ferenc ezredes szerepe a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásában* című tanulmányában hivatkozik Jaross Andor Veesenmayer birodalmi megbízottnak küldött 1944. július 9-i jelentésére, amelyben a magyar belügyminiszter kijelentette, hogy akár a kormányzó ellenére is hajlandó Budapest zsidótlanítását végrehajtani. Koszorús–emlékkötet (2015): 39.

[29] A találkozóra Lázár altábornaggyal 1944. július 2-án került sor. Koszorús–emlékiratok (1987): 56.

[30] Ifj. Koszorús Ferenc szóbeli közlése szerint lehet, hogy szerencsésebb kifejezés lenne a tervezett deportálás puccs-szerű jellegét hangsúlyozni, hiszen Bakyék ezt a kormányzó háta mögött kívánták levezényelni.

elnökeként az intézményben tartott könyvbemutatón 2016. június 30-án megjegyezte, hogy mind Horthy, mind Koszorús szerepe – *„szubjektív szándékuktól függetlenül"* – ebben az esetben *„objektíve pozitív"*, hiszen mindketten hozzájárultak a budapesti zsidó közösség életben maradásához. Koszorús, mint ahogy nagyon sokan mások, meg is tagadhatta volna a parancs végrehajtását – hangsúlyozta Haraszti –, ellenben ő teljesítette azt. Nagyon kevesen voltak Magyarországon, akik ekkor így döntöttek volna – állapította meg a történész.

Mind Hantó Zsuzsa, mind Haraszti György szerint Koszorús erőit a németekkel való ellenállásra, egy esetleges *„kiugrásra"* tartogatták, ám e fegyveres erő júliusi felhasználása a továbbiakban lehetetlenné tette a páncélosok ilyen célokra való további bevethetőségét, hiszen a Koszorús–akció után kiderült, hogy léteznek, aminek következményeként a németek követelték a szovjet csapatok elleni azonnali bevetésüket.

Ez meg is történt: Koszorús Ferenc páncélosai kikerültek a frontra és 1944. szeptember 13-án bevették Aradot. Az ezredesnek – főként jól kidolgozott hadműveleti tervének köszönhetően – összesen 23 T–34-es tankot sikerült megsemmisítenie, majd a szovjet–román ellentámadás után betegen katonáival a Dunántúlra húzódott vissza.[31]

Hamarosan a Gestapo is keresni kezdte – főként ezzel magyarázható, hogy haldokló édesanyjával Budapesten nemcsak találkozni nem tudott, hanem még a temetésére sem tud majd elmenni. Katonáival utóvédharcokat folytatva, néhány hónap múlva Németországban adta meg magát az amerikai csapatoknak, 1951-ben pedig az Amerikai Egyesült Államokban kért és kapott letelepedési engedélyt.

Horthy Miklós kormányzó, bár 1944. október 15-én bejelentette a fegyverszünetet, ám a kormányzó törekvései mellett kiálló magyar fegyveres erő hiányában a Gestapo fogságába került, amit a németek *„védőőrizetnek"* neveztek.

Nürnbergben nem háborús bűnösként, hanem tanúként hallgatták ki. Ha Magyarországra visszatért volna, akkor nagyon rosszul járt volna, hiszen a kommunisták számára ő *„lett"* a főgonosz.

Koszorús akciója ezért is volt hosszú ideig pikáns, hiszen a magyarországi népi demokrácia történetében nemcsak Horthy, hanem ő is ugyanúgy fasisztának számított, mint mindenki, aki nem illett Rákosiék elképzeléseibe. Így Koszorús valamennyi ellenállásban küzdő társát, mint Beleznay Istvánt[32], Mikó Zoltánt, Dudás Józsefet, Szent–Iványi Domokost,

---

[31] A Koszorús–emlékiratok VIII. fejezetében Koszorús Ferenc részletesen leírja miként történt mindez. Az összefoglaló 1968. január 29-én született meg. Koszorús–emlékiratok (1987): 189–239.

[32] Beleznay István tábornok Koszorús társa volt a Baky–puccs meghiúsításakor, részt vett az ellenállási mozgalomban, majd magas posztokat töltött be az új, 1945 utáni, új magyar állami adminisztrációban, amíg vádat nem emeltek ellene és 1950 augusztusában ki nem végezték. http://nevpont.hu/view/1071

Jaczkó Pált[33] koholt vádak alapján Magyarországon rövid időn belül letartóztatták és koncepciós perekben elítélték.[34]

Ezért is döntött helyesen Koszorús Ferenc, amikor az amerikai emigrációt választotta, ahol 1951-től kezdődően élt. 17 évvel a Baky--féle puccs után összegezte annak tapasztalatait, amelyekben filozófiai szempontból ismerteti mi a katona feladata, mit jelentett Magyarország 1944. március 19-i német megszállása és ennek következtében miként változtak meg az ország belső viszonyai, a kollaboráció mértéke, amely Baky Lászlóék hatalom átvételi kísérletének a meghiúsítását tette szükségessé. Ez van benne a *I. Katonaszellem – katonabecsület*, *II. Az első erőszakos náci hatalom átvételi kísérlet meghiúsítása Budapesten 1944. július 6-án* című, két fejezetben, amelyekben Koszorús kritikával illeti a kormányzó későbbi, október 15-i kiugrási kísérletét, hisz Horthy Miklós nem bizonyult eléggé körültekintőnek, amikor a páncélos erőket hagyta a frontra küldeni. Így ugyanis nem maradt a saját környezetében hozzá hű, bevethető fegyveres erő – állapítja meg a szerző.[35]

Koszorús személyében konzervatív, a politikai vezetésnek engedelmeskedő katona képe bontakozik ki előttünk, aki számára az *„idegen”,* vagyis a német érdekek szolgálata azonos a hazaárulással. Ezekből a viszonyokból persze az is kiderül, hogy a németek által megszállt országban – bár az uralom gyakorlása nem volt kizárólagos –, de miként haladt folyamatosan egyre inkább totalitárius irányba.

A *III. Politika és hadvezetés* című fejezetben a bel–, a kül– és a katonapolitika feladatait számba véve Koszorús Ferenc rámutat a miniszterelnök, a hadügyminiszter és a vezérkar viszonyának sajátosságaira és – Carl von Clausewitz – szellemében a hadügynek a politika alá rendeltségének, ugyanakkor a hadvezetés bizonyos fokú autonómiájának a szükségességére is! Bírálja a két világháború közötti magyar hadügyet, hiszen bár *„Magyarországra Trianonban rákényszerítették a szörnyű áldozatot, hogy kicsiny nemzeti állammá zsugorodjék. Eme nagy hátrány egyetlen előnyt jelentő konzekvenciáit sem tudták azonban levonni vezető politikusaink”* – állapítja meg, amelynek eredményeként szerinte *„minden vonatkozásban”* a tisztikarnak valóban magyarrá kellett volna válnia, ugyanis –Koszorús Ferenc véleménye szerint – válogatás nélkül vette át a Monarchia tiszti állományát és így a fegyveres testület érzelmileg nem volt

---

[33] SZENT–IVÁNYI Domokos: *Visszatekintés 1941–1972*, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2016. 487–492.

[34] SZEKÉR Nóra: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom tevékenysége* című tanulmányában röviden összefoglalja, hogy mi lett a nem kommunista ellenállási mozgalom tagjainak a sorsa a háború után. Koszorús–emlékkötet (2015): 94.

[35] A kormányzó a szegedi 9. gyalogezredre számított, amelyre október 15-én nem tudott támaszkodni. Ugyanakkor Koszorús Ferenc önkritikát is megfogalmaz, hiszen a kormányzótól az akció lebonyolításakor Baky agyonlövésére is felhatalmazást kért, amit nem kapott meg. A kormányzói hozzájárulás kérésének elmulasztása esetén viszont szabad keze lett volna – állapítja meg. Koszorús–emlékiratok (1987): 43–76.

eléggé magyar és egységes.[36] Közvetlen tapasztalatokkal rendelkezve a Szovjetunió elleni háborúról igen figyelemre méltó, hogy a főként Hitler nevéhez kapcsolódó, de a keleti területek politikai gyakorlatát alapvetően meghatározó Alfred Rosenberg által kidolgozott politikáról Koszorús Ferencnek mélyen lesújtó véleménye volt, a nemzetiszocialista gyakorlat sikertelenségének kudarcát pedig pont a brutális faji politikának tudta be.[37]

A *IV. A katona és a politika című fejezetben* – immár Clausewitzre név szerint az előző fejezetnél is többet hivatkozva vall hitet Koszorús Ferenc az alkotmányos, parlamentáris berendezkedés mellett, megállapítva a politikai és katonai vezetés általa normálisnak tekintett viszonyát. Név nélkül ugyan, de bírálja Werth Henrik vezérkari főnököt, akinek szerinte nem a Szovjetunió elleni háborút kellett volna szorgalmaznia, hanem fel kellett volna világosítania az ország politikai vezetését arról, hogy a Magyar Honvédség nincs felkészülve a háborúra. Sőt, nemcsak a magyar vezérkar főnökét és a magyar politikai vezetést bírálja, és így közvetve Horthy Miklós kormányzót is,[38] hanem a német diplomatákat és hadvezéreket is, amiért nem értették meg Adolf Hitlerrel, hogy *„politikai célkitűzéseinek jó részét könnyebben megvalósíthatja békés eszközökkel, mint erőszakkal"*. Koszorús Ferenc szerint a német nép vezére éppen azt tette, amit Clausewitz helytelenített: *„beleavatkozott a maga végleteket nem ismerő erőszakosságával a hadvezetés szűkebb körű munkájába, a hadműveletek irányításába, amivel szintén mérhetetlen károkat okozott"*.[39]

Megállapítva a katonai vezetés és a tisztikar feladatát és elhatárolva hatáskörét, Koszorús Ferenc elítélte, hogy Magyarországon a katonát állították bűnbakul a vesztett háborúért.[40] A haderő pártpolitika–

---

[36] *„Így nem csodálható* – állapítja meg –, *hogy a magyar harci géniusz az önálló Magyarország haderejében nem kelhetett újra szárnyra"*. Koszorús–emlékiratok (1987): 98–99.

[37] Koszorús Ferenc a nemzetiszocialista gyakorlat strukturális hibájának tekintette, hogy az beleszólt, mintegy megerőszakolta azt a normális gyakorlatot, amelyet közel százötven évvel korábban a politika és a hadvezetés kapcsolatáról Clausewitz dolgozott ki. (A politikai hatalom:) *„Ott ahol semmi szín alatt sem szabadna, beavatkozik a katonai vezetésbe"* – majd megemlíti, hogy ahelyett, hogy Brauchitsch tábornagy eredeti koncepciója helyett, aki 1941 ősze után *„kellő előkészítés után"* csak 1942 tavaszán kívánta folytatni a szovjetek elleni hadászati támadást, a párt követelte annak folytatását Moszkva–Rosztov eléréséig. Rosenberg *„esztelenül brutális, öntelt és kapzsi megszálló politikája"* pedig tönkretette *„a megszállókat felszabadítókként üdvözlő orosz nép bizalmát"* és további kétségbeesett harcra sarkallta. Koszorús–emlékiratok (1987): 94.

[38] Koszorús részletesen elemzi a katonai és a politikai vezetés közötti viszonyt, meghatározva a katonai vezetés, így a vezérkari főnök feladatát is, mivel így lehet *„menteni a menthetőt"*. Koszorús–emlékiratok (1987): 104–105.

[39] Koszorús Ferenc szerint ezt a rossz helyzetfelismerést tovább tetézte, hiszen szerinte 1941-ben, de legkésőbb 1942-ben még békére lehetett volna kényszeríteni a Szovjetuniót. Koszorús–emlékiratok (1987): 102–103.

[40] A tisztikart kollektíven elítélték és jó részét kommunista bíróságok elé állították,

mentessége mellett továbbra is hitet téve, Koszorús Ferenc nem gondolja azt, hogy a magyar emigrációnak ne lenne más feladata, mint törekednie az ország és a nemzet felszabadítása érdekében.[41]

Az *V. A háborúforduló hadászati mérlege 1943 – 1944. Magyarország állami önállóságának elvesztése* című fejezetben Koszorús Ferenc elemzi milyen kártékony következményei voltak annak, hogy a német nemzetiszocialista politikai vezetés folyamatosan megerőszakolta a német katonai szakmai szempontokat, amelyek így az eredetihez képest jóval mérsékeltebben tudtak érvényesülni és a Wermacht veszteségei, ennek következtében súlyosabbak lettek, mintha a német tábornokok javaslata szerinti eredeti utat választják. Ilyen *„hibagyűjteményt”* talán azért is olvashatunk keveset idehaza, mivel a szovjetek hadviselése a németekénél is jóval emberpazarlóbb volt. Koszorús Ferenc szerint az 1943-as sztálingrádi katasztrófától kezdve világos volt, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút.[42]

Koszorús Ferenc külön figyelmet szentelt 1943-tól kezdve Magyarország hadászati helyzetének, ismertetve a magyar vezetés lépéseit, amelyeket annak érdekében tett, hogy *„mentse, ami menthető”*. Ám a katonai vezetés például semmit sem tett a németekkel való szakítás előkészítése érdekében – állapítja meg.[43] A keleti front harci cselekményeit a háború utolsó két évében részletesen elemezve Koszorús Ferenc hangsúlyozza, hogy mindezért *„mindenki előtt”* Hitlert terheli a felelősség.[44]

Az emlékkötet *VI. Az 1944. október 15-én Budapest térségében lévő magyar és német csapatok részletes leírása* című fejezetében Koszorús Ferenc elemzi, hogy pusztán katonai szempontból a kormányzó háborúból való kilépését meghirdető proklamációjának kihirdetésekor lehetséges lett volna-e a magyar csapatok sikere, amennyiben csak és kizárólag a német és magyar csapatok katonai erőviszonyait vesszük figyelembe? A kérdésre a válasz az egyértelmű – igen. Az írás eredetileg a Nyugat–Németországban, Münchenben megjelenő Új Látóhatárban Hennyey Gusztáv egykori vezérezredes tanulmányára reagálva született és vele ellentétes következtetésekre jutott.[45]

---

majd a *„vesztőhelyre hurcolták”* – állapítja meg. Koszorús–emlékiratok (1987): 106.

[41] Koszorús–emlékiratok (1987): 114.

[42] Az 1944 nyaráig bekövetkezett hadiesemények pedig befejezett ténnyé tették Hitler végleges vereségét – állapítja meg. Koszorús–emlékiratok (1987): 115–120.

[43] Ebbe beletartozik a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén a vezérkar főnökének 1943. szeptember 5-i helyzetmegítélésének az összehasonlítása a magyar vezérkar központjának 1944. január 10-i álláspontjával. Utóbbi dokumentumból kiderül, hogy a magyar katonai vezetés 1944 legelején abban reménykedett, hogy a Kárpátok térségét a szovjetek mind déli, mind nyugati irányban kikerülik. Koszorús–emlékiratok (1987): 120–141.

[44] Koszorús–emlékiratok (1987): 141–171. 1964-es levelében Koszorús Ferenc, amelyet egy olyan levélre válaszolt, amelyben németgyűlölettel vádolták meg, határozottan különbséget tesz Hitler és Németország között. Koszorús–emlékiratok (1987): 141–176.

[45] Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter is, az Új Látóhatárban magyarul megje-

A *VII.fejezet. A 3. hadsereg bevezető harcai. Arad visszafoglalása* című fejezet Koszorús Ferenc 1968. január 26-án az Amerikai Egyesült Államok fővárosában írt tanulmánya, amelyben nem csupán a Déli-Kárpátok gerincein átkelő Vörös Hadsereg ellen Arad visszafoglalása érdekében indított sikeres támadását írja le térképvázlatokkal érzékletesebbé téve, amelynek során 23 T–34-es tankot semmisítettek meg a magyar páncélosok, hanem bemutatja az 1944 őszén az immár Magyarország területén zajló harcok néhány további sajátosságát, közte a német csapatoknak alárendelt magyar erők kiszolgáltatott helyzetét.[46]

A Koszorús-kötet *VIII.fejezete A hitleri szellem és a magyar katona viszonya (Válasz a háború utáni német katonai irodalomnak)* címet viseli, 1963. június 15-én készült el. Koszorús Ferenc ebben a tanulmányában főként a Nyugat–Németországban akkor uralkodó német katonai irodalommal vitatkozva fejti ki, hogy Magyarországnak sem az első, sem a második világháborút megelőzően nem volt háborús politikája. Megemlíti az 1941. október 28-án a Donyec–átjáróknál, a szovjetekkel szemben aratott magyar sikereket, amelyeket Guderian vezérezredesék maguknak tulajdonítottak. A doni katasztrófáért a németeket hibáztatja, akik nem tartották be ígéretüket és nem szerelték fel modern fegyverekkel az ott küzdő honvéd alakulatokat, a faj– és élettér elméletüket pedig a magyarokkal szemben is alkalmazták, így ők árulták el Magyarországot – állítja Koszorús. Végigsorolja a katonai szempontból a keleti fronton elkövetett német baklövéseket, beleértve a magyar csapatok dél–erdélyi támadásának a késleltetését 1944 szeptemberének elején.[47]

A *IX. fejezet. Az utolsó előtti felvonás* címen a 2. és 3. magyar hadsereg 1944 őszén vállalt harcait értékelte, amely az Új Látóhatár 1964. szeptember–októberi számában megjelent tanulmányokra reagált. Koszorús szenvedélyesen elítélte az 1944-ben kinevezett Lakatos–kormány politikáját, amely a szovjetek elleni harcot továbbra is vállalta. Megállapítja, hogy a németek utóvédharcai nemcsak magyar–, hanem németellenesek is voltak és ez a magyar tisztikar azon része számára tudatosult, amely a németekkel együtt a keleti fronton harcolt. Ez a magyar katonatisztek nagyobbik része volt – állapítja meg Koszorús, aki szerint 1944. március 19-t, a német megszállást követően Magyarország és Németország létérdekei 100%-ban ellentétesek voltak, különösen 1944 őszétől kezdődően, aminek következtében Magyarország Németországnál na-

---

lent tanulmánya előtt két évvel németül jelent meg először cikke, amelyben megállapította, hogy *„Budapesten csak gyenge őralakulatok álltak az erős német páncélos egységekkel szemben"*, amit Koszorús Ferenc részletesen cáfol. Koszorús–emlékiratok (1987): 177–188.

[46] Koszorús itt is a háború magyar szempontból való értelmetlenségét és a magyar politikai vezetés felelősségét hangsúlyozza. Koszorús–emlékiratok (1987): 189–239.

[47] Körülbelül tíz napot késleltették a magyar támadást, mert úgy gondolták, hogy ellenkező hatást vált ki a románokban. Koszorús Ferenc abból indult ki, hogy Magyarország szuverén állam volt. Koszorús–emlékiratok (1987): 241–286.

gyobb, hiábavaló áldozatokat kényszerült vállalni.[48] Mindennek következtében Magyarország *„Ausztria és Bécs helyett"* pusztult és megrendült állami létében is – állapítja meg.[49]

A Koszorús–kötet *VIII. fejezete Trianoni gondolatok* címen 1971-ben Cleveland-ben tartott székfoglalója. Ebben érzékletes példákkal ismerteti, hogy mit jelentett a trianoni béke Magyarország számára. Koszorús Ferencnek Károlyi Mihályról még Kun Bélánál is lesújtóbb véleménye volt és a magyar öntudat magára találását a Revíziós Liga megalakulásában vélte felfedezni. Ragyogó példaként hivatkozik a magyar 1956-ra, majd megállapítja, hogy a szomszéd népekkel szerinte az ellentét áthidalhatatlan.[50] Ezért az Amerikai Egyesült Államok közvéleményének tájékoztatásán keresztül az amerikai kormányzatot kell megnyerni nekünk magyaroknak, mivel *„a magyar jövőt a trianoni határok teljes jóvátétele jelenti."*[51] Ennek egyik következménye egyúttal a *„kommunista-pánszláv befolyás"* visszaszorulása lesz, ezért lehet ennek során Magyarországra támaszkodni.[52]

A *XI. Miért ragaszkodik a szovjet katonai vezetés Magyarország megszállásához?* című fejezetben geopolitikai okokkal magyarázza a Szovjetunió kárpátaljai területfoglalását és katonáinak magyarországi állomásoztatását 1973. szeptember 27-én.[53]

A XII-től s XVIII. fejezetig a kortárs amerikai politikusoknak ad tanácsot, hogy miként kellene a Szovjetunió elleni atomháborút az amerikaiaknak megvívniuk és mire kell közben vigyázniuk, miként kell a rakéta és páncélos fegyverzetet fejleszteni és felhasználni a Szovjetunió és az Egyesült Államok várható összecsapása során, valamint miért van értelme Magyarországra támaszkodni térségünkben, illetve miként vehet részt a magyar emigráció Magyarország szovjet iga alóli felszabadításában.[54]

Összegzés

Koszorús Ferenc személyében egy az alkotmányos berendezkedés iránt elkötelezett, a politika és hadügy viszonyában Carl von Clausewitz szelle-

---

[48] Koszorús Ferenc szerint a kormányzó 1944 őszére már teljesen egyedül maradt a magyar államvezetésen belül – a felső tisztikarban reprezentált *„pángermán"* maggal szemben. Koszorús–emlékiratok (1987): 287–293, 300.

[49] Koszorús–emlékiratok (1987): 306.

[50] Ők féltik a tőlünk elvett birtokot, mi pedig önként egy kapavágásnyit sem adhatunk nekik abból – állítja Koszorús Ferenc. Koszorús–emlékiratok (1987): 307–325.

[51] *Ebben nincs alku!* – jelenti ki Koszorús Ferenc. Koszorús–emlékiratok (1987): 331.

[52] Koszorús–emlékiratok (1987): 351–376.

[53] Koszorús–emlékiratok (1987): 377–385.

[54] Ezen írások közös jellemzője, hogy korábban: 1951 és 1954 között, még a hidegháború legbarátságtalanabb éveiben születtek. Koszorús Ferenc úgy látta, hogy a Szovjetunió térségünkben kommunista pánszláv politikát valósított meg, amelynek során mindvégig ellenséges volt a magyarsággal szemben. Koszorús–emlékiratok (1987): 386–495.

mében a politika primátusát hangsúlyozó, a nácizmust következetesen elutasító fegyelmezett és a jelentős katonai sikereket elért konzervatív érzelmű magyar politikust tisztelhetünk, aki objektíve hozzájárult Magyarország mai területén élő, a világháborús magyar törvények értelmében zsidónak minősített magyar állampolgárok mintegy felének a megmentésében. Példája jól szemlélteti, hogy nem kell mindig véres áldozat a hőstettekhez, és harci cselekmények nélkül is lehet a fegyveres erőnek pozitív embermentő szerepe. Ezen túlmenően tevékenysége jelentős mértékben járul hozzá, hogy józan, a magyar társadalom számára követhető magatartásmintát nyújtsunk, különösen azért, mert az 1944-es esztendőben, főként 1944. március 19-e után, a német, majd a szovjet megszállással úgy tűnt, hogy neki és tiszttársai többségének nem volt igazuk. Ha 1956-ot nem számítjuk, akkor elmondható, hogy majdnem fél évszázadot kellett várni, hogy kiderüljön, hogy mégiscsak nekik volt igazuk! A Koszorús Ferenc életpályájáról szóló három részes dokumentumfilm–sorozatot 2017 elején mutathatta be az M5, majd néhány héttel ezt követően a Duna World Televízió[55], de sokat kell még annak érdekében tenni, hogy a magyar közgondolkodásban alakja az őt megillető helyre kerüljön!

[55] A 3x52 perces film *A becsület útján* címet viseli. A közszolgálati televízió csatornáin való vetítést követően a Koszorús–emléknapon, 2017. július 7-én a Hadtörténeti Intézet és Múzeum épületében külön is bemutatták és dvd-n oda is ajándékozták a vendégeknek. A film rendezője: MUDRY Péter.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Gerő András

Uralkodás és emlékezet IV. Károly

Abstract

Charles IV. as a ruler of Austro-Hungarian Empire and as a king of Hungary could not fullfill expectations concerning his reign. He could not bring the peace and he was not able to make the real and necessary political and social reforms. He tried, but he was not succesfull. His memory however is alive because the Catholic Church beatified him. His memory absolutly connected with it. In the eyes of Catholic Church he is a good man. Otherwise his memory practically does not exist.

Keywords: beatification; peace; Church, reign; social reform; memory;

1916. december 30-án, az első világháború kellős közepén, Budapesten magyar királlyá koronázták a 29 éves Habsburg–Lotaringiai Károlyt.[1]

Ausztria és Magyarország lakói Ferenc Ferdinánd meggyilkolása óta tudták, hogy a lehetséges új uralkodót Károlynak hívják, de el kellett nekik magyarázni, hogy milyen sorszámot fog viselni neve előtt. Így aztán már két nappal Ferenc József halála után mind Ausztriában, mind Magyarországon a sajtó közölte, hogy az uralkodó más sorszámot fog viselni a birodalom két felében. Ezt írták: *„A Neue Freie Presse hiteles forrásból jelenti, mint új mint ausztriai császár az I. Károly nevet fogja felvenni. Magyarországon pedig mint IV. Károly fog uralkodni…*

A jelenlegi császár az első császár Károly néven. Mint magyar király a negyedik Károly. I. Károly, a kit a magyar történelem Róbert Károly néven ismer, az Anjou–házból eredt és Nagy Lajosnak volt atyja. II. Károly Durazzoi Lajos fia, a nápolyi királyé, 1385-ben került a magyar trónra, Székesfehérvárott koronázták meg, tizenegy hónappal később összeesküvésnek esett áldozatul. III. Károly, Mária Terézia atyja mint német-római császár VI. Károly nevet viselt.”[2]

---

[1] Teljes, születésekor kapott keresztnevei: Karl Franz Josef Ludwig Hubert Georg Maria. A koronázásról lásd: MACZÓ Ferenc: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepsége 1916 végén*. MTA BTK, Budapest, 2016.

[2] *Károly király neve*, Az Est, 1916. november 24. Természetesen arról is azonnal megindult a diskurzus, hogy a Monarchia fémpénzein mikor fog megjelenni az új

Károly már november 21-én, Ferenc József halála napján proklamációt intézett birodalma lakóihoz. Ebben utal arra, hogy Ferenc József művét kívánja folytatni és befejezni. Közli, hogy a háborúban az ellenség összes támadását visszaveri, és a győzelmes befejezéshez segíti népeit. Másfelől beszél arról, hogy újból meg kívánja szerezni népeinek a béke áldásait, s arról is szól, hogy igazságos, szeretetteljes fejedelem kíván lenni, aki tiszteletben tartja a jogegyenlőséget, a szabadságot, s mindenkinek biztosítja a jogrend oltalmát.[3]

Amit elvártak az új királytól

A jeles magyar költő, Tóth Árpád[4] még a koronázás előtt verset írt. Utolsó sora így szól*: „Békét zengjen a háború is!”*[5]

Rövid, lényegre törő megfogalmazás. Tulajdonképpen kifejezte mindazt, amit az emberek szerettek volna.

A kép egésze persze ennél egy kicsit összetettebb.

Károly november 21-i proklamációja után a Friss Újság így ír: Károly *„jó sorba vezeti az ő magyar népét.”*[6] Egyértelműbben fogalmaznak egy nappal később: *„Károly mindent meg akar tenni, hogy mielőbb elmuljanak a háború áldozatai és borzalmai. Egyenesen a harctérről került a trónra, a háboru szörnyüségeinek szemléletéből az uralkodásra. Nemes lelkét eltöltötte az ott látottak fölött való fájdalom és végét kivánja vetni a vérförgetegnek. Azt tüzi ki első céljának, ami mint forró imádság él milliók szivében és ajkán. De királyi szava kifejezésre juttatja a milliók akaratát és elszántságát is. Békét akar, de csak olyat, amely a fegyvereink becsületének és életérdekeinknek megfelel.”*[7]

Károlyt hiteles és a magyarokkal azonosuló uralkodónak kívánják láttatni. Erről tanúskodik az alábbi idézet: *„A ki úgy borul oda az oltár lépcsőjére s homlokát a földre hajlítva imádkozik az isteni tisztelet alatt, a hogy azt ő felségétől láttuk: az csak hívő, vallásos lélek lehet. A ki úgy csinálja meg a kardvágást, a hogy ő megcsinálta: abban erély és erő lakozik. A ki úgy szereti fiát, mint ő, az csak nagyon jó ember lehet. Láttuk őt jó férjnek, jó apának, az egyház engedelmes fiának, erélyes férfiúnak, törvénytisztelő uralkodónak s a katonái sorsát szivén viselő hadvezérnek.*

S hallottunk tőle közvetlenül a koronázás befejezése után egy szóza-

---

uralkodó arcmása. (*Az új király képe a pénzeken,* Az Est, 1916. november 25.) Végül is az 1918. évi VII. törvénycikk (http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7399) intézkedett arról, hogy IV. Károly képmása felkerüljön a Monarchia pénzérméire.

[3] http://www.archivnet.hu/kuriozumok/eljen_a_kiraly_eljen_ a_haza.html?oldal=2

[4] Tóth Árpád (1886-1928) magyar költő, műfordító.

[5] Tóth Árpád: *Óda az ifjú Caesarhoz,* Nyugat, 1916. december 16.

[6] *Meghalt a király!* Friss Ujság, 1916. november 22.

[7] *A király halála. Károly király trónra lépett,* Friss Ujság, 1916. november 23.

tot: szeretett magyar nemzetem! Tartsuk meg jól emlékezetünkben ezt a kifejezést. Sok századon át elszokott attól a magyar. Nekem is «nemzetem» a magyar. Az öné is t. olvasó. Azért az enyém, mert tagja vagyok. Része vagyok neki. Belőle származom. Dicsősége az enyém is, bánata nekem is fáj, jólétében, szerencsétlenségében én is osztozom.

A király is «nemzetem»-nek mondja a magyart. Ez egy jól eső, szivünket melengető vallomás. Nemcsak uralkodni akar az ország fölött, hanem egybeforrottnak vallja magát a nemzettel, így vallja, mert így érzi. S hogy hirdeti is, annak a jele, hogy ez az érzése nem új keletű. Időnek kellett elmúlnia, míg ez az érzés kialakult, kiforrt és egész nemes mivoltában kiérlelődött.

Sok oka van a magyarnak, hogy bizakodó szemmel nézzen a jövőbe!"[8]

A magyarsággal való királyi azonosuláshoz érvet keresnek és találnak. Eszerint: *„A nagy megpróbáltatás idején kiderült, hogy az uralkodóháznak a legerősebb oszlopa az alkotmányos Magyarország. Volt idő, amikor ettől féltek Ausztriában, ha a magyar erősödött. Most láthatják, hogy az orosz, olasz, szerb és oláh* (román – *G.A.*) *hullámok régen elnyelték volna Ausztriát, ha a magyar bakaság olyan hűségesen őrt nem állna mindenütt."*[9]

Mindebből azt a következtetést vonják le, hogy Károly a magyar nemzeti törekvéseket támogatni fogja: *„Király és nemzet között teljes a megértés. A magyar állam ereje, magyar nemzeti hagyományokon megerősödő struktúrája nem akadály, hanem hatalmas pillér a Habsburgok uralmának világtörténelmi koncepciójában. Nem kell féltő érzékenységgel tekinteni a király felé, aki a Himnusz magasztos hangjait akarta hallani letett eskü nyomában és nem kell a királynak érzékenynek lennie nemzeti törekvéseink megvalósítását óhajtó vágyaink irányában."*[10]

A nemzet és a király közötti harmónia, illetve a magyar nemzeti törekvések támogatása más elvárások szerint alkalmat ad majd országátalakító reformokra: *„A dinasztiának nincs többé oka tétovázva nézni a magyar nemzeti törekvéseket. A magyar nemzetnek nincs szüksége féltékenyen a törvényeire nézni, mikor jogai biztonságát királya egyéniségében és gondolkodásában is megtalálta. Az uj korszak, melyet a világháboru mögött sejtünk uj vezérrel találja a magyar nemzetet. S boldog reménységgel nézünk elébe, mert a fokozott erőkifejtés számára szükséges nagyobb erő felszabadult a politikai hivatások könnyebbé válása által. A magyar közéletnek uj föladatokat és uj alakulást diktálnak a háboru következményei, s nemzet és királya közötti teljes harmónia, érzelmi és gondolkodásbeli teljes megegyezése e feladatok sikeres*

---

[8] *A koronás király*. Vasárnapi Ujság, 1917. január 7.

[9] *Új esztendő, új király*. Népújság, 1916. december 31.

[10] *A koronázás napja*. *Alkotmány*, 1916. december 31. Konzervatív-keresztény szellemiségű lap.

megoldására képesitenek. A politikai problémák helyébe tolulnak a társadalmi és gazdasági feladatok. Ez teszi ujjá a korszakot, melynek most elébe kell mennünk."[11] Nem részletezik, milyen társadalmi és gazdasági feladatok megoldására gondolnak, de azt érzékelik és érzékeltetik, hogy a háború egy új korszak nyitányát jelenti.

Az új korszak légkörébe illik bele a nők jogait, társadalmi lehetőségeit számon kérő írások sora is. A Nő című lap a koronázást megelőzően így fogalmaz: *„Ferenc József megnyitotta annak az egyetemnek a kapuit a nők előtt, amelyet őse és elődе, Mária Terézia királyasszony alapított. A leányunokái közt gimnazisták is vannak és a házasság kérdésében családja tagjaival szemben megértőbb és engedékenyebb volt akárhány lipótvárosi pénz arisztokratánál, gőgös parasztbirtokosnál, maradi mágnásszülőnél, vidéki polgárcsaládnál.*

Ez az, amire emlékezünk, amikor a pihenőre tért aggastyán ködképe szétfoszlik előttünk. És ez az amire emlékezünk, amikor kérdő szemekkel fordulunk egy szédítő hatalomhoz jutott fiatal emberpár felé... Károly király a béke és az emberjog jegyébe állította trónfoglaló manifesztumát: e jegyben találkozni fog az öntudatos magyar asszonytársadalommal, amely tudja, hogy amint a háború nem jött magától hanem csinálták, úgy a béke is csak verejtékes, nagy munka eredményeképen jöhet létre."[12]

A koronázás után pedig már sokkal számonkérőbb a hang: *„Egyetlen egy nő akarása, egyetlen egy női agy gondolkodása, egyetlen egy női szív érzelme sem vehetett részt a magyar király és királyné koronázásában!*

Ez az esemény is azt illusztrálja, hogy a magyar nők, a magyar anyák még mindig ki vannak rekesztve a férfinépesség egy nagy részével egyetemben az alkotmány kötelékéből.

Nagy igazságtalanság szemünkből az a tény, hogy oly országban, melyben Mária Teréziákat, Erzsébeteket dicsőíthetünk, még mindég koldulnia kell a magyar asszonynak és még mindig hiába koldul, hogy vegyék végre őt is a nemzet politikai egyedei közé... Az 1867-es kiegyezés műve azonban nem volt tökéletes: a nép zöme, a magyar asszonyok összessége nem lett részese az új szabadságnak." A női jogok érvényesülését az új uralkodótól várják. Így írnak: *„Az új uralkodó egyénisége azonban jogot ad a reménységre."*[13]

Az ország szociális bajaira nemcsak a női jogok vetületében emlékeztetnek. Rendkívül érdekes, hogy két olyan szerző is megfogalmaz az új királlyal szemben erőteljes szociális elvárásokat, akik világképe és későbbi életútja is igencsak szétágazott.

Egyikük Bíró Lajos író, aki a Monarchia szétesése után a polgári demokratikus forradalom kormányában külügyi államtitkár lett, majd – megszakítással – emigrációba vonult, és a világhírűvé vált Korda Sándor

[11] *A koronázás napja*. Az Ujság, 1916. december 30.
[12] *Trónváltozás*. A Nő, 1916. december 5. Feminista orgánum.
[13] *Koronázás*. A Nő, 1917. január 5.

filmrendezővel (Alexander Korda) dolgozott együtt. Forgatókönyvei jó néhány filmsikerhez járultak hozzá. Bíró a koronázás után ezt írta: *„Elődödtöl, akit békefejedelemnek nevezett el kora, megtagadta a sors, hogy békefejedelemként fejezze be életét. Adja meg neked a sors, hogy uralkodásod kezdete felavasson és hosszu évtizedei állandóan diszitsenek a békefejedelem páratlan cimével. Fiatal akarat – látjuk már – csodákat teremthet. Egy fiatal akarat csodáit várja ma a szenvedő világ. Tiz csatatérről köszöntenek a halni indulók, óh ifju király; a halni indulók elborult pillantása országokon át téged keres, óh ifju király és remegve várja, megajándékozod-e a meghalni indulókat az élettel. […]*

Hü Magyarországod békeidőben is vérzett, fiatal király. Betegségek, szegénységek, nyomoruságok sebei kinozták. Százezer meg százezer ifju ember menekült el minden évben ebből a dus, ebből a szép országból Amerikába. Lehet-e, hogy ez igy megmaradjon? Ha eljön a béke, nem jön-e el vele a népnek és a királynak együttes akaratából egy uj világ? Üdvözlégy ifju király, magyar néped milliói sóvárogva és reménykedve köszöntenek.”[14]

A másik szerző Milotay István. Ő nem járult hozzá világsikerű filmek elkészültéhez, viszont jellegzetes alakjává vált a két háború közti magyar jobboldalnak. Íróként, politikusként egyaránt a keresztény nemzeti Magyarország gondolatát pártolta, amibe természetesen az is beleértődik, hogy támogatta a Horthy–éra zsidóellenes politikáját is.

Milotay még a koronázás előtt így ír: *„Az új magyar király, IV. Károly koronázásához – legyen szabad e kissé frivol szavakkal élnünk – a történelmi jellegű kulisszákat, a kosztüm-színeket, most is jórészt ugyanazoknak a társadalmi osztályoknak statisztái fogják szolgáltatni, amelyek a megdicsőült I. Ferenc József trónját a budavári Boldogas--szony-templomában körülállták, s amelynek a koronázási domb körül – a négy felé suhintó kard árnyékában és oltalma alatt ott tolongtak a régi pestvárosi térségen. Ott lesznek a magyar arisztokrácia, a főpapság, a képviselőház, a megyék és városok küldöttségei. Mindez azonban már csak lárvája, díszruhás árnyéka elhanyagolt, belső erejükben elsorvadt osztályuknak. Azok, akik a tényleges politikai, társadalmi és gazdasági hatalmat bírják, egyelőre, ez alkalommal még utoljára, a háttérben fognak állni, miután odakinn az életben, a valóságban már úgyis régen átszakították, túlnyargalták s maguk alá gázolták ezeket a történelmi sorompókat… Az új király, ha széttekint majd ezen a térségen, az új magyar társadalom körülötte tolongó küldöttein, lelkében bizonyára felmerül majd, ha csak egy pillanatra is, az a kérdés: kikre számíthatok közületek legbiztosabban, kikre építsem közületek az én országomat, hogy erős legyen, mint a szikla, melyre a Megváltó valamikor a magáét építette? A király szét fog nézni a térségen s bizonyára ott fogja látni, ugyanott, mint ahogy Ferenc József látta, a föld népének*

[14] *A koronás király*. Világ, 1916. december 31.

küldötteit is, azét a népét, melyet ő végtelen tömegekben látott maga előtt elvonulni, szenvedésbe, halálba, önfeláldozásba menni a háború messze szörnyű frontjain. A 67-iki koronázási képen ennek a népnek még csak egy szerény hely jutott, a tér egyik félreeső szögletében, onnan lengette kalapját Ferenc József felé. Azóta – ez az egyetlen vigaszunk, erőnk, hitünk és reménységünk – ez a nép nagy utat tett meg a magyar történelemben. Kilépett a kép szögletéből mint egy óriás, mindennek a közepére került, mellékalakból főhőssé lett, az igazak szemében minden mást túlmagasló nagysággá.

IV. Károly csatatereken látta megnőni ezt a gigászt. Ha szétnéz majd a koronázási dombról s lelkében átrepül a reászállott ország térségei, síkjai, hegyei, vizei, embermilliói fölött, azt kívánjuk és azért imádkozunk: ezen az alakon akadjon meg és pihenjen meg a leghosszabban a tekintete."[15]

A koronázás után pedig, híven ahhoz a gondolatához, miszerint az új királynak nem a történelmi kulisszákba belefeledkezett és avítt társadalmi osztályokra, hanem a népre kell támaszkodnia, így ír: *„IV. Károly királynak nincs múltja a nemzettel szemben s a nemzetnek nincs ő vele szemben, melyet kölcsönösen felejteniök kellene. IV. Károly forrongó szívvel és forrongó elmével, ifjan s olyan közös emlékek, közös küzdelmek és szenvedések koszorújával lép közénk, melyek egy háborúban, egy táborban, egy csatamezőn, azonos érdekek védelmében ismertették meg egymással a királyt és a nemzetet. Az ő számára arra a kérdésre, bízhatik-e a magyarságban, csatateret és temetők végtelen sírhullámai adják meg a feleletet. Olyan találkozások után, amilyenek során ő magyarsággal Galícia és Lengyelország síkságain, a Kárpátokban, a szerb hegyek között s Doberdón megismerkedett, ilyen múlt birtokában és ekkora élmények súlya alatt nem érthető-e, ha a magyarság úgy néz őreá, mint ifjú vőlegényére s úgy érzi, hogy ő esküre emelt keze és négy fele suhintó kardja új idők kárpitját nyitogatja számára."*[16]

A későbbiekben balra, illetve jobbra tartó gondolkodásmódok közös jellemzője, hogy társadalmi reformokban gondolkodnak, és úgy vélik, hogy az a politikai Magyarország, amely a koronázás során kinyilvánította önmagát, meghaladásra érdemes. Ezt az elvárást vetítik bele az új királyba.

Mondhatnám azt is: maga az új kor szólal meg ezekben a hangokban.

A beteljesületlen elvárások királya

IV. Károly majdnem két évig uralkodott – 1918. november 13-án az ún. eckartsaui nyilatkozatban[17] lemondott uralkodói jogai gyakorlásáról.

---

[15] MILOTAY István: *Új király, új ország!* Új Nemzedék, 1916. november 26. Politikai, szépirodalmi és közgazdasági hetilap (1919-től napilap).

[16] MILOTAY István: *Koronázás után*. Új Nemzedék, 1917. január 7.

[17] A nyilatkozat nevét arról az ausztriai vadászkastélyról kapta, ahol Károly megfogalmazta az iratot. Szövege szerint: *„Trónralépésem óta mindig arra törekedtem,*

Nem királyi jogcímétől vált meg, hanem az aktuális helyzetre való tekintettel a királyi hatalom tényleges gyakorlásától vonult vissza. A forradalmi idők elmúltával, amikor Magyarország újra királyságként fogalmazta meg államformáját, kétszer is visszatért Magyarországra.[18] Először 1921. március 27 és április 5 között kísérelte meg, hogy visszaszerezze a magyar trónt, másodszor pedig 1921. október 20-án lépte át a határt.[19] Visszatérési kísérletei sikertelenek voltak. A világháború győzteseinek nyomására egy brit könnyűcirkáló a Portugáliához tartozó Madeira szigetére szállította. Gyakorlatilag száműzetésbe került, a politikai játszmáknak többé nem volt fő-, de még mellékszereplője sem.

Második visszatérési kísérlete után az antant nyomására a magyar országgyűlés elfogadta az 1921. évi XLVII. törvényt,[20] amely a Habsburg–ház trónfosztásáról intézkedett.

---

hogy népeimet minél előbb a háboru borzalmaitól megszabaditsam, a mely háboru keletkezésében semmi részem nem volt.

Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, mely iránt változatlan szeretettel vagyok áthatva.

Ennélfogva minden részvételről az állami ügyek vitelében lemondok és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövendő államformáját megállapitja.

Kelt, Eckartsau, 1918. november 13. Károly s. k."

A nyilatkozat egyidejűleg is ismert volt, hiszen a magyar napisajtó közölte. (Lásd például: Budapesti Hirlap, XXXVIII. évf. 268. sz. 1. p. 1918. november 15.). Két nappal előtte, november 11-én lemondott osztrák császári uralkodói jogainak gyakorlásáról is.

[18] A korabeli Horthy-barát sajtó a visszatérési kísérleteket *„királypuccs"*-nak hívta, ezzel is jelezve a visszatérések illegitim voltát. A Habsburg-ellenes marxista történetírás kritika nélkül átvette ezt a terminológiát, lásd például: *Magyarország története 1918-1919. 1919-1945.* Főszerkesztő: RÁNKI György. Szerkesztők: HAJDU Tibor, TILKOVSZKY Lóránt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 420–445. Vagy ORMOS Mária: *„Soha amíg élek!" – Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Pannónia Könyvek, 1990. A királypuccs kifejezés a legitim uralkodót tekinti illegitimnek, a kormányzói hatalmat gyakorló Horthyt pedig legitimnek. A terminológiát – megítélésem szerint történetileg helytelenül – ma is használják.

[19] Ekkor Budaörsön fegyveres konfliktusra is sor került a királyhoz lojális és a visszatérését megakadályozni kívánó fegyveresek között.

[20] 1921. évi XLVII. törvénycikk: *„IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről*

1. § IV. Károly király uralkodói jogai megszűntek.

2. § Az 1723. évi I. és II. törvénycikkben foglalt pragmatica sanctio és minden egyéb jogszabály, amely az Ausztriai Ház (Domus Austriaca) trónörökösödési jogát megállapította vagy szabályozta, hatályát vesztette és ezzel a királyválasztás előjoga a nemzetre visszaszállt.

3. § A nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja és utasítja a minisztériumot, hogy eziránt arra alkalmas időben javaslatot tegyen.

4. § Ez a törvény kihirdetésének napján lép életbe."

(http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7503) Ausztriában már 1919. április 3-án elfogadták az ún. Habsburg–törvényt, amely lehetetlenné tette Károly ausztriai uralkodói jogainak érvényesítését, és elkobozta az uralkodóház magánvagyonát is.

A trónfosztás után már csak rövid élet adatott meg a száműzetésben élő koronás főnek. Funchalban halt meg spanyolnáthában 1922. április 1-jén.

29 évesen lett király, és 35. életévében már halott volt.

Károlynak nem sikerült a koronázási hitlevélben vállalt feladatoknak eleget tennie. Nem tudta megvédeni Magyarországot – sem területét, sem alkotmányos berendezkedését –, nem tudta megvédeni saját trónját, nem tudott gondoskodni saját trónutódlásáról sem. Nem tudott eleget tenni azoknak az elvárásoknak, amelyeket vele szemben megfogalmaztak; nem tudta elhozni a méltányos békét a Monarchia számára, s nem volt lehetősége arra sem, hogy uralmának társadalmi hátterét gyökeresen átalakítsa.

Pedig megvolt benne a jó szándék arra, hogy valóra váltsa a vele szemben megfogalmazott elvárásokat. Tett békekísérleteket, amelyek kudarcba fulladtak.[21] Ha végigtekintünk a rövid uralkodása alatt elfogadott 43 törvényen,[22] akkor látjuk, hogy megkísérelte a háborús nyomorúságot enyhíteni, a népjólét ügyét felkarolni (1917. XII. tc.). Rendkívül megkésve módosított a választójogon – jelentősen kiterjesztette azt (1918. XVII. tc.). Segíteni kívánt a bajba jutottakon – ezért törvénybe foglalta, hogy a tűzvész áldozatául esett Gyöngyös városát építsék újjá (1918. XXIII. tc.).[23] Osztrák császárként 1918 októberében – alig két héttel a teljes összeomlás előtt – birodalma ausztriai részét föderációvá nyilvánította: azt gondolta, hogy ezzel elejét veszi a szétesésnek. Magyarországra ez a rendelkezése nem vonatkozott, mert a magyar politikai elit mereven elzárkózott az ország föderatív átalakításától.

Visszatérési kísérleteinek sikertelensége arról tanúskodott, hogy nem volt tisztában a politikai realitások erejével. Noha ennek az írásnak nem tárgya Károly uralkodói tevékenysége és az uralkodói jogok gyakorlásáról való lemondása utáni politikai sorsa, mégis megállapítható: szinte mindenben kudarcot vallott, mert mást hitt reálisnak, mint amit a világ körülötte vallott. Az végképp nem tárgya ennek a gondolatmenetnek, hogy a kudarctörténetben viselt felelősség mértékét vizsgálja; tehát azt, hogy miről és milyen mértékben tehetett Károly, és mi volt a szerepe a rajta kívülálló erők működésének. A tény ettől még tény marad: Károly politikai értelemben igencsak sikertelen uralkodó volt.

Száműzetésében – amikor már nem volt aktív politikai szerepe – szintén a balsors kísérte útját. Nem volt elegendő anyagi erőforrásuk életvitelük fenntartására. Bruno Steiner, IV. Károly jószágigazgatója, az értékesítés céljából rábízott családi ékszerekkel eltűnt. Az antant hatal-

---

[21] ORMOS Mária: *Trón az ingoványon, Károly császár és király kísérletei egy birodalom megmentésére,* Rubicon, XXI. évf. 2. különszám, 2010/2. ksz.

[22] http://1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=7373&s=0

[23] Gyöngyös városa 1917. május 21-én rendkívül pusztító tűzvészt szenvedett el. Pár nappal később, május 24-én a királyi pár ellátogatott a városba, és tájékozódott arról, hogy a településnek mekkora mértékű segítségre van szüksége.

mak nem biztosították a száműzetésbe kényszerült család anyagi feltételeit, s a magyar kormány is inflálódó koronában utalt át összegeket, amelyek messzemenően nem fedezték a szükségleteket. Károlynak ekkor már hét gyermeke volt – a nyolcadikkal pedig terhes volt felesége, Zita. Viszonylag minimális személyzettel rendelkeztek, s kíséretükben csak néhány ember tartózkodott, de még így is 24 ember eltartása nehezedett Károly vállára. 1921 végétől elfogadták egy portugál birtokos felajánlását, hogy költözzenek az illető nyári házába, amelynek persze nem volt fűtése. Ilyen viszonyok között betegedett meg IV. Károly. Halálos ágyán, már önkívületi állapotban, némileg összefüggéstelenül beszélve magyarul azt mondta: *„Igen, hogy megkoronázott király vagyok, azt letagadni nem lehet."*[24]

Minden őt ért szerencsétlenség ellenére élete utolsó pillanatáig magyar királynak tartotta magát.

A Nagy Háború elsodorta Károly vállalásait, akarásait, államát és őt magát is. Nézőpont és interpretáció kérdése, hogy őt magát a balsors elszenvedőjének, a balszerencse lovagjának vagy egyszerűen balfácánnak tartjuk. Bármit is gondolunk felőle, bizonyosan nem volt a sors kegyeltje.[25]

Károly 1916-os koronázása azonban sokak számára ígéretet hordozott, de uralkodása a reményeket nem tudta beváltani. Éppen ezért az egykor fontosnak érzett koronázás és az uralkodó két éves regnálása elsüllyedt a történelemben és alig maradt meg a történelmi emlékezetben. Elő lehet ásni, de miután hosszabb távon nem következett belőle semmi, ezért csupán lelet, és nem igazán élő hagyomány.

---

[24] Károly betegágyában, illetve halálos ágyában mondott szavairól beszámol: P. ZSÁMBOKY Pál: *IV. Károly szenvedése Madeirán és jámbor halála*. Szent István Társulat, Budapest, 1922. Zsámboky végig a király mellett tartózkodott, majd visszatért Magyarországra, és Csillaghegyen lett plébános. Károly balsorsáról lásd: BALASSA Imre: *A magyar királytragédia. IV. Károly*. Világirodalom, Budapest, 1925.

[25] Angolul és németül létezik Károlyról átfogó monográfia. Magyar szerzőtől egyelőre nincs az életutat feldolgozó, a magyar vetületet érvényesítő tudományos igényű feldolgozás. A szövegben hivatkozott Kovács Gergely egyházi szempontból írt róla. Születtek értékes résztanulmányok is, így például MACZÓ Ferenc: *Adalékok IV. Károly király és Zita királyné populáris tiszteletének szakrális elemeihez*, vagy SPEIDL Zoltán*: A „számkivetett", és a „mesebeli" király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista „legendák"*. (Mindkét írás megtalálható az alábbi kötetben: *„A királyhűség jól bevált útján…" Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szerk.: GLÄSSER Norbert és ZIMA András NAGYILLÉS Anikó közreműködésével. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2016.; Továbbiakban Királyhűség, 2016.). Ugyancsak Speidl írt monográfiát Károly életének egy szakaszáról: SPEIDL Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon, 1919–1921*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. Megemlíthető még: Ifj. BERTÉNYI Iván: *IV. (boldog) Károly*. Magyar királyok nagykönyve. Reader's Digest, Budapest, 2012. 292–295. Külön kategóriát képeznek a két háború közti legitimista ihletettségű írások, amelyek kevés tudományos igénnyel, de sok elhivatottsággal bírnak, így például: LAJOS Iván: *IV. Károly élete és politikája*. Magyar Nők Szent Korona Szövetsége, Pécs, 1935. Vannak egyéb írások is Károly életének egy–egy szakaszáról, de a teljes monográfia hiányzik.

Ami mégis megmaradt…

Károly uralkodása alatt Budapest belvárosában az addig III. Károlyról elnevezett körutat átkeresztelték, és innentől IV. Károly király útnak hívták. Az 1918–1919-es forradalmak során persze megváltoztatták a nevet. 1919 után viszont az út ismét Károly körút lett. Egészen pontosan megint III. Károlyról nevezték el, de 1926-tól 1945-ig visszakapta 1916 végén elnyert nevét, és újból IV. Károly körút lett. Ma – több megnevezési kitérő után – újra Károly körút, azonban nem IV., hanem III. Károly nevét őrzi.[26]

1917-től a budaörsi úti laktanyát IV. Károlyról nevezték el (a laktanya 1913 és 1916 között épült). Ma ez a katonai objektum Petőfi Sándor nevét viseli.[27]

1918 után Magyarországon önálló politikai irányzatként jelent meg a legitimizmus, amely célul tűzte ki Károlyt uralkodói jogaiba visszahelyezni. A legitimizmus Károly halála után legidősebb fia, Ottó trónigényét vallotta, de ez a mozgalom – noha eleinte a magyar parlamentben önálló képviselettel rendelkezett – a '30-as évektől már elvékonyodott, s önálló pártalakzatként meg is szűnt.[28]

1918-ban, még Károly uralkodása alatt törvény született arról, hogy képmását a forgalomban lévő pénzérmék megörökítsék.[29] Az idő rövidsége miatt csak a 20 koronás veret készült el, de a háború után ezeket nagyrészt beolvasztották, úgyhogy manapság numizmatikai ritkaságnak számítanak. Ezeken az érméken a törvény szerint szerepelnie kellett volna – illetve szerepelt – a Károly uralkodói jelmondatának tekinthető megfogalmazás: *„Harcban és békében a nemzettel a hazáért”*.

A tárgyiasult emlékezetben tömegesen két elem élte igazán túl Károlyt. Az egyik közvetlenül kötődik hozzá, a másik nem tudottan tartozik személyéhez.

Ami közvetlenül kötődik hozzá, az az általa létrehozott Károly csapatkereszt. Még magyar királlyá koronázása előtt, 1916. december 13-án a hadsereg főparancsnokaként alapította meg.[30] A csapatkereszt nem személyes hősiességért járt, hanem akkor adományozták, ha az illető leg-

---

[26] *Budapest teljes utcanévlexikona*. A bevezető tanulmányt RÁDAY Mihály írta. Az adattárat MÉSZÁROS György állította össze. Az utcanévtörténeteket BÚZA Péter írta. Dinasztia Kiadó – Gemini Budapest Kiadó, Budapest, 1998. 211.

[27] http://harminckettesek.webnode.hu/laktanyatortenet/

[28] Lásd erről: BÉKÉS Márton: *A legitimisták és a legitimizmus*. IN: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Osiris, Budapest, 2009. 214–242.

[29] http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7399

[30] A Károly csapatkeresztről lásd: dr. VIRÁGH Ajtony: *Csaták tigrisei. A Károly Csapatkereszt története*. Monarchia Numizmatikai Bt., Budapest, 2016. Az általam közölt adatoknak ez a monográfia képezi az alapját.

alább 12 hetet eltöltött a fronton, illetve harcállása ellenséges behatás alatt állt. Persze a különféle fegyvernemeknél különféle kritériumokat szabtak meg, de a 12 hét szolgálat mindenütt szerepelt.

Pontosan nem tudjuk, hányan részesültek Károly csapatkeresztben. Annál is nehezebb ezt megállapítani, mert sokan a háború után próbálták igazolni a 12 heti frontszolgálatot, és akkor már nem létezett az a Monarchia, amelyik a számszerűségeket számon tudta volna tartani. Amit bizonyosan lehet tudni, hogy 1917-ben, a háború vége előtt egy évvel körülbelül 680 000 főre becsülték a Károly csapatkereszt-tulajdonosok számát. Ez a szám a Monarchia egészére vonatkozott. A magyar csapatkeresztesek várható számát az akkori statisztikai hivatal 1,6 millió főben állapította meg. Mint említettem, nem tudjuk pontosan, hogy végül is a Horthy-rendszerben még hányan kapták meg a csapatkeresztet, hiszen több hullámban jelentkeztek az igényjogosultak, és természetesen nem minden igény volt jogos. Egy bizonyos: a két háború közti Magyarországon a Károly csapatkereszt társadalmi presztízst biztosított; igazolta, hogy tulajdonosa megállta a helyét a Nagy Háborúban.[31]

A másik elem csak közvetve kötődik Károlyhoz. Őalatta hozták meg az 1917. évi VIII. törvényt. A törvény címe szerint *„a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről”* szól. Szövege:

„1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélybenforgó haza védelmében.

2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.

A részletes szabályokat a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.

1. § Ezt a törvényt a belügyminiszter hajtja végre.”[32]

A törvény hatására az országban nagyon sok helyen állítottak emlékművet, illetve feliratot az elhunyt katonahősöknek. Az azóta eltelt évtizedek során nagyjából 3.500 emlékpont jött létre.[33]

Mint az elmondottakból kiderül: Károlynak az első világháború után a hazai legitimizmus politikai keretei között létezett uralkodói emlékezete,

---

[31] Engedtessék meg egy személyes megjegyzés: anyai nagyapám az 1960-as évek végén hunyt el, de élete végéig büszkén emlegette (és őrizte) a Károly csapatkeresztet.

[32] http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7380

[33] A törvény alapján magától értetődővé vált, hogy hősi halott az, aki a seregben híven teljesítette kötelességét, és életét adta a haza védelméért. A hősi halott fogalom történetéről bővebben lásd: GERŐ András: *Magyar hősi haláltörténet*. In: GERŐ András: *Nemzeti történelemkönyv*. Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2013. 74–87.

de a második világháború után a legitimisták politikai létével együtt még ez is eltűnt. Mondhatnám, Károly világi emlékezete a Nagy Háború után szabad szemmel alig volt látható.

Ezzel szemben a legitimistákhoz kötődő egyházi emberek a maguk módján, az egyház világában ápolták Károly emlékét. Mindszenty József, Magyarország későbbi érsekprímása, zalaegerszegi apátplébánosként 1925-ben elkezdte annak a templomnak a megépítését, amelyet 1927-ben Károly emlékének szentelt.

Károly emlékezete a 2000-es években a katolikus egyház keretei között éledt újjá.

2004. október 3-án II. János Pál pápa boldoggá avatta Károlyt.[34]

A boldoggá avatás – a nélkül, hogy részletesen szólnék ennek egyházjogi és eljárásjogi oldaláról – igen nagy tisztességet jelent a katolikus világon belül.[35] Egyházjogilag a szentté avatáshoz vezető lépcső. A boldogok – az egyházi tisztelet mentén – csak annyiban különböznek a szentektől, hogy szentségük kötelezően nem vonatkozik az egyház egészére, hanem meghatározott egyházmegyékre. A boldogok ereklyéit – szemben a szentekével – nem lehet kitenni nyilvános tiszteletre, és templomot sem lehet tiszteletüknek szentelni (kápolnát igen). A boldoggá avatás neve latinul beatificatio, a szentté avatásé pedig canonisatio, de a hozzájuk vezető előkészítő folyamatot mindkét esetben szentté avatási eljárásnak hívják.

Károly egyházmegyei szenttéavatási eljárása 1949 és 1977 között zajlott. 1988 és 2003 között a szentszék is lefolytatta a vizsgálatokat, és ennek eredménye lett a 2004-es boldoggá avatás.[36]

Az egyházi kultusz 2013. április 1-jén újabb fázisába lépett. Budapesten a Szent István Bazilikában felavatták Károly király hermáját. A herma lényegében egy mellszobor (Babusa János alkotása), amelyik őrzi Károly király ereklyeként tisztelt bordacsontját. (A bordacsontot még 2004-ben kapta meg Funchalból a madeirai püspöktől a magyar katolikus egyház.)

---

[34] A boldoggá avatás Magyarországon nem váltott ki éles kritikai visszhangot, ezzel szemben Ausztriában elég heves kritikák érték a pápa döntését. (http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/200410/ellenszelben_a_szentek_koze) Felhánytorgatták, hogy nem volt igazán békepárti; jóváhagyta a mustárgáz bevetését; bizonytalan, gyenge jellem volt; a neki tulajdonított csoda (egy lengyel származású brazil apáca tanúságtétele, miszerint este imádkozott a volt császárhoz, képét a párnája alá tette, majd reggelre meggyógyult visszeres lába) nevetséges.

[35] A katolikus egyház boldoggá avatott személyeinek száma 1609-től 1999-ig 1742 fő volt. Lásd: http://mult-kor.hu/cikk.php?id=7140. Mint a számosság jelzi: a katolikus világban – figyelembe véve, hogy a katolicizmus olyan világvallás, amelynek rendkívül nagy számú híve van – igen komoly megtiszteltetésnek számít a *„boldog”* státusz.

[36] II. János Pált eredetileg Karol Wojtylának hívták. Az 1920-ban született pápa keresztnevét az akkor még élő, de már nem aktív Károlyról kapta.

Az egyház arról is gondoskodott, hogy a Károly Király Imaliga számára elegendő ereklye álljon rendelkezésre, ezért Milánóban elkészítették azt az ereklyetartót, amely Károly csontvázának 300 csontszilánkját tartalmazza. Azért volt erre szükség, hogy a világ különféle tájairól jelentkező ereklyeigényeknek meg tudjanak felelni.

Magyarországon Nagymizdóra, az Imaliga hazai központjába érkezett először ilyen ereklye, amelyet a ciráki Károly király emlék-kápolnában helyeztek el. Az országban több helyen alakult ki Károly-kultuszhely: a tihanyi bencés kolostorban, a gödöllői királyi kastély kápolnájában, a szombathelyi püspöki kápolnában.

A gyöngyösi Szent Bertalan plébániatemplomban szobrot emeltek Károly tiszteletére, és egyben elhelyezték ereklyéit. A zalaegerszegi Károly király emlékének szentelt Jézus Szíve templom is szert tett ereklyére. Körmend, Nyírbátor, a máriaremetei Szűz Mária bazilika és Sopron is csatlakozott a Károly ereklyéket felmutató egyházi intézményekhez. (A Partiumban, illetve Erdélyben Nagyváradon és Nagykárolyban található Károly–ereklye.)

Az egyházi regula szerint a boldogokat is megilleti a – fakultatív – liturgikus ünnepnap. Károly esetében ez a nap október 21-e, amely Zitával kötött egyházi házasságának napja.[37] Az egyház ezen a napon több templomban emlékezik meg Károlyról.[38]

Úgy tűnik, hogy Károly egyházi tisztelete immár intézményesedett.

Koronázásának 100. évfordulóján – 2016. december 30-án –, a koronázás egykori színhelyén, a Mátyás templomban emlékmisével adóztak tiszteletének, amelyet a magyar katolikus egyház vezetője celebrált, s a vendégek között megjelent a köztársaság elnöke is. Ugyancsak a templomban nyílt meg 2016. december 14-én a koronázásról szóló emlékkiállítás is.[39]

Világi emlékezetét is a koronázás századik évfordulója elevenítette fel. 2016. november 28-án fölavatták mellszobrát az egykor az ő nevét viselő Károly körúton, a Városháza Parkban.[40] A Maladype Színház pedig dec-

---

[37] Az egyház helyesen döntött a liturgikus ünnepnap tekintetében, hiszen Károly életének – vallásos hitén kívül – egyetlen igazi sikertörténete a házassága.

[38] Az adatok forrása: KOVÁCS Gergely: *Boldog Károly király egyházi tiszteletéről*. Királyhűség, 2016. 393–401. Kovács Gergely Károly boldoggá avatásának posztulátora volt.

[39] http://www.magyarkurir.hu/hirek/kiallitas

A Tihanyi Bencés Apátság 2016. október 19-én Boldog IV. Károly emléknapot tartott és egy konferenciát is szentelt az egykori uralkodónak. http://www.magyarkurir.hu/esemenyek/boldog-iv-karoly-kiraly-emleknapja-es-tudomanyos-konferencia-a-tihanyi-bences-apatsagban

[40] http://www.habsburg.org.hu/cikk/felavatt%C3%A1k-iv-k%C3%A1roly- mellszobr%C3%A1t A szobor Juha Richárd alkotása, és az Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság állította. Az Emlékbizottság Tudományos Tanácsadó Testületének alelnökeként kezdeményeztem a szoborállítást a Tanácsadó Testület elnökénél, Schmidt

ember 15-én Károlyról szóló színdarabot mutatott be.[41] A Magyar Nemzeti Múzeum *„Utolsó felvonás”* címmel kiállítást szentelt a 100 évvel ezelőtti koronázásnak.[42] A Magyar Posta bélyegblokkot bocsátott ki a 100. évforduló tiszteletére.

* *
*

Amiben Károly politikailag hitt, s amire felesküdött, mind semmivé foszlott. Világi emlékezete alig létezik – katolikus egyházi emlékezete viszont jelen van. Élete végéig kitartott hitei mellett, de vallási és a házasságba vetett hitét kivéve mindegyikről kiderült: illúzió volt. Boldoggá avatásának aktusával spiritualitása visszaigazolódott. Az általa képzelt realitáshoz kötődő világi hitei nem igazolódtak vissza.

Másfelől Károly az emlékezet terén Ferenc Józsefhez képest még mindig jobban járt. Elődje nevét manapság mindössze egy keserűvízfajta őrzi, Károly viszont – legalább is a katolikus egyházi kanonizációban – *„jó emberként”* intézményesült.

Sic transit gloria mundi, azaz *„így múlik el a világ dicsősége”* – mondták el háromszor is minden pápai koronázási ceremónián 1409 és 1963 között. Ezzel arra akarták a katolikus egyházfők figyelmét nyomatékosan felhívni, hogy Isten dicsőségéhez képest a világi élet és dicsőség nagyon is múlandó.

De azt senki nem tette hozzá, hogy a dicsőség múlandósága is egyenletlen és aránytalan.

A múlandóságban sincs egyenlőség.

Máriánál. Ő egyetértett ezzel, s így segítségével megvalósulhatott az alkotás. Egyébként a világban még két Károly szobor található: az egyik Monte faluban Madeirán, a Miasszonyunk templom előtt; a másik pedig - Heinrich Kautsch 1937-es alkotása – Innsbruckban lelhető fel. A közterületi elnevezések tekintetében két Károlyról elnevezett útról tudok: az egyik Budaörsön, a másik Sóskúton található.

[41] A darab szerzője: CSEPELI György. Címe: *IV. Károly. Egy befejezetlen történet*. Rendezője BALÁZS Zoltán.

[42] Az időszaki kiállítás 2016. december 19-én nyílt meg. http://mnm.hu/hu/kiallitasok/utolso-felvonas

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Gulyás László

Kiemelkedő államférfi avagy Közép–Európa rossz szelleme? Edvard Beneš

Abstract

For Hungary, state and nation, among those non–Hungarians who exerted the greatest influence on its history of the 20th century, Edward Benes ranks among the most influential of the Central European politicians. The important stages of his career often intersected the path of Hungary's history. In this essay we survey the career of Edward Beneš particularly his foreign policy from his birth to his death.

Keywords: history of Czechoslovakia; Central Europe; Edward Beneš; Hungary; Masaryk; Charles University; emmigration;

Beneš azon közép–európai politikusok közé tartozott, akiknek tettei nagymértékben befolyásolták az egész térség sorsát. Tevékenysége, cselekedetei nemcsak a magyarok, hanem a többi közép-európai nemzet – csehek, szlovákok, lengyelek és németek, ruszinok etc. – történelmét is meghatározták.

Az első világháború alatt és közvetlenül utána ott bábáskodott az Osztrák–Magyar Monarchia, és vele együtt a történelmi Magyarország felszámolásánál, az új közép–európai rend kialakításánál. A korszak nagyjai, a versailles-i béke megalkotói Clemenceau, Lloyd George, Wilson fogadták, tárgyaltak vele. Sőt számos elképzelése, területi igénye, határjavaslata beépült a versailles-i békerendszerbe. A két világháború között *„örökös csehszlovák külügyminiszterként"* – 1918 és 1935 között megszakítás nélkül töltötte be ezt a pozíciót –, majd államelnökként (1935–1938) a Népszövetség és a nemzetközi politikai élet egyik legsűrűbben szereplő egyénisége volt. Ott volt a korszak minden fontos diplomáciai eseményénél. Olyan meghatározó politikusok, mint Briand, Barthou, Stresemann, Sztálin és Litvinov tárgyalópartnere, emellett a kisantant legfőbb mozgatója, és a revízióra törekedő Magyarország legkeményebb ellenfele. A második világháború előtt – a müncheni döntés következményeként – ismét emigrációba kényszerült, de Roosevelt, Sztálin és Churchill, a *„Nagy Szövetség"* vezetői, ezúttal is partnernek tekintették, így 1945-ben győztesen térhetett

haza Prágába, a Hradzsinba. 1945 és 1948 között a csehszlovák állam elnökeként levezényelte a német és magyar kisebbségek kitelepítését, ezzel párhuzamosan keményen küzdött a kommunista hatalomátvétel kísérletei ellen. Ez utóbbi téren csatát veszített és élete hátralévő utolsó évét gyakorlatilag fogolyként töltötte vidéki házában.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy Beneš a közép–európai sorsfordulókban –a versailles-i és a jaltai–rendszer születése –, ha nem is főszerepet, de fontos szerepet játszott. Beneš pályafutásának, tetteinek megítélése rendkívül vegyes. A cseh történészek elsöprő többsége szerint nagy ember és államférfi volt. A cseh történészek, politikusok és a közvélemény – Masaryk mellett – államalapítóként tisztelik és ennek jegyében szobra ott áll a cseh Külügyminisztérium épülete mellett. Ezzel szemben a többi közép–európai nemzet – szlovákok, magyarok, németek, etc. – történészei inkább pályafutásának negatív eredményeit hangsúlyozzák. Ezért az alábbi kérdést kell feltennünk: *Beneš a közép–európai történelem pozitív alakja-e, avagy egy olyan politikus, akinek tévedéseit, machiavellizmusát és könyörtelen cinizmusát a magyar nemzet és a többi közép–európai nemzet – elsősorban a németek, a szlovákok, és a lengyelek –, sőt maguk a csehek is súlyosan megsínylették?*

Jelen tanulmányban erre a kérdésre keressük a választ. Ezért Beneš szerteágazó, fordulatokban és eseményekben rendkívül gazdag életútját hét kisebb–nagyobb szakaszra tagolva mutatjuk be.

1.) Felkészülés az értelmiségi pályára

Edvard Beneš 1884. május 28-án született a csehországi Kožlanyban, általános iskoláit itt végezte, majd Prágában járt középiskolába.[1] Az érettségit követően 1904-ben a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott be – középiskolai tanári diplomát akart szerezni –, ahol filozófiai, romanisztikai és germanisztikai előadásokat hallgatott. A második szemeszter elvégzése után úgy döntött, tanulmányait Párizsban, a Sorbonne-on folytatja, ezért 1905 őszén Franciaországba utazott. Erről így vall: *„Azzal a szándékkal mentem külföldre, hogy a filológiának szentelem magam és ebben a szakban egyetemi tanárságra készülök.”*[2] A Sorbonne-on filozófiát és szociológiát, a párizsi társadalomtudományi főiskolán pedig politikai tudományokat hallgatott. 1906-ban néhány hónapot Londonban töltött. 1907-ben a dijoni egyetemre ment jogot tanulni – és ebben valamennyi életrajzírója egyetért –, ahol egy évvel később jogi doktorátust szerzett, de ezzel a doktori címmel kapcsolatban vannak fenntartásaink. Ádám Magda rámutat, hogy a dijoni egyetemen a

[1] Beneš élútjáról lásd GULYÁS László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2008.

[2] Edvard BENEŠ: *A nemzetek forradalma I-III. kötet*. E. Prager, Bratislava, 1936. I. kötet 11.

külföldi hallgatók tanulmányok nélkül, színvonalas munka megvédéséért doktori címet kaphattak. Beneš is így szerezte doktorátusát.[3]

Témánk szempontjából ez azonban mellékes körülmény, sokkal fontosabb a disszertáció tartalma. Beneš *„Az osztrák probléma és a cseh kérdés"* című disszertációjában az Osztrák–Magyar Monarchia föderalizálásának kérdésével foglalkozott. A disszertáció 1908-ban egy párizsi kiadónál könyvformában is megjelent.[4] A 312 oldal terjedelmű könyv egy rövid *„Bevezetés"* után nyolc fejezetre tagolódott, és egy bibliográfia zárta. Véleményünk szerint disszertációjának legfontosabb mondata az alábbi volt: „*Gyakran beszéltünk Ausztria* (értsd Osztrák–Magyar Monarchia) *felbomlásáról. Semmit nem hiszek belőle. A történelmi és gazdasági kötelékek, amelyek összekötik az ausztriai nemzeteket, egyiket a másikkal, túl erősek, hogy ez a felbomlás bekövetkezhessen.*[5] A disszertáció teljes gondolatmenetet értékelve kijelenthetjük, hogy Beneš, a fiatal tudósjelölt teljes mértékben lojális volt az Osztrák–Magyar Monarchiához. Koncepciója a Palacký–féle ausztroszláv irányzat – *„ha nem létezne már régóta* (mármint a Habsburgok állama) *akkor Európa és az egész emberiség érdekében, minél előbb létre kellene hozni"* – egyik felújítása. Nem kívánta a Monarchiát felszámolni, de jelentős átszervezést tartott szükségesnek. Az általa javasolt megoldás lényege: föderációs átalakítás, illetve egy ezt kísérő decentralizáció.

Borsody István Beneš életrajzában felhívja a figyelmet, hogy az 1930-as években – tehát majdnem 30 évvel később – a szudétanémetek *„kiásták"* Beneš e feledésbe merült könyvét és *„igen kellemetlen passzusokat kezdtek el citálni belőle"*, a könyvben kifejtett beneši álláspontra hivatkozva követeltek autonómiát a csehszlovák államtól. A veszedelmet, melyet a fiatal kutató könyve jelentett az államelnök Benešre, úgy kezelte, hogy állítólag egész Európában összevásároltatott minden fellelhető példányt.[6]

Visszatérve Beneš pályájának alakulására:[7] disszertációjának megvédése után visszatért Prágába, ahol jogi tanulmányait nem ismerték el, jogi doktorátusát nem nosztrifikálták, ráadásul nem tette le a középiskolai álláshoz szükséges vizsgáit sem. Így csak egy kereskedelmi iskolában (értsd szakmunkásképző) dolgozhatott – francia nyelvet és gazdaságtant tanított – kisegítő tanárként. De nem tett le tudományos ambícióiról, 1912-ben szociológiából habilitált a Károly Egyetemen. A sikeres habilitáció után az egyetem filológiai karán magándocensi kinevezést kapott. A világháború kitörése

---

[3] ÁDÁM Magda: *Edvard Beneš. Arcképek kettős tükörben.* Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1997. 92.

[4] Edvard BENEŠ*: Le problème autrichien et la* question *tchèque.* V. Giard & E. Brière, Paris, 1908. Magyar nyelvű forrásközlését lásd GULYÁS László (szerk.): *Az osztrák probléma és a cseh kérdés.* Documenta Historica 61. Szeged, 2003.

[5] BENEŠ (1908): 308.

[6] BORSODY István: *Beneš.* Atheneaum, Budapest, 1943. 37.

[7] Életének 1908 és 1914 közötti szakaszáról lásd. Zbyenek ZEMAN-Antonín KLIMA: *The life of Edvard Beneš.* Clarendon Press, Oxford, 1997. 11–15.

előtti években a Náše doba-ban, a Česka mysl-ben és a Česká revue-ben számos tanulmányt publikált, s ezekben időszerű társadalmi, szociális és nemzetiségi kérdéseket boncolgatott. Mivel ekkor szociáldemokratának vallotta magát, a Právó Lidu szociáldemokrata újságban is publikált kisebb politikai cikkeket. Belekóstolt a csehországi politikai életbe is, eközben megismerkedett T. G. Masaryk eszmerendszerével, és fokozatosan annak hatása alá került – bár személyes kapcsolat nem alakult ki közöttük.

Összegezve ezen szakaszt, kijelenthetjük, hogy Beneš 1914 előtti pályafutásában komoly politikai karrierre mutató előjelet nem találunk. Ebben az időszakban sokkal inkább egy alig ismert fiatal tudósnak, mint komoly politikusnak tekinthető. A világháború kitörésekor harminc éves, és egy tipikus értelmiségi karriert láthatunk kibontakozni: egyetemi tanulmányok otthon és külföldön, ösztöndíjak, küzdelem a tudományos fokozat megszerzéséért, kisebb–nagyobb tanulmányok, és némi politikai érdeklődés. Beneš egy átlagos értelmiségi életét éli, minden nap Prága egyik külső negyedébe, szépen berendezett polgári lakásába tér haza szerető feleségéhez.

2.) Az első emigráció (1915–1918)

Az első világháború azonban alapvetően megváltoztatta Beneš békés értelmiségi életét, a tudósnak készülő fiatalemberből *„összeesküvő”*, emigráns, majd a csehszlovák állam egyik alapítójává vált. 1914 augusztusában T. G. Masaryk titokban hozzákezdett Monarchia–ellenes szervezkedéséhez. A munkába 1914 szeptemberében bevonta Benešt, aki Masaryk emigrációba vonulása után – 1914 decembere – a hazai titkos szervezet az ún. Maffia egyik fontos vezetőjévé vált. A szervezkedés azonban magára vonta az osztrák titkos rendőrség figyelmét, így Beneš azért, hogy elkerülje a letartóztatását 1915. szeptember 1-én Svájcba utazott, ezzel kezdetét vette első emigrációja.

Beneš Masarykkal és Štefanikkal közösen 1915 novemberében Párizsban felállította a Külföldi Csehszlovák Bizottságot – 1916 márciusában Csehszlovák Nemzeti Tanácsra változtatták nevüket –, melynek főtitkáraként a következő három évben szerteágazó tevékenységet fejtett ki: kiépítette a *„csehszlovák emigráció”* szervezetét, programot alkotott (Masarykkal közösen), propaganda tevékenységet fejtett ki, hadsereget szervezett, és diplomáciai tevékenységet folytatott az emigráció antant által történő elismerése érdekében.

Az emigráció programjának megalkotása szempontjából döntő esemény volt, hogy 1916 tavaszán – Beneš a Sorbonne-on tartott egy eladássorozatot a szláv kérdésről és az Osztrák-Magyar Monarchiáról. Az előadások szövegét összegyűjtötte és könyv formájában 1916 őszén kiadta, *„Détruisez L'Autriche–Hongrie! Le Martyre des Tchéco–Slovaques à travers l'histoire”* címmel francia nyelven.[8]

[8] Magyar nyelvű forráskiadását lásd GULYÁS László (szerk.): *„Zúzzátok szét*

A könyv több különféle érvből felépített és hosszasan kifejtett gondolatmenet állított fel, melynek végkövetkeztetése így hangzott: *„Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot."* Könyvében Beneš az alábbi gondolatmenet mentén győzködte a francia politikusokat: mivel Ausztria-Magyarország segíti elő Németország támadó előretörését és pángermán céljait, ezért arra, hogy legyőzhessék Németországot, egyetlen lehetőség van: Ausztria–Magyarországot fel kell darabolni, és helyette új, önálló államokat kell kialakítani, ennek során Csehországból, Morvaországból, Sziléziából és Szlovákiából létre kell hozni Csehszlovákiát. Ez a csehszlovák állam Oroszországgal közösen barikádot alkot Németországgal szemben. Keleten Erdélyt kapja meg Románia. Délen Szerbiából és a többi szerb, horvát, szlovén területből létre kell hozni Jugoszláviát.

Úgy véljük, Beneš a *„Détruisez"*-ben egy olyan közép–európai újrarendezési koncepciót vázolt fel, amely a francia politika érdekeit messzemenően figyelembe vette. A történészek egyetértenek abban, hogy a franciák legfőbb hadicélja Németország katonai legyőzése és háború utáni legyengítése volt. Az Osztrák–Magyar Monarchiát a franciák legfeljebb megreformálni, ill. néhány határszakasz, terület esetében szövetségeseik érdekében *„megnyirbálni"* kívánták. Beneš ebbe a csehszlovák emigráció céljai számára igen kellemetlen francia keretbe ágyazta bele a csehszlovák emigráció programját – az önálló Csehszlovákia megteremtését – oly módon, hogy az teljes mértékben összhangban legyen a franciák érdekeivel és háborús célkitűzéseivel. Zseniális megoldást talált, felkínálta a franciáknak a németek legyőzésének kulcsát, miközben gondoskodott a csehszlovák igények megvalósításáról. Azáltal, hogy a franciák németellenes harcának legcélravezetőbb eszközeként a Monarchia megsemmisítését, felszámolását, s ezzel együtt Közép–Európa kis állami rekonstrukcióját javasolta.

A háború előre haladtával Beneš érvelése meghallgatásra talált a francia döntéshozóknál. 1918. június 29-én a francia kormány nevében Pichon külügyminiszter jegyzéket intézett Benešhez, melyben a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot de facto csehszlovák kormánynak ismerte el. A következő hetekben Beneš Angliában, míg Masaryk az USA-ban élénk diplomáciai akciózásba kezdett. Ennek eredményeképpen 1918. augusztus 9-én a brit kormány, szeptember 3-án pedig az USA kormánya ismerte el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot de facto kormányként. Ezzel Beneš és Masaryk óriási diplomáciai sikert ért el, s a csehszlovák emigrációból olyan nemzetközi szereplőt csinált, amely leülhetett a békecsinálók asztalához Versaillesban.

3.) Versailles fényes termeiben (1918–1919)

A *„Détruisez"*-ben megfogalmazott beneši koncepció – kiegészítve és aktualizálva Masaryk 1918-ban angol nyelven megjelent *„New Europe"*[9] című

Ausztria-Magyarországot! Documenta Historica 5. Szeged. 1992.

[9] Első kiadása T. G. MASARYK: *The New Europe. The Slav Standpoint*. Eyre and

könyvében megfogalmazottakkal –, a versailles-i békekonferencián szinte teljes egészében megvalósult. Egyrészt a győztesek felszámolták az Osztrák–Magyar Monarchiát, másrészt létrehozták Csehszlovákiát és olyan ún. *„nemzetállamokat”*, mint Jugoszlávia, Románia vagy Lengyelország.

Közép–Európa új határainak kialakításában Beneš az 1918. október 28-án megszületett Csehszlovák Köztársaság külügyminisztereként vett részt, miután az 1918. november 24-én Prágában hivatalban lépő első csehszlovák kormányban ezt a posztot kapta. A versailles-i békekonferenciát 1919. január 18-án nyitották meg. A Beneš által irányított csehszlovák delegáció 11 írásbeli memorandumot nyújtott át a békekonferenciának.[10] Emellett Beneš lehetőséget kapott, hogy a Legfelső Tanács előtt szóban is ismertesse a csehszlovák követeléseket: a Legfelső Tanács előtt 1919. február 5-i ülésen mutatta be a csehszlovák határigényeket. Ezzel alaposan igénybe vette a Tanács idejét és türelmét, hiszen 3,5 órán keresztül beszélt hazája helyzetéről és területi követeléseiről.[11] Ezután a Legfelsőbb Tanács úgy döntött, kiküld egy bizottságot a csehszlovák igények megvizsgálására. Így jött létre *„A csehszlovák területi igények tanulmányozására alakított bizottság,”* amely 1919. február 27-én kezdte meg munkáját. A bizottság ülésein többízben meghallgatták Benešt, aki a csehszlovák-magyar határ vonatkozásában minden esetben a határvonal délebbre tolása mellett szállt síkra. Ezzel ugyanebből a célból különféle diplomáciai akciókat – jegyzékek, titkos tárgyalások vezető francia katonákkal és politikusokkal – is indított. Végül a Külügyminiszterek Tanácsa 1919. június 11-én jóváhagyta a bizottság által javasolt határvonalat. Ezt követően a Legfelső Tanács 1919. június 12-én elfogadta a csehszlovák–magyar határvonalat.

Bár a békekonferencia nem teljesítette a csehszlovák delegáció valamennyi területi igényét – a délszláv korridor tervének elutasítása –, ennek ellenére Beneš győztesként tért haza 1919 őszén Prágába. Úgy véljük Beneš Versaillesban kifejtett tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a csehszlovák állam olyan határokat kapott, melyek következtében állampolgárainak egyharmada valamely (német, magyar, rutén, lengyel) kisebbséghez tartozott.

4.) Az „örökös külügyminiszter” (1919–1935/1938)

A két világháború között a Beneš fő feladatának a csehszlovák állam fenntartását, a Versaillesban kiharcolt határok megvédését tekintette.

Spottiswoode. London. Magyarul MASARYK G. Tamás: *Az új Európa. A szláv álláspont*. Globus Könyvnyomda. Kassa. 1923.

[10] A memorandumokat teljes terjedelemükben közli : Herman RASCHOFFER: *Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920*. Berlin 1938.

[11] Beneš ezen beszédét közli *Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference*. Volume I-XII. Washington. 1942–1947. III. kötet 876–887.

Ezirányú munkáját jól mutatja, hogy bár a csehszlovák államnak 1918 és 1935 között 15 kormánya volt, mindegyik kormányban – függetlenül annak összetételétől – ő töltötte be a külügyminiszteri posztot. Amikor Masaryk 1935-ben időskorára való tekintettel lemondott elnöki tisztségéről, Benešt az állam következő elnökévé választották, Meg kellett válnia a külügyminiszterségtől, így olyan irányítható külügyminisztert nevezett ki, aki mellett továbbra is döntő módon beleszólhatott a külpolitika irányításába.

Csehszlovákia határait elméletileg négy ország, Ausztria, Németország, Magyarország és Lengyelország fenyegethette. Ezek közül Beneš az 1920.as években a magyar fenyegetést tartotta a legkomolyabbnak. Úgy vélte, hogy Csehszlovákia állami egységét elsősorban Magyarország veszélyezteti. A magyar revíziós veszély csökkentése érdekében négy irányban fejtett ki intenzív tevékenységet: a) 1920–1921-ben létrehozta a kisantantot, mert úgy gondolta, hogy ez a szervezet alkalmas arra, hogy a térséget biztonságosan megszervezze; b) bilaterális szerződést kötött Ausztriával. Ez volt a Lany-i egyezmény, mellyel Beneš bezárta a gyűrűt Magyarország körül; c) a nemzetközi politika színpadán – elsősorban a Népszövetség keretei között – fejtett ki aktív tevékenységet. A Népszövetség volt az a terep, ahol Beneš és az általa fő ellenségnek tekintett Magyarország politikusai a legtöbbször összecsaptak; d) ápolta a csehszlovák–francia szövetséget, úgy vélte Csehszlovákia biztonságának legfontosabb záloga Franciaország.

Beneš az 1920-as években egy csehszlovák irányítás alatt álló Közép–Európáért harcolt, ennek jegyében megpróbált *„világpolitikát”* folytatni. De figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a világpolitika igazi döntéseit a nagyhatalmak hozzák. Erre vonatkozóan a 20-as években több komoly figyelmeztetést is kapott. Az első a Rapallóban, az 1922 áprilisában megkötött német–szovjet egyezmény volt, amely megmutatta, hogy a győztesek nem tarthatnak kedvük szerint államokat gazdasági és politikai elszigeteltségben. A második figyelmeztetés a locarnói szerződés (1925) volt, ahol a nagyhatalmak nem garantálták Csehszlovákia határait. A harmadik figyelmeztető jel az 1928-ban megszületett olasz–magyar szerződés volt, mely azt jelentette, hogy Olaszország a status quo védelmezőjének szerepét felcserélte a revízió zászlóvivőjének szerepével.

Az 1929–1933-as világgazdasági válság következtében Csehszlovákia nehéz helyzetbe került, a Beneš által az 1920-as években nagy gonddal kiépített biztonsági és szövetségi rendszer a gazdasági válság következtében erősen megingott. A nyugati nagyhatalmak - Franciaország, Anglia, Olaszország és a fokozatosan erősödő Németország - felismerték, hogy a közép– és délkelet–európai térségben a döntő befolyást az a nagyhatalom szerezheti meg, amely képes a gazdasági válság megoldásában hathatósan közreműködni. E felismerés testesült meg a különféle gazdasági tervekben (Briand–terv, Tardieu–terv, stb.). Ráadásul Románia és Jugoszlávia Németországgal kezdett kereskedelmi tárgyalásokat. Így a Beneš által létrehozott kisantant felbomlása realitásként merült fel. Beneš korábbi szövet-

ségesei közül egyedül csak Franciaországra számíthatott továbbra is, gyakorlatilag ekkor egy francia–csehszlovák vonalról beszélhetünk.

Beneš, ellensúlyozandó a különféle terveket, 1931 őszén saját csehszlovák–magyar–osztrák gazdasági tervvel állt elő. De másfél évtizedes magyarellenes politikája, Magyarország és Olaszország külpolitikai együttműködése és a térségben egyre markánsabb jelenlétre törekvő Németország miatt nem volt realitása ennek az együttműködésnek. Így Beneš terve gyorsan a süllyesztőbe került.[12]

Beneš külpolitikája a 30-as évek első éveiben egyre inkább defenzívába szorult. Hitler 1933-ban történő hatalomra jutása jelentős mértékben leszűkítette Beneš külpolitikai mozgásterét. Hitler nemcsak a versailles-i szerződés revíziójára törekedett, hanem Közép– és Kelet–Európa gazdasági és politikai függésbe való hozása volt a célja, programja magában foglalta Csehszlovákia létének megkérdőjelezését is. Ezzel párhuzamosan Anglia elkezdte *„megbékélési politikáját”*, azaz késznek mutatkozott számos német igény kielégítésére. Franciaország egyedül maradt Németországgal szemben. Olaszország egyre markánsabban próbált meg a Dunai–térségben jelentős súlyra szert tenni és ehhez partnert talált Magyarországban. Az ennek eredményeképpen 1934 márciusában aláírt római jegyzőkönyvek kirajzoltak egy olasz–magyar–osztrák együttműködést. Ugyanekkor párhuzamosan Románia és Jugoszlávia politikai elitjének egy részénél megjelent a németbarátság gondolata. Ez szoros összefüggésben volt a német gazdasági terjeszkedés felerősödésével. Beneš jól érzékelte, hogy a német gazdasági terjeszkedés megjelenése a Duna–medencében nagy veszélyt jelent a kisantant létére. Ezért 1932-ben megpróbálta a kisantantot átszervezni, illetve gazdaságilag megerősíteni. Létrehozta az ún. Gazdasági Tanácsot a három ország gazdasági érdekeinek összehangolása végett, ez azonban nem tudta megállítani a kisantant bomlását. 1934 tavaszán Jugoszlávia klíring egyezménnyel záruló sikeres kereskedelmi tárgyalásokat folytatott Németországgal. 1935-ben pedig Románia kötött kereskedelmi és klíring egyezményt Németországgal. Ez a két szerződés azt jelentette, hogy Benešnek nem sikerült a kisantantot megóvni a német gazdasági terjeszkedéstől. Ahogy Németország gazdasági befolyása Közép–Európában nőtt, úgy kezdett el egyre jobban működésképtelenné válni a kisantant politikai téren. Románia és Jugoszlávia gazdasági elkötelezettsége Németország irányában hamarosan politikai síkon is megnyilvánult. Jól mutatja ezt a kisantant 1936. márciusi genfi tanácskozása, ahol Beneš nem tudta rábírni arra a román és a jugoszláv miniszterelnököt, hogy a kisantant ítélje el Hitler rajnai bevonulását.

Beneš ekkor még képesnek bizonyult addigi külpolitikájának megújítására: Csehszlovákia nemzetközi helyzetének javítása érdekében erőteljes nyitásba kezdett a Szovjetunió felé. Ez egybeesett a francia törekvésekkel.

---

[12] GULYÁS László: *Beneš 1931. évi terve és a magyar külpolitika*. Közép–Európai Közlemények 2015/1. szám (N°28) 101–109.

Franciaország a 30-as évek elejétől együttműködési, szövetségi lehetőségeket keresett a Szovjetunióval. Bár a francia külügyminiszter Barthou *„keleti Locarno terve”* 1934 májusában megbukott, sőt maga is merénylet áldozatává vált, a francia–szovjet közeledés töretlen maradt. Ennek eredményeképpen 1935. május 2-án írták alá Párizsban a francia-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. Beneš úgy vélte, hogy a Párizs–Moszkva–Prága együttműködés alkalmas Németország megfékezésére, és így garantálja Csehszlovákia létét és biztonságát is. Ezért 1935. május 16-án aláírta a csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezményt.

Beneš nagy sikerként könyvelte el a csehszlovák–szovjet szerződés tető alá hozását, és úgy vélte, hogy sikerült Csehszlovákia biztonságát jelentős mértékben megnövelnie a Szovjetunió bevonásával. A csehszlovák–szovjet szerződés azonban nem sokat ért, hiszen nem létezett közös határ, így erősen kérdéses volt, hogyan valósulhatna meg az esetleges szovjet katonai segítségnyújtás. Beneš egy olyan szerződéssel próbálta megvédeni Csehszlovákiát, amely eleve működésképtelen volt.

Ezzel szemben az 1930-as évek második felére Csehszlovákia körül kialakult egy német–magyar–lengyel harapófogó. Ráadásul Anglia és Franciaország nem volt hajlandó a háború kockázatát felvállalni Csehszlovákiáért. Mindezek logikusan vezettek el 1938 szeptemberében a müncheni döntéshez, melynek eredményképpen Csehszlovákia arra kényszerült, hogy a Szudéta–vidéket átadja Németországnak, illetve Magyarországgal és Lengyelországgal tárgyaló asztalhoz üljön.

E kudarc után Beneš 1938. október 5-én lemondott elnöki posztjáról, s két héttel később október elhagyta hazáját: ezzel vette kezdetét második emigrációja.

5.) A második emigráció (1938–1945)

Emigrációjának első néhány hónapját Angliában töltötte magánszemélyként, majd 1939 februárjától júniusig az USA-ban tartózkodott, ahol a Chicagói Egyetem Szociológia Tanszékén tartott egyetemi kurzusokat. Az után, hogy 1939. március 14–15-én Hitler felszámolta a csehszlovák államot Beneš aktivizálta magát politikusként. Március 16-án a Csehszlovák köztársaság volt elnökeként táviratot küldött a világ vezető politikusainak, majd hozzáfogott a csehszlovák emigráció megszervezéséhez. 1939 júliusában visszatért Angliában, majd 1939 októberében Párizsban fontos szerepet játszott a Csehszlovák Nemzeti Tanács megalakításában. Itt azonban komoly ellentétek bontakoztak ki Beneš és az emigráns szlovák politikusok között. Az emigráció ezen vezetőszerve, miután Hitler 1940 júniusában legyőzte Franciaországot, Londonba tette át székhelyét. Ez az esemény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Beneš megszilárdította vezető pozícióját a csehszlovák emigráció élén. Jól mutatja ezt, hogy 1940 júliusától már nem a Csehszlovák Köztársaság *„volt elnökeként”*, hanem *„elnökeként”* folytatta tevékenységét.

Beneš első emigrációjához hasonlóan egy tanulmányban vázolta fel Európa háború utáni újjászervezésére vonatkozó elképzeléseit. Ez a tekintélyes Foreign Affairs című amerikai külpolitikai folyóirat 1942. januári számában *„A háború utáni Európa szervezése”* címmel jelent meg.[13] A terjedelmes cikk konkrétan a csehszlovák állam újjászületésével foglalkozó részét az alábbi három pontban foglalhatjuk össze: 1. A kontinuitás elvének érvényesülése, és ebből következően a müncheni egyezmény érvénytelenítése, azaz Csehszlovákia 1939. szeptember 29.-e előtti államhatárainak visszaállítása. 2. A csehszlovák nemzetállam megteremtése a kisebbségek (német és magyar) felszámolásával. 3. Közép-Európa újjászervezése, ezen belül egy csehszlovák–lengyel konföderáció létrehozása.

Beneš úgy vélte, hogy egy csehszlovák–lengyel konföderáció lehet Közép–Európa stabilitásának az alapja. Ennek megvalósítása érdekében komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett. A nyugati lengyel emigráció vezetőivel 1940 novemberében, illetve 1941 januárjában erre irányuló szerződéseket írt alá. De miután 1942–1943-ban a szovjet diplomaták jelezték mind Beneš, mind Anglia és az USA felé, hogy nem tudnak semmiféle konföderációs elképzelést elfogadni Közép–Európában és a Balkánon, Beneš feladta a csehszlovák–lengyel föderációs tervét.

A koncepciójából ily módon kiesett 3. pontot – az első és második pontot változatlanul meghagyta –, egy újabbra cserélte: A csehszlovák emigrációnak Közép–Európa ujjászervezése során a Szovjetunióval kell együttműködnie. Véleményünk szerint Beneš úgy gondolkodott, hogy a háború győztes hatalmai közé tartozó, katonailag erős, földrajzilag közel lévő Szovjetunió külpolitika érdekei és csehszlovák külpolitika érdekei Közép–Európában egybeesnek, azaz mindkét ország fő ellensége Németország. Erősítette ilyen irányú meggyőződését, hogy a Szovjetunió már 1941-ben elvette a müncheni egyezményt és Csehszlovákiát München előtti határaival ismerte el. Beneš a Szovjetunió közép–európai jelenlétében látta annak biztosítékát, hogy Csehszlovákia végleg leszámolhat Németországgal és Magyarországgal.

A fenti gondolatmenet jegyében 1943 decemberében Moszkvába utazott, ahol tárgyalásokat folytatott a háború utáni Közép–Európáról és a csehszlovák állam újjászületéséről Sztálinnal és Molotovval.[14] Úgy véljük Beneš moszkvai útja, illetve az annak eredményeképpen megkötött csehszlovák–szovjet barátsági és együttműködési szerződés, kulcsfontosságú esemény volt. Rövid távú következménye az volt, hogy Beneš emigráns kormánya egyre inkább a szovjetek vonzáskörébe került, míg hosszú távon azt jelentette, hogy Csehszlovákia önként a Szovjetunióhoz kötötte

---

[13] Edvard BENEŠ: *The organization of postwar Europe.* Foreing Affairs 1942. Vol. 20 N° 2, 226–243.

[14] GULYÁS László (szerk.): *Az 1943 decemberi Beneš-Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai.* Documenta Historica 11. Szeged, 1993.

sorsát. Beneš úgy vélte, hogy a Szovjetunió nem fog beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe. Ebben azonban a későbbiek során súlyosan csalódnia kellett.

6.) A „győztes" elnök 1945–1947

1945 márciusában Beneš és londoni kormánya Moszkvában utazott, ahol a nyugati emigráció egyesült a kommunista emigrációval, majd az így módon egységessé vált emigráció – az újjászülető Csehszlovákia jövendő vezetői –, élükön Edvard Benešsel, mint elnökkel 1945. április 3-án érkezett meg Kassára, ahol másnap kormányprogramot hirdettek.[15] Ezután Beneš 1945 májusában diadalmasan tért vissza Prágába és hozzáfogott a csehszlovák nemzetállam megteremtéséhez, azaz a nemzeti kisebbségek felszámolásához. Ennek legfontosabb eszközei az elnöki dekrétumok voltak. A *„beneši dekrétumok"* egy olyan gyűjtőfogalom, amely hozzávetőlegesen 90 különböző törvényt, illetve rendeletet foglaltak magukban, melyek lehetővé tették a német és magyar kisebbség, jogfosztását és kitelepítését.[16]

Beneš ezen törekvése a német kisebbség vonatkozásában szinte teljes sikert hozott. A két világháború közötti 3,3 milliós német kisebbség másfélszázezresre csökkent Csehszlovákiában. Ugyanekkor, mivel Anglia és az USA nem járult hozzá a magyar kisebbség teljes kitelepítéséhez, az nem következett be. Szlovákia teljes magyartalanítását a szlovák–magyar lakosságcsere, a reszlovakizáció és a deportálások révén csak részlegesen sikerült Benešnek és a vele szorosan együttműködő szlovák politikusoknak megvalósítaniuk. De a magyar kisebbség így is komoly veszteséget szenvedett. Az 1930 évi népszámlálás adatsora szerint Csehszlovákiában 619 ezer állampolgár vallotta magát magyarnak, míg 1949-ben már csak 190 ezer.

Miközben a kisebbségek kitelepítésén Beneš és a csehszlovák kommunisták együtt dolgoztak, Sztálin árnyéka egyre jobban rávetült az újjászülető csehszlovák államra, és Beneš további terveire. Jól mutatja ezt, hogy a Beneš által kinevezett kormányban a kulcsfontosságú tárcákat –például a belügyit – a kommunisták kapták meg. Ez jelentősen lecsökkentette Beneš elnöki mozgásterét. Úgy véljük, Beneš 1945-májusában abban bízott, hogy a későbbiek során saját szándékainak megfelelően korrigálni tudja a kialakult kül– és belpolitikai szituációt. Stratégiájának két kiinduló feltételezése volt: 1. A kommunisták nem érnek el jó eredményt a választáson. 2. A Szovjetunió nem avatkozik be Csehszlovákia belügyeibe.

---

[15] Teljes szövegét magyar fordításban lásd http://www.selyetori.sk/download/a-kassai-kormanyprogram-szovege.

[16] MAYER Judit (szerk.): *Edvard. Beneš elnöki dekrétumai, avagy* a *magyarok és a németek jogfosztása.* Pannónia Könyvkiadó. Bratislava–Pressburg 1996.

Csakhogy az 1946. évi májusi választásokat egész Csehszlovákiát tekintve a kommunisták megnyerték. Beneš egyik előfeltevése, miszerint a kommunisták nem képesek többséget szerezni szabad választásokon egy év után megdőlt. A Marshall–terv elutasításának Sztálin által kikényszerítése pedig megmutatta, hogy a Szovjetunió a saját érdekszférájának tekintett közép–európai térségben nem tűr szuverén döntéseket. Benešnek csalódnia kellett második előfeltevésében is, rá kellett volna döbbennie, hogy a csehszlovák bel– és külpolitikát nem ő, hanem a Kreml irányítja.

A csehszlovák kommunisták – maguk mögött tudva a Szovjetunió támogatását – 1946 őszén és 1947 elején egyre nagyobb nyomás alá helyezték Benešt, miközben elszigetelték a csehszlovák belpolitikai élet többi szereplőjétől. A magára maradt Beneš végül engedett a nyomásnak, 1948. február 25-én, elfogadta a nem kommunista miniszterek lemondását és jóváhagyta a Gottwald–féle új kormánylistát, amely gyakorlatilag egy kommunista kormány megalakítást jelentette. Az új kormány hivatalba lépése utáni hetekben a kormányhivatalokban, fegyveres testületeknél, a közoktatásban és a gazdasági élet területén tömeges tisztogatásra került sor: a kommunisták eltávolították a kommunistaellenes irányvonal vélt vagy valódi ellenfeleit. A februári puccsal a kommunisták kezébe került a teljes hatalom Csehszlovákiában. Beneš és vele együtt a polgári demokrácia kísérlete teljes vereséget szenvedett.

7.) A „harmadik emigráció" 1947–1948

A kommunista államcsíny után Beneš 1948. február 27-én elhagyta a prágai elnöki palotát – soha nem tért vissza – és Sezimovo Usti-i vidéki házába költözött. Ez egy önként vállalt belső emigráció volt, mely azonban abban különbözött az 1915–1918, illetve a 1938–1945 közötti emigrációjától, hogy ezúttal saját hazájában kényszerült emigrációba.

Beneš némi időhúzás után 1948. június 8-án lemondott elnöki tisztségéről, és azt tervezte, hogy külföldre szökik, ahol megszervezi a kommunistaellenes emigrációját. Valójában erre már nem volt reális lehetősége, 1948 nyarára vidéki villájában gyakorlatilag a kommunisták foglyává vált. Ezzel párhuzamosan egészségi állapota egyre rosszabbra fordult, augusztus 20-án már alig bírt beszélni, végül 1948. szeptember 3-án 64 éves korában meghalt.

Konklúziók

Tanulmányunk elején az alábbi kérdést tettük fel: *Beneš a közép–európai történelem pozitív alakja-e, avagy egy olyan politikus, akinek tévedéseit, machiavellizmusát és könyörtelen cinizmusát a magyar nemzet és a többi közép–európai nemzet, elsősorban a németek, a szlo-*

vákok, és a lengyelek, sőt, maguk a csehek is súlyosan megsínylették? Úgy véljük a kérdésre kettős nézőpontból lehet válaszolni: 1. nemzeti (cseh, szlovák, magyar, német, rutén). 2. közép–európai.

Nemzeti nézőpont alatt azt értjük, hogy a Beneš tevékenysége által érintett nemzetek szempontjából értékeljük őt. Cseh nemzeti szempontból Beneš – Masaryk mellett – az *„államalapító"*. Ahogy Masaryk fogalmazott: *„Beneš nélkül nem lenne köztársaságunk."* A csehek számára a mai napig Beneš az államiság és a szuverenitás megkérdőjelezhetetlen jelképe. Ezért nem hajlandók elhatárolni magukat Beneš dekrétumaitól, a magyar és a német kisebbség kollektív bűnösségének elvétől.

Szlovák nézőpontból a kulcskérdés Beneš szerepe a csehszlovákizmusban. Az 1918. október 28-án életre hívott Csehszlovák Köztársaság az ún. Első Törvényében önmagát a *„csehszlovák nemzet"* államaként definiálta. Csakhogy hamarosan kiderült, hogy a Masaryk és Beneš által, az emigrációban az egységes csehszlovák nemzetről kialakított, és célszerűségi szempontok alapján létrehozott *„csehszlovák nemzet"* nem létezik. A szlovákok Csehszlovákiában belül szlovákokként és nem csehszlovákként akartak élni, ezért már a közös állam megalakulásának első perceitől kezdve autonómia törekvésekkel léptek fel. Jól mutatja ezt Hlinka 1919. évi fellépése Párizsban. Ezzel szemben Masaryk és Beneš mereven ragaszkodott a csehszlovák nemzetegység ideológiájához: valamennyi szlovák követelést, amely az autonómiára irányult és valamiféle elmozdulást jelentett a centralisztikus állam felől a föderalisztikus állam felé, elutasítottak. A két államalkotó nemzet e konfliktusának megoldatlansága az állam további fennmaradását veszélyeztette és logikus módon vezetett el München után a csehszlovák állam széteséséhez és a *„független"* Szlovákia megszületéséhez.

Beneš második emigrációjában továbbra is mereven ragaszkodott a csehszlovákizmushoz, a centralista állami berendezkedéshez, nem ismerte el a szlovákokat, mint önálló nemzetet, hanem továbbra is a csehszlovák nemzet egyik ágának tekintette. Az ezen tételt veszélyeztető szlovák Hodžát és Osuskyt 1939–41 folyamán kiszorította a nyugati emigráció vezérkarából. Ezzel megteremtette a nyugati emigráció egységes álláspontját a szlovák kérdésben. 1943 évi moszkvai tárgyalásai során Benešt a szlovák kommunisták kompromisszumra kényszerítették, ennek következtében a kassai kormányprogram a föderáció (ez lett volna a szlovákok célja) és a Prága–központú centralizáció (ez volt Beneš célja) bizonyos jegyeit is tartalmazta. 1945 és 1948 között a polgári politikus Beneš és az összes többi kérdésben vele szemben álló csehszlovák kommunisták egyforma álláspontra kerültek – közösen fokozatosan szűkítették a részleges szlovák autonómiát, és az 1945-ben viszonylagos autonómiával felruházott önálló szlovák nemzeti szervek rövid időn belül újra a csehszlovák központi szervek ellenőrzése alá kerültek. Beneš 1919 őszétől 1948-ig a nem létező csehszlovák nemzet fikciója miatt folyamatosan

akadályozta a szlovák nemzeti törekvéseket. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy szlovák nézőpontból Beneš tevékenységét negatívan kell megítélnünk.

Azon szerep miatt, amelyet Beneš a történelmi Magyarország felszámolásában, a trianoni határok meghúzásában, a két világháború között a Csehszlovákiához került magyar kisebbséggel szembeni bánásmódban, továbbá a második világháború utáni magyartalanítási kísérletben (ezzel az összefoglaló névvel illetjük a jogfosztást, a lakosságcsere kikényszerítését, a csehországi deportálásokat, és a reszlovakizációs kísérletet) játszott a magyar nemzet szempontjából, tevékenysége egyértelműen negatívnak minősíthető.

Német nemzeti szempontból Csehszlovákia keretei között élő valamivel több, mint 3 milliós német kisebbség két világháború közötti elnyomásáért, továbbá 1945 utáni teljes elüldözése miatt Beneš tevékenysége egyértelműen negatívnak minősíthető.

Rutén nemzeti szempontból Beneš tevékenysége szintén negatívnak minősíthető. Gondoljunk arra, hogy Beneš 1919-ben a békekonferencián megígérte Kárpátalja Csehszlovákián belüli autonómiáját, de ezen ígéretét soha nem váltotta be.

Közép–európai nézőpontból három súlyos hibát róhatunk fel Benešnek. Az első hibát Versaillesban követte el, amikor Csehszlovákia számára olyan határokat harcolt ki, amelyek nagy létszámú nemzeti kisebbséget zártak a megszülető állam keretei közé. A Csehszlovák Köztársaság deklaráltan nemzetállamként alakult meg – a csehszlovák nemzet államaként –, de valójában több nemzetiségű államalakulat volt. A csehszlovák *„nemzetállam”* állampolgárainak egyharmad része (1921-ben 34,3%-a, 1931-ben 32,7%-a) valamely nemzetiséghez tartozott.[17] Vagyis a csehszlovák állam esetében a nemzetállam elnevezés erősen kétségessé válik, helyesebb volna a több nemzetiségű állam elnevezést használni. Ráadásul a maradék kétharmaddal is komoly problémák merültek fel, hiszen – mint az korábban bemutattuk –, az államalkotónak tekintett *„csehszlovák nemzet”* valójában nem létezett.

A második súlyos hiba véleményünk szerint, hogy Beneš, és prágai politikus társai a két világháború közötti időszakban nem voltak képesek a több nemzetiségű állam etnikai problémáit kezelni. A csehszlovák állam egy *„mini Osztrák–Magyar Monarchia”* volt, és ahogy a Monarchiában a németek és a magyarok elnyomták a többi nemzetet, ugyanúgy nyomták el a csehek köztársaságukban a többi nemzeti kisebbséget.

Beneš a két világháború alatti csehszlovák állam vezető politikusaként nem vette figyelembe a fiatal tudósjelölt Beneš azon álláspontját, hogy *„nem lehet a lakosság egyharmadának akarata ellenére államot alapítani”* és tegyük hozzá, hogy működtetni sem. Beneš nem tudta megolda-

[17] Andrej TÓTH: *Maďarsko ve dvacátých letech 20. století.* Oeconomica. Praha. 2015.14-15.

ni a csehszlovákizmusból, mint hivatalos ideológiából, a szlovák kérdést. Sőt, kifejezetten útját állta a szlovák autonómia törekvéseknek. Szintén nem tudta kezelni a kisebbségeket, azaz biztosítani a németek, a magyarok, és a lengyelek lojalitását a csehszlovák államhoz. Némi leegyszerűsítéssel Beneš ugyanazon hibákat követte el a több nemzetiségű csehszlovák állam keretei között, mely hibákat az osztrák és a magyar politikai elit követett el a Monarchia keretei között.

A harmadik súlyos hibát Beneš 1945 után követte el, amikor a több nemzetiségű csehszlovák államból a németek és magyarok kitelepítésével próbált meg nemzetállamot teremteni. A három millió német – illetve a magyarok egy jelentős részének kitelepítésére –, még abban az esetben se lehet racionális felmentő magyarázatot adni, ha a szudétanémetek 1938-ban Hitlert hívták segítségül. Ráadásul Beneš kitelepítési tervének keresztülviteléhez Sztálint segítségét vette igénybe, ezzel jelentős mértékben járult hozzá Csehszlovákia hamarosan bekövetkezett szovjetizálásához, a polgári demokrácia bukásához.

A fentebb felsorolt három súlyos hiba elkövetése miatt úgy véljük, hogy Benešt közép–európai nézőpontból is negatívan kell minősítenünk. Sokan leírták már, hogy a történelemben nincs értelme a *„Mi lett volna ha…”* típusú mondatoknak. De most szegjük meg ezt a szabályt és folytassuk a mondatot: ha a tehetséges, szorgalmas és hatalmas munkabírású Beneš – ezen pozitív tulajdonságait még legelvakultabb ellenfelei is elismerik – mérsékeltebben, 1918–1919-ben visszafogottabban lép fel a csehszlovák állam érdekeiért (értsd Versaillesban megelégszik az etnikailag igazságosabb határokkal), továbbá a csehszlovák állam keretei között megértőbb és engedékenyebb a szlovákokkal, illetve a többi nemzeti kisebbséggel, ha 1945-ben nem lép az etnikai tisztogatás útjára – akkor hozzájárulhatott volna egy békésebb, konfliktusmentesebb, élhetőbb és boldogabb Közép–Európa megszületéséhez.

Tanulmányunkból pontosan kiderült, hogy ennek pont az ellenkezője történt, mindezek miatt nem tartjuk Benešt a közép–európai történelem pozitív alakjának. Úgy véljük, a további vita csupán arról szólhat, hogy Beneš tényleg cinikus politikus volt-e, vagy idealista, azaz jószándékúan tényleg elhitte, hogy tervei és cselekedetei egy jobb, demokratikus Közép–Európa irányába mutatnak.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Halász Iván

Milan Hodža
Egy szlovák agrárius politikus és közép–európai gondolkodó

Abstract

Dr. Milan Hodža (1878–1944) was the first prime minister of Czechoslovakia with Slovak origin (1935–1938), but he was active in the public life from the end of 19th century. Before the first world war he was the member of Hungarian parliament and the unofficial advisor of the Franz Ferdinand (Belveder Circle). Hodža this time established the Slovak agrarian democratic political movement and after 1919 he was the deputy president of the Czechoslovak Agrarian Party, which was the most important civic party in the interwar period. Hodža always supported the idea of the cooperation of the Central European countries. Especially important was this idea for him during his emigration under second world war. Hodža did not agree with the pro-Soviet orientation of emigrant president Edvard Beneš and they had many conflicts. Beneš was the winner of this struggle and Hodža emigrated to USA. There he wrote the main publication of his life – the concept of the fedaration in the Central Europe.

Keywords: agrarian movement; Central Europe; fedaration; parliament; prime minister;

Milan Hodža vitathatatlanul a legeredetibb és legkoncepciózusabb 20. századi szlovák politikusok közé tartozik. Ő volt egyben az első olyan szlovák származású államférfi, aki elérte a demokratikus politikusuk számára elérhető egyik legmagasabb pozíciót és egy ország (Csehszlovákia) miniszterelnöke lett. A pályafutása ugyan tele van érdekes fordulatokkal, ugyanakkor a 20. századhoz képest meglepő konzisztencia jellemzi. Az elveihez többnyire hűséges tudott maradni és a kezéhez sem közvetve, sem közvetlenül nem tapad vér. Ez pedig nem kis teljesítmény a 20. századi politikusok esetében. Igaz, szerencséjére, a két világháború idején nem volt vezető pozícióban, azokat a két háború között töltötte be.

Milan Hodža egy tipikus Turóc megyei szlovák értelmiségi család fia-

ként látta meg a napvilágot 1878-ban.[1] Az apja Ondrej Hodža evangélikus lelkész volt, ugyanúgy, mint a testvére, Michal Miloslav Hodža, aki Ľudovít Štúrral és Jozef Miloslav Hurbannal együtt a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom meghatározó alakjai voltak. A nevükhöz kötődik a most is használt szlovák irodalmi nyelv megteremtése, illetve ők voltak az első önálló szlovák nemzeti jellegű politikai demonstráció (az 1848. évi liptószentmiklósi memorandum-gyűlés) és fegyveres megmozdulás (az 1848. évi szlovák felkelés) vezéralakjai is. Milan Hodža tehát egy olyan családban nevelkedett, amelynek számára nagyon fontos volt a szlovák nemzeti elkötelezettség és egyben a szigorúan puritán, illetve konzervatív protestantizmus. Ennek a neveltetésnek a következményei is viszonylag korán jelentkeztek nála. Szlovák nyelvű levelei miatt már a besztercebányai gimnáziumi évei alatt konfliktusba keveredett egyik tanárával. A soproni gimnáziumi évek alatt két éven keresztül nem volt hajlandó március 15-e alkalmából elénekelni a magyar nemzeti himnuszt, ami miatt végül el is kellett hagynia az intézményt. Az érettségi bizonyítványt ezért végül a nagyszebeni német gimnáziumban szerezte meg.[2]

Felsőfokú tanulmányait a fiatal Hodža a budapesti jogi karon folytatta, annak ellenére, hogy igazából soha nem vonzották a klasszikus jogászi életpályák. Annál jobban érdekelte viszont a közjog, a politikatudomány, szociológia és a nemzetgazdaságtan. Ezen kívül Asbóth Oszkár szlavisztikai óráira is bejárt. Pesti tanulmányait 1896-ban kezdte, de az első államvizsgáját már a kolozsvári jogi karon tette le.[3] Tanulmányait később Bécsben folytatta, ahol filozófiát tanult, s ebből tette le a doktorátust is, igaz, már csak a monarchia létezésének legvégén, 1918-ban.

Egyrészt a mozgalmas közép- és felsőfokú tanulmányai révén, másrészt valószínűleg a vele született nyelvtehetség miatt Hodža lett a nyelvileg egyik legjobban felkészült szlovák politikus. Az anyanyelvén kívül beszélt magyarul és németül, továbbá megtanult angolul, franciául, románul és oroszul is. A többi szláv nyelv sem állt távol tőle.[4] Mindez fontosnak bizonyult egyrészt a szellemi horizontja tágítása során, másrészt a politikus, illetve diplomata társaival való kommunikációban, harmad-

---

[1] A család a szokatlan vezetéknevét a hagyomány szerint az egyik 17. századi ősének köszönheti, aki egy időre török fogságba került, ahol a fogolytábor török vezetőjétől kapta meg ezt a nevet, amely tanítót, illetve mestert jelent. A fogolytársai is így kezdték hívni, majd a szabadulása után is használta azt. Az első *„hodža"* egyik leszármazottja utóbb visszatért az északi–szlovák területekre, ahol szabad földművesként telepedett le és malmot alapított. Akkor már nem tért vissza a család eredeti szlovák nevéhez (Ďurčanský), hanem megőrizte a török ragadványnevet. RUDINSKÝ, J. F.: *Československý štát a Slovenská republika*. Mníchov, 1969. 236.

[2] HORNÁ, Dagmar: Milan Hodža (životopisná skratka). IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): Milan HODŽA – *štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 25.

[3] Uo. 25.

[4] Uo. 25.

részt a választópolgárokkal való érintkezésben, hiszen a választói között egyes időszakokban nemcsak szlovákok voltak, hanem szerbek, németek és talán néha magyarok is, akikhez a komáromi Jókai ünnepségen egyszer – már csehszlovák miniszterelnökként – magyarul szólalt meg.

Hodža már egészen fiatal kora óta affinitást mutatott az újságírás irányában, ami szintén fontos előny lett számára a tömegtársadalmak korának hajnalán, mivel nagyon komoly dolgokat is képes volt egyszerűen elmagyarázni az újságíróknak. Publikálni még a besztercebányai középiskolai tanulmányai alatt kezdett a *Tanulók Lapjában*, majd a soproni évei alatt a *Gyorsírók Lapjának* egyik szerkesztője lett. Mindkét esetben magyar nyelvű folyóiratokról volt szó. A gyorsírás is hasznos képességévé vált. Budapesti egyetemi évei alatt a németnyelvű *Budapester Abendblatte* parlamenti tudósítója volt. Az Országgyűléssel való *„ismerkedése"* tehát már ekkor kezdődött, de igazán komollyá akkor vált, amikor ő is képviselő lett. Felismervén a modern újságírás jelentőségét a politikai célok megvalósítási folyamatában viszonylag korán megpróbálta létrehozni saját szlovák nyelvű sajtóorgánumát. Az első általa szerkesztett szlovák nyelvű lap, a *Slovenský denník* (Szlovák Napilap) volt 1900 és 1901 között. 1903-ban azonban már egy jóval sikeresebb lapot tudott indítani, a *Slovenský týždenník* nevű hetilapot, s ez lett az egyik legfontosabb politikai eszköze, legalábbis a dualizmus idején. Ezzel az újsággal az egész korabeli szlovák újságírást képes volt megújítani és dinamizálni.[5]

A fiatal, ambiciózus, tehetséges és a gyakorlati jog iránt nem különösebben érdeklődő Hodža számára soha nem volt kétséges, hogy szlovákként, pontosabban szlovák közéleti személyiségként szeretne érvényesülni. Ez következett a családi hátteréből, a tanulmányaiból és egész habitusából. Ugyanakkor meglehetősen szkeptikus volt a korabeli szlovák nemzeti konzervatív politika állapotával és lehetőségeivel szemben. Evangélikus vallási és kulturális háttere, vezetékneve, valamint turóci származása elvben sok ponton *„rokonította"* őt a szlovák szellemi központnak számító Turócszentmárton meghatározó köreivel, de az utóbbiak passzivitása, csodavárása, orosz messianizmus iránti nyitottsága teljesen idegenek voltak a számára. Bár valamivel fiatalabb volt náluk, sokkal közelebb állt hozzá a *Hlas* (Hang) nevű szlovák folyóirat köré csoportosuló modernista, reformista és progresszivista szlovák értelmiség, amely Tomáš G. Masaryk cseh professzor és realista politikus hatása alatt formálódott ki a 19. század utolsó két évtizedében. A modern politikai áramlatok és a politikai realizmus iránti nyitottságot egyetemista olvasmányai is erősítették benne. Ismerte Ludwig Gumplovicz, Rudolf von Ihering, Gustav Ratzenhofer, továbbá Friedrich Nitsche, Richard Wag-

[5] MACHALA, Drahoslav: *Milan Hodža v Slovenskom týždenníku*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 41. Machala szerint a szlovák újságírás 1900 és 1918 közötti időszakát nyugodtan a *„hodža-i"* időszaknak is lehetne nevezni.

ner, illetve Hugh Chamberlain műveit. A szocialista gondolkodók közül főleg Karl Marx és Lassalle érintették meg, az utóbbi talán jobban. Főleg Lassalle azon elmélete ragadta meg, amely az állam fokozatos birtokbavételéről szólt a választójog kiterjesztése (általánossá válása) által.[6]

Hodža azt a társadalmi réteget kereste, amelyre igazán támaszkodni tudott volna a szlovák nemzeti mozgalom, amely réteget egyébként nem önmagában való értékként kezelt. Ő annál tágabb, magasabb rendű humanista és fejlődési keretben szemlélte az emberiség fejlődését. A szlovák nacionalizmus (nemzeti gondolat) inkább azért volt fontos számára, hogy szociálisan, jogilag és politikailag felemelje a szlovák lakosság széles tömegeit. Realisztikusan és tudományosan megalapozva megpróbálta megtalálni azt a politikai irányzatot, amely leginkább megfelelt volna a szlovák nemzeti hagyományoknak, illetve társadalmi sajátosságoknak, mégpedig úgy, hogy egyszerre legyen képes megőrizni a szlovák önazonosságot és beengedni a szlovák közéletbe a modern világ eszméit. Az akkori szlovák körülmények között Hodža nem nagyon hitt a konzervativizmus, liberalizmus vagy szocializmus üdvözítő erejében. Abból indult ki, hogy az arisztokratikus talajból táplálkozó konzervativizmusnak nincs mit konzerválnia az arisztokrácia nélküli szlovák közegben. Egyáltalán nem hitt abban, amit az előző évtizedekben Svetozár Hurban Vajanský szlovák konzervatív realista író és politikus felvázolt a műveiben, nevezetesen abban, hogy a felföldi szlovákajkú nemesség visszatalál a nemzetéhez, és szövetkezve a nemzeti érzelmű értelmiséggel vezetni fogja a szlovák nemzetet.[7] A politikai liberalizmusban azért nem hitt, mert szerinte az csak a konzervativizmus ellenzéke, amely hatalomra kerülvén ugyanúgy viselkedik, mint eredeti ellenfele. A kereskedelmi és ipari érdekek szolgálatán, illetve érvényesítésén alapuló gazdasági liberalizmusnak pedig a szlovák közegben semmilyen alapjai nem voltak a 20. század elején.[8] Bonyolultabb volt a viszonyulása a szocializmushoz, amely szerinte látszólag alternatívát nyújthatott volna a szlovák szegényeknek, akik a nemzet legnagyobb részét tették ki. A probléma azonban az volt, hogy a szlovákság még nincs a nemzeti fejlettség azon szintjén, hogy a szocializmussal azonosított internacionalizmus világába lépjen. A fiatal Hodža úgy vélekedett, hogy az internacionalizmusba csak a fejlett kultúrájú nemzetek léphetnek be.[9]

Miután Hodža felismerte, hogy a meghatározó korabeli ideológiák alkalmatlanok a szlovák problémák megoldására, az általa tisztelt Masaryk filozófiai és politikai realizmusa felé fordult, amely azonban Hodža szá-

---

[6] PAVLŮ, Bohuslav: *Novinár, politik, štátnik*. IN: *Milan Hodža publicista, politik, vedecký pracovník*. Zborník. Praha, 1930. 36.

[7] MACHALA: 41.

[8] KOLLÁR, Karol: *M. Hodža, hlasizmus a T. G. Masaryk*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 48.

[9] Uo. 48.

mára csak gondolkodási kiindulópontot, nem pedig végcélt jelentett. Azzal is tisztában volt, hogy teljesen más az akkori cseh és szlovák társadalom szerkezete, emiatt mások a problémáik, és azok megoldására más eszközöket kell keresni. A szlovák körülményekhez leginkább illő politikai irányzatot a demokratikus agrárizmusban vagy másképpen megfogalmazva az agrárdemokráciában találta meg. Ezen ideológia nyilván nem volt a saját találmánya, hiszen a különböző kisgazda mozgalmak akkor már több helyen jelentkeztek, de ő volt az, aki ezt a szlovákok körében honosította meg, aztán majdnem negyven éven keresztül színvonalasan képviselte annak értékrendjét. Ebbe az eszmekörbe jól tudott becsatornázni több olyan intézkedést, illetve politikát, amelyeket fontosnak tartott az emberiség és a szlovákság fejlődése szempontjából. A *„realista"* és gyakorlatias, a parlamenti munkában is viszonylag jártas Hodža ugyanis nem hitt a forradalmakban és egyéb nagy gesztusokban, annál fontosabbnak tartotta viszont a nemzet és társadalom fokozatos gyarapítására törekvő úgynevezett *„apró munkát"*. A dualizmuskori Magyarországot is főleg a választójog demokratizálása révén akarta megreformálni, szociális és nemzeti szempontból egyaránt. Ehhez megint a politikai szempontból öntudatos parasztságon keresztül vezethetett volna a leginkább zökkenőmentes út. A kisgazdákra támaszkodó agrárizmusban a népművelés és a gazdasági felemelkedés zálogát is látta.[10]

Hodža nemcsak az eszmék embere volt, hanem nagyon fiatalon bekapcsolódott a gyakorlati politikába, mégpedig viszonylag magas szinten. Először 1905-ban szerzett parlamenti mandátumot, pedig akkor még csak huszonhét éves volt, aztán a házfeloszlatás miatt 1906-ban ismét meg kellett mérettetnie magát. Mindkét alkalommal egy vajdasági választási kerületben, a délalföldi szlovákok és szerbek által lakott kulpini járásban szerezte meg a mandátumot. Az itteni jómódú és öntudatos szlovák gazdák körében először az újságcikkei által vált ismertté. Itt egyébként egy érdekes egymásra találás történt. Az ilyen típusú gazdálkodók voltak ugyanis Hodža szerint azok, akik a demokratikus politikai agrárizmus legszilárdabb bázisát alkothatták. Ők viszont olyan jelöltet láttak Hodžában, akiben összekapcsolódott a föld, illetve a választójogi reform iránti elkötelezettség és a szlovák nemzeti érzület. Az sem mellékes, hogy itt egy olyan választókerületről volt szó, amelyben már korábban is jól tudtak egymással kooperálni a helyi szerbek és szlovákok, és többnyire felváltva indítottak szerb és szlovák jelölteket. A magyarországi nemzetiségek együttműködését propagáló Hodža a szerbeknek is szimpatikus volt, sőt, a helyi németek egy része is rászavazott.[11]

Hodža éppen akkor került be a budapesti parlamentbe (az országos politika szintjére emelkedett), amikor abban kulminált a válság és esély

---

[10] Uo. 50–51.

[11] KOPČOK, Andrej: *Milan Hodž a dolnozemskí Slováci*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 80–81.

volt arra, hogy előbb vagy utóbb komoly politikai változásokra kerül majd sor. Nyilvánvaló volt, hogy előbb, vagy utóbb változás fog bekövetkezni a császári, illetve királyi trónon is. Ferenc Ferdinánd trónörökös már készült is erre a feladatra. Egyik fontos célja a dualizmus centralisztikus irányultságú reformja volt, amelynek végrehajtásához viszont gyengítenie kellett volna a magyarok politikai súlyát. A magyarokkal az egyik további baja az volt, hogy fokozatosan elkezdték veszélyeztetni a hadsereg egységét. A magyarok gyengítéséhez természetesen jól jöttek a nemzetiségi helyzettel elégedetlen magyarországi nemzetiségek.

Ferenc Ferdinánd elsőként az erdélyi román politikusokkal lépett kapcsolatba, mindenekelőtt Alexander Vaida–Voevoda budapesti képviselővel, aki egyik parlamenti beszédében kikelt a közös hadsereg kettéosztása és részleges magyarosítása ellen. Rajta keresztül valamivel később a trónörökös katonai irodája kapcsolatba lépett Milan Hodžával is. Mindez 1907-ben történt, a tragikus végkimenetelű csernovai sortűz után,[12] amely nemcsak az európai közvéleményt, hanem szűk körben a trónörököst is felháborította.[13] Érdekes, hogy a hithű katolikus trónörökös nem az eseményekben érintett, szintén politikusi tehetségnek számító Andrej Hlinka plébánoshoz, a szlovák katolikus néppárti mozgalom születő vezéralakjához fordult, hanem a protestáns és demokratikus Hodžához. Ebben valószínűleg az játszott a főszerepet, hogy Ferenc Ferdinándnak inkább az elemző képességekkel megáldott szakértőre volt szüksége. Hlinka kiváló szónok és agitátor volt, továbbá jó szervező, de semmiképpen sem egy elemző alkat. Németül sem beszélt igazán jól és az államjogi, gazdasági és politikai műveltsége is elmaradt Hodžáétól.[14]

Milan Hodža tehát a később belvederei körként[15] elhíresült szakértőipolitikusi csoport tagja lett, sőt, idővel egyre közelebb került a trónörököshöz. Ebben valószínűleg nemcsak a műveltsége és felkészültsége játszott szerepet, hanem az is, hogy a trónörökössel általában nem a szlovák szempontokat exponálva kommunikált, hanem mindig az összbirodalmi *„osztrák”* aspektusokat helyezte előtérbe az érvelésében, ami nyil-

---

[12] Csernován egy templomszentelésre készültek, amelyre az egyházi hatóságok nem akarták felkérni a helyben népszerű helyi születésű Andrej Hlinka katolikus papot, a későbbi szlovák politikai katolicizmus fő képviselőjét. Ebből zavargások törtek ki, amelyekre a magyar csendőrség több halálos áldozattal járó sortűzzel reagált. A zavargások több résztvevőjét később megbüntették, ami a felháborodás következő hullámát eredményezte.

[13] GALANDAUER, Jan: *Belvederská epizoda v životě a paměti Milana Hodži.* IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik.* ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 89.

[14] Uo. 89–90.

[15] További tagjai voltak a német Steinacker, a horvát Josip Frank, Paul Rauch és Nikola Mandić, valamint három román politikus: Aurel Popovici, Alexander Vaida-Voevod és Juliu Maniu. Ezen politikusok többsége aztán fontos szerepet játszott a saját nemzeti politikában, legalábbis, ami a 20. század első felét illeti. Uo. 89.

ván tetszett Ferenc Ferdinándnak.[16] Annak ellenére, hogy Hodža a demokratikus választójog és a mélyreható földreform híve volt. A kapcsolatuk 1907-től tartott egészen 1914-ig. Ezen időszak alatt többször beszélgettek személyesen és Hodža legalább 30 levelet és elemzést küldött a trónörökösnek. Ezekben egyebek mellett a magyarországi belpolitikai eseményekről és a budapesti parlamenti erőviszonyokról tájékoztatta Ferenc Ferdinándot. Néha konkrét javaslatokat is megfogalmazott – 1909-ben például magyarországi románokból, németekből és szlovákokból, illetve magyar keresztényszocialistákból álló kormány kinevezését szorgalmazta.[17] Ugyanebben az évben Hodža a román Maniuval együtt egy memorandumot készített a trónörökös számára, amelyben abból indultak ki, hogy a kisállamoknak nincs igazi jövőjük és emiatt meg kell erősíteni a Monarchia nagyhatalmi pozícióját. Ahhoz azonban akár egy államfordulat segítségével (leginkább az új uralkodó általi oktrojálással) vagy fokozatosan (azaz alkotmányosan) fel kell számolni a dualizmust. Ezt követően Magyarországon be kellett volna vezetni az általános választójogot, amely helyzetbe hozta volna a nemzetiségeket, illetve meg kellett volna törni a vármegyéket is. Ezt kiegészítették volna a közös delegációk hatásköreinek kibővítésével.[18] Végül a többnyire *„szlovákul”* gondolkodó, de *„osztrákul”* érvelő Hodža bekerült a trónörökös legszűkebb bizalmi körébe, ami nem volt kis teljesítmény egy ilyen hátterű politikustól. Nem véletlen, hogy a szlovák politikus nagyon csalódott volt, amikor Szarajevóban megölték Ferenc Ferdinándot, aki szerinte az utolsó olyan ember volt az egész Monarchiában, aki talán még egyben tudta volna tartani a birodalmat, igaz, nagyon komoly reformok árán.[19]

Az első világháború jelentős részét Hodža Bécsben töltötte. Előtte Veszprémben és Trencsénben volt katonatiszt, de 1915-ben előbb a horvát ügyekkel foglalkozó katonai cenzúrahivatal dolgozója, majd vezetője lett, utána pedig (1916-ban) a bécsi székhelyű osztrák sajtóiroda egyik szerkesztőjeként helyezkedett el. Időközben, 1918-ban a bécsi egyetemen megszerezte a bölcsészdoktorátust is.[20] Akkor fejezte be a Csehszlovák szakadás című értekezését is, amely a csehek és a szlovákok nyelvi különválásának ideológiai és politikai okaival foglakozott. Mai napig ez a munka számít az egyik meghatározó művének. Az előbb említett bécsi tisztségeit valószínűleg jó ottani katonai és politikai kapcsolatainak köszönhette, amelyekkel még a *„belvederi”* időszakból rendelkezett. De a háború végén Hodža ismét aktivizálódni kezdett a szlovák nemzeti politikában.

Az első világháború előtt Hodža ugyan már kialakította az agrárius

---

[16] Uo. 92.
[17] Uo. 90.
[18] Uo. 91.
[19] Uo. 93.
[20] HORNÁ: 26.

politikusi profilját, de külön pártot még nem szervezett. Ehelyett a Szlovák Nemzeti Párt platformját igyekezett felhasználni a saját politikai céljai elérésére is. A háború elején azonban, legalábbis Magyarországon, óvatosnak kellett lennie, nemcsak szlovák aktivitásai, hanem *„belvederi"* múltja miatt is. Egyébként nagyon nem akarta a háborút, aminek egyik 1914. évi cikkében hangot is adott. Ez a cikk a saját lapjában, a *Szlovák Hetilapban (Slovenský týždenník)* jelent meg 1914. július 17-én. Itt nagyon szkeptikus volt a beteg Monarchia győzelmi esélyeivel kapcsolatosan.[21] Ugyanakkor a háború kitörése után ez a lap is lojalitásra és engedelmességre hívta fel az olvasóit. A Szlovák Nemzeti Párt is hasonlóképpen reagált, de aztán inkább önként felfüggesztette politikai tevékenységét. Így akarta elkerülni a félreértéseket, különböző nyomásokat és további fölösleges nyilatkozatokat.[22]

Az impulzív újságíró és realista politikus Hodža is természetesen nagyon visszafogott lett. A háború elején úgy gondolta, hogy *„legjobban a hallgatásunkkal fogunk demonstrálni"*.[23] Hodža igazából 1915-ben lett aktívabb. Egyrészt azért, mert akkor került Bécsbe, ahol Kornel Stodola vezetésével működött a szlovák politikusok egy informális csoportja, amely a Nemzeti Párt passzivitása miatt, valamint sokoldalú fővárosi kapcsolatai miatt egyre nagyobb szerepet kezdett játszani a szlovák politikában. Hodža is e csoport aktív tagja lett. Másrészt azért, mert egyre inkább úgy érezte, hogy az első világháború alakulása akár jót is hozhat a szlovák törekvések számára. Abban még nem volt biztos, hogy a Monarchia halott, vagy csak súlyosan sebesült lesz a háború végén, de azt már sejtette, hogy komoly változások jönnek, amelyekben a kisebb nemzeteknek is nagyobb lesz a mozgástere.[24]

Az igazán aktív időszak 1918 elején kezdődött. Akkor már sokkal reálisabb kontúrokat kapott a cseh–szlovák együttműködés, amely eleinte egyáltalán nem volt általánosan elfogadott alternatíva, sem a cseh, sem a szlovák oldalon. Hodža sem zárkózott el ettől a gondolattól, de inkább óvatos volt és semmit sem akart elsiettetni.[25] Azt viszont belátta, hogy a túrócszentmártoni központ túlzottan passzív és nehézkes, és azt is hamar felismerte, hogy Vavro Šrobár az egyik leginkább akcióképes szlovák politikust, aki 1918 végén Szlovákia teljhatalmú minisztere lett. Hodža már 1918 tavaszán újraindította a *Slovenský týždenník* nevű hetilapot, ezzel pedig komoly eszközt kapott a kezébe. Nem elsőként ugyan, de újraindított lapjában már 1918.

---

[21] PEKNÍK, Miroslav: *Milan Hodža a slovensk8 politika v predvojnových mesiacoch 1914 a v prvom období vojny*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 141.

[22] Uo. 143.

[23] Uo. 145.

[24] Uo. 148–150.

[25] HRONSKÝ, Marián: *Budapeštianske rokovania Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 159.

május 31-én szorgalmazta egy reprezentatív, főleg a szlovák nemzetiek és a szociáldemokraták együttműködésén alapuló Szlovák Nemzeti Tanács létrehozását. Azt is akarta, hogy a szlovákok aktívan vegyenek részt a nemsokára magalakuló csehszlovák állam politikai és adminisztratív formálásában. Neki is saját közigazgatási javaslatai voltak, amelyeket továbbított a váltást előkészítő cseh jogászoknak és politikusoknak.[26]

Ennek ellenére a Nemzeti Tanács létrehozása nagyon elhúzódott, annyira, hogy az általában óvatos Hodžát is kezdte zavarni a késedelem. Végül 1918. október 30-án, tehát két nappal a csehszlovák állam prágai kikiáltása után alakult meg ez a szerv, amely aztán kimondta, hogy a szlovákok is csatlakozni akarnak az új államhoz. Hodža nem volt jelen a sorsdöntő tanácskozáson, mert csak éjszaka érkezett meg Túrócszentmártonba. Igaz, a javaslatára még egy–két módosítást átvezettek a publikálásra váró szövegben. Két héttel később viszont Prágába utazott, ahol ő is az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett, valamint megkapta a Szlovák Képviselők Klubjának külügyi bizottsági elnöki posztját. Nem sokat tartózkodott viszont Prágában, mert az előbb említett Szlovák Klub éppen őt javasolta a kormánynak azzal a céllal, hogy követként menjen Budapestre tárgyalni az ottani antant misszióval és Károlyi Mihály kormányzatával. A fő cél a magyar katonaság visszavonása és a pénzügyi–adminisztratív különválás előkészítése volt.[27] Ez a szlovákiai közállapotok és az aktuális erőviszonyok tükrében egyáltalán nem volt könnyű feladat és ezzel Hodža is tisztában volt, aki négy tiszttel együtt 1918. november 24-én érkezett meg Budapestre, de csak november 28-án tudta átadni a megbízólevelét Károly Mihály miniszterelnöknek.

A budapesti missziója sokáig vitatott volt a csehszlovák politikai körökben, sőt, többször megpróbálták azt felhasználni a lejáratására. Hodžát a prágai kormány küldte Budapestre, anélkül, hogy a csehszlovák kormány hivatalos külügyminisztere, a Párizsban tartózkodó Edvard Beneš egyetértett volna vele. Hodža továbbá beleegyezett abba, hogy Budapesten ne csak ő tárgyaljon, hanem vele együtt, informális vezetése alatt a Szlovák Nemzeti Tanács delegációja is. Ez a magyar félnek kedvező fejlemény volt, amely viszont sokaknak nem tetszett Prágában, ahol a csehszlovák állami szuverenitás potenciális megsértését látták benne. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a frissen megalakult Csehszlovákia nem nagyon rendelkezett akkor még hadsereggel, amellyel el tudta volna foglalni az új állam szlovák részeit. Ezzel Hodža pontosan tisztában volt. Abszolút prioritása emiatt az időhúzás, illetve időnyerés volt addig, amíg az olaszországi csehszlovák légiók megjelennek Közép–Európában, illetve akár egy ideiglenes demarkációs vonal elérése, amely mögött megkezdődhetne az egyre kaotikusabb állapotok közé süllyedő Szlovákia legalább egy részének csehszlovák színű konszolidálása. Valószínűleg ez a

[26] Uo. 161.
[27] Uo. 161–162.

motiváció, a zavaros körülményekkel és személyes politikusi habitusával együtt eredményezték azt, hogy a tárgyalásai során nem egyszer önállóan cselekedett és Prágát csak értesítette a lépéseiről. 1918. december 6-án Hodža valóban megállapodott a budapesti kormány hadügyminiszterével egy ideiglenes[28] demarkációs vonalban,[29] amely a mai magyar–szlovák határtól északabbra húzódott és főleg a szlovák többségű területekre vonatkozott.[30] Hodža 1919. január elejéig maradt Budapesten, amikor vissszatért Csehszlovákiába. Bár az általa kialkudott demarkációs vonal kevesebb területet foglalt magába, mint amennyire a születőben lévő állam vezetése pályázott, de ugyanakkor lehetővé tette a határok szempontjából szintén születőben lévő Szlovákia döntő részének magyar katonai kiürítését és a légiósok általi harc nélküli elfoglalását. Komolyabb harcokra ugyanis csak 1919 első felében került sor, de az már egy másik történet.[31]

Csehszlovákia létrejöttekor az éppen negyvenéves Milan Hodža már a legfelkészültebb és a legtapasztaltabb szlovák politikusok közé tartozott, akire ennek megfelelően nagy karrier várt az új államban. Ehhez azonban gyorsan alkalmazkodnia kellett az új körülményekhez, ami alkatilag nem esett nehezére. Az első Csehszlovák Köztársaság a nagy és szervezett politikai tömegpártok versenyére támaszkodó modern állam volt. Ilyen szlovák pártok viszont nem nagyon léteztek a dualizmuskori Magyarországon, legfeljebb bizonyos csírákról lehetett beszélni. Az 1919-es és 1920-as esztendő emiatt Szlovákiában a lázas pártépítés időszaka volt, amelyből Hodža is tevékenyen kivette a részét.

A demokratikus és realista gondolkodású, valamint többnyire a fokozatos megoldásokat preferáló (azaz az apró, de szívós munka híveként politizáló) Hodža már az első világháború előtt rájött arra, hogy a sok tekintetben honorácior jellegű Szlovák Nemzeti Párt túlzottan elavult és megcsontosodott politikai intézmény. A szociáldemokrácia átütő sikeréhez a szlovák közegben viszont hiányzott a megfelelő létszámú szervezett munkásság. A néppárti kezdeményezések pedig katolikus jellegük miatt álltak távol tőle. A szlovák gazdasági és társadalmi liberalizmusnak sem látta sok esélyét. Racionálisan a szlovák demokratikus politika számára a legfőbb potenciális bázist a parasztságban látta. Emiatt kezdett dolgozni annak gazdasági–szociális felemelkedésén és politikai felvilágosításán. Hodža már a 20. évszázad első évtizedében igyekezett létrehozni szlovák parasztegyleteket és megszervezni azok együttműködését. Ez a tevékenysége főleg a fejlettebb Nyugat–Szlovákiában volt sikeres. De az első vi-

---

[28] A párizsi döntések érvényesítéséig szólóan ideiglenes.

[29] Ez a vonal Dévény várától húzódott Bazinon, Sereden, Érsekújváron, Verebélyen, Losoncon át tovább a Hernád völgyén keresztül Tőketerebes és Homonna irányába. HRONSKÝ: 174.

[30] Erről a témáról lásd részletesebben SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram, Pozsony, 1995. 216–219.

[31] HRONSKÝ: 177.

lágháború előtt még nem határozta el az önálló szlovák parasztpárt alapítását, ehelyett inkább a Nemzeti Párt ernyője alá próbálta vinni a mozgalmát. Ezzel a párttal ugyanis családilag, mentálisan és szociálisan is sok kapcsolata volt és egyelőre az volt a leginkább működő önálló szlovák politikai szubjektum.[32] A konzervatív nemzetiek azonban nem akartak rétegpárttá válni, sem akkor, sem a háború után.

Hodža már 1919 januárjában szervezni kezdte a szlovák parasztegyletek hálózatát, hogy ezzel is megtámogassa a készülő földreformot. Augusztus folyamán pedig a vezetésével létrejött a Nemzeti Republikánus Parasztpárt. Ebben az egyik politikai vetélytársa, Vavro Šrobár is közreműködött, aki szintén politikai bázist keresett a maga számára. Az 1920-as nemzetgyűlési választások során ennek a pártnak sikerült egyesülnie a nemzetiekkel, aminek következtében létrejött a Szlovák Nemzeti és Paraszt Párt. Az együttélés azonban nem tartott sokáig, mert az autonomizmus talaján álló nemzetiek 1921 tavaszán ismét önállósodtak, a parasztpárt viszont bomlásnak indult. A szlovák agrárizmus válságának az elmélyülését végül a jóval szervezettebb cseh agráriusok 1922. évi közbelépése akadályozta meg, akik a szlovák agrárius kezdeményezéseket integrálták az országos jellegű Agrárpártba. A hivatalos neve ugyan a Földműves és Kisparaszt Nép Köztársasági Pártja volt, de mindenki agrárpártról és agrárpártiakról beszélt. Ez volt a két világháború közötti Csehszlovákia egyik legjelentősebb és legbefolyásosabb pártja, amely több miniszterelnököt, sok minisztert és még több hivatalnokot adott az államnak. Elnöke a kompromisszumokra kész Antonín Švehla volt, az alelnöke pedig hosszú éveken keresztül Milan Hodža. A párt szlovákiai szervezete megőrizte bizonyos fokú önállóságát, amelynek megtestesítője a Szlovák Parasztegylet végrehajtó bizottsága volt. Ez főleg a realista és ügyes taktikus szlovák alelnöknek volt köszönhető.[33]

Ezzel a lépéssel Hodža stabil helyet biztosított magának a csehszlovák országos politikában. Az agrárpártiak ugyanis húsz éven keresztül minden csehszlovák kormánynak a tagjai voltak. Ezzel szintet is lépett a nagypolitikában és a közigazgatásban. 1919-ben először a belügyminisztérium államtitkára lett, utóbb két alkalommal volt a jogi unifikálásért (egységesítésért) felelős miniszter (1919–1920, majd 1926–1927), szintén kétszer töltötte be fölművelésügyi miniszteri posztot (1922–1926, 1932–1935), egyszer volt oktatási miniszter (1926–1929), egyszer pedig külügyminiszter is (1935), és egy alkalommal töltötte be a csehszlovák miniszterelnöki tisztséget (1935–1938).[34] Ezen a poszton ő volt az első szlovák származású politikus.

---

[32] KRAJČOVIČOVÁ, Natália: *Program a ciele slovenského agrarizmu v diele Milana Hodžu*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 219–220.

[33] Uo. 222.

[34] HORNÁ: 26.

Az agrárpárti tagsággal Hodža a szlovák politikában a csehszlovák orientációjú országos establishment részévé vált. Közismert, hogy az akkori szlovák politika háromosztatú volt. A létszámban legnagyobb tömböt a katolikus néppárti autonomisták képezték, az örökellenzéki pozícióban a kommunisták álltak, állami pozíciókat és megrendeléseket viszont többnyire azok kaptak, akik szlovákként az országos (azaz csehszlovák) jellegű pártokban politizáltak. Tipikusan ilyen párt volt az agrárpárt és a csehszlovák szociáldemokrácia.

Hodžának viszont éppen emiatt kellett tisztázni a viszonyát az egyre inkább érzékennyé váló csehszlovák kérdéshez, illetve ezen belül a szlovák autonómia és a csehszlovákizmus ideológiájához. 1918-ban fejezte be a már említett *Csehszlovák szakadás* című könyvét, amelyben tulajdonképpen elmarasztalta a Ľudovít Štúr vezette nemzeti mozgalmat, mert (szerinte) politikai okokból elfordult a csehszlovák orientációtól. Hodža 1918 végén ugyan nem szállt síkra az azonnali szlovák autonómiáért, de még a fordulat előtt egy olyan közigazgatási tervezetet küldött a hatalomváltás lebonyolítását előkészítő cseh politikusoknak és hivatalnokoknak, amely tulajdonképpen egyfajta korlátozott szlovák önkormányzatisággal számolt.[35]

Aztán 1919-tól kezdve egyértelműen és realistán az országos jelentőségű pártokhoz próbálta hozzákötni saját politikai sorsát, azaz tulajdonképpen a kisebb vagy nagyobb intenzitású csehszlovák centralistákhoz. Igaz, soha nem volt elvi és radikális centralista, sőt, az 1930-as években, amikor már érezhető volt a csehek és a szlovákok közötti feszültség, egyfajta regionalista köztes utat próbált megtalálni a centralizmus és az autonomizmus között. Sőt, Hodža a csehszlovákizmus ideológiáját nem etnikai, hanem kizárólag csak állampolgári alapon fogadta el, azaz igazából csak politikai nemzetnek tekintette a csehszlovák nemzetet.[36] Ugyanakkor a néppárti értelemben felfogott autonómia gondolatát is ellenezte. Az életével és munkásságával foglalkozó Pavol Lukáč szlovák történész szerint ugyanis „... *Hodža a szlovák önállósági törekvések ellenzőjeként lépett fel abból a megfontolásból, hogy az autonómia elfogadásával a szlovákok bizonyos mértékig feladnák annak lehetőségét, hogy befolyással legyenek a csehszlovák állam egészének politikájára. Inkább arra törekedett, hogy minél erősebb legyen a szlovákok képviselete az állam végrehajtó központjában – Prágában (Hodža ismert jelszava: Minden jó szlováknak a kormányban a helye!), és így javuljon Szlovákia Csehszlovákián belüli pozíciója.*”[37] Lukáč teljesen egyetértett a brit Robert William Seton–Watsonnal, aki annak idején úgy látta, hogy

---

[35] HRONSKÝ: 161.

[36] LUKÁČ, Pavol: *Bevezetés. Milan Hodža közép–európaisága*. IN: Milan HODŽA: *Szövetség Közép–Európában. Gondolatok és visszaemlékezések*. Kalligram, Pozsony, 2004. 28.

[37] Uo. 31.

„Hodža mindenki másnál korábban felhagyott a provinciális szemléletmóddal, és úgy tekintett a szlovák kérdésre annak minden vonatkozásában, mint Európa egészét érintő fontos tényezőre."[38]

Jelentősen módosult Hodža szlovák kérdésről vallott felfogása 1938 után, amikor – a többi vezető csehszlovák politikushoz hasonlóan – ő is emigrációba kényszerült. Nem szabad elfelejteni, hogy éppen a müncheni válság előtti években volt miniszterelnök. Igaz, az általa képviselt Agrárpárt jobbszárnya az 1930-as évek második felétől fokozatosan megpróbált alkalmazkodni az akkori összeurópai tendenciákhoz és elmozdult a tekintélyelvű megoldások felé, de Hodža nem követte ezt a politikai vonalat. Azaz továbbra is demokratikus elkötelezettségű politikus maradt, annál inkább, mert soha nem kívánta Németország közép–európai dominanciáját. A 19. századi cseh František Palackýhoz hasonlóan éppen a német és részben az orosz túlsúly, illetve veszély miatt fogadta el a Habsburg Monarchia létét. Sőt, sokáig szkeptikus volt a kisállamok esélyeivel. Nyilván más volt az optikája, amikor az európai értelemben közepes méretű Csehszlovákia vezető politikusa volt, de az 1938-as kudarc után részben visszatért a korábbi, a közép–európai összefogásra vonatkozó elképzeléseihez.

A teljes képhez hozzátartozik, hogy Hodža viszonylag korán észrevette a kelet–közép–európai régió 1918 utáni végletes megosztásából eredő veszélyeket. A térség az 1920-as években két nagy politikai blokkra szakadt ketté – a Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát tömörítő kisantantra, valamint az első világháborús veszteseket egyre inkább a fasiszta Olaszországhoz hozzákötő római jegyzőkönyv országaira. Hodža hagyományosan jó kapcsolatokkal rendelkezett a délszláv és román agrárius politikusok körében, hiszen korábban többségük vele együtt a budapesti parlamentben vagy a bécsi Belvedere körben szocializálódott. Nyilván nem volt ellenfele a kisantanton belül történő együttműködésnek, de hamar felismerte ennek elégtelenségét és a győztesek kiszorító, blokkoló politikájában rejlő veszélyeket. Még inkább így érezte az 1930-as években, amikor a csehszlovák államot két nagy kihívás érte: a gazdasági világválság következményeinek kezelése, valamint a náci Németország felől érkező fenyegetés. Bár a csehszlovák külpolitika irányítása egyértelműen Edvard Beneš külügyminiszter, majd államfő területe, a mindig is koncepciózus, széles látókörű és hét nyelven jól beszélő Hodža nem akarta hagyni magát kiszorítani erről a területről. Különösen, hogy 1935-ben egy rövid időre ő is külügyminiszter lett, majd miniszterelnökként tovább szolgálta hazáját. Meglepő lett volna, ha ilyen körülmények között nem lépett volna elő saját újszerű koncepciókkal. Mindenekelőtt ilyen volt az 1935 őszén formálódó dunai terve, amely főleg a mezőgazdasági termékekre vonatkozó kvótákra, vámtarifákra, a termelés szabá-

[38] Uo. 31.

lyozására, illetve hitelezésére vonatkozott. Jobban akarta összehangolni a térség technikai és adminisztratív infrastruktúráját. Egyebek mellett gesztusokat akart tenni a térségben nagy számban élő nemzetiségi kisebbségek irányában is. A terve hosszú távú célja egy közép–európai gazdasági egység felé történő haladás volt, amely a jövőben akár vámuniót is alkothatott volna.[39] Ez a terv egészen 1937-ig szerepelt a különböző tárgyalások napirendjén, de végül nem valósult meg. Az események pedig teljesen más – a világ és a térség szempontjából jóval tragikusabb – irányt vettek. Németország növelni kezdte a térségen belüli gazdasági jelenlétét és egyúttal a politikai nyomását is. Csehszlovákia pedig egyre inkább elszigetelődött a térségben.

Hodža 1938 szeptemberéig, azaz müncheni válságig volt miniszterelnök. A válság napjaiban Syrový tábornok váltotta őt fel ezen a poszton. A volt kormányfő először visszavonult, aztán elment Svájcba, ahol az egészségét próbálta rendbe hozni. Az emigráns politikában 1939-ben kezdte aktivizálni magát, akkor már Párizsban, amely Franciaország eleste előtt a különböző európai emigránsok gyülekezőhelye volt. Az emigráció kezdetén Hodža kritikus volt a lemondott államfő, Beneš korábbi kül– és belpolitikájával szemben. Az utóbbi kritika főleg a cseh–szlovák kapcsolat kezelésére vonatkozott, hiszen Beneš közismert volt hajthatatlan centralizmusáról és arról is, hogy a csehszlovák nemzetegységet tudományos tényként kezelte. Ezzel szemben Hodža egyre inkább úgy látta, hogy Szlovákiának valóban szüksége van közjogi autonómiára. Ebből logikusan következett, hogy elfogadta a szlovák autonomisták által 1938. október 6-án kikiáltott autonómiát, amelyet egyébként nemcsak a szlovák demokratikus politikusok többsége, hanem az akkori prágai kormányzat is tudomásul vett. Végül is az autonómia mögött a szlovák politikai pártok zsolnai megállapodása és a prágai parlament döntése állt.[40] Hodža azonban egyáltalán nem volt a szlovák önállóság híve, hiszen pontosan tisztában volt azzal, hogy egy ilyen kisállam mennyire kiszolgáltatott lesz a nagyhatalmaknak, illetve a szomszédoknak, valamint kételyei voltak a német élettérhez alkalmazkodó kisállamok demokratizmusát illetően is.

Az emigráns politika színpadára a második világháború hivatalos kitörése után lépett, amikor Lengyelország megtámadása után Nagy–Britannia és Franciaország is hadba lépett. A csehszlovák emigrációt szervező volt államfő Beneš viszont akkor (a fenti okokból is kiindulva) igyekezett mellőzni a volt kormányfő Hodža személyét az emigráns szervek kreálása során. Ezért 1939. november 22-én Hodža néhány más

---

[39] ZEMKO, Milan: *Stredná Európa v politických koncepciách Milana Hodžu a Edvarda Beneša za druhej svetovej vojny*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 328–329.

[40] MICHÁLEK, Slavomír: *Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939–1941*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 305.

szlovák emigráns politikussal együtt Párizsban megalakította a Szlovák Nemzeti Tanácsot. Ebben egyebek mellett az emigrációban lévő mérsékelt néppártiak is helyet foglaltak, mert a volt kormányfő szerint ezt a szárnyat sem lehetett kihagyni a demokratikus szlovák emigráció szervezéséből.[41] Ez a szerv nem foglalt állást a csehszlovák államisággal szemben, de a szlovákok helyét a jövőben újjászerveződő államban teljesen másként látta, mint a Beneš körül szerveződő csoport. Később a szervezkedéséhez olyan csehszlovák csoportok is csatlakoztak, amelyek elégedetlenek voltak a volt államfő politikai irányvonalával.

A két politikus között komoly küzdelem kezdődött el, amelyből végül Beneš került ki győztesen. Sőt, az államfőnek nemcsak Hodžát, hanem egy másik szlovák politikust és diplomatát, a hosszú éveken át párizsi követként szolgáló Štefan Osuskýt[42] is sikerült marginalizálni, aki kezdetben Hodža szövetségese volt és 1939-ben központi szerepet játszott a csehszlovák állam külföldi továbbélésének szimbolizálásában, valamint az emigráns fegyveres erő szervezésében. Teljesen ugyan Beneš sem tudta mellőzni Hodžát, hiszen az emigrációban ő volt a második legfontosabb egykori közjogi méltóság, de csak az emigráns parlamentiképviseleti szervként formálódó, egyébként korán súlytalanná váló Nemzeti Tanács alelnöki posztjával bízta meg. Hodža ugyan elfogadta ezt a posztot, de ténylegesen már nem vett részt a szerv munkájában.[43] Ettől függetlenül1940-ben és 1941 első felében még Nagy–Britanniában maradt, ahol népszerűsíteni próbálta a koncepcióit, de a Beneš vezette csehszlovák emigráns szervek stabilizálásával és szövetségesek általi elismerésével fokozatosan elvesztette a mozgástér maradékát is. Végül 1941 őszén az USA-ba távozott, ahol egészen az 1944-ben bekövetkezett haláláig élt. Itt sem volt passzív, de egyrészt egyre súlyosabb egészségügyi problémákkal küszködött, másrészt már nem állt mögötte számottevő és reprezentatív politikai csoport. Az amerikai külügyminisztériumban főleg a szovjetbarát politikával szemben bizalmatlan konzervatívabb diplomaták támogatták őt, illetve nagyon jó kapcsolatokat ápolt a közép–európai együttműködés és integráció gondolatában érdekelt politikusokkal, egyebek mellett Jászi Oszkárral is, aki régi ismerőse volt. Jó kapcsolatokat tartott fenn Richard Nicolas Coudenhove–Kalergival, sőt, ő lett Csehszlovákia képviselője abban a Páneurópai Bizottságban, amely New Yorkban az ötödik páneurópai kongresszust szervezte.

Hodža ugyanis az integrált Közép–Európát köztes lépésnek tekintette az európai integrációhoz vezető úton.[44] Továbbra is három – számára teljesen összefüggő – fő kérdés foglalkoztatta: egyrészt a cseh–szlovák

---

[41] Uo. 309. Ugyanakkor érdekes, hogy Osuský nem lett tagja a Hodža féle Szlovák Nemzeti Tanácsnak. Uo. 310.

[42] A kapcsolatukról lásd az előző lábjegyzetben említett tanulmányt.

[43] LUKÁČ: 36.

[44] Uo. 37.

viszony igazságos, a szlovákok számára méltányosabb (akár föderatív típusú) megoldása; másrészt a félelem a náci Németországtól és a növekvő befolyású, a Közép–Európába benyomuló Szovjetuniótól; harmadrészt pedig az ennek ellensúlyozásaképpen szorgalmazott közép–európai föderalista összefogási tervek kidolgozása. Már az 1939-ben Párizsban megtartott programadó beszédében, amely az Ambasador Hotelben hangzott el, kiállt a válságba került demokratikus elvek megtartása mellett és óvott a barna és vörös színezetű antidemokratikus veszélyektől. Elutasította az osztályharc elméletét is és a Moszkvából sugallt *„demokrácia"* felfogást. Amíg fő vetélytársa, Edvard Beneš az emigrációban Csehszlovákia számára megint erős szövetségeseket keresett Közép–Európától keletre és nyugatra egyaránt, továbbá egyre inkább volt hajlandó a csehszlovák biztonságot a szovjet támogatásra építeni, addig a München tapasztalatára támaszkodó Hodža szkeptikus volt azzal szemben,[45] hogy az esetleg újjászületett köztársaság csak a nagyhatalmi szövetségesek támogatásával építse biztonságpolitikáját. Az ő koncepciója a közép–európai nemzetek szolidaritásán, valamint föderatív típusú együttműködésén alapult.[46] Ez a gondolat népszerűvé tette a hasonlóan gondolkodó közép–európai emigráns körökben, és még inkább a növekvő európai szovjet befolyástól tartó amerikai, brit és francia diplomáciai körökben. A Szovjetunió náci Németország általi megtámadása, valamint az antifasiszta ellenállásban vállalt óriási szerepe azonban sok repedést okozott az ilyen koncepciók falán. Hodža 1941 utáni marginalizálódása sem volt a véletlen műve.[47]

Hodža eközben (nézetei tükrében nem véletlenül) az amerikai tartózkodása során folyamatosan komoly támadásoknak volt kitéve főleg a londoni csehszlovák emigráció többségi erőinek részéről. Sokszor azzal vádolták, hogy együttműködik Habsburg Ottóval és előkészíti a Habsburgok vezette Közép–Európa újjászervezését, ami nem volt igaz. Az ös--szemosás alapjául itt a közép–európai tervek és elkötelezettségek szolgáltak.[48] Nyilván a Szovjetuniónak sem tetszett a ténykedése. Hodža még

---

[45] A két politikus közötti koncepcionális különbségekről lásd átfogóan ZEMKO, Milan*: Stredná Európa* v politických koncepciách Milana Hodžu a Edvarda Beneša za druhej svetovej vojny. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 319–335.

[46] LUKÁČ: 34.

[47] Hodža emigrációs éveiről és koncepcióiról lásd még JABLONICKÝ, Jozef: *K politickémi pôsobeniu Milana Hodžu v emigrácii (1939–1944)*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 351–353. LUKÁČ, Pavol: *Milan Hodža a otázka habsburskej reštaurácie v emigrácii 1939-1944*. IN: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 355–374.

[48] Erről lásd LUKÁČ, Pavol: *Milan Hodža a otázka habsburskej reštaurácie v emigrácii 1939–1944*. In: PEKNÍK, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža – štátnik a politik*. ÚPV SAV, Bratislava, 2002. 355–374.

élete utolsó évében is memorandumot írt az amerikai külügyminisztériumnak az *Europe at the Crossroads* címen. Ebben a terjeszkedő Sztálin növekvő európai befolyásától óvta az amerikai diplomatákat. Közben folyamatosan dolgozott második legfontosabb művén, a közép–európai föderáció gondolatával foglalkozó *Federation in Central Europe. Reflections and Reminiscences* című munkán. Ebben jelent meg a közép–európai népek együttműködésének múltjára és jövőjére vonatkozó nézeteinek döntő része. Magyarul ez a könyv a *Szövetség Közép–Európában* címmel jelent meg 2004-ben.[49] Milan Hodža 1944. június 27-én halt meg az amerikai Clearwaterben. Az állam halottjaként hivatalos tiszteletadással temették el Chicagóban,[50] de a földi maradványait 2004-ben, tehát már a rendszerváltás után és az önálló és demokratikus Szlovákia idején hazaszállították, ahol az állam legfontosabb közjogi méltóságai jelenlétében újratemették. Az ismert és elismert Milan Hodža mai napig a szlovák koncepciózus és demokratikus politikusok képzeletbeli panteonjában áll.

[49] HODŽA, Milan: *Szövetség Közép–Európában*. Kalligram, Pozsony, 2004.
[50] LUKÁČ: 38.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Hevő Péter

A korlátozott terjeszkedés Helmut Kohl és Közép–Európa

Abstract

Central Europe as a region played an important role in Helmut Kohl's career and politics. At the beginning of his chancellorship, from 1982 he pursued Ostpolitik, a policy of détente between East and West, which was initiated by his predecessors, Willy Brandt and Helmut Schmidt. After the fall of the Berlin Wall, he had to assure his Western partners as well as the East-European countries, that unified Germany would not be willing to achieve European hegemony. First of all he confirmed that historically German territories east of the Oder-Neisse line were definitively part of Poland, therefore a German–Polish border treaty was signed in November 1990. After the reunification, Germany became the number one trading partner for most of the Central and East European countries, so these were slowly being drawn into the German sphere of economical influence. Kohl was also a central figure in the eastern enlargement of the European Union and supported the process of including new member states in NATO, particularly the so-called Visegrád Group. During the Balkan conflict Kohl's government led the effort to push of international recognition of Croatia and Slovenia, after the states declared independence. In this way Bonn wanted to act as an indepentent, sovereign state, and to pressurize other European governments to do the same. But instead of a peaceful transformation of Yugoslavia, a war broke out, and due to this fiasco, Kohl returned to European multilateral crisis management and solutions. The aim of the paper is to define the elements of Helmut Kohl's foreign policy towards Central Europe during his 16-year tenure as the longest serving chancellor of modern Germany.

Keywords: Central Europe; Helmuth Kohl; Oder-Neisse line; Visegrád Group; NATO; Ostpolitik;

2017. július 1-jén Helmut Kohltól végső búcsút vettek az Európai Parlament strasbourgi épületében, ezzel ő lett az első olyan politikus, akit európai uniós szintű gyászszertartással tiszteltek meg. A ceremónia után az egykori kancellár földi maradványait szülővárosából, Ludwigshafenből a Rajna folyón végső nyughelye, Speyer felé szállították.[1] A jelenlegi

[1] A történet érdekes mellékszála, hogy a szállítást az az *MS Mainz* nevű hajó végezte, amelyet a *Hungáriából* építettek át, tehát abból a jachtból, amelyet Adolf Hitler ajándékozott Horthy Miklósnak a 75. születésnapja alkalmából, és amelyért állítólag a kormányzó finoman szólva sem lelkendezett. Az ajándékozásról bővebben:

állam– és kormányfők – mint Angela Merkel, Emmanuel Macron, Dmitrij Medvegyev – mellett szép számban jelentek meg közép–európai államok egykori és jelenlegi politikusai, hogy tiszteletüket tegyék az elhunytnak, hiszen Kohl tevékenysége nem csak Németország, hanem a közép–európai régió sorsát is jelentősen befolyásolta. A strasbourgi búcsúztatón Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke lengyelként és gdańskiként (amely városnak Kohl a díszpolgára volt) kiemelte, hogy az egykori kancellár a berlini fal leomlásáról egy varsói látogatása során, nem pedig az NSZK-ban szerzett tudomást.[2] Jean–Claude Juncker, az Európai Bizottság elnöke pedig egy történetet idézett fel: 1997. december 13-án, amikor az Európai Tanács luxembourgi ülésén döntés született a keleti bővítésről, a közös ebéden Kohl meghatódva kijelentette, hogy hálás, amiért a sok szenvedés után, amelyet Németország Európára hozott, megérhette az egyesülés történelmi pillanatát. *„Ezután elhallgatott, és perceken át sírt. Nem ő volt az egyedüli. Senki sem szégyellte a könnyeit."*[3] Érdekes, hogy az EU két legmagasabb rangú tisztségviselője az egykori kancellár politikai karrierjének számtalan állomása és az azokat körülvevő anekdoták közül éppen a Közép–Európához fűződő viszonyra fektették a hangsúlyt beszédeikben. Ez nem csak a mára vonatkozóan hordoz magában politikai üzenetet, hanem jól tükrözi a Kohl–korszak alatti német külpolitika megítélését. Helmut Kohl pályafutásában és politikájában Közép–Európának kiemelt szerep jutott, akárcsak a régió életében annak, hogy az 1989/1990-es politikai földcsuszamlás idején ő állt az NSZK élén.

Ki alakítja a német külpolitikát?

Mielőtt rátérnénk Kohl Közép–Európa–politikájának főbb elemeire, tekintsük át röviden, miként működik a Németországi Szövetségi Köztársaság külügyi döntéshozatala. Ezen terület irányítása alapvetően három intézmény, a Külügyi Hivatal, a Szövetségi Védelmi Minisztérium és a Szövetségi Kancellári Hivatal között oszlik el. Utóbbit 1949. szeptember 16-án állították fel, és annak ellenére, hogy 1951-től ismét működött a Külügyi Hivatal, Konrad Adenauer kancellár továbbra is külügyminiszter maradt, és egészen 1955-ig a Kancellárián folyt a félszuverén NSZK külügyeinek irányítása.[4] 1955 után a hivatalban lévő kancellárok továbbra

---

KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig,* Magvető, Budapest, 1978. 635–636.

[2] ACKERET, Markus: *Wie Helmut Kohl Europa formte*. IN: Neue Zürcher Zeitung – online, 2017. július 1. https://www.nzz.ch/international/abschied-vom-altkanzler-in-strassburg-wie-helmut-kohl-europa-formte-ld.1303831 (2017.10.5.)

[3] BIRNBAUM, Robert – GRABITZ, Markus: *Europa ist im Abschied vereint, Der Tagesspiegel* – online, 2017. július 1. http://www.tagesspiegel.de/politik/helmut-kohl-der-weg-vom-erhabenen-zum-banalen-faellt-in-strassburg-kurz-aus/ 20007534-3.html (utolsó elérés: 2017.10.5.).

[4] BUSSE, Volker: *Bundeskanzleramt und Bundesregierung. Aufgaben, Organisation, Arbeitsweise,* C. F. Müller Verlag, Heidelberg, 2005. 23.

sem szívesen adták ki a külpolitikát teljes mértékben a kezükből, annak ellenére sem, hogy az 1966-os nagykoalíció óta a Külügyi Hivatal élére rendszerint a kisebbik kormánykoalíciós partner választ a soraiból vezetőt.[5] Ez betudható annak, hogy a külpolitika gyakran a kormányfők számára is vonzó területet jelent, emellett nem engedhették meg maguknak, hogy az esetleges sikerek gyümölcseit kizárólag a másik párt arassa le.

Azt, hogy a külpolitika alakulásában a politikai–intézményi és a strukturális tényezőkön kívül a politikai döntések meghozatala, ezzel együtt a személyes tényezők milyen szerepet játszanak, Karl–Rudolf Korte vizsgálta a német kancellári rendszeren keresztül.[6] Korte szerint a *„kancellári demokráciában"* alapvetően a kancellár határozza meg a politika irányvonalait. Ebben támogatja őt az Alaptörvény által lefektetett kormányalakítási joga és vezetői kompetenciája, de a hatalom gyakorlása az ő konkrét és individuális kormányzási stílusától függ.[7] Ez a stílus, a személyiségi jegyek az olyan krízishelyzetekben kerülnek előtérbe, amikor gyorsan és határozottan kell cselekedni, amikor az események nem a megszokott mederben folynak, precedens nélküli esetek adódnak, mint ahogyan például az 1989/1990-es folyamatok alatt történt. Helmut Kohl ezen két év alatt olyan *„államférfiúi"* képességeket mutatott fel, amikor a Bundestagot, a koalíciós partnereit és főleg a nagyhatalmakat a német kérdésben maga mellé állította, amelyekkel világtörténelmet írt, és amelyeket korábban talán senki sem tulajdonított neki.[8] Kohl ugyanis, akit az 1980-as évek közepéig *„tipikusan belpolitikusként"*, sőt a szó nem túl hízelgő értelmében *„provinciálisként"*, egy *„egyszerű rajna–vidék–pfalziként"* tartottak számon[9], csak lassan, idővel kóstolt és tanult bele a külpolitikába. Az már viszonylag gyorsan kiderült, hogy a folytonosság az

---

[5] Mivel a Szabaddemokrata Párt (*Freie Demokratische Partei*, F.D.P.) évtizedeken át részt vett a kormánykoalíciókban, 1969 és 1998 között, majdnem harminc éven át az országnak szabaddemokrata külügyminisztere volt.

[6] KORTE, Karl–Rudolf: *Kommt es auf die Person des Kanzlers an? Zum Regierungsstil von Helmut Kohl in der „Kanzlerdemokratie" des deutschen „Parteienstaates"*, IN: Zeitschrift für Parlamentsfragen, 29. évf., (3/1998), 387–401.

[7] KORTE, Karl–Rudolf: *Bundeskanzleramt*, IN: SCHMIDT, Siegmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (szerk.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik,* VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2013. 204.

[8] FRÖHLICH, Stefan: *„Auf den Kanzler kommt es an": Helmut Kohl und die deutsche Außenpolitik. Persönliches Regiment und Regierungshandeln vom Amtsantritt bis zur Wiedervereinigung*, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2001. 111.

[9] A Kohl iránti kritika egyik zászlóvivője kétségtelenül a *Der Spiegel* című hetilap volt, amelynek szerkesztősége több évtizeden át kemény csatákat vívott a kancellárral. Hatalomra kerülésekor például egy olyan cikkel üdvözölték, amely szerint a megjelenése, a beszédstílusa és a mondanivalója *„minden mást eszünkbe juttat a méltóságteljesen kívül"*. KARASEK, Hellmuth: *Der sprachlose Schwätzer*, IN: Der Spiegel, (43/1982), 1982. október 25. 248.

1982-es fordulat[10] után az új kancellár alatt is megmarad. Ezt nemcsak Hans–Dietrich Genscher személye biztosította, aki a szociáldemokrata–szabaddemokrata koalíció bukása után is a Külügyi Hivatal élén maradt, hanem a keresztény demokrata vezetők álláspontja. A Kohl–kormány ugyanis folytatta a nyugatnémet külpolitika jól bevált két elemét: a szovjetek afganisztáni bevonulása és Ronald Reagan offenzív retorikája ellenére kitartott az enyhülés politikája mellett, miközben a realitásokat figyelembe véve, a Bundeswehr erejét és az NSZK biztonságát is folyamatosan növelte.[11] A kancellárnak alapvetően két víziója volt, a német újraegyesülés és az európai integráció elmélyítése. A Németország–politika már korábban is köztudottan *„a főnök ügye"* volt, tehát nem a külügyminiszteré, de Kohl alatt a Szövetségi Kancellári Hivatal az európai ügyekre is igyekezett egyre inkább rátelepedni.[12] Genscher számára ezt jól jelezte, hogy a korábbi hagyományokat felrúgva Kohl a Kancellári Hivatal külpolitikai osztályának élére nem a külügyminisztérium egy magas rangú hivatalnokát nevezte ki, hanem Mainzból érkezett tanácsadóját, Horst Teltschiket. De miben nyilvánult meg pontosan a *„kohli külpolitika"*, és ezen belül milyen szerep jutott Közép–Európának?

Az Ostpolitik – és azon túl

A *„politika fejedelme",* ahogyan Németh István és Horváth István közös könyvükben Kohlt nevezik[13], abba a generációba tartozott, amely elég idős volt ahhoz, hogy a második világháború borzalmait a saját szemével láthassa, de túl fiatal ahhoz, hogy azokban aktívan részt is kellett volna vennie. Kohl 1930-ban született Ludwigshafenban, majd a háború után amellett, hogy történelmet, államjogot és politikát hallgatott az egyetemen, az újonnan alapított keresztény demokrata párt, a CDU ranglétráját is megmászta. Harminckilenc évesen már Rajna–vidék–Pfalz tartomány miniszterelnökévé választották, majd két komolyabb vereség[14] után 1982-ben megkezdte 16 éves kormányfői munkáját.

---

[10] Miután először a koalíciós partner F.D.P., majd a saját pártja is kihátrált Helmut Schmidt kancellár mögül, 1982. október 1-jén a Bundestag konstruktív bizalmatlansági indítvány útján eltávolította őt hivatalából, és Helmut Kohlt választotta kancellárrá.

[11] GÖRTEMAKER, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története*, Korona Kiadó, Budapest, 2003. 710.

[12] *Fröhlich*, Stefan: *„Auf den Kanzler kommt es an" – Helmut Kohl und die deutsche Außenpolitik. Persönliches Regiment und Regierungshandeln vomt Amtsantritt bis zur Wiedervereinigung*, Schöningh, Paderborn, 2001. 187–258.

[13] HORVÁTH István – NÉMETH István: *... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990),* Magvető, Budapest, 1999. 186.

[14] Az első súlyos politikai vereségét 1971-ben szenvedte el, amikor Rainer Barzellel szemben alulmaradt a CDU pártelnöki tisztségének megszerzésében. Öt évvel később viszont már ő volt a CDU/CSU kancellárjelöltje, és annak ellenére, hogy a szavazatok 48,6%-át szerezte meg, ismét egy SPD-F.D.P. kormánykoalíció alakult.

A hidegháború utolsó évtizedében a szocialista államokkal szemben folytatta az elődei, Willy Brandt és Helmut Schmidt által lefektetett Ostpolitikot. Ez azért volt meglepő, mert a CDU/CSU az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején még képtelen volt kilépni Konrad Adenauer árnyékából, és mereven elutasította a szociálliberális koalíció új keleti politikáját.[15] Sőt, az NDK-val fennálló kapcsolatok Kohl alatt intenzívebbé váltak, olyannyira, hogy bár fogcsikorgatva, de 1987 szeptemberében Erich Honecker állam– és pártfőnököt hivatalos ceremónia keretein belül fogadta Bonnban. Az 1960-as évek második felében, az 1970-es évek elején a nyugatnémetek keleti nyitásának és a kedvező nemzetközi helyzet miatt az NSZK vált a KGST–tagállamok legfontosabb nyugati kereskedelmi partnerévé, de utóbbiak súlyos eladósodása és az általuk bevezetett import–megszorítások miatt a gazdasági kapcsolatok az 1980-as években stagnáltak.[16]

Helmut Kohl életének fő művével, a német újraegyesítéssel terjedelmi okokból nem áll módunkban részletesen foglalkozni, ehelyett nézzük meg a folyamat két, magyar és lengyel vonatkozását röviden. Magyarország már az 1980-as évek elején, a súlyos gazdasági krízis közepette, fizetőképességének megőrzése érdekében kereste az NSZK kegyeit, ami természetesen ekkor még nem jelentette a szovjet vonallal való szakítást. Az 1984-ben bonni nagykövetté kinevezett, közgazdász végzettségű Horváth István ebben nagy szerepet játszott, aki nemcsak egy kiterjedt kapcsolati hálót épített ki a nyugatnémet politikai és gazdasági elit körében, hanem komoly erőket fektetett a jelentősebb sajtóorgánumok (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Die Welt*) Magyarország mellé állításába is. Persze idővel kiderült, hogy a magyar közeledés elsősorban egy kétmilliárd márkás kamatmentes hitel kivívását szolgálja, és ez Helmut Kohlt is egy érdekes dilemma elé állította: hitelben részesítsenek egy szocialista államot, amelyhez egyébként különösebb gazdasági érdekük nem fűződik? De fordítsuk meg inkább a kérdést: megengedheti-e magának az NSZK, hogy ne segítsen Magyarországnak, ezzel veszélyeztetve az ottani, bizonyára reformokra hajlandó vezetés hatalmát, amelynek félreállítása akár az egész keleti blokkra, így az NDK-ra, egyszersmind a német kérdésre is hatással lehet? Kohl ügyesen pókerezett – a befektetés, az *„országmentő hitel”*[17], ahogyan Horváth István a visszaemlékezéseiben nevezi, 1989-ben bőségesen megtérült. Ez megnyilvánult egyrészt abban, amikor a

[15] Heinrich August Winkler írta ezzel kapcsolatban: *„Ahogyan a szociáldemokratáknak Adenauer nyugati integrációjának talaján kellett állniuk, mielőtt Willy Brandt először külügyminiszter, majd kancellár lehetett volna, úgy az uniós pártoknak is el kellett fogadniuk Brandt keleti szerződéseit, mielőtt újra hatalomra kerülhettek volna.”* WINKLER, Heinrich August: *Németország története a modern korban*, II. kötet, Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 587. (WINKLER (2005).

[16] ASH, Timothy Garton: *Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent*, Carl Hanser Verlag, München – Wien, 1993. 360–361.

[17] HORVÁTH István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991,* Corvina, Budapest, 2009. 67. (HORVÁTH (2009).

magyar kormány fokozatosan megnyitotta nyugati határait a keletnémet menekültek előtt, ezzel lényegében egy újabb döfést mérve az ezer sebből vérző NDK-ra. Másrészt pedig személy szerint Helmut Kohlnak, aki 1989 nyarán–őszén egy, a CDU-n belüli nyílt konfrontációban találta magát, amelynek tétje a pártelnöki pozíciója volt. Azzal, hogy Horn Gyula külügyminiszter a magyar határnyitás bejelentését szeptember 10-ére, közvetlenül a CDU országos pártkongresszusa előttre tűzte ki, Kohl óriási külpolitikai sikert aratott, és a párton belüli ellenfeleit hosszú időre elhallgattatta. *„Miniszterelnök Úr, soha nem feledjük el, amit Magyarország e napokban értünk tett”* – olvasható a kancellár táviratában, amelyet Németh Miklós miniszterelnöknek küldött e napokban.[18] Hálája valóban sokáig – vélhetően a haláláig – kísérte Magyarországot.

A lengyelek reakcióit ekkor teljesen más okból figyelte élesen a kancellár. Az mindenképpen dicséretes volt, hogy Lengyelország – Magyarországhoz hasonlóan – a reformfolyamatok élén járt, és 1989 nyarán az a Tadeusz Mazowiecki alakított kormányt, aki már az 1960-as évek óta felszólalt a német–lengyel kiegyezés érdekében.[19] Kohl néhány hónappal később, 1989 novemberében már meg is látogatta az új lengyel miniszterelnököt, és 9-én – a berlini fal leomlásának napján – kijelentette, hogy az NSZK-nak a második világháború után három országgal kell kiegyeznie, ebből kettővel (Franciaországgal és Izraellel) már sikerült, a keleti szomszéd még hátra van. *„A sokat hangoztatott »testvériség« az NDK és Lengyelország között a gyanakvást nem hogy enyhítette volna, de még fokozta is”* – fűzte hozzá.[20] A nagy kiegyezésnek azonban volt egy neuralgikus pontja, a határkérdés. Kohl emiatt kettős nyomás alá került: a saját pártján belül még mindig erős volt az egykor Kelet–Poroszországból és Sziléziából elüldözöttek lobbija, akik nem tekintették véglegesnek az Odera–Neiße–vonalat, a lengyelek ugyanakkor nyugati határaik rendezését tették az újraegyesítéshez való hozzájárulásuk feltételévé. Ebben a kérdésben Genscher és Kohl sokáig eltérő véleményen voltak: a külügyminiszter hajlott Mazowiecki követeléseinek[21] teljesítése felé, a kancellár viszont az újraegyesítés utánig húzta volna a határok elismerését.[22] Hosszas vívódás után Kohl végül részlegesen félresöpörte korábbi

---

[18] Helmut KOHL: *Németország egységét akartam,* Zrínyi kiadó, Budapest, 1998. 54. (KOHL (1998).

[19] KERSKI, Basil: *Polen,* IN: SCHMIDT, Siegmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (szerk.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2013. 406. (KERSKI (2013).

[20] KOHL (1998): 76.

[21] 1. Lengyelország részt vehessen a kettő plusz négyes tárgyalásokon. 2. Részt vehessen ezen kívül minden, a biztonsággal kapcsolatos vitában. 3. A német egység előtt folyjanak tárgyalások és szülessen megegyezés egy határegyezményről, amelyet utólag az egész német kormánynak ratifikálnia kell.

[22] Helmut KOHL: *Bericht zur Lage der Nation im geteilten Deutschland, 8. November 1989,* IN: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung Nr.

nézeteit, hiszen nem csak a lengyeleket támogató François Mitterand[23] és a közvetíteni próbáló George Bush[24] részéről került nyomás alá, hanem először a koalíciós partner F.D.P., majd pedig már a saját pártja felől is. Az áthidaló megoldás végül az lett, hogy Lengyelországot is meghívták a kettő plusz négyes tárgyalásokra, de csak azokra, amelyeken a jövendőbeli Németország keleti határairól volt szó.[25] A külügyminiszterek megbeszéléseinek harmadik, párizsi fordulóján megegyeztek arról, hogy a határkérdést felvegyék a tárgyalások nemzetközi jog szerint kötelező erővel bíró záródokumentumai közé.[26] Ezzel Varsót némiképp megnyugtatták, és az újraegyesítés előtti egyik legfőbb akadályt Kohl átlépte.

Egy újabb Mitteleuropa–terv?

Az 1990. október 2-áról 3-ára virradó éjszakán Németország-szerte méltóságteljes, ámde nagyon visszafogott ünneplésre került sor. A németek ezzel is üzenni akartak: itt nem egy európai hegemóniára törekvő új birodalom születéséről van szó, hanem egy szétszakított, békés nép tagjainak egymásra találásáról. Richard von Weizsäcker szövetségi elnök a Berlini Filharmónia épületében tartott állami ünnepségen is erről beszélt: *„A németek most először nem jelentenek vitás pontot Európa napirendjén. Egységünket senkire sem kényszerítettük rá, az békés megállapodás eredménye. Annak az összeurópai történelmi folyamatnak a része, amely a népek szabadságára és kontinensünk új békerendjére irányul… A mai napon a német nemzet elfoglalja megbecsült helyét Európában … Németország újraegyesítése más, mint az NSZK puszta kibővítése. Elérkezett a nap, amelyen a történelemben először egész Németország megtalálja tartós helyét a nyugati demokráciák körében.”*[27]

123, Bonn 1989. http://www.chronik-der-mauer.de/material/180399/bericht-der-bundesregierung-zur-lage-der-nation-im-geteilten-deutschland-8-november-1989 (utolsó elérés: 2017.10.7.).

[23] TELTSCHIK, Horst: *329 sorsfordító nap. A német újraegyesülés – belülről,* Antall József Tudásközpont, Budapest, 2015. 138.; 156. 1990 márciusában el is hangzott egy feszültséggel teli telefonbeszélgetés Kohl és Mitterand között a német– lengyel határok azonnali elismeréséről. *„Abban a pillanatban az volt az érzésem, mintha feléledt volna a kisantant, értve ezalatt Franciaország és Lengyelország közös politikáját a weimari köztársaság idején”* – mondta erről később a kancellár. KOHL (1998): 195.

[24] Kohl és Bush tárgyalása 1990. február 24-én, Camp Davidben, IN: KÜSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (szerk.): *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik,* München, Oldenbourg, 1998. 863.

[25] PFETSCH, Frank R.: *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Adenauer zu Merkel*, Wochenschau Verlag, Schwalbach, 2011. 149. (PFETSCH).

[26] Erklärung zum Abschluß der dritten Runde der Zwei-plus-Vier-Verhandlungen, abgegeben vom Bundesminister des Auswärtigen der Bundesrepublik Deutschland, Hans-Dietrich Genscher, in Paris am 17. Juli 1990, IN: Europa-Archiv (45/1990), D352.

[27] Weizsäcker szövetségi elnök beszéde: http://www.bundespraesident.de/ Shared-

Az újraegyesítéssel felborult az egyensúlyi helyzet Európában? Ez kétségtelen. Margaret Thatcher 1990. márciusi, hírhedt chequersi találkozóján[28] a jelen lévő történészekkel megállapította: *„Nem tételezhetjük fel, hogy az egységes Németország éppolyan kényelmesen illeszthető Nyugat–Európába, mint az NSZK. Növekedni fog a hajlam arra, hogy ismét feltámasszák a Közép–Európa–tervet, amelyben Németország játssza a közvetítő szerepet Kelet és Nyugat közt."*[29] Ugyanakkor Helmut Kohl 1989 ősze óta folyamatosan hangoztatta, hogy a szomszédoknak nincs mitől tartaniuk, hiszen a jaltai világrendben lefektetett játékszabályokat továbbra is be kívánják tartani. 1990 júliusában Kohl és Mihail Gorbacsov kaukázusi tárgyalásain, ahol a hegyi levegő miatt *„sok minden világosabban és tisztábban"* látszott[30], több milliárd márka *„fejlesztési hozzájárulás"* fejében a Szovjetunió beleegyezett az egyesült Németország NATO-tagságába, és ez is azt sugallta, hogy a megszülető ország nem kíván különutas ösvényekre térni egy hamis semlegességgel. De vajon milyen módon lehetne elkerülni azokat a hibákat, amelyeket száz évvel korábban vétett a Német Császárság, hogy a többi európai hatalom ne érezze magát a létében fenyegetve? Kohl és Genscher, majd a külügyminiszter lemondása után utódja, Klaus Kinkel válasza: folytatni a korábbi, nem véletlenül sikeres nyugatnémet külpolitika bizonyos elemeit, de közben óvakodni attól, hogy megsértsék a szovjet/orosz érdekeket. Bismarckhoz hasonlóan tehát Kohl is egy, Németország körüli szövetségi rendszer kiépítésén munkálkodott, ebből azonban a *„vaskancellárral"* ellentétben egyik nyugat–európai hatalmat sem kívánta kihagyni. Hiszen az egyre jobban elmélyítendő európai integráción belül Németország békés eszközökkel növelhette a már az 1970-es évek óta nyomasztó gazdasági fölényét, ezzel jólétet biztosítva állampolgárai számára. Az euró bevezetése óta pedig a burkolt árfolyamelőnynek hála sosem látott exporttöbletet produkál, és az ebből nyert bevételek révén Európa legnagyobb hitelezőjévé vált.[31] *„Minél európaibb a német politika, az annál inkább szolgálja a*

Docs/Reden/DE/Richard-von-Weizsaecker/Reden/1990/10/19901003_Rede.html (2017.10.8.) A beszédet magyar nyelven idézi: WINKLER (2005): 542.

[28] Az említett találkozóra a brit miniszterelnök négy történészt, Gordon Craiget, Fritz Sternt, Hugh Trevor–Ropert és Norman Stone-t, valamint két írót, Timothy Garton Asht és George Urbant hívta meg, hogy megvitassák a német újraegyesítés következményeit. Néhány hónappal később Thatcher magántitkárának a feljegyzései kiszivárogtak, és a német néplélekről szóló elemzések nagy felháborodást keltettek Bonnban. WINKLER (2005): 520.

[29] Charles Powell on the Chequers Meeting, 24 March 1999, IN: JAMES, Harold – STONE, Marla (szerk.): *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification,* New York, 1992. 233.; JARAUSCH, Konrad H. – GRANSOW, Volker (szerk.): *Uniting Germany. Documents and Debates 1944–1993,* Berghahn Books, Providence – Oxford, 1994. 130.

[30] Gorbacsov ismételgette ezt folyamatosan, mielőtt Moszkvából a német kancellárral áttették tárgyalásaik színhelyét a Kaukázusba. KOHL (1998): 257.

[31] Erről bővebben: STIGLITZ, Joseph E.: *The Euro. How a Common Currency*

német érdekeket" – mondta Genscher az újraegyesítés előtt.[32]

Az új Németország geopolitikai helyzete teljesen megváltozott a régi Nyugat–Németországéhoz képest. A hidegháború alatti nyugati világ peremvidékéről, ahol két ellenséges katonai tömb találkozott, ismét visszakerült Európa közepére, míg Oroszország még a két világháború közti pozíciójához képest is keletebbre csúszott. Az új *„Zentralmacht"*[33], ahogy Hans–Peter Schwarz, a CDU/CSU-hoz közel álló konzervatív történész nevezte, nagyobb területe, lakossága és gazdasági ereje ellenére beépített korlátokkal volt körülvéve: az ABC–fegyverekről le kellett mondania, hadseregének nagyságát 370 ezer főben maximalizálták, állandó ENSZ BT–tagságra hiába pályázott, erőforrásai egy komoly részét a keleti tartományok felzárkóztatására és Oroszország hitelezésére kellett fordítania, belpolitikailag pedig szintén erősen megosztott volt a világban betöltendő új szerepét illetően.[34] A szovjetek kelet–európai kivonulásával ki kellett dolgozni egy új Ostpolitikot, amelyet az új időkre tekintettel már Osteuropa–politiknak (Kelet–Európa–politika) vagy Mittelosteuropa–politiknak (Közép–Kelet–Európa–politika) neveztek, és alapvetően két elemből állt: olyan bilaterális kapcsolatok kiépítése ezen országokkal, amelyek nem sértik a nyugat–európai partnerek érdekeit; valamint multilaterális struktúrák keretein belül kiterjeszteni a nyugat–európai integrációt, amely addig is oly sikeresnek bizonyult.

A kétoldalú szerződések reneszánsza

Első lépésként a szuverenitásukat visszanyert országokban támogatni kellett a kommunista rendszerekből való békés átmenetet a stabil demokratikus intézményrendszer[35] és a működő piacgazdaság kiépítésének irányába. Németország elsődleges érdeke volt a térség országainak gazdasági és társadalmi stabilitását elérni, hiszen a határai mentén zajló állandó krízisek potenciális veszélyforrást jelenthettek a saját maga számára is: a sze-

---

Threatens the Future of Europe, W. W. Norton and Co., New York, 2016. 177–213.; magyar nyelven többek közt Dobozi István közgazdász foglalkozik e témával.

[32] Idézi: PFETSCH (2011): 165.

[33] SCHWARZ, Hans-Peter: D*ie Zentralmacht Europas. Deutschlands Rückkehr auf* die Weltbühne, Siedler Verlag, Berlin, 1994.

[34] Ehhez kapcsolódik az úgynevezett *„out-of- area"*-vita, amely a Bundeswehrnek a NATO határain kívül eső katonai szerepvállalásáról szólt. Az 1949. április 4-én aláírt Észak–atlanti Szerződés nem zárta ki a szövetség területén kívüli katonai jelenlétet, mivel úgy ítélték meg, hogy a tagállamok biztonsági érdekszférái nem korlátozódnak az országhatáraikon belüli térségre. A német politikai elit egy része azonban az ilyen bevetéseket az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek vélte, és legfeljebb egy alkotmánymódosítást követően tartotta volna elfogadhatónak. A vita először az 1980-as évek elején ütötte fel a fejét, majd eltérő intenzitással egészen az ezt tisztázó, 1994-es alkotmánybírósági ítéletig folyt.

[35] Hogy pontosan melyik országban melyik pártok és politikai formációk milyen anyagi és más jellegű nyugatnémet támogatásban részesültek a rendszerváltozások idején, még nem tisztázott.

génység, a tartós és magas munkanélküliség a határokon átnyúló bűnözést gerjesztheti, a helyi reformfolyamatokat megakaszthatja, és ez esetleg olyan politikai csoportosulások előretörését eredményezheti, amelyek ismét a Szovjetunió irányába kacsintgatnak.[36] Emellett nagyfokú migrációra kellett számítani, amelynek elsődleges célpontja Németország lehetett, amint az látszott is a délszláv háború idején, főleg annak boszniai szakasza alatt. Ez a földrajzi közelség azonban új lehetőségeket is rejtett magában, hiszen ha a régióban fizetőképes piacokat találnak, Németország válhat a gazdasági nyitás legfőbb haszonélvezőjévé. Mivel a nyugat–európai integráció kiterjesztése csak lassan mehetett végbe, és ahhoz volt néhány szava a többi tagállamnak is, Kohl eleinte a bilaterális kapcsolatok normalizálását tartotta szükségesnek. A kétoldalú szerződések politikája az 1970-es évek eleji első hullámhoz hasonló sorrendben ment végbe, így 1990 és 1992 között a Szovjetunióval, illetve Oroszországgal öt egyezményt, Lengyelországgal kettőt, Bulgáriával, Magyarországgal, Csehszlovákiával és Romániával pedig egyet–egyet írtak alá.[37]

Lengyelország

Röviddel az újraegyesítés után, 1990. november 14-én aláírták azt a német–lengyel határegyezményt, amelyben még a kettő plusz négyes tárgyalások alatt megegyeztek a felek, majd 1991. június 17-én Bonnban egy egyezményt a jószomszédi viszonyról és baráti együttműködésről.[38] Utóbbi arra kötelezte a feleket, hogy közös intézményeket alapítsanak (ennek gyümölcse lett a *Deutsch–Polnischer Jugendwerk* és a *Stiftung für deutsch–polnische Zusammenarbeit*),[39] Lengyelország elismerte az Oderától keletre lévő német kisebbség létét, és kimondta annak jogait a kulturális önállóságra, az NSZK pedig a saját területén élő lengyelek kulturális intézményeinek fejlesztését ígérte meg. A németek emellett kifejezték elköteleződésüket, hogy aktívan támogatják keleti szomszédjuk közelítését az Európai Közösség felé. E két fontos egyezményt követte számtalan kétoldalú megállapodás, 1997-től pedig nyugati mintára a két

---

[36] KESSLER, Ulrike: *Deutsche Europapolitik unter Helmut Kohl: Europäische Integration als „kategorischer Imperativ"?*, IN: MÜLLER- BRANDECK-BOCQUET, Gisela – KESSLER, Ulrike – LEUCHTWEIS, Nicole – SCHUKRAFT, Corina (szerk.): *Deutsche Europapolitik. Von Adenauer bis Merkel,* Springer Verlag, Wiesbaden, 2011. 163. (KESSLER (2011).

[37] PFETSCH (2011): 176.

[38] Az egyezmény a Külügyi Hivatal honlapján is elérhető: http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/334466/ publicationFile/ 3304/Nachbarschaftsvertrag.pdf (utolsó elérés: 2017.10.14.).

[39] A *Deutsch–Polnischer Jugendwerk* célja a két ország fiataljait közelíteni egymáshoz, így többnyire szakmai gyakorlatokat, csereprogramokat, továbbképzéseket szervez. A *Stiftung für deutsch–polnische Zusammenarbeit* pedig egy olyan alapítvány, amely közös német–lengyel projekteket támogat, úgymint találkozóhelyek, emlékművek építését, vagy például az infrastruktúra javítását.

kormány közt minden évben konzultációkra került sor. A lengyel gazdaság modernizálásával az ország a német befektetők egyik kedvenc célpontjává vált, így 1995 és 2004 között a kereskedelem volumene évente 15–20%-kal nőtt. Ezalatt Lengyelország lett – Japánt is megelőzve – Németország harmadik legfontosabb EU-n kívüli kereskedelmi partnere, fordítva pedig a németek a lengyelek első számú partnereivé léptek elő.[40]

Magyarország

„Magyarország verte ki az első követ a falból" – ismételgette az azóta elhíresült mondatát Helmut Kohl 1989 decemberében a magyar parlamentben.[41] *„Magyarország, a magyar vezetés most koncentráljon Németországra. Ők most hálásak, készek minden segítséget megadni Magyarországnak"* – ezt már Vernon Walters, az amerikaiak bonni nagykövete mondta egy héttel később Horváth Istvánnak.[42] Ezzel a lehetőséggel Horváth szerint az Antall József vezette kormány nem tudott élni, nem érzékelte a magyar–német kapcsolatokban rejlő történelmi lehetőséget.[43] Ettől függetlenül 1992. február 6-án aláírták a közös német–magyar egyezményt a baráti együttműködésről és európai partnerségről[44], Pécsett felállítottak egy konzulátust, 1992-ben pedig elindult a Magyar–Német Fórum, amely a német–magyar politikai, gazdasági, tudományos és kulturális együttműködés megvitatásának legfontosabb terepét szolgáltatta.[45]

Csehszlovákia és utódállamai

Csehszlovákiával már nem volt ilyen felhőtlen és problémamentes a viszony, főként a múlt terhei, köztük a szudétanémet kérdés miatt. Bár Václav Havel csehszlovák elnök 1990. január 2-i németországi látogatásának helyszínéül a csehek számára rossz emlékeket idéző Münchent választotta, és ott a németek 1945-ös elüldözését nyilváno-

---

[40] 2004-ben a lengyel exportcikkek harmada került Németországba és az importcikkek 24%-a származott a nyugati szomszédtól. KERSKI (2013) 410.

[41] KOHL (1998): 126.

[42] HORVÁTH (2009): 190.

[43] Magyarország egykori bonni nagykövete itt elsősorban az NSZK iránti adósság egy részének elengedésére, a magyar EK-tagság iránti lobbizásra, hosszú lejáratú hitelekre, a magyar kis– és középvállalkozások támogatására, oktatási centrumok finanszírozására, egy német-magyar közös bank felállítására, valamint különböző jellegű tanácsadásra gondolt. HORVÁTH (2009): 214. Hogy mindezek elérésére – főleg az EK-tagságra – mekkora reális esély adódott, kétséges, és arról csak a nyugatnémet források hozzáférhetősége után jutunk közelebb.

[44] www.budapest.diplo.de/contentblob/3414204/Daten/2063903/ Broschre_Vertragstext_2012.pdf (utolsó elérés: 2017.10.16.)

[45] A felváltva hol Budapesten, hol Berlinben rendezett, a térségben egyedülálló fórumot sajnálatos módon épp az idén (2017-ben) nem tartották meg, ezzel megszakítva egy 1992 óta élő hagyományt.

san elítélte, kártérítésről hallani sem akart.[46] Két évvel később, 1992 februárjában aláírták a német–csehszlovák jószomszédi és együttműködési egyezményt, amely – az 1973-ashoz hasonlóan – megerősítette az 1938-as müncheni egyezmény hatályon kívül helyezését, mindkét fél részéről kizárta az egymás iránti területi követeléseket, és elismerte a mindkét országban élő nemzeti kisebbségek jogait. Ezen szerződés is látványosan kerülte a kártalanítások ügyét, akárcsak az 1997. januári német–cseh nyilatkozat, így a problémák szőnyeg alá söprése mind a Protektorátus cseh áldozatainak hozzátartozói, mind az elüldözött szudétanémetek részéről éles visszhangot váltott ki. Az újonnan létrejött Szlovákiával kapcsolatban is óvatosak voltak a németek, folyamatosan kritizálva a miniszterelnök, Vladimír Mečiar fellépését a magyar kisebbséggel és politikai ellenzékével szemben.[47]

Románia és Bulgária

Bulgáriával az NSZK különösebb fennakadások nélkül megkötötte 1991. október 9-én az együttműködési és partneri egyezményt. Romániából a Ceaușescu-házaspár kivégzése után néhány hónap alatt több tízezer erdélyi szász menekült pánikszerűen Németországba, az exodust kiváltó okokat pedig Bonnban már 1990 közepétől szerették volna valamiképp orvosolni. 1992. április 21-én hasonló egyezményt írtak alá a németek Romániával, mint Bulgáriával, és ezen megállapodás kitért az ott élő németek kisebbségi jogaira is. Emellett 1995-ig a Szövetségi Kormány a szászokat 122 millió márka értékben részesítette a segítségnyújtás különböző formáiban.[48]

A balti államok

A baltikumi népek függetlenedési kísérleteit illetően Kohl eleinte nagyon óvatos volt, hiszen mégiscsak a Szovjetunió területén zajló fegyveres összecsapásokról volt szó.[49] A három balti állam, Litvánia, Lettország és Észtország elismerését majd csak a Gorbacsov elleni 1991. augusztusi puccs után kísérelték meg, szeptember 2-án pedig megnyílt a három német nagykövetség az említett országokban.

---

[46] DAUDERSTÄDt (2013): 427.

[47] *Unser Junge*, IN: Der Spiegel, 1994. szeptember 26. (39/1994.) 161.

[48] *Verband der Siebenbürger Sachsen, Anneli Ute Gabanyi: Geschichte der Deutschen in Rumänien*. IN: Informationen zur politischen Bildung. Heft 267, *„Aussiedler"* https://www.siebenbuerger.de/portal/land-und-leute/siebenbuerger-sachsen/ (utolsó elérés: 2017.10.18.).

[49] Kohl például a szovjet hadsereg 1991. januári litvániai katonai beavatkozására reagálva üzenetet küldött Gorbacsovnak, amelyben emlékeztette a *„Párizsi Charta Az Új Európáért"* című okmányban foglaltakra, de Gorbacsov megnyugtatta őt, miszerint a parancs nem tőle származott, és ő kizárólag politikai megoldásra törekszik. Helmut Kohl szövetségi kancellár beszéde a Bundestag 1991. január 14-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 12/2, Bonn, 1991. január 14. 24 (A) – 24 (B).

A közép-európai államokkal javuló kapcsolatokat mutatja, hogy az NSZK külkereskedelmén belül folyamatosan nőtt a régió aránya, olyan--nyira, hogy 2003-ban több áru érkezett a visegrádi négyekből Németországba, mint az Egyesült Államokból, és fordítva, az előbbi négy államba irányított német export is megközelítette az USÁ-ba szállítottat. Az alábbi táblázatban az 1990 és 1998 közötti, tehát az utolsó két Kohl-kormány alatti külkereskedelmi forgalmat láthatjuk.

Német behozatal a következő országokból	**1990**		**1998**	
	Millió német márka	Arány %-ban	Millió euró	Arány %-ban
Lengyelország	6 964	1,21	8 407	1,98
Csehszlovákia/ Csehország	4 423	0,77	8 785	2,07
Csehszlovákia/ Szlovákia			3 089	0,72
Magyarország	4 487	0,78	7 458	1,76
Visegrádi négyek	15 874	2,76	27 739	6,55
USA	37 220	6,49	34 924	8,24
Az összes import Németországba	573 479	100	423 451	100
Német kivitel a következő országokba	**1990**		**1998**	
	Millió német márka	Arány %-ban	Millió euró	Arány %-ban
Lengyelország	7 653	1,12	12 340	2,52
Csehszlovákia/ Csehország	6 484	0,95	9 583	1,96
Csehszlovákia/ Szlovákia			3 169	0,64
Magyarország	6 060	0,89	7 806	1,59
Visegrádi négyek	20 197	2,96	32 898	6,73
USA	47 006	6,90	45 888	9,39
Az összes export Németországból	680 857	100	488 370	100

Forrás: Statistische Jahrbücher BRD 1993, 2002. Közli: Dauderstädt, Michael: Mittel- und Osteuropa, IN: SCHMIDT, Siegmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (szerk.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2013. 430.

A régió legtöbb államának Németország vált az elsődleges kereskedelmi partnerévé, és már rövidtávon érződött a hatása, amikor egy–egy német óriásvállalat (például az Audi, Mercedes, Volkswagen) ipari parkot telepített valamelyikükbe. Gazdasági téren tehát német dominancia épült ki Közép–Európában, még azt is megkockáztathatjuk, hogy Né-

metország vált a keleti nyitás legfőbb haszonélvezőjévé.[50] A kereskedelem és gazdasági együttműködés kiterjesztéséhez, a német vállalatok kelet–európai befektetéseinek biztonságosabb megvalósításához azonban még nagy segítséget jelentett volna ezen országok bevonása az olyan nemzetközi szervezetekbe, amelynek Németország is tagja volt, főleg az éppen ekkoriban elmélyülő Európai Unióba.[51] Térjünk rá röviden Berlin multilaterális kapcsolataira a közép–európai államokkal.

Németország mint Közép–Európa „ügyvédje"

Helmut Kohl kifejezetten ügyesen kapcsolta össze a német gazdasági és politikai érdekeket saját *„szívügyével"*, az európai egyesülési folyamattal. Ennek első szakaszaként, kancellári pályája kezdetén próbált túllépni a még az 1980-as évek elejére is jellemző *„euroszklerózison"*, és a franciákkal karöltve megreformálni az Európai Közösséget. Az újraegyesítés után az úgynevezett német kérdést egy mélyebb európai integráció keretében kívánta megoldani, amely mellett az Európai Unió keleti bővítése nagyon fontos, ám csak másodlagos szerepet játszott, hiszen még a déli tagállamok felzárkóztatása is csak lassacskán haladt. A közép– és kelet–európai rendszerváltozások hajnalán, tehát amikor már kezdtek körvonalazódni az ehhez szükséges politikai feltételek, víziójának rögtön hangot is adott. 1989. november végi tíz pontos programjában megemlíti a keleti bővítést: *„Az Európai Közösségnek nem szabad az Elbánál véget érnie, hanem meg kell tartania a nyitottságát Kelet felé. Csak ebben a tekintetben válhat – és a tizenkettek Európáját mi mindig is csak részlegesnek, nem pedig teljes egésznek tekintettük – az Európai Közösség egy széleskörű európai egyesülés valódi alapjává."*[52] Hogy miért volt kulcsfontosságú eme kijelentés, arról a visszaemlékezéseiben így ír: *„Ez egyáltalában nem volt magától értetődő, mert sokan voltak Nyugat–Európában, akik*

---

[50] JEŘÁBEK, Hynek – ZICH, František: *The Czech Republik: internalisation and dependency*, IN: KATZENSTEIN, Peter J. (szerk.): *Mitteleuropa – Between Europe and Germany,* Berghahn Books, Providence – Oxford, 1997, 190.

[51] A *„kereskedő állam"* (*Handelsstaat*) elmélete szerint az NSZK a saját jólétét a szomszédaival fennálló békés kereskedelemmel próbálja fenntartani, nem pedig önkényesen, erőszakos eszközökkel kicsikarni azt a környezetéből. Kereskedő államként elsősorban abban érdekelt, hogy a világpiacon stabilitás uralkodjon, ezért fontos számára a szabad világkereskedelem, a nyersanyagokhoz és piacokhoz való korlátlan és szabad hozzáférés. A saját állampolgárainak biztonságán túl leginkább az európai környezetére tud hatni, mondhatni stabilitást exportálni, és ez leginkább az olyan közegben történhet meg, mint egy közös szövetség. TOGNONI, Stefan: *Deutschland und die NATO. Eine Analyse der gegenwärtigen Bedeutung der NATO-Mitgliedschaft Deutschlands für die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland,* Salon Literatur Verlag, München, 2012. 44.

[52] A tíz pontos program elolvasható itt: http://webarchiv.bundestag.de/archive/2009/0109/ geschichte/parlhist/dokumente/dok09.html (2017.10.22.).

hozzászoktak ahhoz, hogy az EK-t Európával azonosítsák, és az európai integrációt csak gazdasági szemszögből tekintsék. Akik így gondolták, elfelejtették, hogy Európa nem az egyre lukacsosabbá váló vasfüggönynél végződik."[53]

Ez a bővítés azonban lassabban ment végbe, mint azt a szovjet befolyás alól kiszabadult országokban sokan remélték vagy hitték.[54] Németország önként vált eközben Közép–Európa *„ügyvédjévé és közvetítőjévé"*[55], részben gazdasági és politikai, részben történelmi-morális okoktól vezérelve. 1989 júliusában elindították a PHARE (*Poland and Hungary Assistance for the Reconstruction of the Economy*) programot, amely eleinte Magyarország és Lengyelország, majd az egész közép– és kelet–európai térség gazdasági segélyezését célozta meg, és amelynek legfőbb befizetője Németország volt.[56] Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) alapításához szintén jelentős tőkével, 1,7 milliárd márkával járult hozzá.[57] A keleti bővítést a németek folyamatosan napirenden tartották, így nemcsak a közép–európai országokat biztosították támogatásukról a velük aláírt kétoldalú együttműködési egyezményekben, hanem például az 1991. április 11-i prágai tézisekben kijelentették, hogy az EGK-tagság *„Közép– és Kelet–Európa új demokráciái számára nyitva áll."*[58] A csatlakozási feltételeket végül 1993-ban Koppenhágában fektették le, és ezen kritériumok lényegében politikai deklarációnak tekinthetők, ugyanis az EU története során először fogalmazta meg egy

---

[53] KOHL (1998): 103.

[54] Horváth István például a visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy Kohl kancellár már az 1989. decemberi budapesti látogatása alkalmával, szűk körben állítólag elég határozottan kiállt Magyarország mielőbbi EGK-tagsága mellett, kifejezve abbéli meggyőződését, hogy Magyarország előbb lehet tagja az EGK-nak, mint Ausztria. HORVÁTH (2009): 205. Ezzel szemben, ahogyan Hettyey András rámutatott, 1991-ben már 1996–1998 környékére várta a magyar csatlakozást, 1992 novemberében pedig csak a következő évezred elejére. HETTYEY András: *A német külpolitika és Magyarország euroatlanti integrációja az Antall-kormány éveiben,* IN: Külügyi Szemle (2015/2), Budapest, 2015. 10.

[55] WIRSCHING, Andreas: *Der Preis der Freiheit: Geschichte Europas in unserer Zeit,* C. H. Beck, München, 2012. 61.

[56] DAUDERSTÄDT, Michael: *Die wirtschafliche Integration der Beitrittsländer: zwischen neuer Abhängigkeit und vorweggenommener Mitgliedschaft*, IN: LIPPERT, Barbara (szerk.): *Osterweiterung der Europäischen Union – die doppelte Reifeprüfung,* Europa-Union-Verlag, Bonn, 2000. 301.

[57] Az EBRD első öt elnökhelyettese között egy kelet–európait is találunk, méghozzá a magyar rendszerváltozás utáni viszonyokból és az MSZP-ből kiábrándult Németh Miklós személyében. A kinevezésben állítólag Helmut Kohlnak is nagy szerepe volt. HORVÁTH (2009): 231.

A nyugati pénzügyi segélyek fő terhét Németország viselte (37%-kal). WINTENBERG, Jörg M.: *Westliche Unterstützung der Transformationsprozesse in Osteuropa,* IN: Interne Studien (92/1994), Sankt Augustin, Konrad-Adenauer-Stiftung, 1994. 86.

[58] Europa-Archiv 46/1991, D253–254.

csatlakozni kívánó országcsoport számára a belépés feltételrendszerét.[59]

A NATO keleti terjeszkedésében már nem foglaltak ennyire nyíltan állást a németek. Helmut Kohlnak több fontos tényezőt is figyelembe kellett vennie:

- Németország többé ne kerüljön olyan kiszolgáltatott helyzetbe, mint amilyenben a hidegháború idején, egy katonai tömb perifériáján volt. Az újraegyesítéssel még mindig a NATO keleti határát alkotta, így legalább a legközelebbi – a visegrádi – országokat érdemes volt bevonni a szövetségbe. Ráadásul az integráció akár gyógyírt is jelenthetett a bipoláris világ szétesése után jelentkező közép–európai nacionalista konfliktusokra.
- Emellett tekintettel kellett lenni a bővítésért nem túl lelkes Franciaországra[60], és a kifejezetten tiltakozó Oroszországra. Kohl gyakran utalt rá, hogy az európai stabilitás csakis Oroszországgal, és nem annak ellenében érhető el, tehát minden mást felülír, hogy Oroszország a NATO partnere legyen a problémás helyzetek megoldásában.

A két tényező prioritását tekintve a Szövetségi Kormány is erősen megosztott volt: Volker Rühe (CDU) védelmi miniszter a gyors bővítést támogatta[61], míg Klaus Kinkel (F.D.P.) külügyminiszter óvatosabban fogalmazott. Az 1990-es évek közepéig a kancellár inkább az utóbbi miniszter álláspontjával szimpatizált, és kimondta, hogy a NATO és az EU bővítéseinek egymással párhuzamosan kell folyniuk, Oroszország biztonsági érzékenységére pedig tekintettel kell lenni. Kohlnak végül – miután egy ideig az orosz tiltakozások és a közép–európai államok vezetőinek panaszáradata között vívódott – nem kellett egyedül támogatnia a bővítést, hiszen annak elsősorban a Clinton–kormány vált a motorjává.[62] Csehország, Lengyelország és Magyarország 1999-es csatlakozása azt jelentette, hogy Németországot Svájcon, Svédországon

---

[59] HORVÁTH Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról,* Magyar Országgyűlés, Budapest, 2007. 85.

[60] A hirtelen és túl nagy bővítésnek Jacques Delors, az Európai Bizottság népszerű elnöke nem volt őszinte híve. Honfitársa, Édouard Balladur francia miniszterelnök egyetértett vele, mivel szerinte az elhamarkodott bővítés nem oldana meg akut problémákat, csak újakat teremtene. HACKE, Christian: *Die Haltung der Bundesrepublik Deutschland zur NATO-Osterweiterung*, IN: PRADETTO, August (szerk.): *Ostmitteleuropa, Rußland und die Osterweiterung der NATO. Perzeptionen und Strategien im Spannungsfeld nationaler und europäischer Sicherheit*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 238.

[61] VARWICK, Johannes: *Nordatlantische Allianz,* IN: SCHMIDT, Siegmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (szerk.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik,* VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2013. 772.

[62] VARWICK, Johannes – WOYKE, Wichard: *Die Zukunft der Nato. Transatlantische Sicherheit im Wandel,* Springer Verlag, Opladen, 2000. 99–126. A Clinton–kormány lépése elllen az Egyesült Államokban is számtalan értelmiségi, politikus, diplomata és magas rangú tiszt tiltakozott. Lásd például: http://www.bu.edu/globalbeat/nato/postpone062697.html (2017.10.23.).

és Ausztrián kívül már csak NATO–tagállamok vették körül, ugyanakkor a folyamat Oroszországgal a későbbiekben még számtalan vitát szült.[63]

A bilaterális kapcsolatok reneszánsza, a kereskedelem virágzása mellett azonban bőven akadt még aggódni való a Szövetségi Kormány számára, többek közt a balkáni fejlemények miatt. Bekövetkezett ugyanis az egyik legrosszabb forgatókönyv, amely a kelet–európai régióban kialakult destabilitással elképzelhető volt, méghozzá annak egy kifejezetten brutális és hosszan tartó formájában. Bár a délszláv államok közti fegyveres konfliktustól Németországot több száz kilométeres távolság választotta el, az 1940-es évek óta ez mégiscsak az első európai háború volt, és előrevetítette, hogy a széteső félben lévő Szovjetunióban, vagy akár Csehszlovákiában hasonló folyamat játszódhat le.[64] Mindez jelentősen meghatározta a német döntéshozók – köztük Kohl – gondolkodását arról, hogy szükséges-e a sikeres nyugat–európai integrációt keleti irányba is kiterjeszteni.

---

[63] A mai orosz politikai elit kommunikációjában visszatérő toposz, miszerint a Nyugat megszegte a szavát a NATO 1999 és 2004 közti bővítésével, amelynek tiltására még Németország újraegyesítése idején tett állítólag ígéretet. „[A Nyugat – HP] *többször hazudott nekünk, a hátunk mögött hozott meg döntéseket, kész tények elé állított minket. Ez történt a NATO keleti terjeszkedésekor is…"* – mondta Vlagyimir Putyin 2014 márciusában. http://en.kremlin.ru/events/ president/ news/20603 (2017.10.23.) Eközben többnyire James Baker amerikai külügyminiszter egy 1990. februári tárgyaláson elhangzott szavaira utalnak, amelyekről azonban a kutatók többsége, sőt maga a másik tárgyaló fél, Mihail Gorbacsov is azt állítja, csak az NDK katonai státuszára vonatkoztak. SAROTTE, Mary Elise: *A Broken Promise?,* IN: Foreign Affairs, 2014.08.11. és SAROTTE, Mary Elise: *NATO: Versprochen und gebrochen?* IN: Die Zeit, (41/2014), 2014.10.1., http://www.zeit.de/2014/41/nato-russland-usa-deutsche-wiedervereinigung (utolsó elérés: 2017.10.23.).

Ettől függetlenül Gorbacsov is hibának tartotta az orosz medve hergelését: „[A NATO keleti terjeszkedése – HP] *nagy hiba volt már az elejétől kezdve. Ez minden bizonnyal a nekünk 1990-ben tett nyilatkozatok és garanciák szellemének megsértése volt."* PIFER, Steven: *Did NATO Promise Not to Enlarge? Gorbachev Says 'No',* IN: The Brookings Institution, 2014.11.6., https://www.brookings.edu/ blog/up-front/2014/11/06/did-nato-promise-not-to-enlarge-gorbachev-says-no/ (utolsó elérés: 2017.10.23.); KORSHUNOV, Maxim: *Mikhail Gorbachev: I am against all walls,* IN: *Russia Beyond The Headlines*, 2014.10.16., https://www.rbth.com/international/2014/10/16/mikhail_gorbachev_i_am_against_all_walls_40673.html (utolsó elérés: 2017.10.23.); Russland: Gorbatschow sieht in Nato-Osterweiterung keinen Wortbruch. In: Die Zeit Online, 2014.11.9., http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-11/nato-osterweiterung-gorbatschow (utolsó elérés: 2017.10.23.)

[64] *„Azzal, hogy eloltjuk* (Jugoszláviában – HP) *a lángokat, megelőzzük azt, hogy azok Európa más részeire is továbbterjedjenek"* – mondta Kohl 1992 áprilisában. Helmut Kohl 1992. április 3-i beszéde, *„Zielvorstellungen und Chancen für die Zukunft Europas. Rede des Bundeskanzlers am 3. April 1992 vor dem Bertelsmann-Forum",* IN: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung 1992 (38), 353–356.

Helmut Kohl és a délszláv háború

Jugoszlávia az NSZK számára a hidegháborúban, főként az 1970-es évektől fontos politikai és gazdasági partnernek számított.[65] A két állam közti jó kapcsolatok bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy 1990-ben és 1991 első felében Németország kitartson Jugoszlávia egysége mellett, de ebben szerepet játszott még néhány más tényező:

- A hidegháborúból örökölt *„élni és élni hagyni"* felfogás, miszerint más országok belső ügyeibe tilos beleavatkozni, valamint a határok sérthetetlenségének elve, amelyet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1975-ös helsinki záróokmányában harmadik pontként is rögzítettek.[66]
- Azon feloldhatatlannak tűnő dilemma, hogy a sikeres német újraegyesítés után Bonnak nem szabadna asszisztálnia egy másik állam szétesésében, ugyanakkor a balkáni népeket miért nem illeti meg az önrendelkezéshez való jog, amennyiben azok nem kívánnak egy fedél alatt élni egymással.[67] Az utóbbi elismerése esetén viszont hol húzódjanak az új határok, főként a soknemzetiségű, *„puskaporos hordó"* Bosznia–Hercegovinában? És nem szolgál majd mindez precedensként a Szovjetunióban élő nemzetiségek számára?

Megfelelő források hiányában nem tisztázott, milyen indíttatásból, de 1991. július elejétől már megfigyelhető a német kormány új Balkán–politikája. Egyértelműen szembemenve az EK hivatalos álláspontjával,

---

[65] A délszláv állam külkereskedelmében Németország 1990-ben az első helyet foglalta el, a németek legfontosabb kereskedelmi partnerei közt pedig Jugoszlávia állt ekkor a 14. helyen. GEHLE-DECHANT, Silke – STEINFELDER, Joseph – WIRSING, Manuel: *Export, import, Globalisierung Deutscher Außenhandel und Welthandel, 1990 bis 2008,* Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 2010. 5.; https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Aussenhandel/Gesamtentwicklung/AussenhandelWelthandel5510006099004.pdf?__blob=publicationFile (utolsó elérés: 2017.10.24.)

Évi több, mint kétmillió német nyaralt a balkáni országban, ezzel termelve a turizmusból származó jövedelem egyharmadát. A másik irányba mutató népmozgás nem csak a szórakozásról szólt, így az 1980-as években egyre rosszabb gazdasági helyzetbe kerülő Jugoszláviából hétszázezren dolgoztak vendégmunkásként az NSZK-ban. A bonni Külügyi Hivatal és személyesen Genscher külügyminiszter számára a keleti és nyugati blokk között lavírozó délszláv állam akkoriban még a megbízhatóságot jelentette, nem véletlenül volt német vállalatoknak 1991-ben körülbelül 415 millió márka nagyságú befektetésük az országban. CALCI, Marie-Janine: *Ex–Jugoslawien,* IN: SCHMIDT, Siegmar – HELLMANN, Gunther – WOLF, Reinhard (szerk.): *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2013. 468. (CALCI (2013).

[66] A helsinki záróokmány teljes terjedelmében az alábbi linken elérhető: http://hrlibrary.umn.edu/osce/basics/finact75.htm (utolsó elérés: 2017.10.24.)

[67] MEIER, Viktor: *Wie Jugoslawien verspielt wurde,* Verlag C. H. Beck, München, 1996. 389.

Helmut Kohl júliusban kijelentette, hogy Szlovéniától és Horvátországtól nem szabad megtagadni a függetlenséghez való jogot.[68] Az 1991-es helyzetet tekintve alapvetően két szemlélet állt szemben egymással: a németek szerint Jugoszlávia gyakorlatilag szétesett, az új államok elismerése, a krízis nemzetköziesítése az addigi belügyből államok közti konfliktussá növekedne, és a be nem avatkozás felmondása a Jugoszláv Néphadsereget is majd visszatartja az erőszakos fellépéstől. Ezzel szemben más országok, például Hollandia vagy Franciaország elhamarkodottnak találták a német lépéseket, és attól tartottak, hogy mindez felgyorsítja Jugoszlávia szétesését, a szerbek pedig pánikjukban katonai eszközökhöz nyúlnak. Ráadásul Horvátország és Szlovénia gyors elismerésével az egyetlen diplomáciai nyomásgyakorlási eszközük is kicsúszna az EK–tagok kezéből.[69]

Helmut Kohl és Hans–Dietrich Genscher végül mégis a maguk útját járták, és ebben szerepe volt a horvátok részéről mutatott kedvező lépéseknek.[70] George Bush amerikai elnök, Javier Pérez de Cuéllar ENSZ-főtitkár vagy a nemzetközi közösség jugoszláviai tárgyalásainak vezetői, Lord Carrington és Cyrus Vance tanácsai ellenére Bonn 1991. december 23-án bejelentette Szlovénia és Horvátország függetlenségének egyoldalú elismerését. Zágrábban a karácsonyi ajándékot kitörő örömmel fogadták: az ablakokból *„Köszönjük, Németország!"* feliratú transzparensek lógtak, Kohl – és mindenekelőtt Genscher – pedig a horvátok szemében olyan hőssé vált, aki a nyugat–európai és amerikai nyomás ellenére harcolt a horvát függetlenségért.[71] Ezzel szemben

---

[68] GRABERT, Horst: *Von der Anerkennung zum Bundeswehreinsatz. Deutsche Politik und der Jugoslawienkonflikt,* IN: Wissenschaft und Frieden, 2/1996, 12.

Az EK-n belüli nézeteltérések ebben a szakaszban egyrészt a *„nemzetállam"* különböző értelmezéséből, másrészt történelmi okokból fakadtak. A hagyományosan szerb–barát franciák nem nézték jó szemmel, ahogy a német kereszténydemokraták a szlovén és horvát konzervatív–katolikus döntéshozókkal szimpatizáltak. François Mitterand francia elnök Jugoszlávia második világháború alatti szétverésére utalva kijelentette: *„Mint bizonyára tudja, Horvátország volt a náci blokk része, nem pedig Szerbia."* Idézi: GUÉRIN–SENDELBACH, Valérie: *Frankreich und das vereinigte Deutschland, Interessen und Perzeptionen im Spannungsfeld,* Springer Verlag, Opladen, 1999. 237.

[69] CALCI (2013): 471.

[70] A horvát parlament december 4-én elfogadta kisebbségi törvényét, majd 8-án garantálta, hogy a Jugoszláv Néphadsereg kaszárnyáit nem blokkolják tovább. Horvátország mindkét lépést a nyugat–európai követeléseknek megfelelően hajtotta végre. ZEITLER, Klaus Peter: *Deutschlands Rolle bei der völkerrechtlichen Anerkennung der Repbulik Kroatien unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Außenministers Genscher*, Tectum Verlag, Marburg, 2000. 141.

[71] Genscherről a horvát fővárosban és Splitben kávézókat, Šibenikben egy utcát neveztek el. 1992 elejétől megtiltották, hogy olyan filmeket vetítsenek a horvát televíziókban, amelyekben Németország megszállóként szerepelt a második világháború alatti jugoszláv területeken. *Danke, Deutschland*, IN: Der Spiegel, (6/1992), 1992.2.3. 152.

Belgrádban egy *„negyedik birodalom”* eljövetelét jósolták, amely most kívánja befejezni a második világháborúban elbukott balkáni térhódítását.[72]

Mindenesetre az elismerési kérdés volt az újraegyesült Németország első nagy külpolitikai kísérlete, hogy önállóságot mutasson, és a teszt kínos kudarcba fulladt. A Szövetségi Kormány igazán magabiztosan, európai vezető szerepet demonstrálva próbált fellépni egy ügyben, de rosszul mérte fel a balkáni népek, főleg a szerbek magatartását. Ahelyett ugyanis, hogy a feszültség csillapodott volna, a háború súlyosbodott, Bosznia–Hercegovinában pedig – ahogyan azt az NSZK utolsó jugoszláviai nagykövete, Hansjörg Eiff megjósolta[73] – a helyzet ellenőrizhetetlenné vált.[74] Németország a háború fokozódására és az erőszak visszaszorítására egyáltalán nem volt felkészülve, így a határozott elismerési politikát követően hónapokig visszavonult a nemzetközi tárgyalási, közvetítési kísérletekből. Némileg aktívan majd csak 1992 közepén tért vissza, miután a Balkánról elindult több százezer menekült célpontjává az NSZK vált[75], a televíziók pedig tudósítottak a mindössze néhány száz kilométerre zajló háborús bűncselekményekről. Mivel a németeknél épp egy alkotmányjogi vita húzódott a NATO területén kívüli katonai bevetések legitimitásáról, főképp diplomáciai és gazdasági szankciókkal, és csak kis részben katonai eszközökkel vettek részt a háború visszaszorításában. Emellett, miután a népirtások nyilvánossá váltak, a német politikai elit komoly morális válságba került, amely így hangzott: a második világháborús szörnyűségek milyen

---

[72] *Serben: Viertes Reich,* IN: Der Spiegel, (30/1991), 1991.7.22. 119–120.*; Groß und Arrogant*, IN: Der Spiegel, (2/1992), 1992.1.6. 22.

Veljko Kadijević szerb védelmi miniszter nyilatkozatát a TV Belgrád csatorna híradójában olvasták fel: *„Németország az országunkat harmadszor is nyíltan megtámadta. Ezúttal már modern eszközökhöz folyamodik, de még a második világháború fasiszta módszereit is felhasználja. Németország akkoriban az úgynevezett 'ötödik hadosztályhoz' nyúlt. Most a különleges hadviselés más módszereit is kiválasztotta, hogy felkészüljön a gazdasági és katonai akcióra.”* Idézi: DE LA BROSSE, Renauld: *Milošević's Propaganda during the Attacks on Dubrovnik and Croatia,* IN: DE LA BROSSE, Renauld – BRAUTOVIĆ , Mato (szerk.): *Reporting the Attacks on Dubrovnik in 1991, and the Recognition of Croatia,* Cambridge Scholars Publishing, 2017. 125.

[73] EIFF, Hansjörg: *Zehn Jahre deutsches Konfliktmanagement im früheren Jugoslawien,* IN: BIERMANN, Rafael (szerk.): *Deutsche Konfliktbewältigung auf dem Balkan*, Nomos Verlag, Baden-Baden, 2002. 159.

[74] Cyrus Vance a későbbiekben mindezért az európaiakat, főként a németeket tette felelőssé. Néhány washingtoni Balkán–szakértő egyenesen a német kudarccal magyarázta Genscher hirtelen lemondását a külügyminiszteri székből. SCHILLER, Ulrich: *Sterben für Sarajevo?,* IN: Die Zeit (26/1992), 1992. június 19. 2. http://www.zeit.de/1992/26/sterben-fuer-sarajevo (utolsó elérés: 2017.10.25.)

[75] BECHER, Klaus: *Nationalitätenkonflikte auf dem Balkan*, IN: KAISER, Karl – MAULL, Hanns W. (szerk.): *Deutschlands neue Außenpolitik*, 2. kötet, München, Oldenbourg, 1995. 147.

tanulsággal szolgálnak a mai németek számára? Vajon a Wehrmacht–katonák unokái messze kerüljék el a Balkán–félszigetet, vagy éppen fordítva, kötelesek megakadályozni újabb koncentrációs táborok, egy újabb Auschwitz felállítását, amint felismerik, hogy az készülőben van? Néhány kivételtől eltekintve, szinte egységesen élt a német köztudatban, hogy az egykori Jugoszlávia területére a Bundeswehr szárazföldi csapatokkal semmiképp se lépjen.[76] A Kohl–doktrínaként elhíresült koncepció[77] lényegében a Szövetségi Alkotmánybíróságnak a Bundeswehr bevetéseiről szóló, 1994. júliusi ítéletéig kitartott, és a kormány majd csak a nyugat–európai országok türelmének elfogytakor, 1995-ben írta felül azt. Az utóbbit is csak nagyon óvatosan tette meg, kis lépésenként, figyelve a szóhasználatra.[78] A doktrína félreállítása vezetett végül oda, hogy Németország részt vegyen a balkáni béke biztosításában, a UNPROFOR (*United Nations Protection Force*), az IFOR (*Implementation Force*) és az SFOR (*Stabilization Force*) keretein belül, majd Kohl 1998-as választási veresége után, már a szociáldemokrata–zöld kormány idején a koszovói háborúban, vállalva a konfrontációt Oroszországgal is.

---

[76] *„Egy katonai opció Jugoszláviában számomra szóba sem jöhet"* – mondta például Volker Rühe védelmi miniszter 1992 júliusában. Volker Rühe beszéde a Bundestag 1992. július 22-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 12/101, Bonn, 1992. július 22. 8640 (A).

[77] Kohl–doktrínának hívjuk azon kül– és biztonságpolitikai alapelvet, amely szerint azokba az országokba, amelyeket a második világháború alatt a Wehrmacht megszállva tartott, német katonák többé nem léphetnek. Az elméletet Kohl kancellár egy 1991-es parlamenti beszédéből vezették le, amelyben Hans-Ulrich Klose szociáldemokrata frakcióvezető kritikájára válaszolt, aki az európai kormányok Jugoszlávia-politikájának csődjéről beszélt. Íme Kohl szóban forgó mondatai: *„Hogy milyen bonyolulttá vált a német külpolitika az újraegyesítés után, éppen ezen a példán* (Jugoszlávia – HP) *is láthatjuk. Igaza van, Klose képviselő úr, a történelem ismét utolért minket. Emiatt egyértelmű – és erről nem is érdemes beszélnünk, én már többször elmondtam, a Szövetségi Kormány is elmondta – hogy Európában – akárhogy is döntenek egy jugoszláviai bevetésről – vannak olyan területek – Jugoszlávia is kétségtelenül közéjük tartozik –, ahol nem tudjuk elképzelni, hogy ott* ***német katonák*** *legyenek bevethetőek. Ez nem a német katonák diszkriminációja, hanem józan politikai megnyilvánulás."* Helmut Kohl beszéde a Bundestag 1991. november 27-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 12/60, Bonn, 1991. november 27. 5014 (B) – (C) (kiemelés az eredetiben).

[78] Az IFOR kapcsán például a kormánytagok részéről tilos volt a *„harc"* szó nyilvános használata. Kohl a részvételt így magyarázta: *„A békét szolgáló ezen bevetésből, amelyben a NATO vezetésével már az USA, európai államok, Oroszország és az iszlám világ államai is részt vesznek, a németek sem hiányozhatnak."* Helmut Kohl beszéde a Bundestag 1995. november 30-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 13/74, Bonn, 1995. november 30. 6633.

Amikor pedig Klaus Naumann, a Bundeswehr főellenőre egy beszédében *„harci bevetésnek"* nevezte a német missziót, hirtelen egyedül találta magát, mert mind Kohl, mind Rühe védelmi miniszter nyilvánosan elhatárolódtak a kijelentéstől. *Generalinspekteur: Weihnachten im Felde*, IN: Der Spiegel (50/1995), 1995.12.11. 17.

Összegzés

Helmut Kohl a kancellári pályája elején folytatta a szocáldemokrata elődei által lefektetett Ostpolitikot, vagyis a szovjet befolyás alatt lévő közép– és kelet–európai államok iránti enyhülési politikát. Amikor pedig eljött a megfelelő alkalom és a csillagok kedvezően álltak a nemzetközi rendszer egén, a gazdasági nehézségekkel küzdő államok között könnyűszerrel talált szövetségesekre (elsősorban Magyarországra és részben Csehszlovákiára) az NDK elszigetelésében. Az újraegyesítés után meg kellett nyugtatnia a nyugat–európai partnereit és a kelet–európai országokat[79] egyaránt, hogy a németek nem törekednek európai hegemóniára, ugyanakkor a régióban komoly gazdasági befolyásra tettek szert. A kétoldalú kapcsolatok javításán túl Kohl igyekezett hosszú távon bevonni ezen országokat mind gazdasági–politikai, mind katonai szövetségi rendszerébe, még ha ezt olykor lassították is bizonyos pillanatnyi német gazdasági érdekek. Ezen belül kiemelendő a Lengyelországgal folytatott politika, hiszen a német–lengyel kapcsolatok új korszakát nyitották meg 1990-ben. Jugoszlávia szétesése kapcsán megmutatkozott egy német külpolitikai kísérlet gyakorlatba való átültetése, amely felemás eredménnyel zárult. Kohl ezalatt mindvégig próbálta elkerülni, hogy Bonn/Berlin nyílt konfliktusokba bocsátkozzon Moszkvával, hiszen a régióért vívott versenyfutásuk már többször zárult a németek súlyos vereségével.

[79] WILLENZ, Erik: *Germany and Mitteleuropa: Retrospect and Prospect*, IN: German Politics and Society, 28. szám, 1993. tavasz, 62.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Horváth Jenő

III. Viktor Emánuel

Abstract

Victor Emmanuel III reigned for a long time, for 46 years (1900–1946), all the same the international historical litterature hardly deals with him, his name is only mentioned in the publications. Even the Italian historians have not written much about him. In the first trimester of the 20th century he was praised by the majority of the publications. But from the last third of the thirties the critical tone intensified with him because he legitimized Mussolini's increasingly aggressive foreign policy. And though he dismissed Mussolini in 1943, but the critical tone on him did not change. After 1945 he just saw the events. The referendum in 1946 decided the fate of the monarchy and the king.

Keywords: First World War; fascism; Mussolini; Italy; Italian Kingdom; dynasty of Savoy; Umberto I; Umberto II;

III. Viktor Emánuel olasz király elég talányos és különös ember volt. Hosszú ideig, 46 éven át uralkodott (1900–1946), még sincs róla szakmailag kifogástalan biográfia, rendszerint szinte csak

említésszerűen szerepel a történeti irodalomban. Az olasz történészek se írtak róla sokat, legutóbb is, nem olasz, hanem egy francia történész tekintette át az életét könyvformában.[1] A 20. század első harmadában a róla szóló publikációk többsége dicsérte, csak az 1930-as évek utolsó harmadától erősödött fel vele szemben a kritikus hangvétel, amikor Mussolini egyre agresszívabb külpolitikáját is legitimálta. Megítélése azután sem billent pozitív irányba, hogy 1943-ban menesztette a ducét. 1945 után III. Viktor Emánuel már csak szemlélte az eseményeket, közöttük még a monarchia és a saját sorsát eldöntő 1946. évi népszavazást is. A referendum előestéjén lemondott, önkéntes száműzetésbe vonult, Alexandriában hunyt el 1947-ben.

*

[1] LE MOAL, Frédéric: *Victor–Emanuel III. Un roi face à Mussolini.* Perrin, Paris, 2015. Olaszul lásd LE MOAL, Frédéric: *Vittorio Emanuele III.* Leg, Gorizia, 2016. A tanulmányban az olasz kiadásra hivatkozom.

1869. november 11-én Nápolyban fiúgyermek született az olasz királyi családban, akit Vittorio Emanuele Ferdinando Maria Gennaro di Savoia[2] névvel keresztelt meg az udvari káplán.

A majdnem ezeréves Savoiai–dinasztia akkoriban történetének a felszálló ágában volt: az újszülött nagyapja, II. Viktor Emánuel 1848-ban még csak szárd–piemonti király volt, 1861-ben már olasz király. Igaz, a kialakuló olasz nemzetállam akkor még nem terjedt ki a félsziget egészére. Olaszország csak 1870-ben, a Pápai Állam és Róma elfoglalásával egyesítette magában az olasz etnikum csaknem egészét. II. Viktor Emánuel, a *„Haza atyja"*, halálakor (1878) olyan országot és államot hagyott utódaira, amelyben a korábbi republikánus erők is elfogadták az 1848-ban Károly Albert által kibocsátott alkotmányt, amely Savoiai–ház királyságával alkotmányos monarchiaként határozta meg az államformát, és a liberális szellemben alakította ki az intézményeket, az állampolgárok jogait és kötelességeit. *„Olaszországot megcsináltuk, most már csak az olaszokat kell megteremtenünk"* – fogalmazta meg az Olasz Királyság kikiáltásakor Massimo D'Azeglio miniszterelnök a maga és a következő nemzedék feladatát. Az olaszok nemzetté formálása, a nemzeti közösség kialakítása nyilvánvalóan hosszútávra szóló feladat volt, amelynek megoldásában fontos szerep várt a monarchiára. A második olasz királyként, 44 évesen trónra lépett I. Umbertó nem tudta betölteni a D'Azeglio által megfogalmazott királyszerepet, legfeljebb *„jó király"* volt, vagyis, nem tűnt ki se nevezetes képességekkel, se tettekkel.

Neveltetése, oktatása

A születésekor nápolyi herceg címet kapott, majd apja trónra lépésétől trónörökösnek számító Viktor Emánuelnek szomorú gyermekkora volt, különösen mai szemmel nézve. A vadászatokat, a lovakat és a nőket imádó I. Umbertó alig vállalt szerepet a nevelésében, és különösképpen Margit királyné (Margherita di Savoia) se. Az anyai szeretet a dajkák és ír származású nevelőnő próbálta pótolni. A gyermek Viktor Emánuel szüleivel csak a csütörtöki és vasárnapi ebédnél találkozott. Nemcsak a családi légkör melegségének hiányától szenvedett, hanem a szülők elsőfokú unokatestvéri rokonságából eredően deformált testalkata miatt is (térden aluli atrófia). *„A kis hercegnek mintha üvegből lennének a lábai"* – jegyezte meg egyik tapintatlan vendég a 3–4 éves korában járni tanuló

[2] A dinasztia családneve a nyugati Alpokban, a mai Svájctól délre eső, Franciaország és Olaszország egymással határos térségében fekvő, franciául Savoie, olaszul Savoia történelmi *„tartomány"* elnevezéséből származik. A magyar nyelvű történelmi szövegekben a terület és a dinasztia rendszerint a német nyelvű elnevezése (Savoyen) alapján szerepel, indokoltabbnak vélem azonban az újabb, az olaszos változat használatát.

gyermekről egyik családi ebédnél.[3] A járás hosszú éveken át fizikai fájdalmat okozott a kis hercegnek.

Margit királyné legalább a fia nevelőjének a kiválasztására odafigyelt. 1881-ben hazahívatta a berlini olasz követségről az akkor 41 éves Egidio Osio ezredest, s rábízta a gyermeke nevelését. Viktor Emánuel szerencséjére a művelt katona és diplomata kiváló pedagógusnak bizonyult. Akkurátusan megtervezte a herceg tanulmányait, kiválasztotta a tanárait, felügyelte a munkájukat. Nyolc éven át szinte minden napját a herceg mellett töltötte. Maximalista és rendkívüli szigorú nevelő volt. A testi nevelés terén a legnehezebb a trónörökös alsó végtagi degenerációinak a leküzdése volt. A folytonos fizikai fájdalmak ellenére Viktor Emánuelnek meg kellett tanulnia lovagolni, úszni, vívni, táncolni. Évek szívós munkájával mindez sikerült. Egyszer, amikor Viktor Emánuel *„lázadt”* Osio keménysége és szigora ellen, és azzal érvelt, hogy az öszvéreknek is jobb sorsa van a hajcsár kezei alatt, mint neki az ezredes mellett, Osio azzal válaszolt, hogy az öszvérhajcsárnak nem kell királyt nevelnie, neki ellenben az a kötelessége, hogy tanítványát az uralkodásra készítse fel. Az ezredes a királyfi tanítvány és az alattvaló nevelő közötti konfliktusokat azon alapállásból oldotta meg, hogy *„Őfelsége mindent megtehet, amit én akarok”*.[4] Viktor Emánuel alacsony testmagasságát magától értetődően csak részben lehetett korrigálni: felnőtt korára is csak kb. 150 cm maradt. Az életét végig kísérték a *„pici”*, a *„dugasz”*, a *„törpe”* és a hasonló gúnynevek. A szellemi képességeket illetően ellenben jó adottságai voltak, ráadásul szorgalmasan és sokat tanult. Rendkívüli memóriája volt. 11 éves korában fel tudta sorolni a Savoiai–dinasztia összes uralkodóját, a nevezetes tetteikkel együtt. Első hallásra megjegyezte a neveket és dátumokat. Az olasz nyelvet illetően három *„variánst”* tanult: az akkor még kevesek által beszélt irodalmi olaszt, valamint a nápolyi és a piemonti dialektust. Jól megtanult még franciául, angolul és németül. A rendszeres tanulás eredményeként 18 éves korára széleskörű történelmi, földrajzi, jogi, közgazdaságtani és hadtudományi ismeretekre tett szert. A szépirodalmat nem sokra tartotta, a zenéhez botfülű volt, ellenben tájékozott volt az építészet és a képzőművészet történetében, szenvedélyes és tudós numizmatikus volt.[5] Vallási nevelést a monarchia és a Szentszék szem-

---

[3] BERTOLDI, Silvio: *Vittorio Emanuele III. Un re tra due guerre e il fascismo.* Utet, Torino, 2002: 22.

[4] OSIO, Mario Bondioli: *La giovinezza di Vittorio Emanuele III, nei documenti dell'Archivio Osio*. Simonelli, Milano, 1998.

[5] Gyermek– és ifjúkori pénz– és érmegyűjteményét 1900-ban egy 35.000 darabból álló gyűjtemény megvásárlásával gyarapította. 1909 és 1943 között jelent meg a 20 kötetes nagyobbrészt általa írt, szerkesztett (csonkán maradt) *Corpus Nummorum Italicorum* könyvsorozat. 1946-ban, a számkivetettségbe indulásakor, így rendelkezett a gyűjteményéről Alcide de Gasperi miniszterelnöknek és ideiglenes köztársasági elnöknek írt levelében: *„Elnök Úr, az olasz népre hagyom életem legnagyobb szenvedélyének eredményét, a pénzgyűjteményemet.”* Idézi TRAVAINI,

benállása következtében nem kapott, ateista lett, egyházi ünnepségen csak politikai meggondolásokból jelent meg. Savoiaiként elsősorban katonának készült, sorra letette a nápolyi katonaiskola vizsgáit, de nyilván társadalmi pozíciójának köszönhette, hogy már 1889-ben századosi rendfokozatot kapott. Osio ezredes, amikor a trónörökös 20 éves lett kérte a nevelői szolgálat alóli fölmentését. Joggal volt elégedett: a trónörököst felkészítette a rá váró szerepre, s azért is, mert a királyné azzal köszönt el tőle, hogy többet tett a Viktor Emánuelért, mint egy apa. A trónörökös is mindig így érezte.[6]

A fiatal trónörökös

Viktor Emánuel gyermek és serdülő korában egyáltalán nem volt boldog. Trónörökös mivolta, ha falat nem is emelt, de elkülönítette még a legfelső társadalmi körökön belül is, amit a hivatástudta és a műveltsége tovább növelt. 20 évesen magányos, zárkózott fiatalember volt, túlságosan is komoly, és szinte semmi se tudott a mindennapi élet örömeiről. A királyi palota elzártságból és a magányosságból való kilépéshez a katonai csapatszolgálat és a jómódú nápolyiak *„dolce vitájába"* való bekapcsolódás nyitotta meg az utat. A *„hétköznapi élettel"* való ismerkedését megkönnyítette, hogy nem nehezedett rá a közeli trónra lépés kilátása, hiszen apja, I. Umbertó király egészséges volt, és nem volt még 50 éves se.

Viktor Emánuel 1890-ben ezredes lett, és a Nápolyhoz közeli Anversában állomásozó gyalogsági ezred parancsnoka. Az alakulat olyan volt, mint a többi, nagyon is átlagos. A fiatal ezredes itt találkozott először, a valóságos hadsereggel, a zömében parasztkatonáknak a hadsereg és a *„hazafias kötelesség"* iránti közömbösségével, a nehezen fegyelmezhetőségével, ezredbeli tiszttársai nagy részének a műveletlenségével. Csalódott leveleket írt a volt nevelőjének a hadsereg állapotáról, aztán tudomásul vette, hogy nehéz lesz ezen változtatni. A *„kimenőit"* a nápolyi *„jobb társaság"* estélyein, báljain töltötte. Immár nemcsak egy–egy táncra kérte a hölgyeket.

Sokat utazott: előbb, még a neveltetése keretében Osio ezredessel bejárta Svájcot és Németországot, Franciaországot és Angliát, a Közel–Keletet (Palesztina, Szíria, Libanon, Egyiptom), a Balkánt (Görögország, Isztambul, Románia, Szerbia), a Kaukázust, és a Krím–félszigetet, Moszkvát és Szentpétervárt. Majd az 1890-es évek elejétől, immár nagykorú trónörökösként, egymást érték a *„hivatalos utazások"*: nagyobbrészt apját helyettesítette az európai uralkodóházak koronázási, esküvői, temetési szertartásain. A protokolláris programok abszolválása mellett rendszerint hosszabb időt töltött az egyetemeken, a múzeumokban, a tu-

---

Lucia (szerk.): *Storia di una passione. Vittorio Emanuele III e le monete.* Quasar, Roma, 2005. Az idézet a könyv fedőlapján.

[6] LE MOAL (2016): 44–45.

dós társaságok köreiben, és a biztonságáról gondoskodó adjutánsai nem kis aggódása mellett inkognitóban bejárta a nagyvárosok népi negyedeit is. Természetesen ott volt az udvarok és az arisztokrata körök báljain, estélyein. Érdeklődéssel figyeltek az olasz trónörökösre a leányaikat *„eladni"* készülő arisztokrata családok. Meg a politikusok és a diplomaták is, hiszen akkoriban a dinasztiák közötti házasságok és rokoni kapcsolatok a külpolitika fontos elemét képezték. Viktor Emánuel esetében nem volt könnyű dolguk, mert nem tudhatták, hogy az olasz trónörökös a konvencióktól eltérően maga akarja kiválasztani a feleségét, és szülei családi életének riasztó példáját látva szerelmi házasságot akar kötni.[7]

Viktor Emánuel a cári udvarban találkozott először Ilona (Jelena, Elena) hercegnővel, I. Miklós montenegrói király 12 leánya közöl a hatodikkal, aki a Szmolnijban nevelkedett. 1895-ben Velencében szerettek egymásba.[8] Közben zajlott a házasság diplomáciai és jogi előkészítése is. Az olasz kormány szempontjait talán Francesco Crispi miniszterelnök fogalmazta meg a legtalálóbban. (1) A fiatal Olaszországot veszélyes nagyhatalmak veszik körül, nem lenne jó, ha valamelyiküktől függőségbe kerülne, így a trónörökös ne válasszon feleséget az ottani uralkodócsaládokból. (2) Montenegró ugródeszka lehet Olaszország számára a Balkán felé (3). Egy egészséges családból való hercegnő vérfrissítés szempontjából is jót tesz a Savoiai–dinasztiának.[9] 1896. október 1-én az Olasz Külügyminisztériumban aláírták a házassági szerződést. Ilona hercegnőnek a pravoszláv vallásról a római katolikusra való áttérésével az utolsó akadályok is elhárultak a jegyesek egybekelése elől. 1896. október 21-én szerény külsőségek között lezajlott Rómában az egyházi házasságkötés. A francia Lumière testvérek filmje is dokumentálja, hogy Viktor Emánuel mennyire elégedett és boldog volt.

A házasságkötést követő évek Viktor Emánuel életében a katonai csapatszolgálatot és a külföldi utazások gondatlan éveit jelentették. Természetesen figyelemmel kísérte a nemzetközi és a hazai politikai élet eseményeit, a trónörökös szerepén azonban nem kívánt túllépni. Pedig I. Umbertó királysága alatt nem a legjobban alakultak az ország dolgai. Ebben szerepet játszott az is, hogy a nehezen stabilizálódó olasz állam turbolens gazdasági és társadalomi viszonyai közepette a király a konzervatív erők felé hajlott. Államfői tevékenységét a politikával nemtörődés, a lelki és szellemi apátia, a kapkodás jellemezte leginkább. A század utolsó éveiben előbb a Szicíliában, majd az Észak–Olaszországban kirobbant társadalmi elégedetlenség feltartóztatására tábornok–miniszterelnökkel próbálkozott. Nincsenek részletes adataink arról, hogy

---

[7] OSIO (1998): 541.

[8] Részletesen lásd REGOLO, Luciano: *Jelena. Tutto il racconto della vita della regina Elena di Savoia*. Simonelli, Milano, 2002.

[9] GRANGE, Daniel: *L'Italie et la Méditerranée (1896–1911)*. École française de Rome, Roma, 1994: 1203–1204.

a trónörökös miként vélekedett apja politikájáról, hazája állapotáról. Az ellenben bizonyos, hogy nem vágyott arra, hogy minél hamarább a helyébe léphessen. Sőt, az a gondolat foglalkoztatta, hogy lemond a trónörökösi szerepről.[10] 1900. július 29-én azonban egy anarchista, Gaetano Bresci pisztolylövései végeztek I. Umbertóval. Ebben a tragikus helyzetben Viktor Emánuel nem utasíthatta el a trónra lépést.

Az olasz „belle époque" éveiben

I. Umbertó meggyilkolásának híre egy hosszabb időre tervezett földközi–tengeri hajókörutazás közben érte Viktor Emánuelt. Csak augusztus 2-án ért Monzába, ahol a merénylet történt. A temetés után III. Viktor Emánuel augusztus 11-én tette le a királyi esküt Rómában, a parlament két házának együttes ülésén.[11]

A 31 éves új uralkodó nem folytatta apjának se a politikáját, se az uralkodásmódját. A nemzethez intézett első üzeneteiben – általános meglepetést keltve – nem bosszút, hanem amnesztiát hirdetett (ennek keretében még Bresci büntetését is megfelezték). Bejelentette az apja által bevezetett rendkívüli intézkedések visszavonását, az alkotmányhoz és parlamentáris kormányzáshoz való visszatérést, s azt is, hogy az ország politikai és a szociális megbékélését kívánja szolgálni. Nagy tetszést keltett, hogy felszámolta apja monzai udvartatását, elbocsátotta a *„léhűtőket"*, eladta apja 150 lovát. III. Viktor Emánuel nyári lakként a továbbiakban a racconigi kastélyt használta. A fővárosban, a Quirinale palotával, a pápák hajdani udvarának óriási épületével és termeivel soha se tudott megbarátkozni, palota nagy részét rögtön bezáratta. 1904-ig, ameddig ott lakott, elég volt számára néhány szoba, a könyvtár, néhány fogadóterem és egy különterem az éremgyűjteményének. Ahogy felépült a Villa Savoia (akkor a főváros perifériáján fekvő 61 hektáros parkban emelt kétszintes, szerénynek számító épület), az lett az otthona, a királyi rezidencia. Onnan indult minden reggel 8 órakor autójával a *„hivatalába"*, délig intézte az államügyeket, majd hazament ebédelni és sziesztázni, délután 5 és 7 óra között ismét a Quirinalében dolgozott. III. Viktor Emánuel bátor ember volt, úgy is mondhatnánk fatalista: a személyi biztonságával nem foglalkozott, jó időben nyitott autóval járt, a sofőrjével és az adjutánsával. Az estéket a legszűkebb családi körben töltötte, 8-kor vacsorázott, 10-kor elment aludni.

---

[10] PUNTONI, Paolo: *Parla Vittorio Emanuele III.* Il Mulino, Bologna, 1993. 224.; PINTO, Paolo: *Il Savoia che non voleva essere re.* Pieme, Casale Monferrato, 2002.; LE MOAL (2016): 84–86.

[11] Az *„uralkodó"*, a *„trónra lépés"*, a *„korona"* kifejezések az olasz esetben szimbolikusan értendők, hiszen az olasz királyoknak nem volt se trónja, se koronája, és III. Viktor Emánuelt ugyanúgy, mint az elődjeit, nem koronázták meg, a hatalomátvételi ceremónia egyházi közreműködés nélkül történt.

III, Viktor Emánuel királyságának első másfél évtizedében leginkább az ún. polgárkirályokra hasonlított. A hivatali teendőit is rigorózus precizitással intézte, és ezt megkövetelte valamennyi *„munkatársától"*. Trónra lépését követően nem sokkal Giovanni Giolittira, a századforduló körüli évtizedek legnagyobb progresszív liberális politikusára bízta a parlament és a kormány ügyeit, aki kisebb megszakításokkal 1914-ig maradt a miniszterelnök. Személyesen ugyan egyáltalán nem szimpatizált a nála majdnem két fejjel magasabb és 26 évvel idősebb miniszterelnökkel, azonban nem avatkozott bele a *„dolgaiba"*, a reformpolitikáját sem ellenezte. Olaszországban a Giolittiról elnevezett korszakban megreformálták a kötelező általános iskolai rendszert, bírósági reformot vezettek be, államosították a vasutakat, általánossá vált a választójog, egymásután születtek a szociális törvények, az állam felhagyott a munkaadók egyoldalú pártolásával. A reformpolitika előmozdította a nemzetgazdaság növekedését, a társadalom és az állam modernizációját, valamint a demokratizálását. Az 1911-ben a még csak az 50. születésnapját ünneplő Olaszország 36 millió lakója az angolokhoz és a franciákhoz képest még így is sokkal szegényebb volt, Ausztria–Magyarországnál azonban már nem. A korabeli fényképeken szép arcú, kibontott hajú, elegáns, a legújabb (a szecesszió) divatja szerint öltözött hölgyeket látunk. A férfiak mind valahányan öltönyben, kalappal és nyakkendővel, vasárnaponként még a parasztok is tisztes fekete–fehérben. Igen, a növekedés és béke áldásai a korszak átlagemberéhez is eljutottak. Később, a nagy háború kitörése után és a két világháború közötti időszakban, még inkább *„szép korszaknak", „boldog békeidőknek"* látták az olaszok a századforduló és a világháború kitörése közötti éveket.

III. Viktor Emánuel a Giolitti által kézben tartott parlament és kormányok mellett biztonságban érezte a maga, az ország és a monarchia sorsát. Természetesnek tartotta, hogy Olaszországban többpárti parlamenti rendszer van, hogy szocialista párti képviselők is ülnek a képviselőház padsoraiban. Sorozatosan szentesítette Giolitti reformjait.

Az érvényes, 1848-ban bevezetett alkotmány a külpolitikában és a katonapolitikában nagyobb mozgásteret adott III. Viktor Emánuelnek. A Németországgal és az Ausztria–Magyarországgal 1883-ban kötött hármasszövetségi politikán lényegében nem kívánt ugyan változtatni, mégis az új század első évtizedének vége felé több kérdésben kezdtek különbözni az elképzelései Giolittiétól. Tüntetően kifejezésre juttatta a Savoiai–ház Habsburg–ellenes hagyományait, Bosznia–Hercegovina osztrák–magyar annektálása után pedig szinte osztrákfóbiája alakult ki, és egyre jobban szimpatizált az irredenta gondolatokkal és törekvésekkel is. Kevésbé hármasszövetség–párti irányvételt kívánt a kormánytól és a külügyminisztériumtól, és főként angol–, francia– és oroszbarátabb külpolitikát. 1909-ben titkos megállapodását kötött II. Miklós cárral, ami a balkáni kérdéseknek az Osztrák–Magyar Monarchia rovására történő meg-

oldását célozta. Ettől kezdve az olasz és az orosz diplomácia rendszeresen egyeztette érdekeit a Balkánon és a Földközi–tenger keleti medencéjében. Ez történt az 1911–1912-es olasz–török háborút megelőzően is. A líbiai oszmán tartományok megszerzésére irányuló háborút Giolitti kezdetben ellenezte Giolitti (főként a háború pénzügyi terhei miatt aggódott, és az volt a véleménye, hogy nincs ott semmi csak homok), majd beadta a derekát. Elfogadta, hogy a kedvező nemzetközi helyzetet nem szabad kihasználatlanul hagyni. A háború könnyen szerzett győzelemmel végződött, a királynak tetszett, hogy a gyarmatosítással gyarapította a Savoiák katonai babérjait.

III. Viktor Emánuel az első igazán nagy külpolitikai döntés elé csak az első világháború kitörésével került. Helyzetét megkönnyítette, hogy Bécs a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását követőn semmilyen erőfeszítést se tett Olaszország maga mellé állítására. Ferenc József császár csak 1914. augusztus elsején küldte el azt a rövid francia nyelvű táviratot a Fiuggiban nyaraló Viktor Emánuelnek, amelyben kifejezte azon reményét, hogy a Monarchia számíthat Olaszország szövetségesi támogatására. A hármasszövetségi szerződés nem kötelezte Olaszországot ilyen fellépésre. Az olasz király válaszában diplomatikusan biztosította a császárkirályt, hogy Olaszország igyekszik mindent megtenni a békéért, és csöppet kioktatóan hozzátette, hogy az olasz király az alkotmány szerint semmit se tehet a minisztertanács nélkül, meg kell várnia annak állásfoglalását, amely – mint írta – *„realisztikusan”* elemzi a kérdést, de úgy látja, hogy az egyelőre a *„jelenleg mi nem háborúzhatunk”* véleményen van. Az olasz kormány a királlyal való egyetértésben 1914. augusztus 2-án hozta meg az Olaszország semlegességéről szóló döntést, amivel egyértelművé tette, hogy nem lép be a háborúba Ausztria–Magyarország és Németország oldalán. A semlegesség deklarálása legitim lépés volt: nem jelentette a hármasszövetség *„elárulását”*, miként hamarosan majd Bécs állítja, és ahogy az osztrák–magyar propaganda a háború alatt sztereotípiaként folytonosan ismétli majd. A semlegességi deklaráció nem volt árulás se nemzetközi jogi tekintetben, és etikai nézőpontból se. Az olasz kormány a hármasszövetségi szerződés megszegése nélkül az olasz állam érdekeit és szuverenitását érvényesítette, abban a helyzetben, amely Ausztria–Magyarország rövidlátó kül– és katonapolitikai döntései és a diplomáciai hibái következtében állt elő. Aligha hozhatott volna bölcsebb, a nemzeti érdekeknek megfelelőbb határozatot az olasz kormány és a király.[12]

A semlegesség bizonytalan időre szólt, mikéntje és időtartama sok mindentől függött: nyilvánvalóan a világháború menetétől, kilátásaitól és az olasz belpolitikai erőviszonyok alakulásától. III. Viktor Emánuel az 1914 őszén az abszolút vagy viszonylagos semlegesség, a központi hatal-

[12] HORVÁTH Jenő: *Olaszország a Nagy Háborúban. A semlegesség időszaka 1914–1915.* IN: http://www.grotius.hu/doc/pub/HJLPQA/2015-10-09_horvath-jeno_grotius%20e-k%C3%B6nyvt%C3%A1r_66.pdf

mak vagy az antant irányában való jóindulatú semlegesség körüli vitákban nem hallatta szavát. Majd 1915 tavaszán, amikor a vita egyre inkább abba az irányba fordult, hogy Olaszország hamarosan belépjen-e a háborúba az antant oldalán, vagy továbbra is várakozzon, a beavatkozás–pártiság mellé állt. Hozzájárult az antanttal való tikos tárgyalások megnyitásához, majd a londoni szerződés megkötéséhez (1915. április 26.). Miután a parlamenti többség, a szocialisták és a pártokon kívülálló katolikusok ellenzése mellett, megszavazta a hadihiteleket, III. Viktor Emánuel rövid kiáltványban bejelentette az Ausztria–Magyarország elleni háborút (1915. május 24.). Abból indult ki a király, hogy az antant a világháborúban a nagyobb anyagi és emberi tartalékai révén előbb–utóbb felülkerekedik. Tudta, hogy Olaszországnak a semlegességből az antant felé való kilépése az ország és a maga számára bizonyos kockázatokat is jelent ugyan, de úgy gondolkodott, hogy az ország a hadba lépéssel megszabadul az egyedül maradás, az elszigetelődés veszélyétől, s a háború végén az olasz király ott ülhet majd a győztesek Olimposzán. Az osztrák uralom alatt levő olasz területek visszaszerzésével pedig a risorgimento és a Savoiai–ház művének befejezőjeként kerülhet be a történelemkönyvekbe.

A katonakirály

1915. május 26-án, két nappal Olaszország hadba lépését követően, III. Viktor Emánuel Rómában vonatra szállt és elindult a frontra. Nem a fotósok és a filmesek, a háborús propaganda miatt tette, hanem komolyan gondolta, hogy új szakaszt kezd az életében, együtt lesz a katonáival a háborúban: katonakirály lesz. Az előző napon a szokványos államfői teendőket a nagybátyjára, Tommaso di Savoia hercegre hagyta, akit kinevezett főhelytartónak. Hamarosan rendezte a haderő fölötti operatív rendelkezés, a hadsereg irányításának kérdését is. Az alkotmány szerint az olasz fegyveres erőknek béke idején nem volt külön főparancsnoka, ezt a funkciót maga a király töltötte be. De mi történjen háború idején?

III. Viktor Emánuelt – mint láttuk – kisgyermek kora óta katonák nevelték, tábornoki rendfokozatot viselt ugyan, volt azonban annyira intelligens, hogy belássa: hogy nagyapjától eltérően ő nem rendelkezik a hadvezér–funkció betöltéséhez szükséges képességekkel. Így uralkodása alatt mind háború, mind béke idején a haderő ügyeit illetően kulcsszerepet kapott a vezérkari főnök. A vezérkari főnök azonban a szó szoros értelmében nem volt a haderő főparancsnoka, hiszen formálisan mégiscsak a király volt a főparancsnok. Amikor még 1914 nyarán Luigi Cadornát kinevezte vezérkari főnöknek *„tisztázták”*, hogy a katonai ügyekben a vezérkari főnök béke idején névlegesen a király első számú munkatársa, háború esetén azonban gyakorlatilag betölti a haderő főparancsnoka

funkciót is.[13] Viktor Emánuel számára – aki általában igyekezett kerülni az *„elvi"* állásfoglalásokat és a fölösleges konfrontációkat – tulajdonképpen kényelmes volt ez a *„felállás":* ugyanis, az magában hordozta azt a lehetőséget, hogy ha a haderő a háború menetében kudarcot vallana, akkor a felelősség nem rá, hanem a vezérkari főnökre hárul, és válsághelyzetben – királyi és főparancsnoki hatalmából eredően – leválthatta azt. Olaszország háborúba lépésekor Luigi Cadorna tábornok volt a vezérkari főnök. III. Viktor Emánuel a maga szerepét, a főparancsnoksághoz és a Cadornához való viszonyát formálisan is rögzítette az 1915. május 29-i rendeletével.

Kezdetben a kormány, a vezérkari főnök és maga Viktor Emánuel is arra gondolt, hogy a fronttól biztonságos távolságban fekvő, ugyanakkor nagyjából mind a dél–tiroli, mint az isonzói határtól nagyjából egyforma távolságban levő Treviso lenne a megfelelő tartózkodási hely a király számára. Viktor Emánuel 1915. május 27-én meg is érkezett a kisvárosba. Majd miután Cadorna Udinében rendezkedett be, Viktor Emánuel is átköltözött az Udine központjától mintegy 10 km-re fekvő Torreano di Martignacco faluba, a Linussa villába, amely több mint két éven át a rezidenciája lett. A villa még a környéken levő villákhoz képest is egyszerűnek számított, ám tökéletesen megfelelt III. Viktor Emánuel ízlésének, és illett a katonakirály szerephez is. A Villa Itália névre átkeresztelt épületben III. Viktor Emánuel lakrésze egyáltalán nem hasonlított a királyi lakosztályokra: egyszerű volt, alig volt benne bútor, majdnem hogy szegényesnek hatott. A kiszolgáló személyzet minimális volt, a biztonságról mindössze félszázadnyi katona gondoskodott. A Villa Italiát III. Viktor Emánuel tulajdonképpen a szolgálati helyének tekintette. Intelligens katonaként tudta, hogy a háború irányítása mennyire komplex probléma: azt látta legjobbnak, ha az egy ember, Cadorna vezérkari főnök kezében összpontosul. Ezért nem költözött Udinébe, s ezzel is jelezte, hogy nem akar beleavatkozni a hadműveletek tervezésébe, irányításába. Végül is a király és a vezérkari főnök közötti rendszeres *„szolgálati kapcsolatot"* úgy alakították ki, hogy esténként, néha csak kétnaponta, megjelent a királynál Cadorna valamelyik segédtisztje, aki röviden összefoglalta a király számára a front aznapi eseményeit. A beszámolóhoz Viktor Emánuel rendszerint csupán néhány marginális megjegyzést tett, elsősorban a saját szemével látottak alapján. Cadorna döntéseibe sohasem avatkozott bele.

Viktor Emánuel katonakirályhoz illően tábori ágyon aludt, minden nap hajnalban kelt. Talált magának rendszeres elfoglaltságot is: regge-

---

[13] CADORNA, Luigi: *Lettere famigliari*. (Szerk.: CADORNA, Raffaele). Mondadori, Milano, 1967. 90–92.; MELOGRANI, Piero: *Storia politica della Grande guerra, 1915–1918*. Mondadori, Milano, 2015. 5. 159–160.; HORVÁTH Jenő: *Az olasz király a nagy háborúban. III. Viktor Emánuel, a katonakirály*. IN: http://nagyhaboru.blog.hu/2016/04/28/az_olasz_kiraly_a_nagy_haboruban, 2016. 04. 28.

lente kíséretének valamelyik tagjával, díszítmények nélküli tábornoki egyenruhában gépkocsiba szállt, fényképezőgépével felfegyverkezve látogatta a *„vonalakat”* (a katonai egységeket, parancsnokságokat, erődítéseket, katonai kórházakat). És fáradhatatlanul fényképezett. (A numizmatika mellett a fotózás volt a másik nagy szenvedélye.) A szabad levegő sokkal jobbat tett neki, mint a háziorvosának a receptjei és a kúrái: megszabadult az alvászavaraitól, visszatért az étvágya, jól érezte magát. Hosszabb időre ritkán utazott el Martignaccóból. Szinte csak akkor, ha *„szabadságra”* ment, leggyakrabban Roncogliba, a családi kastélyba. A fővárosba csak akkor utazott, ha ott feltétlenül szükség volt a jelenlétére, ha például be kellett avatkoznia a kormány és a vezérkari főnök közötti feszültségek elsimításába, vagy ha új kormány alakítására volt szükség.

Az olasz haderő Cadorna vezérkari főnöksége alatt 1917 őszéig 11 nagy csatát vívott az osztrák–magyarral az isonzói, kettőt a dél–tiroli fronton. Tenyérnyi területi nyereségeket hozó, rendívül véres csatákat. Aztán, 1917. október végén, az osztrák–magyar és a német seregek Caporettónál áttörték az Isonzó–frontot, az olasz hadsereg a katasztrófa szélére került. A főparancsnokság Udinéből 100 km-rel hátrább települt, a kormány lemondott. Ezen a ponton lépett közbe III. Viktor Emánuel, aki ezekben a válságos napokban nem vesztette el a fejét, sőt igazi királynak bizonyult. Rómába utazott, hamarjában megoldotta a kormányválságot, majd a Garda–tó déli partján fekvő Peschierába hívta a kormány és az antant politikai és katonai vezetőit. 1917. november 8-án mintha az időjárás is fronthelyzet hangulatához igazodott volna: köd volt és hideg, ráadásul az eső is esett. A szervezés *„olasz módra”* zavaros volt. Kipling, az angol tudósító így látta az olasz királyt: *„Semmiféle megkülönböztető külsőség, ami azt mutatta volna, hogy ő más, mint a többi harctéri tábornok. Zubbonyáról hiányzott még a katonazubbonyok baloldali zsebe fölött szokásos kitüntetések szalagcsíkja is. Komolyan, gondterhelten, tiszteletet parancsolóan lépkedett, azzal a természetes egyszerűséggel, amivel a katonái között szokott járni a veszélyekkel teli fronton.” A dzsungel könyve* szerzője azt is elmondta olvasóinak, hogy Viktor Emánuel nem régen visszautasította a kormányt, amely háborús aranyéremmel akarta kitüntetni. Kipling szerint a király ezt mondta: *„Nem foglaltam el semmilyen fontos magaslatot, nem nyertem meg semmilyen nagy csatát, nem süllyesztettem el páncélozott csatahajót se, légi harcban se győztem”*.[14]

A tárgyalás első része három órán át tartott. Viktor Emánuel előre elkészített írásos beszámoló nélkül, szabadon beszélt angolul. Két óra hosszan ismertette Olaszország, az olasz haderő és a front helyzetét. Nemcsak azért vállalta az expozét, mert Orlando miniszterelnök nem tudott angolul, és franciául se igazán, hanem királyi méltóságával is súlyt

[14] Idézi HORVÁTH (2016): 04. 28.

kívánt adni a mondandójának. A beszámolót a tőle megszokott, retorikai hangvétel nélkül, rengeteg adatra hivatkozva, száraz hangvétellel és konkrét javaslatok előterjesztésével tartotta. A katasztrófa okai között megemlítette a hadsereg erkölcsi hajótörését, azonban az olasz tábornokoktól megszokott fogalmazásoktól eltérően a felelősséget nem hárította a *„defetistákra”*. Mondandójának lényege az volt, hogy az olasz hadsereg Caporettóval nem vesztette el a háborút, a nem omlott össze, meg fogja vetni a lábát a Piavénál. Kizárta azt a feltételezést, hogy az olasz nemzet megtört volna. *„A háború folytatódik”* – váltott át franciáról angolra. A briteket és a franciákat meglepte a király beszéde, a belőle kicsendülő elszántság.

Majd hol angolul, hol franciául válaszolt a kérdésekre. Orlando miniszterelnök emlékirata szerint a királynak sikerült meggyőznie az antant képviselőit, hogy Olaszország semmiképpen se köt különbékét, hogy az olasz haderő elszánt a háború folytatására, és mindenképpen ellenáll a Piave–folyó vonalánál. Magától értetődően kérte az antant segítségét is. Lloyd George azt írja az emlékiratában, hogy meglepte Viktor Emánuel *„nyugalma és ereje”*. És így folytatja: *„Férfias ékesszólásával eloszlatott minden kétségünket, megszüntette a tétovázásunkat. Lehet úgy is fogalmazni, hogy a nagyon nyomorúságos hadi helyzetben megmentette az olaszok és az antant ügyét.”* Az értekezletnek a katonai részletekkel foglalkozó szakaszában a király bejelentette, hogy leválja Cadornát és Armando Diaz tábornok lesz az új vezérkari főnök. Megállapodtak a piavei frontra érkező francia és a brit haderő méreteiről, parancsnoklásuk mikéntjéről. Még aznap minden pátoszt mellőző rövid kiáltványban fordult az olasz nemzethez.

A caporettói összeomlás után III. Viktor Emánuel a Treviso megyei Ponte della Priulában rendezkedett be, ott volt az új *„szolgálati helye”* a nagy háború utolsó évében. Részben változott a király és a vezérkari főnök viszonya, Diaz tábornok ugyanis igyekezett bevonni a királyt a háborúra irányítására vonatkozó döntésekbe. Folyamatosan és rendszeresen találkoztak: hetente kétszer együtt ebédeltek, és ha fontos újdonság mutatkozott soron kívül is felkereste a királyt. III. Viktor Emánuel meghallgatta, rendszerint azonban nem tett érdemi észrevételeket. Hagyta, hogy a vezérkari főnök és helyettese, Pietro Badoglio tábornok tegyék a dolgukat. Egyetértett velük, hogy Cadorna támadó háborúját a sokkal kevesebb emberáldozatot követelő védekezőre cseréljék, s az erőt a háború győztes befejezésére összpontosítsák. Miután 1917 végére az olasz hadsereg megvetette a lábát a Piavénál, Diaz egyetlen támadást sem indított egészen a háború utolsó napjaiig. Csak az osztrák–magyar haderő 1918. nyári piavei áttörési kísérletének visszavetését követően, 1918. október 24-én lendült támadásba, szétverte a teljes felbomlás állapotába került osztrák–magyar seregeket. 1918. november 3-án az akkor már csak névleg létező Osztrák–Magyar Monarchia képviselői a Padova melletti Villa

Giustiban aláírták Badoglio tábornok előtt a fegyverszüneti megállapodást, másnap elhallgattak a fegyverek az olasz fronton. III. Viktor Emánuel 1918. november 7-én belovagolt Trentóba, három nappal később Triesztbe. A rómaiak november 14-én, szép napfényes őszidőben a Quirinale palota előtti téren ünnepelték *„a győzelem királyának"* hazatérését. III. Viktor Emánuel boldognak látszott, valójában azonban gondok és aggodalmak gyötörték.

A nagy háború utáni évek

III. Viktor Emánuel jól látta a hazája és a trónja körüli világ változásait. Birodalmak, dinasztiák omlottak össze, történelmi lomokká váltak, vagy egyenesen a történelem szemétdombjára kerültek. Véget ért a Romanov cárok Oroszországa, II. Miklóst egész családjával együtt kivégezték. A világháborúért főfelelősnek kikiáltott Németországra és a dölyfös Hohenzollern császárra, II. Vilmosra, is nyilvánvalóan bűnhődés várt, kétséges volt, hogy el tudja-e kerülni, hogy háborús bűnösként nemzetközi bíróság elé idézzék. Szétporladt az Osztrák–Magyar Monarchia: Ausztria dunai kis országgá zsugorodott, ahonnan kitiltották a Habsburgokat. Utolsó háborújának elvesztésével a régi Magyarországból is kis ország lett. Összeomlott az Oszmán Birodalom is, a Fényes Portával és a szultanátussal együtt. Ezek a változások nem aggasztották III. Viktor Emánuelt, hiszen többségük még kedvező is volt Olaszország számára. Ellenben a világháború utáni első külföldi útjai során és a békekonferencia megnyitóján már aggódva figyelte, hogy a háború utáni Európa sorsát, nem a távlatos békés rendezés keresése vezérli, hanem a nemzeti önzésére építő politikusok döntik el. Kiábrándítóak voltak számára az Egyesült Államok elnökével való találkozások. Wilson a nemzeti önrendelkezésről prédikált, miközben nem ismerte Közép–Európa bonyolult nemzeti és etnikai viszonyait, talán azt sem tudta, hogy pontosan hol van Fiume.[15] A béketárgyalások megerősítették rossz előérzeteit. Az antantszövetségesek formálisan ugyan Olaszországot győztes nagyhatalomnak tekintették, de látta, hogy mindent megtesznek azért, hogy ne érezhesse magát többnek háborús glória nélküli, másodrendű nagyhatalomnál, és mit se törődnek azzal, hogy így megerősítik az olaszokban a megcsonkított győzelem érzését.

A háborús győzelem örömére rendezett hivatalos olaszországi népünnepélyek nem feledtethették III. Viktor Emánuel királlyal a háború következményeit, a mindennapok valóságát. Az ország térdre rogyott. 650.000 katona-halottat gyászolt, nagy többségük 20 és 30 év közötti fiatal volt. A Nitti–kormány elhatározta, hogy az 5,5 milliós hadsereget a lehető leghamarább demobilizálja, maximum egytizedére csökkenti. De

[15] LE MOAL (2016): 225.

hol talál munkát ötmillió ember? A hadiipar leállítása is tovább növelte a munkanélküliséget. 1919–1920-ban az egész országot ellepték az elégedetlenségből kirobbanó tömegmegmozdulások: a nagyrészt ösztönös földfoglaló mozgalmak, a megszámlálhatatlan sztrájk, a gyárfoglalások az észak–olasz városokban. Soha nem látott szintre emelkedtek a szociális és a politikai ellentétek. Mindezekhez kapcsolódott a béketárgyalásokban való csalódottság, a már említett megcsonkított győzelem miatti frusztráció, ami táptalajt adott a szélsőséges nacionalizmusnak.

III. Viktor Emánuel látta, hogy a mind tovább mélyülő válságban a születő fasiszta mozgalom a politikai küzdelmekben addig nem alkalmazott fizikai erőszakhoz nyúl. Nemcsak az újságokat olvasta naponta, hanem a prefektusok jelentéseit is, akik beszámoltak arról, hogy fegyveres csapatok alakultak előbb vidéken, a szocialista (a vörös) és a katolikus (a fehér) földmunkás és parasztszervezetek ellen (squadrista terror), majd később azt is jelentették, hogy a városokban is megjelentek immár a feketeingesek. Az 1919-es, majd az 1921-es választási eredmények alapján nyilvánvaló lett, hogy a liberális pártok annyira meggyöngültek, hogy nem képesek stabil kormányzásra. A király hiába kereste újabb és újabb miniszterelnökök megbízásával a válságból való kilábalást, a háború előtti, a parlamenti kormányzáshoz való visszatérés azonban lehetetlenné vált. Konszolidáció helyett polgárháború felé sodródott az ország.

Az 1922. őszi drámai helyzetben III. Viktor Emánuel végül is hívatta Benito Mussolinit, a Fasiszta Nemzeti Párt vezetőjét, hogy kormányalakítással bízza meg (1922. október 29.). A történetírás mára pontosan rekonstruálta azoknak a napoknak az eseményeit, és a köztudatban is eléggé ismertek, felesleges lenne újra részletesen felidézni azokat. Szorítkozzunk néhány megjegyzésre! (1) Mussolini kormányalakítási megbízása mögött nem volt semmiféle összejátszás a király és a fasiszta vezér között, III. Viktor Emánuel nem valamiféle államcsínnyel juttatta hatalomra Mussolinit. Igaz, a fasiszta pártnak csak mindössze 35 képviselője volt az alsóházban, volt azonban 200.000 tagja, a fasiszta tömegszervezeteknek pedig további félmillió. És a feketeinges *„hadoszlopok”* a marcia su Romához gyülekeztek. (2) Igaz, hogy a királyhoz hű hadsereg néhány hadosztálya rövid úton szétszórhatta volna Mussolini botokkal, bajonettekkel, pisztolyokkal, puskákkal felfegyverkezett gyülevész csapatait, ha parancsot kap rá. III. Viktor Emánuel azonban egyfelől képtelen volt ilyen nagy súlyú döntés meghozatalára, másfelől a hadsereg fellépése csak a katonai diktatúra bevezetésével történhetett volna. III. Viktor Emánuel nem akart katonai diktatúrát, és azt semmiképpen se, hogy őt tekintsék az esetleg bekövetkező polgárháború kirobbantójának.[16] (3) 1922. október 30-án, amikor a Qurinale palotában fogadta Mussolinit és

[16] PUNTONI (1993): 37., 292.; PERFETTI, Francesco: *Parola di Re. Diario segreto di Vittorio Emanuele.* Le Lettere, Firenze, 2006. 114.

megbízta a kormányalakítással – abban reménykedve, hogy a koalíciós kormányzás keretében a legalitás útjára terelheti a fasiszta erőket – nem tudhatta, hogy egy több mint 20 éven át tartó fasiszta diktatúra kialakulásához asszisztál.

A diarchia

A képviselőház 1922. november 16-án bizalmat szavazott a Mussolini-kormánynak (316 igen, 116 nem szavazattal, 7 tartózkodás mellett), majd november 24-én egy évre rendkívüli felhatalmazást a gazdasági és közigazgatási rend helyreállítására. Ez alatt Mussolini olyan helyzetet teremtett, amelyben illúzióvá váltak azok a reményeket, hogy hatalma pünkösdi királyság lesz. A király már nem küldhette el, csak úgy.

A fasiszta hatalom konszolidálása több fázisban történt. Az első, a Giacomo Matteotti szocialista képviselő meggyilkolásáig (1924. június 10.) tartó szakaszban Mussolini miniszterelnök (induláskor magánál tartva a bel és a külügyminiszteri tárcát is) fehér ingben és jól szabott polgári öltönyökben kormányzott, koalíciós pártokkal. Időközben fasiszta nagytanács létrehozásával és a korábbi nacionalista szövetségesei *„leszalámizásával”* hozzákezdett a fasiszta állampárt kialakításához. A fasiszta milícia létrehozásával (1923) pedig egyetlen szervezeti keretbe fogta és legalizálta az addig az illegalitás és a terrorizmus terénumán tevékenykedő különféle félfegyveres osztagokat, a maga kizárólagos parancsnoksága alatt. 1924-ben az új választási törvény alapján tartott parlamenti választásokon a fasiszta párt már többséget szerzett.

Matteotti meggyilkolása nyomán rövid politikai válság robbant ugyan ki (az antifasiszta pártok a parlamentből is kivonultak, a koalíciós kormányzás folytatása is kritikussá vált) Mussolini azonban a hatalom konszolidálásának új, második szakaszára áttérve gyorsan felülkerekedett. Ebben a szakaszban felszámolta az antifasiszta pártokat és a sajtót, bebörtönözte, száműzte vagy emigrációba kényszerítette az antifasiszta politikusokat és értelmiségieket. Az alkotmány immár jelentőség nélküli dokumentum lett csupán, a király hallgatólagos kollaborációja mellett. A fasiszta rendszer konszolidációja a gazdasági élet főszereplőivel és a Szentszékkel kötött kompromisszumok útján folytatódott. Még az 1929-ben kezdődött világgazdasági válság hatásainak nagy részét is sikerült kivédenie főként az állami beavatkozás eszközeivel. A fasiszta rendszer a külpolitikában az 1930-as évek közepéig békés eszközökkel sikeresen növelte Olaszország nagyhatalmi presztízsét, együttműködött Nagy–Britanniával és Franciaországgal a Nemzetek Szövetségében, egy ideig, még Hitler németországi hatalomra jutását követően is, kiállt például Ausztria függetlensége mellett.

Az 1930-as években nagyra nőtt Mussolini személyes hatalma, ami mögött széleskörű reakciós tömegtámogatottság alakult ki. Mussolini az

állampárt, a milícia, a sokféle fasiszta tömegszervezet duce-ja lett, a király szemében és a hivatalos protokoll szerint azonban csak őfelsége miniszterelnöke, a király elsőszámú munkatársa volt. Vagyis a hatalma nem volt korlátlan. A király Mussolinit ugyanúgy, mint a korábbi miniszterelnököket hetente kétszer fogadta a Quirinale palotában, aki a protokollt betartva sohasem fekete ingben, a milícia egyenruhájában jelent meg előtte, hanem civilben, hóna alatt vagy táskájában az aláírásra váró iratokkal, amelyek többségét a király azonnal aláírta, másokat félretett megfontolásra, de voltak olyanok is, amelyeket egyszerűen szó nélkül továbblapozott. A mellette szolgáló kabinetfőnök–adjutánsok emlékiratai szerint a király az ilyen esetben a miértre vonatkozóan semmiféle magyarázatot sem adott Mussolininak, így akár évekig halogatott fontos kérdéseket is. Bárhogyan is erősödtek Mussolini pozíciói, a fogadásokon vagy a tömegrendezvényeken a király mögött volt a helye (mellette csak az 1930-as évek közepétől), a zenekar elsőként a *Savoiai mars*ot (*Marcia Reale*) játszotta, csak utána a fasiszta *„himnuszt”*, a *Giovinezzá*t. III. Viktor Emánuel mindig hagyományos formában tisztelgett, sohase *„római”* módra. Az olasz fasiszta államot a külsőségeken túl tulajdonképp sajátos diarchia jellemezte, Mussolini növekvő, III. Viktor Emánuel gyengülő hatalmával. A fasiszta rendszer Olaszországban nem vált igazán totálissá, már csak azért sem, mert nem ment végbe a hadsereg fasizálása, a haderőnek, s azon belül különösen a carabinieriknek, a Savoiai monarchiához és a királyhoz való hűsége szilárd maradt, és majdnem hasonlóképpen a külügyminisztérium fasizálása is csak Galeazzo Ciano külügyminiszteri kinevezésével (1936) bontakozott ki.[17]

Mussolini az etiópiai háborút (1935–1936) követően, amit Franciaország és Nagy–Britannia ellenzett, egyre inkább közeledett Németországhoz, kilépett a Nemzetek Szövetségéből, a francoisták támogatására bekapcsolódott a spanyol polgárháborúba, elfogadta az Anschlusst, majd katonai szövetséget kötött Németországgal (*„Acélpaktum”*, 1939. május 22.), közben Olaszország megszállta Albániát (1939. április). 1939. szeptember 1-jét követően Mussolini hezitált ugyan, hogy belépjen-e a világháborúba, Franciaország összeomlásakor azonban megtette (1940. június 10.), és Nagy–Britanniának is hadat üzent.

III. Viktor Emánuel számára már az 1930-as évek második felében a fasiszta külpolitika új irányával elért *„sikerek”* sem okoztak nagy örömet, az Etiópia császára, az Albánia királya címek se, de elfogadta azokat. Érzelmeit legfeljebb azzal juttatta kifejezésre, hogy nem sietett meglátogatni a meghódított országokat. Katonai adjutánsa, Paolo Puntoni (1940–1946) tábornok (1940–1946) szerint III. Viktor Emánuel mindig is bi-

[17] A történetírásban mindmáig egyoldalúság mutatkozik az olasz fasiszta rendszer leírásában: a történészek a fasiszta oldalt nagyon részletesen feldolgozták, miközben a rendszerben fönnmaradt *„autonomiák”* (a monarchia, a haderő, az egyház, a gyáriparosok szövetsége, stb.) elemzése még mindig késést mutat.

zalmatlan volt Hitler és társai iránt, és fenntartásokkal figyelte Mussolini Németország–politikáját, azonban abban reménykedett, hogy a duce majd csak kitalál valamit a germán fenyegetéssel szemben. Csak az olasz hadsereg görögországi és az első afrikai kudarcai, a hadiflotta veszteségei nyomán kezdett komolyan aggódni. Puntoni 1941. január 26-i naplójegyzetében ezt írta: *„Először látom, hogy Őfelsége komolyan aggódik és szomorú."* III. Viktor Emánuelnek lassan, fokozatosan és későn változott meg a Mussolini *„szerencséjébe"* vetett hite. Még akkor is bizonytalankodott, amikor már nagyon előrejutott a Mussolini eltávolítását és a háborúból való kiugrást célzó, több szálon futó monarchista *„összeesküvés"*.

A fasiszta nagytanács 1943. július 24-ről 25-re virradóan tartott ülésével kezdődött események szintén eléggé közismertek. Mint tudjuk, a nagytanács ülésén a Dino Grandi és a Ciano által irányított *„disszidens"* fasiszták leszavazták a ducét, és az alkotmányhoz való visszatérésre szólító határozatot fogadott el a nagytanács. Vasárnap volt, Mussolininak másnap, július 26-án hétfőn kellett volna a királyhoz mennie a szokásos kihallgatásra. Az időpontot a király előrehozta, a Villa Savoiába kérette Mussolinit délután 17 órára. Miután az összeesküvésről mit sem sejtő duce beszámolt a nagytanács üléséről, III. Viktor Emánuel minden indokolás és kommentár nélkül közölte vele a miniszterelnöki tisztségéből való fölmentését. Ahogy kilépett a villából a carabinierik egy mentőautóba tuszkolták, a kaszárnyájukba szállították, közben Mussolini magától is rájött, hogy immár fogoly. A rádió rövid közleményben bemondta, hogy a király fölmentette Mussolinit, és Badoglio marsallt nevezte ki egy rendkívüli hatalommal felruházott katonai kormány élére. Az emberek vacsorájukat félbehagyva, a rendkívüli állapot kihirdetésével mit sem törődve, lementek az utcákra és a terekre, éltették a királyt, ünnepelték a fasizmus bukását, és azt hitték, hogy a háborúnak is vége.

1943. július 25.-ével III. Viktor Emánuel elválasztotta a monarchia és a maga sorsát Mussoliniétól, az ország és a Badoglio–kormány azonban szinte megoldhatatlan feladatok elé került. A háborút nem lehetett csak úgy abbahagyni. Első lépésként fegyverszünetet kellett kérni az addigi ellenségtől, az Egyesült Nemzetektől, akik korábban kijelentették, hogy ragaszkodnak a fasiszta hatalmakkal szemben a feltétel nélküli megadás elvéhez. Csatornákat kellett találni a fegyverszüneti tárgyalásokhoz, miközben Olaszország területén *„testvéri"* német csapatok tartózkodtak, s várható volt, hogy nem fogják tétlenül nézni Olaszország kiugrását a háborúból. A Badoglio–kormány és a király végül is 1943. szeptember 1-jén döntött a fegyverszünet–kérésről, majd a szicíliai Cassibilébben szeptember 3-án aláírták a megállapodást, amit olasz kérésre, a német erők megtorlástól tartva, egyelőre nem hoztak nyilvánosságra. Eisenhower tábornok várt is szeptember 8-án estig, amikor bejelentette a fegyverszünet létrejöttét, amit Badoglio maga is közölt a rádióban. A hadseregnek azonban csak annyi utasítást adott,

hogy az angol–amerikai szövetségesekkel szembeni ellenségeskedést mindenütt abba kell hagyni. Hogy mi a teendő a németekkel szemben, arról nem szólt semmit.

A Badoglio–kormány első 45 napja után csak még kaotikusabb és tragikusabb időszak következett.

1943. szeptember 8-a után

1943. szeptember 8-án és a következő napokban széthullott az olasz hadsereg. A honi területen levő katonák mintegy fele (800.000) a korábban kamerádként érkezett német csapatok kézére került, internálták őket Németországba. Sokan egyszerűen hazamentek, mások csatlakoztak az ezekben a napokban kezdődött fegyveres ellenálláshoz. A Franciaországban, Jugoszláviában, Albániában, Görögország levő olasz csapatok nagy része német fogságba esett. Csak az olasz hadiflotta és a légierő egy része menekült meg, amely már a fegyverszünet bejelentése előtt irányt vett Málta felé, és az angol–amerikaiaknak adta meg magát.

A fegyverszünet bejelentését követően a német csapatok elkezdték a legfontosabb stratégiai pontok megszállását, néhány nap alatt ellenőrzésük alá vonták a Nápolytól fölfelé eső országrészt, kiszabadították Mussolinit (szeptember 12.), az olasz fasiszták proklamálták az Olasz Szociális Köztársaság megalakulását (szeptember 25.). Közben, szeptember 9-én az angol–amerikai csapatok is megmozdultak, partra szálltak Calábriában. Az olasz hadsereg és az ország tragédiája talán kisebb lehetett volna, ha a partraszállás északabbra, legalább Róma magasságában történik. Ehhez azonban hiányzott a szövetségeseknél a szándék, és főként az erő. A Badoglio–kormányban se bíztak.

A 1943. szeptember 8-án kialakult káoszban III. Viktor Emánuel és a Badoglio–kormány úgy döntött, hogy nem marad tovább Rómában, hanem az ország keleti szögletébe távoznak, ahol nem voltak német csapatok. Magától értetődően nem akartak német fogságba esni, és józan ésszel elfogadhatónak látszott az a később adott magyarázat is, hogy a déli országrészben az állam folytonosságát igyekezek biztosítani. Mégis szinte mindenki a főváros magára hagyásának, a király elmenekülésének tekintette a szeptember 8-án éjszaka kezdődött utazást.[18]

---

[18] A trónörökös, Umbertó herceg Rómában akart maradni, és csatlakozni az ellenálláshoz. Apja határozott parancsára azonban csatlakozott az Adriai–tenger felé induló autóskonvojhoz. Azokban a napokban a német kézre kerülés veszélye Viktor Emánuel három leányát is fenyegette: Mafalda, aki a hesseni herceghez ment feleségül, a romániai Sinaiaból Budapesten keresztül éppen Rómába tartott, német kézbe került, a buchenwaldi koncentrációs táborban hal majd meg 1944-ben (életéről lásd BARMESCHI, Renato: *Frau von Weber. Vita e morte di Mafalda di Savoia a Buchenwald*. Rusconi, Milano, 1983.), Johanna bolgár királyné túlélte a háborút (megírta az emlékiratait: GIOVANNA DI BULGARIA: *Memorie*. Rizzoli, Milano, 1964.), Mária Franciska hercegnő 1943 és 1945 között német koncentrációs táborban

A király és a Badoglio–kormány a kalandos utazás után nemcsak új székhelyet talált nehezen magának, de a státusa is bizonytalan volt. A szövetségesek az általuk felszabadított területeken katonai megszállási rendszert vezettek be, s ennek működtetéséhez nem volt szükségük a királyi kormány *„segítségre"*. A háború után, a békeszerződéseknél pedig Olaszországot nem a győztesek között, hanem a *„büntető padon"* akarták látni.[19] A király és kormánya elsősorban próbálta enyhíteni a szövetséges megszállás szigorát és az olasz szuverenitás elemeinek visszaszerzésére törekedett. Helyzetének tisztázásában fontos elemet jelentett a szövetségesekkel a részletes, az ún. hosszú fegyverszünet megkötése (1943. szeptember 19.) majd a Németországnak küldött hadüzenet 1943. október 13.), amelyek után a szövetségesek kilátásba helyezték az Olasz Királyság számára a társ–hadviselőfél státust. Diplomáciai sikert jelentett, hogy előbb a Szovjetunió (1944. március 14.), majd a nyugati szövetségesek is elismerték a Badoglio–kormányt.

A király és a kormány belpolitikai helyzete se volt könnyű. A *„déli királyság"* területén félig–meddig legálisan, a salói köztársaságban illegálisan szervezkedő antifasiszta pártok és egységfrontszerveik, a nemzeti felszabadító bizottságok (CLN) többségükben republikánus álláspontra helyezkedtek, a Bariban tartott kongresszusukon (1944. január 28–29.) egyenesen III. Viktor Emánuel lemondását követelték. Ez a helyzet az Olasz Kommunista Párt vezetőjének, Palmiro Togliattinak Moszkvából, és több ismert antifasiszta személyiségnek az amerikai emigrációjából való hazatérésével, valamint néhány nagytekintélyű monarchista értelmiségi (Benedetto Croce, Enrico De Nicola, etc.) politikai aktivizálódásával változott meg: az antifasiszta fronton belül felülkerekedett az az álláspont, hogy a monarchia vagy köztársaság kérdés eldöntését el lehet halasztani az ország felszabadulása utánra, mert egyelőre sokkal fontosabb a németek és a fasiszták elleni, egységet követelő fegyveres harc.[20] III. Viktor Emánuel kezdetben hallani sem akart a kompromisszumról, majd beleegyezett abba (1944. április 12.). Elfogadta, hogy Róma felszabadulását követően – a Savoiai–dinasztia történetében már többször alkalmazott ún. helytartói/régensi formulát felelevenítve – lemond. A szö-

---

volt, kiszabadulása után hazatért, majd 1946-tól, a köztársaság kikiáltása után emigrációban élt.

[19] A szövetségesek Olaszország–politikájáról részletesen lásd VARSORI, Antonio: *Aspetti della politica inglese verso l'Italia. Nuova Antologia,* 1983. 3. sz. 273–298.;. ELWOOD, D. W: *L'alleato nemico. La politica dell'occupazione angloamericana in Italia 1943–1946.* Milánó, 1977. 48–63.; HORVÁTH Jenő: *Az olasz kapitulációtól a békeszerződésig (1943–1947).* IN: ENDRŐDY Gábor – PÓK Attila (szerk.): *A nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára.* Korona, Budapest, 2000: 335–369.

[20] CROCE, Benedetto: *Quando l'Italia era tagliata in due.* Laterza, Bari, 1948. 79–82.; AGA ROSSI, Elena – ZASLAVSKY, Victor: *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca.* Bologna, 1997: 71–73.

vetséges csapatoknak a fővárosba bevonulásakor, 1944. június 5-én meg is tette, s fiát, Umbertót teljhatalmú régenssé nevezte ki, a trónról azonban nem mondott le.[21] A monarchia pozícióinak meggyengülését mutatta, hogy a Badoglio–kormány helyébe lépett Bonomi–kormány az esküt már nem Umbertó, hanem a római központi CLN előtt tette le.

Az utolsó évek

Róma felszabadítását követően még majdnem egy évig tartott Észak–Olaszországban a németek elleni háború és az olaszok közötti polgárháború. III. Viktor Emánuel ezeket a hónapokat a Villa Savoiában a politikától visszavonulva töltötte. Az ország egész területének felszabadulása után a nagy gazdasági, társadalmi, politikai és szociális kérdések mellett, a monarchia és király sorsa tulajdonképpen sokadik rangú kérdésé vált, mégis felkerült a politikai napirendre. A pártok ugyanis úgy egyeztek meg, hogy majd csak a békeszerződés aláírása és az ország szuverenitásának visszanyerése után tartják meg a parlamenti választásokat, előtte, 1946. június 2-án alkotmányozó gyűlési választásokat tartanak, és ugyanaznap népszavazással döntenek az államforma kérdéséről is.

A baloldali marxista pártok (a kommunista és a szocialista párt) egyértelműen a köztársaság mellett kampányoltak. A főleg szociálliberális értelmiségieket tömörítő, az ellenállásban jelentős szerepet játszó, de a két munkáspártnál jóval kisebb tömegbefolyással rendelkező Akciópárt is harcosan republikánus volt. A három baloldali párt a választási kampányban a király és a monarchia felelősségét és bűneit hangsúlyozta a fasizmus hatalomra jutásában és a fasiszta rendszer fenntartásában, s azt, hogy a monarchia győzelme meglassítaná az olasz gazdasági és társadalmi kiváltságok felszámolását, akadályt jelente az olasz progresszió útján.

III. Viktor Emánuel fáradt volt, és depresszióval küszködött akkoriban, nem volt azonban mindegy számára, hogy milyen döntés születik a referendumon. Az távol állt tőle, hogy közvetlenül részt vegyen a választási küzdelemben. A monarchia megmentésére tett egyik közvetett lépése az volt, hogy 1946. május 9-én váratlanul de jure is lemondott a trónról Umbertó javára. Lemondása után rögtön hajóra szállt a királynéval Nápolyban és elindult Egyiptomba, az önkéntes száműzetésbe. Lemondásával közvetve elismerte ugyan személyes felelősségét a fasizmussal való együttműködésért, ugyanakkor azzal, hogy a fia javára mondott le, *„tiszta lapot”* próbált teremteni a monarchia folytathatóságához. A régensből királlyá előrelépett immár II. Umbertó királyt nem terhelte a fasizmussal való együttműködés és a háborús felelősség, sőt köztudomású volt, hogy nem kedvelték a fasiszták, és régensként egyes progresszív lépéseket is támogatott. Vagyis, Umberto trónra lépésével megjelenhetett

[21] REGOLO, Luciano: *Il re Signore, Il re signore. Tutto il racconto della vita di Umberto di Savoia*. Simonelli, Milano, 1998. 422–431.

egy demokratikus és a jövő felé forduló monarchia képe, amely hajlandó akár a széles körű társadalmi változások szükségességének elismerésére is. III. Viktor Emánuel lemondása azonban túlságosan későn történt, így nem igazán hasznosulhatott a választási kampányban.[22]

Az 1946. június 2–3-i referendumon az olaszok példátlan nagy számban éltek állampolgári jogukkal: a választásra jogosultak 89,1 százaléka elment szavazni. A köztársaság győzött: 12,7 millió szavazattal a monarchiára esett 10,7 millióval szemben. A végleges választási eredményeket a legfelső bíróság június 18-án hirdette ki, s egyúttal proklamálta az Olasz Köztársaságot is. Az államfői hatalom átmenetileg a miniszterelnökre szállt át, majd a június 25-én összeült alkotmányozó gyűlés, amely 28-án De Nicolát megválasztotta az Olasz Köztársaság *„ideiglenes fejévé”*.[23] Az Olasz Köztársaság megszületése az ország történetében ma is tartó korszak nyitányát jelentette.

Viktor Emánuel és felesége az Egyiptomba érkezésük után rövid ideig Faruk király alexandriai vendégházában élt, majd vásárolt egy a városközponttól távolabb eső kisebb villát. Politikusokat, újságírókat, filmeseket nem fogadtak. Az exkirály gondolt arra, hogy megírja az emlékiratait, aztán nem volt hozzá se kedve, se ereje. Megkeseredett ember lett: nagyon hiányzott neki Itália. 1947. december 23-án szokásához ragaszkodva sétára indult, az erős szélben megfázott, 1947. december 28-án meghalt. Végakarata szerint szeretett volna Olaszország földjében nyugodni, a fiatal köztársaság alapító atyái azonban az új rendszert féltve az 1948. január 1-jén hatályba lépő új alkotmányba átmeneti intézkedésként belefoglalták a királyi család kitiltását az országból, így nem járultak hozzá a király holttestének a hazahozatalához. Viktor Emánuelt 1947. december 31-én temették el az alexandriai Szent Katalin katedrálisban.[24] Miután 2002-ben törölték az alkotmánynak a Savoiai–ház elleni átmenti cikkelyét, nem régiben, 2017 karácsonyának közeledtével került sor a volt olasz király hamvainak hazavitelére. A hamvakat nem a római Pantheonban, hanem a Savoiai család régi temetkezési helyén, a piemonti Vicoforte községben álló Suparga bazilika kriptájában helyezték végső nyugalomba.

---

[22] Umbertó *„májusi királyságáról”* részletesebben lásd OLIVA, Gianni: *Umberto II. L'ultimo re*. Mondadori, Milano, 2000.; LAMI, Lucio: *Umberto II. Il Re di maggio. Dalla monarchia alla repubblica*. Mursia, Milano, 2012.

[23] A referendumról, a köztársaság születéséről részletesebben lásd HORVÁTH Jenő: *A köztársaság kikiáltása Olaszországban, 1946*. IN FEITL István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest, 2007. 54–70.

[24] Életének utolsó éveiről részletesebben lásd D'ANDREA, Ugo: *Fine del regno. Grandezza di Vittorio Emanuele III*. Società editrice torinese, Torino, 1951.; PUNTONI (1993).; REGOLO (2002).; LE MOAL (2016): 413–419.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Agnieszka Janiec-Nyitrai

Milan Kundera Közép–Európa tragédiájáról Viták keresztüzében

Abstract

The aim of the article is to depict the context of the origin of Kundera's essay *„The Tragedy of Central Europe"* (1984) and to summarize and characterize its key points. The author of the text also tries to answer the question why this essay has become a turning point in the debate on Central Europe's position between East and West. Then the author summarizes the most important voices of the debate, to which the essay has given rise among emigrant circles. Not only did Kundera's concept of Central Europe resonate among Central European intellectuals and emigrants, but it also spoke to the West European and American public and helped popularize his literary work. *„The Tragedy of Central Europe"* establishes Kundera's attitude to the question of Central Europe. Here he lays the foundations of his thinking about the region, which he seems to have applied in his novelistic work as well. This essay had an enormous impact on discussions of Central Europe, and it has been analyzed in detail. Kundera's controversial issues, especially those regarding his attitude to Russia and Russian culture, or the neglect of the Slovak context, as well as the abolition of the Slavic myth of Central Europe and his emphasis on the Hungarian literary and cultural contribution in formation of Central Europe are also discussed in the paper. There is no doubt that Kundera's essay has begun the process of re-discovering Central Europe and has become an impetus for the rehabilitation of the region in the West and also has played an important role in formatting the Central European identity.

Keywords: Milan Kundera; Central Europe; Central European identity; Russian culture; Czech culture; Czech literature; essay;

Közép–Európa a 70-es, 80-as évek fordulóján

A II. világháború után megkezdődött Közép–Európa Nyugattól való eltávolodásának egyértelmű folyamata. Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia Szovjetunió egyre erősebb befolyása alá került, függetlenségi törekvéseik – a magyar 1956-os forradalom, az 1968-as Prágai Tavasz vagy a lengyel Szolidaritás mozgalom – ellenére. A keleti szomszéd

„ölelése" olyan erős volt, hogy Közép–Európa országai fokozatosan eltűntek a nyugat-európai országok tudatából, lassan a *„Szovjetunió újabb köztársaságaivá"* válva. Ezt a folyamatot a kiváló brit történész, Norman Davies írta le, aki felhívta a figyelmet az átmenet terminológiai megközelítésére – a Szovjetunióhoz tartozó országokat a vasfüggöny mögötti, keleti blokkbeli, szocialista táborba tartozónak nevezték, miközben az *„Európa"* kifejezés a nyugat–európai országok számára volt fenntartva, később pedig az Európai Unióhoz tartozók számára (DAVIES, MOORHOUSE 2006: 26). Emiatt az a téves meggyőződés alakult ki, hogy Lengyelország, Csehszlovákia vagy Magyarország több közösséget mutat Kínával vagy Kubával, mint a szomszédos országokkal. Lassan, lépésről lépésre Közép–Európa országai elvesztették természetes kötődésüket Nyugat-Európához, nem csak politikai, de kulturális területen is. Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország az európaiak tudatában mint a vasfüggöny túloldalán lévő, a Kelet egységes részeként szerepelt, külön hagyományok, történelem, múlt nélkül. A kulturális és politikai határ több mint nyolcszáz kilométerrel keletre tolódott. Európa két befolyási övezetre lett osztva, Közép–Európa pedig a maga kultúrájával, múltjával, örökségével és hagyományaival kezdett eltűnni nem csak a nyugat tudatából, de ami rosszabb, ahogy Timothy Garton Ash írja (ASH 1992: 6), a közép–európai lakosság tudatából is.

Ebben a helyzetben, Közép–Európa Nyugat–Európától való elszakadási folyamatának megállításában, a felelősség súlya elsősorban az értelmiségi–emigránsok vállára helyeződött. Közép–Európa értelmiségi életének olyan kulcsszereplői kerültek nyugatra, mint Milan Kundera, Josef Škvorecký, Czesław Miłosz, Jerzy Giedroyc vagy Márai Sándor. Fontos szerepet töltöttek be a belső disszidensek, akik Közép–Európa cenzúrával sújtott országaiban, a számos korlátozás ellenére igyekeztek megőrizni intellektuális és szellemi függetlenségüket. Főként a 70-es években – a csehszlovák normalizáció, a magyar gulyáskommunizmus és a lengyel giereki korszak idején – a társadalmi önérzetet az anyagi helyzet látszólagos javulásával szándékosan tompították. Az emberek a változás lehetőségébe vetett hitüket vesztve a belső emigrációt választották. Azonban Közép–Európa Európához való tartozásának kérdése, bár a rezsim tudatosan marginalizálta, a disszidens–intellektuális körök bizonyos próbálkozásain keresztül visszatért (KISS 2016: 57). Az 1980-as évek elején az emigránsok körében egyértelműen érzékelhető volt annak az igénye, hogy a közép–európai régió Nyugat-Európához való kulturális és történelmi tartozását hangsúlyozzák. Jiří Trávníček, cseh kutató ezen jelenség leírásához az *„újjászületés"* (znovuzrození*)* szót használja és felhívja a figyelmet néhány látszólag jelentéktelen, ám mint később kiderül, rendkívül fontos tevékenységre és tervre, melyek segítették Közép–Európát Európa térképére visszakerülni (TRÁVNÍČEK 2009: 274). Ilyen például a Michigani Egyetemen 1982-ben alapított *„Cross Currents"* év-

könyv létrejötte, melyet Ladislav Matějka cseh emigráns hozott létre. Ez a folyóirat hosszú évekig a Közép–Európa viták helye volt, megszólaltak benne a téma zászlóvivői és megjelentek benne a lengyel, magyar és cseh-szlovák kultúra, történelem és politika ihlette viták. A vasfüggöny másik oldalán pedig olyan folyóiratok jelentek meg, mint az *„Obóz"* (1981), *„ABC"* (1984), *„Střední Evropa"* (1984) és továbbiak is (PARFIANOWICZ–VERTUN 2016: 137).

Közép–Európának olyan egyértelmű impulzusra volt szüksége, mely újra felébresztheti az érdeklődést a térség iránt, magát Közép–Európát pedig legalább szimbolikus módon újra elhelyezhetné Európa térképére. Ilyen impulzusnak bizonyult a Nyugat–Európában ismert cseh író, Milan Kundera híres esszéje, mely a közép–európaiság témájában jelent meg *„A megrabolt Nyugat avagy Közép–Európa tragédiája"* címmel. Ez az esszé francia nyelven jelent meg 1983-ban a *„Le Débat"* című folyóiratban, aztán a következő évben a *„The New York Review of Books"*-ban angol nyelven.[1]

Ez az írás a dominó hatáshoz hasonló reakciót váltott ki, megszólaltak a hazai disszidensek, Adam Michnik vagy az emigránsok, mint Josif Brodsky vagy Jan Vladislav. Jelen cikkemmel megpróbálom bemutatni azokat a körülményeket, melyek Kundera esszéjének megírását övezték és összefoglalni az esszé legfontosabb pontjait. Azon is elgondolkodom, miért mérföldkő ez az esszé a Közép–Európa Kelet és Nyugat közötti helyéről folytatott diszkurzusában és összefoglalom ezen viták legfőbb nézőpontjait. Kétségtelen tény, hogy ez az esszé indította el Közép–Európa újbóli felfedezését és vált nyugaton Közép–Európa rehabilitációjának legjelentősebb impulzusává (MEZŐ 2002: 63–64).

Az esszé létrejöttének körülményei

Csehország Európa kulturális és politikai térképén való helyének problematikája már az 1960-as évektől érdekelte Kunderát. Érdemes itt megemlíteni a cseh történelemről folytatott vitát, melyet Kundera a *„Český úděl"*-ben (KUNDERA 1968: 1, 5) vetett fel 1968-ban, melyre Václav Havel a *„Český úděl?"* (HAVEL 1969: 20–23) című polémiával válaszolt. Ez a vita Csehország helyéről és történelmi szerepéről szólt, valamint a Prágai Tavasz értelmezéséről. A kortársak megítélés szerint ez a vita a legfontosabb és legérdekesebb polémiák közé tartozott a cseh sorsról, Kundera és Havel mellett pedig kifejtették véleményüket az akkori idők olyan cseh értelmiségijei, mint Jaroslav Stříteckỳ vagy Karel Kosík (ZOUHAR 2011: 162). Kundera a Prágai Tavaszt nem a vereség oldaláról

[1] Milan KUNDERA 1983: *„Un occident kidnappé ou la tragedie de l´Europe central",* in: Le Débat sz. 27, Milan KUNDERA 1984: *„The Tragedy of Central Europe",* in: New York Review of Books, sz. 7. (PARFIANOWICZ–VERTUN (2016): 73–74.).

közelítette meg, igyekezett ezekre az eseményekre szélesebb távlatból nézni. Kundera patetikus, emelkedett elmélkedéseire vonatkozóan Kubíček hangsúlyozza, hogy Kundera az írásaiban az 1968-as események hangulatát idézi vissza (KUBÍČEK 2012: 98).

Kunderától eltérő álláspontot képviselt Václav Havel, aki a Prágai Tavasz veresége kapcsán józan, racionális hangon szólalt meg. Kundera erre polemikus szöveggel válaszolt, a *„Radikalismus a exhibicionismus"*-sal (KUNDERA 1969: 24–29), melyben nem ért egyet Havel hozzáállásával és kritizálja defetizmusáért és moralizálásáért, mert ezek szerinte sehová sem vezetnek. Pár évvel később Kundera egy interjú keretében visszatér a Václav Havellel való összetűzésére és elég kritikusan nyilatkozik róla:

> *„Igen, még a keletkezésének körülményeire is emlékszem. A Literární noviny szerkesztői ülésén 1968 decemberében mindenki arról a reménytelenségről beszélt, amibe az emberek egyre inkább belesüllyednek, úgy gondolták, hogy jó lenne karácsonyra írni egy hosszabb szöveget, amely emelne nemzeti önbecsülésükön és meggyőzné őket arról, hogy nincs minden veszve. Ebből született az én cikkem. Václav Havel annyira élesen reagált rá, amitől megsebezve éreztem magam és ugyanilyen módon válaszoltam neki (...) Ez, a Havellel való összecsapás azért volt jelentős számomra, mert ez volt életem utolsó polémiája. Természetesen egyesek később is támadtak, például jelentős orosz emigránsok azért, amit Közép–Európáról és az orosz kultúráról írtam. De akkor már tudtam, hogy semmi értelme személyes háborút indítani"* (KUNDERA 2010: 11)

Fontos esemény volt Milan Kundera fellépése a IV. Csehszlovák Írók Találkozóján 1968-ban.[2] Kundera visszatért a Közép–Európa témakörhöz már Franciaországba utazása után is (1975-ben emigrált). 1978-ban megírta a *„Közép–Európa kulturális testamentumából"* című esszéjét, melyet a közép–európai íróknak szentelt: Musilnak, Hašeknak és Kafkának (KUNDERA 2000c: 88-90). Ebben megjelenik egy későbbi, Közép–Európáról való elmélkedés gondolata, a keleti és a nyugati történelemfelfogás közti különbség. Kundera szerint a nagy nemzetek meg vannak győződve róla, hogy ők alakítják a történelmet, a közép–európai nemzetekkel szemben, amelyek leginkább a történelem áldozatai és túszai voltak. A történelmi tapasztalat nem olyan erős, hogy befolyásolja a közép–európai identitást, mely ugyanakkor különbözik attól, amit más, nagy nemzetek képviselnek.

A Philip Roth-tal történő beszélgetés során a Kelet– és Nyugat– Európa közti különbségről szóló kérdésre határozottan azt válaszolta, hogy a csehek, akárcsak a magyarok, lengyelek és osztrákok sosem voltak a

[2] Erről Vörös István ír a *„Revoluce proti sobe samym"* című cikkében (VÖRÖS 2017: 167–179).

kelet részei. Hangsúlyozta, hogy pont Közép–Európában jelentek meg olyan impulzusok, melyek nagymértékben befolyásolták az akkori kultúrát, pl. Sigmund Freud pszichoanalízise vagy az elbeszélések modern esztétikája, mely Franz Kafka vagy Robert Musil alkotására jellemző. Kundera szerint Közép–Európa szovjet annexiója messzemenő változásokat eredményezett, mivel a nyugat–európai kultúra elvesztette egyik fő kulturális központját. Közép–Európa vége jelentheti, Kundera szerint, Nyugat–Európa végét is (ROTH–KUNDERA 1985: 363–368).

„A megrabolt Nyugat avagy Közép–Európa tragédiája" című esszé megjelenését Közép–Európának a kontinens térképéről való letörlése inspirálta. A mű egyfajta szembenállás a Nyugat progresszív amnéziájával, mely politikai és történelmi okokból lemondott keleti hídfőjéről. Nyugat–Európa megfeledkezett a lengyel, cseh vagy magyar kultúráról, melyek korábban szintén a nyugati kultúrát alkották, ezzel együtt lemondott saját európai identitásának egy részéről (KUBÍČEK 2012: 88).

Kundera szándékosan kezdte el építeni a Közép–Európa mítoszt, mely mítosz – ahogy Karolina Pospiszil lengyel kutató írja - kettős jelentéssel bírt: egyrészt ez a mítosz a szovjet kulturális és politikai inváziót ellensúlyozta, másrészt, mint minden mítosz, a valóságot magyarázta, orvosolta a provincializmus bizonyos komplexusait, kompenzálta az elvesztett szabadságot és függetlenséget (POSPISZIL 2011b: 86). Kundera esszéje mítoszépítő elemekkel rendelkezett - kitűnik erős szuggesztivitásával, magával ragadó, kristálytiszta nyelvezetével, az emberi képzelet számára könnyen befogadható képek használatával. Bár Kundera logikai érvelése gyakran kívánnivalót hagyott maga után, hangvétele pedig szubjektív és provokatív volt, mégis az esszének a lélekre terápiás hatása volt (KANDA 2017: 4). Kundera kivételesen intelligens vitapartnerként jelenik meg, képes meggyőzni a maga víziójáról, meggyőzni érvei helyességéről. Przemysław Czapliński szerint Kunderának sikerült felépíteni egy világos, logikus és meggyőző Közép–Európa mítoszt, mivel felajánlott a nyugatnak de magának a vasfüggöny mögött fogvatartott közép–európai lakosságnak is egy új, friss narratívát, amely bár kissé elrugaszkodott a valóságtól és a tényeket szelektív módon kezelte, de nagy erővel és potenciállal bírt (CZAPLIŃSKI 2016: 238–240). Sikerült megragadnia azt, ami a levegőben lógott, ami a közép–európai értelmiségiek fejében volt (SCHÖPFLIN 1988: 227).

Éppen a tökéletesen megválasztott perspektíva, amelyből Kundera Európa változásait szemléli, az esszé tömörsége, provokatív hangvétele, az erős, világos képekkel való szemléltetés járult hozzá, hogy az esszé nem maradhatott észrevétlen. Kundera korábbi Közép–Európa témájára irányuló figyelemfelkeltési próbálkozásai a Le Monde-ban és a Nouvel Observateur-ban nem értek el ilyen hatást (SCHULZE WESSEL 1997: 77). A hangsúlyok más elosztása, a Közép–Európára tekintés látószögének megváltoztatása Kundera által tökéletesen átgondolt stratégiának

tűnnek, amelynek fő célja az volt, hogy a hétköznapi újságolvasó az USA-ban vagy Angliában megtudja, hogy Szibéria nem rögtön a berlini fal után kezdődik, miként Timothy Garton Ash viccesen írta (ASH 1992: 7).

Az esszé fő pontja

Kundera Közép–Európa határait nem földrajzi szempontok szerint jelöli ki, hanem metaforikus képeket rajzolva. Szerinte Közép–Európa sors vagy kultúra (KUNDERA 2000a: 109).

Közép–Európa Kundera szerint hagyomány, közös történelem, közös emlékezet, konfliktusok és problémák, melyek mind sokkal inkább ös--szekötik ezen régió lakosságát, mint a politikai határok. Kundera szerint a kötőanyag, mely Közép–Európa lakosságát összeköti, a történelem iránti túlérzékenység, melynek gyakran védtelen áldozataivá válnak.

Közép–Európa a kis területen kondenzálódó sokféleség konglomerátuma. Egyben annak az Oroszországnak[3] a sajátos antitézise, melyben a legkisebb sokszínűséget szokás számon tartani a legnagyobb területen (KUNDERA 2000a: 105).

Oroszország megtestesíti mindazt, ami egységes, szabványos, központosított és ez mind idegen a közép–európai identitástól. A sokszínűség, melyet Kundera szerint Közép–Európa képvisel, menedéket jelenthet nem csak szovjet Oroszországgal, de Nyugat-Európával szemben is, ahogy a kiváló cseh kutató, Vladimír Macura kifejtette:

> *„Közép–Európa sokfélesége, melyet jóformán genetikai tulajdonságának tartanak, védelmet nyújt a Nyugat–Európát jellemző egységesítés és a monolitikus, gleichschaltolt Oroszország ellen, ez olyasvalami, ami potenciálisan végtelenül sokrétű és élő (vagy inkább csak az volt)”* (MACURA 1997: 17).

Egyúttal Közép–Európa a világ kis modellje, Kundera szerint egy kész világ és nem csak egy régió, amely a kelet és a nyugat közötti átmenet helye, mert sokszínűsége magában érték.

Kundera Közép–Európát nem mint Európa közepét észleli, mint egy hidat, mely két világot kapcsol össze, mivel az író szerint ez a régió, kultúrájának köszönhetően egyértelműen Nyugat–Európához tartozik, bár politikailag a kelet része. Ezzel Kundera polemizál a klasszikus, Václav Černý 1945-ben *„A Kelet és a Nyugat között”* című esszéjében megfogalmazott, a cseh kultúrát két világ közötti hídként interpretáló megközelítésével, melyben Černý javasolja a pozitív, jó impulzusok befogadását mindkét irányból (ČERNÝ 1995: 30). A pozíció, ahonnan Kundera beszél, más. Számára Kelet nem létezik mint minta és inspiráció, a Nyugat számára nem mentor és tanító. Természetesen Közép–Európa kultúr-

[3] Kundera következetesen Oroszországot használ a Szovjetunió helyett.

profilja a nyugati kultúrával való érintkezéssel jött létre, de Közép–Európa sosem függött vakon nyugati szomszédaitól.

Közép–Európa a nyugat–európai kultúra sajátos rezervátuma, a fogyasztói kultúra bűne még nem fertőzte meg (POSPISZIL 2011b: 87). Ez a régió a kultúra utolsó bástyája, a hely, ahol a kultúra valamit még jelent, ahol a kultúra még vita és érvelés tárgya, ahol bizonyos értékek még nem erodálódottak (VARGOVÁ 2015: 51). Közép–Európa az európai hagyományok egyetlen és teljes jogú örököse, a független emberi szellemiség köztársasága (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 35).

Fontos alkotóeleme volt a régió karakterének Kundera szerint a zsidóság, amelynek sorsa szimbolikusan párhuzamos a közép–európai lakosság sorsával (KUNDERA 2000a: 110). A zsidók voltak azok, akik aktívan részt vettek a multikulturalizmus formálásában, közvetítőként ös--szekapcsolták Közép–Európa nemzeteit (ZELENKA 2009: 116). Józef Zarek úgy fogalmazott, hogy a holokauszt a maga nemében annak előrejelzése, ami Közép–Európára várhat, melyet az idegen, szovjet kultúra tengere elsüllyeszt (ZAREK 1998: 58).

Kundera esszéjében fontos pont az Oroszországhoz való hozzáállás. Kundera ledönti a vasfüggönnyel Keletté és Nyugattá szétválasztott Európa dichotóm vízióját, mivel Oroszországot teljesen kikapcsolja Európából. Kundera szerint a hidegháború nem természetes módon közelíti Oroszországot Európához éppen a közép–európai területek elfoglalásával. Kundera hangsúlyozza, hogy Oroszország teljesen más teremtmény, mint Európa és teljesen más kategória, más civilizáció, máshogy érzékelik ott az időt és a teret, az emberek másképp mosolyognak, élnek, halnak meg (KUNDERA 2000a: 107). Csak a más kultúrákkal való kapcsolat láttatja az író szerint Oroszország iszonyúan idegen voltát.

Kundera szkeptikus az orosz kultúrával kapcsolatban. Kritikusan tekint Fjodor Dosztojevszki tevékenységére, ezt később pontosabban elemzi a *„Jákob és az Ura”* című mű hosszabb előszavában: az orosz klasszikus sötét, érzelmi költészetével helyezkedik szembe, melyben az érzelem az igazság rangjára emelkedik (KUNDERA 2000b: 7–8), ez szerinte idegen a nyugati kultúra hagyományosan racionális hozzáállásától. Az orosz érzelmesség, kegyetlenség és őrület Kundera számára nem elfogadható, ezek számára az orosz kultúra különbözőségének jelei.

Reakciók az esszére

A reakciók Kundera esszéjére meglepően élénkek voltak.[4] Tomáš Kubíček így elemzi azokat:

> *„Az esszé hatalmas érdeklődési hullámot keltett, egy sor cseh és*

[4] Részletesen ír erről Andrzej Jagodziński 1988-ban írt cikkében, melynek címe *„Milan Kundera w polemikach”* (JAGODZIŃSKI 1988: 21–29).

külföldi értelmiségi kapcsolódott be abba a vitába, mely Közép–Európa megközelítése körül folyt és melynek témája Közép–Európa helyének meghatározása volt Nyugat és Kelet között, illetve a Kundera által használt minőségek, melyeket ő megkülönböztető fogalomként használ az általa elsősorban kulturális térnek tartott hely karakterisztikájára vonatkozó javaslatainak létrehozása során. Említsük meg itt legalább Josif Brodskit, Françoise Bondyt, Georgese Nivatat, Czesław Miłoszt, Milan Šimečkat, Jan Vladislavot vagy Ivan Svitákot. (...) És bármi is volt vagy bármi is most a vélemény Kundera esszéjéről és érveléséről, az tény marad, hogy a 20. század második felének valószínűleg az egyik legjelentősebb vagy legalábbis leghangosabb emlékeztetője ezzel a problematikus kifejezéssel kapcsolatban" (KUBÍČEK 2012: 87).

Már említettem, hogy Kundera esszéje provokatív volt. A kritika keresztüzébe elsősorban az Oroszországhoz kapcsolódó negatív viszonya miatt került, amire Milan Šimečka hívta fel a figyelmet (ŠIMEČKA 1985: 353), illetve azért is, mert kihangsúlyozta a Szovjetunió felelősségét a jelenkori Európa helyzetében. Oroszországot nem lehet a kommunizmussal azonosítani, mivel, ahogy Šimečka írja: *„A kommunizmus doktrínája nyugaton fejlődött ki, Németországban kigondolták, a francia forradalom harcaiban gyakorolták, majd a British Museum könyvtárában a polcra került"* (ŠIMEČKA 1985: 354).

Kundera esszéjének kritikáira reagálva megszólaltak olyanok, akik védték véleményét és nem láttak benne oroszellenes megnyilvánulást. Vajda Mihály magyar disszidens azt írta, hogy Kundera nem értékel, csak hangsúlyozza, hogy a Oroszország más és ez nem jelenti, hogy rosszabb (VAJDA 1989: 158). Vajda polémiájára Šimečka válaszolt (ŠIMEČKA 1989: 176-181), aki felhívta a figyelmet, hogy a cseh, szlovák, magyar és lengyel nézőpont a közép–európai bonyolult helyzet értékelésére teljesen más és ezért más az Oroszországhoz fűződő viszony is.[5] Valóban, ahogy Květoslav Chvatík írja, Kundera szovjet Oroszországhoz való hozzáállásában a sztálinizmus keserű tapasztalatainak árnyékát lehet meglátni (CHVATÍK 1992: 180).

A következő vitás pont Németország szerepének és az 1939 utáni Európa térképére irányuló befolyásának figyelmen kívül hagyása volt. Milan Hauner cseh történész élesen bírálta Kunderát a *„The New York Review of Books"* szerkesztőségének címzett levélben[6]:

„Elvégre is, maga Hitler, aki Kundera hosszú cikkében egyáltalán nem szerepel, a közép–európai kultúra terméke volt par excellence;

[5] A polémiák részletes leírása Šimečka és Vajda között megtalálható: NEUMANN Iver. B., 1998: *Uses of the Other: »The East« in European Identity Formation,* Minnesota Press, Minnesota: 151–154 o.

[6] Végül a levél nem jelent meg a folyóiratban, hanem a Svědectví magazinban.

Sztálinnal ellentétben. A közép–európai kultúra terméke Auschwitz és milliók tömeges deportálása is" (HAUNER 1985: 356-359).

Hasonló hangvételben ír Milan Šimečka, szerinte a németek okozták, hogy Közép–Európa kívülállóvá és a történelem áldozatává vált (ŠIMEČKA 1985: 353).

Sokan kritikusan reagáltak a Kundera által szelektíven bemutatott tényekre, pl. annak elhallgatására, hogy a Prágai Nyelvészkör egyik alapítója egy orosz, Roman Jakobson volt (HAUNER 1985: 357). Felbolydulást váltott ki a Szovjetunió Oroszországgal való azonosítása és az orosz hagyományok inspirációs hatásának kihagyása Európából.

„Tény, hogy az újkori Oroszország a kezdetektől fogva egészen mostanáig nagyon európai módon létezik, Európa felé hajló Oroszország (...) Paszternak, Mandelstam és Achmatova Oroszországa (...) Nem gondolom, hogy halottnak tekinthetnénk azt az Oroszországot, mely egybeolvadt az európai kultúrával" (NIVAT 1985: 361–362).

Talán a legfontosabb vitás hang Kunderának Oroszországhoz fűződő véleményével kapcsolatban az egyik legkiválóbb orosz emigráns, Josif Brodskyé[7] volt, aki később irodalmi Nobel–díjat kapott. Brodsky a *„Miért igazságtalan Milan Kundera Dosztojevszkijjel?"* című polémiájában hangsúlyozza (BRODSKY 1986: 477–483), hogy éppen Dosztojevszkij az, aki munkásságában a nyugati és a keleti gondolkodás szintéziséhez jut el. Hangsúlyozza, hogy Közép–Európát nem 1968-ban verték szét a Varsói Szerződés tankjai, hanem a lassú bomlási folyamat már a 20. század 30-as éveiben elkezdődött. Brodsky szerint Kundera nem helyesen választotta Dosztojevszkijt az orosz, keleti gondolkodás szimbólumává. Egyúttal az orosz író tagadja a leegyszerűsítő és sematikus modellt: a Nyugat – a racionalitás, a Kelet – az érzelmesség. A disszidensek közötti vita annál is inkább fontos volt, mert a közép– és kelet–európai migrációs környezet törését mutatta (BÁNYAI 2002: 84).

Kunderának Oroszországgal kapcsolatos gondolkodásának fontos elemére hívta fel a figyelmet Halina Janaszek–Ivaničková, aki hangsúlyozta, hogy Kundera lerombolta a 19. századi Közép–Európa nagyon erőteljes szláv paradigmáját, ugyanakkor a 20. század 80-as éveitől Közép–Európa mint etnikailag szláv régió helyébe kultúrtörténeti Közép–Európa szemlélet lépett, melyhez a német és magyar elemet is hozzá lehet venni (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 32).

Jan Vladislav is megszólalt, aki a *„Proměny"* című folyóiratban hang-

[7] A polémiáról megtalálható részletes információ a következő cikkben *„Apropos Kundera and Brodsky: Uncovering the role of literary quarrels about the meaning of Europe"* (FERREIRA (2008): 40–52), valamint Balogh Magdolnánál (BALOGH 2017: 149), mely a polémiát Czesław Miłosz nyilatkozatával gazdagítja.

súlyozta a Kundera által bemutatott vízió szuggesztivitását, ugyanakkor felhívta a figyelmet bizonyos egyszerűsítésekre és a kunderai projekt megtévesztő elemeire (VLADISLAV 1986: 6). Szerinte az orosz kultúra a közép–európai kultúra elválaszthatatlan eleme, Közép–Európa jelenlegi állapotáért a Szovjetunióra hárítja a teljes felelősséget, ami szűklátókörű szemlélet és történelmi emlékezetvesztéséhez vezet. Milan Kundera esszéje a nyugati véleményformáló körökben is vihart kavart, a közép–európai emigránsok között, de a nyugat–európai értelmiségiek sem maradtak közömbösek.

Az esszé megjelenésének és mondanivalójának jelentőségét, mely láthatóan hatást gyakorolt az 1980-as évek elején Európa önértékeléséről folyó európai diskurzusra, egyik interjújában Alain Finkielkraut francia filozófus is kihangsúlyozta:

> *„Mi a nyugati imperializmus okozta károkat a bűntudat súlya alatt akaratlanul azonosítottuk a Nyugattal és a hatalommal. És hirtelen megjelent egy másik Nyugat, elfelejtett és sérülékeny – a Szovjet-Oroszország által elnyelt Közép–Európa. Ez a cikk más szavakkal a kultúrák összecsapását írta le: mindannyiunkban tudatosult, hogy meg kell védeni a demokráciát a totalitarizmus ellen és a disszidálás ebben az értelemben úgy hatott ránk, mint jótékony igazság"* (FINKIELKRAUT 2011: 75).

Természetesen Kundera esszéjét nem fogadták kritika nélkül. Egon Schwarz a *„What Central Europe Is and What It Is Not"* című cikkében felszólal Közép–Európa idealizációja ellen, történelmi tényekre emlékeztet és azt írja, hogy a pusztítás magja mindig is jelen volt a közép–európai régióban és a régi Közép–Európa szétesését nemcsak külső hatások okozták (SCHWARZ 1989: 150–151).

Kritikus kortársi hangok

Kundera esszéje nem tudományos cikként íródott. A vélemények és a következtetések, melyeket Kundera gyakran aforizmaként nyilatkoztat ki, azt eredményezik, hogy azok nem pontosak és egyértelműek. Némely kutatók felróják Kunderának, hogy Közép–Európát és annak történelmét egy anekdótává változtatta (BETLIJ 2004: 42). A közép–európai tapasztalat *„anekdotizálása"* akarva–akaratlanul egyfajta egyszerűsítéshez vezetett, de nem szabad elfelejteni, hogy Kundera esszéjének nyugat–európai olvasója nem volt járatos a közép–európai kultúra és történelem útvesztőiben. Kunderának tehát választania kellett aközött, hogy egy érthető, de egyszerűsített képet adjon, vagy egy teljes, de nehezen feldolgozható szöveggel terhelje a részleteket és összefüggéseket nem ismerő olvasót.

Kundera esszéje pontatlanságának és szubjektivitásának célja nem az igazságtól való eltérés és a szándékos manipuláció volt, ahogy Halina

Janaszek–Ivaničková hangsúlyozza, hanem az igazság egyfajta szűrése (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 35), egyfajta szelektálás az információ megválasztásában, melyeket a szerző esszéisztikus, szuggesztív narratív kollázsba olvaszt. Kundera fellépése rendkívül merész és megalkuvást nem ismerő volt. Különösen fontos volt a látószög megfordítása, annak megmutatása, hogy a saját kulturális örökségről való lemondás által – mely a közép–európai örökség – Nyugat-Európa a saját identitásának egy részéről mondott le. Kundera az európai értékek radikális védelmezőjeként tűnt fel. 2010-ben Václav Bělohradský cseh filozófus és szociológus, aki 1970-tól Kunderához hasonlóan emigrációban élt, összegezte a Kundera-esszé megjelenésének jelentőségét, kihangsúlyozva azt, hogy a cseh író megmutatta a nyugat hibáit:

> *„Kundera azzal vádolta az európaiakat, hogy elárulták európai identitásukat, mert Európát katonai blokkok szerint osztják fel, a katonai hatalom határai alapján és nem a civilizációs kontextus, kulturális közösségek szerint. Közép–Európa eltűnése a világ térképéről Kundera szerint azt mutatja, hogy az európaiak már nem európaiak, feladták azt, ami a sajátjuk volt és elkezdtek azokban a gondolati panelekben élni, melyet a kétpólusú világ szuperhatalmai nukleáris arzenáljuk mellett építettek fel nekik. Átvették a kétpólusú gondolkodást azzal, hogy elfeledkeztek Közép-Európáról, mely a bipolarizmus korszakában perifériává vált; az egész európai hagyomány mindenekelőtt a kétpólusú világban került perifériára, és ezért a 'perifériává változott közép' lett az Európáról szóló legfontosabb kijelentések helye“* (BĚLOHRADSKÝ 2010: 32).

Bizonyos kételyeket ébresztett a túlzott és mindig kihangsúlyozott közép–európai kultúra nyugatiasodása, hogy könnyebben elfogadja ezt a térséget a Nyugat. Kundera hangsúlyozza a régió nyugatiasodását, egyúttal árnyékba helyezi Közép–Európa *„keleties”* megnyilvánulásait. A következő vitás pont a szlovák kontextus létezésének elhallgatása, a román vagy az ukrán közép–európai kapcsolatok kihagyása (CZAPLIŃSKI 2016: 238–240).

E kételyeket összegzi Timothy Garton Ash:

> *„Ezt úgy kell érteni, hogy minden, ami valóban »közép–európai« volt, az mindig nyugati, racionális, humanista, demokratikus, szkeptikus és toleráns volt. A többi kelet–európai, orosz, talán német. Közép–Európához tartozik a Dichter und Denker, Kelet–Európánál marad a Richter und Henker”* (ASH 1992: 11).

A szabványosításról és az egységesítésről szóló eszmefuttatások, melyek Kundera szerint Közép–Európában idegenek, kétségbe vonhatóak. Elég az olyan nagy nemzetek feletti egységekre gondolni, mint amilyen

pl. a Magyar Királyság volt a középkortól vagy a Habsburg Monarchia, amelynek keretein belül helyezkedett el Magyarország, Lengyelország, Csehország egy része. Közép–Európa kisebb államai szembe kellett, hogy nézzenek a német vagy török terjeszkedésekkel, jóval a szovjet terjeszkedés előtt Európában.

Kundera tudatosan tart távolságot a közép–európai ember sztereotípiájától mint az Osztrák–Magyar Monarchia örökösétől, aki passzív, színtelen, komplexusokkal küzdő, provinciális, helyette más sztereotípiát hozva létre, azt az embert, aki megtapasztalta az életet, akit a II. világháború és a kommunizmus traumatikusan érintett, aki belül gazdag és bonyolult (POSPISZIL 2011a: 145–147).

Kétséget ébreszt az író Oroszországhoz fűződő viszonya. Az esszé megjelenését követő reakciók ezt egyértelműen Kundera művének gyenge pontjaként jellemzik (ŠVÉDA 2011: 828).

Kundera talán indirekt és tudatalatti módon megerősíti annak a sztereotípiának a létezését, mely a nyugati kulturális és civilizációs fölényről szól, emellett pedig az 1945 utáni orosz betörést az oszmánéhoz hasonlónak értékeli (SABATOS 2016: 18-19). Az utóbbi évek történéseinek fényében úgy tűnhet, hogy Kundera víziója valamilyen leegyszerűsített és általánosító módon, de helyesnek bizonyult (MADECKI 2015: 456).

Az esszé jelentősége

Milan Kundera művének jelentős hatása volt a közép–európai értelmiségiek gondolkodására, s eredményeképpen elfelejtették a bináris, fekete–fehér vasfüggönnyel elválasztott Európa vízióját. Észrevették mindkét oldalon, hogy nemcsak fegyverkezési versenyről, a világegyetem meghódításáról, propagandáról és politikáról van szó. Kundera felhívta a figyelmet arra, hogy 1945 után Európa kulturális értelemben vett szétesése következett be. Az európai helyzet tág kontextusba helyezésének köszönhetően Kundera esszéje nem csak egy maroknyi csehszlovák értelmiségi–emigráns körében lett népszerű, hanem a magyar és lengyel nézőpont bemutatásával az olvasóban egy könnyen befogadható és véleményformáló kép alakult ki (SABATOS 2008: 1827–1828). Kunderának sikerült létrehoznia a megértés szélesebb platformját, mely a közép–európai tapasztalatot határok felettivé teszi. Szó szerint felrázta a vasfüggöny mögötti értelmiségieket és Maria Bobrownicka szerint az egyik legérettebb gondolatmenettel bírt a közép–európai témakörében, bár látszik, hogy az esszé leginkább a nyugat–európai és amerikai olvasóknak volt címezve (BOBROWNICKA 2003: 168–169).

Kundera rávilágított arra, hogy Nyugat–Európa tétlensége szűk látókörű volt és egyedül a közös gyökerekhez való visszatérés képes segíteni a közös európai tradíció és kultúra Szovjetunió általi bomlasztásának megállításában. Kundera fordított a képen, nem Közép–Európa meg-

mentéséért való harcra bíztatott. Közép–Európáért azért kell harcolni, hogy Nyugat–Európa és öröksége ne vesszen el.

Kundera fellépésével képes volt mozgósítani a közép–európai és nyugati értelmiségieket és bekapcsolni őket a vitába, mely aztán újabb vitákat eredményezett. Fontosnak bizonyult, hogy Kundera olyan stratégiát választott, mely bár eltért az akkoriban szokásostól, de elfogadható volt. Más nézőpontot kínált, és hasonlóan Czesław Miłoszhoz, amit Urszula Górska is hangsúlyoz (GÓRSKA 2011: 47), nem értett egyet azzal az értelmezéssel, melyben Közép–Európa a keleti és nyugati politika ütközésének régiójaként szerepel, épp ellenkezőleg, mindkét szerző szembeszáll azzal a Közép–Európa régióval, mely tétlen és nem képes semmi újat mutatni.

Kundera műve friss hangnemet hozott a Közép–Európáról szóló vitába. A szerzőnek sikerült megingatnia a hagyományos status quo-t, a tragikus, szinte manicheisztikus felosztással, mivel Európa térképére visszatért Közép–Európa. Ahogy Aleksander Kaczorowski hangsúlyozza, ez a szöveg az utána következő kelet–európai értelmiségi–intellektualisták felszólalásaival, vitáival és kritikáival lehetővé tette 1989-ben a Szovjetunió süllyedő hajójáról való menekülést (KACZOROWSKI 2012: 14).

Kundera esszéje véleményformáló és inspiráló. Erről tesz bizonyságot például a 2012-ben kiadott *„Egy másik Európa 1984 után: Milan Kundera és a Közép–Európa eszme újragondolása"* (Yet Another Europe After 1984: Rethinking Milan Kundera and the Idea of Central Europe), melyben visszatérnek Kundera esszéjéhez az értelmiségiek és húsz év szabadságának távlatából vitáznak vele, bár, ahogy Krzysztof Czyżewski az egyik esszéjében hangsúlyozza, 1990 után Közép–Európa a második sorban találta magát az új, Európa számára fontos problémák megjelenése, például a balkáni háborúk miatt (CZYŻEWSKI 2012: 171–172).

Összegzésként maga Kundera szavai szolgáljanak, melyek az egyik interjú során hangzottak el:

> *„Amit főképp el kellett magyarázni, az önöknek magától értetődőnek tűnik. Azaz, hogy Csehország nem tartozik Kelet-Európához, hanem a nyugat-európai kultúra része. A »szláv világ« fogalma nem kulcs a cseh problematikához. Ha Csehország egy nemzet feletti egészhez tartozik, akkor Közép-Európához. És nem híd Kelet és Nyugat között, hanem egyértelműen a Nyugat része. Sőt, a modern nyugati kultúra bölcsője. Itt fejlődik ki a pszichoanalízis. Itt született a modern regény esztétikája Musil, Broch, Kafka és Gombrowicz műveiben. Itt született meg a Prágai Nyelvészkörben a strukturalizmus, mely máig közvetetten befolyásolja az elméleti gondolkodást mindenhol a világon. Itt oldotta meg Janáček és Bartók a modern zene problémáit, másképp mint Sztravinskij vagy Schönberg, de ugyanolyan jelentősen"* (KUNDERA 1995: 14).

Irodalom

ASH Timothy Garton, 1992: *Existuje střední Evropa?*, IN: T. G. ASH: *Středoevropan volbou*, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha, 6–35.

BÁNYAI János, 2002: *Közép–Európa kisebbségi nézőpontból,* IN: Korunk, sz. 11, 84–89.

BALOGH Magdolna, 2017: *Rabult ejtett értelmek*, Balassi Kiadó, Budapest.

BĚLOHRADSKÝ Václav, 2010: Václav BĚLOHRADSKÝ: *Záznam úvodních vystoupení*, IN: *Evropan Milan Kundera*, Rada pro mezinárodní vztahy, Praha, 28–38.

BETLIJ Olena, 2004: *Europa Środkowa w poszukiwaniu tożsamości: od teorii do rzeczywistości*, IN: D. HRODEK a kol. (eds.): *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*, Libri, Sdružení Střed, Praha, 36–52.

BOBROWNICKA Maria, 2003: *Człowiek Europy Środkowej: odrębna kategoria czy mit*, IN: M. Bobrownicka, *Pogranicza w centrum Europy: slavica*, Universitas, Kraków, 156–176.

BRODSKY Josif, 1986: *Why Milan Kundera Is Wrong about Dostoevsky*, IN: Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture, sz. 5, 477–483.

ČERNÝ Václav, 1995: *Mezi Východem a Západem,* IN: V. ČERNÝ: *Skutečnost svoboda*, Československý spisovatel, Praha, 26–32.

CHVATÍK Květoslav, 1992: *Kunderovo druhé Umění románu*, IN: K. CHVATÍK: *Melancholie a vzdor. Eseje o moderní české literatuře*, Československý spisovatel, Praha, 176–186.

CZAPLIŃSKI Przemysław, 2016: *Poruszona mapa. Wyobraźnia geograficzno-kulturowa polskiej literatury przełomu XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

CZYŻEWSKI Krzysztof, 2012: *Reinventing Central Europe*, IN: L. DONSKIS (ed.): *Yet Another Europe After 1984: Rethinking Milan Kundera and the Idea of Central Europe*, Rodopi, Amsterdam-New York, 171–182.

DAVIES Norman, MOORHOUSE, Roger, 2006: *Mikrokosmos. Portrét jednoho středoevropského města*, BB art, Praha.

FERREIRA Marcos Farias, 2008: *Apropos Kundera and Brodsky: Uncovering the role of literary quarrels about the meaning of Europe,* IN: Negócios Estrangerios, sz. 13, 40–52.

FINKIELKRAUT Alain, 2011: *Tvorba usmířená s myšlenkou*, IN: Host, évf. XXVII, sz. 8, 75–76.

GÓRSKA Urszula 2011: *Europa Środkowa jako kategoria artystyczna. Neuroza i wrażliwość*, in: Porównania, sz. 8, 43–59.

HAUNER Milan, 1985: *Dopis redakci The New York Review of Books,* IN: Svědectví, évf. 29, sz. 74, 356–359.

HAVEL Václav, 1969: *Český úděl?*, IN: Host do domu, évf. 15, sz. 15, 20–23.

JAGODZIŃSKI Andrzej, 1988: *Milan Kundera w polemikach*, IN: J. ILLG (red.): *Kundera. Materiały z sympozjum zorganizowanego w Katowicach w dniach 25-26 kwietnia 1986r*, Polonia, Londyn, 21–29.

JANASZEK–IVANIČKOVÁ Halina, 2003: *Europa Środkowa versus Słowiańszczyzna. Pozytywne i negatywne aspekty tych koncepcji*, IN: P. KOPRDA (ed.), *Literatúry jako súčasť medziliterárnych spoločenstiev*, FF UKF, Nitra, 32–45.

KACZOROWSKI Aleksander, 2012: *Powrót do Europy Środkowej?*, IN: Instytut Idei. A teraz Europa Środkowa, sz. 1, 11–15.

KANDA Roman, 2017: *Mýtus Západu*, IN: Tvar, évf. 28, sz. 6, 4–5.

KISS Gy. Csaba, 2016*: Powinowactwa wyszehradzkie. Wspomnienia, szkice, eseje*. Studio EMKA, Warszawa.

KUBÍČEK Tomáš, 2012: *Středoevropan Milan Kundera*, Periplum, Olomouc.

KUNDERA, Milan 1968: *Český úděl*, IN: Listy, évf. 1, sz. 7/8, 1, 5.
– –, 1969: *Radikalismus a exhibicionismus*, IN: Host do domu, évf. 15, sz. 11, 24–29.
– –, 1995: *Všechno bylo pro mne jediné překvapení*, IN: Lidové noviny, sz. 253, 14.
– –, 2000a: *Únos Západu*, IN: M. HAVELKA: *Zapadni, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*, Západočeská Univerzita, Plzeň, 102–137.
– –, 2000b: *Kubuś i jego Pan, hołd w trzech aktach dla Denisa Diderota,* Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
– –, 2000c: *Z kulturního testamentu střední Evropy*, IN: Listy, évf. 30, sz. 3, 88–90.
– –, 2010: *Milí přátelé*, IN: Literární noviny, sz. 22, 31. 5. 2010, 11.
MACURA Vladimír, 1997: *Sémiotika Evropy*, IN: *Evropa očima Čechů*, Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 9–24.
MADECKI Roman, 2015: *Kunderova vize střední Evropy v kontextu dnešní doby*, IN: I. POŠPÍŠIL (ed.), *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*, Jan Sojnek – nakladatelství Galium, Brno, 449–461.
MAJOROS István, 2009: *Közép–Európa nyomában… Viták, vélemények a régióról*, IN: Közép–Európai Közlemények, 2. évf. 1, sz. 3, 55–60.
MEZŐ Ferenc, 2002: *Central European Background for the Cross-border Co-operations from the Aspect of Political Geography*, IN: I. SÜLI–ZAKAR (ed.): *Borders and Cross–border Co–operations in the Central European Transformation Countries*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 62–68.
NEUMANN Iver. B., 1998: *Uses of the Other: »The East« in European Identity Formation*, Minnesota Press, Minnesota.
NIVAT Georges, 1985: *Rusko Pasternaka, Mandelštama, Achmatové*, IN: Svědectví, évf. 29, sz. 74, 361–362.
PARFIANOWICZ–VERTUN Weronika, 2016*: Europa Środkowa w tekstach i działaniach. Polskie i czeskie dyskusje*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
POSPISZIL Karolina, 2011a: *»Jesteśmy pytaniem«. Przyczynek do dyskusji o środkowoeuropejskiej (nie)tożsamości*, IN: Kultura i Polityka, sz. 10, 141–153.
– –, 2011b: *Tutaj czyli (ni)gdzie. Przyczynek do dyskusji o micie Europy Środkowej w literaturze i kulturze tego regionu,* IN: I. JELÍNEK, J. MURYC, V. VILÍMEK, J. Vorel (red.): *Slavica Iuvenum XI*, Ostravská univerzita Filozofická fakulta, Ostrava, 85–92.
ROTH, Philip, KUNDERA, Milan, 1985: *Na obranu intimity*, IN: Svědectví, évf. 29, sz. 74, 363–368.
SABATOS, Charles 2008: *Criticism and destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968*, IN: Europe–Asia Studies, évf. 60, sz. 10, 1827–1845.
– –, *Paměť tureckých válek v meziválečné a současné české a slovenské literatuře*, IN: A. KRATOCHVIL, J. SOUKUP a kol. (eds.): *Paměť válek a konfliktů*, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha. 16–25.
SCHÖPFLIN György 1988: *Közép–Európa újra-felfedezése*, IN: Magyar füzetek, sz. 19.-20, 227–230.
SCHULZE WESSEL Martin, 1997: *Střed je na západě. Střední Evropa v české diskusi osmdesátých let*, IN: *Evropa očima Čechů*, Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 73–93.
SCHWARZ Egon, 1989: *What Central Europe Is and What It Is Not*, IN: G. SCHÖPFLIN, N. WOOD (ed.): *In Search of Central Europe*, Barnes & Noble Book, New Yersey, 143–156.
ŠIMEČKA, Milan, 1985: *Jiná civilizace*, IN: Svědectví, évf. 29, sz. 74, 350–356.
– –, 1989: *Which Way Backt to Europe (A Reply to Mihály Vajda*), IN: G. SCHÖPFLIN, N. WOOD (eds.): *In Search of Central Europe*, Barnes & Noble Book, New Yersey, 176–181.

ŠVÉDA Josef, 2011: *Individuální a kolektivní paměť ve dvou středoevropských románech (Kunderova »Kniha smíchu a zapomnění« a »Spoluviník« Györgyho Konráda)*, IN: Česká literatura, évf. 59, sz. 6, 827–838.

TRÁVNÍČEK Jiří, 2009: *Zrození střední Evropy z ducha…*, IN: J. TRÁVNÍČEK (ed.): *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Host, Brno, 243–304.

VAJDA Mihály, 1989: *Ki rekesztette ki Oroszországot Európából? Refelxiók Milan Šimečka Más Civilizáció? Egy másik civilizáció? című cikkére*, IN: E. BOJTÁR, A. MELEGH (eds.): *Mi lesz veled Közép–Európa? Hogyan is lehet valaki közép–európai?*, Századvég különszám, 158–162.

VARGOVÁ Zuzana, 2015: *Koncepcie strednej Európy*, Nitra: UKF, Fakulta stredoeurópskych štúdií.

VLADISLAV Jan, 1986: *Tragédie střední Evropy: ztráta paměti*, IN: Proměny, évf. 23, sz. 1, 73–82.

VÖRÖS István, 2017: *Revoluce proti sobě samým*, IN: R. Kiss SZEMÁN, A. MÉSZÁROS (eds.): *Středoevropské kulturní formace v boji proti komunistické totalitě*, Szent Adalbert Közép– és Kelet–Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 167–179.

ZAREK Józef, 1998: *Europa i tradycje europejskie w czeskiej eseistyce ostatních dziesięcioleci*, IN: M. BOBROWNICKA (red.), *Słowianie wobec integracji Europy*, Universitas, Kraków, 45–61.

ZELENKA Miloš, 2009: *Srednja Evropa v literarnovedni razpravi*, IN: Primerjalna književnost, évf. 32, sz. 1, 107–122.

ZOUHAR Jan, 2011: *O českém údělu*, IN: Musicologica brunensia, évf. 46, sz. 1-2, 159–166.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Kecskés D. Gusztáv

Fejtő Ferenc, Közép–Európa közvetítője Franciaországban[1]

Abstract

François Fejtő, as a journalist and intellectual, expert of the communist world, was a particularly successful mediator of East and Central Europe in France where he emigrated in 1938 from Hungary to. By his extremely voluminous life-work, he did a lot for making understand the complexity of the region. Through his publications, his university teachings and expert activity, he participated, in a certain extent, in the elaboration of the French foreign policy towards East and Central Europe. The author tries to decipher the secret of this extraordinary success by using the Fejtő's private documents, reports of the Hungarian secret services on him, the French and Hungarian literature and a great number of oral history sources.

Keywords: East and Central Europe; Hungarian emigration; emigration in France; French intellectual life; French foreign policy;

Az 1938-ban *„tudósítónak álcázott menekült"*-ként[2] Franciaországba érkezett Fejtő Ferenc, befolyásos francia újságíró és értelmiségi lett, a Közép–Európával kapcsolatos ismeretek közvetítője, aki karrierje csúcsán Mitterrand és Chirac elnöknek is adott tanácsot, és elnyerte a Becsületrend tisztje kitüntetést. Mi volt e közvetítő tevékenysége nyomán kibontakozó látványos sikereinek titka? A tanulmány erre a kérdésre keresi a választ. Először meghatározom tevékenységi köreit. Azután előszámlálom franciaországi munkáinak eredményeit és hatását. Majd felidézem a nehézségeket, amelyek a szovjet blokkból jött emigránsok elé tornyosultak az 1945 utáni Franciaországban, bemutatva, hogy Fejtő hogyan tudott mégis fölülkerekedni azokon.

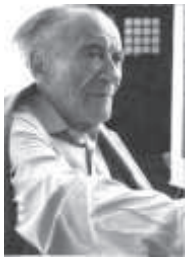

---

[1] A tanulmány megírásához szükséges franciaországi kutatásokat az École des hautes études en sciences sociales (EHESS) és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíja, valamint a Párizsi Magyar Intézet (PMI) befogadó támogatása tette lehetővé, amit ezúton hálásan köszönök.

[2] FEJTŐ Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Magvető, Budapest, 1990. (Balabán Péter fordítása). 188. Az eredeti francia kiadás: François FEJTŐ: *Mémoires. De Budapest à Paris*. Calmann-Lévy, Paris, 1986. A tanulmányban olvasható idézetekhez a magyar kiadás szövegét használtam.

Milyen forrásokat használtam? Tanulmányoztam a Fejtő Ferenc hagyatékában található iratokat a Fehérvárcsurgó-i Károlyi Kastély alagsorában[3] és a róla szóló dossziékat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Interjúkat készítettem magyar származású franciaországi értelmiségiekkel[4], francia értelmiségiekkel, egyetemi oktatókkal és újságírókkal[5], magyar[6] és francia[7] nyugállományú és ma is aktív diplomatákkal, valamint Fejtő Ferenc fiával, Charles Fejtővel. A Közép– és Kelet–Európából jött 1945 utáni franciaországi emigrációk általános történetéről szóló francia szakirodalmat használtam fel, hogy Fejtő életének és szakmai tevékenységének körülményeit rekonstruáljam.[8] Személyiségéről, életéről és munkásságáról forrásnak tekintettem visszaemlékezéseit, a Földes Anita által kiadott interjúkat és a Fejtő tiszteletére megjelent köteteket egyaránt.[9]

Néhány előzetes biográfiai adat: Fejtő Ferenc 1909-ben született Nagykanizsán jól asszimilálódott zsidó családban. Irodalmi tanulmányokat folytatott. 1933-ban feleségül vette Hilmayer Rózát, aki hű társa és kiváló segítője volt (egyes munkái esetében szinte szerzőtársa). 1935-ben József Attilával és Ignotus Pállal megalapította a fasizmussal és a sztálinizmussal egyaránt szemben álló *Szép Szó* folyóiratot. Politikai és publi-

---

[3] Köszönöm Károlyi Györgynek és feleségének, Angelica Károlyinak.

[4] Karády Viktor, Kassai György, Charles Kecskeméti, Kende Péter, Márton László, Méray Tibor, Nagy Pál.

[5] Jean–François Bouthor, Florance La Bruyère, Jean–Claude Casanova, Pierre Grémion, Pierre Hassner, Antoine Marès, Georges Mink, Olivier Mongin, Thierry de Montbrial, Krzysztof Pomian, Jean–Christophe Romer, Jacques Rupnik, Marc Semo, Paul Thibaud, Daniel Vernet.

[6] Borsi–Kálmán Béla, Gölöncsér József, Kisary Miklós, Nikicser László, Précsényi Árpád, Szávai János.

[7] Pierre Brochand, Jacques Faure, Henri Froment–Meurice, Pierre és Olga Morel, François Nicoullaud, René Roudaut, Jean-Luc Soulé, Philippe de Suremain. Nagyon hálás vagyok mindazoknak, akik tanúságtételükkel, adatközléseikkel segítették kutatásaimat.

[8] Főként a következő munkákat: *Le Paris des étrangers depuis 1945*. Sous la direction d'Antoine MARÈS et Pierre MILZA. Publication de la Sorbonne, Open Edition books, Paris, 1995; *Intellectuels de l'Est exilés en France*, sous la direction de Vojciech FAŁKOWSKI et Antoine MARÈS. Institut d'études slaves, Paris, 2011; *Dictionnaire des étrangers qui ont fait la France*. Sous la direction de Pascal ORY, avec la collaboration de Marie–Claude Blanc–Chaléard. Robert Laffont, Paris, 2013; valamint Pierre Grémion, Jean–François Sirinelli, Stéphane Dufoix és Florance Grandsenne tanulmányait.

[9] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*; *Átéltem egy évszázadot – Utolsó interjúk Fejtő Ferenccel*. Szerkesztette FÖLDES Anita. Scolar, Budapest, 2013; *Hommage à Fejtő Ferenc*. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal. Világosság, Budapest, 1999; *Hommage à François Fejtő*. Actes des colloques organisés par la Fondation Károlyi à Fehérvárcsurgó et par le Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises à Paris. Sous la direction de Judit MAÁR. *Cahier d'Études Hongroises et Finlandaises*, n° 16, 2010.

cisztikai tevékenysége miatt szembe került a Horthy–rendszer hatóságaival: hat hónap börtönre ítélték. A börtön elkerülése érdekében 1938-ban Franciaországba menekült. Ott élte át a második világháborút is. 1947–1949-ben a magyar követség sajtóirodáját vezette Párizsban, amelyről Rajk László elítélése után mondott le. Ekkor megszakított minden kapcsolatot Magyarországgal. 1949-ben kapott Franciaországtól politikai menedékjogot. 1955-ben elnyerte a francia állampolgárságot. 1979-ig a kommunista országok referense volt az AFP hírügynökségnél. 2008-ban hunyt el 98 éves korában.

Hogyan határozhatjuk meg tevékenységi köreit? A *Dictionnaire des étrangers qui ont fait la France* (azon külföldiek lexikona, akik létrehozták Franciaországot) szerint: *„Újságíróként, történészként és esszéistaként… Fejtő Ferenc szüntelenül éles szemmel figyelte a keleti országok jelenkori történelmét. Ez a csaknem százéves korában elhunyt értelmiségi nagy humanistaként, a felvilágosodás európai egyetemességének örököseként jelent meg."*[10]

Fejtő Ferenc, noha két ízben is politikai menedéket talált Franciaországban, nem tekinthető magyar emigráns politikusnak. Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint kívül kívánt maradni az emigráció politikai tevékenységén, bár érdeklődéssel követte azt.[11] Nagyszámú kortársa *„a párizsi magyar emigráció legfontosabb személyiségeként"* tekintett rá.[12] Schreiber Tamás nagyhírű magyar származású francia újságíró, Kelet–Európa szakértő mesterének tartotta.[13] Mindebből következik, hogy Fejtő nem volt a magyar emigráció főszereplője vagy képviselője a francia hatóságok irányában, mint Auer Pál az 1950-es években.[14] Mindazonáltal együttműködött a magyar emigráns értelmiségiekkel, és publikált azok folyóirataiban, így az *Irodalmi Újság*ban és később a *Magyar Füzetek*ben is.[15]

Melyek voltak Fejtő Ferenc tevékenységének eredményei és hatásai? Hogyan és milyen mértékben gyakorolt befolyást Franciaországban? Munkássága jelentős mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt.

---

[10] *Dictionnaire des étrangers*, p. 319. Ez és a következő idézetek (Fejtő visszaemlékezéseit kivéve) a tanulmány szerzőjének magyar fordításában olvashatók.

[11] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig,* 367. Továbbá: BORBÁNDI Gyula : *„Egy magyar emigráns Párizsban"*, Hommage à Fejtő Ferenc, 41.

[12] MÉRAY Tibor: *„Három emigráció",* Hommage à Fejtő Ferenc, 67.

[13] A szerző interjúja Schreiber Tamással: 1996. november 7., 1997. szeptember 25. és november 19.

[14] DUFOIX, Stéphane: *Exil et politique. Éléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours*, thèse pour le doctorat en science politique sous la direction de Marc LAZAR, Université Paris I Sorbonne, Département de science politique, 1997, tome I, 236, 239–240, 242–243.

[15] Lásd még: *Un communisme qui n'oublie pas l'homme*, précédé d'un Portrait d'Imre Nagy de François Fejtő. Plon 'Tribune libre', Paris, 1957.

Csaknem ötven könyvet és mintegy tízezer cikket adott ki. Fő művét, az *Histoire des démocraties populaires-t* (A népi demokráciák története) tizenhét nyelvre fordították le és többször újra kiadták.[16] Hatása különösen két területen, az értelmiségi világban és a Közép– és Kelet–Európával kapcsolatos francia külpolitikában volt érzékelhető.

A szovjet blokk kommunizmusának valóságát kritikai attitűddel igyekezett bemutatni a francia értelmiség számára. Az AFP kommunista világgal kapcsolatos anyagainak szerkesztőjeként és kommentátoraként írásait széles körben terjesztette a francia sajtó. Képes volt a maga egészében áttekinteni a szovjet blokk fejlődését, miközben az eseményeket világpolitikai perspektívában mutatta be.[17] Gyors reagálási képességének illusztrálására idézek abból a kommentárból, amelyet Nagy Imre új magyar miniszterelnökként 1953. július 4-én elmondott beszédéről készített. Fejtő még a beszéd elhangzásának napján a főszerkesztőnek írta: *„Úgy tűnik, hogy ennek a lépésnek kettős célja van: egyrészt, ha lehetséges, igyekszik megbékíteni a szovjetek ellenőrzése alá vetett országok közvéleményét a szovjetekkel, ugyanakkor bebizonyítani a Nyugatnak, hogy a Sztálin utáni kormányzó csoport gyökeresen megváltoztatja nemzetközi politikáját.”*[18]

1945-től Fejtő Ferenc igen nagyszámú cikket jelentetett meg különböző francia napi– és hetilapokban (például: *Le Populaire*, *L'Aube*, *Le Franc–Tireur*, *Combat*, ugyanakkor *Le Figaro*, *Le Monde*, *Ouest-France*, *La Croix*...). Intenzíven együttműködött befolyásos értelmiségi folyóiratokkal is[19], különös tekintettel az *Esprit*, *Arguments*, *Contre-Point*, *Commentaire* lapokra. Két híres példa: Fejtő cikke a keresztény progresszív *Esprit*-ben 1949-ben a Rajk–perről, valamint publikációi az 1956-os magyar forradalommal összefüggésben, főként a Sartre–féle *Temps modernes* különszáma, amelyet Fejtő rendezett sajtó alá.[20] 1956-ban nem habozott személyes ismeretségeit felhasználni, hogy rábeszéljen bizonyos entellektüeleket. Meg akarta győzni a francia értelmiséget, amelynek többsége a Szovjetunió és általában a kommunizmus kapcsán illúziókat tápláló baloldalhoz tartozott, és bebizonyítani, hogy a magyar forradalom egy igaz ügy: *„Egy olyan nép ártatlanságát kellett világgá kürtölnöm, amelyet azzal vádoltak, hogy javíthatatlanul fasiszta, ellen-*

---

[16] *100 éve született Fejtő Ferenc*, szerkesztette FÖLDES Anita: http://www.fejto100.hu/flash/ (utolsó letöltés: 2017. augusztus 25.) FEJTŐ: *Histoire des démocraties populaires*. Vol. 1–2. Seuil, 1952, Paris, 1969. Magyar kiadás: *A népi demokráciák története* I–II (egybekötve). Szerkesztette FERCH Magda, fordította ENDREFFY Zoltán. Magvető–Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991.

[17] Lásd Fejtő Ferencnek az AFP szerkesztősége számára írógéppel írt kéziratait, amelyeket Fehérvárcsurgón őriznek.

[18] Károlyi Kastély (Fehérvárcsurgó): Fejtő Ferenc iratai az alagsori raktárban.

[19] Interjú Nagy Pállal: 2015. szeptember 13.

[20] Numéro spécial des *Temps modernes*, coordonné par François Fejtő, novembre-janvier 1956–1957.

forradalmár és antiszocialista", írta emlékirataiban.[21] Eszmei csatározásai során arra törekedett, hogy közvetlenül eljusson a kiemelkedő személyiségekhez. Emlékezete szerint semmiféle nehézséget nem okozott neki, hogy meggyőzze Albert Camus-t a magyar felkelés jogosságáról és tisztaságáról. Viszont úgy látta, némi ellenállásra talál ebben a kérdésben Jean–Paul Sartre-nál, akinek meggyőzését pedig nagyon fontosnak tartotta, hiszen nagy tábora volt a szellemi életben.[22]

Végül hangsúlyoznunk kell tudományos munkáinak fontosságát, főként az *Histoire des démocraties populaires* 1952-ben kiadott első kiadásának jelentőségét. Ez a referenciává váló könyv, amelynek kapcsán Fejtő világhírűvé vált, és amely rövid időn belül egyetemi tankönyv lett, bemutatja a szovjet blokk kiformálódását és fejlődését 1945-től 1952-ig. A maga nemében egyedülálló mű szerzője rendkívül gazdag dokumentációt használ. Életének egyik utolsó interjúja során Földes Anitának igen érdekes megjegyzéseket tesz hatalmas munkájának forrásait illetően. Elmondása szerint megkapta a francia Külügyminisztérium irattárának gyakran bizalmas információit és adatait: *„nekik voltak követi* (és nagykövetei – KDG) *jelentéseik, amelyek nagyon fontos adalékul szolgáltak. Azontúl jóban voltam a Charles de Gaulle miniszterelnök, majd köztársasági elnök környezetében lévő sajtósokkal. Jouve barátom, az egykori kulturális tanácsos, mellette dolgozott, tőle is kaptam információt."* Az AFP magyarországi, lengyelországi és csehszlovákiai kirendeltségei pontos értesüléseket küldtek. Az AFP-nek megbízható lengyel és izraeli információs forrásai is voltak. Megemlítette továbbá a CIA által támoga-

---

[21] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig,* 373.

[22] Fejtő tehát apró ravaszsághoz folyamodott, amelyet így mesél el: *„…a magyarországi szovjet intervenciót követő napon felhívott Gajewsky a lengyel nagykövetségről, akihez régóta baráti szálak fűztek. Közölte velem, hogy Kornecki, a lengyel kommunista párt lapja, a Trybuna Ludu budapesti tudósítója, aki végigkísérte a forradalom minden szakaszát, egészen a megszállásig, átutazóban Párizsban van, és szeretne velem beszélni. Mivel úgy gondoltam, hogy Sartre-t érdekelheti egy olyan újságíró beszámolója a magyarországi eseményekről, akinek pártatlansága »minden gyanú felett áll«, meghívtam hozzánk a lengyelekkel együtt. […] Három vagy négy órán keresztül hallgattuk Kornecki beszámolóját mindarról, amit látott és tudott. Észrevettem, hogy Sartre mélyen meg van rendülve. Végül így szólt hozzám: »Mit tehetek önökért, hogyan bizonyítsam a szolidaritásomat?« Azt feleltem: mivel előre sejtettem, mi történhet Magyarországon, írtam egy könyvet a demokratizálódási mozgalomról, amely 1953 óta jelen van az országban, s a könyvet hamarosan megjelentetem A magyar tragédia címmel. Mondtam neki, nagyon meg lennék hatva, ha volna olyan kedves, hogy előszót ír hozzá. Beleegyezett, és hozzátette, szeretne megkérni, hogy folyóirata, a Les Temps Modernes számára készítsek egy különszámot a magyar értelmiségiek felkeléséről. Már másnap nyilvánosan állást foglalt, elítélte a szovjet katonai beavatkozást, nekem pedig elküldte a megígért előszót." 1956. Le commencement de la fin.* Actes du colloque « BUDAPEST 1956–1996 », Palais du Luxembourg, Paris, 28 et 29 octobre 1996, Rédaction et présentation de François Fejtő et Gilles Martinet. Association pour la Communauté Culturelle Européenne, 1997, Paris, 62–63.

tott Szabad Európa Rádiót. Úgy emlékezett, hogy kapott jelentéseket ezen országokban működő titkos ügynököktől is.[23]

Ami Fejtőnek a francia külpolitikára gyakorolt befolyását illeti: amint az imént is olvashattuk, emlékei szerint széleskörűen együttműködött a francia Külügyminisztériummal híres művének megírásakor. Az AFP számára készített tudósításait és kommentárjait természetesen rendszeresen olvasták a Quai d'Orsay-n. Az oral history források egységesen hangsúlyozzák, hogy az *Histoire des démocraties populaires* alapműnek számított a szovjet blokkal foglalkozó francia diplomaták számára. Több tanú állítása szerint Fejtővel rendszeresen konzultáltak Magyarországot érintő magas szintű látogatások előkészítése során.[24] Baráti kapcsolatokat ápolt a Külügyminisztérium egyes vezetőivel, így Jean Laloy-val, aki az Európai Osztály vezetője volt 1955–1961-ben, majd a politikai ügyek igazgatóhelyettese 1964-ig.[25] Az 1980-as évektől Fejtő részt vett a Közép– és Kelet–Európában szolgáló diplomaták felkészítésében: gyakran meg is látogatták őt. François Nicoullaud, 1993 és 1997 között magyarországi francia nagykövet írta: *„minden találkozásunk során konzultáltam vele véleményét kérdezve az ország politikai helyzetét illetően."* Fejtő meglátásai *„nagymértékben hatottak rám, magától értetődően egyetértettem elemzéseivel, és nem emlékszem olyan esetre, amikor akárcsak a legcsekélyebb mértékben is eltért volna a véleményünk Magyarország és a térség helyzetét illetően"*, írta az egykori francia diplomata.[26] 1972-től 1984-ig a Politikai Tudományok Párizsi Intézetében (Institut d'études politiques de Paris) oktatott.[27] Több tanítványa diplomata lett. Jean–Luc

---

[23] *Átéltem egy évszázadot* (FÖLDES Anita), 148–149. Fontos lenne ellenőrizni ezeket az emlékeket. Fejtő közeli barátja, Kende Péter állításai ellentmondani látszanak. Szerinte ugyanis: *„Fontos körülmény, hogy a munka elkészítéséhez komolyan vehető forrásanyag egyáltalában nem állt a szerző rendelkezésére (Kende Péter kiemelése). A történet elbeszélése ennél fogva csak sajtó–értesülésekre és memoár–szerű politikai írásokra támaszkodhatott, mint például a Titóval szembeforduló Milovan Gyilasz könyveire és tanulmányaira, avagy cseh, lengyel és magyar emigránsok visszaemlékezéseire."* Kende Péter mindazonáltal hangsúlyozza, hogy Fejtő igyekezett gondosan ellenőrizni minden értesülést. Lásd KENDE Péter: *„A történész és politikai esszéíró Fejtő munkásságáról"*, 2015. szeptember 6-án Nagykanizsán tartott előadás kézirata.

Az Agence France–Presse dokumentációs részlegénél végzett korábbi kutatásaim során nagyszámú dokumentumot (főként tudósítók táviratait és kommentárokat) találtam a *„La révolution hongroise 'victorieuse'"* (A *„győztes"* magyar forradalom) elnevezésű dossziéban. Az AFP és Fejtő Ferenc szerepéről az 1956-os magyar forradalom franciaországi fogadtatása kapcsán lásd KECSKÉS D. Gusztáv: *Franciaország és a magyar forradalom, 1956*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. 111–113.

[24] Interjú Kende Péterrel (2015. október 7.), Précsényi Árpáddal (2015. november 23., telefonon) és Márton Lászlóval (2015. november 25.).

[25] Interjú Kende Péterrel: 2015. október 7.

[26] François Nicoullaud válasza a kérdőívemre: 2015. szeptember 10.

[27] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 434–436.

Soulé, a budapesti Francia Intézet egykori igazgatója írta: *„Tanárom volt a párizsi Sciences Po-n… 1975–1976-ban, és nagy érdeklődéssel látogattam az óráit. Egyetemistaként sok könyvét olvastam, később követtem újságírói munkáit is.”*[28] Karrierjének csúcsán Fejtő tanácsokat adott Mitterrand és Chirac elnököknek is. A francia külpolitikára gyakorolt befolyásáról Jean–Luc Soulé ezt írta: *„Francia politikusokkal és Magyarországon szolgáló vagy magyar ügyekkel megbízott párizsi francia diplomatákkal folytatott eszmecseréi elsőrendű szerepet játszottak abban, hogy megvilágítsanak bizonyos választásokat a két ország politikai kapcsolatát illetően. 1989–1990 előtt eszmei harcai inkább az értelmiségiekre tettek hatást, mint a politikusokra (kétség kívül François Mitterrand-t kivéve), de a Fal leomlása után nagy tanúként való megszólalásainak hallgatósága, akárcsak elemzéseinek pontossága megerősítették Magyarország és a közép– és kelet–európai országok csatlakozásának folyamatát az EU-hoz, amely francia–német politikai dinamikára alapozódott, és nem [volt] mentes a közép–európai rivalizálástól, amelyet ő (Fejtő) jól tudott elemezni és megosztani beszélgetőtársaival”.*[29]

Érdemeinek elismeréseként Fejtő Ferenc számos díjban és kitüntetésben részesült Franciaországban: elnyerte a Nemzetgyűlés Irodalmi Nagydíját (1975), a Becsületrend lovagja lett (1988), megkapta a Pierre–Lafue Alapítvány Díját (1990), a Nemzetgyűlés Irodalmi Díját (1992), a Morális és Politikai Akadémia Történelmi Díját (1993), a francia PEN Club kormányzója volt és a Becsületrend tisztjévé avatták (2006).[30]

E nagy siker értékét tovább növeli, hogy Fejtő Ferencnek, mint a szovjet blokk egyik országából származó emigránsnak nagyon súlyos nehézségeken kellett átmennie az 1940-es évek második felében és az 1950-es években Franciaországban. A közép– és kelet–európai kommunista rendszerek valóságáról beszámoló szemtanúk hangja miért volt annyira nehezen hallható Franciaországban? A szakirodalom régóta hangsúlyozza a Szovjetunió iránti nagy rokonszenvet, amelyet a náci Németország feletti győzelmével vívott ki. Ez a dicsőség a Francia Kommunista Pártra is rávetült, amelynek tekintélyét megnövelte az Ellenállási Mozgalom során elszenvedett véráldozat.[31] A francia értelmiségiek állandó ideológiai nyomás alatt éltek, amely a kommunizmus vonzerejéből és a Francia Kommunista Párt befolyásából származott.[32]

---

[28] Jean–Luc Soulé válasza a kérdőívemre: 2015. július 29.

[29] Uo.

[30] Forrás: http://www.vers.hu/evfordulos-koltok/fejto-ferenc/fejto-ferenc-dijai-elismeresei (utolsó letöltés: 2017. augusztus 23.)

[31] Jean–François SIRINELLI: *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*. Fayard, Paris, 1990, 168.

[32] SIRINELLI: *„Paris au coeur du débat Est–Ouest”,* Le Paris des étrangers depuis 1945, 4.

A menekültek ügye fontos elemét képezte az Egyesült Államok és a Szovjetunió által vezetett *„két tábor”* közti konfliktusnak és ideológiai-propaganda küzdelemnek. A kérdés a második világháború után a hontalan személyeknek (displaced person) a kiformálódó szovjet blokkba való hazatérése kapcsán kristályosodott ki. A hidegháború kezdete óta a kelet–nyugati ideológiai szembenállás egyik központi elemévé, jelképévé vált. Érintette az ember jogát lakóhelye megválasztásához, az elnyomás elől való elmenekülésehez és véleményének kifejtéséhez. A szovjet blokk képviselői viszont visszautasították, hogy ezeknek a menekülteknek bármi okuk is lenne, hogy ne térjenek vissza. Úgy nyilatkoztak, hogy akik nem akarnak visszatérni, háborús bűnösök és árulók.[33] A NATO Levéltárában (Brüsszel) őrzött források is megerősítik ennek a témának a fontosságát: a szervezet dokumentumsorozatot szentelt a hidegháborús menekülteknek és a Nyugatra került állampolgárainak visszacsábítására a szovjet blokk által szervezett kampánynak.[34]

A hidegháborús ideológiai konfliktus belpolitikai üggyé válása nagymértékben befolyásolta a közép– és kelet–európai országokból Franciaországba érkezett emigránsok fogadtatását és azok lehetőségét arra, hogy tanúságot tegyenek. Antoine Marès joggal írta: *„A Felszabadulást követő légkörben, azok az emigránsok, akik a szovjet csapatok és a népi demokratikus rendszerek elől menekültek gyanúsnak számítottak, ugyanúgy, mint a* (németekkel) *kollaborálók. Mindent összevéve, a francia értelmiségi világ nagy része számára nem a Történelem áldozataiként jelentek meg, hanem inkább mint bajkeverők, akik megzavarnak egy bizonyos rendszerhez való alkalmazkodást. Az emigránsok ezért szüntelen önvédelemre kényszerültek eredeti államuk propagandaszervei vagy az FKP által terjesztett, gyakran alaptalan szemrehányásokkal szemben.”* Antoine Marès ezt a hozzáállást olyan *„egyidejű vagy egymást követő szűrők egymásra halmozódásával”* magyarázza, *„mint az antifasizmus, az amerikaellenesség, sőt a semlegesség és az antikolonializmus”*.[35] Ezért a háború után a szovjet blokkból menekült értelmiségieknek nagyon szűk mozgásterük volt, hogy a térséggel kapcsolatos ismereteket terjesszék a francia közönség felé.[36] Fejtő Ferenc visszaemlékezései erről számos illusztrációval szolgálnak: a magyar

---

[33] Gil LOESCHER: *The UNHCR and the World Politics. A Perilous Path*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2001, 36–37.

[34] NATO Levéltára (Brüsszel): például a Menekültek és Kitelepítettek Bizottsága (Refugees and Evacuees Committee) jelentései, valamint dokumentumok a Szovjetunió és a csatlósállamok repatriálási kampányairól *(„Soviet and Satellite repatriation campaign”*).

[35] MARÈS: *„L'émigration/exil d'Europe centrale en France”,* Intellectuels de l'Est, 23; MARÈS*: „Exilés d'Europe centrale de 1945 à 1967”,* Le Paris des étrangers depuis 1945, 8–9.

[36] MARÈS: *„L'émigration/exil d'Europe centrale en France”,* Intellectuels de l'Est, 31.

emigráció kommunista elemei igyekeztek megakadályozni, hogy a francia rádiónál és az AFP-nél dolgozzon.[37] A Rajk–perről írt cikkei kapcsán: *„Hosszú listát állíthatnék össze azokról a régi barátokról és baloldaliakról, akik 1949–50-ben állásfoglalásom miatt megszakították a kapcsolatot Rózsival és velem”,* írta.[38]

Pierre Grémion a francia progresszió három összetevőjét említi, amelyek jelentősen csökkentették a szovjet blokkból jött emigránsok publikációs lehetőségeit: az FKP-t és annak irodalmi és értelmiségi leágazásait (*Lettre française*, *Nouvelle Critique*), Jean–Paul Sartre-ot és körét, valamint *„a Közoktatás*(t)*, különös tekintettel az egyetemi előkészítő irodalmi osztályokra* (khâgnes) *és a történelem és filozófia agregációs vizsgákkal rendelkezőkre”*.[39] Hozzáteszi, hogy az *„emigráns”* fogalma számukra hordozta a Nagy Francia Forradalom elől elmenekülő emigránsok elavult jelentését is.[40] Pierre Grémion annak a ténynek szintén fontosságot tulajdonít, hogy ezt az új emigrációt nagyrészt az amerikai kormányzati erők szervezték és finanszírozták.[41] Az FKP erőteljesen alkalmazta a megfélemlítés eszközét a baloldalon. Utalva Jean Grenier *Essai sur l'esprit d'orthodoxie* (Esszé az ortodoxia szelleméről) című írására, Jean–François Sirinelli felhívja a figyelmet, hogy a kommunista értelmiségiek miközben arra törekedtek, hogy hiteltelenítsék ezeket a tanúságtételeket, saját hitüket is védték a *„kételkedés erjesztő hatása”* ellen.[42]

Hogyan tudta Fejtő leküzdeni ezeket az akadályokat? Személyes kvalitásai, kapcsolatai, elmélyült ismeretei és világosan megfogalmazott céljai egyaránt segítették őt.

Minden forrás arra utal, hogy kiváló érzéke volt az emberekkel való érintkezéshez. Kende Péter, akihez fél évszázados barátság fűzte, ezt írta róla: *„be kell vallanom, hogy soha életemben nem ismertem más embert, aki hozzá hasonló képességekkel rendelkezett volna személyes kapcsolatok létrehozására és megtartására a földrajzi távolságok és az időbeli megszakítások ellenére. Ferenc e rendkívüli adottságának két pillére volt: élénk érdeklődése a másik ember iránt és páratlan memóriája.”*[43] A tanúságtételek szerint Fejtő különösen széleskörű kulturális ismeretekkel rendelkezett. Érdeklődése és tudása messze meghaladta a korabeli politika területét. Hallgatósága (tanítványai, olvasói stb.) ma-

---

[37] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 283–285.

[38] Uo. 332.

[39] Pierre GRÉMION: *„Voix d'exil en marge du progressisme parisien”,* Intellectuels de l'Est, 33.

[40] Uo. 34.

[41] Uo. 37.

[42] SIRINELLI: *„Paris au coeur du débat Est-Ouest”,* Le Paris des étrangers depuis 1945, 6, 9.

[43] KENDE Péter: *„François Fejtő, un observateur engagé”,* Hommage à François Fejtő, 11.

gasra értékelték, hogy politikával, stratégiával kapcsolatos okfejtéseibe kulturális, irodalmi stb. elemeket is beleszőtt.[44] Gyakran említik rendkívüli elemzőkészségét.[45]

Fejtő Ferenc igen erőteljes és jól strukturált kapcsolati hálót mondhatott magáénak. Franciaországban számos híres és befolyásos értelmiségit (Sartre, Camus, Jacques Maritain, Raymond Aron, Edgar Morin) ismert személyesen. Clara Malraux – az irodalmár és politikus, 1945–1947-ben tájékoztatási miniszter André Malraux felesége – sokat segített neki kapcsolatainak kiterjesztésében. Fejtőnek voltak ismerősei a sajtó kulcsembereinek körében (ismerte például Géraud Henri Jouve-ot, az AFP igazgatóját, aki 1944-ben felvette a francia hírügynökséghez[46]; és Albert Gazier tájékoztatási minisztert, aki 1950-ben újra álláshoz juttatta ott őt[47]. Emmanuel Mounier-vel, az *Esprit* folyóirat alapítójával ugyancsak kapcsolatban volt). Ismert politikusokat (például feleségén Lucie Faure-on keresztül Fejtő kapcsolatba lépett az 1955-ben miniszterelnöki tisztséget viselő Edgard Faure-ral, aki segített neki a francia állampolgárság megszerzésében[48]). Írásai is hozzájárultak személyes kapcsolatainak kiterjesztéséhez (például *Dieu et son juif* (Isten és az ő zsidója) című filozófiai művén keresztül meghívást kapott a Rothschild családból való Halphen asszonyhoz).[49]

Közép– és Kelet–Európát illetően, ottani kapcsolatai a francia sajtóban felhasználható rendkívüli információs és konzultációs lehetőséget biztosítottak számára. Fejtő az 1945 utáni nomenklatúra számos tagját személyesen ismerte. Egyesek barátai voltak, mint Rajk László és felesége, vagy a szociáldemokrata vezetők, mint Kéthly Anna. Visszaemlékezései szerint egy 1947. júniusi ebéd alkalmával, az akkor belügyminiszteri

---

[44] Interjú Daniel Vernet-vel (2016. november 16.), Jacques Faure-ral (2016. november 24.) és Florance La Bruyère-rel (2016. december 4., Skype-on keresztül).

[45] Georges Mink (2016. december 6.) szerint Fejtő *„isten volt az elemzésben”* (un dieu analytique). Philippe de Suremain (2016. november 15.) úgy látta, hogy a *„leghelytállóbb módon ítélt”* (jugements les plus pertinents). Florance La Bruyère úgy emlékszik, hogy Fejtő *„nagyon árnyalt”* volt, stb.

[46] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 282–283.

[47] Uo. 345.

[48] Uo. 361.

[49] Uo. 408–409. Lásd FEJTŐ: *Dieu et son juif*. B. Grasset, Paris, 1960. Magyar kiadás: *A zsidó és az Úristen. Eretnek esszé*. Fordította: OSVÁT Anna. Logos, Budapest, 1997.

A magyar titkosszolgálat tisztában volt Fejtő Ferenc kiváló információszerzési lehetőségeivel. Beszervezésének előkészítése céljából többször alaposan *„tanulmányozták”*. Miután e kísérletek kudarcba fulladtak, *persona non grata* lett a Magyar Népköztársaságban egészen 1988-ig (!). Lásd: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ABTL): OL–18. számú dosszié, párizsi rezidentúra V (1951-től, archiv szám: OL–8–007/5), Belügyminisztérium, jelentés Balogh István aláírásával, *Jugoszlávia ellen folytatandó munka Franciaországból. Párizsi rezidentura feladatai*, Budapest, 1954. október 27., folió: 79–85.

tisztséget viselő Rajk tudtára adta, hogy *„a kommunista párt »minden eszközt igénybe fog venni«, hogy a szocialistákat maga mögé utasítva, a legnagyobb pártként kerüljön ki a legközelebbi választásokból”*.[50] Más fontos szereplőkről személyes benyomást tudott szerezni (például Nagy Imréről, Rákosi Mátyásról, Lukács Györgyről). Szívélyes kapcsolatokat ápolt lengyel és jugoszláv diplomatákkal. Az utóbbiak bizalmas információkkal segítették őt a Rajk–perről szóló cikkei készítése során.[51] Fejtő különösen mélyen ismerte Közép–Európát: amikor 1938-ban 29 évesen el kellett hagynia Magyarországot, irodalmi és újságírói karrierje már igen előrehaladt. Személyes ismeretségben volt Magyarország kulturális és főként irodalmi elitjének sok tagjával (Hatvany Lajossal, Ignotus Pállal, József Attilával, Illyés Gyulával...).[52]

Franciaországhoz és a francia nyelvhez való erős kötődése tovább erősítette pozícióját új hazájában. Igen magas szinten bírta a francia nyelvet (írásban is), ami nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy tekintélyt szerezzen a francia értelmiségiek körében. Még akkor is, ha erős *„dunántúli kiejtése”* (ahogyan ő mondta) élete végéig elkísérte... Visszaemlékezései szerint a francia kultúra már száműzetése előtt nagy becsben állt előtte. Fejtő különleges módon értette Franciaországot: számos kritikát közölt a kortárs francia irodalomról emigrációja előtt is. Katartikus élmények szintén erősítették Franciaországhoz fűződő kapcsolatait. De Gaulle-nak a németektől elszenvedett vereség után a BBC-n elhangzott első beszéde kapcsán ezt írta: *„Azon az estén* (1940. június 18-án) *ismét reménykedni kezdtem, és gaulle-ista lettem.”*[53] Részt vett az Ellenállási Mozgalomban, és átélte a felszabadulás eufóriáját is.[54] Az a tény, hogy már a háború előtt ismerte Camus-t, Sartre-t és Maritain-t szintén erősítette e hírességekkel való kapcsolatait.

Fontos hangsúlyozni, hogy Fejtőnek valóban szándékában állt, hogy befolyást gyakoroljon. Nagy figyelmet szentelt üzenetének *„hangszerelésére”*. Főként a baloldali francia olvasókhoz szólt. Hozzáállásának bemutatására felidézem 1956. november 4-én, a magyar forradalom szovjetek általi leverésének napján elmondott beszédét. Fejtő előadást tartott a magyar eseményekről az *Esprit* című folyóirat éves kongresszusán. Noha az 1932-ben alapított folyóirat kereszténynek vallotta magát, a perszonalizmus filozófiája, a munkásosztály szakralizálása és a háború óta a Szovjetunió iránt meglévő *a priori* jóindulata révén közel állt az FKP-hoz.[55]

---

[50] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 304.

[51] *Átéltem egy évszázadot* (FÖLDES Anita), 144.

[52] Erről részletesen lásd AGÁRDI Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Gondolat, Budapest, 1982.

[53] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 244.

[54] Uo. 263–273.

[55] Vö.: *Dictionnaire des intellectuels français. Les personnes. Les lieux. Les moments*. Sous la direction de Jacques JULLIARD et Michel WINOCK. Seuil, Paris,

Ezért aztán Fejtő Ferenc, amikor előadta a saját felfogását a magyarországi eseményekről, hallgatói számára és későbbi publikációiban is – *„a polgári sajtó ujjongását”* ellensúlyozandó – szándékosan kiemelte a munkástanácsok jelentőségét a forradalom második szakaszában: *„kissé el is túloztam a felkelés proletár jellegét, mert a felkelés elsősorban demokratikus és nemzeti volt, és a rendőrállam és az idegen megszállás ellen irányult”*, vallotta be később.[56]

Fejtő Ferenc, mint újságíró és értelmiségi, a kommunista világ szakértőjeként Közép– és Kelet–Európa különösen sikeres közvetítője volt Franciaországban. Történeti művei (főként az *Histoire des démocraties populaires* és a *Requiem pour un empire defunt: histoire de la déstruction de l'Autriche–Hongrie*[57]) által sokat tett, hogy választott hazájában megértesse térségünk komplex valóságát. Kiadott munkái, egyetemi oktatói és szakértői tevékenysége révén bizonyos mértékben részt vett a Közép– és Kelet–Európa felé irányuló francia külpolitika kidolgozásában is. Figyelembe véve látványos sikereit, szoros beágyazottságát a francia szellemi élet szövetébe és azt a tiszteletet, amelyet Franciaországban kivívott, Fejtő Ferenc bízvást tekinthető a 20. században Magyarországot elhagyó egyik legjelentősebb emigránsnak.

1996. 448–449, 812–814. A *„proletariátus misztifikálásáról”,* ami az *Esprit* folyóiratnál megfigyelhető, lásd: Michel WINOCK: *Histoire politique de la revue „Esprit”, 1930–1950*. Seuil, Paris, 1975. 355–358.

[56] FEJTŐ: *Budapesttől Párizsig*, 373.

[57] FEJTŐ: *Requiem pour un empire defunt: histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*. Lieu commun, Paris, 1988. Magyar kiadás: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Fordította JÁSZAY Gabriella és KÖRMENDY Marianna. Minerva–Atlantisz, Budapest, 1990.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Kurdi Krisztina

Az elfeledett Nathan Birnbaum és a megtalált keleti zsidóság

Abstract

Nathan Birnbaum was a remarkable figure in the Jewish political life of the Austro–Hungarian Monarchy and beyond. He played a very important role in all the major Eastern European Jewish political movements. He was acknowledged not only as one of the founders of the Zionism but also as a major figure of the Jewish politics and thought.

His life had three main phases, representing a progression in his thinking: a Zionist phase (1882 – 1899); a Jewish cultural autonomy phase (1900 – 1914) which included the organization of the first Yiddish language conference in Czernowitz; and last period of his life (1915–1937) when he turned to Orthodox Judaism.

Nathan Birnbaum coined the term *„Zionism"* and founded the first Jewish nationalist periodical *Selbst–Emanzipation*. In 1897 he was elected Secretary General of the Zionist Organization. Due to political and ideological conflict with Theodor Herzl he left the Zionist movement and became a leading spokesman for Jewish cultural autonomy in Galicia and Bukowina. He began to advocate adopting Yiddish language as national language for Jewish Nation and struggled for the Jewish national rights in Habsburg Empire. In this period he invented a new term: the *Golus Nationalism* (Diaspora Nationalism). In his last years he reconnected with the observant Judaism and became the General Secretary of the Agudath Israel Party.

Despite his distinguished life and remarkable written and intellectual legacy, has received little attention from historians and unfortunately little of his legacy is known.

According to Birbaum's biographer Jess Olson, his unusual intellectual trajectory has reduced the space that might have been assigned to him in the history of the Jewish politics.

Keywords: Zionism; Herzl; Diaspora Nationalism; Yiddishism; Agudath Israel; Ortodox Judaism;

Nathan Birnbaum (1864–1937) nevét ma már csak kevesen ismerik, még a zsidóság történetével foglalkozók körében is mintha csend övezné a cionista mozgalom egyik megalapítóját. Ezt a hallgatást törte meg néhány éve két könyv: az egyik a csernovici jiddis konferencia (1908)

centenáriuma alkalmából jelent meg[1], a másik pedig Jess Olson nagyszabású monográfiája.[2]

A Birnbaumot körülvevő hallgatás oka egyértelműen szokatlan pályaívében keresendő, amely valahogy nem illeszkedett a 19. század végi, 20. század eleji tipikusnak mondott közép– és kelet–európai zsidó sorsok közé. Szellemi irányváltásai, amelyek három jól elkülöníthető szakaszra osztják életét, ellentétesek azzal az úttal, amin zsidó kortársainak többsége végigment. Ők a vallásos ortodoxiából kiábrándulva vagy éppen azért, mert a vallás már nem adott sem megfelelő választ, sem elégséges védelmet a kor kihívásaira, eljutottak a zsidó nacionalizmusokhoz, illetve a világmegváltó univerzalista ideológiákhoz. Nathan Birnbaum életútja azonban pont a fordítottja volt ennek. 1883 és 1900 között életét a cionizmusnak szentelte. 1900-tól 1912-ig a diaszpóra nacionalizmus és kulturális autonómia felé fordult, ekkor már a bukovinai Csernovicban élt, ahol megszervezte az első jiddis nyelvi konferenciát. Végül az 1912-től haláláig terjedő időszakban visszatért a vallásos ortodoxiához, 1919 és 1921 között a vallásos zsidókat tömörítő Agudath Israel[3] párt főtitkáraként tevékenykedett. Ez a szokatlan pályaív leredukálta a cionizmus történetében azt a helyet, amit megérdemelt volna.

Birnbaum apja, Menachem Mendel a galíciai Ropschitzból (ma Ropczyce, Lengyelország) haszid felmenőktől származott, bár fia visszaemlékezéseiben később már maszkilként, reform zsidóként jellemzi apját. A családi legendárium része az is, hogy keresztnevét Lessing drámájának hőséről, a *Bölcs Náthán*ról kapta[4]. Anyja, Miriam Seelenfreund szintén nagyon vallásos miliőben született az akkor Zemplén vármegyéhez tartozó Kásón, híres haszid családban. Miután árván maradt, Tarnówba költözött egyik bátyjához. Itt ismerkedett meg és kötött házasságot Menachem Mendellel.[5] A házaspár 1860 körül hagyta el a Galíciát és sok más ottani zsidóhoz hasonlóan Bécsbe emigrált, ahol megszületett fiuk, Nathan Birnbaum.

Már Birnbaum szülei is egyértelműen távolodtak a vallásos ortodoxiától. Bécsben az asszimilált vagy asszimilációra törekvő, a német kultúrába integrálódni akaró zsidók életét élték. Nathan Birnbaumban már kamaszkorában tudatosult, hogy az elnémetesedett bécsi zsidó kultúra nem az ő világa. Gimnáziumi diáktársait is megdöbbentette azzal, hogy az osztrák zsidóságot nem németnek, illetve osztráknak tekin-

---

[1] Kalman WIESER, Joshua A. FOGEL (ed.): *Czernowitz at 100: The First Yiddish Language Conference in Historical Perspective,* Lexington Books, 2010.

[2] OLSON, Jess: *Nathan Birnbaum and Jewish Modernity: Architect of Zionism, Yiddishism, and Orthodoxy.* Stanford Studies in Jewish History and Culture, 2013.

[3] Az Agudath Israelt 1912-ben alapították a sziléziai Kattowitz-ban (ma Katowice, Lengyelország). Vallásos zsidókat tömörítő párt, amely a két világháború közötti lengyel politikai élet meghatározó pártja volt.

[4] Lessing Náthán alakját egyértelműen Moses Mendelssohnról, a zsidó felvilágosodás, a Haszkala megteremtőjéről mintázta.

[5] OLSON (2013): 20.

tette, hanem önálló népnek, amely saját történelemmel és egyedülálló kultúrával rendelkezik. [6]

Egyetemistaként még inkább fokozódott elidegenedése a német kultúrától és közeledése a zsidó nemzeti identitás felvállalásához. Ehhez a meggyőződéséhez társakat talált két bécsi orvostanhallgató, a bukaresti születésű Moritz Schnirer (1860–1942) és az idősebb, már komoly politikai karriert felmutató Reuben Bierer (1837–1931) személyében.[7] Ők hárman alapítják meg 1882 októberében a *Kadimát* (Előre)[8], az első zsidó nacionalista ifjúsági szervezetet. Tevékenységükre nagy hatással volt a Perec Szmolenszkin (1842-1885) által 1868-ban alapított héber nyelvű *Ha–Sahár* folyóirat szellemisége. A szervezet nevét is Szmolenszkin találta ki, aki teljes életművével az általa károsnak tartott Haszkala átértékelésére törekedett, és a modern nacionalizmust látta az egyetlen megoldásnak a zsidóság problémáira. A Kadima három pontban határozta meg céljait: az asszimiláció elutasítása, a zsidó nemzet elismertetése és zsidó kolóniák létrehozása Palesztinában. A Kadima első elnöke Moritz Schnirer lett, de tiszteletbeli elnöki címet adtak Perec Szmolenszkinek és Leon Pinskernek[9] is.

Az első cionistának nevezhető egyetemi szervezet célkitűzései és tevékenysége nem aratott túl nagy sikert még a zsidó hallgatók körében sem. Az egyetem épületében kifüggesztett héber és német nyelvű plakátjaikat leszaggatták, propaganda anyagaikat összetépték. Birnbaumék tevékenységét nagy értetlenséggel fogadták a bécsi középosztályhoz tartozó asszimiláns zsidó diákok. 1883 márciusában elindított kézzel írott lapjuk, a *Megillah* is mindössze hat számot ért meg. Hasonlóan kudarcot vallottak azok a fórumaik, ahol egy esetleges palesztinai kivándorlás mellett agitáltak, akárcsak az a nemzetközi konferencia, amit a palesztinai zsidó telepek létrehozásáról tartottak.

Az alig 20 éves Nathan Birnbaumot nem csüggesztették el a kudarcok és 1884-ben elindította saját folyóiratát, a német nyelvű *Selbst–*

---

[6] WISTRICH, Robert S.: *Die Juden Wiens im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. Böhlau Verlag, Wien, 1999. 314.

[7] Bierer Lembergben született, tagja volt az 1867-ben alakult Somer Israel pártnak, amely a lengyel asszimilációs iránnyal szemben az osztrák államhoz való lojalitást képviselte. Az 1873-as parlamenti választásokra már a rutén–zsidó választási szövetséget hirdette. Bécsben Perec Szmolenszkinnel megalapította az Ahavat Cion egyesületet, amely zsidó kolóniák palesztinai alapítását tervezte.

[8] A szervezet, amelynek egy időben Sigmund Freud is tagja volt, 1938-ig létezett, amikor a nácik feloszlatták.

[9] Leon Pinsker (1821-1891) odesszai orvos, az Oroszországban alakult Hibbat Cion mozgalom alapítója és vezetője. A II. Sándor cár meggyilkolása (1881) után Oroszországon végigsöprő pogromhullám miatt Pinsker és mások is úgy gondolták, hogy az oroszországi zsidóknak felesleges tovább várni az emancipációra, a zsidóságnak önmagát kell felszabadítani. Ekkor írta *Önemancipációt!* című kiáltványát.

*Emanzipation*t, amelynek egyszerre volt szerkesztője, kiadója, publicistája. Az újság címe egyértelmű utalás Leon Pinsker kiáltványára. Ez volt az első német nyelvű cionista lap, amely kisebb megszakításokkal hét évig élt. Birnbaum itt használta először a *cionizmus* kifejezést[10], nevet adva a zsidó nemzeti mozgalomnak. Pinskerrel hosszú ideig levelezett. Egy alkalommal az odesszai orvos azt javasolta Birnbaumnak, hogy ne az antiszemitizmus erősödésével és az ellene való küzdelemmel foglalkozzon, hanem a zsidó nép morális értékeivel és nemzeti öntudatának megerősítésével.[11]

A következő éveket Erec Israel[12] népszerűsítésével töltötte. A *Selbst–Emanzipation*ban külön számot szentelt Palesztinának, megismertetve lakosságát, földrajzi–éghajlati adottságait az olvasóval. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a zsidóság diaszpórában folytatott életvitelét gyökeresen át kell alakítani, az a foglalkozásszerkezet, amely a Galutban[13] működött, az új hazában már használhatatlan, vissza kell térni a kézműves mesterségekhez és legfőképpen a földműveléshez. Ennek érdekében Birnbaum 1892-ben galíciai és bukovinai kampánykörútra indult. A helyszínválasztás nem véletlen: szemben az asszimilált, német kulturális mintákat követő bécsi zsidósággal az Osztrák–Magyar Monarchia keleti tartományaiban nagy létszámú, az előbbiektől jelentősen eltérő, életformáját tekintve inkább az ún. *Ostjudentum*hoz tartozó zsidóságot találunk. Egyedülálló kultúrájukkal és hagyományaikkal a fiatal Birnbaum itt szembesült először igazán, ez a későbbiekben meghatározta pályafutását. Ebben a két tartományban a zsidóság az összlakosság 10–12%-t alkotta, jelentős haszid és ortodox közösségekkel, akik az asszimiláció minden formáját elutasították. Az osztrák kormányzattal csak a közigazgatás szintjén érintkeztek. A 19. század végén az egymással vetélkedő ukrán és lengyel nacionalizmus ütközőpontjában találták magukat, emiatt maguk is etnikai alapú politizálásba kezdtek.

A *Selbst–Emanzipation* sokat foglalkozott a galíciai viszonyokkal, külön számot is szentelt a tartománynak, ahol a zsidó nemzeti gondolat jelentős visszhangra talált. Az itteni cionistáknak saját orgánumuk még nem volt, ezért a mozgalom szimpatizánsai is Birnbaum lapjában publikáltak. De amikor cionista kongresszust akartak tartani Lembergben, azt Birnbaum hevesen ellenezte, ő eleve egy centralizált mozgalomban gondolkodott, amelynek csak Bécs lehet a központja. Felvetette egy cionista párt alapításának ötletét is *Jüdische Volkspartei* néven, amely indulhat-

---

[10] A *Selbst–Emanzipation* 1890. május 16.-i számában jelent meg először a kifejezés.

[11] WISTRICH: 322.

[12] Erec Izrael (héber): jelentése Izrael ország, tágább értelemben az ókori Izrael területe.

[13] A száműzetés, diaszpóra Bibliában többször is említett megnevezése, jiddisül *Golus*.

na az osztrák választásokon és ernyőszervezete lehetne a többi zsidó nemzeti orientáltságú apróbb szervezetnek.

Tovább élezte a konfliktust a galíciaiakkal, hogy Birnbaum ekkor még nagyon elkötelezett híve volt a palesztinai kivándorlásnak. 1892-ben létrehozott egy szervezetet is Bécsben, amely a palesztinai és szíriai kolonizációt segítette volna, de alig akadtak támogatói. Viszont a galíciai cionisták elsősorban az ottani zsidóság szociális helyzetének jobbítására és nemzeti öntudatának megerősítésére törekedtek. Sokkal inkább diaszpóra centrikusak voltak, Palesztina csak nagyon távoli célként fogalmazódott meg körükben. Azzal érveltek, hogy az itteni viszonyok egészen mások, mint Ausztria többi tartományában és Bécsben, ahol főleg asszimilált, a középosztályhoz tartozó zsidóság élt. Galíciában a későbbiekben sem lehetett éles határt húzni a cionizmus és a diaszpóra nacionalizmus között, amely elsősorban egy zsidó kulturális autonómiára épülő jiddis nyelvű szekuláris politika és kultúra megteremtését célozta meg.

1892-ben megalapították saját pártjukat, a Zsidó Nemzeti Pártot (Jüdische Nationale Partei), és 1893 áprilisában megtartották Lembergben első kongresszusukat, amelyen Birnbaum is részt vett. A következő pártkongresszusukon, 1894 szeptemberében már harminc galíciai tagszervezet képviseltette magát, és az 1890-es évek végére több mint négyezer taggal rendelkeztek. Birnbaumnak annyit sikerült elérnie, hogy a hosszú távú célok között elfogadták a palesztinai terveket is.

Birnbaum tulajdonképpen elégedett lehetett a galíciai fejleményekkel, látva, hogy a zsidó nemzeti gondolat egyértelműen termékeny talajra hullt. Elsőként vetette fel azt a gondolatot, hogy a zsidóságnak a parlamenti választásokon össze kellene fognia más, szintén a politikai és nemzeti jogaiért küzdő nemzetiségekkel. Galícia esetében ez az ukránokkal való szövetséget jelentette.[14]

Ebben az időszakban egy új kihívással is szembe kellett néznie a zsidó nemzeti mozgalmaknak és magának Birnbaumnak. Ismét Galícia volt *„hadszíntér”*. Az 1890-es évek elején az Osztrák Szociáldemokrata Párt hozzájárult két helyi szociáldemokrata párt megalakításához, így jött létre a főleg lengyel munkásokból és értelmiségiekből álló Galíciai Szociáldemokrata Párt (1892), és a rutén–ukrán radikális baloldali értelmiségiek által létrehozott Ukrán Radikális Párt (1890). Az előbbiben jó néhány zsidó tagot is találunk, akik feladatuknak tekintették, hogy a zsidó munkásokat megnyerjék ügyüknek és ennek érdekében aktív propagandatevékenységet folytattak. Jiddis nyelvű pártlapot jelentettek meg *Di Arbeter Shtime* címmel, amelyben a zsidóság nemzetként való elismerését is célul tűzték ki.[15] Az Ignacy Daszynski vezette galíciai lengyel szociáldemokraták aktivizálni tudták a galíciai zsidó munkásokat, számos megmozdulást szerveztek. A legjelentő-

[14] SHANES, Joshua: *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge University Press, 2012. 102.

[15] SHANES: 103.

sebb a kolomeai talitkészítő[16] műhely sztrájkja volt (1892), amely azért is számított mérföldkőnek a zsidó nacionalizmus történetében, mert ott a zömében haszid munkások lázadtak fel a műhely zsidó tulajdonosa ellen, szocialista támogatással.

Nathan Birnbaum hamar felismerte, hogy a baloldali mozgalmak és pártok, különösen az olyan gazdaságilag elmaradott térségekben, mint az Osztrák–Magyar Monarchia keleti tartományai, komoly konkurenciát jelenthetnek a zsidó nemzeti mozgalmaknak.[17] Birnbaum leginkább abban különbözött a többi cionistától és magától Herzltől is, hogy sokkal fogékonyabb volt náluk a szocialista eszmék iránt. Érzékelte ezen eszmék népszerűségét nem csak az Ostjudentum, hanem a Monarchia más területein élő zsidók körében is, akik csalódva az asszimilációban, más igazodási pontokat, ideológiákat kerestek. Ebben az időszakban ő maga is kifejezett szimpátiával fordult a szociáldemokrácia felé, ugyanakkor nem fogadta el azt a marxista tézist, hogy a szocializmus megvalósulása automatikusan megoldaná az antiszemitizmus problémáját. Elutasította azt is, hogy a cionizmus a nacionalizmus egy reakciós formája lenne. A baloldallal való végleges szakításhoz az vezetett, hogy az osztrák szociáldemokraták nem ismerték el nemzetként a zsidóságot.[18]

Mint láttuk, amikor Theodor Herzl 1895-ben a cionista mozgalom színpadára lépett már többen is álltak ott, még Bécsben is. Nathan Birnbaum 1896 márciusában találkozott először Hezllel, aki akkor a befolyásos liberális bécsi napilap, a *Die Neue Freie Presse* újságírója volt, és már két éve tudósított Párizsból a Dreyfus–perről, amely döntő hatást gyakorolt életére.[19] A per egyik következményeként írta meg 1896-ban a *Zsidó állam* című, ekkor még rendkívül utópisztikusnak ható művét, amely aztán világtörténelmi folyamatokat indított el. Herzl eleinte hezitált, hogy fogadja-e Birnbaumot és a Kadima mozgalom néhány tagját. Herzl csak négy évvel volt idősebb Birnbaumnál, de már elismert embernek számított a bécsi körökben, míg Birnbaum ekkor egy állandó anyagi gondokkal küzdő, jogi diplomájával a helyét nehezen találó értelmiségi.

Birnbaum nem tett jó benyomást Herzlre. Kapcsolatuk későbbiekben sem volt felhőtlen, sőt egyfajta rivalizálás alakult ki közöttük, ami Herzl részéről erős ellenszenvvel is párosult. Birnbaum sohasem erősítette meg, hogy bármilyen ellenséges érzelmet táplált volna Herzllel szemben. Első találkozásukkor Birnbaum éppen abban a korszakában volt, amikor

---

[16] Talit (héber): imasál, kendő

[17] SHANES: 106.

[18] WISTRICH: 324–325.

[19] Shlomo Avineri szerint viszont Herzl inkább a Habsburg Birodalomban uralkodó politikai hangulat, az egyre erősödő antiszemitizmus hatására állt a zsidó nemzeti mozgalom élére, mintsem a Dreyfus–ügy hatására. Erről bővebben: AVINERI, Shlomo: *Theodor Herzl's Diaries as a Bildungsroman*. IN: *Jewish Social Studies*. Indiana University Press, Bloomington, vol. 5, n°. 3. 1999.

elbizonytalanodott saját cionista meggyőződésével kapcsolatban, mármár elköteleződött a szocialista eszmék iránt, és csupán Herzl személye és műve térítette vissza. Azt is lehet tudni, hogy Birnbaum valószínűleg többször is kölcsönt kért Herzltől. A pénzügyi gondok egyébként is végigkísérték életét, lapja, a *Selbst–Emanzipation* is megszűnt, mivel nem tudta finanszírozni.

Bár Nathan Birnbaumot 1897-ben az első cionista kongresszuson Bázelben a szervezet főtitkárává választották, de ez inkább Herzl akarata ellenére történt. A magas pozícióval elsősorban anyagi helyzetét akarta stabilizálni, amit Herzl nagyon rossz néven vett, hiszen a frissen létrejött világszervezetben addig mindenki társadalmi munkában tevékenykedett. Erről naplójában is beszámolt, ahol rendkívül megvetően írt Birbaum pénz utáni vágyáról és *„pimaszságáról”*.[20] Olyan súlyos váddal is illette, hogy főtitkári posztját arra használja, hogy ellene hangolja a többieket. Ideológiai okok miatt is tovább mélyült konfliktusuk. Birnbaum másképpen képzelte el az új zsidó államot, mint Herzl: sokkal inkább a diaszpórában gondolkodott, szerinte a zsidóság mindennapi szükségleteit és az őket ért kihívásokat előrébb kell helyezni a palesztinai nemzeti centrum megalapításánál. Ugyanakkor egy *„mélyebb”* cionizmust akart: szerinte többnek kell lennie az új nemzeti otthonnak egy földrajzi fogalomnál. Birnbaum az első cionista kongresszus idején inkább egy szocialisztikus elvekre épülő állam megteremtésén gondolkodott, később közeledett álláspontja az ún. spirituális vagy kulturális cionizmus irányzatának képviselőjéhez, Ahad Ha'améhoz (Asher Ginsberg). Ha'am Erec Israelt csupán spirituális központként tudta elképzelni, képtelenségnek tartotta, hogy a világ minden zsidójának otthona legyen. Inkább egy olyan szellemi központ létrehozását akarta, amelynek kisugárzása minden diaszpórában élő zsidót elér és befolyásol. Éppen ezért kritizálta Herzl *Ősújország* című utópisztikus regényét. A vitában Birnbaum Ahad Ha'am mellett foglalt állást.

Paradox módon főtitkári pozíciója alatt inkább csökkent Birnbaum befolyása a cionista mozgalmon belül. Egyre erősebben foglalkoztatta a diaszpórában élő kelet–európai zsidóság helyzete, elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia két tartományában, Galíciában és Bukovinában élőké. 1899-ben elhagyta a cionista szervezetet, megszakítva minden kapcsolatot Herzllel, és ezzel életének egy új korszaka kezdődött.

Az 1890-es évek végén élénk vita bontakozott ki az Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzeti és kulturális autonómia kérdéséről. A Monarchiában az egyes nemzeteket, nemzetiségeket nem lehetett egyértelműen földrajzilag egymástól elhatárolni, ezért itt a területi autonómia elvét nem lehetett alkalmazni. Az osztrák szociáldemokraták vezetője, Victor Adler felvetette, hogy a Habsburg Birodalmat a nemzetiségek demokra-

[20] WISTRICH idézi Herzl naplóját: 335–336.

tikus szövetségi államává kellene átalakítani, ahol az egyes népek autonóm módon tudják ügyeiket intézni. A szintén ausztromarxista Karl Renner is foglalkozott a Monarchia lehetséges átalakításával és az ehhez szorosan kapcsolódó nemzetiségi kérdéssel, szerinte éppen a birodalom bonyolult etnikai összetételű területei miatt kell a nemzetiségi kérdést a területi elvtől függetlenül kezelni.

Ezeket a vitákat Nathan Birnbaum élénk figyelemmel kísérte, és ennek kapcsán fogalmazódott meg benne, hogy a kulturális autonómia elvét a zsidóság esetében is lehetne érvényesíteni. A soknemzetiségű birodalmak (Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia) politikai válságai megkönnyíthetik a zsidóság nemzeti céljainak elérését, egyben aktualizálják is a kérdést. 1907-ben egy a *Neue Zeitung*ban írt cikkében le is írja, hogy szerinte a Monarchián belüli nemzeti kulturális autonómia ideje eljött, az autonómia elhozhatná a zsidó kultúra felvirágzását, miközben lefékezné az asszimilációt.[21]

Birnbaum hosszú távú célja az volt, hogy a nagyhatalmak ismerjék el nemzetként a zsidóságot is, és ezt elsősorban a kelet–európai zsidósággal látta elérhetőnek. Szerinte a nyugat–európai zsidóságnál már annyira előrehaladott az asszimiláció folyamata, hogy az visszafordíthatatlan, az emancipációval elvesztette zsidó nemzeti jegyeit, hagyományait, nyelvét. Csak a zsidóság nemzetként való elismerése mentheti meg ezt az életformát és a jiddis nyelvet. Azt vallotta, hogy a zsidóság jövője a diaszpórában van, de ehhez vissza kell találnia a gyökerekhez, meg kell ismernie saját múltját, hagyományait, népművészetét és használnia kell a jiddis nyelvet. 1905-ben Bécsben létrehozta a *Yiddise Kultur* nevű ifjúsági szervezetet, jiddis nyelvi felolvasóesteket szervezett és jiddis írók műveit fordította németre. Ez a szervezet később aktív szerepet vállalt a csernovici első jiddis nyelvi konferencia életre hívásában.

Birnbaum cionistaként egykor még bírálta a keleti zsidóságot a bezárkózásáért és jiddis nyelve miatt, most viszont megváltoztatta korábbi álláspontját. Felfedezte a mások által megvetett jiddis nyelv és irodalom, a hagyományok és a népművészet értékét. Az általa kidolgozott, *Alljudentum*nak is nevezett *golus* vagy *diaszpóra nacionalizmus* elmélet ezeket valódi nemzeti sajátosságnak tartotta. Céljának tekintette, hogy a kelet–európai zsidókat megvédje az asszimilációtól, ráeszméltesse és meggyőzze őket, hogy a sokak által lenézett kultúrájuk valódi értékeket hordoz és valójában ők maguk az autentikus zsidóság. Ebből a szellemi irányváltásból természetesen az is következett, hogy szembekerült a cionistákkal és az asszimiláció híveivel is.[22]

Birnbaum azt is javasolta, hogy a zsidóságnak szövetségest kell keresnie a Monarchia etnikumai között, akik támogathatják nemzeti törekvé-

[21] WISTRICH: 338.

[22] KURDI Krisztina: *Nacionalizmus a kelet–európai zsidó diaszpórában*. IN: Múlt és Jövő 2015/3. 75.

seiket. Ez a szövetségkeresés sikeresen megvalósult az 1907-es a parlamenti választásokon Galíciában. Az itt élő ukránoknak érdekében állt a zsidó nemzeti törekvések elősegítése, hiszen ezáltal gyengíthették a lengyelek pozícióját. Julian Romanczuk a galíciai Ukrán Nemzeti Demokrata Párt vezetője támogatta a zsidóság jelöltjeit. Ezen a választáson Birnbaum is elindult a Zsidó Nemzeti Párt színeiben Buczacz-ban, de az összefogás ellenére a számos választási visszaélés miatt vereséget szenvedett a lengyel jelölttől.[23] Azt is fontos megjegyeznünk, hogy az ortodox zsidóság egy része sem támogatta a cionista jelöltet. Csalódása mellett azonban egy a későbbiek szempontjából meghatározó élmény is érte: a csernovici cionista, Benno Straucher (1852-1940) a Zsidó Nemzeti Párt színeiben bejutott a Reichsratba. Straucher, aki a csernovici zsidó hitközség vezetője volt, magát zsidó nacionalistaként határozta meg. Már 1899-ben a megpróbálkozott azzal, hogy a zsidó nemzeti irányvonalat képviselő pártot alapítson, végül 1906-ban hozta létre a Zsidó Néppártot (Jüdische Volkspartei). Az általános választójog bevezetését követően Strauchert 1907 után 1911-ben is újraválasztották a Reichsratba, és a parlament négy fős, Straucher mellett három galíciai cionistából álló ún. Zsidó Klubjának vezetője lett.

Ez irányította Birnbaum figyelmét Bukovina fővárosára, Csernovicra, ahol hamarosan letelepedett, és 1911-ig élt. A jiddis nyelv és irodalom terjesztésének szentelte magát. Jiddis esteket szervezett, diákszervezetet alapított, ő maga is ekkor kezdte elsajátítani a nyelvet. Ez a nyelv lett a diszpóra nacionalizmus szimbóluma.[24] Birnbaum szerint a kelet–európai zsidóság egyik legfontosabb attribútuma éppen ez a nyelv, ellenben a cionisták által favorizált, megújított hébert mesterséges képződménynek tartotta. Jiddis iránti lelkesedése és elkötelezettsége azért is érdekes, mert ő maga alig beszélte a nyelvet, ennek hiánya akadályozta abban, hogy vezető szerepre tegyen szert a jiddisizmus táborában. A csernovici konferencián a bevezető előadást is úgy mondta el jiddisül, hogy a szöveget latin betűkkel átírták számára. Beszédét a közönség vegyes érzelmekkel fogadta.[25] Ennek ellenére a jiddist a nemzeti újjászületés eszközének tekintette, idealizálva a kelet–európai diaszpóra kultúráját.

1908-ban amerikai előadókörútra indult, hogy a diaszpóra nacionalizmust és a jiddist népszerűsítse. Útjának nem titkolt célja volt, hogy pénzt gyűjtsön további terveihez. Az amerikai látogatást azonban nem koronázta sok siker: adományokat alig kapott. A gyűjtőkörút sikertelensége mégsem tántorította el régóta dédelgetett tervétől: egy a jiddis nyelv szerepével foglalkozó konferencia megrendezéséről.

1908. augusztus 30-án kezdődött az első jiddis nyelvi konferencia a

---

[23] SHANES: 269–270.

[24] WISTRICH: 339.

[25] OLSON: *A Tale of Two Photoghraps*. IN: Kalman WIESER, Joshua A. FOGEL (ed.): *Czernowitz at 100: The First Yiddish Language Conference in Historical Perspective,* Lexington Books, 2010. 38.

csernovici Musikverein épületében, ahová elsősorban írók jöttek el: Isaac Leib Peretz, Sholem Asch, Avrom Reizen mellett ott volt a jiddisizmus legnagyobb harcosa, Chaim Zsitlovszkij és Noah Prylucki, aki a két világháború közötti Lengyelországban a diaszpóra nacionalizmust hirdető *Folkspartei* vezetője volt, valamint Ester Frumkin az oroszországi Bundból. De eljöttek azok is, akik a héber nyelvet akarták megújított formában a zsidóság nyelvévé tenni. Az öt napos konferencia alatt szenvedélyes viták zajlottak a két tábor között.

A konferencia legfőbb célja a jiddis nyelv szerepének kijelölése és annak a tisztázása volt, hogy mi a különbség *nemzeti nyelv* és *népnyelv* között, és a jiddis milyen helyet foglal el a zsidó emberek hétköznapjaiban. Emellett még az alábbi témák szerepeltek a napirenden: a jiddis nyelv helyesírása, nyelvtana, az idegen és új szavak bekerülése a jiddis nyelvbe, egy jiddis szótár összeállítása, a zsidó ifjúság és a jiddis nyelv kapcsolata, a jiddis nyelvű sajtó és színház, a jiddis írók és színészek anyagi helyzete, végül a jiddis nyelv elismertetése. Szintén ezen a konferencián követelték először, hogy a Bibliát is fordítsák le jiddisre. Megfogalmazódott az is, hogy a zsidóságot önálló nemzetként ismerjék el, és a jiddist emeljék a hivatalos nyelvek sorába Bukovinában és Galíciában. A résztvevők végül nem szavazták meg a jiddist a zsidóság kizárólagos nemzeti nyelveként, hanem Chaim Zsitlovszkij javaslatára az *egyik nemzeti nyelv* formulát fogadták el. Ezzel azonban a két irányzat küzdelme még korántsem zárult le és a második világháborúig folytatódott.[26]

A konferencia az európai zsidóságot nem hozta lázba, ennek egyik oka, hogy Birnbaum sajnos rossz szervező volt, és a jiddisiszták is megosztottak voltak számos kérdésben. A konferencia után Birnbaum elindított egy jiddis nyelvű lapot, a *Dr. Birnboyms Vokhenblat*-ot, de az csak hat számot ért meg. Szemben a cionista mozgalommal, amely ekkor már komoly anyagi háttérrel és infrastruktúrával, apparátussal rendelkezett, a csernovici konferenciának nem lett közvetlen folytatása, nem jött létre egy olyan nemzetközi szervezet, amelynek a jiddis nyelv terjesztése, elismertetése lett volna a feladata. Az az elképzelésük, hogy az állam is támogassa a jiddis kultúrát, sohasem teljesült.

Nathan Birnbaum 1911-ig lakott Csernovicban, és továbbra is úgy érezte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, azon belül Bukovina lehet az a hely, ahol a jiddist elismerhetik nemzeti nyelvként és ezt követően a zsidóságot nemzetiségként. Ott tartózkodása alatt rendkívül intenzíven dolgozott a jiddis kultúra különböző intézményeinek megteremtésén. Két folyóiratot indított el, könyvesboltot nyitott és egy színházat is alapított, amelynek színdarabokat is írt jiddisül. Aktívan politizált, többezres demonstrációt szervezett Csernovic főutcáján, követelve a tartományi kormányzóságtól a jiddis nyelv elismerését. A helyi önkor-

[26] KURDI: 78.

mányzatban még évekig küzdöttek – bár sikertelenül – a jiddis nyelv hivatalos használatáért.[27]

1911-ben elhagyta Csernovicot és Berlinbe költözött. A következő években alapvetően önszántából kikerült a zsidó nacionalizmusról folytatott diskurzusból. Az első világháború alatt azonban ismét Bécsben találjuk, ahol ugyan továbbra is ismert és elismert személyisége volt a Monarchia zsidó közéletének, de a korábbi évek aktivitásához képest intellektuális értelemben sokkal elszigeteltebben élt. Ezt az is bizonyítja, hogy az elmúlt évtizedekhez viszonyítva meglehetősen keveset publikált. A világháború éveit Bécsben töltötte, mindhárom fiát besorozták a Monarchia hadseregébe. A Jüdisches Kriegsarchiv igazgatójaként az európai zsidóság háború alatt elszenvedett veszteségeiről gyűjtött információkat és közben a Bécsbe menekült kelet–európai zsidókat segítette.

Elgondolkodtató, hogy Birnbaum életének harmadik szakaszával, amely egyben utolsó nagy ideológiai váltása volt, a történészek kevéssé foglalkoznak. Elsősorban Herzllel való személyes és elvi vitájára, illetve a csernovici jiddis konferenciára és jiddisiszta tevékenységére összpontosul a legtöbb figyelem. Pedig ez az utolsó szakasz tartott a leghosszabb ideig –1915-től haláláig több mint húsz év –, íróként, publicistaként is ezt tekinthetjük a legtermékenyebb időszakának, de politikai vezetőként is ekkor rendelkezett a legtöbb befolyással.

Hogy mi vezette vissza Birnbaumot az ortodoxiához, arról mindössze két alkalommal beszélt, akkor sem túl bőbeszédűen. Életrajzírója, Jess Olson szerint elsősorban belső vívódások eredményeként választotta ezt az utat.[28] Döntésében biztosan nagy szerepet játszott, a fiatal nagyváradi haszid Tuvia Horowitz, a visnici rebbe unokaöccse, akivel a Jüdisches Kriegsarchivnál találkozott 1915-ben. Segítségével került be az ortodox politikai életbe, ahol hamarosan vezető szerephez jutott. Ekkor már Berlinben élt. 1919-ben az ortodox vallásos párt, az Agudath Israel főtitkárává választották, ezt a posztot 1921-ig töltötte be, és ezután is a szervezet vezetőségi tagja maradt.

Ebben a konzervatív, vallásos közegben is megmutatkozott Birnbaum szüntelen tenni akarása és intellektuális nyughatatlansága: ezt a tradicionális miliőt is alapjaiban akarta megváltoztatni: bírálta passzivitásukat, amiért *„hagyták”*, hogy a zsidóság elforduljon a Tórától és spirituális megújulást hirdetett. 1917-ben jelent meg jiddisül és héberül *Divrei haolim* című három esszéből álló műve, amely már egyértelműen jelezte,

---

[27] A jiddis elismertetéséért folytatott harcot Dr. Max Diamant ügyvéd vezette, akinek tevékenységéről lásd: STOURZH, Gerald: *Max Diamant and Jewish Diaspora Nationalism in the Bukovina*. IN: *From Vienna to Chicago and Back. Essays on Intellectual History and Political Thought in Europa and America*. The University of Chicago Press, 2007. 190–203.

[28] OLSON, Jess: *Nathan Birnbaum and Tuvia Horowitz: Friendship and the Origins of an Orthodox Ideologie*. IN: *Jewish History* 2003, vol. 17. n°. 1. 1–29.

hogy írója egy új korszakot nyitott életében. Röpiratával egy új, az ortodox zsidóságon belüli mozgalmat hívott életre, az *Olim*ot. A mozgalom céljaként a vallásos zsidók spirituális megújulását, lelki felemelését határozta meg. Óva intette híveit a szekuláris judaizmus csábításától - amiért valaha ő maga is küzdött –, és azt ajánlotta a fiatal vallásos zsidóknak, hogy foglalkozzanak földműveléssel, hozzanak létre olyan mezőgazdasági kommunákat, ahol a szekuláris világ fenyegetéseitől elzártan tudnak élni. Az Agudath tagjaként vallásos fiatalokat toborzott Palesztinába: a vallástalan nacionalizmus helyett a vallásos nacionalizmust hirdette. Mint az Agudath Israel főtitkára elutasította a Cionista Világszervezetet, de a cionizmus nem minden irányzatát.

A nácik hatalomra kerülése után Nathan Birnbaum elhagyta Berlint és a hollandiai Scheveningenben élt 1937-ben bekövetkezett haláláig. A nácizmus fenyegetettségében nem látott már semmilyen kiutat, egyre inkább elmélyülve a vallásban bűnbánatra szólított fel. Továbbra is azt ajánlotta hitsorsosainak, hogy térjenek vissza Erec Israelbe, de nem a Herzl–féle cionista koncepció szerint, amit értelmetlennek tartott.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Ligeti Dávid

Békepárti külügyminiszter a Nagy Háború árnyékában Gróf Ottokar Czernin élete és pályafutása

Abstract

From December 1916 to April 1918, Count Ottokar Czernin was the Common Foreign Minister of the Austro–Hungarian Monarchy. As a confidential advisor to Charles I, Czernin was the leader of peace–seeking foreign policy of the Dualist State. Although this intention failed, Czernin's influence and power made him one of the last important politicians of the Central European region who had the possibility to influence global policy. Czernin played an important role in the events of World War I, for example at the peace negotiations of Brest-Litowsk and Bucharest. Despite his unsuccessful career, his thoughts and most notably his views on the future of Central Europe continue to provide valuable insights to this day.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy; Charles I; World War I; foreign policy;

1916. december 22. és 1918. április 14. között gróf Ottokar Theobald Otto Maria Czernin von und zu Chudenitz volt az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere. A gróf az első világháború kritikus hónapjaiban vezette a dualista állam diplomáciáját, és hivatali idejéhez olyan kulcsfontosságú események fűződtek, mint a korlátlan tengeralattjáró-háború, az orosz forradalmak, vagy az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése.[1] Működésének legfontosabb eredményét azonban a Monarchia békekötési szándékaiban való részvétele jelentette. IV. Károly királyhoz hasonlóan Czernin is felismerte annak szükségességét, hogy a kettős monarchia mielőbb békét kössön. Bár ezek a kísérletek kudarcba fulladtak, és a miniszter bukásához lényegében a Sixtus–affér vezetett, Czernin politikai működésének jelentősége előkelő helyet biztosít számára a 20. századi közép-európai történelemben.

[1] Ingeborg MECKLING: *Die Aussenpolitik des Grafen Czernins*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1969. 5.

Pályakezdet

Ottokar Czernin 1872. szeptember 26-án született a csehországi Dimokurban.[2] A Monarchia későbbi külügyminisztere ősi, cseh arisztokrata családból származott, amely legkorábbi őseit egészen 1200-ig tudta visszavezetni.[3] A Czernin família (illetve a 16. századig Černin) egyaránt rendelkezett katolikus és protestáns felmenőkkel; Divis Czernin zu Chudenitz részt vett az 1618. évi prágai defenesztrációban, majd a fehérhegyi csatát követően kivégezték. Ám előbbi Humprecht nevű bátyja hű maradt a Habsburgokhoz, mi több örökös gróffá emelték. Vagyonára és presztízsére jól jellemző, hogy egy egész lovasezredet tudott kiállítani a harmincéves háborúban Wallenstein részére. A család tovább prosperált a következő két évszázad folyamán, különösen kitüntette magát Ottokar egyik oldalági felmenője Wolfgang Maria Czernin. A későbbi külügyminiszter apja is jelentős haditettet vitt végbe az 1866. évi königgrätzi csatában, amikor megmentette a 8. dragonyosezred zászlaját.

Ottokar szülei gróf Theobald Czernin, valamint gróf Anna von Westphalen voltak.[4] A frigyből összesen hét gyermek született, Ottokar volt második a sorban.

Apja korai halála után a Czernin család két jelentős birtoka biztosította a família megélhetését; Anna von Westphalen kiváló birtoktulajdonossá vált, aki még a korábbi adósságokat is törlesztette.[5]

Ottokar a komotaui gimnázium elvégzése után a prágai egyetemen hallgatott jogot. 1897. július 1-én nőül vette Marie Klothilde Kinsky hercegnőt. Ez a házasság tovább javította Czernin anyagi és politikai helyzetét: tekintettel arra, hogy a Kinsky família Csehország egyik leggazdagabb és igen befolyásos családja volt. A frigyből négy fiú és két lány származott.[6] E családi háttérrel Czernin az előírt vizsga letétele nélkül válhatott diplomatává – pályakezdetét a Monarchia tipikus *Schlamperei* uram-bátyám világa jellemezte.

Első megbízatása Párizsba szólította, ahol a dualista állam nagykövetségén lett fogalmazó. Munkáját azonban nem folytatta hosszú ideig,

---

[2] Ma: Dymokury. Czernin neve csehül *Otakar Theobald Otto Maria hrabě Černín z Chudenic*, ezt azonban maga nem használta.

[3] Ladislaus SINGER: *Ottokar Graf Czernin. Staatsmann einer Zeitenwende*. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln, 1965, 11. Czernin további családi adatait szintén innen vettem.

[4] Allmayer-Beck – Johann Christoph: *Czernin von und zu Chudenitz, Ottokar Graf*. Neue Deutsche Biographie, 1957, 458–460. (Online-Version); https://www.deutsche-biographie.de/gnd118677659.html#ndbcontent (letöltés ideje: 2017. szeptember 14.)

[5] SINGER: 12.

[6] Uo. 13.

sőt 1897 végétől 1898 szeptemberéig ki is lépett a diplomáciai szolgálatból.[7] Ezt követően azonban gyorsan emelkedett a külügyminisztériumi ranglétrán, mi több 1903-ban jelentős belpolitikai szerepre tett szert, amikor az Alkotmánypárt tagjaként mandátumot nyert a csehországi tartományi gyűlésben. Czernin magát németnek tekintette, csehül gyengül tudott. Valószínű ekkor került Ferenc Ferdinánd trónörökös figyelmébe, aki közismert módon gyakran tartózkodott Csehországban, különösen konopischti kastélyában, sőt a főherceg felesége, Chotek Zsófia grófnő, Czernin nejének unokatestvére volt. A trónörökös előterjesztésére Ferenc József az Osztrák Felsőház örökös tagjává nevezte ki a grófot, sőt az agg monarcha azt is megjegyezte, hogy „*Czerninből külügyminiszter lesz, ezért most a felsőházba kell kerülnie, hogy tanuljon még*".[8] Czernin és Ferenc Ferdinánd 1910 és 1914 igen intenzív levelezésben állt egymással, viszonyuk kifejezetten baráti volt. Czernin 1910 októberében javaslatot tett a trónörökösnek a magyar szupremácia megtörésére és a Monarchia föderalizálására, vagyis osztotta a trónörökös politikai nézeteit.[9]

A dualista rendszer átalakítása során Czernin elsősorban nem a csehországi trialista terveket támogatta, hanem sokkal inkább a délszláv területek föderalizációját szorgalmazta, például lándzsát tört Bosznia erőteljesebb fejlesztése mellett, továbbá az első Balkán-háború idején kijelentette, hogy „*eddigi délszláv politikánkról végleg le kell mondani, és ügyelni kell arra, hogy a délszlávok a Monarchia elégedett polgáraivá váljanak*".[10] Mindennek alapján nem meglepő, hogy egy kisebb írásában Czernin elítélte a magyar nemzetiségi politikát, és csatlakozva a főherceghez, a magyarokban a Monarchia sírásóit látta.[11]

A politikában

Czernin első jelentősebb politikai cselekményére 1912. július 3-án került sor, amikor megtartotta szűzbeszédét az osztrák Felsőházban. A szónoklat tárgya ezen időszak legforróbb témája, vagyis a véderő-vita volt. Czernin azonban csak részben támogatta gróf Tisza István magyar miniszterelnök álláspontját, mivel ugyan maga is szorgalmazta a katonai költségvetés jelentős bővítését, de így fogalmazott: „*Fekete-sárga hadsereget akarunk, egységes német vezényleti nyelvvel, és őrködni fogunk afelett, hogy a mérgező nemzeti vitákat távol tartsuk a hadseregtől*".[12]

---

[7] Uo. 12.
[8] SINGER: 13.
[9] Uo. 14.
[10] Pesti Hírlap, 1912. november 15. 6.
[11] SINGER: 19.
[12] SINGER: 17.

Czernin beszédét a kortársak lényegében Ferenc Ferdinánd melletti hűségnyilatkozatként értelmezték, Josef Redlich naplójában például így értékelt: „*Ma hallottam gróf Ottokar Czernin szűzbeszédét, amely mérsékelten eredeti szónoklat volt. Ez az úr most Ferenc Ferdinánd főherceg első politikai bizalmasa*".[13]

Gondolatai ekkor még nem kavartak nagyobb vihart a Magyar Királyságban, ebben amellett, hogy politikailag még súlytalannak számított, a forró balkáni helyzet is ok lehetett. 1912 végén egyébként az osztrák delegáció tagjaként gyakran tartózkodott Budapesten, megnyilatkozásai pedig egyértelműen háborúpártiak voltak, és osztották a december elején ismét a Vezérkar élére kinevezett, Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok agresszív elképzeléseit. A későbbi miniszter például kijelentette: „*Németország velünk van. Ha győzünk a csatamezőn, a közvélemény is velünk lesz. Inkább most legyen háború, amikor a körülmények kedvezők számunkra*".[14]

1913. június 27-én Czernin újabb jelentős felszólalást tett az osztrák felsőházban. A balkáni válságot elemezve kijelentette, hogy „*a Monarchia külügyminiszterének föladata rendkívül nehéz, mert emberfölötti föladat erős politikát csinálni kifelé, amikor, benn ilyen állapotok vannak. Más országban az utolsó pillanatban felülemelkedik a szolidaritás hazafias érzése. Hogy a Monarchia egyes részeiben ez nagyon kevéssé volt tapasztalható, ezt a legszomorúbb jelenségnek tartja.* [...] *Ausztria és Magyarország évekkel ezelőtt vagy Szerbiát, vagy Montenegrót annektálhatta volna és ily módon megoldhatta volna a délszláv kérdést. Azoknak a fölháborodását, kik mindig a békét sürgették, érthetetlennek tartja*".[15] Czernin harcias nyilatkozatát – 1912-höz hasonlóan – ismét az Urak Háza zajos tetszésnyilvánítása kísérte, sőt egy hónappal később már az pletyka is napvilágot látott, hogy ő foglalja el a visszavonulását tervező gróf Leopold Berchtold külügyminiszter székét.[16]

A Monarchia bukaresti követe

1912 végén Czernin első osztályú követségi tanácsossá avanzsált, majd 1913-ban kinevezték bukaresti követté. Az a tény, hogy a diplomáciai szempontból viszonylag tapasztalatlan politikust a világháború előestéjén egy ilyen fontos posztra kinevezték, rámutat a dualista állam személyi politikájának hiányosságaira. A gróf a második Balkán-háború lezárásának időszakában került a román fővárosba. Czernin kinevezése hatalmas polémiát váltott ki Magyarországon. A Függetlenségi Párt – különö-

---

[13] Uo. 18.

[14] Uo. 21.

[15] Budapesti Hírlap, 1913. június 28. 8. Czernin ezen beszéde váltotta ki az addigi legnagyobb visszhangot hazánkban.

[16] Budapesti Hírlap, 1913. július 26. 6.

sen pedig Apponyi Albert gróf – egyenesen a Habsburg-dinasztia provokációját látta a kinevezésben,[17] nem függetlenül Czernin a dualizmust, és különösen a magyar politikai elit magatartását bíráló kijelentéseitől. Közszájon forgott ugyanakkor az a vélemény, amely szerint a külügyminiszter, Berchtold a románok felé kívánt gesztust gyakorolni az erdélyi kérdésben a bukaresti álláspont iránt nyitott gróf kinevezésével. Ahogy a magyar Képviselőház egyik román tagja, Stefan Cicio–Pop fogalmazott: *„Hiszen elhangzott a delegációban olyan felhívás is, hogy meg kell erősíteni Erdélyt. Én azt hiszem, hogy – és ehhez nem kell nagy diplomatának lenni – ez valóságos vádolás az irredentizmussal, valóságos vádolása ez Romániának is. És amíg az osztrákok, közöttük a legdisztingváltabb államférfiak is, dicsőítik a külügyminisztert, amiért Czernin Ottokárt küldötte Bukarestbe a jó viszonyt helyreállítására, addig nálunk szenvedélyes vita keletkezett arról, hogy hogyan merte a külügyminiszter ezt a veszedelmes embert kinevezni.”*[18]

Ottokar Czernin visszaemlékezése szerint a bukaresti megbízatás teljesen váratlanul érte, és azt Ferenc Ferdinánd személyes döntésének tulajdonította.[19] Ekkor magas rangú kitüntetésben is részesült: megkapta a Lipót Rend lovagkeresztjét.[20]

Czernin azonban már nem sokáig élvezhette Ferenc Ferdinánddal való jó kapcsolatának eredményeit. A követet 1914. június 28-án Sinaiában érte a trónörökös meggyilkolásának híre, miután Ion Braţianu révén értesült a fejleményekről.[21] Azok a félelmek, amelyek már kinevezésekor többször gyötörték Czernint, vagyis, hogy háború esetén Románia nem tartja be szövetségesi kötelezettségeit a Monarchia felé, most realizálódtak. Románia semleges maradt, arra hivatkozva, hogy mivel a dualista állam lépett fel támadólag Szerbiával szemben, nem áll fent a *casus foederis*, így nem lép be a háborúba. A bukaresti követ az elkövetkező hónapok során rémülten konstatálhatta, hogy a románok valójában csak papíron semlegesek, és döntően már 1916 előtt is az antantot támogatták. Jól látszott ez a folyamat például azon, hogy a központi hatalmak lőszerszállítmányait, amelyeket a Török Birodalomnak szántak, nem engedték át az országon, miközben a cári utánpótlásnak szabad utat biztosítottak Szerbia felé.[22]

1914 októberében Czernin olyan hibát vétett, amely után egy átlagos diplomatának véget ér a karrierje: egy vidéki útja során elvesztette akta-

---

[17] Apponyi a delegációs tárgyalásokon hozta szóba Czernin ügyét. *Képviselőházi napló,* XXXII. kötet, 216. (1916. szeptember 19.)

[18] *Képviselőházi Napló*, XX. kötet, 419. (1913. december 5.)

[19] Ottokar CZERNIN: *Im Weltkriege*. Ullstein, Berlin, 1919. (CZERNIN 1919): 1919. 103.

[20] Budapesti Hírlap, 1913. október 22. 10.

[21] CZERNIN (1919): 114.

[22] CZERNIN (1919): 125.

táskáját, benne rengeteg bizalmas irattal, sőt a követség által használt számjel-távirat kulcsoknak is lába kélt. A helyzetre jól jellemző, hogy a követ anyagait másolatban megtalálták Braţianu lakásán, miután Bukarestet elfoglalták a központi hatalmak 1916 decemberében.[23]

1915 folyamán különösen az olasz hadba lépéskor, májusban akadt feladata Czerninnek. Az a tény, hogy Olaszország antanthoz való csatlakozásával a Monarchia egyik szövetségese elárulta a birodalmat, rémülettel töltötte el, és erősen deprimálta a grófot.[24]

Követi tevékenységének kulcsfontosságú időszakát 1916 nyara hozta el. Miközben a Monarchia hírszerzése már július végén kész tényként kezelte, hogy Románia belép az antant oldalán a háborúba, Czernin jelentéseiben szinte közvetlenül a román hadüzenetig azt hangsúlyozta, hogy Bukarest még nem határozott a kérdésben.

Mindennek fényében nem meglepő, hogy Czernin bukaresti működése gyakran állt a hazai politika össztüzében. Különösen éles bírálatok fogalmazódtak meg Magyarországon az erdélyi román betörést követően. Mint az közismert, 1916 szeptemberében súlyos belpolitikai válság robbant ki főképpen az erdélyi menekültkérdés, továbbá az országrész gyenge védelmének miatt. Gróf Károlyi Mihály a kormány bírálata mellett Czernin szerepét is kárhoztatta, mire a bekiabáló képviselők: a *„magyargyűlölő”*, „magyarfaló”, valamint a „magyar ügy árulója”, nem túl hízelgő jelzőkkel illették.[25] Károlyi összefoglalta a gróf bukaresti működésének magyar kritikáját: *„A másik szempont, amely velünk azt mondatta, hogy gróf Czernin nem odavaló, az volt, hogy mi azzal állottunk elő, hogy ő a diplomácián kívül álló egyéniség, olyan ember, akinek tapasztalatai ezen a téren nem voltak, aki tehát ebből a szempontból sem odavaló. Mindenki tudja, hogy milyen éles volt ez a vita, hogy mindenki azt várta, akkor, hogy gróf Czernin nyilatkozni fog, hogy reparálni fogja azokat a hibákat, amelyeket elkövetett.* [...] *Semmi sem történt. Annak dacára ott maradt gróf Czernin, az a gróf Czernin, aki az irredentista román mozgalommal rokonszenvezett. Ezért mondom, t. képviselőház, hogy a miniszterelnököt egy különös morális felelősség is terheli, hogy éppen gróf Czernin képviselt minket.*”[26] A Függetlenségi Párt támadásai mögött természetesen itt is előbukkan Tisza sziluettje, miután a magyar miniszterelnök jó barátságot ápolt Czerninnel.[27]

A román semlegesség végső fázisában Czernin 1916. július 7-én egy emlékeztetőben fordult Burián István külügyminiszterhez, amelyben a háború

---

[23] Uo. 128–129.

[24] SINGER: 59.

[25] *Képviselőházi Napló*, XXXI. kötet, 457.

[26] *Képviselőházi Napló*, XXXI. kötet, 457.

[27] Mindezt kettőjük korrespondenciája is igazolja; leveleiket mindig a *„Kedves Barátom!”* megszólítással vezették be. Pl. SINGER: 65–66.

befejezésének szükségességéről értekezett.[28] A bukaresti követ pesszimista értékelésében kifejtette, hogy az idő előrehaladtával – még győzelem esetén is – egyre gyengülnek a Monarchia politikai pozíciói, így a békekötés elkerülhetetlen szükségszerűség. Mindennek megfelelően és tekintettel a meghozott óriási áldozatokra a következő feltételeket kell megszerezni:[29]

1) Minden területi expanziót el kell kerülni a központi hatalmak részéről.

2) Minden hadviselő állam vállalja magára háborús költségeit.

3) Belgiumot helyre kell állítani, valamint kártalanítani kell.

4) Nemzetközi konferenciát kell szervezni a leszereléséért, elkerülendő egy újabb háborút.

A Külügyminisztérium túlságosan pesszimistának vélte Czernin álláspontját, ezért Tiszához fordult, aki szinten túl defetistának vélte a grófot. „*A helyzet komoly, a veszélyek nagyok, de szüntelenül e rettenetes küzdelemben a győzelemre gondolok*" – fogalmazott a magyar miniszterelnök.[30] Annak ellenére, hogy 1916 nyara igen kritikus időszak volt a Monarchia életében – ekkor két k. u. k. hadsereget zúzott szét a Bruszilov-offenzíva – Czernin meglátásai szokatlanul élesek, sőt helytállónak bizonyultak egy olyan időszakban, amikor a központi hatalmak győzelme egyáltalán nem tűnt valószínűtlen lehetőségnek. Úgy vélem, Czernin e memoranduma jelentősen befolyásolta fél évvel később Károlyt, hogy külügyminiszterré tegye a grófot, egyben „az annexiók nélküli béke" jelszavának első prominens képviselőjévé tette a bukaresti követet.[31]

Czernint a román hadba lépés után néhány nappal kitüntették, megkapta az első osztályú hadi polgári érdemkeresztet. Ferenc József döntése újabb hatalmas felzúdulást váltott ki hazánkban, ahol a volt román követet azzal vádolták, hogy nem értesítette időben a Monarchiát a közelgő veszedelemről. Károlyi Mihály kijelentette, hogy „*más országban egy hadvezért vagy diplomatát, aki végzetes hibákat követ el, elcsapnak. Nálunk más a rendszer. Itt ezeket az urakat kitüntetik*".[32]

A külügyminiszter

Czernin hivatali pályája megtörni látszott az augusztus 27-i román hadüzenet után. Beosztását a háború miatt elvesztette, de Ferenc József november 21-én bekövetkezett halála révén karrierje új lendületet nyert.

---

[28] MECKLING: 7.

[29] Uo. 8.

[30] Uo. 7.

[31] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy 1917 folyamán épp Románia jelentett szabályt erősítő kivételt ezen a téren: május 9-én ugyanis egész Románia annektálása mellett érvelt Károlynál. Az anekdotikus történet szerint az uralkodó így reagált: „*Nem, nem! Hagyjuk a románokat, ha annektálnánk őket, egy új nyelvet kellene megtanulnom.*" LAJOS Iván: *IV. Károly élete és politikája*. Dunántúli Nyomda, Pécs, 1935. 239.

[32] Magyarország, 1916. szeptember 13. 1.

1916. december 22-én az új uralkodó, Károly kinevezte Czernint külügyminiszterré, egyben pedig megbízta a közös minisztertanács elnökségével is.[33] Pontosan egy hónappal korábban, trónra lépésekor Károly a következőket deklarálta: „*Mindent meg akarok tenni, hogy a háború borzalmait és áldozatait a lehető leghamarabb elhárítsam, és népeim számára visszaszerezzem a béke oly annyira hiányzó áldásait.*"[34] A bécsi *Neue Freie Presse* igen pozitív hangon nyilatkozott az új tárcavezetőről, egyben pedig a vele szemben megfogalmazott elvárásokat is összefoglalta: „*Hozza el a hivatalba azt a friss, el nem használt erőt, amellyel a belpolitikában már jelentős tekintélyt szerzett, és amely a Monarchiát megfiatalította, annak állását megerősítette, és régi dicsőségét helyreállította.* [...] *Egy valódi államférfi,* [...] *és egy modern diplomata fogja vezetni a Ballplatzot, egy olyan külügyminiszterként, akinek élő tapasztalata, valamint a legmélyebb megértése van a háború fájdalmai iránt. Így mindennél jobban kívánja azt a napot, amikor neve egy dicsőséges és tartós béke révén bevonul a történelembe*".[35]

Károly személyi változtatásai közül a legnagyobb horderejű Czernin kinevezése volt, mivel a miniszter volt hívatva a király békepolitikájának megvalósítására.[36] Tekintettel arra, hogy személyesen alig ismerték egymást, Czernin külügyminiszterré avanzsálásában döntő szerepe volt Ferenc Ferdinánd örökségének: közismert volt, hogy az akkori trónörökös szerette volna, ha a körülötte munkálkodó ún. Belvedere-körből a gróf legyen a külügyek irányítója.[37] Ám a későbbiekben Károlyban komoly kétségek merültek fel az új miniszterrel kapcsolatban, bizalmas körben így nyilatkozott róla: „*Czernin kétségtelenül nagyon okos volt, de állhatatlan és ideges. Folyton új ideái támadtak, ezek egymást váltogatták és egyik mellett sem tartott ki. Emellett határtalanul becsvágyó*".[38]

Külügyminisztersége első fontosabb lépése a Bukarest bevételét követő békeajánlat megfogalmazása, majd annak elutasítása után a szükséges kommunikáció lefolytatása volt. Czernin javaslata lényegében a *status quo ante bellum* szerint kínálta az antant számára a háború lezárásának lehetőségét.[39]

Czernin mozgástere 1917. március 1-jén jelentősen bővült: ekkor Károly eltávolította Conrad tábornagyot a Vezérkar éléről, és helyére Art-

---

[33] Károly rendelkezését lásd pl. Wiener Zeitung, 1916. december 22.

[34] Tamara GRIESSER-PEČAR: *Die Mission Sixtus. Österreichs Friedensversuch im Ersten Weltkrieg*. Amalthea, Wien–München, 1988. 19.

[35] Neue Freie Presse, 1916. december 22.

[36] LAJOS: 75.

[37] CZERNIN (1919): 151.

[38] HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 234.

[39] GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 292.

hur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornokot nevezte ki. Conrad volt a Monarchia héjáinak koronázatlan királya, aki a háború előtt rendszeresen preventív háborút javasolt Olaszország és Szerbia ellen, a konfliktus során pedig rendszeresen területi annexiók koncepcióit dolgozta ki. A tábornagy leváltásával *„a legerősebb annexió-párti tényező távozott a hatalomból, így Czerninnek szabad keze lett a béke előkészítésében*".[40]

Czernin befolyásos szerepét paradox módon egy igen furcsa ügyirat is bizonyította. 1917. február 17-én ugyanis a miniszter levelet intézett Zita császárnéhoz, amelyben a következők olvashatók: *„Legkegyelmesebb Úrnőm! Ő cs. és kir. Apostoli Felsége megparancsolta, hogy Felségednek naponként jelentést tegyek a külső helyzetről.*"[41] A bécsi udvari körökben jól ismert volt Zita markáns befolyása Károlyra, amely értelemszerűen kiterjedt a diplomácia területére is: a Czernin által szolgáltatott adatok és információk segítségével készítette elő az uralkodópár az ún. Sixtus–missziót, amikor a királynő belga hadseregben szolgáló testvérei révén kapcsolatot kerestek az antanttal. A külügyminisztert azonban nem vonták be már az előkészületekbe sem.

1917. február 26-án egy igen furcsa eseményre került sor: a bécsi amerikai nagykövet, Penfield telefonon felhívta a külügyminisztert, és közölte vele, hogy egy nagyon fontos táviratot kapott Lansing amerikai külügyminisztertől, amelynek tartalmát azonban csak személyes közölheti. Így aztán Czernin maga ment be az amerikai diplomatához, aki egy különbéke-javaslatot tett le az asztalra.[42] Az amerikai diplomácia ezen akciója valószínű csak a figyelem elterelését szolgálta a korlátlan-tengeralattjáró háború első heteiben.

Néhány nappal később bekövetkezett az oroszországi forradalom, majd március közepén a cár detronizációja. Károly és Czernin helyesen ismerték fel, hogy most kínálkozik a legjobb alkalom a különbéke kötésére: a fenyegető amerikai lépések ellenére, még nem volt hadiállapot az USA-val, és a keleti fronti esetleges megszűnése kedvezőbb tárgyalópozíciókkal kecsegtetett nyugaton is.[43] Mindketten értették a Monarchia speciális helyzetét, ahogy azt Czernin össze is foglalta II. Vilmosnak 1917 tavaszán: *„Az orosz forradalomnak szlávjainkra erősebb hatása van, mint a birodalmi németekre, és a háború folytatásáért sokkal nagyobb felelősség hárul arra az uralkodóra, akinek országait csak a dinasztia köteléke tartja össze, mint arra a fejedelemre, kinek országában a nép a maga nemzeti önállóságáért harcol.*"[44] A külügyminiszter óvatosan

---

[40] Marvin Benjamin FRIED: *Austro–Hungarian War Aims in the Balkans during World War I.* Macmillan, New York, 2014. 198.

[41] LAJOS: 183.

[42] HAJDU–POLLMANN: 241.

[43] CZERNIN (1919): 194–195.

[44] LIGETI Dávid: *A Monarchia béketörekvései 1917–18-ban Arz tábornok emlékiratainak tükrében.* IN: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* ELTE, Buda-

megpedzette a németeknek azt a lehetőséget, hogy egy esetleges elzászi engedményt keleti hódításokkal, elsősorban pedig a lengyel területek Német Birodalomhoz történő csatolásával lehetne kiegyenlíteni.[45]

1917. április 12-én – hat nappal az Egyesült Államok Németországnak való hadüzenete után – Czernin memorandumban fordult Károlyhoz, amellyel ismét bebizonyította politikai éleslátását. A feljegyzésben ugyanis kifejtette, hogy miközben a dualista állam ereje a végén jár, Németország tartalékai is fogytán vannak, továbbá felelevenítette, hogy 1917 januárjában táviratban jelezte a németek felé: a Monarchia nemsokára ereje végére ér, ezért kérte, hogy egyezzenek meg a franciákkal Elzász-Lotaringia kérdésében.[46] Rámutatott arra is, hogy eddig már öt uralkodó bukott meg a háború során, és főleg az oroszországi tapasztalatok miatt úgy vélte, ez a folyamat nem áll meg.[47]

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés: mekkora befolyása is volt valójában Czerninnek a Monarchia politikájára? Annak ellenére, hogy pozíciója a dualista állam öt legfontosabb tisztségviselője közé emelte, azt tapasztaljuk, hogy Károly számos lényegi kérdésben nem konzultált a külügyminiszterrel. A Sixtus–misszió mellett ilyen kérdés volt például a király 1917. július 2-án kiadott amnesztiarendelete, amely számos felségsértéssel, illetve államellenes konspirációval vádolt személyt helyezett szabadlábra. Wedel bécsi német követ beszámolója hűen érzékelteti az amnesztia kiadását követő döbbenetet. „*A császár olykor kihagyta a döntésekből báró Arzot, ahogy gróf Czernin minisztert is, ahogy ez a hírhedt amnesztia kapcsán egészen világosan napvilágra jutott. Ennek személyesen is tanúja lehettem, amikor egy étkezésen vettem részt, amit Czernin gróf a Bécsben tartózkodó Hindenburg tábornagy és Ludendorff tábornok tiszteletére adott. A fogadás alatt értesültünk az amnesztia híréről.* [...] *A beszélgetés érthető módon rögtön elakadt, de csak étkezés után tudtuk meg, mi is történt valójában, és mind Czernin, mind Arz látható módon le volt sújtva. Egyikük sem sejtette a császár szándékát, és érthető módon igen kellemetlenül fogadták, hogy egy ilyen fontos kérdésben még a vezérkari főnökkel sem egyeztetett .*”[48]

Czernin külügyminiszteri tevékenységének – vagyis a béke előkészítésének – ars poeticáját maga így fogalmazta meg: „*Célom az volt, hogy egy számunkra vélhetően kedvező pillanatban olyan békeajánlattal tudunk ellenségeinkhez fordulni, amely – jelentős veszteségeink tekintetbe vétele mellett – reményt kínálhatott arra, hogy azt ellenségeink is*

---

pest, 2010. 393–406. 398. (http://real.mtak.hu/55177/1/Ligeti_David_A_Monarchia_beketorekvesei_u.pdf, letöltés ideje: 2017. szeptember 14.)

[45] Peter BROUCEK: *Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1997. 106.

[46] LAJOS: 167.

[47] CZERNIN (1919): 199.

[48] SINGER: 171.

elfogadják."[49] Hivatali ideje előrehaladtával azonban rá kellett ébrednie a tárcavezetőnek, hogy épp e veszteségek tekintetbe vétele nehezíti meg a különbéke megkötését, mert azt szükségszerűen jelentős területek Olaszországhoz, Szerbiához illetve Romániához való csatolása fogja követni.[50]

IV. Károly személyi változtatásai nem a legjobb visszhangot váltották ki Berlinben. A bécsi német követ egy 1917 őszi jelentésében például egyenesen úgy fogalmazott, hogy „*biztosak lehetünk szövetségünk alattomosságáról, amíg gróf Czernin hivatalában van, báró von Arz a hadsereg élén áll, és herceg Hohenlohe vezeti az udvart*".[51]

Czernin miniszteri működésének egyik fő területét azon koncepciók kidolgozása jelentette, amelyek a Monarchia által megszállt orosz-lengyelországi és balkáni területek jövőjére vonatkoztak. A külügyminiszter Károly és a saját politikai krédójának megfelelően mérsékelt álláspontot foglalt el ezekben a kérdésekben. Mindvégig elutasította, hogy a Monarchia annektáljon ezekből a területekből, és rendszeresen konfrontálódott a területi expanziókat javasló k. u. k. szoldateszkával, elsődlegesen a Vezérkar főnökével, Arzcal.[52] A gyalogsági tábornok ugyanis elutasította külügyminiszter azon koncepcióját, amely szerint a Monarchia ne terjeszkedjen lengyel területek felé és ehelyett a németeknek biztosítsanak katonai előjogokat ezen a területen. Czernin politikájának helyességét alátámasztotta, hogy a németek görcsösen elutasítottak minden ausztrolengyel megoldást, sőt 1918 februárjában még azzal is fenyegetőztek: felbontják a szövetséget a Monarchiával, ha Bécsben továbbra is effajta átalakításokban gondolkoznak.[53] Mindezzel együtt a külügyminiszter az uralkodóhoz hasonlóan a dualista állam területi integritásának megőrzésnek híve és őrzője maradt: jól illusztrálja ezt egy 1917. novemberi minisztériumi feljegyzés, amelynek előadója megpedzette, hogy az olaszokkal valamiféle területi kompromisszum árán köttessék béke: a tárcavezető pedig ráírta az ügyiratra: soha![54] Valójában ez az egyetlen epizód is megmutatta Károly és Czernin béketörekvéseinek alapvető hibáját: azzal, hogy elutasították a területi engedmények megadását, gyakorlatilag el is vágták békepolitikájuk esélyét, hiszen sem az antant, sem a németek nem hajlottak egy effajta megoldásra.

1918 első heteinek fő eseménysorozatát a bolsevik szovjet-orosz kormánnyal való tárgyalások jelentették. Miután 1917. december 22-én fegyverszünetet kötöttek a hadviselő felek a keleti fronton, hamarosan megkezdődtek a békéről való egyeztetések. Czernin a Monarchia állás-

---

[49] Ottokar CZERNIN: *Politik während des Weltkrieges*. Wien, 1918. 7. Továbbiakban: CZERNIN (1918).

[50] CZERNIN (1919): 226. HAJDU–POLLMANN: 281.

[51] MECKLING: 99.

[52] Uo. 208.

[53] Uo. 217.

[54] FRIED: 218.

pontjaként itt is az annexiók nélküli béke mellett tört lándzsát, de javaslatait lesöpörte a diadalittas német hadvezetés. Az egyik német tábornok még rá is kérdezett egyszer, hogy Czernin álláspontját mennyire befolyásolja az a tény, hogy az antant a dualista állam felosztására készül?[55] A március 3-án aláírt breszt-litovszki béke révén az Osztrák–Magyar Monarchia győztesen került ki a keleten folytatott küzdelemből, és nagymértékben izolálni tudta Oroszországot, amely hatalmas területi veszteséget, a Baltikum, Finnország, valamint a lengyel- és ukránlakta területek döntő hányadának elvesztését volt kénytelen elkönyvelni. A fő nyereség azonban az volt, hogy a gazdag mezőgazdasági területek felhasználásával enyhíthetőnek tűnt a hátország élelmezési krízise; nem véletlen, hogy Károly ezt mondta Czerninnek a tárgyalások során: „*Ha nem lesz meg Bresztben a béke, itt forradalom lesz*”.[56]

„Le comte Czernin a menti!”[57]

Bár a breszt–litovszki béke idején még egy erőteljes birodalom győztes miniszterként léphetett fel, Czernin hivatalának napjai meg voltak számlálva. A gróf bukását a Sixtus-affér okozta. Mint korábban említettük, Károly Czernin megkerülésével kapcsolatba lépett a francia kormánnyal még 1917 tavaszán. Az uralkodó két levelet is küldött sógorai révén, és ezeket publikálta Georges Clemenceau francia miniszterelnök, miután április 2-án Czernin kijelentette egy nyilvános beszédben, hogy már egy évvel korábban deklarálta: a béke egyetlen akadálya Franciaország ragaszkodása Elzász-Lotaringiához.[58] Beszédében a tárcavezető egyaránt ostorozta a győztes béke szorgalmazóit, de a pacifistákat, továbbá a cseheket, és a Monarchia belső ellenségeit is.[59] Clemenceau Czernin denunciálásával nemcsak az osztrák–magyar diplomáciát alázta porig, hanem egyúttal megfojtotta Károly békére igyekvő politikáját. A király a külügyminiszter felelősségének hangsúlyozásával kívánt menekülni a helyzetből. Czernin ekkor mindent egy lapra tett fel: esélyt látott arra, hogy a botrány következtében magát a császárt is félreállítsa, kiharcolva Károly ideiglenes visszavonulását, régensként pedig Frigyes vagy Jenő főherceg irányíthatná a birodalmat.[60]

1918 áprilisában az érzékeny idegrendszerű gróf a kétségbeesés határán táncolt: a botrány kirobbanása után például hármas öngyilkosságot

---

[55] HAJDU–POLLMANN: 301.

[56] Uo. 309.

[57] „*Czernin gróf hazudott!*” Clemenceau szállóigévé vált kijelentése a Sixtus-botrány kirobbantásakor. LAJOS: 384.

[58] HAJDU–POLLMANN: 315.

[59] Manfried RAUCHENSTEINER: *Az első világháború és a Habsburg birodalom bukása*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2017. 729.

[60] RAUCHENSTEINER: 730. E célból Tiszával is egyeztetett. LAJOS: 392.

javasolt a császári párnak.[61] Az osztrák császárnak nem maradt más választása, minthogy menessze külügyminiszterét. Miután a döntést meghozta, Tisza István így értékelte a kialakult helyzetet: „*Ez a Monarchia vége!*"[62] Maga Czernin is úgy vélte, hogy ekkorra két út maradt a dualista állam számára, vagy az antant igája alá kerül a németekkel együtt, vagy pedig – német győzelem esetén – Berlin alávetettje lesz.[63] A botrány következményeként Károly gyakorlatilag Canossa-járásra kényszerült német szövetségesénél, és Czernin bukása nyilvánvaló tette, hogy a háborút nem lehet kompromisszumos békével lezárni. Igazat kell adnunk Károly király magyar életrajzírójának abban, hogy a külügyminiszter „*magatartásával mindennél nagyobb csapást mért ifjú királyunk béketörekvéseire*".[64] Az a tény, hogy Károly Czernin bukása után reaktiválni volt kénytelen Burián István korábbi külügyminisztert, a külvilág számára is jelezte az 1917. évi békepolitika teljes kudarcát.

A megbukott külügyminiszter népszerűsége az egekbe szökött a botrány idején. Innsbruckban és Salzburgban fekete lobogókat vontak fel, és több szimpátia-nyilvánításra is sor került. Még Czernin ellenségei is elismerték érdemeit; a háború után például Beneš úgy vélte, hogy „*ő volt az utolsó külügyminiszter, aki még osztrák–magyar politikát folytatott*".[65]

Bár már nem Czernin minisztersége idején parafálták, a gróf munkásságának fontos vívmánya volt az 1918. május 7-én aláírt bukaresti béke. Ennek során ismét a Monarchia mértékletessége érvényesült, hiszen a románokra kényszerített feltételek messze nem voltak olyan súlyosak, mint amit a hadba lépésüket kísérő káosz és veszteségek indokolhattak volna. Nem véletlen, hogy a k. u. k. hadsereg vezetése igen elégedetlen volt a békeszerződéssel, pl. Arz így fogalmazott: „*Románia megerősödik e béke által, anélkül, hogy barátunkká válna. Az erdélyi románok nem lettek szerényebbek, sőt éppen ellenkezőleg. Ez az eredménye Czernin békekötéseinek, amelyeket könnyelműen és kapkodva hozott létre, csupán azért, hogy néhány kofa az utcán éljenezze*".[66]

A hadsereg más tagjai sem voltak túl jó véleménnyel Czerninről. Egy vezérkari tiszt például így jellemezte: „*Czernin egy felfuvalkodott nagyúr volt, akit nagyon szerettek, valószínű amiatt, hogy gyakran használta a fegyverszünet szót*".[67]

---

[61] LAJOS: 394.

[62] SINGER: 305.

[63] Uo. 302.

[64] LAJOS: 403.

[65] RAUCHENSTEINER: 731.

[66] SINGER: 285–286.

[67] Peter BROUCEK (szerk.): *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker*. Eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek. Hermann Böhlaus Nachf., Wien–Köln–Graz, 1980. 413.

Czernin miniszteri működésének értékelésekor érdemes felidéznünk, hogy önmaga miképp vélekedett a különbéke esélyeiről. Közvetlenül az első világháborút követően, 1918 decemberében így fogalmazott: „*Én személyesen sohasem köthettem volna különbékét. Sohasem felejtettem el, hogy* [...] *nem voltam abban a helyzetben, hogy a berlini politikát értelmesebb útra tereljem.* [...] *Szövetségünk a Német Birodalommal egy vérszövetség, amely tíz millió ausztriai német és hetvenmillió birodalmi német áll fenn, amelyet nem lett volna szabad szétszakítani*".[68]

A háború végének megaláztatásai, valamint a dualista állam összeomlásának ellenére Czernin alapvetően optimista volt a jövőt érintően. Közvetlenül a háború után így vélekedett: „*A német nép*[69] *előtt kellemetlen évek állnak. De egy sok milliós nép nem pusztulhat és nem fog elpusztulni. Eljön majd a nap, amikor a háború sebei begyógyulnak, és azon a napon egy jobb jövő érkezik el. Ausztria seregei 1914-ben kivonultak, hogy megmentsék az országot. Nem tudták megmenteni. De ha egyszer ebből a vér- és fájdalomtengerből egy jobb és nemesebb világ jön létre, akkor nem haltak meg értelmetlenül* [...] *akkor az eljövendő nemzedékek szerencséjéért, békéjéért és jövőéjért haltak meg!*"[70]

Utólagos ismeretei birtokában a miniszteren egyértelműen a fatalizmus lett úrrá; úgy vélte, hogy a dualista állam felbomlása elkerülhetetlen konzekvenciája volt az eseményeknek: „*Nem tudjuk megmondani, milyen formában játszódott volna le a Monarchia felbomlása, ha sikerült volna elkerülnünk a háborút. Bizonyára nem ily szörnyű módon, mint ahogy a mostani háború nyomán megtörtént. Valószínűleg lassabban, és talán anélkül, hogy az egész világot velünk együtt magával ragadja a háború örvénye. Meg kellett halnunk. A halál módját mi magunk választottuk meg. És mi a legborzalmasabb módot választottuk.*"[71]

A Monarchia összeomlása anyagi szempontból is érzékenyen érintette Czernint. Az új csehszlovák állam konfiskálta csehországi birtokait, és gyakorlatilag száműzte az egykori külügyminisztert. A volt k. u. k. elit legtöbb tagjához hasonlóan így a gróf is Ausztriában telepedett le, de jelentős politikai funkciót, szerepet már nem töltött be. 1932. április 4-én halt meg Bécsben.

Zárszó

A Monarchia történetének utolsó évtizedét áttekintve elmondhatjuk, hogy annak három legjelentősebb politikusa az 1906 és 1912 közötti külügyminiszter, Aehrenthal, Tisza, valamint Czernin voltak.[72] IV. Károly

---

[68] CZERNIN (1918): 5.

[69] Czernin itt természetesen a Monarchia németjeire utal.

[70] CZERNIN (1918): 29–30.

[71] CZERNIN (1919): 41.

[72] SINGER: 7.

egyik legközelebbi munkatársaként Czernin helyesen ismerte fel, hogy a világháborút mindenképpen le kell zárni mielőbb, máskülönben összeomlik a dualista állam. Ám a külügyminiszter elméleti igazságát nem tudta a gyakorlatba átültetni, és ez a kudarc valóban megpecsételte az Osztrák–Magyar Monarchia sorsát. Tapasztalataink, és különösen a primer források azonban nem támasztják alá Czernin működésének döntően negatív megítélését.[73] Amellett, hogy a külügyminiszter meglátásait sokszor igazolta az utókor, a háború során egyre szűkülő nemzetközi mozgásteret alapvetően jól használta ki. Emellett személyes karizmája, kiváló szónoki képességei népszerű politikussá tették a birodalomban,[74] amelyet csak tovább erősített békére való törekvése, amellyel igencsak szimpatizált a háborútól szenvedő lakosság. A külügyminiszter életútját így összegezte a két világháború között Lajos Iván: „*Czernin nyugtalan, impetuózus egyéniség volt. Nagy politikai intuícióval rendelkezett. A változó helyzeteket gyorsan felismerte és hamar megtalálta a módokat, ahogyan azokat ki lehetne használni. Ítéletei gyakran meglepően helyesek voltak. Koncepciói sokszor bizonyos zsenialitásról tettek tanúbizonyságot.*[75] Politikájának kudarca olyan tényezőkre volt visszavezethető, amelyek befolyásolására kevés mód kínálkozott: az Egyesült Államok hadba lépése, majd 1917. decemberi hadüzenete a Monarchiának megpecsételte a háború sorsát. Összegezve azonban elmondható, hogy Ottokar Czernin annak a Közép–Európának volt egyik utolsó jelentős politikusa, aki közvetlenül befolyásolhatta a világpolitika menetét; és ezt a fontosságot a következő száz esztendő során egyetlen más személyiség sem tölthette be a határokkal felszabdalt, a Monarchiánál jóval kisebb államokból felépülő régiónkban.

---

[73] Recens magyar példa a közelmúltból: „*Ottokar Czernin, az új külügyminiszter, a háború első hónapjaitól tudta, hogy győzelemre nincs remény, de határozatlansága, és az, hogy jobban félt a német hadvezetéstől, mint az ellenségtől, alkalmatlanná tették bármilyen következetes politikára; szerencsétlen pár voltak IV. Károllyal.* [...] *A Monarchia diplomáciája, külügyminiszterei egymást túlszárnyaló ügyetlenségeivel a reménytelen helyzeten is tudtak rontani, s így hiábavalóvá tették a hadsereg hősies kitartását.*" HAJDU–POLLMANN: 240.

[74] August DEMBLIN: *Minister gegen Kaiser. Aufzeichnungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten über Außenminister Czernin und Kaiser Karl*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1997. 16.

[75] LAJOS: 76.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Lukács B. György

„Edvard Kocbek Egy szlovén keresztényszocialista vizionárius”

Abstract

The purpose of this study is to examine the political career of Edvard Kocbek (1904–1981), the internationally recognised Slovene writer, poet, Christian Socialist thinker and politician. Kocbek became well known in 1937, after publishing a long article about the Spanish Civil War, in which he raised his voice against the fact that the main Slovenian party and the Church leadership supported Francisco Franco. In World War II he and his Christian Socialists cooperated with the communists in the Liberation Front and Kocbek has received high ranking positions after the war, but as a Christian, he had no place in the new regime and was forced to resigne. After a decade, he could publish his literary works again. In the afternoon of his life, he raised a particularly unpleasant question for the regime regarding the massacres committed by the Yugoslav Communists after World War II, which was a taboo subject till then.

Keywords: Edvard Kocbek; Christian Socialism; Personalism; Liberation Front; massacres after World; War II;

Edvard Kocbek a szlovénség 20. századi történetének egyik legszínesebb egyénisége, világszerte elismert költője, írója, kereszténynszocialista gondolkodó, politikus, a második világháború alatti felszabadítási mozgalom emblematikus figurája volt. Irodalmi művei révén a 20. századi szlovén szépirodalom meghatározó alakjává vált, jelen írásban azonban elsősorban politikai pályájáról lesz szó. Irodalmi értékű naplóbejegyzései, illetve partizántörténetei történelmi forrásként is jelentősek, nem csak a szlovénség, hanem az egykori Jugoszlávia más nemzetei számára is, hiszen például már 1951-es feljegyzéseiben az új alapokon megalakult közös államon belül ismét fellángoló horvát–szerb politikai ellentétek részleteiről számolt be.[1]

[1] KOCBEK, Edvard: *Dnevnik 1951–1952*. Globus, Zágráb, 1986. 47.

Kocbek 1904-ben született, szegényparaszti családban, Sveti Jurij ob Ščavnici településen, melynek rajta kívül is számos neves szülöttje volt, köztük Anton Korošec, a királyi Jugoszlávia legmeghatározóbb szlovén politikusa, a Szlovén Néppárt (SLS) vezére. A település a történelmi Stájerország keleti határán található, a szlovén Prlekija régióban, melynek lakosai a szlovén nyelv egyik pannon nyelvjárását beszélik, s sok szempontból az egykor a Magyar Királysághoz tartozó Muravidék szlovén lakosságával és a szintén szomszédos kaj–horvát területek lakóival mutatnak rokonságot.[2]

A már gyermekként is komoly tehetség jeleit mutató Kocbek maribori gimnáziumi és ljubljanai egyetemi tanulmányait követően, francia–szlovén szakos tanárként először a horvátországi Varasdon (Varaždin) kapott gimnáziumi állást, ami meghatározó korszaknak bizonyult, ekkor ismerte meg horvát származású későbbi feleségét is. Kocbek egyetemista kora óta kapcsolatot tartott fenn szlovéniai *„baloldali keresztény"* körökkel, melyek ekkor még szorosan kötődtek a szlovének lakta területek legerősebb politikai pártjához, a Szlovén Néppárthoz. A *„katolikus táborban"* az egység látszata ellenére a húszas években új erők jelentek meg, ami generációváltással járt együtt. Ezen katolikus csoportok tagjai 1927-től közeledtek a szocialista és marxista eszmékhez, ekkorra tehetők a szlovéniai kereszténszocializmus kezdetei.[3] Kocbek a főleg fiatalokból álló, szociális ügyekben radikálisabb megoldásokat kereső keresztény értelmiség egyik legismertebb tagjává vált. Formálódó nézeteire komoly hatással voltak a francia perszonalisták (Emmanuel Mounier), hazai kommunisták, spanyol köztársaságpártiak, valamint baszk és katalán értelmiségiek is.

A spanyol polgárháború fordulópontot hozott Kocbek életében. A költő 1937 tavaszán, a Dom in svet[4] című népszerű katolikus lapban megjelent, Gondolatok Spanyolországról című, nagy hatású, terjedelmes cikkében felemelte a szavát az ellen, hogy a Szlovén Néppárt és az egyházi vezetés egyértelműen kiállt Franco tábornok mellett. Kocbek arra hívta fel a figyelmet, hogy a spanyolországi vérontás okainak nincs közük a valláshoz, azt társadalmi gondokkal, *„a spanyol lakosság lehetetlen gazdasági helyzetével"* magyarázta, kiemelve az agrárkérdés megoldatlanságát, ostorozva a *„feudális monarchiát"* és a nagybirtokos spanyol egyházi vezetést. Az írásban Kocbek a fasizmust és a kommunizmust is el-

---

[2] GOLEC, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov Vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledeh hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji.* Zgodovinski inštitut Milka Kosca ZRC SAZU, Ljubljana, 2012. 121–122.

[3] GODEŠA, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nami: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnem taborom.* Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995. 26.

[4] Haza és világ.

ítélte ugyan, ám kiemelte, hogy a kettő közül a fasizmus veszélyesebb, ugyanis *„miközben a kommunizmus világosan és nyíltan építi téves nézeteit, a fasizmus ezt minden szellemi elvvel és intézménnyel látszólagos összhangban teszi, miközben a meglévő rend feltétlen védelmével bomlasztja a szabadság szent hierarchikus szellemét”*.[5] Az írás hatalmas felháborodást váltott ki, amiatt a Dom in svet egy évig nem jelenhetett meg. Kocbek és a hozzá hasonló elveket valló keresztény társai ekkor alapították meg Dejanje[6] című lapjukat, mely mintegy három évig működött, s fennállása során annak legjelentősebb cikkei mindvégig Kocbek nevéhez voltak köthetőek. A költő már 1934-ben megjelent, Föld[7] című verseskötetével nevet szerzett magának, ám igazán a Spanyolországról szóló cikke miatt lett ismert, azt ugyanis a szlovéniai egyházi vezetés, s maga Gregorij Rožman püspök is nyilvánosan elítélte. A hivatalos egyházi körök értékelése a következőképpen hangzott: *„a cikk tartalma és formája alkalmas arra, hogy annak olvasója téves ítéletet hozzon a katolikus egyházról és gyűlöletet kezdjen érezni az iránt”*.[8] Az ezt követő események a keresztényszocialisták Szlovén Néppártból való kiválásához vezető folyamat kezdetét jelentették.

Kocbek társszerzője volt a Szlovén politika[9] című brosúrának, ami a keresztényszocialisták világháború előtti, meg nem jelentetett politikai és nemzeti programjának tekinthető.[10] Politikai pályáját végigkísérte a klerikalizmus elleni, az egyház politikai katolicizmustól való elválasztásáért folytatott küzdelem, ahogyan maga fogalmazott: *„a kereszténység evangelizálásáért, a klerikális instruálás ellen”*.[11] A klerikalizmust a hittel, az egyházzal való politikai visszaélésnek tartotta, mindvégig hangsúlyozta, hogy meggyőződése szerint az egyház nem adhat társadalmi és politikai utasításokat. Ami Kocbek teológiai nézeteit illeti, az általa javasoltak közül sok emlékeztetett a római katolikus egyház ökumenikus nyitásával és a 20. századi társadalommal való párbeszédével kapcsolatban később nagy előrelépést hozó második vatikáni zsinaton (1962–1965) elfogadottakra.

A második világháború idején, az okkupáció éveiben a három szomszédos hatalom által felosztott szlovén területeken Kocbek és körei Slovenska revolucija[12] címmel adtak ki lapot. Az ebben megjelent írásokban

---

[5] OMERZA, Igor: *Edvard Kocbek: Osebni dosje št. 584.*. Založba Karantanija. Ljubljana, 2010. 20.

[6] Cselekvés.

[7] Zemlja.

[8] OMERZA: 22.

[9] Slovenska politika.

[10] KOVAČIČ, Peter: *Kocbekovi nazori o narodu*. IN: KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist, Ljubljana, 1988. 141.

[11] MIKLAVČIČ, Franc: *Edvard Kocbek, mislec in videc prihodnjih reči*. Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost, Ljubljana, 1997. 29.

[12] Szlovén forradalom.

az illegalitásban működő kereszténynszocialisták világossá tették, hogy céljuk a *„nemzeti és szociális forradalom"* megvalósítása, melyeket egymással összefüggőnek gondoltak. A nemzettel kapcsolatos nézeteit Kocbek a következőképpen fogalmazta meg: *„a nép lényege nem a vérrokonságban rejlik, nem is az azonos nyelvben, hanem tagjai tudatában, miszerint emberek adott csoportjához tartoznak"*.[13] A kereszténynszocialisták elképzeléseiket a szimpatizánsaiknak rendszeresen küldött, politikai témájú röpiratokban is kifejtették. Ezek a kommunistákkal szembeni konstruktív hozzáállásáról, illetve arról tanúskodnak, hogy a megszállók elleni felkelés céljából létrehozott Felszabadítási Frontot (OF) kezdetben valóban politikai pluralizmus jellemezte.

A Felszabadítási Front katolikusai három alcsoportra oszlottak, s ezek közül a legismertebb vezetője volt Edvard Kocbek. Az alcsoportok közös jellemzője volt a katolikus háttér, a szlovén nemzeti szuverenitás melletti kiállás, a forradalmi elképzelések, a klérusellenesség, illetve a Szlovén Néppárt világháború előtti politikájának elutasítása.[14] A *„Felszabadítási Front keresztény csoportja"* elfogadott megnevezéssé vált, Kocbek *„hivatalos"* dokumentumokban is ezt használta, ám emellett a kereszténynszocialista elnevezés a harmincas évek eleje óta folyamatosan használatos volt. Kocbek elképzelései szerint a háborút követően a Felszabadítási Front lett volna a legmagasabb, legjelentősebb politikai szervezet, felváltva a két világháború közötti pártstruktúrát. Visszaemlékezéseiben úgy fogalmazott, *„ha a kereszténynszocialisták ekkor már hosszú ideje a klerikalizmus, az egyház politikai ügyekbe avatkozása ellen küzdöttek, nem engedhették meg maguknak a keresztény párt megalakításának tervét sem"*.[15] Elképzelései szerint a világháborút követően kialakuló berendezkedést a társadalmi igazságosság, a világnézeti pluralizmus fogja jellemezni, a termelési eszközöknek pedig állami tulajdonba kell kerülniük, s *„a szellemi/népi forradalmat"* propagálta, *„mely a nép és az egyén, ám semmiképpen sem valamely osztály érdekeit helyezi előtérbe"*.[16] Kocbek meggyőződéses kapitalista–, imperialista– és fasizmusellenes, a katolikus konzervativizmust ellenző keresztény értelmiségiként a *„vezető történelmi erőkhöz"* való csatlakozás szükségessége mellett érvelt, biztosítva híveit arról, hogy a kereszténynszocialisták *„ideológiai irányultsága"* ettől nem változik, elismerve, hogy *„a szlovén fejlődést a kommunisták vezetik"*. Csodálta azok szervezettségét, a velük való koalíciós együttműködéstől sokat remélt. A *„szlovén ember történelmi átalakításával"* kapcsolatos elképzelései romantikus–naiv elemeket tartalmaztak, s több szerző kritikusan kiemeli, hogy nem volt tudatában az el-

[13] KOVAČIČ: 141.
[14] GODEŠA: 122.
[15] PAHOR, Boris – REBULA, Alojz (szerk.): *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Cankarjeva založba, Ljubljana, 2013. 135.
[16] OMERZA: 34.

lentmondásnak, amit az okozott, hogy elfogadta a diktatórikus berendezkedést.[17] Írásaiból ugyanakkor világosan látszik, nem voltak olyan illúziói, hogy a Felszabadítási Front keresztény jelleget ölthet, illetve azt sem gondolta, hogy a keresztényszocialisták a háborúból erős politikai pártként kerülhetnek ki, magukat az OF fontos szereplőiként, az *„új humanizmus"* képviselőiként határozta meg. Kocbek meggyőződése volt, hogy a kereszténység és a kommunizmus között sok a közös pont, a Felszabadítási Frontban látta nem csak az okkupált szlovén területek felszabadítása, de a szlovén nemzet társadalmi és szellemi átalakulásának biztosítékát is,[18] így az együttműködésben nem talált kivetnivalót. A két csoport közötti fő különbséget az jelenthette, hogy míg a keresztényszocialisták a forradalmiságot alárendelték a felszabadítási küzdelemnek, addig a kommunisták esetében ez éppen fordítva volt.[19] A kommunisták levelezéseiből jól látszik, hogy az európai kereszténység és a kommunizmus közös alapokra hozását a kezdetektől naiv elképzelésnek gondolták.[20] Az egyik legbefolyásosabb szlovén kommunista, Boris Kidrič egy kommunista pártülésen már 1942 nyarán azt mondta, hogy *„Kocbekkel és a keresztényszocialistákkal szubjektíve nincs gond, objektíve azonban kereszténykénti veszélyeztetik a harci egységet"*, majd hozzátette, hogy *„a forradalmi harc élcsapatát csakis a dialektikus materializmusra lehet építeni"*.[21]

A keresztényszocialisták világosan látták, hogy a kommunisták közül egyre többen tesznek egyenlőségjelet pártjuk és az OF közé, Kocbek 1942 tavaszán ismerte fel, hogy *„a kommunisták a Felszabadítási Front élcsapataként és elitjeként határozzák magukat meg, minimalizálva a nem kommunista csoportok szerepét"*,[22] ám mindvégig kiállt *„a forradalomban való őszinte részvétel mellett"*.[23] A katonai egységekben a kezdetektől kevesen voltak a keresztényszocialisták hívei, a kommunistáknak ugyanakkor a Felszabadítási Frontban nagy szükségük volt a keresztényszocialista csoportok együttműködésére, 1941–43 során ugyanis az olasz megszállás alatt lévő szlovén területeken kapcsolatot akartak létesíteni a szlovén egyházi körökkel, Gregorij Rožman püspökkel. A kommunisták keresztény partnerei biztosították a vallásos tömegek bevonását a partizánmozgalomba, illetve legitimálták azt.[24] A cél a papsággal való együttműködés, vagy legalább semleges állásfoglalásuk biztosítása volt, aminek komoly jelentősége volt a felszabadítási küzdelem kilátásai szempontjá-

[17] INKRET, Andrej: *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Modrijan, Ljubljana, 2011. 143.
[18] OMERZA: 33.
[19] GODEŠA: 186.
[20] Uo., 279.
[21] INKRET: 169.
[22] Uo., 155.
[23] MIKLAVČIČ: 12–13.
[24] OMERZA: 37.

ból is. A Felszabadítási Front keresztény csoportjai ebben az időszakban négy levelet küldtek Rožmannak, s Kocbek saját nevében külön is megszólította a püspököt, biztosítva arról, hogy a szervezet nem kommunista jellegű. Ezen kísérletek azonban nem jártak sikerrel, Rožman 1943. november 30-án, az olasz kapitulációt, tehát már a további náci terjeszkedést követően pásztorlevelet bocsátott ki, amit szinte minden szlovén templomban felolvasták: a Felszabadítási Frontban való részvételt *„halálos bűnnek”* nyilvánította. Kocbek a hírre reagálva a püspököt *„népellenes kollaborációval”* vádolta meg.[25]

A kereszténszocialisták szempontjából a második világháború idején a legnagyobb változást a dolomiti nyilatkozat hozta, melyet a sztálingrádi fordulatot követően, részben a pluralizmust más jugoszláv területeken már nem ismerő jugoszláv pártvezetés nyomására, 1943. február 28-án írtak alá. A Felszabadítási Fronton belüli pluralizmusnak véget vető dokumentumot a kereszténszocialisták nevében többek között Edvard Kocbek is kézjegyével látta el, lemondva a saját aktivistákról, hivatalosan is elismerve a kommunisták vezető szerepét. A kereszténszocialista csoportot képviselő másik két aláíró, Tone Fajfar és dr. Marjan Brecelj Kocbekkel ellentétben hamarosan csatlakozott a kommunistákhoz. Kocbek a nyilatkozat tartalmával nem értett egyet, később annak aláírását azzal indokolta, hogy meg akarta akadályozni az általa vezetett kereszténszocialista csoport elleni *„pszichikai és fizikai erőszakot”*, illetve egyáltalán annak felbomlását.[26] A szlovén kommunisták két legfőbb vezetőjével, Edvard Kardeljjel és Boris Kidričcsel ezzel kapcsolatban folytatott egyeztetései során azok biztosították arról, hogy a kereszténszocialisták szerepe a háború után is megmarad, ám ezt nem rögzítették a dolomiti nyilatkozatban, mondván, hogy az ügy külön dokumentumot igényel.

A dolomiti nyilatkozatot követően Kocbek elsősorban a Felszabadítási Front Végrehajtó Bizottságában volt aktív, melyben a kommunista Boris Kidrič mellett a legbefolyásosabb személyiség volt. Kocbek önéletrajzi ihletésű partizántörténetei szerint kettejük viszonya kifejezetten szívélyes lett. A másik nagyhatalmú kommunista vezető, a Jugoszlávia legfőbb ideológusává váló Edvard Kardelj jórészt Szlovénián kívül tartózkodott, így 1943 végéig valójában Kocbek állt a szlovéniai felszabadítási mozgalom hierarchiájának második helyén. Ekkor, az AVNOJ II., jajcei ülésén (november 29-én) művelődésügyi biztossá választották. Utolsó jelentős *„szlovéniai”* tette az 1943. október 1–3. közötti kočevjei gyűléshez, az *„első szlovén parlamenthez”* köthető, melyen ünnepi beszédet mondott. Itt döntöttek a Tengermellék Szlovéniához, illetve Jugoszláviához csatolásáról. A Belgrád 1944. októberi felszabadulását követően felálló Tito–Šubašić kormányban Kocbek Szlovénia–ügyi miniszter lett, a

[25] MIKLAVČIČ: 20.
[26] PAHOR – REBULA (2013).

kinevezés célja valójában már Szlovéniából való *„eltávolítása"* lehetett.[27] 1946 tavaszán, a minisztérium feloszlatását követően tér vissza Szlovéniába, amikorra a kommunisták ott már mindent saját érdekeik szerint rendeztek el. Ugyan két magas rangú funkciót kapott: a Felszabadítási Front alelnöke és a Szlovén Szövetségi Köztársaság parlamentje elnökségének alelnöke lett, ám hatalma inkább formális, protokolláris volt. Magas rangú pozíciók birtokosaként arra panaszkodott, hogy állandó az ellene való bizalmatlanság, csak *„passzív társként"* tekintenek rá.[28]

Kocbek a világháború végeztével, belátva, hogy pozícióját sokáig nem tarthatja, a következőket írta naplójába: *„A kommunizmus a liberális polgárságra és a szabadelvű értelmiségre támaszkodik, akik a haladó katolikusoknál sokkal alkalmasabb szövetségesnek tűnnek, mert sokkal kevésbé kötődnek a morális vagy metafizikai jelentőségű megismerés bármiféle abszolút igazságához"*.[29] Világossá vált, hogy Kocbeknek a kommunista párt számára idegen szellemi erő forrásaként a kialakuló új berendezkedésben nincs helye. A hatalom szemében a keresztényszocialisták veszélyesek voltak, mivel szociális mondanivalójukkal az uralkodó ideológia konkurensei lettek, illetve nemkívánatosnak számítottak azért is, mert a lakosság és az egyház közötti kapcsolat megőrzését szimbolizálták.[30]

Legismertebb képviselőjük, Edvard Kocbek eltávolítására ürügyet annak 1951-ben, Félelem és bátorság[31] címmel kiadott novelláskötete adott. Kocbek a kötetben különböző partizánsorsokat mutatott be, koncentrálva azok belső vívódásaira, ám Edvard Kardelj és Boris Kidrič személyesen figyelmeztették a *„túlzottan szabad kifejezésmód"* miatt,[32] majd két hónappal a mű megjelenését követően, mikor már annak minden példányát eladták, szinte minden hivatalos lapban támadni kezdték, kifogásolva, hogy művében nem dicsőíti a partizánharcot, hanem a belső dilemmákra koncentrál.[33] Kidrič *„a rendszer tagadása, az az elleni támadás"* miatt ítélte el a költőt, mások pedig kontextusukból kiragadott interjú–idézetekre hivatkozva azzal is megvádolták, hogy *„a többi jugoszláv nemzet tagjaiban a szlovén nacionalizmus érzetét keltő"* kijelentéseket tett.[34] A *„végső ítéletet"* a legbefolyásosabb szlovén kommunista, Kardelj mondta ki, ezzel kapcsolatos sorainak hangvétele jól jellemezte egykori bajtársához való viszonyát: *„Meglátásom szerint az ellenség te-*

---

[27] OMERZA: 38.
[28] Uo., 53.
[29] KOCBEK, Edvard: *Dnevnik 1946*. II. , Cankarjeva založba, Ljubljana, 1991. 81.
[30] REŽEK, Mateja: *Med resničnostjo in iluzijo: Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem*. 1948-1958. Modrijan, Ljubljana, 2005. 100.
[31] Strah in pogum.
[32] OMERZA: i.m. 60.
[33] Uo., 36.
[34] Uo., 43.

vékenységével kapcsolatos jajveszékeléssel olykor túl messzire megyünk, túlértékeljük őket és egyéb hibákat is elkövetünk. Itt van például Kocbek. Tulajdonképpen ki is ez a Kocbek? Kocbek számunkra valójában egy nulla. Kocbekből a háború alatt megpróbáltunk ugyan valamit kreálni, mert erre szükségünk volt, ám a háború után el is temethettük volna, mégpedig úgy, hogy úgymond senki sem tudott volna róla, ezt ugyanúgy megtehettük volna. Mi azonban engedtük, hogy kiterebélyesedjék, aztán az állami kiadó lehetővé tette neki, hogy egy ilyen könyvet adjon ki, most pedig Kocbekről szóló határozatokat fogadunk el, mintha valamiféle rettenetes erőről, a politikai élet nem tudom milyen figurájáról lenne szó, akit nagyon nehéz lenne kiszorítani a színről, mintha a teljes szlovén nép mobilizálására lenne szükség ahhoz, hogy határozatokkal és aláírásokkal eltávolítsuk a Frontból vagy valamely szervből. Ez teljességgel szükségtelen, Kocbeket ugyanis minden szervezetből kizárhatjuk, mégpedig amikor csak akarjuk, amit az embereknek mindenféle határozatok nélkül elmagyarázhatunk, anélkül, hogy valamiféle politikai szereplőt vagy egyenesen mártírt csinálnánk belőle. Meglátásom szerint Kocbeket a szlovén nép előtt teljességgel nevetségessé kell tenni, mert valóban nevetséges figuráról van szó. Veszélyes szereplővé válhat és nem áll szándékomban alábecsülni a 'kocbekizmust' sem. Mindez azonban tőlünk függ. Tőlünk függ, hagyjuk-e, hogy a 'kocbekizmus' valamiféle jelenséggé nőjje ki magát vagy különösebb visszhang nélkül, csírájában fojtjuk el.”[35]

Az irodalmi mű megjelenését követő *„össztűz”* vezetett oda, hogy Kocbek végül lemondott az elnökség alelnöki tisztéről, ami szinte egybeesett az iskolai hittanoktatás betiltásával.[36] Kocbek politikai életből való végleges távozása a Felszabadítási Frontban résztvevő egyik alapvető partner politikai vereségét jelentette.[37] Az író 47 éves korára kiszorult a politikai életből, sőt egy évtizeden át irodalmi műve sem jelenhetett meg. Elszigeteltsége egészen a hatvanas évek közepéig tartott, amikor Borzadály[38] című verseskötetéért átvehette a legmagasabb szlovén irodalmi díjat, a Prešeren–kitüntetést, s elismerték a Félelem és bátorság irodalmi jelentőségét is.

Kocbek élete alkonyán a hatalom számára különösen kellemetlen lépésre szánta el magát, olyan kérdést vetett fel, ami azt a leginkább érzékenyen érintette. 1975 elején, hetvenedik születésnapja alkalmából trieszti szlovén írók, Boris Pahor és Alojz Rebula kötetet[39] adtak ki, melynek harmadik, Válaszok című részében *„interjút”* közöltek. A valójában

---

[35] OMERZA: 88.

[36] Uo., 64.

[37] KREFT, Lev: *Politični pomen Straha in poguma*. IN: KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist, Ljubljana, 1988. 139.

[38] Groza.

[39] PAHOR – REBULA (2013).

Kocbek által önmagával készített *„interjú"* történelmi jelentőségét az adja, hogy abban nem csak a Felszabadítási Front megalakulásával és az abban való keresztényszocialista részvétellel kapcsolatos új részleteket árult el, hanem a második világháborút követő tömeggyilkosságokról is nyilatkozott, ami a titói Jugoszláviában tabutémának számított.

Európában a második világháború utolsó hadműveletei szlovén területen zajlottak, a német csapatok ugyanis Horvátországot elhagyva, erre vonultak vissza. A náci haderőt követő különböző nemzetiségű katonai alakulatok között pedig ott voltak a kollaboráns szlovén domobrán egységek is, szlovén civilekkel. A partizánok elől menekülők 1945 májusában, osztrák területeken tették le a fegyvert, abban reménykedve, hogy az ekkor már Karintiában állomásozó brit csapatok tartani fogják magukat a hadifoglyokról szóló nemzetközi konvenciókhoz. Az ausztriai táborokban elhelyezett foglyok azonban a nácikkal szövetséges egységek tagjaiként nem számíthattak kegyelemre: a casertai szövetséges főparancsnokság döntése értelmében kiszolgáltatták őket a partizánoknak. A források tanúsága szerint a foglyokat meggyőzték arról, hogy Olaszországba szállítják őket, így a szlovén domobránok és civilek önszántukból szálltak be a vagonokba. A foglyokat a jugoszláv államvédelmi osztagok vették át, sokukkal rögtön végeztek, többségüket pedig koncentrációs táborokba hurcolták, s később végezték ki, tervszerűen eltűntetve tettük nyomait. 1945 májusa és júliusa között Szlovénia területén a partizánok bírósági ítélet nélkül több tízezer embert végeztek ki, akik között mintegy 11.800 szlovén domobrán és majd 2.000 szlovén civil volt, ami azt jelenti, hogy a mészárlások elkövetői voltak felelősek a második világháborúban és közvetlenül utána elszenvedett szlovén embervesztesége 15 százalékáért.[40] A jugoszláv kommunista rezsim ugyanakkor legitimitását a megszállás alatti és a közvetlenül a világháborút követő időszak eseményeiből eredeztette, a domobránokról és a világháborút követő tömeggyilkosságokról a titói Jugoszláviában nyilvánosan nem lehetett beszélni, azokról a lakosság nagy része alig rendelkezett információkkal, s a többség az ellenforradalmi erők tagjai iránt nem is érzett szimpátiát, azokban a kollaboránsokat és a vesztes oldal képviselőit látta.[41]

Kocbek állítása szerint a tömeggyilkosságokról *„viszonylag későn"*, 1946 nyarán értesült, amikor találkozót kért a KB képviselőitől, tájékoztatást követelve az ügyről, mondván, hogy ettől függ a hatalomban való további részvétele. Kocbek állítása szerint a kommunisták válasza erre az

---

[40] ČEPIČ, Zdenko–BORAK, Neven–FISCHER, Jasna–PEROVŠEK, Jurij–LAZAREVIĆ, Žarko et al.: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznavanja Republike Slovenije*. 1848-1992. I. Mladinska knjiga–Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005. 790–795.

[41] VODOPIVEC, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Modrijan, Ljubljana, 2007. 312.

volt, hogy tömeggyilkosságokra nem került sor, a domobránok átnevelő–táborokban vannak, fokozatosan fogják őket szabadon engedni. Kocbek beszámolója szerint azonban hamar ismét kételyei támadtak, újabb túlélőkről kapott hírt, akik beszámoltak az Észak–Szlovéniában történt borzalmakról.[42]

A trieszti kiadvány keletkezése előtt Kocbek habozott, hogy a bűntett ügyét felvesse-e, illetve ezt valamilyen módon belföldön vagy mégis külföldön tegye meg. Naplófeljegyzései tanúsága szerint utóbbi esetben attól tartott, azt a teljes szlovénség, s nem csak a rezsim ellenségei használhatják ki.[43] Végül trieszti barátaival fogott össze, kiadványukban Kocbek arra szólított fel, hogy a gyilkosságokat nyilvánosan el kell ismerni, a felelősöknek pedig magyarázatot kell adniuk arra, miként fajulhatott el ilyen módon a felszabadítási küzdelem, s hozzátette, hogy *„enélkül mi szlovének sosem léphetünk a jövő tiszta és derűs légkörébe"*.[44] Az ügyben ezt követően megkezdődött a nyilvános vita, aminek óriási politikai jelentősége volt.

A kiadvány miatt Kocbekra ismét *„össztűz"* zúdult, egyesek egyenesen a szélsőséges emigráció tagjaival való együttműködéssel vádolták meg, ám 1951/52-höz képest sokkal több volt a támogatója is, akik elsősorban a rezsimtől már kevésbé tartó fiatalabb generáció tagjai közül kerültek ki. Támadások azonban ezúttal Szlovénián kívülről is érték: a horvát Vjesnik u srijedu (VUS) című lap *„Nincs megbékélés az árulókkal"* címmel, *„Kocbek tragédiája"* alcímmel különösen kemény hangvételű cikket közölt.[45] Az ügy az idős költőt börtönbe juttathatta volna, ettől minden bizonnyal a felszabadítási küzdelemben szerzett megkérdőjelezhetetlen érdemei, illetve még inkább nemzetközi hírneve, tekintélye, a nyugati irodalmárok, legfőképpen a Nobel–díjas Heinrich Böll határozott fellépése mentette meg.[46] A költő mellett német és osztrák irodalmárok álltak ki, többek között a Frankfurter Allgemeine Zeitung hasábjain megjelent írásaikban. Kocbek feljegyzései szerint nem örült a *„frankfurti intervenciónak"*, úgy látta, hogy ekkorra az ügy egyébként már éppen csillapodott volna. Böll cikkeiben magát Tito elnököt is megszólította, akit (a Vlado Gotovac és Mihajlo Mihajlov elleni támadásokra utalva) arra szólított fel, hogy *„ezúttal mutassa a nagyság minimumát, egykori harcostársát, a kicsi és finom költőt ne engedje át a farkasoknak, akik már elég botrányos esetet produkáltak"*.[47]

A titkosszolgálat Kocbeket a világháború vége óta folyamatosan figyelte, csak 1944–1965 között 7.500 oldalnyi titkosszolgálati anyagot ál-

---

[42] PAHOR – REBULA (2013): 147.
[43] OMERZA: 147.
[44] PAHOR – REBULA (2013): 150.
[45] OMERZA: 289.
[46] MIKLAVČIČ: 24.
[47] OMERZA: 299.

lítottak össze róla, a trieszti kiadvány ügyét követően pedig még több emberüket bízták meg a megfigyelésével. Lakásában és házában is lehallgató készülékeket helyeztek el, telefonhívásait és postáját figyelték, utazásai során ügynökök követték, barátait és családtagjait is ellenőrizték. Egészen haláláig titkosszolgálati megfigyelés alatt állt, halálos ágya mellől is beépített ügynök jelentett, s mikor a halál beálltát követően felesége a helyszínre sietetett, őt is a család *„barátja"* kísérte, akiről talán nem is sejtették, hogy akkor már évek óta a titkosszolgálatnak dolgozott.

1981-ben bekövetkezett halálát követően Kocbeket katonai tiszteletadás mellett, a kommunista és az egyházi vezetés képviselői jelenlétében temették el. Temetésén Milan Kučan, a Szlovén Szövetségi Köztársaság parlamentjének elnöke, a független Szlovénia későbbi első elnöke is beszédet mondott, melyben kiemelte, hogy *„a szakadék ellenére, mely a világháború után néhány évvel Kocbek és a felszabadítási mozgalom céljainak megvalósítói között nyílt, nem lebecsülendő Edvard Kocbek keresztényszocialista politikus szerepe a népfelszabadító küzdelem előkészítésében és megvalósításában, a Felszabadítási Front mint a szlovén tömegek, az új néphatalom és állam mozgalmának megformálásában"*.[48] Az egyházi temetést Stanislav Lenič püspöksegéd vezette, aki dr. Alojzij Šuštar érsek nevében búcsúztatta a költőt.[49] Halálát követően Kocbeket a Szlovén Kommunisták Szövetsége és a világháború előtt őt valójában exkommunikáló katolikus egyház vezetése is elismerte, s a Szlovénia függetlenségének kikiáltását követően kialakult rendszer politikai és kulturális elitje is méltó helyet jelölt ki számára a szlovén kultúra nemzeti panteonjában, ám a szlovén jobb– és baloldal képviselői sem tekintik igazán magukénak.

Felhasznált irodalom

MIKLAVČIČ, Franc: *Edvard Kocbek, mislec in videc prihodnjih reči.* Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost, Ljubljana, 1997.

GODEŠA, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nami: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnem taborom*. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.

KOCBEK, Edvard: *Dnevnik 1946*. II. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1991.

KOCBEK, Edvard: *Dnevnik 1951–1952*. Globus, Zágráb, 1986.

REŽEK, Mateja: *Med resničnostjo in iluzijo: Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem. 1948-1958*. Modrijan, Ljubljana, 2005.

PIBERNIK, France – KOCBEK, Jurij (szerk.): *Edvard Kocbek: dokumentarna monografija*. Mohorjeva družba, Celje, 2004.

PAHOR, Boris – REBULA, Alojz (szerk.): *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Cankarjeva založba, Ljubljana, 2013.

---

[48] GRADIŠNIK, Janez (szerk.): *Človek je utihnil: Spominu Edvarda Kocbeka*. Mohorjeva družba, Celje, 1983. 24.

[49] MIKLAVČIČ: 25.

GRADIŠNIK, Janez (szerk.): *Človek je utihnil: Spominu Edvarda Kocbeka*. Mohorjeva družba, Celje, 1983.

INKRET, Andrej: *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Modrijan, Ljubljana, 2011.

OMERZA, Igor: *Edvard Kocbek: Osebni dosje št*. 584. Založba Karantanija, Ljubljana, 2010.

JERGOVIĆ, Miljenko: *Kršćanin, disident i partizan*. https://www.jergovic.com/ subotnja-matineja/krscanin-disident-i-partizan/ - (letöltés időpontja: 2017. szeptember 2.)

KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist, Ljubljana, 1988.

PRUNK, Janko: *Edvard Kocbek (1904–1981)*. IN: KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist, Ljubljana, 1988. 122–129.

KREFT, Lev: *Politični pomen Straha in poguma*. IN: KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist. Ljubljana, 1988. 130–139.

KOVAČIČ, Peter: *Kocbekovi nazori o narodu*. IN: KREFT, Lev (szerk.): *Edvard Kocbek: poezija, kultura, politika*. Komunist, Ljubljana, 1988. 140–143.

VODOPIVEC, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Modrijan, Ljubljana, 2007.

ČEPIČ, Zdenko–BORAK, Neven–FISCHER, Jasna–PEROVŠEK, Jurij–LAZAREVIĆ, Žarko et al.: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznavanja Republike Slovenije. 1848–1992*. I. Mladinska knjiga–Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005.

GOLEC, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov Vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledeh hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Zgodovinski inštitut Milka Kosca ZRC SAZU, Ljubljana, 2012.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

M. Madarász Anita

George Frederick Cushing és Magyarország a hidegháború korában

Abstract

The cultural aspect of the Cold War served, supplemented and even overwrote the political maneuvers in many areas. It created such opportunities for the West which made a significant contribution to map the communist countries and make the most effective infiltration possible; of course, this was true in the contrary too, since it was an excellent intelligence field also for the East. In this essay, I am dealing only with a smaller but inevitably important segment of this area through the example of the School of Slavonic and East European Studies (SSEES) and Professor George Frederick Cushing (1923-1996). In this case, education did not conceal mutual, general knowledge, since such contacts are related to the history of intelligence in many ways. The deeper knowledge of the enemy country, the perfect acquisition of that language, was one of the most important and effective solutions to the *„target"* mapping. One of the best examples of co-operation between education and intelligence might be the School of Slavonic and East European Studies. In the Hungarian context, SSEES is outstanding for the reason also, because within its framework a Hungarian program was also operational. The stories of teachers teaching here and of students here from archive documents help us in the better cognition. Apart from outlining the history of the institute, via examining the example of a teacher from the school, George Frederick Cushing, a British university professor who was well-known in Hungary we can illustrate how the Hungarian authorities and the secret service suspected him with espionage. In Cushing's life there were several Hungarian points of linkage: on one hand, he stayed in the country more than once as a student at the Budapest Eötvös College and then as a researcher. On the other hand, he was the head of the Hungarian Department of SSEES, who, according to the information from the Hungarian secret service, acted as a professional intelligence officer and in that capacity also worked as a trainer for diplomats sent to Hungary.

Keywords: School of Slavonic and East European Studies; George Frederick Cushing; Hungarian intelligence service; George Henry Bolsover; Russian language teaching; infiltration; Cushing–case;

A kulturális hidegháború[1] számos területen szolgálta, kiegészítette, sőt olykor felülírta a politikai manőverezéseket. Olyan lehetőségeket teremtett a Nyugat számára, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a kommunista országok feltérképezéséhez és a minél eredményesebb beszivárgás megvalósításához; természetesen mindez fordítva is igaz volt, hiszen a Kelet számára is kitűnő hírszerzési terepet jelentettek. Jelen tanulmányban csupán e terület kisebb – ám megkerülhetetlen – szeletével foglalkozunk George Frederick Cushing és az ő nevéhez is köthető Londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézete (School of Slavonic and East European Studies, SSEES) példáján keresztül. Az Egyesült Királyság számára az 1950-es évek közepén a hidegháború kulturális vetülete élvezett prioritást,[2] e tekintetben próbált minél szélesebb körű kapcsolati rendszert, információs bázist kiépíteni, így nagy mennyiségű tőkét invesztált abba a projektbe, amely elsősorban az oktatás területén rejlő lehetőségeket kívánta kiaknázni.

Az oktatás ez esetben nem a kölcsönös, általános ismeretszerzést rejtette magában, ugyanis az ilyen irányú érintkezések számos módon kapcsolódnak a hírszerzés történetéhez is. Az ellenséges országról szóló minél mélyebb szintű ismeretanyag, az adott nyelv tökéletes elsajátítása a *„célpont"* feltérképezésének egyik legfontosabb és legeredményesebb megoldási formáját jelentette. Az oktatás és a hírszerzés ilyen típusú együttműködésére talán az egyik legjobb példa a Szláv és Kelet–európai Intézet. Magyar vonatkozásában a SSEES azért is kiemelkedő, mert keretei között magyar szak is működött. Az itt oktató tanárok és az itt tanuló hallgatók történetei levéltári dokumentumokból köszönnek vissza. Ennek megfelelően az erre vonatkozó jelentések tükrében mutatjuk be, hogy a magyar titkosszolgálatok miként foglalkoztak itthon és az Egyesült Királyságban a SSEES oktatóival és hallgatóival. Az intézet történetének felvázolásán kívül az iskola tanárai közül a Magyarországon is jól ismert George Frederick Cushing brit egyetemi tanár példáján keresztül szemléltetjük, hogy a magyar hatóságok és a titkosszolgálat hogyan gyanúsította őt meg kémtevékenységgel. Cushing életében több magyarországi kapcsolódási pont volt: egyrészt többször tartózkodott az országban mint a budapesti Eötvös Kollégium hallgatója, majd mint kutató. Másrészt, a későbbiekben, ő volt a SSEES magyar tanszékének a vezetője, aki a magyar titkosszolgálat információi szerint hivatásos hírszerzőként tevékenykedett, s eme minőségében egyben a Magyarországra küldendő diplomaták kiképzőjeként működött.

---

[1] Bővebben: Hans KRABBENDAM – Giles SCOTT–SMITH: *Introduction: Boundaries to Freedom*. IN: Giles SCOTT–SMITH – Hans KRABBENDAM (ed.): *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*. Routledge, London – New York, 2003. 1–11.

[2] Michael J. TURNER: *British Power and International Relations During the 1950s: A Tenable Position?* Lexington Books, Plymouth, 2009. 190.

„George Cushing professzor halálát követően a külföldi magyar ösztöndíjak komoly visszaesést szenvedtek. Ő volt az egyetlen olyan professzor a brit egyetemi oktatók sorában, aki magyar nyelv és irodalmat tanított és megbízható fordítóként tevékenykedett. Az általa választott témában angol és magyar nyelvű tudományos beszámolói folyóiratok, kézikönyvek és enciklopédiák széles skáláját felvonultatva jelentek meg."[3]

George Frederick Cushing 1923. február 17-én született egy tengerparti kisvárosban, Sheringhamben, Norfolkban. Középiskolai tanulmányait a Manchester Grammar Schoolban végezte kitüntetéssel, majd 1942-ben ösztöndíjjal bekerült a Cambridge-i Egyetemre, az Emmanuel College-ba, ahol klasszika–filológiai ismereteit mélyítette el.[4]

A második világháború idején katonai szolgálatot teljesített és a Special Operations Executive (Különleges Műveletek Parancsnoksága, SOE)[5] irányítása alatt különböző nyelveket tanult: itt lehetősége nyílt arra, hogy jó magyar nyelvi alapokra tegyen szert. A SOE keretén belül egy különleges feladattal megbízott kis egység tagja volt. Ejtőernyővel kellett volna Magyarország területére érkezniük, amely műveletet végül nem hajtották végre, mivel a háború közelgő vége tapinthatóvá vált.[6] Cambridge-i tanulmányait csak 1947-ben, a háborút követően tudta befejezni, és mivel nagy figyelmet és érdeklődést mutatott a magyar irodalom iránt, posztgraduális hallgatóként beiratkozott a Londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézetébe.[7] Magyar tanárai között számos neves oktatót találni, így a történész Iványi–Grünwald Bélát (1902–1965) és a nyelvész Ullmann Istvánt (1914–1976). 1947–49-ben mint ösztöndíjas diák Budapesten az Eötvös Kollégiumban tanult Pais Dezső (1886–1973) és Horváth János (1878–1961) irányítása mellett.[8] Czigány Lóránt munkájában olvasható, hogy Cushing talán túl sok barátságot kötött az Eötvös Kollégiumban vagy másutt, ezért 1949-ben brit ügynöki szereppel meggyanúsítva, kiutasították Magyarországról. Az általa összegyűjtött információk leginkább az állandóan késésben lévő vasúti menetrendekről és az antikvár könyvesboltok állományairól szóltak. Ez ugyan nem számított, az egyre növekvő gyanakvás légkörében, a hidegháborús hisztéria biz-

---

[3] *The Passionate Outsider*. George F. Cushing. Studies on Hungarian Literature. Selected and edited: Lóránt CZIGÁNY. Corvina Books Ltd., Budapest, 2000. vii.

[4] *George Frederick Cushing* – Nekrológ. Hungarológiai Értesítő. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata. 1994 (13) 3–4. 199–201. 199.

[5] Erről a szervezetről bővebben: Mark SEAMAN (ed.): *Special Operations Executive. A New Instrument of War*. Routledge, London–New York, 2006.

[6] *The Passionate Outsider* (2000): vii.

[7] 1937 óta folyt az intézetben magyar nyelv– és irodalom oktatás.

[8] Nekrológ (1994): 199.

tos jeleként, őt is és minden nyugati végzős hallgatót arra kértek meg, hogy távozzanak az országból, beleértve a Sárospataki Angol Kollégium nyelvi oktatóit is.[9] Londonban mindent elölről kellett kezdenie, köszönhetően annak, hogy a magyar hatóságok a jegyzeteinek nagy részét elkobozták.[10] Mindeközben, 1947-ben Cushing bekerült a SSEES állományába.

Egy kérdéses szereppel megbízott iskola

A magyar titkosszolgálatok munkájában, az 1950-es és 1960-as években a brit felsőoktatási intézmények tanulmányozása során egyre inkább előtérbe került, – mint az egyik legfontosabb oktatási intézmény – a Londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézete.[11]

A SSEES-t 1915-ben alapították a King's College keretén belül a Foreign Office kezdeményezésére, és a Szláv Tudományok Karaként (School of Slavonic Studies) működött 1930-ig. Magyar titkosszolgálati információk szerint az alapkoncepció az intézettel kapcsolatban már a kezdetektől fogva az volt, hogy azt a szláv tudományok központjává teszik, nemcsak a King's College, de az egész Londoni Egyetem számára.[12] Az iskola első igazgatója 1922-től Sir Bernard Pares (1867–1949) volt, aki egyben orosz nyelvet, orosz történelmet és irodalmat tanított az egyetemen 1919 és 1936 között.[13] Parest 1939-ben leváltották az igazgatói posztról, s a helyére William Rose (1885–1968) lengyel nyelvtanár került, aki 1947-ig látta el az iskola vezetését. Amikor azonban a vezetés elhatározta, hogy az igazgatói állás a későbbiekben teljes munkaidőt fog jelenteni, a lemondás mellett döntött. Így az irányítás még ebben az évben George Henry Bolsover (1910–1990) kezébe került, aki a posztot hosszú évtizedekig betöltötte.[14]

A Londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézetében kilenc kelet-európai ország nyelvét, történelmét, gazdaságát és irodalmát oktatták: *„Az Intézetben olyan főiskolai hallgatók tanulnak, akik a Londoni Egyetem magasabb és első fokozataira pályáznak, valamint olyan időszakos hallgatók, akik nem pályáznak egyetemi fokozatra. Minősítő*

---

[9] *The Passionate Outsider* (2000): viii.

[10] Nekrológ (1994): 199.

[11] Az iskola történetéről lásd bővebben: I. W. ROBERTS: *History of the School of Slavonic and East European Studies 1915–1990*. School of Slavonic and East European Studies, University of London, London, 1991.

[12] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 21.

[13] Pares a brit hadsereg ezredese volt, az első világháború idején katonai attaséként működött. ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 16.

[14] A Szovjetunió és a nyugati országok viszonyáról írta disszertációját. ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 16. 1947 és 1976 között töltötte be az igazgatói posztot. Bővebben: *Appreciation: George Henry Bolsover* (18 November 1910–15 April 1990). The Slavonic and East European Review, 1991. (Vol. 69.) No. 1. 102–106.

tanfolyamokat tartanak nyelv és irodalomból, valamint területi tanulmányokból és történelemből."[15] Az 1950-es évekig az itt tanuló hallgatók száma nem haladta meg az 50–60 főt, az ezt követő években azonban a számuk jelentős mértékben megemelkedett: 1951–52-ben elérte a 371-et. 1953–54-ben azonban 357-re, majd 1954–55-ben 278-ra esett vissza. *„A résztvevők száma a különféle kategóriákban évről évre – néha megbecsülhetően – változik, ezt mindig nehéz bármilyen pontossággal is előre jelezni."*[16] Az 1960-as évek közepére már elérte a 250–300 fős létszámot, s ebből mintegy 90% tanult oroszul.[17]

A magyar titkosszolgálat véleménye szerint a SSEES diákjai különleges figyelmet kaptak tanáraiktól. A rendes oktatás mellett nagy hangsúlyt fektettek az oktatók által folytatott egyéni konzultációkra: 10–12 szoba volt kijelölve erre a célra, itt rendszeres beszélgetéseket folytathattak diákjaikkal. Az iskola tevékenységét három fő irányra lehet felosztani: foglalkozások a nyílt toborzás keretében jelentkező diákok, különleges tanfolyamok a katonai személyek számára, valamint a nyári tanfolyamok (ún. nyári toborzás), melyeket az iskola vezetősége minden nyáron Londonon kívül szervezett meg. Ezek a tanfolyamok általában egy hónapos időkeretben zajlottak. Az iskolában az oktatás 3–4 évig tartott, attól függően, hogy az itt tanuló hallgatók milyen szinten sajátították el az általuk választott nyelvet a felvételüket megelőzően. A diákok valamelyik kelet–európai ország irodalmát vagy történelmét tanulták, az adott nyelv minél mélyebb szintű elsajátítása mellett. Ezeken felül tanulmányozták az ország gazdaságát és politikáját is.[18] Bár az iskola tevékenysége és az oktatás iránya hosszú éveken át elsősorban az érintett országok nyelvének és irodalmának megismertetésére korlátozódott, ahogy ez a jelentésekből is kitűnik, a Foreign Office és a British Council az iskola létrejöttének kezdetétől fogva látta a lehetőségeket arra vonatkozólag, hogy *„megfelelően hasznosítható"* szakembereket neveljenek ki az iskola falai között.[19]

---

[15] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 22.

[16] The National Archives of UK (TNA). TNA UGC 9/185. Slavonic and East European Studies. (University Grants Committee). U.I.(9). School of Slavonic and East European Studies. Quinquennium 1957–62. 543–552. 543.

[17] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9-4945/65. A londoni Szlavisztikai Iskola. 17. Az iskola hivatalos folyóirata az 1922 óta napjainkig megjelenő Slavonic Review. A negyedévente megjelenő folyóiratot Bernard Pares, R. W. Seton-Watson és Harold Williams alapította. Mai pontos elnevezése: Slavonic and East European Review (SEER). Bővebben: Slavonic and East European Review. https://www.ucl.ac.uk/ssees/ publishing/slavonic-and-east-european-review - 2015. 05. 28.

[18] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 17–18. *„Hetente – hétfőtől péntekig – minden hallgató kb. 15–16 osztályfoglalkozást látogat. A fennmaradó idő, továbbá szombat és vasárnap is az egyéni tanulás ideje."* Uo. 18.

[19] A londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézete („Center"). ÁBTL 3.2.5 0–8.075, OD–3701/0–8–075/68. 8.

Az 1940-es években, Cushing odakerülésének idején, az iskola egy rövid időre háttérbe szorult, s majd csak az 1950-es évek második felében kezdett ismét nagyobb szerepre szert tenni. A kezdeti időszakban ismételten a nyelv– és irodalomtanításon volt a fő hangsúly. A SSEES biztosította az egyetemi hallgatók számára a különböző szintű olvasási/szövegértési képzést, a haderőnemi hallgatók számára az intenzív nyelvtanfolyamokat, és alkalmi hallgatók számára az esténkénti alap és haladó nyelvtanfolyamokat. Idővel azonban az intézet tevékenységében megfigyelhetőek voltak a változások jelei, a magyar jelentések legalábbis ezt támasztják alá. Vagyis, a magyar hírszerzés többoldalú információk alapján megállapította, hogy a SSEES-nek kiemelkedő szerepe volt a brit Kelet–Európa kutatóközpontok sorában. Ennek egyik legfőbb magyarázata abban rejlett, hogy az intézet tevékenységében időközben egyre nagyobb arányokat öltött a közép– és kelet–európai kommunista országok helyzetének tanulmányozása.[20] Mit jelentett mindez a gyakorlatban? Az iskolában mindinkább a *„kelet–európai országok és természetesen a Szovjetunió politikai, gazdasági, kulturális és egyéb kérdéseinek tanulmányozására helyezték a hangsúlyt, s az irodalom és a nyelv tanítása kezdett egyre inkább háttérbe szorulni, pontosabban csak annyiban helyeztek arra súlyt, amennyiben ezt a szakértők kinevelése megkívánta. Az átmenetnek ez a folyamata meglehetősen elhúzódott, aminek nyilvánvalóan az lehetett az egyik fő oka, hogy a hidegháború éleződésével egyidejűleg az Egyesült Királyságnak az érintett országokkal való kapcsolata, érintkezési felülete is meglehetősen lecsökkent, s mivel a Szovjetunió és a kelet–európai szocialista országok helyzetének tanulmányozásával számos más intézmény, köztük számos egyetemi <study group> is foglalkozott, az iskola tevékenysége szükségszerűen csökkent.”*[21]

Kik voltak a SSEES által felkészített szakértők? A jelentések szerint az iskola feladata többek között az volt, hogy kifejezetten a közép– és kelet–európai kommunista országokra specializált kádereket képezzen ki. Az intézet biztosította a Foreign Office és más hivatalos állami szervek (köztük a hírszerző és elhárító szervek) káderutánpótlását, következésképp az intézet személyi állománya megfelelő bázist jelentett a magyar hírszerzés *„tippkutató”*, tanulmányozó munkájában.[22] A magyar források szerint a hidegháború előrehaladtával a brit elhárító szervek egyre aktívabban használták fel a fent említett iskolában tanuló ügynökeiket a

[20] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, OD–3701/0–8–075/68. 6.

[21] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, OD–3701/0–8–075/68. 8. A SSEES 1957 és 1962 közötti felépítéséről, a tanárok létszámáról, a fejlődési politikáról stb. bővebben lásd: TNA UGC 9/185. Slavonic and East European Studies. (University Grants Committee). U.I.(9). School of Slavonic and East European Studies. Quinquennium 1957–62. 543–552.

[22] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, OD–3701/0–8–075/68. 6.

kommunista országok hírszerzőszerveinek történő felajánlkozásra *(„tálalásra”*). Ezek a felajánlkozások az iratok szerint azt bizonyítják, hogy a britek igyekeztek felkelteni a speciális magyar szervek figyelmét és érdeklődését ama lehetőségek iránt, amelyek révén a tálalt személyek a magyar szerveket érdeklő brit kormányszerveknél – beleértve a hírszerző szerveket is – helyezkedhetnek el különböző munkákra. A forrás szerint ezek a személyek nem *„nyugtalankodtak”* amiatt, hogy a helyi elhárítás esetleg rögzíti a szovjet blokkhoz tartozó országok Londonban működő hivatalos képviseleteinek tisztviselőivel létrejött kapcsolatukat.[23] Az említett személyek *„általában szívesen veszik a velünk való kapcsolat kialakítását és fejlesztését, s ennek érdekében »baloldali nézeteiket« fitogtatják és kifejezik azon óhajukat is, hogy szeretnének jobban megismerkedni a szocialista országok életével. Azokban az esetekben, amikor az angol elhárítás véleménye szerint a tálalási akciók kielégítően alakulnak, és az adott szocialista hírszerzőszerv képviselői valóban érdeklődést mutattak az angolok ügynöke iránt, az ilyen tálalt személyt a szocialista országokba utaztatják, mégpedig az illető feldolgozásának aktivizálására vagy esetleges beszervezésére számítva. Az angol speciális szervek néha még abba is belemennek, hogy a tálalt személyként fellépő ügynökük részére hosszú ideig tartó kiküldetést szerveznek, melynek során emberük valamelyik baloldali angol sajtóorgánum tudósítójának álcázva dolgozik egy–egy szocialista országban.”*[24]

Hírszerzési tevékenység az iskola falai között

Ahhoz, hogy egy ország kellőképpen részletgazdag és magas színvonalú ismereteket szerezzen bármely ellenségéről, olyan tökéletesre kellett fejleszteni az adott célország nyelvének elsajátítását, amennyire csak a lehetőségek ezt megengedték. Így, hogy ne a lehetőségek korlátozottsága miatt legyen kisebb a várható siker, az Egyesült Királyság komoly gondot fordított arra, hogy olyan intézményeket hozzon létre (vagy a már meglévőket erre a feladatra determinálja), amelyek kiemelt fontosságot szentelnek a közép– és kelet–európai nyelvek elsajátításának. A gyakorlati megvalósítás azonban korántsem volt ilyen egyszerű. A brit Védelmi Minisztériumtól a különböző haderőnemekig és az Egyesített Hírszerző Bizottságig számtalan albizottság vett aktívan részt a hidegháború nyelvi vonatkozásaival kapcsolatos vitákban. Ahogy egy résztvevő csípősen meg is jegyezte: *„jelenleg túl sok ember hív össze túl sok találkozót ebben a témában”*. A közelgő háborúval összefüggésben a világot, nyelvi és földrajzi szempontból egyaránt, szövetségesekre és ellenségekre osztották fel. A haditengerészeti hírszerzés pedig rámutatott arra, hogy bár voltak más nyelvek is, amelyekre majd szükség lehet a háborúban, fontosságuk

[23] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 20.
[24] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 20. (1965. november 11.)

várhatóan csekély lesz az oroszhoz képest: a szovjet blokkbeli országoknak haditengerészeti szempontból nincs nagy jelentőségük. Az egyetlen valószínűsíthető haditengerészeti szükséglet a hadifoglyok kihallgatása és a megszerzett dokumentumok lefordítása lehet. [25]

A SSEES falai között megvalósuló orosz nyelvtanításnak nem volt semmi akadálya, mivel már korábban is oktatták a fegyveres erők tagjait (ahogy külsős, esti és már diplomás hallgatókat is) erre a nyelvre. Jelentős hagyománya volt annak, hogy az iskola tevékenységi köre részeként nyelvet tanított olyanok számára, akik nem rendelkeztek diplomával; még mielőtt a SSEES függetlenné vált volna a Királyi Főiskolától, osztályokat indítottak többek között olyan hivatásos tisztek számára, akik külföldön, emigráns családoknál lakva fejezték be tanulmányaikat és azután tettek közszolgálati tolmácsvizsgát.[26]

Az 1930-as évek elején a tanfolyamok felkeltették a szovjet NKVD (Belügyi Népbiztosság) érdeklődését, miután értesültek arról, hogy a SSEES az az intézmény, ahol a Titkos Hírszerző Szolgálat (Secret Intelligence Service, SIS) tisztjei oroszul tanulnak. Abban az időben a későbbi cambridge-i egyetemi professzor, Elizabeth Hill (1900–1996)[27] oktatta őket. És valóban, a szovjetek javára kémtevékenységet folytató Guy Burgess[28] megkísérelte őt beszervezni, nyilvánvalóan információszerzés céljából. Ugyanakkor semmi sem utal arra, hogy az információk innen származnak. A háború alatt több nyelven is indítottak tanfolyamokat, beleértve az oroszt is, azonban a háborút követően az a döntés született, hogy az orosz nyelv tanítását a katonák számára Cambridge-re hagyják.[29] Felmerül a kérdés, hogy elegendő bizonyítéknak tekinthetőek-e az eddig bemutatott tények, amennyiben a hírszerzés és a SSEES kapcsolatát keressük? Magyar titkosszolgálati adatok szerint az 1930-as években a brit

---

[25] Hilary FOOTITT: *„Russia of the Mind": languages in the Cold War*. IN: Feldner, H. – GORRARA, C. – PASSMORE, K. (eds.). *The lost decade? The 1950s in European History, Society and Culture*. Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne, 2011. 101–117. http://centaur.reading.ac.uk/25314/2/ Centaur_ russia.pdf, 2015. 11. 20. 4. Továbbiakban: FOOTITT (2011).

[26] Faith WIGZELL: *Training Russian Military Interpreters During the Cold War (1951–58): A Neglected Page in the History of SSEES*. School of Slavonic and East European Studies. Alumni Stories, 2015. 1–19. 1. Továbbiakban: WIGZELL (2015). https://www.ucl.ac.uk/ssees/centenary/ssees-past/documents/faithwigzell.pdf, 2015. 11. 2.

[27] Szentpétervároon született, édesanyja orosz, édesapja brit származású volt. A család 1917-ben Londonba költözött. A második világháború idején újonc katonákat képzett ki Oroszországban. 1948-ban nevezték ki a Szláv Tanulmányok Intézetének első professzorává Cambridge-ben, mely pozícióját 1968-ig töltötte be. Bővebben: Elizabeth HILL: *In the Mind's Eye: The Memoirs of Dame Elizabeth Hill*. Book Guild Publishing Ltd, 1999.

[28] Bővebben: Andrew LOWNIE: *Stalin's Englishman. The Lives of Guy Burgess*. Hodder & Stoughton, London, 2015.

[29] WIGZELL (2015): 1.

hadügyminisztérium az orosz, lengyel, cseh és más kelet–európai nyelvek tanulása céljából küldte embereit a Szlavisztikai Iskolára, akik a háromméves tanulmányi időszak befejezését követően a brit katonai hírszerzés alkalmazottjai lettek.[30]

1949-ben az Egyetemi Támogatási Bizottság delegációja aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az oktató személyzet túl sok időt tölt nyelvoktatással. A magyar jelentés szerint azt javasolta, hogy több időt kellene szentelni a kutatásnak és az iskola már diplomás diákjai, illetve az egyetemek közötti cserehallgatók igényeinek: csak így lehet növelni az elismert tanárok (azaz a teljes munkaidős egyetemi oktatók) számát, emelve ezáltal az iskola rangját is az egyetemen belül. A nemzetközi helyzet kiéleződése miatt azonban a SSEES igazgatója, George Bolsover úgy érezte, hogy a katonák számára az iskolának továbbra is biztosítania kell az orosz tanfolyamokat.[31]

Az iskola tevékenységében és feladatkörében bekövetkezett változást támasztja alá a *„Koltai"* fedőnéven jelentő magyar külügyi megbízott 1965. március 3-i jelentésének részlete is, mely szerint *„említésre méltó, hogy a korábbi gyakorlattal szemben, a legutóbbi látogatásom alkalmával már nem volt lehetőségem (de másnak sem) arra, hogy a kívánt személyt az iskolában felkeressem, mert a II. emeleten – ez a többi tanszéken nincs meg – külön portás és telefonközpontos foglal helyet, aki mindenkit visszatart addig, amíg egy titkárnő vagy tanár érte nem jön a telefonon történt bejelentés nyomán."*[32] Koltai véleménye továbbá az, hogy *„az intézet bizonyos fokú elszeparálása az egyetem többi részétől, valamint az eddig nyert értesülések csak alátámasztják azt a gyanút, hogy a SSEES egyre inkább szovjet és kelet–európai szakértők kinevelésére specializálódik, s éppen ezért hasznos lenne minden lehetőséget kihasználni annak érdekében, hogy az ott folyó munkáról értesüléseket szerezzünk. Egyelőre nem tudom, hogy az 1965–66-os akadémiai évben a kulturális csereprogram alapján ide helyezendő magyar lektornak mennyire lesz arra lehetősége, hogy az iskolában alaposan körülnézzen – nagyon valószínű, hogy elzárják valahová, és a tanulók ott keresik majd fel, továbbá, hogy más vidéki városok egyetemeire is kiküldik – azonban hasznos lenne, ha az otthon rövidesen kiválasztásra kerülő személyt ilyen feladattal is megbízhatnánk."*[33]

Az iskola elvégzése után a diákok megkapták a Londoni Egyetem diplomáját. A diplomaszerzést követően a végzettek *„keleti"* nyelvtanárokként dolgoztak középiskolákban, egyetemeken, s olyan cégeknél helyezkedtek el, amelyeknél az adott kelet–európai nyelvekben jártas tolmácsokra, illet-

---

[30] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 18–19.

[31] Uo.

[32] A londoni Egyetem Szláv és Kelet–európai Intézete („Center"). ÁBTL 3.2.5 0–8.075, OD–3701/0–8–075/68. 9. Bár az oktatás (egy–két termet és egy nagyelőadót leszámítva) nem ebben az épületben, hanem a Londoni Egyetem mögött zajlott, a Russel Square két házában (21–22. sz.). Uo.10.

[33] Uo.

ve fordítókra volt szükség. Néhány végzős hallgató azonban más pályát választott magának az iskola elvégzését követően: állami szolgálatra jelentkeztek, felvételi vizsgákat tettek, amelyek a Civil Service Commission – speciális Polgári Szolgálati Bizottság – felügyelete alatt folytak.[34] A harmadik pályakezdési út mutatja a képzés és az azt követő elhelyezkedés legérdekesebb verzióját. A magyar jelentések szerint a SSEES külsőleg a Londoni Egyetem keretén belül működő teljesen legális tanintézet képét mutatta. Ám sajátosságánál fogva a Foreign Office és más hatóságok, így a speciális hatósági szervek felhasználták saját céljaikra is: vagyis a kádereik kiképzésére, akiknek egy része az iskola elvégzése után a hírszerző és elhárító szervekhez ment dolgozni. A magyar források azt támasztják alá, hogy a Szlavisztikai Iskola vezetői és tanárai hosszú éveken át a brit hírszerzés területén jártas személyek voltak, így Bernard Percy, William Seeds (1882–1973) és George Henry Bolsover.[35]

Ezen felül azt is érdemes megjegyezni, hogy a SSEES-en belül különleges helyet foglaltak el a katonai személyek (katonák, tengerészek és repülőtisztek) részére 1951-ben megszervezett tanfolyamok. *„Ezekre a tanfolyamokra rendszerint a hadügy– és repülésügyi minisztérium, valamint a tengernagyi hivatal által kiválasztott katonai személyek mennek – a már meglévő nyelvismereteik gyarapítása és tökéletesítése céljából. Adataink szerint az angol elhárítás ügynökséggel rendelkezik a fenti személyek körében, mivel tudnak arról, hogy ezeken a tanfolyamokon mindig jelentős számban voltak és vannak baloldali nézeteket valló személyek. A Szlavisztikai Iskola keretén belül működő speciális tanfolyamok elvégzése után az angol elhárító szervek említett ügynökei rendszerint a brit titkos hírszerző szolgálat (SIS) és a katonai hírszerzőszervek vonalára kerülnek (mint káderek).”*[36] Magyar titkosszolgálati információk szerint a képzések célja az volt, hogy tolmácsokat, fordítókat képezzenek ki a hadsereg, a légierő és a haditengerészet számára.[37]

Magyar tanszék a SSEES-en belül

A SSEES magyar tanszéke és Cushing között számos kapcsolódási pont volt. A konkrét pozíció bemutatása előtt, érdemes pár mondatban kitérni arra, hogy mikortól datálódik a tanszék működése. Az intézet történetében az 1920-as években merült fel először a magyar tárgyú oktatás lehetősége, amikor is a cambridge-i professor N. B. Jopson elkezdett a magyar történeti nyelvészet tanulmányozásával foglalkozni. *„A professzor említi, hogy egy hallgató, E. G. Maddocks már ekkor érdeklődött a magyar iránt, de mivel úgy ítélte, hogy túl korai lenne az ilyen irányú*

[34] ÁBTL 3.2.5 0–8.075, 67/9–4945/65. 18.
[35] Uo.
[36] Uo. 18–19.
[37] Uo. 19.

tanulmányok bevezetése, inkább a szerb–horvátot javasolta neki, amelyből a hallgató jeles diplomát szerzett."[38] A magyar témájú stúdium nyitánya tulajdonképpen Szenczi Miklós 1937. június 2-i előadásától datálható, melyet a King's College-ban tartott Kelet és nyugat a magyar irodalomban címmel. Függetlenül attól, hogy Magyarország 1941-ben belépett a háborúba Németország oldalán, ezt követően sem vonta meg támogatását a Londoni Egyetemtől: az utolsó pénzátutalás a svéd követségen át 1945-ben történt.[39] *„Szenczi katedráját ezután feltehetően a SSEES vette át, így az fennmaradt egészen 1947-ig. Ekkor Szenczit vis--szahívták Budapestre, ahol a budapesti egyetem Angol Tanszékén tanított egy ideig. Méltó jelölt lehetett volna a Tanszék vezetésére"*, de a kommunista hatalomátvétel után brit kapcsolatait teljesen ellehetetlenítették. Ez abban nyilvánult meg, hogy *„nemcsak a tanszékvezetőségtől, de 1949-ben egyetemi előadói állásától is megfosztották, s csak 1957-ben helyezték vissza. Itt dolgozott 1974-es nyugdíjba vonulásáig.*"[40] Szenczi Miklós Budapestre történő hazahívását követően, a londoni magyar katedra megüresedett posztjára a későbbi professzort, George F. Cushingot nevezték ki 1947 folyamán.[41] Ez az év a brit–magyar kultúrkapcsolatok szempontjából kiemelkedően sikeresnek volt mondható. A londoni magyar követség összefoglaló jelentése szerint *„az elmúlt esztendő, a második teljes év a háború befejezése óta, a még mindig fennálló anyagi, utazási és valutáris nehézségek ellenére, kulturális téren egyre elevenebb és erősebb kapcsolatok létrejövetelét eredményezte a két ország között. […] A londoni egyetemen […] működik a magyar lektorátus, amelyet a magyar kultuszminisztérium és az egyetem együttesen tartanak fenn. Fennállásától az 1946–47. tanév befejezéséig dr. Szenczi Miklós töltötte be ezt a tanszéken. A múlt nyáron Szenczit a vallás– és közoktatásügyi miniszter kinevezte a Pázmány Péter Tudományegyetem angol tanszékére nyilvános rendes tanárnak, ezért itteni állásáról lemondott. Lemondását a londoni egyetem igen nagy sajnálattal vette tudomásul, mert Szenczi szerény, szeretetre méltó jellemével és kiváló tudományos felkészültségével általános megbecsülést szerzett. Távozása éppen ezért magyar szempontból is kimondottan veszteséget jelent. Az egyetemi tanács Szenczi távozása után Cushing G. F. urat nevezte ki magyar előadónak. […].*"[42]

---

[38] Peter SHERWOOD – TARSOLY Eszter: *A múlt mint előjáték? A hungarológiai stúdiumok hetven esztendeje Londonban*. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Balassi Intézet, Budapest, 2008. 1–2. sz. 5–17. 8. Továbbiakban: SHERWOOD–TARSOLY (2008).

[39] Uo. 9.

[40] Uo. 9–10.

[41] Uo. 10–11.

[42] *„Az egyetemi tanács úgy határozott, hogy Cushingot egy, esetleg két évre*

Cushing azonban a gyakorlatban nem tudta betölteni a posztot, mert a kinevezését követően szinte azonnal Magyarországra utazott, hogy az Eötvös Kollégiumban végezze tovább munkáját, ahol 1949-es kiutasításáig tevékenykedett. Ez idő alatt londoni állásában Iványi–Grünwald Béla (1902–1965) történész helyettesítette.[43] Cushing az 1947–49-es években bejáratos volt a londoni magyar követségre, a magyar hírszerzés jelentése alapján *„hírszerző gyanús"*.[44] A Magyar Belügyminisztérium Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) Nyomozócsoportjának jelentése a következőképpen jellemezte Cushingot: *„A magyarországi politikai, gazdasági és szépirodalmi tudományokban teljesen jártas. Átlagos intelligencián felül gyors felfogó képességgel rendelkező egyén. Szüleivel áll csak levelezésben. Barátai, rokonai Magyarországon nincsenek, csak diáktársaival tart fenn kapcsolatot. A nap nagyobb részét az egyetemi könyvtárban tölti, hogy ott a magyar irodalom nagyjaival és azok műveivel ismerkedjen."*[45]

A magyar elhárítás számára oly gyanús professzor Széchenyi, Kossuth and national classicism in Hungarian literature címmel írta meg disszertációját, amelyet 1952-ben védett meg. Egy évvel később, 1953-ban kinevezték rendes tanárnak (lecturer), ezzel ő lett a magyar nyelv és irodalom első egyetemi előadója az Egyesült Királyságban. *„Az egyetemi magyar oktatás helyzete marginális jelentőségű volt Angliában mindaddig, amíg az 1956-os forradalom minden Magyarországra vonatkozó ismeretet az érdeklődés homlokterébe nem állított. Angliába mintegy ötszáz egyetemi hallgató érkezett, ezek elhelyezéséről az Angliai Egyetemek Rektori Tanácsa egy testületének ad hoc albizottsága gondoskodott. Mivel a menekült diákok nagy része sem angolul nem tudott, sem tanulmányait igazoló indexszel nem rendelkezett, ezért dr. Cushingot bízták meg a felvételi vizsgát megelőző szűrővizsgálatok lebonyolításával. Cushing alapos ismeretei a magyar egyetemi viszonyokról rendkívül hasznosnak bizonyultak; évekig intézte a diákok ügyes–bajos dolgait."*[46] Cushing munkásságának megítélésekor azonban azt is figyelembe kell venni, hogy pá-

---

Magyarországra küldi, hogy ott az Eötvös–kollégiumban és az egyetemen folytassa tanulmányait és amennyiben az ottani szabályzat megengedi, doktori fokozatot szerezzen. Távolléte idejére az egyetemen Dr. Iványi–Grünwald Bélát kérte fel segédelőadóul. Megfontolás tárgyává teszi az egyetem állandó magyar nemzetiségű segédelőadó kinevezését Cushing visszatérése után." Dokumentumok 1988. 329–333. A londoni magyar követség összefoglaló jelentése az 1947. évi magyar-angol kulturális kapcsolatokról (1948. február 24.) Tisztázat, Magyar Nemzeti Levéltár–Országos Levéltár (MNL OL) XIX-J-1-k, 1948-61.137/6.

[43] SHERWOOD – TARSOLY (2008): 10–11.

[44] George Frederick Cushing. ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. Tájékoztató jelentés, Budapest, 1965. december 30. Dr. Honti Géza ügye. 7.

[45] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. Tárgy: *„Rózsafák"* fedőnéven Előzetes Ellenőrző Dosszié nyitására. F–8960.sz. dobozból. 41. Jelentés, Budapest, 1948. november 10.

[46] Nekrológ (1994): 200.

lyája a hidegháború *„leghűvösebb esztendeiben"* vette kezdetét, mikor George Bolsovert a moszkvai Brit Nagykövetségről kérték fel a SSEES igazgatójának, hogy *„a SSEES-től teljes mértékben elhárítsák a »vörös veszedelmet«, így ekkor az elővigyázatosság útját járva, a magyarországi magyar értelmiséghez hasonlóan, finoman és tapintatos távolságtartással, mintegy moderátorként reagált a politikai közhangulatra."*[47]

A Cushing–ügy

Magyar információk szerint, a III/III. alosztály 1966. február 1-jei összefoglaló jelentéséből kiderül, hogy Cushing 1960 óta rendszeresen, évente utazott Magyarországra és széleskörű kapcsolatokat épített ki tudományos és irodalmi körökben.[48] Révész Imre rendőr alezredes, a BM III/II. Csoportfőnökség alosztályvezetője[49] jelentésében olvasható, hogy 1962 márciusában Cushing vízumkérelemmel fordult a KEOKH-hoz könyvtárlátogatás címén, melyet azonban elutasítottak, ugyanis a hatóságnál tiltónévjegyzéken szerepelt. Ezt követően az IBUSZ-on és a Kulturális Kapcsolatok Intézetén keresztül is kísérletezett – nevének megváltoztatásával: Sheringham beutazó vízumot kapott.[50] Egy 1964-es hírszerzői jelentés szerint *„február 14-én felkeresett G. F. Cushing professzor, a londoni egyetem Slavonic and East European Institute tanszékvezető tanára. […] A találkozóra azt követően került sor, hogy levélben segítségemet kérte tervezett magyarországi utazásához. A látogatás során elmondta, hogy könyvet ír a magyar–angol irodalmi kapcsolatokról, és két múlt századbeli angol író magyar vonatkozású műveit szeretné megvizsgálni a Széchényi Könyvtárban és az Akadémia könyvtárában. Cushing a British Council embere, Boldizsár Iván legutóbbi látogatása alkalmával is részt vett azon a szűk körű ebéden, amit dr. Phillips (a BC kelet–európai osztályának vezetője) adott Boldizsár tiszteletére és a most itt tartózkodó mezőgazdasági delegációnak adott fogadásra is meghívást kapott. Csaknem bizonyos, hogy tervezett látogatásában is benne van a BC keze. Bizonyosnak látszik az is, hogy budapesti tartózkodása során felveszi majd a kapcsolatot néhány íróval (pl. Ottlik Gézával, akinek éppen olvassa egyik művét és a hasonszőrűekkel). Megvan az a veszély is, hogy visszatérve, tapasztalatai alapján kellemetlenkedő cikkeket fog írni. Ez azonban véleményem szerint a jelenlegi közeledési periódusban kevésbé valószínű. Inkább feltételezhető, hogy a Council Cushingon keresztül megkísérli a kapcsolatok tartását bizonyos*

---

[47] SHERWOOD–TARSOLY (2008): 13–14.

[48] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. 11–12.

[49] Archontológia – Révész Imre: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:2940968257480118:: NO::P5_PRS_ID:950655, 2016. 01. 18.

[50] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. Másolat az F–8960 számú dossziéból. Budapest, 1965. november 4. 6.

elemekkel Magyarországon."[51] A Koltai fedőnevű ügynök szerint: *„a vízum megtagadása kellemetlen lehet, mivel C.* (értsd: Cushing – megj. M. M. A.) *jól ismert és befolyásos személy, s tudomásom szerint nincs olyan magyarellenes nyílt megmozdulása, amire hivatkozni lehetne. Részben e miatt, részben azért, mert ha kellően figyelemmel kísérjük mozgását, kapcsolatairól is tudomást szerezhetünk, gondolom érdemes kiadni a vízumot neki. Mindenesetre a kellő intézkedésnek (megfelelő személy kijelölése az említett könyvtárakban, akikkel tárgyalhat; kapcsolatainak szemmel tartása stb.) megtételére szükség volna."*[52]

1964 áprilisában a brit professzor Magyarországon járt Szabadi Sándor meghívására, akinek a lakásán körülbelül 12 irodalom szakos tanár részére előadást tartott az Egyesült Királyságról. Az erről készült jelentés úgy fogalmaz, hogy a *„meghívott tanárok nagyobb része mind olyan személy, akik 1956-ban kompromittálták magukat"*. A találkozón Cushing anyagi támogatást ígért Szabadi Sándornak arra az esetre, ha kiutazik a szigetországba *„nyelvtanulás címén"*. Szabadi volt is kint az Egyesült Királyságban, s hazatérése után ugyancsak saját lakásán meghívott tanárok részére előadást tartott, *„dicsérve az angol demokráciát"*.[53] 1964 nyarán kétfős delegáció látogatta meg a SSEES-t. Koltai azzal magyarázta a látogatás okát és célját, hogy a vele érkező Kőszegit bemutassa, továbbá hogy megérdeklődje, milyen kiadványokra volna szükségük a könyvtár részére. A valódi célja az volt, hogy az intézményről, az ott tanuló magyar szakos hallgatókról, az intézet esetleg használható kiadványairól és az egyetemen működő Hungarian Student Societyről információkat szerezzen. Ekkor találkoztak Cushinggal is, akivel nem volt egyszerű beszélgetést folytatni: annak ellenére, hogy szívesen fogadta és végig is kalauzolta őket az épület egyes részein, arra nem akaródzott válaszolnia – háromszori rákérdezést követően sem –, hogy az adott évben hány magyar szakos hallgatóval lehet számolni. A professzor nagy nehezen, *„kelletlenül"* elmondta, hogy jelenleg tizennégyen vannak, de hamarosan két fővel még bővülni fog ez a létszám. A jelentés írója szerint a Hungarian Student Societyről nem volt hajlandó nyilatkozni, csupán annyit mondott, hogy ott ritkábban hangzanak csak el előadások, és főleg szórakozási céllal hozták létre. *„Mint mondotta: egyetlen nevet sem tudna mondani a tagok közül, mert senkit sem ismer."* Koltai szerint ez nyilvánvalóan ilyen formában nem volt igaz.[54]

Egy másik, számunkra érdekes, 1965. november 1-jei javaslat közvetve foglalkozik Cushinggal, mivel alapvetően Honti Géza ügyével kapcsolatban ismertet információkat. Ebből közlünk most részleteket: *„»Szögi«*

---

[51] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. OD–3701/66. SZ. 5. Tárgy: Cushing professzor budapesti látogatása.

[52] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. OD–3701/66. SZ. 6.

[53] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. 11–12.

[54] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. OD–3701/66. SZ. 8. Jelentés. Budapest, 1964. július 2.

fn. ügynök jelentései alapján 1965 októbere óta foglalkozunk dr. Honti Géza Kecskemét Mátyás u. 1. sz. alatti lakos és a szoros baráti köréhez tartozó személyek operatív ellenőrzésével. »Szögi« fn. ügynök akinek beszervezését ez év októberében hajtottuk végre, már beszervezése során említést tett arról, hogy feleségét, amíg ő börtönbüntetését töltötte dr. Honti Géza orvos gyógykezelte teljesen díjtalanul. Amikor szabadulása után felkereste dr. Hontit, hogy fáradozását megköszönje, nevezett elhárította segítségének jelentőségét azzal, hogy Kecskeméten vannak többen, akik szervezetten támogatják a politikai bűncselekményekért elítélteket, és azok hozzátartozóit gyógykezelés és állásba juttatás formájában. […] Az ügynök foglalkoztatásával párhuzamosan végrehajtott intézkedéseink eredményeként több figyelmet érdemlő körülmény merült fel dr. Honti hazai és külföldi kapcsolatairól. Nevezett 1964 nyarán turistaként járt Angliában, ahol orvosi szaktekintélyekkel került kapcsolatba, különösen rákkutatás területén. Vendégül látta ez alkalommal egy Cushing nevezetű egyetemi tanár, aki 1947–49-ben ösztöndíjjal Magyarországon tanult, és mint egyetemi tanár Londonban magyar nyelvet is tanít. Cushing a III/II. Csoportfőnökség adatai szerint kémkedés gyanúja miatt lett kiutasítva az országból. Ez a személy 1964 tavaszán, kecskeméti tartózkodása idején dr. Honti orvoson kívül több – irodalmat művelő – kecskeméti középiskolai tanárral is kapcsolatot teremtett.

Dr. Honti Géza kecskeméti kapcsolatai között szerepel Szabadi Sándor, dr. Orosz László és Szekér Endre. Az említett személyek Cushing professzor szoros ismeretségi köréhez tartoznak, közülük Szabadi Sándor az elmúlt évben 3 hónapot töltött Angliában és újabb ösztöndíj megszerzésén fáradozik. Dr. Honti Géza és Szabadi Sándor angliai útjukról baráti összejövetelen ismertették tapasztalataikat és benyomásaikat. Beszámolójuk lényege a nyugati életforma dicsőítése volt nyílt és burkolt formában.

Operatív és egyéb úton beszerzett adataink szerint dr. Honti Géza és a szoros baráti köréhez tartozó személyek alaposan gyanúsíthatók Népköztársaságunk ellen folyó szervezett ellenséges tevékenység szervezésével és vezetésével."[55] Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a később keletkezett (1965. december), Komornik Vilmos rendőr ezredes, a BM III/I. Csoportfőnökség csoportfőnöke (1962–1967)[56] által írt jelentés alapján a Honti és Cushing közötti kapcsolatra utaló konkrét adattal a magyarok nem rendelkeztek.[57]

Az 1960-as évek második felében Cushing magyarországi kapcsolataiban javulás következett be, innentől kezdve már nem tartották távol őt

[55] ÁBTL 3.1.5 0–18110/14. 9.

[56] Archontológia – Komornik Vilmos: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:499230791623147::NO::P5_PRS_ID:665680, 2016. 01. 18.

[57] ÁBTL 3.1.5 0-18110/14. Tájékoztató jelentés, Budapest, 1965. december 30. Dr. Honti Géza ügye. 8.

az országtól. 1967-ben kinevezték docensnek, 1978-ban pedig profes--szornak.[58] S miután 1986-ban nyugdíjba ment, továbbra is aktívan részt vett a londoni magyar kulturális életben: ő lett a British–Hungarian Fellowship elnöke, tartott előadást a Szepsi Csombor Körben és a Hollandiai Mikes Kelemen Körben is.[59] 1970-ben a magyar elhárítás azt a döntést hozta, hogy a továbbiakban nincs szükség Cushing professzor ellenőrzésére, a vele kapcsolatos dossziét lezárták.

Cushing professzor élete hátralévő részét nyugodt körülmények között töltötte. Soha nem hagyta el a katedrát, kivéve egy rövid időszakot 1983-ban. Hosszú betegséget követően kórházban halt meg 73 éves korában, 1996. április 12-én Sydenhamben, London közelében.[60]

*

A bemutatott magyar dokumentumok alapján megállapítható, hogy a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetének története a második világháborút követően izgalmas fordulatot vett. Az bizonyos, hogy a hidegháború beálltával az iskola az 1951-ben alapított Joint Services School for Linguists[61] működésével karöltve újabb szerepet kapott a katonák nyelvtudásának tökéletesítése érdekében, amely tudásgyarapítás mögött az fogalmazódhatott meg, hogy a brit vezetés minél több és pontosabb információt szerezzen a szovjet blokk lépéseiről. Az itt oktató tanárok és a tanulmányaikat végző diákok hidegháborús szerepvállalása az adott körülmények között találgatásokra adott okot: mi célból sajátították el az ellenséges országok nyelvét? Kíváncsiságból, nyelvtudásuk szélesebb spektrumú fejlesztése miatt vagy sokkal *„nemesebb”* ügy érdekében fordítottak nagy gondot tanulmányaikra? A fentebb vázolt magyar dokumentumok alapján feltételezhető, hogy a SSEES hallgatói hírszerző kiképzést kaptak az ellenséges országok feltérképezése és magas szintű információszerzés céljából. A fentiek megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy a brit levéltári iratok között nem találtunk egyetlen olyan dokumentumot sem, amely alátámasztaná vagy cáfolná a magyar hírszerzés által megfogalmazott elképzeléseket. Ennek alapján teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy a SSEES-t önmagán túlmutató feladatokkal bízták volna meg, ugyanakkor létezése és működése szerves részét képezi a brit–magyar kulturális kapcsolatoknak.

Hogy George Frederick Cushing milyen kapcsolatban állt a brit hírszerzéssel és hogy a SSEES-en belül az oktatás területén túlmenően mi-

---

[58] 1982-ben jelent meg egy cikke, ami az 1948 utáni magyarországi protestantizmusról szólt. George CUSHING: *Protestantism in Hungary. Religion in Communist Lands*, Vol 10 N°. 2. Autumn 1982. 124–132.

[59] Nekrológ (1994): 200.

[60] The Passionate Outsider (2000): x.

[61] A tanulmány keretein belül erről a szervezetről nem lesz több szó.

lyen tevékenységeket folytatott a hidegháború időszakában, biztosan nem lehet tudni. A bemutatott magyar jelentések azt a nézetet erősítik, illetve támasztják alá, hogy jóval szerteágazóbb és kényesebb feladatkörrel lehetett a professzor megbízva az oktatás leple alatt. E gyanú teljes körű bizonyítása még várat magára, mert sem a szakirodalom, sem a brit National Archives-ban fellelt dokumentumok nem foglalkoznak e kérdéskörrel. A tanulmány szerzője a jelenlegi ismeretek birtokában így csupán arra vállalkozhatott, hogy a magyar fél álláspontját mutassa be.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Mátay Mónika

Hogyan lehet egy író analfabéta?

Abstract

Agota Kristof (1935–2011) was an internationally recognized writer: she was among the most famous Hungarian intellectuals of her time. Despite her reputation abroad, she received much less attention in her home country. Her life story displays her central European identity. How? The goal of the present study is to answer this question. Kristof left Hungary in 1956 as one of the 200,000 refugees who fled from the Soviet invasion after the fall of the revolution. She settled down in Switzerland where she could not fashion herself in a literary career, but worked in a watch factory for years. She made a name for herself after publishing a novel, *The Notebook* in 1986. The story reflected on her childhood in Kőszeg, a small town in western Hungary, although it was not an autobiography. It was a story, written in French by a Hungarian writer who used very simplified language to evoke the atmosphere of an overly cruel world during WWII. This world was cruel in the public sector as well as in private life. Where does this extraordinary brutality come from? What distresses Kristof experienced as a child which are echoed in *the novel?*

Keywords: emigration; language change; childhood trauma; Central European identity;

Kristóf Ágota 51 évesen, 1986-ban publikálta *Grand Cahier* (Nagy Füzet) című regényét, amely több évtizedes írói útkeresés és próbálkozás után hozta meg számára a sikert. A neves párizsi Seuil kiadó gondozásában megjelent mű később számos kiadást megért Ázsiában és Európában egyaránt, negyven nyelvre lefordították, egyebek mellett japánra, kínairа, koreaira, olaszra, németre és magyarra is.[1] Slavoj Žižek szlovén író, kultúra kritikus, pszichológus és szociológus, a *The Guardian* állandó szerzője a lap *„A könyv, amely megváltoztatott”* rovatában 2013-ban azt

[1] Magyarul 1988-ban jelent meg először a *Nagy Füzet* a Magvető Kiadó rare sorozatában. A következőkben a legfrissebb kiadást használom: KRISTOF, Agota: *Trilógia – Nagy Füzet,* Bognár Róbert fordítása. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2013 (1986). 7–157. Uo.: *A bizonyíték,* Takács M. József fordítása 2013 (1988). 159–332.; *A harmadik hazugság,* Takács M. József fordítása. 2013 (1991). 333–475.

írta a *Nagy Füzet*ről: olyan írás, amelynek segítségével ráébredt, milyen személyiséggé akar valójában válni. Amikor Žižek először hallott a szerzőről, azt hitte, Agatha Christie nevének obskúrus kelet–európai kiejtésével áll szemben. Később rá kellett döbbennie, tévedett: *„nemcsak azt felfedeztem fel, hogy Ágota nem Agatha, hanem azt is, Ágota borzalma sokkal ijesztőbb Agatháénál”*.[2]

Žižek akkor olvasta a regényt, amikor több mint húsz év után, 2013-ban újra megjelent CB kiadványként. A neves kritikai folyóirat, a *Times Literary Supplement*, a *The Guardian* és a *The Australian* 2014-ben az év könyvének választotta a *Nagy Füzet*et. Kristóf ekkor már nem élt. Bár csak későn lett befutott író, életének utolsó 25 évében számos elismerést tudhatott magáénak. A *Nagy Füzet* megjelenésekor, 1986-ban elnyerte a Francia Írók Szervezetének (ADELF) díját, 1988-ban a Schiller és a Ruban de la Francophonie díjakat. 1998-ban Olaszországban Alberto Moravia díjjal, 2001-ben Németországban életművéért Gottfried Keller díjjal, 2005-ben Schiller díjjal, 2006-ban a Baden–badeni SWR irodalmi ranglista díjával, 2008-ban az európai Irodalom Osztrák Állami Díjával tüntették ki. 2009-ben megkapta az Institut neuchâtelois díját, végül, néhány hónappal a halála előtt, 2011 márciusában a Kossuth–díjat.[3]

Amikor felhívta az öccse telefonon és beszámolt arról, hogy Kossuth-díjjal tüntetik ki, Kristóf rá jellemző szkepszissel visszakérdezett: Megint? Kétszer volt róla szó, mégsem történt meg.

> *„Azért okoz nagy örömet, mert ez egy magyar díj. Különben már nem nagyon érdekelnek a díjak, kaptam eleget. Az is hatalmas elismerés volt nekem, amikor lefordították a műveimet magyarra, de amúgy nem különösebben vártam, hogy direkt figyeljenek a munkásságomra”*.[4]

Kristófot a francia irodalomkritikusok a modern európai irodalom élvonalához sorolják, a 21. századi frankofón irodalom egyik legfontosabb szerzőjeként tartják számon. Az utóbbi években az angolszász világban is ismertté vált. Nyelvi puritanizmusa miatt Ionescu-val, Beckett-el, Brecht-el, Thomas Bernhard-tal, Kafkával, sőt, az egyszerű nyelvi eszközökkel

---

[2] ŽIŽEK, Slavoj: *The Notebook awoke in me a cold and cruel passion*. The Guardien, 2013. 08. 12. https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/12/agota-kristof-the-notebook-slavoj-zizek (Letöltve: 2017. október 15.) Žižek értelmezéséhez lásd: MCSWEENEY, John: *The Cold Cruelty of Ethics: Žižek, Kristof and Reflexive Subjectivization*. Independent Journal of Zizek Studies. file:///C:/Users/x/Downloads/503-1035-1-SM.pdf (Letöltve: 2017. október 15.)

[3] Lásd: Agota Kristof Wikipedia: https://fr.wikipedia.org/wiki/Agota_Kristof (Letöltve 2017. október 15.); CZETTER Ibolya: *Kristóf Ágota*. Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2016. 78.

[4] SZEKERES Dóra: *Agota Kristof: Sosem tudjuk teljesen kifejezni, amit elgondoltunk*. Szekeres Dóra interjúja Kristóf Ágotával. *Litera*, 2011. március 18. http://www.litera.hu/hirek/agota-kristof-sosem-tudjuk-teljesen-kifejezni-amit-elgondoltunk (Letöltve 2017. október 2).

megjelenített borzalmak kapcsán a Grimm fivérekkel szokták együtt emlegetni.[5] Esterházynak Cocteau-t és Csáth Gézát juttatta az eszébe.[6]

A rendszerváltáskor, kevéssel a magyar kiadás után Esterházy szellemesen így fogalmazott a *Hitel*ben közzétett írásában: *„Ez a könyv, gondolom, a kóbor szekuritátések megtévesztésére jelent meg a Magvető ra-re sorozatában; nem hiszem, hogy volna élő ember, élő jovánovics, aki meg tudná mondani, mi alapján kerül valami e sorozatba, magyarán, hogy mi is ez a sorozat"*.[7] Az észrevétel pontosan érzékelteti a helyzet abszurditását. Az ekkor már fontos díjakat elnyert Kristóf Magyarországon szinte észrevétlen maradt. Esterházy is csak abból sejti, befutott szerzőről van szó, hogy külföldön járva többen is érdeklődtek felőle: *„az-az e könyve kint eléggé híres lett"*.[8] A helyzet az elmúlt negyed században is csak keveset változott. Marianne Meunier párizsi újságíró a *La Croix*-ban 2014-ben közölt cikkében joggal észrevételezi: *„Szülőhazájában eléggé tétova az elismertsége"*.[9]

Külön tanulmány tárgya lehetne, mivel magyarázható a jelenség. Miért nem tudott – legalábbis eddig – a magyar kultúra részévé válni Kristóf Ágota? Mennyiben okolható ezért a nyelv, hogy nem magyarul, hanem franciául írt? Ez ne volna *„megbocsátható"* egy magyar írónak? Vagy az általa megjelenített zárt, brutális, kegyetlen világ túlságosan taszító a magyar olvasó számára? De akkor miért olvassák a fent említett írókat? Esetleg a magyar kultúra belterjessége, befelé fordulása az ok, nem tudjuk, vagy csak töredékesen tudjuk, vesszük tudomásul, mi történik a világban? Vagy azért nem lehetett Kristóf a magyarországi irodalmi kánon kitüntetettje, mert határmezsgyén mozog, a nyelve miatt nem eléggé nemzeti, a témája viszont bántóan az? Egyenesen sértő?

Riccardo Benedettini a francia irodalomról szóló doktori disszertációján dolgozott a Pisai Egyetemen, amikor 1999 júniusában interjút készített Kristóf Ágotával. Az írónő a rá jellemző egyszerűséggel válaszolt a kérdésekre. Benedettini megkérdezte Kristóftól, van-e a műveinek valamilyen üzenete, aki erre egyszerűen azt mondta:

---

[5] Lásd ehhez: PETŐCZ András: *Agota Kristof, a svájci magyar frankofón regényíró*. IN UŐ.: *Idegennek lenni*. Napkút Kiadó, Budapest, 2013 (2006). 23–34.; BENEDETTINI, Riccardo: *A conversation with Ágota Kristóf*. Music and Literature, June 9, 2016 (1999). http://www.musicandliterature.org/features/2016/6/8/a-conversation-with-agota-kristof (Letöltve 2017. október 17.)

[6] ESZTERHÁZY Péter: *Agota Kristof. A Nagy Füzet*. Hitel 1990. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ESTERHAZY/esterhazy00171/esterhazy00205/esterhazy00205.html (Letöltve: 2017. október 3).

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] MEUNIER, Marianne: *Agota Kristof, l'absente qui est toujours a Kőszeg*. *La Croix,* 2014. augusztus 28. https://www.la-croix.com/Culture/Livres-Idees/Livres/Agota-Kristof-l-absente-qui-est-toujours-a-Koeszeg-2014-08-28-1197813 (Letöltve 2017. október 17.) Idézi CZETTER (2016): 65.

„Természetesen nincs. Nem akarok üzenetet küldeni. Nem (nevet), egyáltalán nem. Nem úgy írok. Az életemről akartam beszélni egy kicsit. Így kezdődött az egész. A Nagy Füzetben a gyerekkoromat akartam elmondani, azt, amit Jenő bátyámmal láttam. Tisztán életrajzi beszámoló".[10]

Töredékes életrajz: mozgás a térben

Kristóf Ágota 1935. október 30-án született Nyugat-Magyarországon, a Győr-Moson-Sopron megyei Csikvándon, és 75 éves korában, 2011. július 27-én halt meg Svájcban, Neuchâtelben. Apja, Kristóf Kálmán családja a Vas megyei Püspökmolnáriból-Rábahídvégről származott, apai nagyapja malomács volt.[11] Kristóf Kálmán tanító 1933 szeptemberében nősült Pápán, a szintén tanító képesítéssel rendelkező Turchányi Antóniát vette feleségül.[12] A Turchányi család a Felvidékről települt a dunántúli városba, ahol Ágota nagyapja telekkönyvvezető volt.[13] A házasságkötést követő évben, 1934-ben megszületett az első fiú, Jenő, egy évvel később, 1935 őszén Ágota, majd a harmadik gyermek, Attila, 1938-ban.

A család az 1930-as években az 500 lelkes faluban, Csikvándon élt egy szerény, víz és villanyvilágítás nélküli, kétszobás házban, az iskola mellett. Az apa, Kálmán a falu evangélikus kántortanítója, egytől hatodik osztályig egy teremben tanította a gyerekeket.[14] Ágota emlékei szerint a csikvándi évek alatt többször is meglátogatták az anyai nagyszülőket Pápán, egy olyan házban, ahol volt víz és világítás.[15]

Kristófék 1944-ben költöznek Kőszegre, mert Kristóf Kálmán tanítói állást kapott.[16] A belvárosban laknak egy kényelmes, hosszan elnyúló házban. Ágota ekkor kilenc éves, a Kőszegi Evangélikus Iskolában tanul – kitűnő eredménnyel. A háború viszontagságait, a német majd a szovjet megszállást átvészeli a család, de 1948-ban Kristóf Kálmánt bebörtönzik. Jenőt, a legidősebb testvért idézve így fogalmaz Kristóf Ágota életrajzírója: *„egy máig tisztázatlan, „mondvacsinált, szerencsétlen" dolog miatt folt esett a becsületén, pert indítottak ellene, elítélték".*[17]

A család szétesett, Jenő, majd egy évvel később Ágota is internátusba került. Jenő Kőszegen tanult, Ágota a szombathelyi Kanizsai Dorottya Leánygimnázium növendéke lett. Az édesanya különféle munkákat vállalt, hogy fenntartsa magát, és vele élő legkisebb fiát, Attilát. Juhász, el-

---

[10] BENEDETTINI 2016 (1999).

[11] CZETTER (2016): 7.

[12] Uo. 16.

[13] Uo. 2016. 7.

[14] KRISTOF Agota: *Az analfabéta. Önéletrajzi írások* PETŐCZ András fordítása. Palatinus Kiadó, Budapest, 2007 (2004). 5.

[15] Uo. 7.

[16] CZETTER (2016): 14.

[17] Uo. 16.

árusító, kertész is volt.[18] *„Anyánk elkövette azt a szamárságot, hogy nem vált el apánktól"* – állítja az idősebb fivér, Jenő.[19] Ezért nem tudott tanítónőként elhelyezkedni, és nem tudta a gyerekeket otthon tartani.

Ágota 1954-ben érettségizett, felvételt nyert a Debreceni Egyetem magyar–orosz szakára. Továbbtanulási terveiről azonban lemondott, mert beleszeretett tíz évvel idősebb történelemtanárába, Béri Lichtner Jánosba.[20] Megházasodtak, Ágota dolgozni ment, előbb a kőszegi szövőgyárban vállalt fizikai munkát, majd pultosnak állt a Kleininger cukrászdába. Az időközben a börtönből kiszabadult Kristóf Kálmán, a felesége és Jenő fiúk Zalaegerszegre költöztek, Ágota a férjével Kőszegen élt. 1956 augusztusában kislányuk született.

1956 novemberében Béri sürgetésére a zöldhatáron keresztül Ausztriába szöktek, magukkal vitték négyhónapos csecsemőjüket. Rövid bécsi tartózkodás után karácsonykor megérkeztek Svájcba. Előbb egy lausanne-i kaszárnyában töltöttek néhány hetet, majd a zürichi elosztó központból Neuchâtel-be kerültek. Ez a város volt több mint ötven éven át, 1957 és 2011 között Kristóf Ágota lakóhelye.

Az elvesztett és megtalált nyelv

Emlékei szerint Kristóf Ágota nagyon fiatalon, négyévesen már tudott olvasni. Az *Az analfabétá*ban tette közzé önéletrajzi írásait. A szöveg így kezdődik:

> *„Olvasok. Mint valami betegség, olyan ez az egész. Mindent elolvasok, ami a kezembe, a szemem elé kerül: újságokat, tankönyveket, hirdetéseket, utcán talált papírdarabokat, konyhai recepteket, gyerekkönyveket".*[21]

A házuk az iskola mellett volt, ahol apja egy osztályban tanította az összes növendéket. Ha Ágota rossz fát tett a tűzre, az anyja átküldte az

---

[18] Kristóf Jenőt idézi Czetter Ibolya. Uo.16.

[19] ARANY HORVÁTH Zsuzsa: *Látogatás a világhírű Kristóf Ágota írónő Zalaegerszegen élő testvérénél.* ZAOL 2014. 01. 10. https://www.zaol.hu/hetvege/csak-visszanezve-rosszabb-1595272/ (Letöltve: 2017. október 4.)

[20] Béri-Lichtner János 1925-ben született a Nógrád megyei Bujákon. Történelem szakon végzett a Pázmányon (később ELTE-n), aztán tanárként Kőszegen és Szombathelyen élt, itt ismerkedett meg Ágotával. Zsidó származású, a háború alatt a salgótarjáni gettóba zárták, majd munkaszolgálatos. Svájcban biológiából doktorált, Bázelban élt. Lásd: BÉRI-LICHTNER János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében, 1790–1918*. Argumentum, Budapest, 1995.; BÉRI János: *Csöbörből vödörbe – Munkaszolgálat és hadifogság*. Mozgó Világ 2010 (2) http://epa.oszk.hu/01300/01326/00112/MV_EPA01326_2010_02_04.htm (Letöltve 2017. október 30.)

[21] KISTOF 2007 (2004): 5.

iskolába *„büntetésért”*. Az apja ilyenkor leültette a hátsó padban egy könyvvel: *„Így történt, hogy egész kisgyerekként, észrevétlenül és teljesen véletlenül elkaptam az olvasás gyógyíthatatlan betegségét”*.[22] Rengeteget olvasott, különösen az orosz klasszikusokat, Dosztojevszkij volt a kedvence. De a könnyebb műfaj is vonzotta, például a krimi.[23]

Az olvasás után következett a mesélés, szeretett történeteket kitalálni. Ha anyai nagyanyja Pápáról meglátogatta Kristófékat, esténként ő mesélt a gyerekeknek. Ágota sokszor átvette a történetmondást, fáradhatatlanul, hosszadalmasan. Az írás késztetése csak később jött: *„Amikor, a szüleimtől és testvéreimtől elválasztva, egy ismeretlen város internátusába kerülök, ahol a különélés szomorúságában csupán egyetlen lehetőségem marad: írni”*.[24]

Szombathelyen, az internátusban kezdett verseket írni, a tanulószobán töltött unalmas órákban titkosírással naplót vezetett. A nagyszünetekben iskolai színdarabokat szervezett, különösen a tanárokat utánzó improvizációk arattak sikert a diáktársak között. Amikor a férjével és csecsemő kislányával nekivágtak a határnak, poggyászként csak gyerekholmit és szótárakat vittek magukkal. A versek, a napló hátra maradtak, de ennél is sokkal fájdalmasabb veszteség a magyar, amely az emigráció kezdetétől, 21 éves korától fogva elvesztett nyelv.

Kristóf számára a nyelvek két csoportba oszthatók. Az egyik az anyanyelv, a nyelv, amely az első éveiben az őt körülvevő világot jelentette, amelyet mindenki beszélt, aki a környezetében élt, ami nyilvánvaló és természetes. A kislánynak eszébe sem jutott, hogy más nyelv is létezik, másképpen is meg lehet szólalni.[25]

A másik, ahogyan ő nevezi, ellenséges nyelvvel való találkozásra Kőszegen került sor, amikor kisgyerekként szüleivel és testvéreivel a városba költözött, s kiderült, hogy az ott élők egy része a németet használja. Ez volt a szemében az első *„ellenséges”* nyelv, mert, amint később állítja, rossz emlékeket, a Habsburg uralmat idézte, és mert az 1944-ben Kőszegen felbukkanó megszálló, idegen katonák is németül beszéltek. Néhány hónappal később megjelent a második ellenséges nyelv, az orosz, ami a következő években vele is maradt. Az élmény mégsem volt sokkoló, hiszen senki sem vette komolyan. A tanárok nem tudtak oroszul, a diákoknak eszük ágában sem volt megtanulni: *„Részt vettünk tehát egy szellemi és nemzeti szabotázsban, egy természetes, önmagából adódó, nem szervezett passzív ellenállásban”*.[26]

---

[22] Uo. 7.

[23] BENEDETTINI 2016 (1999).

[24] KRISTOF 2007 (2004): 13.

[25] Lásd ehhez: FÖLDES Györgyi: *A nyelv mint ellenség. Agota Kristof szövegei*. Iskolakultúra 2016 (1) 105–112. http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/ documents/2016/01/06.pdf (Letöltve: 2017. október 1.).

[26] KRISTOF 2007 (2004): 29.

A valódi ellenség, a sokáig bevehetetlennek tűnő erődítmény a harmadik nyelv, a francia. Amikor Svájcba érkezett, egyetlen szót sem tudott franciául, valóságos *terra incognita* az új nyelv, amit meg kell hódítani. Hosszú időn át szinte alig értett valamit, öt évig egyáltalán nem tudott olvasni, és beszélni is csak nagyon keveset. 1957-től öt éven keresztül a Neuchâteltől 12 kilométerre lévő, 1793-ban alapított neves Fontainemelon-i óragyárban dolgozott, monoton, lélekölő munkát végzett. Honvágy és a családja hiánya gyötörte, és az emlékek, hogy részese lehetett egy különleges, nagyszerű eseménynek, a forradalomnak. A svájci környezetet kulturális és társadalmi sivatagként élte meg, a viszonylagos anyagi biztonság nem kárpótolta a vesztségekért. A napok egyhangúan teltek, minden reggel fél hatkor kellett kelni, buszra szállni, gyerekestül rohanni a gyárba, a kislány a bölcsődében maradt, majd délután ötkor vissza, bölcsőde, falusi üzlet, főzés. Mellőzöttnek, jelentéktelennek, bérmunkásnak érezte magát. Ráadásul a férje eközben újra egyetemre járt, biológiát tanult, de ennek az volt a feltétele, hogy a felesége dolgozzon. Az igazságtalanságként megélt helyzetre ráment a házasságuk, elváltak.[27]

Kevéssel később, 1963 áprilisában újra férjhez ment egy svájci férfihoz, Jean-Pierre Baillod fotóriporter–újságíróhoz.[28] Két gyermekük született. Bátyja, Jenő szűkszavúan számol be húga második házasságáról: *„A francia-svájci férfival sem volt szerencséje Ágotának, noha 16 évig éltek együtt. Ő és a családja meg az írást nem nézte jó szemmel, a feleség szerepéről eltérő fogalmaik voltak”*.[29] Másfél évig egyetemre járt, francia irodalomra, de pénz hiányában abba kellett hagynia a tanulmányait. Dolgozott, az óragyár után fogászati asszisztensként, emellett nevelte három gyermekét; Zsuzsit, az első házasságából származó lányát, Julien-t, a fiát és Carine-t, a kisebbik lányát. A bátyja szerint jó anya volt, bensőséges, szinte *„pajtásias”* viszonyban volt a gyerekekkel.[30] A nagyobbik lánya kulturális szervező lett, a fia zenész, a kisebbik lánya színésznő.

„Meg volt keseredve” – mondja róla a testvére kevéssel a halála után. Nyomasztotta a rutinszerű munka, a menekültlét, és a boldogtalan magánélet is. Néhány levélben, amelyeket az 1960-as években írt Dénes Tibornak, a szintén Svájcba emigrált magyar származású írónak, ő maga is levertségének ad hangot. Fél évvel a második házasságkötése után, 1963 októberében azt állítja, tevékenységéről nincs sok írnivalója. Kevéssel korábban abba kellett hagynia az egyetemet, ami érzékelhetően tovább rontott a hangulatán: *„Most csak olvasással töltöm az időt. 6-–8 órát naponta. Próbálok francia nyelven írni, most már kezd menni…”*.[31] Bő

[27] Lásd erről: PETŐCZ 2013 (2006): 41.
[28] CZETTER (2016): 41.
[29] ARANY HORVÁTH (2014).
[30] Uo.
[31] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Kristóf Ágota levele Dénes Tiborhoz, 1963. október 28.

egy évvel később egy másik levélben ugyancsak életuntságának ad hangot: *„Magamról nincs semmi írnivalóm. Általában semmit sem csinálok és rossz hangulatban vagyok”*.[32] A közvetlen környezetében az emigránsok között többen szenvedtek depressziótól, négy emigráns lett öngyilkos. *„Nem volt semmi reménység semmire”*.[33] A *„semmi”* költői túlzás, verseket írt magyarul, tanult franciául, és egyre többet írt:

> *„Több mint harminc éve beszélek, húsz éve írok is franciául, de még mindig nem ismerem. Nem beszélem hiba nélkül, és csak a szótár gyakori használatával tudok rajta helyesen írni. Ezért hívom a francia nyelvet is ellenséges nyelvnek”*.[34]

Az ellenséges nyelv nem volt természetes képesség és adottság, ahogyan a magyar volt gyermekkorában, meg kellett érte küzdeni. A beszédért, és különösen az írásért, minden egyes szóért, mondatért, igeragozásért és igeidőért. Ráadásul, állítja Kristóf, a francia elsajátítása nemcsak nehéz, de katasztrofális következményekkel járt, különösen egy író számára: folyamatosan gyilkolta az anyanyelvét, a magyart. Így lett a felnőtt Kristóf Ágota ismét analfabéta, olyan, mint négy éves koráig, hiszen soha nem tudott igazi francia íróvá válni, sosem tudott úgy írni, mint Balzac, Stendhal, vagy Gide. A kulturális számkivetettség legfájdalmasabb élménye a nyelvvesztés, ami nem tehető jóvá. A francia nem választás, inkább véletlen, a körülmények hatalma, sorscsapás, kényszer. Erről szól az emigráns sors reményvesztettségét megidéző *Tegnap* című regénye, és az önéletrajzi ihletésű *Az analfabéta*.[35]

Forma és tartalom

Mi lehet a siker titka egy megharcolt, küzdelmesen meghódított nyelven, amelyen évtizedek után is félig–meddig analfabétának érzi magát a szerző? Nem is akármilyen siker, hanem több milliós példányszám, amelyhez hasonlót egyetlen magyar író sem ért még el idegen nyelven megjelent műveivel!

Kristóf Ágota négyéves korától fogva író akart lenni. Már akkor, amikor az olvasástudásán álmélkodó szomszédok és rokonok hol mosolygó megértéssel, hol fejcsóválva nézték, amint falja a betűt. Gimnazista korában már egészen biztosan tudta, hogy író lesz. Amikor emigrált, elvesztette a nyelvét. Annak a valószínűsége, hogy egy másik, akkor még számára teljesen idegen nyelven egyszer majd úgy lesz képes írni, hogy azt mások elolvassák, nagyon

---

[32] PIM, Kristóf Ágota levele Dénes Tiborhoz, 1964. december 18.

[33] NAGY Gergely: *„Nem akartam megnevezni semmit”*. HVG 2006. szeptember 19. http://hvg.hu/kultura/20060915agotakristof (Letöltve: 2017. október 7.)

[34] KRISTOF 2007 (2004): 30.

[35] KRISTOF, Agota: *Tegnap* Takács M. József fordítása. Magvető, Budapest, 2000 (1995).

csekély volt.[36] Ezt ő maga is tudta, talán már akkor is, amikor mindezt megélte, az életére visszatekintve mindenképp: *„Svájcba érkezve, a reményem, hogy valaha is íróvá válhatok, körülbelül egyenlő volt a nullával”*.[37]

Az *Az analfabéta*ban külön fejezet szól arról, hogyan lesz valakiből író, pontosabban, Kristóf hogyan vált íróvá. Válasza, mint mindig, egyszerű, és nagyon világos, sallangmentes, minimalista stílusú:

> *„Természetesen mindenek előtt is írni kell. Azután pedig folytatni kell az írást. Akkor is, ha ez senkit sem érdekel. Akkor is, ha úgy érezzük, ez soha senkit nem fog érdekelni. Akkor is, ha a fiókokban halmozódnak a kéziratok, és ha újabbakat írva megfeledkezünk róluk”*.[38]

Eleinte magyarul publikált verseket a párizsi *Irodalmi Újság*ban és a *Magyar Műhely*ben, de csak kevesen olvasták. Később, évek múlva átváltott a franciára, a nyelvi készségéhez–képességéhez választott műfajt. Rövid színdarabokat és hangjátékokat írt, mert a párbeszédes forma könnyebb volt számára, mint prózában megszólalni. Így, kényszerűségből, a nyelvi korlátokból ihletet merítve született meg az első színdarab, a *John és Joe*. Kezdetben a neuchâtel-i Café du Marché nevű kocsmában játszották.[39] Később a világ számos színházában. Az első után több hangjáték, színdarab is következett. Bemutatták őket, éveken át dolgozott a rádiónak, csak jóval később tért át a regényírásra.

Kristóf azt nyilatkozta egy interjúban, néhány évvel a halála előtt, hogy mindenképpen írt volna. Akkor is, ha itthon marad, akkor nyilván magyarul, de ha például Angliába került volna, akkor angolul.[40] Egyszerűen azért, mert író akart lenni, író pedig úgy lehetett, ha folyamatosan és makacsul ír.

A franciáért folytatott küzdelemben letisztult a nyelve, a korábbi, még magyarul írt szövegekre jellemző szentimentális stílus eltűnt, a mondatok szikárabbakká váltak, csak azt fejezik ki, ami a fizikai világban ténylegesen van, érzékelhető, látható, tapintható. Elhatározás volt: *„most már nem írok szépeket, meg jelzőket, hanem csak azt, ami van, amit látni lehet, amit hallani lehet, amit leírni lehet”*.[41] Nem írt arról, hogy a hős mire gondolt, mit érzett, mit álmodott, vagy mi a véleménye, mert honnan is tudhatná mindezt az író? Csak azt írta le, ami nyilvánvaló, ez pedig a cselekedet. Azt tudjuk, hogy mit tett, de hogy miért tette, azt nem tudhatjuk. Akkor meg minek okoskodjunk?

---

[36] Lásd ehhez: NAGY (2006).
[37] KRISTOF 2007 (2004): 51.
[38] Uo.
[39] Uo. 52.
[40] PETŐCZ András: *Az út Csíkvándtól Kínába (Beszélgetés Agota Kristof Európa-díjas íróval)*. UŐ.: *Idegennek lenni*. Napkút Kiadó, Budapest, 2013 (2009). 35–48 (42–43).
[41] Uo. 43.

Kőszeg: külső és belső traumák

A sikerkönyv, a *Nagy Füzet* főszereplői ikrek, két kilenc éves kisfiú, akiket az anyjuk a Nagyvárosból a Kisvárosba menekít, az ott élő írástudatlan és alkoholizáló nagyanyára bíz. Háború van, a Nagyvárost folyamatosan bombázzák, az anya úgy véli, fiai nagyobb eséllyel élik túl a nehéz időt vidéken. Nem tudjuk, hol van a Nagyváros és a Kisváros, a szerző nem határozza meg, melyik országban és melyik háború idején játszódik a történet. A Boszorka-Nagyanya szukafattyaknak nevezi az unokáit, a fiúk az életben maradásért küzdve alkalmazkodnak a sivár, barbár környezethez. Az alkalmazkodás stációit, a túlélési technikákat rögzítik a *Nagy Füzet*ben, ahová csak, ahogyan ők mondják, jó dolgokat jegyeznek fel. Jó az, ami igaz, azt fel kell írni. Hasonulnak az őket körülvevő világhoz, megtanulnak szenvedni, büntetni, éhezni, fázni, ölni. Szépséges, angyalarcú, koravén pszichopaták – írja róluk Boros Ágota.[42]

Mindeközben eggyé válnak, ez a regény egyik izgalmas leleménye. Többes szám első személyben cselekszenek, kérdeznek, válaszolnak, léteznek. Átveszik a narrátori szerepet: *„a többes szám első személyű, de teljesen egytudatú két hős közös elbeszélését olvashatjuk”*.[43] Kialakítanak egy zárt világot, saját, szigorú értékrendet, amit az ő erkölcsük és logikájuk határoz meg. Ha kegyetlenek és ölnek, nem belső késztetésből, gonoszságból teszik, hanem mert alkalmazkodniuk kell a környezetükhöz, mert a zárt világ egy nagyobb egység része. A nagyobb egységben pedig zajlik a második világháború utolsó éve.

A gyermek Kristóf Ágota és egy évvel idősebb bátyja, Jenő a háború utolsó hónapjaiban, 1944–45-ben, majd közvetlenül a háború utáni években tettek szert azokra a tapasztalatokra, amelyek, legalábbis részben, felbukkannak a *Trilógiá*ban. Kristóf Jenő emlékei azonban korántsem olyan sötétek, mint a húgáé, némiképp meg is döbbent, amikor elolvasta a regényt. Úgy véli, sok mozzanat, epizód és szereplő valóságos, de jócskán előfordulnak fiktív elemek is. *„Visszamenőleg sokkal borzasztóbbnak néz ki a mi gyerekkorunk, mint ahogy akkor megéltük…”*.[44]

A nyelvi megformálás és a tartalom tökéletes összhangban vannak Kristóf Ágota szövegeiben, a színdarabokban és a regényekben, különösen a *Nagy Füzet*ben. A szigorú, lecsupaszított nyelven elbeszélt történet brutális, ahogyan a fent idézett Slavoj Žižek fogalmazott, Kristóf borzalma sokkal ijesztőbb, mint egy bűnügyi története. Nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy a *Trilógia* mely epizódjai fiktívek, és melyek való-

---

[42] BOROS Ágota: *Igaz hazugságok. Agota Kristof: Trilógia.* Olvass bele 2011. 11. 23. https://olvassbele.com/2011/11/23/igaz-hazugsagok-agota-kristof-trilogia/ (Letöltve 2017. október 15.)

[43] PETŐCZ 2013 (2006): 28.

[44] ARANY HORVÁTH (2014).

ságos, önéletrajzi emlékek. A szerző erre vonatkozóan nem ad útmutatást, inkább csak általánosságban utal arra, hogy a háború alatt Kőszegen megélt világ elevenedik meg a műben:

> *„Azt akartam megírni, hogy a Jenő bátyámmal, hogyan éltük át a háborút Kőszegen. … Nem teljesen önéletrajzi ez a könyv, de nagyon sok igazság van benne. A zsidók kitelepítése Kőszegen például. Azt én láttam. Volt egy zsidó tábor Kőszegen, láttuk őket elvonulni a ház előtt … Sok minden van benne Kőszegről. … én nem akartam történelmi könyvet írni, nem ez volt a célom, egyszerűen a gyermekkoromról akartam beszélni”.*[45]

A regényt olvasva nem világos, hogy hol és pontosan mikor játszódik a történet, mintha a gonoszság és szenvedés tértől és időtől független, folytonosan velünk élő állandó volna. A Nagyváros és a Kisváros nem kap nevet, ahogy a szereplők sem, mindez csak háttér információkból rekonstruálható – töredékesen. Annyit tudunk, hogy a színhely Kőszeg, az idő 1944–45. A regényben előbukkanó epizódok – német katonák, zsidóüldözés, deportálás, légiriadók, szovjet megszállás alapján kísérletet tehetünk a Kristóf által észlelt életvilág felelevenítésére. Az, hogy milyen volt ez a világ, valamelyest rekonstruálható a korabeli sajtóból, amelyet Kristóf Ágota, aki már négyévesen is felolvasott az újságból, Kőszegre költözve, a háború utolsó hónapjaiban, időnként biztosan a kezébe vett.[46] Legalábbis, szóbeszédből hallott mindarról, ami az újságban megjelent, vagy az utcán járva érzékelte az eseményeket. Tárgyilagos képet persze nem alkothatunk a korabeli közvéleményről, hiszen a háború alatt megjelenő helyi lap, a *Kőszegi Hírek* szélsőségesen német és nyilas barát, nyíltan antiszemita volt. Az ott, és más forrásokban szereplő információk alapján mégis töredékes elképzelésünk lehet arról, mit éltek át a háború végén Kőszegen az emberek, köztük Kristófék.

A Kristóf testvéreket biztosan érintette az iskolai év korai befejezése 1944-ben. A Sztójay kormány vallás- és közoktatási minisztere, Antal István rendelete szerint április elsejével befejeződött a tanítás.[47] A gyerekek ettől kezdve napjaik nagy részét a városban kószálva töltötték.

A hetente megjelenő *Kőszegi Hírek* felelős szerkesztője, Varga Sándor az 1944. április 9-i lapszámban Az átalakulás – kőszegi szemmel címmel terjedelmes írást közöl, amelyben üdvözli a fajvédő eszme újbóli felbuk-

---

[45] SZEKERES (2011).

[46] Az előzményekhez lásd: SÖPTEI Imre: *Határmenti hetilap* (*Kőszeg és Vidéke*, 1881 – 1939). Életünk (9) 75–85. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Eletunk_2006/?pg=972&layout=s (Letöltve 2017. október 30). A helyi zsidóság háború előtti helyzetéhez lásd: BUCHMÜLLER Péter: *A kőszegi zsidóság reprezentációja a Kőszeg és Vidéke című hetilapban 1909 és 1939 között*. Médiakutató 2017. 1–2. 97–107. http://www.mediakutato.hu/cikk/2017_01_tavasz_nyar/06_a_ koszegi_zsidosag_reprezentacioja.pdf (Letöltve 2017. október 20).

[47] Kőszegi Hírek, 1944. április 2.

kanását, az ország új vezetőinek határozott fellépését a zsidósággal szemben. A világos célkitűzést – a zsidótlanítást – a Sztójay kormány tagjai következetesen végrehajtják, ezért a magyarországi hétköznapi élet néhány hét leforgása alatt jelentős változáson esik át:

> *„A zsidó vezetőemberek kikapcsolása és a magyarországi zsidóság külső megjelölése hatalmas lépésekkel közelít a cél felé: a magyarság teljesen lerázza azt a jármot, amelyet a zsidó faj, a maga mohóságával, tülekedésével, szellemei, társadalmi, de leginkább gazdasági vonatkozásban jelentett”*.[48]

Magyarország végre új útra lép, a felszabadított sajtó szabadabb, magyarabb hangvétele tükrözi a marxista, kapitalista útvesztő helyett feltalált becsületesebb jobboldaliság útját. A lap folyamatosan tudósít a zsidók üldözéséről, és nemcsak az országos rendeletekről, hanem az előírások helyi alkalmazásáról is. Az április végi beszámoló szerint fokozott eréllyel zajlik a zsidók háttérbe szorítása, vagyonuk elkobzása, rádiókészülékeik begyűjtése.[49] Mindezt –véli a *Kőszegi Hírek* – helyesli a magyar társadalom, mert jogosan szerzi vissza a korábban elrabolt pénzt a tolvajoktól. *„Felszámolták a zsidó-kapitalista fellegvárakat és a velük egy húron pendülő nemzetközi szociáldemokráciát, valamint a titkos kommunistákat”*.[50] Közlik a lezárt kőszegi zsidó üzlettulajdonosok névsorát azzal a kommentárral, hogy Kőszeg kereskedelmi életéből is sikerült kikapcsolni a zsidó befolyást.[51]

Május elején már a gettó felállításáról tudósít a lap: 28 családot, 86 embert költöztetnek a gettóba, mely intézkedés enyhít a lakásínségen.[52] A Schey Fülöp utcában összegyűjtött zsidókra szigorú szabályok vonatkoznak: nem nézhetnek ki az ablakon, nem zsidó személynek semmit sem adhatnak át, az elhurcolás költségeit nekik maguknak kell megtéríteniük, csak a legszükségesebbeket, maximum ötven kilónyi holmit vihetnek magukkal. A gettósítást május 15-ig végre kell hajtani.

Ahogy ezt Kristóf Ágota maga is megemlíti néhány interjúban, a *Nagy Füzet*ben egyértelműen felidézi az üldözés mozzanatait, sőt, a regény egyik kulcsjelenete erre épül. Az embernyáj című fejezetben az ikerfiúk a zsidók vonulásának szemtanúi, amint annak is, hogy a parókián szolgálatot teljesítő fiatal lány úgy tesz, mintha kenyeret adna az egyik éhezőnek, de gúnyosan visszahúzza a korábban odanyújtott kenyérdarabot.[53] A következő fejezetben a fiúk nagyanyját vérben fagyva találják a földön. Almát adott a menetben vonulóknak, az őrök megverték. Az alma-kenyér epizód feltehetően valóban megtörtént, mert mindkét Kristóf testvér emlegeti, bár némiképp eltérően emlékeznek.

---

[48] Uo.
[49] Uo. 1944. április 16.
[50] Uo.
[51] Uo.
[52] Uo. 1944. május 7.
[53] KRISTÓF 2013 (1986): 99–100.

A zsidóüldözés mellett a háború számos egyéb eseménye is felbukkan a *Nagy Füzet*ben. A légiriadó külön fejezetet kap, a riadókról és bombatámadásokról folyamatosan tudósít a helyi lap is. Felhívják a lakosság figyelmét, hogy nem szabad a repülőgépekről ledobott tárgyakhoz hozzányúlni, és könnyen áldozattá válhat az, aki az utcán bámészkodik légitámadás idején. Egy éjszakai támadáskor állítólag az egész város az utcán volt és gyönyörködött a fényekben, ami nagyon veszélyes – figyelmeztetnek a szerkesztők.[54] Az egész újság háborús hírekről tudósít: lakásínségről, csökkentett élelmiszer fejadagokról, a bombatámadásokról, sok a városban felbukkanó idegenről, majd a budapesti ostromról, a vészjósló ellenségről, Sztálin *„elállatiasodott embercsordájáról”*.[55]

A hirdetésekből, felhívásokból is érzékelhető a háború. Sokan ruhaneműt, bútort cserélnének élelmiszerre, mások vagyonokat hajlandóak adni egy kiadó szobáért. Nincsenek többé luxuscikkek, nincs cipőkiutalás, takarékoskodni kell a villamos energiával, a vonatközlekedést korlátozzák. Állandó téma, hogy a várost elárasztják a menekültek, a hajléktalanná vált családok, akiknek szállást kell biztosítani. *„Otthont kell nyújtaniok magyar véreiknek, akiket az ellenséges terror hajléktalanná tett. Nem lakást: otthont: annak minden melegével és borzalmakat feledtető szeretetével”*.[56] A háborús propaganda, az ellenség folytonos megidézése, a lehetséges veszteség borzalmas következményeivel való fenyegetőzés tovább fokozta a sajtópánikot.

Székely László apátplébános, aki 1938. január 1-től teljesített szolgálatot Kőszegen, Székely-naplóként elhíresült krónikájában részletesen és szókimondóan beszámolt a helyi eseményekről.[57] A háború kitörésétől kezdve napi szinten jegyezte fel élményeit, így a szélsőjobb befolyás alatt álló helyi hetilaphoz képest kitűnő, alapos és jóval elfogulatlanabb forrás is a rendelkezésünkre áll az 1944–45-ös, sőt a háborút követő évek eseményeinek feltérképezéséhez.

A köztiszteletben álló Székely, aki 1944 tavaszán már közel öt éve él Kőszegen, elkeseredetten reagál a kőszegiek viselkedésére. Az 1944. május 13-i feljegyzése szerint egy katolikus ügyvéd, Katona Béla zsidó származású felesége katolizálni akart. Amint Székely megjegyzi, a liberális gondolkozású asszony a férjét eltántorította a hitétől, ezt nyilván a rovására lehet írni, de, emberéletről lévén szó, természetesen beleegyezett abba, hogy mielőbb megkezdje vallási oktatását.

> *„A városban az esetnek hamar híre ment. Katonáékat nem szerették, az asszony megtérésében nem hittek, azt híresztelték,*

---

[54] *Kőszegi Hírek* 1944. augusztus 27.

[55] Uo. 1944. december 10.

[56] *Kőszegi Hírek* 1944. április 23.

[57] A forrás bőséges és alapos jegyzetekkel a közelmúltban jelent meg. *Kőszegi krónika 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései*. Szombathely: Szülőföld Könyvkiadó, 2015.

hogy a fürdőkádban máris megkereszteltem a zsidó nőt. A polgármester /nem szép tőle/ jelentést tett a Belügyminisztériumba, megkérdézvén, mi az esetben a teendője. Szinte kiderült, hogy az egész város nyilas érzelmű, csak az igazán jó hívek tartottak ki mellettem".[58]

Súlyos kijelentés, de Székely későbbi feljegyzései némileg alátámasztják a sommás véleményt, emellett jól érzékelteti a korabeli hangulatot, a rettegést. A plébános elismeri, hogy borzasztóan félt, annyira rettegett, hogy enni sem tudott. Néhány nappal korábban, május 9-én baloldali magatartásuk miatt a nyilasok feljelentést tettek tizenegy kőszegi ellen, s ő is közöttük volt.[59]

1944 novemberében, a nyilas hatalomátvétel után további feljegyzések szerepelnek a kőszegi holokauszt eseményeiről. November végén a város szélén található sörgyárba körülbelül kétezer munkaszolgálatos zsidót hoztak, napokig egy levegőtlen tehervagonba bezárva tartották őket. Székely elbeszélése szerint a legyengült embereket a nyilasok rugdosták. A plébános nagyon nyíltan arról is említést tesz, hogy a bencés gimnázium tornatanára, egy bizonyos Szakmáry, fanatikus nyilas, aki a zsidók őrzésével megbízott diákokat arra buzdította, hogy lőjék le a foglyokat: *„Ha a zsidó szabotál, lelövöd; ha szájaskodik: lelövöd; ha nem dolgozik: lelövöd"* – idézi a hírt Székely. Ezután hozzáteszi, hogy az illető tanár az első napon azért lelkendezett, mert hat zsidó fogoly addigra már nem élt.[60] Decemberben egy kőszegi fiú azzal hencegett, hogy a 24 zsidót megölt: *„nem igaz, de jellemző, hogy ezzel dicsekedni lehet"*.[61]

A naplóban tetten érhető az a háborús hangulat, amit – amíg megjelent – a *Kőszegi Hírek* is érzékeltet, s ami a *Nagy Füzet* politikai-társadalmi környezetét jelenti. Székely légitámadásokról, lezuhant repülőgépről, égő holttestekről számol be. Augustus 9-én valódi pánik tört ki a városban, amikor az emberek meglátták az ún. Sztálin-gyertyákat. Zokogva, kiabálva menekültek a hegyekbe, azt hitték, porig rombolják a várost.[62] A következő hónapokban folyamatosan érkeztek a menekültek, a rengeteg idegen, az utcákon masírozó németek és nyilasok, az iszonyatos hangzavar, összetört utcakövek, sár és szemét óriási felfordulást, káoszt eredményezett. A városlakók hónapokon át így éltek.

1945 márciusában még nyomasztóbbá vált a helyzet, újabb menekülthullám érkezett, sokan indultak a nyugati határ felé. Mindenki attól félt, csatatérré válik Kőszeg, nem lehetett tudni, milyen sorsra jut a város. Március utolsó napjaiban felbukkantak a szovjet katonák, gépfegyverrel a kezükben rohantak végig az utcákon, közben bombatámadások tizedel-

[58] Uo. 247.
[59] Uo. 246.
[60] Uo. 268.
[61] Uo. 272.
[62] Uo. 257.

ték a lakosságot – igaz ugyan, hogy más településekhez képest Kőszegen jóval kisebb mértékben, kevésbé voltak súlyosak a veszteségek. Ezzel azonban még nem értek véget a megpróbáltatások. *„Amilyen könnyen úszta meg Kőszeg a bombázást, épp olyan nehezen a megszállást"* – jegyzi fel Székely.[63] Az orosz katonák fosztogattak, gyilkoltak, erőszakoskodtak a nőkkel. Minderről részletesen beszámol a napló.

A *Nagy Füzet* arról tanúskodik, hogy tíz éves Kristóf Ágota elég pontosan érzékelte, mi történik körülötte. A Riccardo Benedettininek adott interjújában ezt megerősíti, amikor azt állítja, a háború nagy hatást gyakorolt rá, és írt is erről. Tudatában volt annak, hogy a front közeledik Kőszeg felé, ami akkor is félelmetesnek tűnt, ha utóbb kiderült, hogy a pusztítás viszonylag enyhének mondható.[64] Szemtanúja volt a helybeli zsidók deportálásának, sőt, emlékei szerint osztrák származású dadusuk valóban kenyérdarabot nyújtott a menet felé, majd visszahúzta a karját. A *Nagy Füzet*ben az Újabb idegenek érkeznek és a következő, A tűz című fejezet a szovjet megszállásról szól. A regényben Nagyanya mondja el, mi várható: *„Átkutatják a házakat. Mindenhova bemennek, és mindent felforgatnak. És bármit elvihetnek"*.[65] A fogyatékos szomszéd lányt, Nyúlszájt holtan találják az ikrek, tucatnyi orosz katona erőszakolta meg.

A háború utáni évek hasonlóan traumatikusak a fiatal lány számára, ezt bizonyítja a *Nagy Füzet* vége, és a *Trilógia* két folytatása, a *Bizonyíték* és *A harmadik hazugság*. A kritikusok szerint a *Nagy Füzet* irodalmi értékét tekintve jóval meghaladja a folytatásokat, ahol a szerzőnek nem sikerült megteremteni a tartalom és forma közötti tökéletes és szigorú összhangot.[66] Kvalitásukban talán nem érik el az első kötetet, a rémségek tekintetében azonban jócskán meghaladják azt. Vérfertőzés, testvérgyilkosság, öngyilkosság, diktatúra –, hogy csak néhányat említsek.

A külső traumák baljós módon tükörképei a belsőknek, a külvilág leképezi a családi drámát. 1948 őszén a Kristóf családot tragédia sújtja. Ekkor kerül börtönbe a családfő, Kristóf Kálmán, s ekkor hullik szét a família. *Az analfabéta*ban az írónő szűkszavúan reflektál az eseményekre, mindössze annyit említ, hogy szétszakadt a gyermekkor aranyfonala, következnek a *„nemszeretem évek"*.[67] A Benedettininek adott interjúban azt mondta az apjáról, szigorú ember volt. *„Boldogok voltunk, amikor a*

---

[63] Uo. 295.

[64] BENEDETTINI 2016 (1999).

[65] KRISTÓF 2013 (1986): 133.

[66] Agota Kristof Trilógia című könyvéről beszélget ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán, NÉMETH Gábor, radnóti Sándor. Beszélő Online (3) 1. http://beszelo.c3.hu/cikkek/agota-kristof-trilogia-cimu-konyverol (Letöltve 2017. október 20). Lásd továbbá: SZEPESI Dóra: *Kristóf Ágota nem Agatha Christie. Az Y generáció beszélgetése Ágota Kristóf Trilógiájáról*. PRAE 2015. 05. 11. https://www.prae.hu/article/8334-kristof-agota-nem-agatha-christie/ (Letöltve: 2017. október 25).

[67] KRISTÓF 2007 (2004): 13.

fronton volt, az sokkal jobb volt" – mondta nevetve.[68] Kristóf Attila a nővérére emlékezve kicsit bőbeszédűbb:

> *„Nem sejtettük akkor, hogy ez a hely rabul ejt bennünket. Bár itt ért bennünket az a borzalom is, amely életünket meghatározta, de gyermekkorunk Atlantiszát mégsem nyelte el. Apánk 1948-ban börtönbe került (nem politikai fogolyként), ahol négy és fél évet töltött. A családunk elemeire hullott".*[69]

A korabeli sajtó szerint Kristóf Kálmánt gyermekmegrontás vádjával vette őrizetbe a rendőrség. *„A város nyugalmát nem mindennapi eset kavarta fel"* – írta a *Világ*.[70] A botrány 1948. október 23-án robbant ki a MÁV árvaházban, ahol 13 éves kislányok tettek panaszt a velük nyíltan bizalmaskodó és a szertárban erőszakoskodó tanár ellen. A nyomozás során kiderült, hogy az áldozatok egészen fiatal gyerekek, a legfiatalabb mindössze hét éves volt. Kristófot a lap szerint nem tartották rossz embernek a városban, három gyermekét gyakran sétáltatta kézen fogva. A *Nyugati Kis Újság* arról számolt be, hogy Kristóf számtalan esetről tett vallomást, a vizsgálóbírónak elmondta, már jóval korábban, házasságkötése előtt is megrontott gyerekeket.[71] A lap példátlan erkölcsi botránynak titulálta az esetet, Kristófot többször is lelkiismeretlen, gyermekrontó szatírnak nevezte. A *Vasmegye* szintén tudósított az erőszakoskodó tanárról.[72]

Azt, hogy az ügy kapcsán milyen szóbeszéd terjedt a kőszegiek körében, jól érzékelteti Székely plébános naplóbejegyzése. Október 20-án, azaz néhány nappal a sajtóhírek előtt arról írt, hogy egy evangélikus tanító szörnyűségeket követett el. Hetedikes növendékeket a szertárba csalogatott, ahol kloroformmal és hipnózissal elkábította őket. Mindezt bevallotta a rendőrségen. Székely úgy véli, az egyszerű emberek szerint az eltévelyedés az iskolák államosításával magyarázható, azonban ez nem igaz.[73]

Kizárt, hogy Kristóf Ágota ne értesült volna a történtekről. Tudta, de nem beszélt róla, legalábbis számos interjújában sehol sem tesz említést az apját ért vádakról. Kristóf Attila megjegyzése arra enged következtetni, hogy talán már akkor, 1948-ban, de később biztosan tisztába jöttek a bebörtönzés valódi okával. Egy másik, pszichoanalitikus elemzés tárgya kell, legyen, mindezt hogyan dolgozta fel Kristóf Ágota, ha feldolgozta valaha is, s hogy ő, Kristóf Ágota hogyan volt érintett a történetben. A

---

[68] BENEDETTINI 2016 (1999).

[69] KRISTÓF Attila: *A gyermekkor bilincsei*. Kristóf Attila Kristóf Ágotáról. Magyar Nemzet Magazin 2011. október 19. 36.

[70] Az esetről és az eljárásról levéltári források is fennmaradtak, bár egyes forrásokat az idők folyamán leselejteztek. A személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt ezeket a forrásokat jelen tanulmányban nem használom. Lásd: Világ 1948. október 26.

[71] Nyugati Kis Újság 1948. október 28.

[72] Vasmegye 1948. október 23.

[73] SZÉKELY (2015): 437.

Trilógia második kötete, *A bizonyíték* elején a főhős életében felbukkan Yasmine, a fiatal lányanya, amint éppen vízbe akarja fojtani a csecsemőjét. A gyerek apja egyben Yasmine apja, a kisfiú vérfertőző kapcsolatból született, fogyatékos. A Kisvárosban mindenki tud a dologról, a 18 éves Yasmine meg akar halni.[74]

***

Kristóf Ágota a világban Agota Kristof-ként ismert író volt, többszörösen bizonytalan az identitása. Akadt, aki Agatha Christie-vel keverte össze, de a nevét látva talán az sem feltétlenül egyértelmű, férfi-e, vagy nő. Mint tudjuk, nő, de nőként sikertelen kapcsolatai voltak, kétszer is elvált, az élete nagyobbik részét magányosan töltötte. Emigráns, azaz hontalan, annak érezte magát egész életében. Nyelvet váltott, ha franciául írt, mögötte ott volt a másik nyelv, a magyar, azonban az már nem volt az anyanyelve. 20. századi ember, talán az leginkább, amennyiben a 20. század a diktatúrák, kollektív traumák évszázada. Nem lett soha nyugati, azt vallotta, megbánta, hogy elhagyta Magyarországot. Így nem tartozhatott sehová sem. Esterházyval szólva távolról nézett bennünket, mert a problémái magyarok voltak, de ezekről franciául beszélt.

Talán Kőszegen érezte magát a leginkább otthon, oda vágyott vissza, házat akart venni utolsó éveire, végül csak a hamvai kerültek a temetőbe. De szeretett városa a borzalom városa is egyben, hogy lehet feldolgozni ezt a kettősséget? Hogy lehet ebben megnyugvást találni? Az életút egyetlen biztos pillére, hogy íróvá nevelte magát, szigorúan, kitartóan, lankadatlanul, elszánt türelemmel. Ez volt az identitása: író. Minden más, nyelv, haza, család, lakóhely ennek a függvénye.

[74] KRISTÓF 2013 (1988): 183–187.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Mészáros Andor

Karel Kramář

Abstract

Karel Kramář (1860–1937) was one of the most significant politicians of the turn of the 19th and 20th Century and in the first decade of the first Czechoslovak Republic. He was the founder of the Czech Realistic Party with Masaryk and a Czech representative of the Imperial Council in the dualistic Monarchy, one of the most influential politicians of the young Czech party in Vienna. Kramář as the supporter of the Czech Russofil Pan–Slav movement considered useful the Russian and Balkan alliance in the foreign policy of the Austro–Hungarian Monarchy and established the Neo–Slav Movement in 1908 for the harmonization of Slav political interests. During the First World War he participated in the Czechoslovak movement and was sentenced to death for treason, was released by amnesty. Kramář was elected the first prime minister of the republic after 1918, the founding of the first Czechoslovak Republic and also led the Czechoslovak delegation on the Versailles Peace Talks, but in the mid–twenties he gradually lost his political influence.

Keywords: Austro–Hungarian Monarchy; Czechoslovakia; Realistic Party; Young Czech Party; Russofil Pan–Slavism;

A 19. század utolsó évtizedének és a 20. század első harmadának meghatározó cseh politikai személyisége Karel Kramář élete végigöleli a századfordulós félévszázad szinte teljes cseh politikai fejlődését és személyében is megtestesíti a cseh nemzeti mozgalom alapvető irányait. Politikai pályája akkor kezdődött, amikor a közép–európai nemzeti mozgalmak közül a legdinamikusabbnak, legnagyobb ívűnek tartott cseh nemzeti ébredés, amely a 18. század végén az alapoktól indulva a 19. század végére a cseh tartományok ipari forradalmával és a nemzeti intézmények kiépülésével már sikeres polgárosodást ért el.[1] Kramář maga is a polgárosodás győztesének számító családban, a történelmi Csehország északi, a cseh–német nyelvhatáron fekvő vidékén, az Óriás–hegység, a Krkonoše, lábánál, a német lakosságú Reichenberg/Liberec városának közelében fekvő cseh kisvá-

[1] MÉSZÁROS Andor*: A cseh elem a magyar polgárosodásban*. Pons Strigoniensis – Studia XII. PPKE BTK – Szent István Társulat, Piliscsaba–Esztergom, 2011. 33–38.

rosban, Vysoké nad Jizerouban született. Családja a gyors felemelkedést jelentő, a korszakra már hagyományosnak mondható utat bejáró polgárosodó család volt. Apja, a cseh mozgalom lelkes híve, Petr Kramář vidéki kőművesből vált tehetős építési vállalkozóvá, aki vagyonának köszönhetően lehetőséget tudott biztosítani fiának a további felemelkedésre, prágai és külföldi egyetemi tanulmányokra és arra, hogy a helyi közéletből kitörve bekapcsolódhasson az országos politikába. A család számára a cseh politika, legalábbis annak helyi vonatkozásai nem voltak ismeretlenek, generációk óta részt vettek az Óriás–hegység vidékén húzódó nyelvhatár cseh–német vetélkedésében, a cseh pozíciószerzést segítő egyleti életben, így elkötelezetten pártolták fiuk tanulmányait.[2]

Kramář tizenhat évesen került el otthonról. Prágába költözött és már tanulmányai kezdetén bekapcsolódott a nemzeti mozgalomba. Középfokú és egyetemi tanulmányai is a megszülető modern cseh intézményekhez kötődtek. A kiépülőben lévő cseh tannyelvű iskolarendszer akkori egyik legfontosabb intézményében az erősödő prágai cseh polgárság frissen alapított városi középiskolájában, a kisoldali reálgimnáziumban kezdte meg tanulmányait, éppen a sikertelen cseh kiegyezési kísérlet évében, 1871-ben.[3] Életének színtere is rögvest a századvég cseh politika központja lett. A prágai várnegyedben, a Hradzsinban lakott. Iskolatársai pedig hozzá hasonlóan a nemzeti mozgalom híveinek családjaiból kerültek ki, sőt – mivel a tehetős galíciai lengyel és délszláv családok is íratták gyermekeiket ebbe az iskolába – már a középiskolában megismerkedhetett más szláv népek mozgalmaival is. Gimnáziumi barátai közül többekkel a politikában is szövetségesek maradtak.

Apja sikeres vállalkozásának köszönhetően biztos anyagi alapokkal rendelkezett. Szabadon dönthetett sorsáról, így a prágai Károly–Ferdinánd Egyetem jogi fakultására államjogi tanulmányok és a kutatómunka iránti érdeklődésből iratkozott be. Az egyetemi évei szintén éppen a cseh tannyelvű oktatás ügyével kapcsolatos küzdelmekkel estek egybe. 1882-ben osztották ugyanis fel az egyetemet német és cseh tannyelvű intézményre. A megszülető cseh egyetem, elsősorban a bécsi egyetemről hazatérő Tomáš Garrigue Masaryknak köszönhetően nem csak a cseh nyelvű tudományosság, de a modern cseh politika egyik kitüntetett központja is lett.[4] A jogi fakultás elvégzését követően Kramář egyetemi oktatói, kutatói pályára készült. Foglalkozást nem vállalt, tudását kísérelte meg tovább szélesíteni külföldi tanulmányutakon. Öt egye-

---

[2] LUSTIGOVÁ, Martina: *Karel Kramář. První československý premiér*. Vyšehrad, Praha, 2007. 11–12.

[3] VESELÁ, Jana: *Malostranské reálné gymnázium v letech 1865–1891*. Praha, 2008. (kézirat) https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/57184/?lang=en (letöltés ideje: 2017. október 16).

[4] HAVRÁNEK, Jan (szerk.): *Dějiny Univerzity Karlovy* III., 1802–1918. UK, Praha, 183–206.

temen folytatott további hosszabb–rövidebb tanulmányokat. Bécsben az osztrák államjogot tanulmányozta és levéltári kutatásokat végzett, a berlini egyetemen gazdasági előadásokat hallgatott, Párizsban, az École libre des science politiques-en és Strassburgban politológiát tanult. Végül, rövid londoni tanulmányok és angliai utazásai végeztével, 1884-ben vehette át doktorátusát Prágában.[5]

A négy nyelven, oroszul, németül, franciául és angolul kiválóan beszélő fiatal egyetemi oktató, egyetemi tanári pályája és kutatómunkája – a bécsi levéltárakban többek között a tereziánus korszak pénzügypolitikáját, a cseh udvari kancellária megszüntetését tanulmányozta – mellett, kortársaihoz hasonlóan, a cseh politikai életbe is be kívánt kapcsolódni. Az egyetemen ehhez professzoraiban kiváló mestereket talált. A politikai gazdaságtan professzorával, későbbi pénzügyminiszterrel, Josef Kaizlel és Masarykkal működött együtt. Biztos fellépésének köszönhetően hamarosan a cseh nemzeti mozgalom egyik legismertebb, legkedveltebb szónokává vált.

Politikai karrierjét nagyban segítette, hogy – apja révén – már ekkor tetemes magánvagyonnal rendelkezett, több üzem és részvénytársaság tulajdonosa volt, így megélhetése teljesen független lehetett tudományos, vagy politikai pályafutásától.[6]

A nyolcvanas évek végén tehát már a cseh politikai élet meghatározó személyiségei között találjuk. Kaizlhez és Masarykhoz csatlakozva az új, a cseh tartományok helyzetének a történeti jogon alapuló rendezését elutasító, realistának nevezett politikai irányzat kialakításában segédkezett. Élesen elutasította azt, hogy Kaizl 1889-ben az ócsehek jelöltjeként szerezzen mandátumot. Úgy gondolta, hogy az 1871-es cseh kiegyezési kísérlet során az ócsehek által kialakított államjogi rendezés, a fundamentális cikkelyek elfogadtatásának kikényszerítése immár nem lehetséges és nem is kívánatos cél. 1890–91-től, felelevenítve František Palacký 1848-as tervezetét, az etnikai alapú föderációt célzó ausztroszlávizmus gondolatát, úgy vélte, hogy szakítva az ócsehek mereven a történeti államiságra épülő államjogi politikájával, a Monarchia föderalisztikus átszervezésére kell törekedni, a történelmi, a nemzetiségi és a gazdasági szempontok figyelembevételével.[7]

Nagy szerepe volt abban, hogy a Realista Párt, hivatalos nevén a Cseh Realista Néppárt (České strany lidové – realistické) az ifjú cseh mozgalom része lett. Úgy vélte, hogy az ifjúcsehek radikális politikája, szervezettsége nagy segítséget jelent pártjuk csehországi és morvaországi megjelenésében. 1889 januárjában pedig átvette Jan Herben radikális lapját, a Část. Vezette a lap szerkesztőségét és Antonín Rezekkel közösen írta fontosabb cikkeit.[8]

---

[5] LUSTIGOVÁ (2007): 13–22.
[6] Uo. 38–40.
[7] KRAMÁŘ, Karel: *Paměti. Pražská akciová tiskárna*, Praha, é.n., 79–109.
[8] Uo. 110–211.

Az Ifjúcseh Párthoz hivatalosan 1890-ben a punktáció ellenes fellépés csúcspontján csatlakoztatták mozgalmukat Masarykkal. Az 1891-es választásokon már az ifjúcsehek jelöltjeként került be Kramář a Birodalmi Tanácsba, a városok és községek kúriájában az észak–cseh választókörzetet, Jičint és környékét képviselve. A világháború időszakáig képviselő maradt, mandátumát 1897-ben és 1901-ben is megőrizte. Hamarosan a Birodalmi Tanács egyik legaktívabb politikusa lett. 1901-től már Tábor városa körzetének képviseletében. 1894-től egészen 1913-ig a cseh tartománygyűlés képviselője is volt.

Kramář meghatározó szerepét növelte, hogy Masaryk 1893-tól nem vett részt a Birodalmi Tanácsban, elhagyta Bécset. Így, Kaizlel közösen, Kramář a cseh politika irányító szerepet játszó bécsi képviselőjévé válhatott. Az Ifjúcseh Párt mérsékelt, realista szárnyát szervezte. 1894-ben az egész párt politikájának irányítását megszerezte, amikor az ifjúcsehek a konstruktív ellenzéki pozíciót képviselő mérsékelt szárnya, ún. nymburki határozat elfogadását követően, melynek Kramář egyik fő megalkotója volt, átvette a párt irányítását a radikális ellenzéki vonaltól.[9]

Masaryk lemondása a bécsi birodalmi tanácsi mandátumáról Kramář személyes politikai fejlődésében is jelentős fordulópont volt. Masaryk elsődleges indoka szerint több időt szeretett volna Prágában, a családjánál és tudományos munkával az egyetemen tölteni. Kettejük viszonyát Masaryk távozása alapjaiban változtatta meg. Kramář a kilencvenes évek elejéig mestereként tekintett Masarykra, kapcsolatuk intenzitásának csökkenésével és Kramář bécsi politikai sikereivel, saját nézeteinek markáns fejlődésével – például a szociális és munkáskérdés, nem utolsó sorban pedig a szláv ügy határozott képviseletével – azonban ez a viszony inkább a rivalizálásnak adta át helyét, ami egészen életük végéig fennmaradt. A kilencvenes évek végére politikai nézeteik sok kérdésben hangsúlyosan szembekerültek egymással, Kramář megfogalmazása szerint leveleik már csupán a *„meteorológiai”* kérdésekre korlátozódtak. Masaryk Ausztria hívét látta Kramářban, Kramář pedig a napi politikától eltávolodó, a realitásokat nem ismerő, politikai ideákat építő tudóst látta Masarykban.[10]

Az 1895-ös választásokat követően Kramář már végképp ki tudott törni a gazdaságpolitikus szerepéből és a cseh nemzeti politika egyedüli szószólójává vált a Birodalmi Tanácsban. Szónoki képességeivel meggyőzően tudta tolmácsolni a cseh nemzet álláspontját. Az ifjúcsehek szakítva addigi radikalizmusukkal, Kramář vezetésével az apró lépések politikáját követték, a cseh államjogi rendezést már nem azonnali, hanem fokozatosan, hosszútávú célként látták elérendőnek. Kramářt 1897-ben az ifjúcseh párt elnökévé választották.

---

[9] LUSTIGOVÁ (2007): 63–64.
[10] Uo. 71.

1896-tól Kramář a delegációknak is állandó tagja, így a dualizmus rendszerének meghatározó ciszlajtán politikusa lett. A kilencvenes évek vége felé, a Badeni–kormány időszakában, irányításával a párt a kormányt, elsősorban Badeni választójogi reformját támogatta. 1897-ben a Badeni–féle nyelvi rendezés alapelveiben is sikerült megállapodni. A Badeni–kormány azonban az ausztriai konzervatív német politika miatt belebukott a nyelvkérdésbe. Kramář a Gautsch kormányt, annak szerényebb engedményeket tartalmazó nyelvi rendezési tervezetét is támogatta, azonban végül ez is sikertelennek bizonyult.

Kaizl közeli szövetségeseként, sokáig némileg az ő árnyékában politizált Bécsben. Véleményük csak néhányszor különbözött, Kramář többször élesen bírálta a birodalom külpolitikáját, javasolta balkáni szövetségesek keresését és bírálta a közeledést Németországhoz, Kaizl azonban, a Thun–Hohenwart –kormány miniszterként, lojális maradt.

Kaizl 1901-es halálát követően Kramář lett a párt egyetlen vezetője. Így, amikor Koerber kormánya a realista politika felé közeledve tárgyalásokat kezdeményezett a csehekkel, Kramář vált a párbeszéd legfontosabb irányítójává. 1902-ben fogalmazta meg álláspontját a cseh államjogi kérdésekben. Nem utasította el teljesen a cseh tartományok közigazgatási átalakítására tett javaslatokat, azt azonban nem támogatta, hogy a német területek közvetlen kormányirányítás alá kerüljenek, kikerülve a cseh tartományi hivatalok ellenőrzése alól.

1906 után az ifjúcsehek kormánytámogató politikájának újabb korszaka kezdődött az ún. pozitív politika. Kramář kiállt a választójogi reformok mellett, de a cseh képviselők kormányzati szerepvállalását elutasította. A cseh politikai centrum azonban a századfordulón nagyon elaprózódott, a választójog 1897-es és 1907-es kiszélesítésével az ifjúcsehek fokozatosan vesztettek pozícióikból. Az ifjúcsehek és az agrárpártiak a Max Beck kormányát támogató kormánypárti politikát folytatva létrehozták saját képviselői csoportjukat, a Nemzeti Klubbot. 1908, Bosznia annexiója után viszont már egyre több kritika érte a kormány melletti kiállásukat, több képviselőjüket elvesztették, úgy tűnt, hogy Kramář fokozatosan elveszti fontos pozícióit a cseh politikai életben.[11]

Karel Kramář politikájának meghatározó eleme volt ruszofil szlávizmusára épülő külpolitikai elképzelése. A századfordulót követő évtizedben úgy tűnt, ez hozza el számára a kiteljesedést. Oroszbarát nézetei 1890-ből eredtek, amikor – a politikába belépve – első hosszabb oroszországi utazását tette, Varsóból indulva eljutott ekkor Szentpétervárra, Moszkvába, Kijevbe és Odesszába is. Találkozott a korszak meghatározó tudományos személyiségeivel és igen mély benyomásokat szerzett Oroszországról. Jaszna Poljanában Tolsztojjal is találkozhatott.[12] Utazá-

[11] Uo. 139–147.

[12] Visszaemlékezései szerint Kramářt nagyon meglepte, hogy Tolsztoj nem a cseh politikai viszonyok felől érdeklődött, hanem a huszitizmusról, Husz Jánosról, Petr

sa magánéletére is döntő hatással volt, ekkor ismerte meg feleségét, Nagyezsda Nyikolajevnát[13]

Bár a cseh politikában nagy hagyományai voltak a ruszofilizmusnak,[14] Kramář oroszbarát politikai nézetei ekkor még nem találtak kedvező fogadtatásra. Bár tervezte, de 1890-91-es útjáról beszámolót sem írt, csak a Čas hasábjain jelentetett meg egy, a lengyel területeket bemutató írást.[15]

A szláv gondolat azonban ekkortól következetesen megjelent realista párti politizálásában, de még csupán a cseh politikai törekvések számára keresett szövetségeseket. Úgy vélte, hogy a szláv politikai célokat – a németekhez hasonlóan – egyeztetni kell, hogy széles körben, legalább az ausztriai szlávok körében, támogatókra leljenek.[16] A ruszofil nézetei pedig inkább a kulturális közeledés fontosságának hangoztatásában jelentek meg. Többször kijelentette, hogy a kötelező némettudás mellett a cseh egyetemi hallgatóknak egy szláv nyelvet is el kell sajátítaniuk, a cseh értelmiségieknek pedig kötelességük Dosztojevszkijt eredetiben olvasni.[17] A kilencvenes évek közepétől kiállt a szláv nyelvek monarchiabeli képviselete mellett, követelve, hogy a monarchia minden konzulátusán legalább egy alkalmazott beszéljen szláv nyelvet is.[18]

A szláv népek gazdasági együttműködésére is nagy hangsúlyt fektetett, a Monarchia és Oroszország közötti 1894-es kereskedelmi szerződést a Birodalmi Tanácsban a további közeledést szorgalmazó beszéddel üdvözölte.[19]

Keletre mutató koncepciójában valójában a Monarchia külpolitikáját igyekezett összehangolni a cseh gazdasági terjeszkedési tervekkel Orosz-

---

Chelčickýről és az általa alapított cseh testvérek felekezetéről kérdezte.

[13] Oroszország ázsiai területeire is tervezett utazásáról azonban le kellett mondania, mivel a hatóságoktól erre nem kapott engedélyt. Hosszabb időre Moszkvában kellett maradnia, ami meghatározó lett életében. A moszkvai szalonokban megismerkedett a gazdag cukorgyáros Alekszej Abrikoszov társaságával és feleségével, Nagyezsda Nyikolajevnával. A találkozás végzetesnek bizonyult, hosszas levelezést követően Nagyezsda Nyikolajevna 1893-ban már nem tért vissza európai utazásából, Kramářnál maradt. Hosszas, botrányoktól sem mentes válási procedúrát követően 1900 őszén házasodtak össze, a Krímben, tanúik pedig a prágai szláv kölcsönösség fontos képviselői, Svatopluk Machar és a szlovén Matija Murko voltak. A Krímben épített villájukban töltötték ettől kezdve a nyári időszakokat, 1917-et követően pedig Nagyezsda Nyikolajevna a csehszlovákiai orosz emigráció egyik legfontosabb támogatója lett.(LUSTIGOVÁ (2007): 86–100.)

[14] HALÁSZ Iván: *Karel Kramář és a ruszofilizmus a cseh polgári politikában*. Limes 2005/2, 87–89.; LUSTIGOVÁ, Martina: *Karel Kramář a jehos slovanská politika*. IN: HRÁDEK, Dominik: *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze, realita*. Libri – Stred, Pardubice, 2004. 145–155.

[15] LUSTIGOVÁ (2007): 29–37.

[16] Uo. 41.

[17] LUSTIGOVÁ (2004): 145–155.,

[18] LUSTIGOVÁ (2007): 59.

[19] Uo. 102.

ország, illetve a Balkán irányába.[20] Kramář a Monarchiát fenyegető legnagyobb veszélynek a pángermanizmust látta, a németek balkáni és közel–keleti terjeszkedési terveit.[21] Kiállt a Monarchia önálló külpolitikája mellett, távolodást szorgalmazott a hármas szövetségtől és közeledést javasolt Oroszországhoz.

A Monarchia nagyhatalmi pozícióját, véleménye szerint, a balkáni pozíciók erősítése és az idővel föderalizált, szláv többségű Ausztria szilárdítaná meg, amelyben kulcsszerepet kapna Csehország. 1906-os Jegyzetek a cseh politikáról (Poznámky o české politice) című írásában, ami a hozzá kötődő neoszláv gondolat első összefoglalása volt, fejtette ki e nézeteit, hozzátéve, hogy így az általa meghirdetett, Béccsel lojális, pozitív politika, a többi szláv nép szemében nem tűnne elvtelen ausztrofíliának, hanem az ausztroszlávizmus programjának új formában történő felújításának.

A neoszláv gondolat, Oroszország, a Monarchia szláv népei és a balkáni szlávok összefogásának terve eredetileg az orosz duma néhány liberális politikusától és Szvatkovszkij orosz újságírótól származott, Csehországban pedig elsőként a Máj irodalmi lap szerkesztősége karolta fel, amely 1906-ban javaslatokat várt olvasóitól a szláv együttműködés új formáira. A beérkezett javaslatok alapján kezdeményezték egy újabb Szláv Kongresszus összehívását Prágába, 1908-ra, az első kongresszus 60. évfordulójára.[22]

A szláv képviselők a Birodalmi Tanácsban is tárgyalták a szláv összefogás kérdéseit és ekkor kapcsolódott az előkészítésbe Karel Kramář, aki rövidesen a neoszláv gondolat legfőbb képviselője lett a Monarchiában. Úgy vélte, hogy a szláv összefogás hatással lehet a Monarchia külpolitikájára és elérheti az Oroszországhoz közeledést, terveiről személyes ismerősét Aarenthal külügyminisztert is tájékoztatta és mind az osztrák, mind az orosz kormány jóindulatúan viszonyult elképzeléseihez.[23]

A neoszláv mozgalomba a csehek mellett elsősorban a szlovén liberálisok kapcsolódtak be. Kramář mellett a neoszláv gondolat második számú ausztriai képviselője, Ljubljana polgármestere Ivan Hribar volt, aki közös szláv irodalmi lap indítását is javasolta. Véleménye szerint szorosabb, politikai, gazdasági és kulturális együttműködés csak a ciszlajtániai szlávok között lett volna elképzelhető, a magyarországi és külföldi szlávokkal csupán gazdasági és kulturális együttműködés jöhetett volna létre. Az össz–szláv szolidaritás első lépését ő is a cseh központú gazdasági együttműködésben látta, a Živnobanka és a Slavie biztosítótársaság meglévő kirendeltségeire alapozva, amelyek igazgatói rendszeresen találkoznának és a szlávokat segítő gazdasági terveket dolgoznának ki, erősíte-

[20] NEČAS, Ctibor: *Balkán a česká politika*. Universita J. E. Purkyně, Brno, 1979. 28.
[21] HALÁSZ (2005): 91.
[22] NEČAS (1979): 28–32.
[23] HALÁSZ (2005): 93.

nék a szláv népek közötti üzleti kapcsolatokat és szláv tulajdonú üzemeket alapítanának. Úgy látta, hogy ezzel, a Lajtán inneni szlávokra épülve nagyhatalmi státuszú cseh pénzügyi élet jöhetne létre.[24]

A neoszláv törekvések sikerének alapvető feltétele az orosz–lengyel viszony javulása volt. Kezdetben ez ügyben is kedvező jelek mutatkoztak, a neoszlavizmus nagy hatással volt a galíciai – és az orosz lengyelországi – lengyel arisztokrácia tagjaira, akik közül legfontosabb híve a cseh gazdasági beruházások fontos támogatója, Lubomirski herceg volt,[25] és a Roman Dmowski vezette lengyel nemzeti demokraták, illetve az orosz liberálisok között is megindult bizonyos közeledés.[26]

A neoszláv gondolat jegyében tartották meg 1908. július 12. és 18. között a prágai Szláv Kongresszust, amelyen cseh, orosz, lengyel, és horvát, szlovén, szerb és bolgár delegátusokkal közös délszláv küldöttség vett részt. A kongresszuson elnöklő Kramář beszédében az együttműködés legfontosabb feltételeként a szláv népek közötti, elsősorban persze a lengyel–orosz, megbékélést hangsúlyozta. A neoszlavizmus politikai programját pedig a pozitív politika alapján az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország közeledésében, a közös balkáni politikában látta. A kongresszuson elfogadott gyakorlati feladatok között egy szláv kiállítás megrendezése és egy szláv pénzintézet felállítása szerepelt.[27]

Bosznia–Hercegovina annexiója, nem egészen három hónappal a prágai kongresszus után, azonban komoly törést okozott a neoszláv gondolat hívei között. Az annexiót a cseh polgári politikusok jelentős része, elsősorban gazdasági okokból, pártolta. Kramář Budapesten, a delegáció ülésén, maga mellé állítva a többi szláv tagot is, nem ítélte el az annexiót, sőt kedvezőnek tartotta a Monarchia terjeszkedését a neoszláv elképzelések számára, csupán a tartományok szláv lakosainak kért egyenjogúságot. Véleménye azonban nagy felháborodást váltott ki Oroszországban és Szerbiában, sőt a cseh belpolitikában is. Kramářt a szláv ügy árulójának tartották és lassan elvesztette vezető pozícióját a fokozatosan elhaló neoszláv mozgalomban. A neoszláv végrehajtó bizottság 1909-es, szentpétervári tanácskozásán még sikerült valamelyest kimagyarázni álláspontját és maga mellé állítani a többséget, a szófiai Szláv Kongresszust előkészítő 1910. februári szentpétervári tanácskozáson viszont már az orosz–lengyel ellentétek ismét előtérbe kerültek.[28]

A neoszláv törekvések bukása végül a szófiai Szláv Kongresszuson vált látványossá. A kongresszust 1910. július 7-én kezdődött, de sem az ukránok, sem a lengyel, sőt a bolgár kormány sem képviseltette magát rajta.

---

[24] NEČAS (1979): 28–47.

[25] MICHEL, Bernard*: Banques et banquiers en Autriche au début de 20e siècle.* Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1976. 294.

[26] HALÁSZ (2005): 93.

[27] NEČAS (1979) 32–45.

[28] HALÁSZ (2005): 94.

A kongresszus csak gazdasági és kulturális kérdésekkel kívánt foglalkozni, a szerb küldöttek azonban folyamatosan támadták Kramářt a boszniai annexió elfogadása miatt, és Ausztria–ellenes fórummá próbálták változtatni a kongresszust. Világossá vált tehát, hogy a neoszláv mozgalom a szlávok közötti problémákat nem képes elsimítani és 1910-et követően gyakorlatilag megszűnt.[29]

Az első világháború kitöréséig Kramář a föderalizált monarchia híveként egy átszervezett birodalmon belül kívánta elérni a szláv népek szorosabb együttműködését. 1914 júniusában, röviddel a háború kitörése előtt kidolgozta az általa Szláv Szövetség nevezett dokumentumot. Ez már nem számolt a Monarchia létével, hanem egy nagyobb szláv föderáció részeként tekintett a cseh tartományokra, aminek Oroszország, Bulgária, a lengyel területek, Szerbia és Montenegró is része lett volna, az Orosz Birodalmat körbeölelő önálló szláv cárságok formájában, melyek közül a lengyel és a cseh perszonálunióban állt volna Oroszországgal és csupán a balkáni államoknak lett volna önálló uralkodójuk. Az egységes gazdasági és vámterületet alkotó alkotmányos monarchiát a cár által kinevezett Birodalmi Tanács és a közvetetten választott Birodalmi Duma irányította volna, melyekben az orosz képviselők lettek volna túlsúlyban.[30] A birodalom közös külpolitikával és közös, orosz vezényleti nyelvű hadsereggel rendelkezett volna. A dokumentumot, a pétervári hírügynökség bécsi fiókja segítségével eljuttatta Szentpétervárra is, a cári kormányzatnak. Kérdés, hogy e dokumentumot, mely teljes mértékben szakított Kramář addigi politikai elképzeléseivel és csupán a háborút követően vált ismertté, milyen mértékben lehet komolyan venni, felhívásként értelmezni, hogy az orosz kormányzat politikailag avatkozzon be a Monarchia szlávok lakta területeinek ügyeibe, hiszen Kramář már nem bízott a Monarchia hosszú távú jövőjében, de nem hitt az önálló cseh államiság lehetőségében sem.

A háború kitörését követően Kramář, akit a cseh közvélemény Monarchia párti beszédeiről és a pozitív politika emblematikus politikusának ismert és a Szláv Szövetség terve sem jutott el a nyilvánossághoz, valóban nagy politikai fordulatot hajtott végre. Mindenkit meglepett a Národní listy című lapban 1914. augusztus 4-én publikált cikke, melyben a német kancellár kijelentéséhez csatlakozva leszögezte, hogy a háború, a germánok és szlávok nagy összecsapása, meg fogja változtatni Európa térképét. Ezután aktívan részt vett a hazai politikai szervezkedésben. Nem távozott külföldre, pedig tapasztalatának, viszonylag jelentős hírnevének és kapcsolatainak köszönhetően a háború alatti cseh politikai emigráció vezetőjévé is válhatott volna.

---

[29] NEČAS (1979): 47–69.

[30] A Cseh Cárság perszonáluniójáta valószínűleg azért javasolta, mert úgy gondolta, egyébként Habsburg uralkodóval kellene számolni. Az orosz túlsúlyt pedig jól mutatja, hogy 25 orosz és 4 cseh képviselővel számolt a Birodalmi Tanácsban. Ennél több, 5, csak a lengyeleknek lett volna. (LUSTIGOVÁ (2007): 116–118.)

Politikája ekkor is Oroszország felé fordult, meg volt győződve róla, hogy orosz segítséggel sikerül rendezni a cseh kérdést és az orosz hadsereg hamarosan eléri a cseh területeket. E nézetei ismét szembekerültek Masaryk nyugati orientációjával. Ennek ellenére a cseh politikusok 1915 első hónapjaiban létrejött titkos társasága, az ún. Maffia vezetésében vele és másokkal (például Alois Rašinnal és Přemysl Šmáhallal) együtt részt vevő Eduard Beneš, későbbi kibékíthetetlen ellenfele, megpróbálta rávenni, hogy Pétervárott képviselje a cseh ügyet. Kramář viszont úgy vélte, szükséges megőrizni az kormányhű cseh politika folytonosságát és továbbra is a Monarchiában maradt. 1915 májusában azonban letartóztatták, részvétele miatt a Maffiában és az 1915. december 6-ától 1916. július 3-áig tartó perben, melyben védőügyvédje Eduard Koerner volt, Alois Rašínnal, Vincenc Červinkával, Josef Zamazallal közösen kémkedésért és hazaárulásért halálos ítéletet mondtak ki rá.

Kramář elítélése és bebörtönzése újabb fordulópontot jelentett életében, hiszen az addigi vezető politikusnak távoznia kellett a cseh politikai életből. A külföldi mozgalom vezetése is végérvényesen T. G. Masaryk köréhez került. Az elítéléséhez vezető bizonyítékok között korábbi politizálásának, akkoriban még bűncselekménynek nem számító epizódjai, például a szláv kongresszusok szervezése is szerepelt, egész politikai életműve megsemmisülni látszott. Így, bár a bel– és külpolitikai helyzet változásával büntetését 1917 januárjában húsz év börtönre enyhítették, 1917. május 30-án az ítélet jogerőre emelkedésével 1916. november 20-ai birodalmi tanácsi mandátumát is elvesztette. A börtönben megírta az Ausztriát bíráló *A többség letartóztatott vezérének magányos gondolatai* című munkáját.

1917 júliusában, társaival, a IV. Károly trónra lépésekor bevezetett, több mint 700 elítéltet érintő, a cseh politikával történő megegyezést könnyíteni szánt amnesztia során, elengedték büntetését. E fordulat Kramář politikai szerepe csúcsának kezdetét jelentette. Hamarosan ismét a cseh mozgalom elsőszámú vezetője lett, úgy tűnt, meghatározó szerepet fog játszani a világháború további időszakának folyamataiban. Az ellene folyó eljárás idején a hazáért az életét is kockáztató hős hírnevét szerezte meg. Szabadulását követően, 1917. október 15-ei Prágába érkezésekor hatalmas tömeg fogadta, ismét az ifjú cseh párt élére került, bekapcsolódott a politika irányairól folytatott vitákba. A cseh politika egységére szólított fel az önálló államiság megteremtése érdekében. Tárgyalásokat folytatott a nemzeti szociálisok vezetőjével egy egységes nem szocialista irányultságú munkáspárt létrehozásáról. A politikai spektrum koncentrációja érdekében folytatott tárgyalásai végül 1918 februárjában néhány kisebb párt egyesüléséhez vezettek így az ifjú cseh párt addigi hivatalos nevét, Cseh Államjogi Haladó Párt (Českou stranou státoprávně pokrokovou) Cseh Államjogi Demokráciára (Česká státoprávní demokracie) változtatta 1918 márciusától és az ócsehek csatlakozásával 1918.

július 13-án létrejött Kramář vezetésével a hatalomátvételt előkészítő Nemzeti Bizottság.

Kramář a nemzet mártírjaként került 1918 júliusában a Nemzeti Bizottság élére, ami a cseh politikai élet legfőbb orgánuma volt Közép–Európa átrendeződésének idején. 1918. október 25-én tárgyalt a Monarchia új, utolsó miniszterelnökével, Heinrich Lammasch-sal, aki Kramář és általa a cseh politika támogatását kívánta megszerezni a Monarchia föderális átszervezését megvalósítani kívánó kabinetje számára. A csehek azonban ekkor már elutasították a tárgyalást, a kezdeményező szerep pedig már elsősorban a Masaryk vezette emigrációnál volt.

Kramář október 25-én el is utazott Genfbe a csehszlovák mozgalom hazai és külföldi képviselőinek találkozójára. Itt megállapodtak, hogy Kramář kerül a felállítandó csehszlovák kormány élére. Kezdetben az önálló állam monarchikus államformáját támogatta, de később csatlakozott a köztársasági állásponthoz és elfogadta Masaryk elnökségét is. Az emigráció és a hazai politika képviselőinek tárgyalásain úgy vélték, hogy fordulatra 1919 elején lehet számítani, így Kramář, az emigráció vezetőivel, a csehszlovák állam kikiáltásának napján is Genfben tartózkodott. Október 31-én értek véget a tárgyalások, amikor a résztvevők kiáltványban fogadták el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot a létrejött Csehszlovákia vezetőjének és mondták ki a Bécstől és Budapesttől történő elszakadást, fejezték ki igényüket Csehszlovákia képviseltetésére a béketárgyalásokon. A delegátusok végül 1918. november 5-én tértek vissza Prágába.[31]

1918. november 14-én a csehszlovák Forradalmi Nemzetgyűlés alakuló ülésének határozata alapján hivatalosan is miniszterelnökké választották Karel Kramářt. Nagy ovációval fogadott beszédében a cseh és a szlovák önrendelkezés, az önálló államiság vissza–, illetve megszerzésének jelentőségét vázolta, 1526-tól induló széles történelmi kontextusba helyezve azt. Ezen az ülésen választották közfelkiáltással Masarykot köztársasági elnökké.

Miniszterelnöksége idején Kramář vezette a csehszlovák delegációt a párizsi békekonferencián. Erőteljesen képviselte azt az elképzelést, hogy a győztes hatalmaknak be kell avatkozniuk a bolsevik Oroszország ellen, mivel úgy gondolta, hogy szabad Oroszország nélkül nem lehet tartós európai békerendszert felállítani. Ezt azonban a külügyminiszter, Beneš elutasította és egyre élesedtek a békekonferencián a Masaryk képviselte politika és Kramář elképzelései közötti ideológiai ellentétek.

Miniszterelnökként 1919. július 8-áig maradt hivatalában. 1919. január 8-án sikerült túlélnie Aloise Šťastný fiatal szociáldemokrata merényletét.[32]

---

[31] LUSTIGOVÁ (2007): 120–147.

[32] A merénylő kihallgatást kért a miniszterelnöktől és közvetlen közelről lőtt rá pisztolyával. A golyót azonban a Kramář felöltőjében lévő pénztárca megállította. Kramář sérülés nélkül élte túl a merényletet. Šťastnýt 1919 júniusában nyolc évre ítélték.

Rövid miniszterelnöksége politikai karrierjének csúcsát, de egyben végét is jelentette. Kramář sokáig nem vette tudomásul 1918. október 28-ának jelentőségét, hiszen nem lehetett *„október 28-a férfiai"* között. Az, hogy a mindvégig a hazai politikát szervező Kramář éppen a döntő pillanatban nem tartózkodott Prágában és átengedte az események főszerepét Alois Rašinnak, fatálisnak bizonyult politikai karrierjében. Rašin igyekezett átvenni Kramář meghatározónak vélt szerepét, azt hangsúlyozni, hogy az éppen Genfben tárgyaló Kramář csupán reprezentáló és nem gyakorlati szerepet töltött be. Kramář mandátuma lejártát követően többé egyik csehszlovák kormányban sem vállalt tisztséget. Miniszterelnökként az alakuló belpolitikai viszonyok között nem sikerült világos koncepciót megfogalmaznia és bár a béketárgyalásokon is szerepet vállalt, a külpolitikai koncepció kidolgozását is átengedte Eduard Benešnek, aki Masarykkal egyeztetve igyekezett elzárni Kramářt a tárgyalásoktól.

Utolsó jelentős akciója az oroszországi intervenció előkészítése volt, amihez politikai céljai mellett családi kötődései és jelentős oroszországi vagyona is inspirálta. Párizsban folytatott tárgyalásokat a lehetséges intervencióról, a csehszlovák részvételről, majd 1919 októberében Oroszországba utazott.

Ezzel az első köztársaság fennállásának elején a belpolitikát Masarykra, pártja vezetését pedig Rašinra hagyta. 1919-ben Kramář pártja nevet változtatott Csehszlovák Nemzeti Demokrata Pártra (Československá národní demokracie). Bár mindvégig ő volt a párt elnöke, valójában már – egészen az ellene 1923-ban elkövetett merényletig – Rašin irányította a pártot, aki az 1919-es helyhatósági választásokon elszenvedett vereséget az éppen Párizsban tartózkodó Kramář felelősségévé tudta tenni.[33]

1919-ben végleg elvesztett meghatározó politikai befolyása, a politikai ügyekben tévedhetetlen jogász doktor, a nemzet vezetőjének képe szinte egy csapásra semmivé vált. Konzervatív, nemzeti elveket vallva ugyan továbbra is aktív tagja maradt a csehszlovák közéletnek, a nemzetállam elkötelezett híveként a nemzetiségi államfelfogást elutasította, bár a szlovák néppárti törekvésekkel szemben megértő volt. Nemzeti jobboldali nézetei miatt többször is összetűzésbe került a baloldali, reformer *„várral",* Masarykkal és Benešsel.

1918-tól a Forradalmi Nemzetgyűlés, 1920-tól egészen haláláig a csehszlovák Nemzetgyűlés képviselője volt. A cseh politika korábban annyit ünnepelt, elismert vezére 1937-ben halt meg, a sikertelenségtől és meg nem értéstől megkeseredetten. Felesége, Nagyezsda mellé temették a prágai Olšany temető pravoszláv kápolnájának kriptájába.[34]

---

[33] Uo. 163–181.
[34] Uo. 275–280

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Orosz Magdolna

Látlelet a Monarchiáról
Arthur Schnitzler

Abstract

Arthur Schnitzler was one of the most prominent representants of the so-called *„Jung Wien",* i.e. the group of Vienna intellectuals, writers and artists around 1900. His dramatical and narrative works demonstrate characteristic traits, social, intellectual and aesthetical problems, and figures of the late k.u.k.-Monarchy, and although he was often considered as an author contributing to the *„Habsburg myth"*, he had a very sceptical and critical view about his time and the Vienna society of the turn of the century. Schnitzler's works account i.a. for the *'language crisis'*, the crisis of personality in a very special manner, and in his novellas he introduces experimental narrative tools (e.g. multiperspectivism, interior monologue, unreliability) which makes him to a prominently modern author.

Keywords: Vienna Modernism; turn of the century–Vienna; *„Habsburg myth"*; language crisis; experimental narration; Arthur Schnitzler;

A Monarchia és Bécs írója – Arthur Schnitzler

Arthur Schnitzler élete átfogja az Osztrák–Magyar Monarchia egész időszakát, valamint az összeomlását és az 1920-as évek súlyos változásait; műveiben felmutatja a válságjelenségeket, elbeszéléseivel, drámáival reflektálva kora aktuális kérdéseire, s jól reprezentálja a *„hosszú"* 19. századból a 20. századba vezető átmenetet s a később ezt a századot meghatározó problémákat is.

Schnitzler asszimilált értelmiségi zsidó családba született 1861-ben Bécsben, apja nemzetközi hírű laringológus főorvos, egyetemi tanár volt, az *Internationale Klinische Rundschau* alapítója és szerkesztője. Arthur Schnitzler maga is orvosi tanulmányokat folytatott, ideggyógyászatra specializálódott, írt orvosi szaktanulmányokat, de orvosi tapasztalatait, mélylélektani ismereteit jól kamatoztatta irodalmi munkásságában is. Apja halála (1893) után egy ideig még praktizált, majd abbahagyta orvosi tevékenységét, és az irodalomnak szentelte magát. Első munkái

1889-ben jelentek meg, majd egészen haláláig számos drámát, elbeszélést, valamint két regényt írt. Drámaíróként Bécs egyik legtöbbet játszott szerzője volt, prózai művei is számos kiadást értek meg már életében. 1931 októberében bekövetkezett halála némiképpen a *„bécsi modernség"* lezárultát is jelzi.[1]

Schnitzler több értelemben is igazi bécsi író: itt született, itt is halt meg, egész életében – utazásait leszámítva – itt élt, s munkássága is sok szálon kötötte Bécshez és az osztrák kultúrához, amelynek meghatározó alakja volt. A *„bécsi modernség"*, az ún. *„Ifjú Bécs"* (Jung-Wien) írói (Schnitzleren kívül Hugo von Hofmannsthal, Leopold Andrian, Richard Beer-Hofmann, Hermann Bahr, Peter Altenberg, Karl Kraus, Felix Salten és mások) mellett a zenei és képzőművészeti megújulás is fémjelzi ezt a korszakot (elég talán Gustav Klimt, Egon Schiele, Otto Wagner, Adolf Loos, a zenében pedig Gustav Mahler és Arnold Schönberg nevét említeni). Törekvéseikben megkérdőjeleződnek kulturális és esztétikai hagyományok, s egyúttal sokrétűen reflektálódnak a soknemzetiségű, ellentmondásoktól szabdalt Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi, politikai, kulturális problémái is. Schnitzler drámai és prózai műveiben koncentráltan vannak jelen e kérdések (a Monarchia politikai, szociális problémái, a nemzetiségi feszültségek, az antiszemitizmus, az esztétikai felfogás változásai, az irodalom mediális átalakulásai). Így szinte nincs a kornak másik szerzője, akinek munkái annyira közvetlenül illeszkednének a bécsi, illetve monarchiabeli kultúrába, de ugyanakkor Schnitzler az, aki sokrétűen kritikus képet is felmutat erről a világról.[2] Bár az I. világháború után többen is a Habsburg–nosztalgia képviselőjének tekintették[3], éppen műveinek kritikus, finoman ironikus hangvétele, elbeszélésmódjának törésvonalai, intertextuális beágyazottsága révén túlmutat a leegyszerűsítő nosztalgikus szemléleten. Írásainak témái, vissza–visszatérő motívumai a Monarchia válságtüneteit mutatják fel, a párbaj, a szerelmi viszonyok, megcsalás és csalódás, betegség és halál, művészet és életvalóság ellentmondásai sorra jelennek meg drámáiban és prózájában. A kor jellegzetes figurái, a katonatiszt, *„a 'süsses Mädel', a szelíd és kissé*

---

[1] E korszak másik kiemelkedő reprezentánsa, Hugo von Hofmannsthal 1929-ben halt meg, s bár e kör egyes szerzői Schnitzler halálakor még életben voltak, későbbi munkásságuk nem releváns a *»bécsi modernség«* szempontjából. E kor jelenségeiről, szerzőiről összefoglalóan vö. Dagmar LORENZ: *Wiener Moderne* (Bécsi modernség), Metzler, Stuttgart/Weimar, 2007.

[2] Gotthart WUNBERG: *Fin de siècle in Wien. Zum bewußtseinsgeschichtlichen Horizont von Schnitzlers Zeitgenossenschaft* (Fin de siècle Bécsben. Schnitzler kortársi tudattörténeti horizontjáról). IN: Text+Kritik H. 138/139: Arthur Schnitzler. 3–23, itt 3.

[3] Vö. Magris véleményét, aki szerint bár Schnitzler *„Habsburg-Ausztria legárnyaltabb és legelevenebb képét"* (Claudio MAGRIS: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban* (ford. SZÉKELY Éva). Európa, Budapest, 1988. 100) tárja elénk, mégis a Monarchia világának foglya marad annak összeomlása után is.

szomorú lányka"[4], a szerelmi viszonyba bonyolódó tisztes úrinő, a középszerű színész, az arisztokrata, a másodvonalbeli vagy epigon művész alakja révén kirajzolódik az Osztrák–Magyar Monarchia (a Musil–féle *„Kákánia"*) társadalmának erkölcsi válsága, az *„érték–vákuum"* és *„Bécs vidám apokalipszisa"*.[5] Schnitzler mindezekről éles szemmel állít fel művészi diagnózist, illeszkedve a korabeli esztétikai–irodalmi törekvésekhez, több vonatkozásban megújítva azokat.

Schnitzler korának művészete, irodalma sokrétűen reagál az európai kultúra változásaira, az Én felfogásában a 19. század utolsó harmada óta bekövetkezett társadalmi, filozófiai és pszichológiai elmozdulásokra: Ernst Mach empiriokriticista elmélete egy atomizált világot és egy atomizált egyént implikál, amely egyenesen vezet el a Hermann Bahr megfogalmazta kijelentéshez: *„Az Én menthetetlen!"*[6]. Friedrich Nietzsche számos művében kritikusan elemzi és értelmezi át az európai kultúra hagyományos normáit és értékeit, megkérdőjelezve a nyelv szerepét is, Sigmund Freud pedig a pszichoanalízis teóriájában foglalja elméleti keretbe az emberi lélek sokrétűségét, és értékeli át a személyiségszerkezetet. Schnitzler jól ismerte mindezeket a tendenciákat, a nyelv és a nyelvhasználat nehézségei több művében jelentkeznek, az Én problémáját pedig, mellyel orvosként és Freud személyes ismerőseként is tisztában volt, elbeszélései sajátos szerkezetével, perspektiválásával, ambivalenciáival mutatja fel.

Schnitzler és a századforduló „nyelvi válsága"

A századfordulós és (annak problémáit tovább artikulálva) a két világháború közötti osztrák irodalmi diskurzus a maga sajátos eszközeivel ragadja meg a problémákat, a nyelv és nyelviség, a kifejezés, kifejezhetőség kérdését, az érzékelés atomizálódását, az Én válságát: *„az irodalmi szubjektum-objektum átalakul. […] Az irodalmi modernség keletkezése az irodalmi antropológia paradigmaváltását implikálja."*[7] Az egyén ennek értelmében különböző elemek konglomerátumaként tételeződik[8],

---

[4] MAGRIS: 99.

[5] Hermann BROCH: *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* (ford. GYÖRFFY Miklós). Helikon, Budapest, 1988. 50.

[6] Hermann BAHR: *Das unrettbare Ich* (A menthetetlen Én). IN: Gotthart WUNBERG (szerk.): *Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910* (A bécsi modernség. Irodalom, művészet és zene 1890 és 1910 között). Reclam, Stuttgart, 1981. 147–148, itt 148.

[7] Wolfgang RIEDEL: *„Homo natura". Literarische Anthropologie um 1900* („Homo natura". Irodalmi antropológia 1900 körül). De Gruyter, Berlin/New York, 1996. VIII.

[8] A személyiségkoncepcióban a századfordulón végbement változásokról vö. Michael TITZMANN: *Das Konzept der 'Person' und ihrer 'Identität' in der deutschen Literatur um 1900* (A 'személy' és 'identitásának' fogalma az 1900 körüli német iro-

az ön– és világértelmezés nyitottá, lezáratlanná/ lezárhatatlanná válik. A kor osztrák irodalmának képviselői – így Hugo von Hofmannsthal, Leopold Andrian, Richard Beer-Hofmann, Leo Perutz vagy éppen Arthur Schnitzler – az autonóm szubjektum és a nyelvi kifejezés, a kifejezhetőség és elbeszélhetőség kérdőjeleit olyan irodalmi technikák segítségével igyekeznek felmutatni, amelyek ezeket a törésvonalakat reflektálják a szubjektív önérzékelés, az elmondhatatlanság, a kifejezhetetlenség, a töredezettség érzékeltetésével, az észlelés és megismerés alapvető nyelvi feltételezettségének belátásával. Nietzsche 1873-ban írott, de csak 1896-ban megjelent írása *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, amely a nyelv metaforikus mivolta miatt a világmegismerés lehetetlenségét tételezi[9], nagy hatással volt a századforduló osztrák, illetve bécsi modernségére is. Jól példázza ezt Hofmannsthal híressé vált műve, az ún. Chandos-levél[10], amelyben egy fiktív 16.–17. századi irodalmár lord fordul Francis Baconhoz, és kifejti nyelvi válságát, miszerint *„teljesen elvesztettem a képességet, hogy bármiről összefüggően gondolkodjak vagy beszéljek”*.[11] E diagnózis szerint *„[m]inden részekre esett szét előttem, és a részek újabb részekre [...]”*, s mindez a szétesési folyamat nyelviségére vezethető vissza, mert *„már semmit sem sikerült egyetlen fogalommal megragadnom”*.[12] A fiktív Lord Chandos levele a teljes elhallgatást sugallhatja kiútként, körvonalazódik azonban egy másik lehetőség is, az alternatív kifejezési formák, az intuíció nyelve, *„amint a szívünkkel kezdenénk gondolkozni”*.[13]

Az alternatív jelölési lehetőségek egyik változataként jelentkezik Hofmannsthalnál és Rilkénél is a látás, a vizualitás jelentőségének felértékelődése, amint azt többek között Hofmannsthal *Egy visszatért levelei* vagy Rilke *Malte Laurids Brigge feljegyzései* című regénye, esszéi, levelei (*Impresszionisták*, *Levelek Cézanne-ról*) is példázza. A nyelvi nehézségek, a jelölés, a megnevezés csapdái, a nyelvhasználat és kommunikáció problémái Schnitzlert is foglalkoztatják. A soknyelvű Monarchia polgáraként, mely képződmény *„a kimondhatatlanságába pusztult bele”*[14], jól látja és munkáiban áttételesen megfogalmazza a kifejezhetőség

---

dalomban). IN: Manfred PFISTER (szerk.): *Die Modernisierung des Ich. Studien zur Subjektkonstitution in der Vor- und Frühmoderne* (Az Én modernizálódása. Tanulmányok a korai modernség szubjektum-konstitúciójáról). Rothe, Passau, 1989. 36–52.

[9] Nietzsche nyelvfelfogásáról és a századforduló német nyelvű irodalmára tett hatásáról vö. OROSZ Magdolna: *„Az elbeszélés fonala”. Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Gondolat, Budapest, 2003. 226–233.

[10] Hugo von HOFMANNSTHAL: *Egy levél* (ford. SCHEIN Gábor). IN: Enigma 3 (1996): 2, 34–40. Az eredeti szöveg 1902-ben jelent meg

[11] HOFMANNSTHAL: 36.

[12] Uo., 37.

[13] Uo., 39.

[14] Robert MUSIL: *A tulajdonságok nélküli ember*. Első kötet (ford. TANDORI Dezső). Kalligram, Pozsony, 1995. 491 sk.

konvencionalitását, és a kommunikálhatóság ambivalenciáit.[15] Bár egyes kortársaival ellentétben nem ír elméleti fejtegetéseket minderről, több szövegében nála is koncentráltan tetten érhető egyfajta *„nyelvi krízis”*.

A zöld nyakkendő című rövid elbeszélése 1901-ben íródott és 1903-ban jelent meg a *Neues Wiener Journal*-ban. Nem pusztán időben áll közel az 1902-ben megjelent Chandos-levélhez, hiszen – narratív és egyben játékos formában – Schnitzler szövege is a nyelv problémáját veti fel: egy fiatalember történetét beszéli el, akit nyakkendője, ill. nyakkendői révén ismernek fel és ismernek el, ugyanakkor emögött egy megjelölés, valamit egy kommunikációs zavar *„története”* is felfejtődik. A megjelölés folyamata, vagyis az, ahogyan a szereplő a *„zöld nyakkendős fiatalember”* megjelölést kapja, a jelölő és a jelölt elválaszthatóságát és önkényességét szemlélteti: *„Velünk nem fogja elhitetni, hogy ez a nyakkendő kék. Cleophas úr viseli, következésképpen a nyakkendő zöld.”*[16] Másrészről megjelenítődik az ilyenfajta önkényes jelölések által meghatározott nyelvhasználat kérdésessége is: az egyént összefoglalóan megjelölő megnevezések használata teljesen tetszőleges, s a másik egyén önhatalmú megbélyegzéséhez vezet, aminek messzemenő következményei lehetnek, amint ez a megítéslés, az ítélkezés bibliai allúziójának szövegközi inverziójából is világosan kitűnik.[17] A szavakat nemcsak tetszőleges referencialitásuk miatt tekinthetjük használhatatlannak a megismerésben, de különböző célok érdekében vissza is lehet élni velük.

Az *Én* című novellettában, amely ugyan töredékben maradt, s Schnitzler egy 1917-es, majd 1927-ben továbbírt feljegyzésén alapul, azon *„zavarodottság”* jelenik meg, amely Mach empíriokriticizmusát, Mauthner nyelvkritikáját és a relativitáselméletet is jellemzi. Az, hogy az elbeszélés töredék maradt, a szöveg tartalmával összefüggésben egy

---

[15] Schnitzler és a nyelvi krízis kérdéséről vö. Christoph BRECHT: *„Jedes Wort hat sozusagen fließende Grenzen”. Arthur Schnitzler und die sprachskeptische Moderne* („Minden szónak szinte változékonyak a határai” Arthur Schnitzler és a modernség nyelvi szkepszise). IN: Text+Kritik H. 138/139: Arthur Schnitzler. 36–46; Gerhard KAISER: *Paradigma der Moderne* II: *Sprachkrise(n)* (A modernség paradigmája II: nyelvi válság[ok]). IN: Christoph JÜRGENSEN/ Wolfgang LUKAS/ Michael SCHEFFEL (szerk.): *Schnitzler-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung* (Schnitzler-kézikönyv. Élet – mű – hatás). Metzler, Stuttgart/Weimar, 2014. 338–345.

[16] Arthur SCHNITZLER: *A zöld nyakkendő* (ford. TATÁR Sándor). IN: KEREKES Amália – OROSZ Magdolna – TELLER Katalin (szerk.): *„…s fonaluktól messze szavak peregnek-hulnak…”. Nyelv, nyelviség, nyelvi problémák a századforduló osztrák és magyar kultúrájában és irodalmában*. Szöveggyűjtemény, ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest, 2002. 266–267, itt 266.

[17] A bibliai történetben a tömeg a gyilkos Barabbást és nem az ártatlan Jézust menti fel – megintcsak egy példa a szó hatalmára, vö. Luk 23: 18: *„De felkiálta az egész sokaság, mondván: Vidd el ezt, és bocsásd el nékünk Barabbást!”* A bibliai allúzió még inkább hangsúlyozódik a szereplő neve, Kleofás révén, hiszen Kleofás egyike azoknak, akik Jézust feltámadása után Emmaus faluban felismerik (vö. Luk 24: 18).

bizonyos logikára tesz szert. Már az első mondat is – *„Eddig a napig teljesen normális ember volt”*[18] – egy hallatlan eseményre, és egyben a novellaelmélet egy központi fogalmára is utal. A Pünkösd vasárnapján kezdődő megzavarodás egyrészről értékelhető a Pünkösd újtestamentumi nyelvi csodáját tematizáló iróniaként, másrészről egy soknemzetiségű, soknyelvű, a harmadik éve az első világháborúban álló, felbomlási tünetekkel küzdő ország fokozatosan összetettebbé váló jelrendszerein alapul. A modernizációs előrelépések is megjelennek, miután a főszereplő Huber úr a parkban – a *„Park”* felirattól zavarodottan – kérészeket figyel meg:

> *Fölállván hazaindult, hiszen egy órakor várta otthon az ebéd. Szokatlan módon könnyűnek érezte magát [...]. Villamosra szállt. Az még gyorsabban repült, mint ő; titokzatos egy valami ez az elektromos erő. Fél kettő volt. A kérész most ünnepelte az ötvenötödik születésnapját. A házak szélsebesen száguldtak el mellette.*[19]

Ez az élmény – az a viszonylagosság, amely a nyelv működését és a világ idő- ill. térbeli koordinátáinak emberi fogalmakkal való megragadását meghatározza – készteti a főszereplőt arra, hogy létének magától–értetődőségén elgondolkodjon. Ez a magától–értetődőség éppen azáltal omlik össze, hogy Huber úr a megjelölés és a megnevezés *„nyelvjátékát”* szó szerint göngyölíti fel, mintha Wittgenstein elgondolását reprezentálná – *avant la lettre*, hiszen a *Filozófiai vizsgálódások* csak az 1940-es évek végén keletkeztek – a különböző, nyelvünket ill. nyelvhasználatunkat konstituáló nyelvjátékokról: *„[...] valamit megnevezni ahhoz hasonlatos, mint amikor egy dologra egy névtáblácskát erősítünk”*.[20]

Huber úr zavarodottsága növekszik: *„Nem látott semmi mást, csak a nyomtatott betűket. [...] Föllélegzett, amikor a fatáblára gondolt. ›Park‹.”* [21] – Az individuális visszatérés a nyelv kvázi–atavisztikus redukálásához, amely a dolgok megnevezését érinti[22], végül megragad a megjelölés nyelvjátékánál. Ezt a nyelv eredetéhez való visszatérést a környezet – amely nem képes nyomon követni ezt a folyamatot – az Én elvesztéseként (betegségként, őrületként) értelmezi, miközben ez a

---

[18] Arthur SCHNITZLER: Én. (Novellette). Ford TATÁR Sándor. IN: Arthur SCHNITZLER: *A titokzatos asszony*. Válogatott elbeszélések, Európa, Budapest, 2007. 174–184, itt 174.

[19] Uo., 179.

[20] WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. NEUMER Katalin. Atlantisz, Budapest, [2]1998. 24.

[21] SCHNITZLER (2007): 181sk.

[22] Maga Wittgenstein is hangsúlyozza a nyelvet konstituáló nyelvjátékok sokszínűségét: *„Mintha a megnevezés aktusával már adva volna az, amit a továbbiakban teszünk”* (WITTGENSTEIN ([2]1998): 32.)

folyamat a főszereplő számára az Én szimbolikus megtalálásába torkollik, amikor saját magára is egy cédulát rögzít, azaz megnevezi önmagát: *„Közben a felesége értesíti az orvost. A belépő orvost a beteg mellén egy cédulával fogadja, amelyen nagy betűkkel ez áll: ›Én‹…”*[23]

Más Schnitzler-szövegekben is felbukkannak a nyelv korlátaival kapcsolatos mozzanatok, így többek között a *Die Weissagung* (*A jóslat*) című, 1902-ben íródott és 1904-ben megjelent, fantasztikus elemeket tartalmazó novellában, amelyben már a többszörös keretezés és a több elbeszélő meghatározta különféle perspektívák bizonytalansága következtében is ambivalenciák jelentkeznek, nem biztos, mely események történtek valójában meg és hogyan. Egyúttal azonban a novellában egy interpretációs probléma is tételeződik, amelyet a jelek megfelelő megfejtésével lehetne megoldani, viszont a jelek mediális meghatározottsága következtében megoldhatatlan marad: a szó és a kép egyaránt megbízhatatlan, a jelentések önkényes hozzárendelések eredményei, elbizonytalanítják a figurák és az elbeszélő kommunikációját egyaránt, felmutatva (amint azt más–más eszközökkel Schnitzler többi elbeszélései is teszik) az interperszonális megértés alapvető korlátait.

Elbeszélés, elbeszélhetőség – tradíció és megújulás

Schnitzler sajátos helyet foglal el a klasszikus modernség prózairodalmában: a belső monológ, az álomábrázolás és a sokrétű perspektiválás mestere. Hosszú írói pályája során innovatív megújítója volt a korabeli prózanyelvnek. Műveiben ugyanakkor hagyomány és újítás sajátságosan összekapcsolódik, de a századforduló, majd a két világháború közötti bécsi, illetve osztrák társadalom és kultúra gyakran szinte közvetlenül referenciális olvasatát nyújtó, látszólag könnyeden odavetett történetei egyúttal finom vagy akár metszően kritikus képet adnak a korról, amelyhez írójuk maga is sokféleképpen kötődött.

Schnitzler két regényt is írt, ám prózájában elsősorban a novella műfajának van jelentősége: írói pályája 1890-es évekbeli kezdeteitől haláláig számtalan hosszabb–rövidebb novellát alkotott, amelyekben olyan vissza–visszatérő témákat jár körül, mint a szerelem, szerelmi viszony, (érdek)házasság, megcsalás, álom, betegség, halál, párbaj, játék(szenvedély). Kora társadalmát leginkább többnyire belsőleg fókuszált figurái szemszögéből láttatja, a változó perspektívák révén egyúttal távolságot is tartva tőlük: ily módon kritikus–ironikus fénytörésben mutatja fel az Osztrák–Magyar Monarchia világát s utókorát a *„nagy”* történelem háttere előtt játszódó privát történetekben.

Korai elbeszélései még viszonylag hagyományos formákat és esztétikai koncepciókat is követnek, így a kései realizmus vagy a naturalizmus

[23] SCHNITZLER (2007): 184.

jegyei is felismerhetők bennük. Ez látható a *Reichtum* (Gazdagság) című novellájában, amelyet 1889-ben írt, majd első változatban 1891-ben publikált is. Elégedetlen volt azonban vele, s még a megjelenés évében elsősorban a szöveg elejét alaposan átdolgozta. Ez az átdolgozás egyúttal azt is megmutatja, hogyan távolodik el Schnitzler a narratív technika segítségével a naturalizmus egyes tételeitől: témájában és motívumaiban, az apa–fiú sorsismétlés determinációsan öröklött mozzanatában, a játékszenvedély és az alkoholizmus ábrázolásában, a művészpálya sikertelenségét kísérő társadalmi kontextus felvázolásában kötődik a naturalista irodalomhoz. Karl Weldein, a sikertelen festőkarrier helyett szobafestőként tengődő, alkoholizmusba és szerencsejátékba menekülő figura egy különös véletlen folytán nagy összeget nyer a kaszinóban, pénzét azonban mámorában úgy rejti el, hogy nem tud visszaemlékezni a rejtekhelyre, s végül haláláig szegénységben él. Fia szintén festőnek készül, tehetségesebb ugyan apjánál, de csak egyféle zsánerképre futja képességéből, s egy furcsa véletlen folytán, mintegy tükörképszerűen átfordítva, megismételve apja sorsát[24], szinte megszállottan eljátssza a megkerült elrejtett pénzt, miközben szellemileg elborulva saját apjának gondolja magát. A naturalista motívumok és környezetábrázolás ellenére a helyenként már-már belső monológba hajló átélt beszéd révén az elbeszélő diszkurzus a szereplő perspektívájába, pszichológiájára helyeződik át, felmutatva Schnitzler újító narratív technikáinak korai alakulását.[25]

Az elbeszélés szubjektiválásának technikái (én–elbeszélés, átélt beszéd, perspektívák váltogatása, fokalizációs váltások) a perspektivikus tudatábrázolás határozott alkalmazását jelentik. Schnitzler ezzel a századfordulós pszichoanalitikus tudományos diszkurzus irodalmi hatását is felmutatja, viszont fenntartásokkal követi a freudi elméletet, s bár például hosszú éveken át vezetett naplóiban saját álmait is regisztrálta, ezt nem analitikus céllal tette. Ő maga inkább saját elméletet vallott a pszichéről, amelyben a tudatalatti egyfajta *'köztes tudat'* lesz. A pszichológiai megközelítés a modern ember identitásválságához visz közelebb, így már a korai elbeszélésektől kezdve, az 1890-es évek közepétől kirajzolódnak az emberi psziché ábrázolásához fordulásának egyre intenzívebb változatai, a szövegek ezeket mutatják fel különféle formákban, a bécsi századforduló karakterisztikus figuráinak, képviselőinek képében.[26]

---

[24] Vö. Konstanze FLIEDL: *Arthur Schnitzler*. Reclam, Stuttgart. 2005. 112.

[25] A novella részletesebb elemzéséhez vö. OROSZ Magdolna: *Reichtum*. IN: Christoph JÜRGENSEN – Wolfgang LUKAS – Michael SCHEFFEL (szerk.): *Schnitzler-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2014. 169–171.

[26] Ezt a fordulatot konstatálja Lukas is, amikor az 1890-es évek közepén bekövetkező cezúráról beszél Schnitzlernél, amely *„elsősorban a következetes pszichologizáláshoz fordulást jelenti"* (Wolfgang LUKAS: *Das Selbst und das Fremde. Epochale Lebenskrisen und ihre Lösung im Werk Arthur Schnitzlers* (A saját és az idegen. Korszakos életválságok és megoldásuk Arthur Schnitzler művében. Wilhelm Fink, München, 1996. 16).

Ez a változás figyelhető meg Schnitzler további elbeszéléseiben is: az 1894-ben megjelent *Blumen* (Virágok) én–elbeszélőjének önmagára koncentráló perspektívája az elbeszélt történet, a megcsalt férfi elfojtott lelkifurdalása a meghalt korábbi kedvest metaforikusan *„képviselő"*, fokozatosan elhervadó virágcsokor láttán, lelki bénultsága, az emlékezés bizonytalanságai, elhallgatásai, az elbeszélő én lehetséges megbízhatatlansága következtében lezáratlan értelmezést implikál. Az 1897-ben íródott *A halottak nem beszélnek* szintén egy halálos végű szerelmi viszonyt állít az olvasó elé: Flaubert *Madame Bovary* regényére utaló intertextuális vonatkozások egész hálózatát hozza játékba[27], amikor a két szereplő, Franz és Emma váltakozó szemszögéből láttatja a történéseket. Elsősorban a figurák gondolataira, érzékelésére fókuszál, majd a váratlan balesetben meghalt Franz mellől a helyszínről menekülő Emma hezitálására, érzelmi felfokozottságára, belső világára helyezi a hangsúlyt, s az átélt beszéd mesteri alkalmazásával már-már a belső monológ határán egyensúlyoz:

> *Ahogy most az utcalámpához ér, már ahhoz is van nyugalma, hogy órájára nézzen. Tíz perc múlva kilenc. A füléhez emeli az órát – nem állt meg. És arra gondol: élek, egészséges vagyok… még az órám is jár… ő pedig… ő… meghalt… a sors… Úgy érzi, mindenért bocsánat illeti… mintha soha nem terhelte volna semmiféle bűn.*[28]

Az 1900-ban megjelent *Guszti hadnagy* című novellával *„Schnitzler korszakos elbeszéléstechnikai újítást hajtott végre: a német nyelvű irodalomban [ez] az első, amely teljes egészében belső monológban íródott"*.[29] A szöveg nagy sikert jelentett Schnitzler számára, egyúttal azonban botrányt is kavart, nem is elsősorban a formai megoldás miatt, hanem az e megoldás révén az Osztrák–Magyar Monarchia egy hadnagyának belső világába nyújtott bepillantás következtében. Guszti hadnagy, a novella főszereplője a következetes belső monológgal önmagát, s egyúttal a hadsereg szervezetét, romlottságát leplezi le.[30] A Mendelssohn oratóriumát előadó hangversenyen, amelyre egy ingyenjegy révén jut el, Guszti erősen unatkozik, s a közönséget pásztázva párbajokon, szerelmi kalandokon, a hadseregbeli szerepén elmélkedik, majd a koncert után a ruhatárban összeszólalkozik egy pékmesterrel, aki megsérti tiszti becsületét. Mivel a tisztes iparos a k.u.k.-becsületkódex szerint nem párbajképes,

---

[27] Vö. Achim AURNHAMMER: *Arthur Schnitzlers intertextuelles Erzählen* (Ar-thur Schnitzler intertextuális elbeszélésmódja). de Gruyter, Berlin–Boston, 2013. 25–52.

[28] Arthur SCHNITZLER: *A halottak nem beszélnek*. (Ford. KURDI Imre). IN: Arthur SCHNITZLER: *A titokzatos asszony*. Válogatott elbeszélések. Európa, Budapest, 2007. 5–27, itt 21.

[29] AURNHAMMER (2013): 81.

[30] A novella kiváltotta botrány személyes következménye Schnitzler számára az volt, hogy megfosztották tartalékos tiszti fokozatától; a támadásoknak pedig antiszemita felhangjai is voltak.

Gusztinak saját becsülete helyreállítása érdekében öngyilkosságot kellene elkövetnie. Zaklatott lelkiállapotban bolyong egész éjjel Bécs utcáin, de természetesen nem képes véget vetni az életének, végül hajnalban betér szokott kávéházába, ahol az a hír várja, hogy a pékmester még az éjjel gutaütést kapott és meghalt. Így nem lévén más tanúja a becsülete sérülésének, Guszti fellélegzik, s vidáman folytatja szokott életét.

Nem a külső történések fontosak ebben a novellában, hanem Guszti belső monológban feltáruló lelkivilága, annak sivársága:

> *Meddig fog ez még tartani?*
> *Megnézem az órámat... Valószínűleg nem illik ilyen komoly hangversenyen. De hát ki az ördög látja? [...] még csak negyed tíz? Azt hittem, már vagy három órája ülök ezen a koncerten. Persze, nem vagyok hozzászokva... mi is ez tulajdonképpen? [...] ja igen, egy oratórium. [...] – Ha legalább a sor szélén ülnék! – Hát csak türelem, türelem. Az oratóriumoknak is végük szakad egyszer.*[31]

Guszti jobb híján lett katona, miután elég középszerű adottságai voltak, a hadseregben sem vitte túl sokra, s érzelmi élete, amint azt családjához fűződő kapcsolatai, felületes szerelmi viszonyai igazolják, szintén sekélyes. Élete a kaszárnya diktálta ritmusban zajlik, monotóniáját párbajok, kalandok, kávéházi időtöltések sem különösebben törik meg: látlelet tárul így az olvasó elé a k.u.k.-hadsereg értékrendjéről, kiüresedett működéséről, látszatértékeiről. Guszti a halál árnyékában sem képes mélyebb belátásra, megtisztulásra, élete sekélyességének belátására, s megszabadulása után ott folytatja, ahol előző este abbahagyta:

> *Azt hiszem, soha életemben nem éreztem még ilyen boldogságot... Meghalt – meghalt! Senki nem tud semmit, és nem történt semmi! – És micsoda szerencse, hogy bejöttem a kávéházba... még agyonlőttem volna magam, teljesen fölöslegesen – mintha a sors akarta volna így...*[32]

A belső monológ narratív technikája a későbbi művekben is gyakran szerepel Schnitzlernél: nemcsak az egész szöveget meghatározóan, mint majd az 1924-es *Else kisasszony*ban, ahol egy fiatal lány belső világának felmutatásával lepleződik le a Monarchia társadalmi világának, a nagypolgári *„jobb társaságnak”* a talmi csillogása, megtévesztésen, látszaton alapuló erkölcse, kíméletlensége. Belső monológ jelenik meg Schnitzler jónéhány további elbeszélésében is: példaként említhető többek között

---

[31] Arthur SCHNITZLER: *Guszti hadnagy*. (Ford. LUKÁCSY András). IN: Arthur SCHNITZLER: *A titokzatos asszony*. Válogatott elbeszélések. Európa, Budapest, 2007. 87–128, itt 87.

[32] Uo., 127.

Das Schicksal des Freiherrn von Leisenbohg (Leisenbohg báró sorsa), *A játék*, *Álomnovella*, *Casanova hazatérése*, *Flucht in die Finsternis* (Menekülés a sötétségbe), *Der letzte Brief eines Literaten* (Egy irodalmár utolsó levele). Ezekben a műveiben ugyan nem az egész szöveget uralja a belső monológ, de a történetek döntő mozzanataiban ez a narratív eljárás – a fokalizálás, belső perspektiválás más eszközeivel, álomjelenetekkel kombinálva – hozzájárul az indirekt kritikai kép megteremtéséhez:.

Egyik kései, viszonylag kevéssé ismert novellája sűrítve mutatja fel a Schnitzler–novellák olyan tematikus motívumait, mint az *'álom'* a *'párbaj'*, a *'szerelmi játék'/'megcsalás', 'csábítás', 'halál'*, valamint a sokrétűen perspektiváló narratív technikákat, miáltal az elbeszélő diszkurzussal sajátos fénytörésbe helyezi nemcsak az elbeszélőt és a történetet, hanem annak tágabb, történetileg referencializálható, ellentmondásos kontextusát is. A cím, *Der Sekundant* (A szekundáns)[33], már önmagában is jelképes, s jelentéstartalma többrétegűen bomlik ki a történetben. A mű csupán az író halála után jelent meg, bár Schnitzler már 1911-ben papírra vetette az elbeszélés első vázlatait, majd 1927 októbere és 1931 szeptember vége között dolgozott a szövegen, de az szerzője 1931 októberében bekövetkezett halála után, 1932. januárjában jelent meg a hagyatékban lévő változat alapján a *Vossische Zeitung*ban.[34]

A történetet egy homodiegetikus én–elbeszélő mondja el, aki saját múltbeli élményeit, az *„akkori"* időt *„a mi korunkkal"*[35] állítja szembe. A múlt, az elbeszélő fiatalkora ugyan kritikus fénytörésben, de a jelennel összevetve mégis pozitívan jelenik meg: akkoriban az ember bizonyos fokig rendelkezett önmagával, s *„bár kényszer, konvenció vagy snobizmus"* mozgatta, mégis *„valamifajta méltóság vagy legalábbis stílus"*[36] jellemezte. Az elbeszélés 1920-as évekre tehető jelenében viszont az ember már nem önmaga ura, mert *„az elmúlt évtizedek során sokkal kevesebbért is teljesen haszontalanul és parancsra vagy mások kívánságára kénytelen volt az életét feláldozni"*.[37] Az elbeszélés ilyenformán a fikción kívüli történeti kontextusba kerül: a közelmúlt évtizedeire és az ember külső erőkkel szembeni kiszolgáltatottságára való utalások az első világháborút és az azt követő időszak civilizációs határvonalát hozzák játékba. Az elbeszélő ebből a sötét jelenből tekint vissza az időre, amikor élete tizennyolcadik évétől kezdve szekundánsként vett részt párbajokban. A felidé-

---

[33] A továbbiakban ezzel a magyar címmel hivatkozom a novellára, amelynek azonban nincs magyar fordítása, így az idézett szövegrészeket saját fordításomban közlöm.

[34] Vö. Reinhard URBACH: *Schnitzler-Kommentar zu den erzählenden Schriften und dramatischen Werken* (Kommentár Schnitzler elbeszélő és drámai műveihez). Winkler, München, 1974. 136.

[35] Arthur SCHNITZLER: *Der Sekundant*. IN: UŐ: *Traumnovelle und andere Erzählungen*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt–M., 2008. 368–391, itt 368.

[36] Uo.

[37] Uo.

zett elbeszélt történet ideje is meghatározható az egyik szereplő mintegy véletlenül elejtett megjegyzése alapján, s az az angol király Bad Ischlben Ferenc Józsefnél tett látogatásai alapján 1905-re, 1907-re vagy 1908-ra tehető[38]. A két idősík összekapcsolódásával együtt idéződik fel az egykori Osztrák–Magyar Monarchiának a világa a Monarchia összeomlása utáni korszakkal. Szembeállításuk azonban megakadályozza az elbeszélt történet letűnt világának bármifajta idealizálását, s ezáltal *„egy önmagába feledkezett, letűnt korszakba való menekülést"*[39] is.

A történeti háttérbe ágyazott fikció alapjában véve egyszerű történetet mesél el. Az én–elbeszélő, aki *„akkoriban huszonhárom éves"*[40] volt, a hetedik párbajára emlékezik vissza, amelyen azonban – mint az összes többinél is – nem ő párbajozott, hanem *„szekundánsként vett részt benne"*[41], de amelyben egy bizonyos ponttól kezdve mégis a középpontba került. A párbajt egy gazdag gyáros, bizonyos Eduard Loiberger vívja Urpadinsky ulánus századossal, mert szerelmi afférba keveredett a százados. A párbaj halálos véget ér: Loiberger meghal, és az én–elbeszélőre hárul az a feladat, hogy Loiberger feleségének, Agátának, akinek a párbajról sejtelme sincs, megvigye a hírt férje haláláról. Az én–elbeszélő azonban nem képes rá, hogy Agáta asszonynak beszámoljon a férje haláláról, ehelyett elsodorják az események: kettesben ebédel az asszonnyal, majd egy szerelmes órát tölt vele, a végén pedig zavaros álomba merül. Bár szeretné a megözvegyült, s így szabaddá vált nővel folytatni a kalandot, az asszony – férje haláláról ekkor még mit sem tudva – az élmény egyszeriségével érvelve ellenáll neki, mert *„csak egy álom volt, csoda, boldogság, feledhetetlen, de vége"*.[42] A halálhírt csak a később megérkező másik szekundánstól tudja meg, és sok év múltán egy véletlen találkozás alkalmával meg sem ismeri az elbeszélőt.

Az elbeszélt világ két, időben is egymást követő szegmensre oszlik: a párbaj előtti és a párbaj utáni események szakaszára, de ez utóbbiban bizonyos elemek megismétlődnek és úgyszólván chiasztikusan megfordítva tükröződnek: *„[az] eltitkolt házasságtörést halál követi, az eltitkolt halál után pedig házasságtörés következik."*[43] Nemcsak az elbeszélt terek feleltethetők meg egymásnak, hanem a történet egyes elemei is ismétlődnek[44]: Loiberger párbaja előtt együtt vacsoráznak a szekundánsokkal a vendégfogadóban, amit másnap reggel a halálos kimenetelű párbaj kö-

---

[38] Vö. ehhez URBACH (1974): 136.

[39] Joachim HEIMERL: *Arthur Schnitzler. Zeitgenossenschaft und Zwischenwelt*. Peter Lang, Frankfurt–M., 2012. 27.

[40] SCHNITZLER (2008): 368.

[41] Uo.

[42] Uo., 386.

[43] FLIEDL (2005): 225.

[44] *„Ebben a történetben az ismétlés és a szekundálás témája dominál"* (Lorna MARTENS: *A Dream Narrative: Arthur Schnitzler's „Der Sekundant"*. IN: Modern Austrian Literature 23 (1990):1, 1–17, itt 5.

vet, majd a párbaj után a hírvivő szerepében csődöt mondó én–elbeszélő megebédel Agátával, amit kettejük szerelmi együttléte követ. Így a *„Loiberger – Urpadinsky – Urpadinsky felesége”* alkotta háromszög megismétlődik a másik (részben virtuális), az *„én–elbeszélő – Loiberger – Loiberger felesége”* alkotta háromszögben, amelyben az én–elbeszélő Eißler mintegy Loiberger funkcióját (helyét a feleségnél, de a halált is az együttlét utáni álom halál–élményében) veszi át.

A történetben így nemcsak az ismétlés, hanem a helyettesítés eljárása is működik. Olyan helyettesítő folyamat megy itt mégbe, amely elsősorban az elbeszélt történet modalitásainak síkján érhető tetten: az én–elbeszélő (fiktív) álmában megélt virtualitás átterjed a fikció elbeszélt valóságára, s ezzel messzemenően meghatározza az elbeszélt történet státuszát, amely ily módon valószínűtlen, bizonytalan, sőt álomszerű jelleget ölt, és felveti az elbeszélő megbízhatóságának illetve az elbeszélő diskurzus sajátosságainak, s így a szövegvilág értelmezésének, értelmezhetőségének kérdését. Az elbeszélt történet végig az én–elbeszélő perspektíváján keresztül közvetítődik, aki az elbeszélés keretében még csak meg sem nevezi magát, a nevét (*„von Eißler úr”*[45]) indirekt módon az egyik mellékszereplő mondja meg. Szófukarságával ellentétes, hogy korábbi társadalmi helyzetét igen részletesen, erkölcsi ítéletekkel átszőve írja le. Sok részletet mond korábbi önmagáról, szekundánsi szerepéről, beszél a körülményeiről, miszerint korábban *„önkéntes [volt] a lovasságnál”, „bár […] nem nemes, nem is hivatásos katona, sőt zsidó származású”*.[46]

Az én–elbeszélő ekként zavarba ejtő kettős taktikát követ, amikor bizonyos mozzanatokról egyáltalán nem ejt szót, másokról viszont szinte túlságosan is részletesen számol be. Látszólag elégedett volt korábbi helyzetével, mégis elejt megjegyzéseket például arról, hogy nem feltétlenül akart volna *„szekundáns”* maradni, hanem (az általa alkalmazott színházi metaforával) szívesen lett volna *„epizodista”* helyett *„főszereplő”*. Ez abból is kiviláglik, hogy sajátos beszédhelyzetet hoz létre, amikor egy elképzelt partnerhez, egy *„fiatalemberhez”* intézi szavait, akit csak azért talál ki, hogy elmondja neki *„ezt a különös történetet”*, amelyről *„mind a mai napig senki […] nem tudott semmit”*[47], és így elbeszélése segítségével igyekszik megindokolni saját *„főszereplőségét”*. Ezzel az eljárással maga az elbeszélő diskurzus tematizálódik hangsúlyosan: a kitalált beszélgetőpartner révén, aki a régmúlt történéseket már csak koránál fogva sem képes ellenőrizni, az elbeszélő mindenfajta kontroll, kérdés vagy kétség alól kivonja magát. Különös hangsúlyt kapnak e beszédfolyamban az emlékezés mibenlétére és az elbeszélt dolgok státuszára vonatkozó reflexiók. Látszólag spontán emlékezési folyamat indul el, amely

[45] SCHNITZLER (2008): 377.

[46] Uo., 369. E körülménnyel Schnitzler korának égető problémáját, az antiszemitizmust is közvetetten beleszövi az elbeszélésbe.

[47] SCHNITZLER (2008): 369.

mentes mindenfajta mesterséges megszerkesztettségtől: *„Így aztán igencsak közömbös, hogyan és hol fogok bele. Úgy mesélem el a történetet, ahogyan eszembe jut, és azzal a pillanattal kezdem, amelyik elsőnek eszembe jut”*.[48] Az elbeszélő ily módon az eseményekről alkotott saját változatát igyekszik alátámasztani. Mindemellett az is feltűnő, hogy a két döntő eseményről, a párbajról és a saját *„pásztorórájáról”*, szinte teljesen hallgatásba burkolózik, de éppen ez árulkodik rejtett mozgatórugóiról, a halott vetélytárs fölé kerekedés elfojtott kívánságáról.

Én–elbeszélőként Eißler kezdettől fogva saját története szubjektív megalkotója: az én–perspektíva miatt nincs lehetőség az általa mondottakat ellenőrizni. Más mozzanatok révén, így egyes motivációk elhallgatása, másrészt viszont a saját szerepének fontos részleteire fókuszálása, az emlékezés folyamatának, az emlékezetbe idézett dolgoknak a bizonygatása, az *„emlékezés fehér foltjai”*, *„az erős érzelmi involválódás”*, *„ugyanazon történés eltérő változatainak a szembeállítása”*[49] és apró ellentmondásai alapján az én–elbeszélő messzemenően megbízhatatlannak bizonyul. Az elbeszélés bizonytalanságai így éppen az elbeszélő diszkurzus sajátosságai miatt nem oldódnak fel, az emlékezés, a perspektíva szubjektivizálódása és az elbeszélő megbízhatatlansága miatt az elbeszélt történet interpretációja is függőben marad.

Schnitzler szövege ebben is ismétli néhány más művének bizonyos eljárásait. Ebben az életművet mintegy záró novellában az álom, az emlékezés és a megbízhatatlanság összekapcsolásának narratív eljárása kései dokumentuma annak, ahogyan Schnitzler saját korának illúzióromboló voltát szemlélte. Az én–elbeszélő emlékezetébe idézett *„korábbi”* korszak a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájának a világa, azaz egyúttal a szerző korábbi műveinek kontextusa, fiktív világainak *„realitása”* is, amelyet Schnitzler azonban nem nosztalgikusan idéz fel, hiszen éppen *A szekundáns*ban elbeszélt régebbi események nyomatékosan vetik fel az elbeszélt történet szereplőinek etikai–morális ellentmondásosságát is. Az elbeszélt világ kora, a századforduló társadalmának elsüllyedt világa az elbeszélő megszépítő és elfojtó igyekezete ellenére is törékenynek és szavahihetetlennek bizonyul, ezáltal a korábbi szép világ többszörösen megtörik, például a párbaj, a szerelmi erkölcs és az öntapasztalás ellentmondásossága vagy az én–elbeszélő bizonytalan társadalmi helyzete, a potenciális antiszemitizmus következtében, melyet ez a novella látleletként felmutat. Végsősoron *„[a] legfényesebb társadalmi rétegek, a rendszer díszeinek és támaszainak nimbusza romboltatik le kíméletlenül. […] A Habsburg–társadalom a felszínes izgalmú, röpke, kissé fá-*

---

[48] Uo., 370.

[49] Ansgar NÜNNING: *Unreliable Narration zur Einführung.Grundzüge einer kognitiv-narratologischen Theorie und Analyse unglaubwürdigen Erzählens*. IN: UŐ. (szerk.): *Unreliable Narration. Studien zur Theorie und Praxis unglaubwürdigen Erzählens in der englischsprachigen Erzählliteratur*. WVT, Trier, 1998. 3–39, itt 28.

sult szenvedélyek keserű és kiábrándult táncát járja a csömörig"[50]. Ezt az ellentmondásos világot mutatja fel *A szekundáns* visszaemlékezésként elbeszélt története a maga párbajok, nyári flörtök közepette élő, felszínes, mélyebb érzelmekkel megbirkózni nem tudó figuráival és elbeszélőjének önmagát becsapó-felmenteni akaró visszatekintésével. Másrészt az elbeszélés *„mostját"*, az első világháború utáni időszakot is ellentmondások szabdalják, külső kényszerek determinálják: az individuum korábbi önmeghatározása félrevezető hazugságnak bizonyul, az elbeszélő jelen ideje pedig a külső meghatározottság miatt sötétül el.

Jól felismerhető ebben a konstellációban a pályája végén járó író szkeptikus magatartása a *„tegnap és ma köztes világával"*[51] szemben. Az első világháborúval kezdettől fogva szembenálló Schnitzler irodalmi műveiben megőrzi pályája, művészete domináns témáit, stíluseszközeit, érzékelteti a műveiben felmutatott világ letűntét, fenntarthatatlanságát, de azt is, milyen ellentmondásos az első világháborút követő társadalom és kultúra, amely nem képes a korábbi korszak problémáinak feloldására, sőt elfojtásukkal újabb összeomlásokba sodródik bele.

[50] MAGRIS (1988): 87sk.

[51] HEIMERL (2012): 120. Schnitzlernek a világháború utáni világról vallott nézeteiről vö. Jacques LE RIDER: *Arthur Schnitzler oder die Wiener Belle Époque*. Passagen, Wien, 2007. 193sk.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Sipos Balázs

Asszimiláció, sovinizmus és idegen hatások Rákosi Jenő életéről és életrajzáról

Abstract

Jenő Rákosi (1842–1929) was writer, translator, journalist and he took part in the political life as well. Although he had a German origin (his mother's native language was German), as the founded director of Népszínház (Folk Theatre) and the founded editor in chief and the owner of a nationwide daily (Budapest Hírlap) he became an important leader of the campaign (policy) of the Hungarian cultural assimilation and chauvinism. He wanted the members of the national minorities to become Hungarians partly because of that liberty and prosperity which should have characterized Hungary according to his purpose. It means that his political beliefs can be described as liberal and nationalist ones in the same time. His political aim was a kind of modernization (Westernization) of Hungary but in a Hungarian nationalistic manner. Partly this way of thinking caused that he denounced the modern Hungarian literature which followed the Western patterns: on one hand, he called in question its real Hungarian character, and on the other hand, he was afraid of the underdevelopment of the Hungarian culture. In the postwar period he remained liberal intellectual and can be typified by strong nationalism with ethnic character. Firstly, he was one of the most popular leaders of revisionist movement which opposed the Trianon Peace Treaty. On the second place, he criticized the new authoritarian political system, particularly the extremist movements and tendencies such as anti-Semitism. As a consequence of it he became popular person among his former political and cultural left-wing antagonists.

To sum up, Jenő Rákosi was a contradictory personage and because of it his coherent biography or coherent narrative of his life-story would not be easy to prepare.

Keywords: Jenő Rákosi; chauvinism; nationalism; anti-Semitism; westernization; modernization; media history; history of literature;

Az 1842-ben született Rákosi Jenő a 19. század második felében és a 20. század első három évtizedében a magyarországi politikai és kulturális élet fontos szereplője volt. A dualizmus időszakában előbb országos napilapok (*Pesti Napló, Reform*) munkatársaként, vezércikkírójaként,

szerkesztőjeként dolgozott, majd 1881-ben megalapította saját lapját, a *Budapesti Hírlap*ot (később ezt továbbiak követték, így például az első magyar bulvárlap, az *Esti Újság*),[1] amelynek sokáig tulajdonosa és 1925-ig főszerkesztője volt. Ezután az időszak egyik legnépszerűbb országos napilapjához, a liberális konzervatív *Pesti Hírlap*hoz szegődött, ahol publicistaként a revizionista mozgalmak egyik vezetője lett. Elsősorban újságírói, szerkesztői tevékenysége, valamint az újságíró–közéletben való aktivitása miatt 1896-ban Ferenc József *„mindszenthi"* előnévvel nemesítette, 1903-tól a Főrendiház örökös tagjává nevezte ki.

Drámaíróként az 1860-as években magyar történelmi darabokkal jelentkezett, majd népszínműveket írt, s műfordítóként is sikeres volt (főleg angol és francia darabokat, operetteket ültetett át magyarra). 1886-ban jelent meg *„A tragikum"* című elméleti igényű monográfiája, amelyet 1925-ben újra kiadtak. 1875 és 1881 között a Népszínház sikeres alapító igazgatójaként jutott olyan anyagi helyzetbe, hogy saját lapot tudott indítani. Irodalmi működése elismeréséül beválasztották a Kisfaludy Társaságba, 1892-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1909-ben rendes tagja lett.

Rákosi Jenő újságíróként aktívan politizált is: Tisza Kálmánnal szemben a 48-as függetlenségieket támogatta (Kossuth Ferenc követője volt), ám az 1905-ös politikai válság idején szembefordult velük és Tisza István hívévé szegődött. (Kapcsolatuk szorosságát mutatja, hogy az 1910-es években Tisza István az állam pénzén mentette meg Rákosi Jenőt attól, hogy *„idegennek"* kelljen eladnia a *Budapesti Hírlap*ot. Rákosi tehát ezután évekig az állam tulajdonában lévő lapot vezetett.) Rákosi Jenő a világháború alatt militarista politikát képviselt[2] és durva sajtóhadjáratot indított minden pacifista megnyilvánulás ellen.[3] Ekkor már hosszú évek óta hadakozott a *Nyugat* folyóirat *„idegenszerű"* művészi törekvéseivel, sőt, nem túlzás azt állítani, hogy ő volt ennek a *„Nyugat–ellenes"* harcnak talán a legfontosabb vezetője. Mindez azért lényeges, mert a pacifizmus elleni fellépése e szerzők ellen (is) irányult, ami tovább növelte Rákosi jelentőségét a kortársak szemében.

Az 1920-as években liberális meggyőződése miatt fellépett az antiszemitizmussal, a fizikai erőszak alkalmazásával, a szabadságjogok szűkítésével – azaz egyrészt az úgynevezett fajvédőkkel, másrészt Bethlen István úgynevezett konszolidációs politikával szemben. Ugyanekkor a revíziós szervezkedések egyik *„harcosa"* volt, és Magyarországon az 1920-as években vélhetőleg ő ápolta lord Rothermere-rel a legszorosabb viszonyt.[4] Mindezek miatt eb-

---

[1] BUZINKAY Géza: *Bulvárlapok a pesti utcán*. Budapesti Negyed, 1997/2–3. 31–44.

[2] Erre jó példa az úgynevezett Hadi beszédek sorozatban megjelent kötete, *„A háború és az esztétika"* (Budapest, 1915.).

[3] Babits Mihály *„Játszottam a kezével"* című versének esetét lásd SIPOS Lajos (szerk.): *„Engem nem látott senki még." Babits-olvasókönyv*. I. Historia Litteraria Alapítvány, Korona Kiadó, Budapest, 1999. 272–278.

[4] Ennek érzékelésére utal például a *„Rothermere–Rákosi"* revíziós lobogó,

ben az évtizedben hívei úgy látták, hogy jelentősége, hatása Apponyi Albertéhez mérhető.

Halála után szobrot állítottak neki (Kisfaludy Stróbl Zsigmond alkotását 1930-ban), Balatonalmádiban emlékpadot építettek, az 1930-as évtizedben két teret és öt utcát neveztek el róla a mai Budapest területén,[5] nevét viselő 1.000 pengős újságírói díjat alapítottak, díszes emlékalbumokat adtak ki emlékére, és így tovább.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy Rákosi Jenőt színházigazgatóként, országos lapok irányítójaként, az irodalmi, kulturális és politikai közélet megkerülhetetlen alakjaként tartották számon a maga korában – sőt, olykor misztikusra növelték figuráját, azt állítva, hogy bizonyos politikai, kulturális változásokra személye miatt került vagy nem került sor. 1929-ben bekövetkezett halála után – mint utaltam rá – egy ideig még ápolták a kultuszát, de ez a kultusz az 1930-as évek végére megkopott, veszített erejéből, aminek részben az volt az oka, hogy antiszemita irányból bírálták és zsidóbérencnek minősítették.[6]

1945, még inkább a fordulat éve(i) után a helyzet annyit változott, hogy immár a politikai *„haladás”* ellenségeként mutatták, hiszen az úgynevezett nyugatos szerzők közül a *„forradalmi költő”*, Ady Endre volt Rákosi Jenő legfőbb ellenfele.

Az 1989–1990-es rendszerváltozás idejére szinte észrevétlenül eltűnt a jelentősnek tartott történelmi, irodalomtörténeti személyek sorából. Ennek oka részben az, hogy Rákosi Jenő (ahogy mondani szokás) igen összetett személyiség volt, egymással ma már összebékíthetetlennek tűnő elgondolások jellemezték, és életútja ellenáll annak, hogy róla koherens életrajz szülessen.[7] Emiatt először utóbbi probléma módszertani okait elemzem, majd röviden összefoglalom tevékenységének három területét, aspektusát: asszimilációja ábrázolásait (német származása kérdését), a nemzetiségek asszimilációjáról vallott elképzeléseit, valamint az idegen és magyar kulturális szembenállásról alkotott elgondolásait. Megítélésem szerint ez a három volt Rákosi Jenő politikai cselekvésének lényege.

Módszertani kérdések

Rákosi Jenő író, műfordító, újságíró, szerkesztő és lapkiadó, színházi vállalkozó, a Főrendiház tagja és a revíziós mozgalom vezetője – mint

---

amelyet 1929-ben avattak a Hősök terén. ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 35.

[5] Uo. 33.

[6] Lásd SIPOS Balázs: *Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő ás a „keresztény kurzus", 1919-1942*. Múltunk, 2005/3. 3–37.

[7] KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 20.

láttuk – jelentős közéleti szereplő volt, akit nevezhetünk liberálisnak, konzervatívnak, sovinisztának, a politikai kereszténység és a jogegyenlőség hívének egyaránt. Életrajzát részben ezért nehéz egységes elbeszélésbe rendezni. (Mint majd lesz róla szó: 1926-os visszaemlékezésében ez Rákosinak se sikerült.)

1. Első ránézésre megkonstruálhatónak tűnik a sikeres menedzser, a *„self made man"* figurája, aki szegény sorból érkezett (egy évig járt egyetemre, majd családja anyagi helyzete miatt gazdasági gyakornok és írnok lett) és kulturális vállalkozóként két céget (a budapesti Népszínházat és a Budapesti Hírlap Részvénytársaság) is sikerre vitt.

2. Elmesélhető a művész, pontosabban a drámaíró Rákosi Jenő élettörténete, akinek újromantikus történelmi darabjait és Shakespeare–fordításait is játszották a színházak, aki tragikumelméleti könyvet írt és mindezek miatt a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett. Ez az életrajz azonban az 1860-as évektől a 20. század első éveiig tartó időszakról szólhatna, mivel Rákosi szépíróként, műfordítóként ezután már nem volt aktív.

3. Ismert továbbá az irodalmi közéletben komoly szerepet játszó Rákosi Jenő *„részéletrajza"*, amely két, a mai irodalmi kánon felől nézve nem egyformán fontos részből tevődik össze. Az 1860–1870-es években mint az úgynevezett Kávéforrás-társaság tagja és vezére az irodalom modernizálódásának érdekes figurájaként és a 19. század utolsó évtizedeire gondolva a fiatal tehetségek támogatójaként szerepelhetne ebben a *„részéletút–elbeszélésben"*.[8] A 20. század első két évtizedére gondolva viszont a nyugatos, modern irodalom ellenségeként másféle szerepet alakítana ugyanebben a történetben.

4. Rákosi Jenőre gondolva továbbá szólni szokás a liberális–konzervatív publicistáról, aki idővel Tisza István híveként politikájának támogatója és politikai irányvonalának halála után is híve volt. Utóbbi az

---

[8] HEGEDŰS Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. 1991. 218–220. http://mek.oszk.hu/01100/01149/01149.pdf (Utolsó letöltés: 2017. december 7.); *A magyar sajtó története 1867–1892*. Főszerk.: SZABOLCSI Miklós. Akadémiai Kiadó, 1985. II/2. k. 141–149. – A Kádár–korszakban megjelent nagy összefoglaló irodalomtörténetben a fiatal és az öreg Rákosi szembeállítása így szerepel: *„Pályája szinte tankönyvi ábraként mutatja, miként válik egy tehetséges, egyben–másban újítani akaró csoport vezető tagja mind szűklátókörűbbé és ártalmasabbá szellemi életünk egészére nézve." „Míg Rákosi korábban szembeszállt az Akadémiával, s pártolta az irodalmi ellenzéket, most irodalompolitikai téren is egyre visszahúzóbb erőnek számít, sajtóhadjáratot vezet Ady ellen (1909-ben és 1915-ben), ám nem kíméli Babitsot sem, aki útjában áll háborús propagandájának. A „keresztény kurzus" alatt már nem tudja visszanyerni régi osztatlan népszerűségét: a szélső jobboldali körök nem bocsátják meg Rákosinak az üldözött zsidóság érdekében való fellépését a fehérterror idején." A magyar irodalom története. IV. k. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Főszerk.: SŐTÉR István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/04/280.html (Utolsó letöltés: 2017. január 12.)

úgynevezett keresztény–nemzeti kurzus kritikáját és az úgynevezett ellenforradalom antiszemitizmusával való szembenállást egyformán jelenti. Illetve még valamit, amit az előző pontnál is lehetett volna említeni: a *Nyugat* szerzőivel kialakult barátiabb viszont.

5. És végül ismert a nacionalista vagy inkább soviniszta Rákosi Jenő, leginkább a *„harmincmillió magyar"* szlogenje miatt (amely a soknemzetiségű Magyarország nemzeti kisebbségeinek elmagyarosítási programja volt) és a revizionista publicisztikai és szervezési tevékenysége okán. Eme elbeszélésben fontos tény Rákosi Jenő német származása (visszaemlékezése szerint anyja német anyanyelvű volt), az, hogy a család nevét ő (valójában inkább apja) magyarosította 1867-ben Kremsnerről Rákosira, mivel sokan úgy gondolják, hogy az asszimiláció tette Rákosit *„vad magyarrá"*.

Ebből az öt részéletrajzból nem könnyű egységes egészet szerkeszteni. A Rákosi Jenővel foglalkozó szakirodalom jobbára arra törekedett, hogy a harmadikból a *nyugatos* irodalomhoz való ellenséges viszonyt, a negyedikből az Ady által *„vad, geszti bolond"*-nak nevezett *Tisza Istvánhoz fűződő viszonyát* és az ötödikből a *sovinizmust* kombinálja össze úgy, hogy ez ugyannak a világképnek a két oldala legyen. (A kettő közötti kapcsolatot erősíti az a korábban említett tény, hogy Rákosi Jenő az első világháború alatt igen durva hangon támadta a pacifista megnyilvánulásokat, beleértve a nyugatos szerzők ilyen fellépéseit is.) Így állt elő a vad és türelmetlen soviniszta egységessé stilizált alakja, aki az idegen kulturális hatások (mondjuk úgy: a kulturális nemzetköziség) és a nemzeti kisebbségek ellen lépett fel. Mint látszik: ez az elbeszélés figyelmen kívül hagyja a liberális–konzervatív és vallási toleranciát hirdető Rákosi Jenőt. (Valamint félreértelmezi is a nyugatosokkal folytatott vitáját – ezt később részletesebben ismertetem.)

Ezen a ponton két ideológiailag motivált megközelítési módot is meg kell említeni, amelyek tovább bonyolítják Rákosi Jenő ábrázolását. Az első az 1945 utáni – kifejezetten politikai szándékú – irodalomértelmezési irány, amely a Petőfi–Ady–József Attila forradalmi és fejlődési *„fővonal"* megkonstruálásával Rákosit az *„ármánykodók"* közé helyezte.[9] A második az ezredforduló után jelentkező kísérlet, amely arra irányult, hogy a fent említett értelmezések előjelét egyszerűen felcseréljék és az úgynevezett nemzeti irodalom *„fejlődési fővonalába"* illesszék Rákosi Jenőt. Eszerint ő a *„marxista irodalomtörténet–írás"* áldozata, akinek a

[9] Rákosi Jenő Ady–ellenességét vélelmezett Petőfi–ellenességével (a forradalmár Petőfi és az elnyomó Rákosi szembeállításával) is kiegészítették. Eszerint*: „Rákosi Jenő és magyar imperialistái a nemzetiségeket elnyomó politika harci eszközévé próbálják alacsonyítani Petőfi szabadságharcos alakját. […] Rákosi nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Petőfi a [győri] felkelő nemesek utóda." A „királyhű" Petőfi." Hogyan ünnepelte az úri Magyarország Petőfi halálának ötvenedik évfordulóját.* Szabad Nép, 1949. július 13.

rehabilitálása együtt járna a *„lényeges, talán paradigmatikus változásokat igénylő mai magyar irodalmi gondolkodás”* megváltozásával.[10] Ennek a kísérletnek a gyengéje egyrészt a kutatások hiánya, másrészt a tendenciózusság.[11]

Mindezek alapján úgy vélem, hogy Rákosi Jenő életrajzát csak akkor lehetséges megírni (vagy akárcsak felvázolni is), ha nem törekszünk egy a mi fogalmaink szerint koherens elbeszélés megalkotására. Ellenkező esetben könnyen megismételhetjük az előzőekben említett két interpretáció tévedéseit, amely tévedések ugyan részben a kutatási hiányosságokból fakadnak, részben azonban a koherenciára való törekvéssel (vagy azzal is) magyarázható túlinterpretálásból. Ez a kettő ugyanakkor összefügg: hiszen ha már *„készen”* van Rákosi Jenő figurája, akkor a kutatások hiányosságait, az esetleges *„fehér foltokat”* könnyen lehet értelmezéssel pótolni.

Rákosi Jenő magyarsága és sovinizmusa: a „harmincmillió magyar”

Rákosi Jenő 1842-ben született Acsádon, Vas megyében, egy német (eredetű) családban. Apja Kremsner János gazdatiszt volt, aki változó szerencsével dolgozott (a családnak olykor anyagi problémái voltak és vándorolni is kényszerült). Anyja, Vogel Anna Rákosi Jenő emlékezései szerint a gyerekeitől tanult meg magyarul.[12] Hivatkozott visszaemlékezése ugyanakkor a bevezető fejezet után egy 1848-as, a magyar forradalom és szabadságharcra vonatkozó gyermekkori emlékkel indul.[13] Ezután viszont a származás–identitás kérdése szempontjából látszatra egy újabb *„fordulat”* következik: kiderül ugyanis, hogy Sopronban, a gimnáziumban német nyelvű önképzőkört alapított társaival együtt és írt is német verseket – majd a kör magyarrá lett és ekkor már magyaros ruhát is hordtak.[14]

Mindez azért érdekes, mert Rákosi ismert szerzőként kevéssé foglakozott asszimilációjával, sőt mindig problémamentesen ábrázolta magyarságát, abban semmilyen változást, fejlődést nem érzékelt vagy pontosabban: nem mutatott. E problémanélküliséget, ennek ábrázo-

---

[10] GYURÁCZ Ferenc: *Rákosi Jenő memoárja*. IN: RÁKOSI Jenő: *Emlékezések*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2009. 362.

[11] Azt, hogy itt talán bizonyos tendenciáról szintén szó van, mutatja szerintem, hogy Rákosi Jenő *„Emlékezések”* újabb, 2009-es kiadásában nem közölték az eredeti, 1926-os kiadásból Klebelsberg Kunó előszavát. Ebben ugyanis a miniszter Rákosi Jenőt pontosan liberalizmusa miatt bírálta, mondván: vissza akar térni az 1867-es alapokhoz, holott az 1918–1919-es események megmutatták, hogy ez lehetetlen. *Klebelsberg Kunó Előszava*. IN: RÁKOSI Jenő: *Emlékezések*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. (1926) I. k. XIII.

[12] Rákosi (2009): 20.

[13] Uo. 13–16.

[14] Uo. 34–35., 41.

lását erősíti az, ahogy mások is, és Rákosi maga is sikeresnek mutatta a nemzetiségek és a zsidóság asszimilációjában vitt szerepét. Ennek kapcsán a pesti német színjátszás háttérbe szorítását volt szokás emlegetni a Népszínház, valamint a népszínművek és a drámafordítások révén, a *Budapesti Hírlap* magyarosító szóhasználatát és helyesírását (például a *„cz"* helyett *„c"* betű használatát), valamint a már hivatkozott *„magyar–birodalmi"* gondolatot. Klebelsberg Kunó 1926-ban egy ünnepi beszédében Rákosit dicsérte is mindazért, amit Budapest *„népének és lelkének"* magyarosításáért tett.[15] Úgy vélte továbbá, hogy a 30 millió magyar programja a világháborúig reális elgondolás volt.[16]

Ezzel a beállítással szemben kritikusai időről–időre diszkvalifikálni próbálták német származása és magyar nacionalizmusa, sovinizmusa miatt. Leginkább Ady Endrének sikerült a német származás kérdését problémássá tennie: kettőjük durva vitái miatt (és itt elsősorban Rákosi igen goromba kirohanásaira kell gondolni) egy cikkében *„a magyar erekbe ömlött sváb veszedelem"*-ként emlegette, majd az *„Én nem vagyok magyar című?"* című 1907-ben megjelent verse 1918-as kiadásába beleírta az általam kiemelt híres sort:

(S az álmosaknak, piszkosaknak,
Korcsoknak és cifrálkodóknak,
Félig–élőknek, habzó szájúaknak,
Magyarkodóknak, köd–evőknek,
Svábokból jött magyaroknak
Én nem vagyok magyar?)[17]

Ady Endre halála után két évtizeddel, 1939-ben Gedeon Jolán egyetértőleg hivatkozott *„Farkas Gyula most megjelent fajbiológiai irodalomtörténet[ér]e"*, amely *„megmutatta, hogy Ady és a Nyugat legerélyesebb támadói a »svábokból jött magyarok« közül kerültek ki, akiknek Ady magyarsága nem volt eléggé nemzeti és önimádatban még a keleti fajtán is túl akartak tenni."*[18]

---

[15] Rákosi visszaemlékezésben így írt erről: *„Budapest főváros abban különbözik más európai fővárosoktól, hogy ezek mind a magok nemzeti talajából nőttek ki, Budapest ellenben oltvány. Idegen magból nőtt idegen törzsre oltatott a magyar. S mikor teremni kezdte volna a nemesebb gyümölcsöt, akkor botoltatott el a nemzet. […] mindent oltvány útján kellett az idegen pesti s budai törzsökre illeszteni, s mindent jóformán száz éven belül, hogy azzá legyen, ami a háború kezdete előtt kezdett lenni, s amit ma mind ismét újjá kell éleszteni: magyar, eleven, élő, éltető fővárossá."* Uo. 157.

[16] *Klebelsberg Kunó Előszava.* I. m. I. k. VIII., IX., XI.

[17] *Ady Endre összes versei III.: Költemények, alkalmi versek. 1906-1907.* Sajtó alá rendezte: KISPÉTER András – KOCZKÁS Sándor. Argumentum Kiadó, Budapest, 1995. 365., 368. – Ady *„Köszvény–ország márciusa"* című versében szereplő *„Sodomás bölcs, komisz, vén kasznár"* kitétel utal Rákosi Jenőre. Uo. 389.

[18] FODOR Éva: *A Nyugat–gondolat a magyar irodalomban. Budapest.*

Rákosi Jenő magyarsága az Adyhoz és a *Nyugat* folyóirat köréhez való viszonyban elsősorban azért volt annyira fontos, hogy erre még az 1930-as évtized végén is visszatértek, mert Rákosi a nyugatosokat jórészt azzal támadta, hogy művészetük idegen a magyar hagyományoktól, alkotásaik nyelvezete érthetetlen, magyartalan. Azaz Rákosi kritikusa tulajdonképpen a modern magyar irodalommal szembeállították a *„magyar kultúrát nem értő"* vagy a magyarságtól *„fajilag idegen"* német figuráját.

Ám nem csupán Ady és hívei követték ezt az ellenségkonstrukciós eljárást: például Szekfű Gyula is, aki a *„Három nemzedék"*-ben a magyarság ügyéhez felnőni nem tudó asszimilánsként és franciás drámák szerzőjeként mutatta be (művészete *„importcikk, gyökértelen a hazai talajban"* – olvasható Szekfűnél). Rákosi nevét nem említve igen negatívan írt a magyar imperialista gondolatról, amiről viszont Rákosi mint sajátjáról utólag is többször pozitívan értekezett.[19] És ezen a ponton visszakanyarodnék az előbb hivatkozott Farkas Gyulára és a Káldor Könyvkiadónál megjelent *„A magyar irodalom története"* című könyvére. Ebben ugyanis nem csupán Ady és az úgymond faji szempontból idegenek szembeállítása található, hanem egy általánosabb leírás is arról, hogy a magyar nacionalizmusban milyen szerepet játszottak a német származású magyarok. Eszerint *„A kilencvenes években már ott találjuk képviselőjüket a miniszteri bársonyszékben (Wekerle Sándor), a magyar sajtó élén (Rákosi Jenő), vezető tudományos és irodalmi pozíciókban (Heinrich Gusztáv, Herczeg Ferenc). Nem annyira e vezetők, mint inkább az asszimiláltak tömege új szellemet hoz a magyar közéletbe: a túlzott hazafiasság szellemét, melynek első jelentkezését már Kisfaludy Sándor korában megfigyelhettük. Nem véletlen, hogy a magyar sovinizmusnak, a harmincmilliós magyarság álmának apostola, Rákosi (Kremsner) Jenő, ebből a körből került ki. 1881-ben megindított napilapja, a Budapesti Hírlap […] évtizedeken át hirdeti a magyar faj felsőbbrendűségét és nem tűrvén meg a legkisebb kritikát sem, a romantikus önáltatásnak olyan ködébe burkolja félművelt olvasóit, amelyet csak a világháborús összeomlás viharágyúi oszlatnak szét."*[20]

De mi is az a *„harmincmilliós magyarság álma",* amelyre Farkas, Szekfű és Klebelsberg is utalt?

A 19. században a politikai élet vissza-visszatérő témája volt, hogy miként lehetne a magyarság súlyát növelni a nemzetiségek rovására. Ennek a kérdésnek az egyik *„szakértője"* volt (a délszláv származású) Beksics Gusztáv, aki több írásában is felvázolta a magyarosítás szerinte le-

---

1937. Irodalomtörténet, 1939/3–4. 98.

[19] SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV–Maecenas, Budapest,1989. 260., 262., 331.; RÁKOSI (2009): 103., 196., 212.

[20] Idézi (k. i.): FARKAS Gyula: *A magyar irodalom története*. Literatúra, 1934. január 1. III.

hetséges módozatait a népességszaporulattól a földhöz juttatáson keresztül a városiasodásig–polgárosodásig.[21] Egy helyütt például azt írta: a *„helyes"* birtokpolitika révén a nemzetiségi arányok úgy lennének módosíthatók, hogy 17 millió magyarra csupán 7 millió nemzetiségi jusson.[22] Ahogy L. Nagy Zsuzsa fogalmazta meg a róla szóló nagy tanulmányában: *„A liberális reformokra tehát [Beksics szerint] azért van szükség, hogy a mezőgazdaság és az ipar kellően szolgálhassa a »magyar faj« számbeli gyarapodását."*[23] Beksics (akit 1869-ben Rákosi Jenő alkalmazott a *Pesti Napló*nál, aki a *Budapesti Hírlap* szerzője lett, és akinek utolsó nagy munkájához is Rákosi írt előszót)[24] a nemzetiségi arányok kérdését többek között a magyarok Amerikába való kivándorlásával összefüggésben is tárgyalta. Ehhez a problémához kapcsolódott Rákosi Jenő is. 1902 júliusában vélhetőleg Rákosi tollából vezércikk jelent meg a *Budapesti Hírlap*ban, amelyben a magyarok kivándorlását úgy jellemezte, mint ami *„elemészti országunk és népünk erejét"*, és Beksics elgondolásaira emlékeztető tanulságra jutott: *„A tanulság pedig az, hogy jólét és szabadság kell a polgároknak s hívek lesznek hazájukhoz."*[25]

Pár nappal később Rákosi avatta fel az Amerikába vándorolt magyarok zászlóját, és ekkor tartott beszédében hirdette meg a *„30 millió magyar"* gondolatát. Ebből a beszédből az alábbiakban részben jelentősége miatt, részben amiatt is hosszabban idézek (megtartva az eredeti helyesírást), mert a szakirodalomban ebből általában egy elemet, az irreális birodalmi álmot szokás kiemelni.[26]

„Mi félünk az ábrándtól, józanságot prédikálunk, békeszeretetünkkel hivalkodunk, a kakasnak nem harmadik, hanem már első kukorékolására megtagadjuk sovénságunkat; a mi másnak eszköz, nekünk cél s egy félpercent kvótán, egy gyűlölt szinü bojton, a homuzión és homoizi-

---

[21] BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra*. Athenaeum, Budapest, 1883. 61.

[22] Lásd BEKSICS Gusztáv: *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*. Athenaeum, Budapest, 1899.

[23] L. NAGY Zsuzsa: *A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál*. Századok, 1963/6. Idézet helye: 1256. (Az előző hivatkozások is innen valók: 1242–1278.); Beksicsre lásd például: GYURGYÁK János: *„Ezzé lett magyar hazátok." A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 92–98.

[24] Lásd: *Irodalom és művészet. A szabadelvű párt története. Belcsics Gusztáv poszthumusz műve*. Budapesti Hírlap, 1907. január 16. 12.

[25] RÁKOSI Jenő: *Akik Amerikában elpusztulnak*. Budapesti Hírlap, 1902. július 2. 1.

[26] Gyurgyák János például a magyar nemzeteszmével és nacionalizmussal foglalkozó áttekintő művében Sikabonyi Antal *„Rákosi Jenő a publicista"* című 1930-as kötetéből idéz, így a szöveg eredeti, 1902-es kontextusát nem ismerhetjük meg. (I. m. 101–104.)

ón gyászos perpatvarába merülünk s nem gondoljuk meg, hogy ez alatt nem érünk rá az országot nemzeti ereiben, számában és fanatizmusában földuzzasztani, a mi, ha elértük, minden kelletlen kérdést, a mi most fontosnak látszik s minden politikai tevékenységünket elnyeli – egy csapással megoldottunk. Nem kell ide csak harminc millió magyar és ezen a helyen, ezen a földön első szerepet játszunk Európa históriájában és mienk Európa Kelete!

Ennek kellene minden magyar ember – politikus és nem politikus ember – zászlajára fölirva lenni: Harminc millió magyar!

[...] E helyett úgy kormányoztattunk, mióta nagy lelkek államiságunkat s szabadrendelkező jogunkat viszszaszerezték: úgy kormányoztatunk immár harminc év óta, hogy ennek az ellenkezője történik: az állami önérzet a kormányzatból, a nemzeti, sőt magyar polgári önérzet az egyénekben lehanyatlik.

Ugyanazok a jelenségek az egyéni, mint az állami életben.

Egyéni önállóság, vállakózás, merészség, függetlenség helyett – tódulás a hivatalokba, protekcióhajhászat, pénz után való szaladás kártyán, lóversenyen, osztálysorsjátékon és házasságban, a mellett ősökkel és címekkel való hivalkodás; nekünk itt mindegy, beszéli-e és hogyan valaki a mi egyetlen és páratlan nyelvünket, beszélünk helyette mi magunk mindenek nyelvén; műveletlennek csúfoljuk, a ki csak magyarul tud, ha az egyetem összes tudományai a fejében vannak is; lányainkat, jövendő nemzedékek anyáit idegen neveléssel zsenge korukban rontjuk meg és megmételyezzük nemzeti erkölcsük tisztaságát. Nagy gondunk van minden cselekedtünkben, minden szándékunkban, minden alkotásunkban arra, hogy mit mond hozzá a müvelt nyugat. Nem az a fődolog, hogy kell-e nekünk, jó-e nekünk, hasznos-e vagy ártalmas nekünk, hanem hogy mit szól hozzá a müvelt külföld.

[...] A nyugati jogállam[27] *politikusaink és tudósaink ideálja. És készítjük évtizedek óta nagy sikerrel a nyugati jogállamot. Sőt gondolom, immár meg is van. Ott van a polcon, a könyvtárunkban, a törvénykönyveinkben, gyönyörűen lemásolt törvények tömegében. Fájdalom, tisztelt közönség: ott is marad. Törvényeink egy részét nem kell, egy részét nem lehet, egy részét nem szabad végrehajtani. Mert azok nem a népért, nem a nemzetért készültek, hanem a – jogállamért. De keressék önök a jogállamot künn, az életben, ott csak karrikaturáit és mártírjait fogják megtalálni. A törvény nálunk ritkán oltalom, többször veszedelem. Mert nem nekünk készül, hanem a jogállamnak. Mi a jogállam itt? Állapot, melyben nem az embernek, hanem csak az államnak van joga. Fájdalom, az államnak is csak az emberekkel (a polgáraival) szemben;*

---

[27] Lásd korábbi vezércikkét: *Jogállam, nemzeti állam*. Budapesti Hírlap, július 6.1–2.

mert a hol egy más állam áll vele szemben, ott a mi államunk is igen hamar lemond a jogáról.

Mert béke, csak béke kell nekünk, csak azt halljuk dicsérni, csak azt magasztalják mindenek: politikusok, vezércikkek és trónbeszédék egyaránt.

Én pedig azt mondom, hogy a békét csak erővel, hatalommal, tevékenységgel, önérzettel, haddal és hadikedvvel lehet fönntartani, soha se lemondással, sohase meghunyászkodással, sohase imádsággal és áldozatokkal. Mert mindebből soha sem tudunk eleget adni az éhes ellenfélnek, vagy a még éhesebb szövetségesnek, ha egyszer megkezdettük a nagylelkű önfeláldozást. És ne csodálkozzanak azon, hogy épp ilyen állapotunkban szakad ránk, most rohan meg bennünket az a veszedelem, a melyből a mai ünnep is kerekedett: a kivándorlás."[28]

Ez a beszéd sok elemében Beksics nézeteit idézi: politikai (jogi, állami) és szociális reformok mellett szól a *„magyarság faji expansiója"* jegyében. Nem vita tárgya, hogy Beksicshez és az eddig nem említett Hoitsy Pálhoz hasonlóan illúziókat propagált, továbbá sovinizmusa más nemzetek lenézésével párosult, de talán erre a beszédre is igaz, amit L. Nagy Zsuzsa Beksics Gusztáv kapcsán írt: nézetei reformista, liberális tartalmát az utókor teljesen elfelejtette és *„Csak a faji szaporaság gondolatát éltették tovább, és egyes esetekben Beksicset háttérbe szorították olyanok javára, akik a »nemzeti célokat« nála sokkal kevesebb liberalizmussal és agresszív módon propagálták."*[29] (Bár lehetséges, hogy L. Nagy Zsuzsa Rákosi Jenőt is azok közé gondolta sorolni, akik *„kevesebb liberalizmussal és agresszív módon propagálták"* nézeteiket.) Elgondolásomat részben talán Gyurgyák János hivatkozott monográfiája is alátámasztja, amennyiben Beksicsre utalva tárgyalja Rákosi Jenő nacionalizmusát, nemzetpolitikai programját – Beksics esetében pedig hangsúlyozza programja modernizációs elemeit.[30] Utóbbi azért fontos, mert színháza és lapkiadó vállalata révén Rákosi Jenő részt vett Budapest magyarosításában és modernizációjában (ez a kettő ugyanazt, de legalábbis ugyanazt a politikai, várospolitikai programot jelentette),[31] és ezt sikeresnek tekintette és tekinthette (hiszen kortársai közül mások, így Klebelsberg Kunó is így látták). Ő is és Beksics Gusztáv is Magyarország magyarosítását és modernizációját kicsit ennek mintájára (ezzel párhuzamosan) képzelte el.

---

[28] Rákosi Jenő ünnepi beszédét közli: *Az amerikai magyarok zászlója*. Budapesti Hírlap, 1902. július 7. 2–3. (Kiemelések tőlem – S. B.)

[29] L. NAGY: 1265.

[30] GYURGYÁK: 92–98., 101.

[31] GYÁNI Gábor: *Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése*. IN: UŐ: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 23–58.

Idegen hatások és a magyar kultúra: a Nyugat és Rákosi

Az 1902-es beszédben felbukkan egy gondolat, amelyről Rákosi Jenő többször és más összefüggésben is írt: a nyugati vagy általában a külföldi/idegen hatás kérdése. Ez Rákosi és a *Nyugat* folyóirat vitájának központi problémája.

Rákosi Jenő a *Nyugat* megjelenésétől kezdve bírálta a *„nyugatos"* irodalmi irányzatot, irodalmi mozgalmat (maga az elnevezés is tőle származik),[32] ami a túloldal képviselőit is kemény ítéletalkotásra késztette. A vitájukat leegyszerűsítve a következőképpen jellemezhetjük: Rákosi is és a nyugatosok is megalkották az úgynevezett aszimmetrikus ellenfogalmukat. Ebben a duális felosztásban önleírásuk szerint maguknak vindikálták a tulajdonképpen egyedül választható (értsd: egyedül elfogadható, helyes) pozíciót, míg a *„másikat"* a választhatatlan (olykor amorális) státusszal jellemezték. (Éppen emiatt nem beszélünk szimmetrikus ellenfogalomról.) Rákosi a nyugatosokat nemzeti szempontból károsnak, műveiket magyartalannak minősítette, míg a nyugatosok Rákosit maradinak, begyöpösödöttnek, a világot (világirodalom újabb áramlatait) nem ismerőnek minősítettek;[33] olyannak, aki csak azt tartja értékesnek, ami *„magyaros"*. Ugyanakkor (egyrészt) az is látszik, hogy egyik fél se tekintette ellenségnek a másikat. Másrészt az utókor továbbradikalizálta a közöttük lévő ellentéteket abban az értelemben, hogy a két vitafél másikról szóló megengedő megjegyzéseit figyelmen kívül hagyta, vagy nem vette észre. (Ebben is tetten érhető talán a korábban említett koherencia-igény.)

A nyugatos szerzők egyrészt–másrészt álláspontjára jó példa lehet Ignotus két szövege. Az egyikben 1908-ban azt állította, hogy Rákosi Jenő a modern irodalmat (a *műveket*) azzal támadja, hogy *alkotóik „elégedetlenek hazájuk fejlettségével, s a maguk egyénisége bélyegét akarják rányomni nemzetük irodalmára"*.[34] Ez a leírás leginkább azért érdekes, mert (mint láttuk és később is bemutatom) Rákosi se volt elégedett Magyarország fejlettségével – ami természetesen nem befolyásolja a második állítás igazságtartalmát. Viszont az is érdekes, hogy Ignotus kilenc évvel később Rákosi Jenőt így jellemezte: *„újságírói ifiuraink közt is legkülönb, legtehetségesebb, legfrissebb és legmanapibb"*.[35]

Publicisztikája alapján az látszik, hogy Rákosi Jenő általában nem volt az irodalmi modernizmus ellenfele. Nem állította, hogy a művészet-

---

[32] KOSZTOLÁNYI Dezső: *Rákosi Jenő*. Nyugat, 1920/21–22. 995.

[33] Fenyő Miksa például azt írta: Rákosi *„nem igen szokott az ország határain túlnézni – sem az érdeklődése, sem a műveltsége nem képesíti erre […]."* FENYŐ Miksa: *Irodalmi vita*. Nyugat, 1915/22. 1302.

[34] IGNOTUS: *Hagyomány és egyéniség*. Nyugat, 1908/2. 103.

[35] IGNOTUS: *A politika mögül. Ad vocem Tisza*. Nyugat, 1917/19. 516.

nek mindenkor a nemzet ügyéhez kell kapcsolódnia, és hogy csak ebben az esetben lehet értékes – miként azt se írta, hogy önmagában ettől egy műalkotás értékes lenne. A magyar és az idegen kultúrák találkozását pontosan azért tartotta veszélyesnek, mert a magyar kultúrát fejletlennek, elmaradottnak látta.[36] Olyannak, amely nem képes feldolgozva befogadni az *„idegen elemeket”*.[37] Az *Emlékezések*ben kissé következetlenül nyilatkozik az irodalmi modernségről. Egy helyütt elismerőleg arról is írt, hogy Toldy István volt *„közöttünk a legmodernebb költő. Franciás modorban írt vígjátékokat […]”*.[38] Másutt viszont a modern költészet értékét is kétségbe vonta: a *„modern költészet”*, írta, nem *„szikla”,* hanem *„szélkakas”,* és *„a bódult közönség, az egyensúlyából kivetett kor dalnak hallja a csikorgását”* – de ezt is egy Bárd Miklós nevű költőről szóló részben tette. Ráadásul a modern költészetre itt jellemzőnek mutatott *„pesszimizmus”*, *„szidalmazás”* és *„kételkedés”* oka az, hogy a *„Meghasonlás, hitelvesztettség, pesszimizmus haláltáncát járja a világ […]”* – tehát a korszellem.[39] Igaz viszont, hogy a modern költészet nyelvezetét nem mindig tudta elfogadni (némelykor magyartalannak vélte); ahogy az *Emlékezések*ben fogalmazott egy gyerekkori emlékét kommentálva: *„[…] megtanultam, hogy vannak versek magyarul írva, amelyek jók, elég jók, néha nagyon jók, de nincsenek magyarul.”*[40]

Rákosi azt is leszögezte, hogy magyar költők, írók nem lehetnek egymás ellenségei, és ő a holnaposokat (*A Holnap* antológia szerzőit), nyugatosokat nem tekinti ellenségnek. Igaz, a velük való vitában *„drasztikus eszközöket” „alkalmaz”*.[41] Azaz nem magyarságukat tagadta (vonta kétségbe), még akkor se, ha művészetüket idegennek bélyegezte.[42]

A nyugatosok–Rákosi–viszonyban 1919 után komoly fordulat állt be, elsősorban azért, mert mind a két fél (mint már Szekfű Gyula kapcsán is

---

[36] Ehhez kapcsolódik a következő megjegyzése: *„[…] a mi értelmiségünk átlagának alacsony nívója […] károsan hat vissza egész kulturális életünkre”* RÁKOSI (2009): 44.

[37] Lásd RÁKOSI Jenő: *Az idegen elemek beáramlása*. IN: UŐ: *Tárcák, cikkek*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. (1927) II. 135.

[38] Ez természetesen nem mond ellent a *„spenót”* azon megállapításának, miszerint az egykori újító konzervatív, az akadémiai ízlés képviselője lett. RÁKOSI (2009): 150.

[39] Uo. 304–305. Ezen a helyen az olyan *„utópiákat”* ostorozta, mint a szemforgatónak és feleslegesnek nevezett Népszövetség(i gondolat).

[40] Uo. 35.

[41] RÁKOSI Jenő: *Modern költő*. IN: UŐ: *Tiszavirágok. Cikkek, levelek, beszédek, 1916–1919*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1920. I. k. 29–30.

[42] Rákosi Jenő *Az Ébredő Magyarokról* című vezércikkében (Budapesti Hírlap, 1920. május 9.) azt írta az Ébredő Magyarok egyik csoportjának személyét ért támadására válaszul, hogy amikor az ébredők még *„aludtak”*, amikor a magyarok a galileisták, nyugatosok, adysták (stb.) *„nem nemzeti és magyar”* irányzatait követték, ő már akkor riadót fújt.

utaltam rá) az idegen kategóriájába került, még ha elsősorban azért inkább a fajvédő retorikában is. Másodsorban azért, mert Rákosi Jenő liberális maradt, és se az úgynevezett keresztény–nemzeti irányzathoz általában, se annak antiszemita részéhez nem csatlakozott. Sőt, éppen az úgynevezett ébredő magyarok ellen kelt ki publicisztikájában igen határozott módon, és velük került komoly politikai vitába (amely az *„ébredők"* feljelentése nyomán a bíróságon folytatódott).[43] Mindezek miatt a nyugatosok és Rákosi Jenő viszonyában a korábbi démonizálást és *„drasztikus eszközöket"* kezdte felváltani a kölcsönös megbékélés.[44]

Összefoglalás

Rákosi Jenő a dualizmusnak és a Horthy-korszaknak egyaránt igen nagy hatású szereplője volt, még akkor is, ha 1918 előtti politikai befolyása nem vethető össze az 1919-et követővel. Hiszen az előbbi időszakban főrendiházi tag, tudományos és irodalmi testületek vezetője lett, Tisza István közeli híve volt, míg utóbb az új rendszer ellenfele, akinek el kellett hagynia saját lapját, a *Budapesti Hírlap*ot, mivel ott olykor az ő írásai se jelenhettek meg. Paradox módon koherens életrajz róla csak akkor születhet, ha nem törekszünk rá. Ellenkező esetben életének valamelyik szakaszát ki kellene *„felejteni"* – ahogy tette ezt Rákosi Jenő visszaemlékezése megírása során. Ő egyrészt 1918 előtti perspektívából mesélte el életét, abban az értelemben, hogy kihagyta mindazt, ami az 1920-as években történt vele (lévén így egy sikeres életutat tudott felmutatni és nem kellett befolyása csökkenését ismertetnie). Másrészt viszont kihagyott olyan 1918 előtti történeteket, amelyeket nem tudott az 1920-as évekbeli helyzetével összhangba hozni, így például a nyugatosokkal folytatott heves vitáját.

---

[43] Az *„Emlékezések"*-ben a tiszti különítményekről, a hazafias és a bajtársi egyesületekről azt írja, hogy csupán Kun Béla bukása után tűntek fel, azaz nem harcoltak a *„bolsevizmussal"* (i. m. 263.).

[44] Ennek egyik apró jele, hogy 1923-ban Babits Mihály megküldte Rákosinak Dante–fordítása harmadik kötetét dedikálva, amelyet Rákosi baráti hangvételű levélben köszönt meg. (SIPOS Lajos (1999): 434.)

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Szatmári Péter

Az osztrák Richelieu
Ignaz Seipel politikai portréja

„A helyzet Németországban súlyos, de nem reménytelen: Ausztriában reménytelen, de nem súlyos[1]"

Abstract

The thinking of the generation of Austrian politicians born in the last decades of the Austro-Hungarian Monarchy was fundamentally determined by the unique set of identities and diversity that gave a special dynamics to the nation-consciousness awakening in the First Republic. The aforementioned aspects had a decisive influence on the intellectual aspect of Ignaz Seipel, decisive politician of the independent *„Remnant State"*, in the words of Clemenceau, and on his relations to the democratic institutional system. His contemporaries and the majority of the First Austrian Republic's population considered the new state as unviable. The Christian Social Party represented the ideology of Austria's independence, partly compulsory, partly in interest or in conviction. Ignaz Seipel shaped and defined the character of his own party for a decade and the political system of Austria in the twenties. *„His sensibility to the authoritarian and professional-oriented governance influenced the slow erosion of the multi-party system decisively and promoted the gradual gaining of authoritarian governance."*

Keyword: Seipel; Austria; Austro–Hungarian Monarchy; Christian Social Party; First Republic;

Ignaz Seipel 1876. július 19-én született Bécs külvárosában[2] egy tipikus kispolgári családban. Édesapja fiákeresként, majd színházi portásként dolgozott. Édesanyja a szülés után nem sokkal meghalt. Az összetartó család nagy szeretettel gondoskodott Seipel neveléséről, aki középisko-

[1] DUCHART, Heinz:*Der wiener Kongress. Die Neugestaltung Europas 1814/15.* München, 2013. 64.

[2] RENNHOFER, Friedrich: *Ignaz Seipel.Mensch und Staatsmann*. Wien, 1978. 1–9.

lai tanulmányait kiváló eredménnyel abszolválta. Tanárai *„szerény, céltudatos, energikus és nyugodt”*[3] fiúként jellemezték, akiben *„lobog az elszántság és az elhivatottság”,*[4] egyikük tréfásan meg is jegyezte: *„vagy politikus, vagy pap lesz belőle”.*[5] Az érettségi után szinte biztossá vált, hogy a papi hivatást választja. Az egyetem elvégzése (teológiai fakultás)[6] után pappá szentelik, majd nem sokkal később benyújtja doktori értekezését morálteológia témakörében[7], amit sikeresen meg is véd. Harminckét évesen a bécsi egyetem magántanára, majd 1909-től a salzburgi egyetem tanszékvezető professzora lesz. A papi hivatása mellett ellenállhatatlan érdeklődéssel fordul a politika felé, és lesz az első világháború végére az Osztrák Keresztényszociális Párt emblematikus vezéregyénisége. Francia példaképeitől eltérően (Mazarin, Richelieu[8]), mindvégig politikus és gyakorló pap is maradt. Haláláig bizonytalan volt a két hivatás összeegyeztethetőségének tekintetében.[9] Fanatikusan hitte, hogy a politikának kell elsősorban az egyház struktúráira emlékeztetnie, ebben a hierarchia, tekintélytisztelet, állandóság és a biztonság jelenti az igazi tartalmat[10]. Kortársai szerint gyötrő és fájdalmas vívódással viselte a kimerítő, napi politikai csatározásokat, mert úgy gondolta a keresztény erkölcsök határozzák meg az állam életét. Politikai példaképének Metternichet a 19. század legkiemelkedőbb osztrák diplomatáját tartotta, nem véletlenül tekintették Seipelt[11], kortársai közül sokan a nagyhatalmú kancellár huszadik századi megtestesítőjének. Környezetében többek vélekedése szerint, élete végéig, az előző század beidegződéseit hordozta, az *„egyensúlyozó prelátus”*[12]. Feladatot vállalt a Monarchia utolsó kormányában, vitathatatlan legitimista kötődései miatt[13], 1918-ban, a szociális tárca vezetésével bízták meg. Az összeomlás után tagja lesz az alkotmányozó nemzetgyűlésnek, majd egészen haláláig parlamenti képviselő marad. A köztársaság kikiáltása után azon kevesek közé tartozik, akik ellenzik az or-

---

[3] BIRK, Benhard: *Ein österreichisches und europäisches Schicksal*. Regensburg, 1932. 5.

[4] Uo., 5.

[5] REIMANN, Viktor: *Zu groß für Österreich*. Wien, 1968. 17.

[6] Werner Sombart gondolatai és Otmar Spann Der wahre Staat című műve különösen nagy hatást gyakoroltak rá.

[7] WALTERSKIRCHEN, Gudula: *Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler*. Wien, 2004. 55–57.

[8] KRIPPENDORF, Ekkerhart: *Kritik der Aussenpolitik*. Frankfurt am Main, 2000. 24–25.

[9] GEHLER,Michael–STEININGER,Rolf (Hrsg): *Österreich im 20. Jahrhundert*, Wien, 2002. 99–153.

[10] VOCELKA,Karl: *Geschichte Österreich*. Wien, 2002. 276.

[11] SIEMANN, Wolfram: *Metternich*. Wien, 2010. 6–21.

[12] WINKLER, August Heinrich: *Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*. München, 2012. 335.

[13] IV. Károly gyóntató papja volt és legszűkebb bizalmi körében is feltűnt. Azon kevesek közé tartozott akik még a svájci emigrációban is felkeresték.

ság, átmeneti 1919 végéig tartó Németausztria elnevezését, mert veszélyesnek és szervetlennek érzi Ausztria önálló jövője miatt. Seipel, az Anschlußt nem tartotta *„aktuálisnak”*, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe tolta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit reálisnak tartotta Ausztria létezését.

A hatalom árnyéka

Az 1919-es februári választások után Karl Renner koalíciós kormánya vezette Ausztriát. A keresztényszociális és szociáldemokrata politikusokból álló koalíció, félretéve a két párt nézetkülönbségeit, fő feladatának a forradalmi szenvedélyek lecsillapítását és a polgári köztársaság konszolidálását tartotta. Az ellentétek azonban áthidalhatatlanoknak látszottak. A korlátozott államosítások, a Saint–Germainben aláírt békeszerződés 1919 szeptemberi ratifikálása, a szociális feszültségek enyhítése és Ausztria új alkotmányának megszerkesztése után a koalíció 1920 nyarának végén felbomlott, mert mind a szociáldemokraták, mind a keresztényszociálisok soraiban átrendeződtek az erőviszonyok.[14] A szociáldemokrata párton belül Otto Bauer vezetésével radikálisabb, egyezkedni kevésbé kész irányzat került előtérbe, azaz egyfajta balratolódásról volt szó. Természetesen az új pártvezetés ugyanolyan fontosnak ítélte a demokratikus keretek megőrzését, de nem akart mindenáron koalíciót a keresztényszociálisokkal és az ellenzéki pozícióból is lehetségesnek tartotta a sikeres politizálást. A keresztényszociális párt pedig ezzel egy időben Ignaz Seipel vezetésével jobbra tolódott és a szociáldemokraták helyett új koalíciós partnereket keresett (Gazdaszövetség, Nagynémet Párt). A két párt között az utolsó igazi kompromisszumnak tekinthetjük a Hans Kelsen jogtudós által szerkesztett és írt alkotmány elfogadását.[15] Az alkotmány Ausztriát szövetségi köztársasággá nyilvánította, amelyet kilenc tartomány alkot. Az alkotmány tartalmazta az alapvető szabadságjogokat, valamint az általános és titkos választójog alapján megválasztott Nemzeti Tanács mellett létrehozta a tartományok képviselőiből álló Szövetségi Tanácsot is. Az alkotmány viszonylagos egyensúlyt teremtett a központi kormányzat és a tartományok hatásköre között, viszont Bécs és a tartományok hagyományos szembenállásán nem sikerült tompítani. Így a politikai megosztottság ebben az értelemben is fennmaradt, hiszen Bécs a szociáldemokraták fellegvára maradt, míg a tartományok inkább a keresztényszocialisták bázisát képezték.[16]

Az alkotmányt az Első Köztársaság idején kétszer módosították. Először 1925-ben, amikor a központi kormányzat és a tartományok hatáskörét, valamint kompetenciáját rendezték, érezhetően az utóbbiak előnyére.

---

[14] Felix KREISSLER: *Von der Revolution zur Annexion*. Wien, 1970. S. 90-108.
[15] Hans KELSEN: *Österrechisches Staatsrecht*. Wien, 1923.
[16] Walter GOLDINGER*: Geschichte Republik Österreich*. Wien, 1972. S. 40–60.

A módosítás politikai üzenete világos, a hatalmon levő keresztényszocialisták által vezetett koalíció Bécs gyengítését tűzte ki céljául. Másodszor 1929-ben, a belpolitikai helyzet további romlása és éleződése közepette módosították az alkotmányt, kiszélesítették a köztársasági elnök jogkörét, és ezáltal megnövelték a végrehajtó hatalom súlyát. Az elnök nevezhette ki és hívatta vissza a kormányt, illetve az ő joga volt a parlament feloszlatása, valamint ő lett a hadsereg főparancsnoka is. Az elnöki hatalom növekedését jelzi még, hogy a módosítás értelmében az elnököt nem a parlament, hanem a nép választja (Erre Ausztriában különböző okok miatt először 1951-ben került sor).

Politikai pragmatizmus

1920-tól kezdődően a keresztényszociális párt egészen a demokratikus intézmények felszámolásáig, meghatározó kormányzati tényező maradt. A párt vezetőjeként és többször, mint kormányfő és külügyminiszter, Seipel alapjaiban határozta meg a húszas és harmincas évek Ausztriáját. Sokszor jelölik némi eufémizmussal *„országalapítónak”*.[17] Az ellenfelei gyűlölték, támogatói pedig imádták. Politikustársai is két világról beszéltek, egyfelől szellemi iránytű, megmentő, gazdasági zseni, hívő katolikus és államférfi versus sátáni fekete ember,[18] klerikális fasizmus–antidemokratikus elképzelések hordozója. A szociáldemokraták nem tudták megbocsátani neki Anschlussal szembeni kiállását, nyilvánvaló baloldal ellenességét és természetesen az 1927. július 15-ei[19] véres eseményeket sem, melyek egyre inkább az autoriter tendenciák térnyerését eredményezték az Első Köztársaságban.

Első igazi nemzetközi szereplése Genfben visszavonhatatlan tekintélyt biztosított számára a világban. Az itt elmondott érzelmektől és szenvedélytől sem mentes beszéde nyomán a győztes hatalmak megadták Ausztriának az életben maradáshoz szükséges kölcsönt. Seipel a külügyekben mindvégig reálpolitikus, és az államérdek[20] hangsúlyozója maradt. A kölcsön eredménye lesz az *„Alpok dollárjának”,* a Schillingnek a bevezetése. Ausztria a húszas években vitathatatlanul neki köszönhetően visszatért a

---

[17] BROOK–SHEPHERD, Gordon: *Österreich*. München, 2000. 325.

[18] Kényesen ügyelt megjelenésére, amit a fekete egyszerűség és az egyházi szimbolika illusztrált. Csak oldalról engedte magát fényképezni, mert arisztokratizmusát így látta leginkább érvényesíthetőnek.

[19] A schattendorfi incidens (1927. január 30-án) után a vádlottakat bíróság elé állították, a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére felmentették őket. Mindezek hatására utcai megmozdulások kezdődtek Bécsben, melyek súlyos, több halálos áldozatot követelő harccá fajultak. A biztonsági erők indokolatlan erőszakosságáért a kancellárt tették felelőssé. A *könyörtelen prelátus* elnevezés ekkor vált a baloldalon az Ignaz Seipel név szinonímájává.

[20] A fogalom születéséről és Richelieu-ről lásd bővebben:KRIPPENDORFF, Ekkehart: *Kritik der Aussenpolitik*. Frankfurt am Main, 2000.22–41.

nemzetközi nagypolitikába. Nem csak a Páneurópa mozgalom alapításában és vezetésében vállal szerepet, hanem tekintélye elismeréseképpen a Népszövetség alelnökének is megválasztják. Ennek szöges ellentéte lesz a belpolitikája, amely kérlelhetetlennek és kompromisszumképtelennek bizonyul.[21]

Párhuzamok

Ebben az esetben fontosnak tűnhet az utalás gróf Bethlen István magyar miniszterelnök legitimizmusról vallott nézeteire és gyakorlati politikájára a húszas évek elején, mert a kifejezések és a megfogalmazások megtévesztésig hasonlítanak Seipel gondolkodásmódjára. Mindkét politikus saját nemzete életben tartását tartotta elsősorban létfontosságúnak, így minden más elveszíthette aktuális jellegét. Az Anschluß és a királykérdés összekapcsolása nem látszik erőltetettnek, hiszen a restauráció bekövetkezésének lehetősége mindkét ország politikai közgondolkodásában jelen volt, ha nem is egyenlő hangsúllyal. Különösen Ausztriában vált politikai tényezővé a legitimizmus mint a nemzeti függetlenséget és a nemzetiszocializmussal való szembenállást hirdető csoportok összefogását szorgalmazó mozgalom.[22] Álljon itt egy példa Bethlen pécsi beszédéből (1921. október 21.): *"Végezzük el a hétköznapi feladatokat és majd elintézzük a királykérdést a legközelebbi ünnepnapra. Ne vesszünk ma össze a felett, hogy a trónt, legitim alapon, vagy szabad királyválasztói alapon fogjuk betölteni akkor, amikor egyek kell, hogy legyünk, hogy a gyomrunk ne maradjon üresen és, hogy megélhessünk*".[23] Bethlen szavait, más szövegkörnyezetben és más helyen akár Seipel szájába is adhatnánk.[24] Lényegileg a rend, a stabilizáció folyamatának és a belső béke fenntartásának elsődlegességét sikeresen hirdették mindketten.[25]

Küldetés és önmeghatározás

Seipel Ausztria jövőbeni feladatait a Monarchia, zsigereiben élő, tradícióival átszőve jelölte ki. Jó néhányszor összefoglalta a feladat, más helyen küldetésnek aposztrofált elképzeléseinek lényegét: *„Nekünk osztrák németeknek különleges feladatunk van Közép–Európa, a kelet, a szlávok, a*

---

[21] Az 1924. június 1-én ellene elkövetett merényletkísérlet zárkózottá és bizalmatlanná tette, ugyanakkor a merénylő családjának megsegítésére alapítványt hozott létre saját vagyonából.

[22] GÖRLICH,Ernst–ROMANIK,Felix: *Geschichte Österreichs*. Wien, 1995. 498–500.

[23] A beszédet idézi: KARDOS József : *A szentkorona-tan története 1919–1944*. Budapest, 1985. 49.

[24] Lásd erről bővebben: RUMPLER, Helmut: *Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*. Wien, 1990. 1–19.

[25] HAROLD, James: *Geschichte Europas im 20.Jahrhundert*. München, 2004. 95.

magyarok stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen haza leszünk zavarva a Birodalomba és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni."[26]

Seipel sohasem mulasztotta el felhívni a figyelmet Ausztria különleges földrajzi fekvésére és az ebből következő egyedi szerepre. A küldetés isteni jellegét említi, melynek eltékozlása, véleménye alapján, a függetlenség elvesztését, az általa mélyen megvetett porosz uralmat és a közép–európaiság feladását jelenti. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva kiemeli: *„Mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztria rendeltetése az, hogy olyan ország legyen, mely más országokkal szoros baráti összeköttetésben áll. A vérkeveredés bennünk majdnem ugyanolyan, mint a szomszédainknál, mint Európa valamennyi népénél."*[27] Az előbbi mondatok érthetővé teszik, mit ért Seipel az Ausztriában élők valódi sajátosságain, amelyek ugyanakkor az osztrákokat hasonlatossá teszik Európa más népeihez: a vérkeveredésből adódó sokszínűséget és a béke megteremtésének képességét a szomszédokkal, illetve a szomszédok között.

Seipel nevéhez fűződik az *„Ein Volk in zwei Staaten"*[28] közismert jelszava. Az *„Autrichelieu"* becenevet méltán kiérdemlő Seipel, páratlan diplomáciai és egyensúlyozó képességével, valamint okos távolságtarással kerülve a támadási felületeket, az állam *„első prelátusaként"* a húszas évek végére egyre markánsabban távolodott el a fent leírt jelszótól.

Seipel akár kancellárként, akár a politika formálójaként (als der erste Drathzieher) harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, és mindig kikerülte, lebegtette, illetve elhárította a szorosabb egység lehetőségének a felvetését.[29] Ignaz Seipel 1926-ban az Osztrák Politikai Társaságban tartott előadásában a rá jellemző óvatossággal vázolta fel meggyőződésének vezérfonalát. Számára a nemzet az állampolgári hovatartozástól függetlenül egy nagy kultúrközösséget jelentett, amit szerinte a németek magasabb rendűnek értékeltek az államnál. Az államnemzet hagyományos, nyugat–európai felfogásával szemben,[30] melyben az állam és a nemzet szoros egységet alkotott, nem hitte el, hogy a német állam a osztrák nemzet kiteljesedésének egyetlen élettere. Előadását a következő mondatokkal zárta: *„...Ha úgy látjuk, hogy nemzetünk élete egyetlen állam létrejöttével nem teljesedik ki, akkor valaho-*

---

[26] Ignaz Seipel előadásaiból válogat Raimund Poukar: IN: Dr. Ignaz SEIPEL: *Nationalismus Nationalsozialismus*. Wien, 1935. S. 12–13. Lásd még Seipel életével és pályafutásával kapcsolatban: Friedrich RENNHOFER: *Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation*. Wien, 1978.

[27] Uo.

[28].A Seipelnek tulajdonított jelmondatot idézi KEREKES Lajos: *Ausztria hatvan éve*. Budapest, 1984. 88.

[29] KOLB, Eberhard: *Gustav Stresemann*. München, 94–97.

[30] WEHLER, Hans Ulrich: *Nationalizmus*. München, 2004. 27–34.

gyan azt is megérthetjük, hogy egy olyan német államban élünk, mely nem tartozik a Német Birodalomba. Hogy előnyt jelent az, hogy egy ilyen német államban élünk, azt éppen a mostani időkben tapasztalhatjuk. Nekünk, osztrák-németeknek vitatkoznunk kell róla, teljes nyugalommal, hogy az osztrák németeknek a birodalomhoz történő csatlakozása szükségszerű-e és kívánatos-e, mert tudnunk kell, hogy hol a helyünk. Nem fogják a szemünkre vetni, hogy mi kevésbé nemzeti érzelműek vagyunk, ha nemzeti eszményünket nem feltétlenül és kizárólagosan egy egységes német állam megvalósításában látjuk."[31] 1926-ban Seipel szemében Ausztria már életképesnek számított és realitásnak tartotta hosszú távú fennmaradását. Elismerte ugyan Ausztria német jellegét, de kiemelve a közép–európai régió különleges transzformáló erejét az itt lakók átalakult identitásáról beszélt. Ez az identitás tartalmazta a német gyökereket, azonban a Habsburg–monarchia évszázadai alatt önállóvá vált és elveszítette szoros kötődéseit Németországhoz.

A békévé oldható emlékezet?

Az érvek teljessége nélkül, fontos utalni Seipel *„rejtett"* monarchizmusára,[32] mivel meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép–Európában alternatívát nyújthatott volna a *„vörös és a barna kór"* ellenében egy stabil tekintély *„szárnyai"* alatt. Élete végéig reménykedett a Monarchia[33] békés feltámasztásában.

Az előbbiek ismeretében nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a Seipel formálta keresztényszociális párt és tömegbázisa, valamint annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg, és az ő politikai gyakorlatukban manifesztálódik. Friedrich Heer osztrák történész véleménye szerint az általa *„öreg keresztényszociálisok"* (a párthoz hagyományosan ragaszkodó rétegekről van szó), más néven a feketéknek hívottaknak 1918 – 1933-ig között leginkább anonimnak nevezhető Ausztria–tudatuk volt, mely részben a Habsburg–monarchia hagyatékához való kötődést, illetve a katolicizmusban kiteljesedő mély vallásosságot jelentette. Sokan érezték *„jó osztrákoknak"* magukat a városokban és a tartományokban egyaránt, bármiféle Ausztria-ideológiától mentesen, anélkül, hogy Ausztria életképességének és létjogosultságának kérdését illetően bármilyen intel-

---

[31] Seipel beszédéből idéz: Raimund POUKAR: Dr. *Ignaz Seipel Nationalizmus Nationalsozialismus*. Wien, 1935. 11–12.

[32] RILL,Robert–ZELLENBERG,E. Ulrich (szerk): *Konservativismus in Österreich*, Graz, 1999. 213–216. o.

[33] Lásd erről bővebben: SZATMÁRI Péter: *Mítosz és valóság harmóniája: a legitimizmus és monarchizmus Ausztriában 1918-1938*. IN: Testis Temporum. Budapest, 2003. 107–125.

lektuális meggondolásaik lettek volna. Friedrich Heer saját, a húszas és harmincas években megélt személyes élményeit is közvetíti, amikor látensen működő összetartó erőről ír, mely az osztrák nemzet létezését támasztja alá.[34]

Az Osztrák Keresztényszociális Párt[35] minden kétséget kizáróan inkább a vidék Ausztriáját tekintette szavazóbázisának. Ugyanakkor igen nehezen lehetett a húszas években a tartományok felerősödő identitástudatát és szeparatista törekvéseit osztrák nemzettudattá transzformálni. Gyakran a Tirolban, Karintiában és más tartományokban élők sokkal inkább vallották magukat tirolinak, karintiaiak stb., mint németnek vagy osztráknak. A történelemtudomány számára még jórészt feltáratlanok a tartományi tudat és az osztrák nemzettudat kapcsolódási pontjai. Viszont felfogásunk szerint az osztrák nemzettudat lényeges összetevőjévé váltak a tartományi kötődések és hagyományok. A csatlakozást követően a mindig erős tartományi autonómiák szétverése jelentette az első tapasztalatokat a nemzetiszocializmus igazi arcáról,[36] és indította el az egységes osztrák nemzettudat kialakulásának folyamatát. A keresztényszociálisok[37] osztrák nemzet létezését elfogadó csoportjai, miközben a helyi hagyományokat és helyi hazafiságot védelmezték, tulajdonképpen a tartományok önálló *„nemzeti"* törekvéseit kívánták beépíteni az osztrák nemzettudat alkotórészei közé.

Az igazi demokrácia mítosza

Súlyos tehertételként nehezedett az Osztrák Keresztényszociális Pártra[38] az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való aktív közreműködés, melynek igazolására a legkézenfekvőbb érvként az *„ostromlott vár pszichózisa"* kínálkozott.

Az Első Köztársaság két vezető pártja (keresztényszociálisok, szociáldemokraták[39]) számára nem az 1920-as alkotmányban megrajzolt parlamenti demokrácia jelentette az elérhető legjobb berendezkedést.[40]

A szociáldemokraták Otto Bauer koncepciója nyomán az un. funkcionális demokrácia programját képviselték és fogalmazták meg, melyben

---

[34] HEER, Friedrich: *Der Kampf um die österreichische Identität* . Wien, 1981. 386–400.

[35] Lásd erről bővebben: RUMPLER, Helmut: *Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*. Wien, 1990. 1–19.

[36] GEERT, Mak: *Európa*. Budapest, 2005. 220–241.

[37] REINHARD, Wolfgang: *Geschichte der politischen Ideen*. Frankfurt am Main, 2003. 524.

[38] ANDICS, Hellmuth: *Der Staat, den keiner wollte*. Budapest, 1981. 170–175.

[39] Részletes leírás található a nagy pártok demokrácia felfogásáról: UCAKAR, Karl: *Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik*. Wien, 1985. S. 380–454.

[40] WASCHEK, Hans: *1000 Jahre Österreich*. Wien, 1996. 62–63.

megtalálható volt, többek között, az önigazgató társadalom gondolata, az egyén és a közösségek fokozott bevonásának igénye a napi érdekegyeztetésbe és döntésekbe, továbbá a *„harcoló”* osztályok reális egyensúlyának víziója, és nem a politikai jogok egyensúlya, mely a polgári törvényhozás és a dolgozó tömegek közötti egyenlő esélyeket biztosítaná..

Az *„igazi demokrácia"*[41] gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel abban a pártok és az a körül szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták. A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették. Mindezekkel szemben a ködös *„igazi érdekképviseletet”* és a felelősséget vállaló és elkötelezett vezető és vezér fogalmait rajzolták meg.[42] Seipel egy olyan kívánatos szervezetnek tekintette a Heimwehrt, amely *„meg akarja szabadítani a demokráciát a pártok uralmától”*.[43]

Seipelt vitathatatlan érdemei mellett, súlyos felelősség terheli abban, hogy a keresztényszociális párt a demokratikus tradícióit elfeledve,[44] (végső soron a *„fiókák”*, Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg vezetésével) asszisztált és tevékenyen részt vett a demokratikus intézményrendszer leépítésénél, valamint a szociáldemokrata párt illegalitásba kényszerítésénél. Az 1932 augusztusában bekövetkezett halála után még inkább világossá vált a két nagy párt szembenállása, ami az Első Köztársaságot gyengévé és bénulttá,[45] a lakosság nagy százalékát pedig fogékonnyá tette, minden rendet, a jövőt és biztonságot ígérő politika iránt. A kötődéseiben és hovatartozásában többségében bizonytalan osztrák állampolgárok[46] természetes módon fordultak a Németországból érkező,[47] harsogó és meggyőző nemzetiszocialista propaganda felé[48].

---

[41] MÜLLER, C. Wofgang: *Österreichs Regirungssystem. in: Österreich*, Redaktion: Hans-Georg Wehling. Stuttgart, 1988. S. 76–95.

[42] PAXTON, O. Robert: *Anatomie des Faschismus*. München, 2006. 111–114.

[43] A részlet Ignaz Seipel Tübingenben 1929. július 15-én két évvel a véres 1927. július 15-ei bécsi megmozdulások évfordulóján elhangzott beszédéből való. Idézi: Felix KREISLER IN: *Von der Revolution zur Annexion*. Wien, 1970. S. 160.

[44] SCHEUCH, Manfred: *Der Weg zum Heldenplatz*. Wien, 2005. 15–23.

[45] JOHNSON, Paul: *A modern kor*. Budapest, 2001. 258–280.

[46] A skizofrén helyzet mélységiről lásd bővebben: MENASSE, Robert: *Das war Österreich*. Wien, 2005.

[47] DAVIES,Norman: *Európa története*. Budapest, 2002. 885.

[48] WALTERSKIRCHEN Ursula: *Engelbert Dollfuss*. Wien, 2006. 123–127.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Szávai Ferenc

Hantos Elemér (1881–1942)
Egy elfeledett közgazdász

Abstract

Hantos' ideas contained progressive elements and made a realistic offer to the states of Central Europe. Its timing was unfortunate, however, because the new nation states' desire for separation made its realization more difficult. Also, Germany's breakthrough, and its new network of bilateral economic relations made virtually impossible the alliance of the Central European countries. Other attempts at integration have emerged too which also weakened the process. Hantos' recognition, and offer of freedom from old grudges was a viable alternative to the weary nations of Central Europe. Elemér Hantos was a precursor of the spirit seeking the possible ways of coexistence, and no longer just for Central Europe, but for the whole of Europe: to emphasize what unites us, not what separates us.

Keywords: Central Europe; economic relations; new nations states; Masaryk; Beneš;

Hantos Elemér a jövőbe látott, műve soha nem volt olyan aktuális, mint manapság. A közgazdász számos integrációs lehetőséget, együttműködési opciót vetett fel a monarchia helyén működő államoknak, de ezek nem realizálódhattak, éppen annak nem megfelelő időpontja miatt. Mégis munkája beépült azokba a gondolatokba, melyek a kölcsönös egymásrautaltság talaján mozogtak. Hantos Elemér a vibráló 19. század szülötte, szakmai pályafutása az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésével már kiteljesedett.

A nagy gazdasági és politikai integráció megszűntével elkezdődött Közép–Európában a gazdasági dezintegráció folyamata.[1] Az összefogás helyett

[1] SZÁVAI Ferenc: *A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után*. IN: UNGVÁRY György – VARGA József (szerk.): *A magyar bányaegészségügy története*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. 94–114. GULYÁS László: *A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira*. IN: GLÜCK Róbert – GYIMESI Gergely (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs, 2005. 17–25.

az új nemzetgazdaságok autarchiás politikája volt a jellemző tendencia a térségben. Egyben ez konfliktusokat is eredményezett, kezelésük elhúzódott.[2] A közép–európai országok nem használták ki az összefogásban rejlő előnyöket, pedig a békeszerződések tartalmazták ennek lehetőségét.[3]

A nemzeti önrendelkezés gondolata, Közép-Európa tarka etnikai térképe, a problémák újrarajzolása kódolták a konfliktusok újbóli jelentkezését. Kevés olyan elméleti szakíró volt képes felülemelkedni mindezen tényeknek és vált szószólójává az együttműködésnek.

A magyar gazdaság feltételrendszere ugyanakkor megváltozott a trianoni békeszerződés után,[4] de jelentősen átalakult a világgazdasági helyzet és környezet is. A terület– és vagyonveszteség, a népességváltozás drasztikus mérete teljesen új és roppant kedvezőtlen feltételeket teremtett a nemzetgazdaság számára, olyanokat, amelyek következményei máig meghatározóak. A problémát az jelentette, hogy a magas népsűrűségével Magyarország elérte a fejlett ipari országokét, s az iparilag viszonylag fejletlen agrárországnak kellett akkora népességet eltartania, amely még legfejlettebb ipari országokét is meghaladta.[5]

A bomlás után Ausztria és Csehország Magyarország számára vámkülfölddé változott. Ez azt jelentette, hogy a magyar kivitel a világpiaci árak játékszerévé vált. Jelentősen megváltozott a mezőgazdaság belső piaca, szerkezete és exportlehetőségei. Iparosodottabb terület volt a megcsonkított Magyarország, de az alapvető ipari nyersanyagok lelőhelyei kívül estek az új országhatárokon.

A háború után megrekedtek azok a termelési és értékesítési kapcsolatok, melyek évszázadok alatt jöttek létre. Magyarország elvesztette exportlehetőségeit. Növekedtek a súrlódási felületek Európában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül egyedül Csehszlovákia tudta elkerülni a súlyos és elhúzódó inflációt. A térség leghosszabban elhúzódó pénzügyi válsága Lengyelországban játszódott le.[6]

Csak kevesen gondolkodtak abban, hogy a Habsburg Birodalom he-

---

[2] SZÁVAI Ferenc: *A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások*. IN: DÉVÉNYI Anna – RAB Virág (szerk.): *Receptek válságra: Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2007. 158–178.

[3] SZÁVAI Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései*. Pannonia Könyvek, Pécs, 2004.

[4] GULYÁS László: *Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra,* IN: GULYÁS László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi–tervig*. JATE Press–Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 2009. 101–112.

[5] Lásd továbbá: SZÁVAI Ferenc: *A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945: A politikai háttér; Pénzügyek, ipar, közlekedés*. IN: GULYÁS László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig*. JATE Press, Szeged, 2009. 113–124.

[6] BEREND T. Iván–RÁNKI György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 263–270. és 294.

lyén lévő egykori alkotóelemeket, gazdaságokat összefogják, kereskedelmi, kulturális és gazdasági alapon. Ami esetleg jól működött, azt ismét egymáshoz kapcsolni. A kölcsönös előnyök mentén újra megszervezni Közép–Európát. Ennek a gondolatnak volt kiváló nemzetközi és hazai képviselője Hantos Elemér.

Hantos Elemér pályájának mérföldkövei

Hantos Elemér szorgalmazta a térség népeinek gazdasági és kulturális összefogását. Pályája sokszínű, ebből néhány fontos mérföldkövet idézünk fel.

Hantos (Hecht) Elemér Bécsben, Lipcsében, Párizsban, Cambridgeben és Oxfordban folytatott tanulmányait követően állam– és jogtudományból doktorált. 1906–1908 között Budapesten egy ügyvédi iroda munkatársa, azt követően egyéni ügyvéd. 1908–1909 között a Pénzintézetek Országos Szövetségének ügyvezető főtitkára, a Pénzintézetek Országos Egyesülete, a Pénzintézetek Országos Nyugdíj Egyesülete és a Pénzintézetek Országos Biztosító Intézetének alapító ügyvezető alelnöke Lukács Lászlóval, Széll Kálmánnal. Szerkeszti a Pénzintézeti Szemlét 1904–1909 és 1910–1917 között, majd a Pénzügyi Szemlét 1910–1920 között. 1917-től pénzügytant tanított a Budapesti Tudományegyetemen. A Nemzeti Munkapárt programjával országgyűlési képviselő 1910–1918 között Dobra képviseletében; egyúttal a Kereskedelemügyi Minisztérium politikai államtitkára 1917-ben és a Postatakarékpénztár elnöke 1918-ban.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után a közép-európai államok együttműködését célzó mozgalom egyik fő képviselője, a bécsi *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag* és a genfi *Centre d´Études de l´Europe Centrale*, a bécsi, a brünni és a budapesti Közép–európai Intézetek megalapítója. 1924-től a Nemzetek Szövetsége gazdasági szakértője.[7]

Hantos Elemér Közép–Európáról alkotott képe egyedi, szinte egybeesik a lengyel Oscar Haleczki, majd Piotr Wandych nézetével. A gondolat közös, a Habsburg Monarchia romjain továbbélő magyar, lengyel és cseh területek estek ebbe bele.[8] A Hantos által használt *„kisközépeurópai"* térség egyfajta szűkítése Közép–Európának.

A 30-as években tovább ontotta a könyveit és cikkeit, ezen kívül konferenciákat szervezett és Genfben memorandumokat adott be a Népszövetséghez. Munkássága a második háború alatt szakadt meg, amelynek

---

[7] ZSUGYEL János: *Hantos Elemér útja a nagytér-gazdaság eszméjétől a közép-európai országok átfogó együttműködésének gondolatáig*. Polgári Szemle 2009. december – 5. évfolyam, 6. szám, továbbá NÉMETH István: *Hantos Elemér közép–európai alternatívája az 1920–1930-as években*. www.grotius.hu/…/2011_160 _nemeth _istvan_ hantos_elemer_kozep-eur…

[8] WANDYCH, Piotr: *A szabadság ára. Kelet–Közép–Európa története a középkortól máig*. Osiris, Budapest, 2004.

kitörése után tevékenysége is befejeződött. 1942-ben Budapesten halt meg, és a Kerepesi úti temetőben nyugszik. Személyében felismerhetjük a visegrádi együttműködés előfutárát is, amely szintén egy fontos kezdeményezés ma Közép–Európában.

Közép–Európa tervek és műhelyek

A két világháború között sokszínűek a Közép–Európát érintő tervek.[9] Hantossal kapcsolatban nem csak a gazdasági jellegűeket mutatjuk be.[10]

A Masaryk–Beneš terv[11]

A közép–európai kérdésnek a megoldása Prága szerint összefüggést mutatott a közép–európai térség új rendszerével. Ez egyben a cseh elképzelés szerint formálható lehet rövidtávú és változtatható kétoldalú cseh, osztrák, magyar és román szerződésekkel, amelyek lehetőségére immár a békeszerződés szövege is utalt, különösen kereskedelmi vonatkozásban. Csehszlovákia ezzel a tervvel színteret kívánt nyerni gazdasági expanziója számára, és bástyát jelentett volna a német Mitteleuropa és a szovjet agitációval szemben.

*A Portorose-i konferen*cia

Az utódállamok eredetileg csehszlovák területen, majd egy olasz fürdőhelyen, Portorose-ban (ma Portorož – Szlovénia) rendezték meg 1921 novemberében tanácskozásukat, gazdasági konferenciájukat. Magyarországot kizárták, s igyekezték lassítani népszövetségi felvételét. A kezdeményezést Róma és az USA is támogatta. Ekkor lépett fel első ízben a kisantant is.[12]

Der mitteleuropäische Wirtschaftstag, mint műhely

A dunai térség hiányzó gazdasági összefogásának gondolatával alakult meg 1925-ben Bécsben a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag. Ez az a

---

[9] Ezekről lásd bővebben GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája* 2. *A húszas évek második fele 1924–1931*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013. 145–150. GULYÁS László: *A Horthy–korszak külpolitikája* 3. *A Károlyi– és a Gömbös–kormány külpolitikája 1931–1936*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2015. 9–22.

[10] SZÁVAI Ferenc (2016): *Küzdelem az egységes közép–európai gazdaságért – Hantos Elemér 1881–1942*. Közép–Európai Közlemények. IX. évfolyam 4. szám. N°35. 2016. 173–190.

[11] GULYÁS László (2008): *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 209–216. GULYÁS László: *Beneš 1931. évi terve és a magyar külpolitika*. Közép–Európai Közlemények 2015/1. szám, N°28. 2015. 101–109.

[12] Bővebben lásd GULYÁS László: *A kisantant története 1920–1938*. Rubicon 2011/2. szám 68–77.

szervezet, ami leginkább kapcsolódott Hantos Elemér munkásságához. Mivel a közép–európai térségbe beletartozott Németország is, maga a Közép–Európa fogalom helyett használta Hantos Elemér a *„kisközépeurópai"* gazdasági terület fogalmát. Ezt Németország kényszerű kimaradása, illetve Németország kiiktatása miatt is használta.[13]Ugyanakkor a szakirodalomban elterjedt a Köztes–Európa, köztes régió elnevezés is, ami földrajzi értelemben a Német– és Oroszország között, a Baltikumtól a Balkánig nyúló térséget jelölte.[14] Makay Miklós újraértelmezte a Közép–Európa fogalmat, alrégiókra osztotta, illetve a köztes régiót Kelet–Közép–Európának nevezte el. A szubregionális államszövetség részét képezte volna egy megvalósuló közép–európai, illetve kontinentális *„Egyesült Államoknak"*.[15]

A közép–kelet–európai államok gazdasági együttműködésének elősegítése érdekében Julius Meinl kezdeményezett nemzetközi tárgyalásokat. 1925. szeptember 8–9-én került sor a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag megszervezésére, az új szervezet megalakítására, melynek legfőbb célkitűzése volt a közép–európai államok közötti kereskedelmi kapcsolatok liberalizálása. A tanácskozáson Ausztriából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról, Jugoszláviából, Olaszországból, Svájcból, Franciaországból, Hollandiából, Nagy–Britanniából és Németországból érkezett személyiségek voltak. Közép–Európa rossz gazdasági helyzetének főbb okát a kis nemzetállamok izoláltságában jelölték meg. Munkabizottságot hoztak létre, amely 1926 tavaszán kezdte meg a közép–európai közlekedési konferencia megszervezését.

A munkabizottság második konferenciáját 1926. október 5 és 10-e között Bécsben tartotta, elnöke Richard Reisch az Osztrák Nemzeti Bank elnöke lett, tagja volt többek között Julius Meinl Ausztriából és Magyarországról Hantos Elemér. Ezen kitűnt a szervezet célja, nevezetesen a közép–európai népek gazdasági megegyezését és közeledését célozta, nem foglalkozott nemzetközi és belpolitikai kérdésekkel. A közép–európai gazdasági egyesülésen keresztül kívánta az összeurópai megbékélést elősegíteni.

A szervezet magyar híveinek egy csoportja Hantos Elemér vezetésével Németország kizárására épülő *„kis–közép-európai"* elképzelést szorgalmazott, amit támogattak a cseh és jugoszláv képviselők is. Ezzel egy osztrák és német érdekekkel szembenálló csoportosulás szerveződött a mozgalmon belül. A bécsi titkárság élén történt személycserék 1926 nyarán,

---

[13] KÖVICS Emma *Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933*. Budapest, 1992. 51–52.

[14] GYARMATI György: *A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozásai a magyar politikai gondolkozásban, 1920–1944*. Limes. 1997/2. szám 43.

[15] GYARMATI (1997): 47. VIZI László Tamás: *Duna–völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejeztek a közép–európai integrációs törekvések történetéből*. IN: SIMON János (szerk) (2012): *Civil társadalom és érdekképviselet Közép-Európában*. L'Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest, 2012. 17–33.

illetve a szervezet 1926. december 6-án megalakult német csoportjának vezetésében a német Mitteleuropa törekvések erősödtek meg. A bécsi központ rendezvényein újra és újra összeütköztek a Hantos–féle koncepció és a német orientáció hívei. 1918. május 3 és 5-e között egy kizárólag a Duna–kérdéssel foglalkozó konferenciát szerveztek a mozgalom égisze alatt, itt igyekeztek kirekeszteni a német küldötteket a megbeszélésről. 1929. május 11 és 13-a között Budapesten ülésező, cseh támogatással szervezett közép–európai víziút–konferenciára a német és osztrák képviselőket nem is hívták meg hivatalosan. A központ és Hantos között elmérgesedett viszony miatt Hantos 1929 tavaszán kilépett a munkabizottságból.[16]

A szervezet budapesti Közép–európai Intézetének megszervezője és igazgatója volt Gratz Gusztáv, aki a monarchia *„utódállamainak"* összefogását sürgette a 30-as években az erősödő német gazdasági és politikai expanzióval szemben. A kilenc pontból álló elképzelésének fontos, második célja a közép–európai népek gazdasági összefogása volt.[17]

Tovább rontotta a helyzetet, hogy Richard Reisch leköszönése további aktívabb kezdeményező politikára ösztönözte a német csoportot.[18]

Hantos alapvetően a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan állapot felszámolásából indult ki. Elsődlegesen a gazdasági integrációt tekintette legfőbb célnak, a regionális térgazdaság gazdasági feltételeinek érvényesülése mellett. Ez egyben a régió gazdasági újjászervezését is jelentette volna. Hantos minimális törekvése volt Magyarország és Ausztria gazdasági összefogása, maximális programja az utódállamok preferencia– vagy vám és gazdasági szövetségére irányult, amely Lengyelország számára is nyitott volt.

Hantos 1931–1932 fordulóján újabb tervet dolgozott ki, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Magyarországot és Jugoszláviát tömörítette volna, ebből kimaradt Románia és Németország. Hantos bírálatot kapott osztrák és német részről is, miszerint Németország nélkül szeretné újjáépíteni Közép–Európát. Mások sokkal tágabban értelmezték a térség földrajzi határait.

Hantos 1933 elején is csak gazdasági lépések segítségével tartotta lehetségesnek a közép–európai probléma megoldását. 1935-ben még úgy vélte nem érkezett el az ideje egy svájci mintára kialakított közép–európai államszövetség tervének a felállítására. Természetesen már az is komoly eredményt jelentett volna, ha a gazdasági kapcsolatok racionális rendjét sikerült volna megteremteni.[19]

A német Közép–Európa elképzelés gazdasági és politikai síkon jelentkezett, s egy olyan egyesülést értettek alatta, ami magába foglalja Német-

---

[16] KÖVICS (1992): 53–54.

[17] GRATZ Gusztáv: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának körülményei.* 1943. december 10-én. Közli: GYARMATI György. Történelmi Szemle XXXVII. 1995. 1. szám.

[18] KÖVICS (1992): 55–56.

[19] NÉMETH István: *Európa tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* Budapest, 2001. 217–220.

országot s az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor keletkezett államokat, a maradék Balkánt, de Lengyelországot s a Baltikumot is.[20] A német *„baráti gazdasági penetrációnak"* fontos jegye volt a közép– és délkelet–európai államok és a Német Birodalom közötti külpolitikai kapcsolatok erősödése, a német tőke s az ipari vállalatok növekvő részesedése.

A Közép–Délkelet–Európa irányába aktivizálódó német gazdasági csoportok a 30-as évek elejétől a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag szervezetében találták meg a törekvéseiket hatékonyan szolgáló eszközt. A szervezetben egyre határozottabban érvényesült a német vezető szerep, a térség igazítása a német gazdasági igényekhez. Ez azt is jelentette, hogy a térség gazdasági újjárendezésére a Németország által kialakított gazdasági rendben kerülhetett sor, ami egyben nem újjászervezést jelentett, hanem a közép–kelet európai államok függőségét Németországtól.[21] Erről már egyértelműen tanúskodik a szervezet német csoportjának 1936. december 7-ei közgyűléséről készített feljegyzés, miszerint törekedtek egy közép–európai gazdasági térség létrehozására, abban növelni akarták a térségben a német befolyást, illetve a német tőke részvételét az ottani ásványkincsek kiaknázásában.[22]

Németországnak a kontinensen kell gyarmatokat szerezni, a gazdasági versenyképesség jegyében. Friedrich List szeme előtt egy olyan közép– és kelet–európai gazdasági-politikai létrehozása lebegett, amelynek délkeleti határai egészen Perzsiáig nyúltak vissza. *„Nekünk is megvan a magunk Vadnyugata, éppúgy, mint az amerikaiaknak* – írta – *A Duna alsó folyása menti országok, a Fekete–tenger és Törökország s az egész délkelet, amely Magyarországon túl található, a mi hátországunk."* A Drang nach Südosten mellett List a nyugati terjeszkedést is kívánatosnak tartotta.[23]

A franciák „Dunai föderáció" koncepciója

A *„Dunai föderáció"* koncepcióját Franciaország dolgozta ki. A koncepció az egykori Habsburg Birodalom utódállamaira vonatkozott. Franciaország gazdaságilag és politikailag elsősorban a kisantant szövetséget támogatta, amely országok: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia abban voltak érdekeltek, hogy a versailles-i békerendszert fenntartsák.

---

[20] Matis HERBERT (1995): *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation"*. IN: *Mitteleuropa–Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20.* Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. PLASCHKA, Horst HASELSTEINER, Arnold SUPPAN, Anna M. DRABEK und Birgitta ZAAR. Wien, 1995. 229–256.

[21] KÖVICS (1992): 211–216.

[22] NÉMETH (2001): 374–375.

[23] ROMSICS Ignác (1997): *A közép–európai integráció történeti előzményei*. IN: KOVÁCS Éva – ZSINKA László (szerk.): *Közép–Európa az integráció küszöbén*. Teleki László Alapítvány Közép–Európai Intézet 1996. évi konferenciája. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 3–10. 4.

Franciaország ezeket az országokat kívánta gazdaságilag erősíteni a növekvő német befolyás érvényesülésével szemben. Ebben a folyamatban különös hangsúlyt fektettek a térség gazdasági stabilitására, ebben a legfontosabb eszköz volt Csehszlovákia támogatása. Elsődlegesen Ausztria és Csehszlovákia közeledését kívánták elérni, majd Jugoszláviáét, de ugyanakkor a közép–európai többi országét (Magyarország és Románia) is. Ezt elsősorban kölcsönös vámkedvezmények és pénzügyi egység útján vélték megvalósíthatónak.

1932. február 29-én André Tardieu francia miniszterelnök javasolta az egykori dunai monarchia központi magjának, Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország, egy közép–európai terv keretében történő gazdasági összefogását, amely később Jugoszláviával és Romániával egészült volna ki.[24]

Új csehszlovák kezdeményezés: A Hodža–terv

Az un. Hodža–tervet[25] 1935–1936-ban kezdeményezte Milan Hodža, aki legfőbb szószólója volt Beneš elnök azon elképzelésének, ami a Prága – Bécs – Budapest gazdasági háromszög kialakítását célozta. Ezzel a kisantant kiegészítésére került volna sor. Mivel Berlinből 1936 februárjában erős nyomást gyakoroltak a dunai államok kormányaira, a terv gyorsan szétesett.[26]

Újabb német tervek

Európa jövőjére vonatkozólag több német elképzelés látott napvilágot. Ezek mindegyike egy Németország által irányított új Európa volt. Más jellegű elképzelés volt az a munka, ami 1943 májusában fejeződött be, amit egy év alatt végeztek el a *„térkutatás”* (európai nagytér) jegyében a Stuttgart–hohenheimi professzor Dr. Paul Hesse vezetésével és a Stuttgarti Külügyi Hivatal kiadásában a külföldön lévő Voksdeutsche Mittelstelle központi hivatalainak segítségével. Ennek az volt a célja, hogy felmérést végezzen a dunai–, illetve a Kárpát–medence térségben, hogy hogyan lehetséges válaszolni az európai térség kihívásaira, a termelés fokozására.[27]

---

[24] HERBERT (1995): 238–247. VIZI László Tamás: *Attempts at Cooperation in the Danube-Basin in the First Half of the 1930s*. IN: GLAVANOVICS Andrea, Dr. SZELE Bálint (szerk.): *Közép–Európa: Transzfer és dialógus*. A Budapest Fórum Nemzetközi konferenciája Fürstenfeld, 2006. szeptember 30. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2009. 341–351.

[25] Bővebben GULYÁS László–TÓTH István: *Hodza Milán Közép-Európai terve*. AETAS. 2006/1. szám 109–119. GULYÁS László–TÓTH István: *Madarská percepcia prvého stredoeurópskeho planu Milana Hodzu*. Historicky Casopis 57 3/2009. 551–563.

[26] Jančík DRAHOMÍR & Matis HERBERT (1996): *„Eine neue Wirtschaftsordnung für Mitteleuropa…” Mitteleuropäische Wirtschaftskonzeptionen in der Zwischenkriegszeit*. IN: TEICHOVA, Alice –HERBERT Matis (Hrsg.): *Österreich und die Tschechoslowakei 1918-1939. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit*. Wien–Köln–Weimar, 1996. 329–388.

[27] Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichforschungsrates,

Hantos elképzelései és művei

Hantos Elemér vissza akarta állítani az egykori Ausztria–Magyarország utódállamainak korábbi szerves együttműködését, a közép–európai dezintegráció megszűntetésére dolgozott ki gyakorlati gazdasági és kulturális lehetőségeket.[28]

Hantos Elemér a közép–európai összefogást több művében és több területen kifejtette. Felismerései közül az egyik legérdekesebb, hogy Közép–Európában létezik egy kulturális egymásrautaltság.[29] Közép–Európa népeinek egymáshoz közelítése fontos volt Hantos elképzelésében, ezért kellett létre hozni a Közép–Európa Intézeteket. A háborúban a központi hatalmak vereségével a politikai rendszer bukása magával rántotta a gazdasági rendszert is, ezt kell most Hantos szerint újjáépíteni, ehhez jó eszköz az új, kulturális alapokra helyezésük. Ezt a feladatot szánta többek között az általa is alapított Mitteleuropäischer Wirtschaftstag-nak is. A hantosi koncepció mindemellett strukturálta a közép–európai gazdasági problémákat, és ezeket részletesen kidolgozta.

A gazdasági szektorok szerepét elemezve Hantos arra a következtetésre jut, hogy az ipar az a szektor, amelyben a termelési tényezők legoptimálisabb kihasználásának érdekében a politikát megkerülve is lehet eredményt elérni.[30] Az egyes termelési ágakban a vállalatok együttműködése képes lehet biztosítani, hogy legyen remény megoldani az értékesítési problémákat.

Hantos szerint Közép–Európának a saját útját kell követnie az iparpolitikában, és ez nem más, mint a kartellek, konszernek és trösztök alapítása.[31] A kisállamok közötti vámháborúk lecsitítására ez az egyetlen lehetőség, valamint ezzel a módszerrel lehetne szó az alacsony szinten megragadt termelékenység felfuttatására, és az értékesítési lehetőségeknek is rengeteg új távlatot lehetne nyitni az együttműködéssel.

Az egykori monarchia egységes gazdasági térségének szétverése a mezőgazdaságot, mint gazdasági szektort rendkívüli módon megviselte. A

Fachsparte *„Raumforschung”,* und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland–Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul HESSE, Stuttgart–Hohenheim, Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch). Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart, dieses Kartenwerk traegt die Nummer 43 der Gesamtauflage.

[28] NÉMETH (2011): Összegzés.

[29] HANTOS Elemér: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa* Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart, 1926.

[30] HANTOS Elemér: *Die Weltwirtschaftskonferenz* – Probleme und Ergebnisse G. A. Gloeckner Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1928. 155.

[31] HANTOS Elemér *Mitteleuropäische Kartelle im Dienste des industriellen Zusammenschlusses,* Organisation Verlagsgesellschaft, Berlin, 1931. (HANTOS 1931/a), 9.

mintegy 12 évnyi izoláció – írja Hantos 1931-ben – abszolút sikertelenségbe torkollott.[32] Az együttműködés és a Németországhoz való viszony kérdésében tapasztalható ambivalencia végig kíséri a korszakunkat. A régió egészét nézve azonban nagyon kedvezőek lennének a kilátások. A kereslet és a kínálat viszonylagos egyensúlyban lenne és önmagát ellátni képes térség elkezdhetne sokkal sikeresebben a külpiacok felé fordulni. Rengeteg minden változott a háború vége óta.

A kereskedelempolitika területén Hantos szerint az új határok mintegy 100 évvel azelőtti szintre süllyesztették a kereskedelempolitikai együttműködést.[33] Az első lépés természetesen az élelmiszerellátás biztosítása kell, hogy legyen, amit csak kereskedelemmel lehet biztosítani. A korábban már említett és a békeszerződésekben is előirányzott kompenzációs szerződések a kontingensek meghatározásával a mennyiségeket is szerették volna szabályozni.

Fontos helyen szerepel a hantosi elméletben a közlekedési rendszerekben kialakult káosz vizsgálata. Rendkívül fontos, hogy a háború előtt egyezmények és intézmények hosszú sora biztosította egész Közép–Európában a szabad közlekedést, legyen szó akár személyekről, akár áruforgalomról. A békeszerződésekkel szétaprózott korábban egységes gazdasági térségben drasztikusan megemelkedtek a szállítást, illetve utazást gátló tényezők, határok, és előírások. A kisállami szuverenitás féltése ezen a területen is megtette a hatását, szinte megbénítva a korábban jól működő rendszert.[34]

Mint látható, jóval egyszerűbb itt elkezdeni az együttműködést, mint a kereskedelempolitikában, ezen kívül ezzel a kérdéskörrel ugyanúgy a gyökereihez hatolunk a problémának, hiszen a közlekedéspolitika eszközeit is fel lehet használni protekcionista célokra. Az új államokban hiányoznak a közlekedési rendszer megfelelő alapjai, burjánzanak a vámakadályok. Az egykori egységes közlekedési rendszert teljesen szétverték a békeszerződések, például az egykori egységes vasút helyén ma hat különböző nemzeti vasúttársaság osztozik.

Hantosnál folyamatosan, minden művében visszatérő gondolat ez, az egykor egységes nagytérgazdaság mai szétforgácsoltsága, ami minden bajunk okozója (értsd: a közép–európai népek közösségének) Visszatérve a bélyegekre a minták hasonlatossága, illetve a *„Mitteleuropäische Postverein”* majdani közös logóját gondolta Hantos a megfelelő összetartozást megtartó jeleknek.[35] Ebben a koncepcióban tehát ugyanúgy helye

---

[32] HANTOS Elemér: *Das Mitteleuropäische Agrarproblem und seine Lösung*, Organisation Verlaggesellschaft, Berlin, 1931. (HANTOS 1931/b), 10.

[33] HANTOS Elemér: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925. 1.

[34] HANTOS (1928): 144–145.

[35] HANTOS Elemér: *Mitteleuropäischer Postverein,* Wilhelm Braumüller Universität Verlagsbuchhandlung, Wien–Leipzig, 1929. 82.

lenne a nemzeti jelképek megjelenítésének, mint a közös értékek hangsúlyozásának.

Még a háború alatt megjelent írásában[36] is oldalakon keresztül elemzi, hogy milyen szerepet játszottak egyes jegybankok a háború első hónapjaiban, hatékony politikájukkal előteremtve az anyagi bázist a harcoló alakulatoknak. Példaként a francia jegybank kiemelkedő tevékenységét emeli ki, ami már az 1870–71-es Poroszországgal vívott háború idején is híres volt hadibank mivoltáról. Hantos több helyen is megjegyzi műveiben, hogy a kialakult gazdasági világválság legfőbb okának ezt az állami beavatkozást tartja, amely szélességében és elterjedtségében a gazdasági minden szegmensét szerette volna irányítani.[37]

Az 1922-es genovai pénzügyi konferencia már szeretné megteremteni az együttműködés valamilyen formáját. Akkoriban már csak az Egyesült Államok maradt az egyetlen ország, amely ragaszkodott valutájának az aranyhoz való rögzítettségéhez, később jó páran visszatérnek erre a rendszerre, ez azonban nem számít végleges visszarendeződésnek.[38]

Ahogy azt már korábban láttuk, a békeszerződések kizárólag a győztesek akaratát és érdekeiket vették figyelembe, így került sor a Hantos által annyit kritizált legnagyobb kedvezmény elvének a bevezetésére. Ezt tisztán hatalompolitikai megfontolások vezették, ám mivel az egész nemzetközi rendszert csak a fegyverek tartották össze, és némely államok épphogy annak destabilizálásában voltak érdekeltek, így természetes reakció volt mindenféle francia, brit, vagy éppen amerikai várakozással ellentétben a protekcionizmus bevezetése. Hantos már 1915-ben felhívta ennek a veszélyére a figyelmet: *„A háború közgazdasági tapasztalatai minden országot arra fogják ösztönözni, hogy a saját szükségletei kielégítéséről önmaga gondoskodjék.”*[39]

Már nagyon hamar sikerült ugyan felismerni a behozatali és kiviteli korlátozások gátló és fenntarthatatlan hatásait, lásd például az 1921-es Portorož-ban megrendezett konferencia esetében. A legnagyobb problémát megint csak a kisállamok okozták. Míg ugyanis Németország kész lett volna már az 1922-es genovai konferencián leépíteni a hasonló akadályokat, addig a kisantant államai minden ilyen javaslatot szuverenitásuk ellen ható tettnek véltek és nem is voltak hajlandóak tárgyalni róla.[40] Sok mindent ez ellen tenni nem lehetett, hiszen a békeszerződésekben is[41] kizárólag a wilsoni szabad kereskedelem eszméinek paró-

---

[36] HANTOS Elemér: *A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai,* Benkő Gyula könyvkereskedés, Budapest, 1915. 65–68.

[37] HANTOS Elemér *Die Neuordnung des Donauraumes,* Heymanns, Berlin, 1935. 21.

[38] HANTOS (1928): 152.

[39] HANTOS (1915): 31.

[40] HANTOS (1925): 80.

[41] Saint-Germain-i szerződés 222. paragrafus, illetve a trianoni szerződés 205. paragrafus.

diáját próbálta meg megvalósítani azzal, hogy öt évig biztosította volna a kölcsönös preferenciákat az utódállamoknak. Elég azonban csak arra utalnunk, hogy a nemzeti valuták megerősítése mindenhol első számú cél volt, ez a tény szinte azonnal megvalósíthatatlanná tette az ilyen elveket. A Népszövetség kezdeményezései is egy komplex nemzetközi gazdasági szervezetre minden egyes alkalommal megbuktak az önellátásra törekvés miatt.[42]

Hantos szerint az első lépés a helyzet megoldása felé itt is a gazdasági együttműködések felszabadítása a nyomasztó állami beavatkozástól. Ez azért lenne szerinte célravezető, mert az évszázados kereskedelmi kapcsolatok nyomán a gazdasági kulcsszereplők között baráti viszony, illetve érdekegyezőség áll fenn, amit megfojt az állami politika.[43]

A gazdasági világföderáció eszméje

Hantos Elemér munkásságának az egyik legfőbb célja a közép–európai népek közötti békés együttműködés megteremtése volt. Ennek érdekében memorandumot terjesztett a világgazdasági konferencia elé a közép–európai helyzetről. Ebben a művében a világgazdasági föderáció eszméjéből indult ki. Ez azt jelenti, hogy a gazdaságot is a legkisebb sejtektől kiindulva racionálisan és föderalista módon kell felépíteni. A gazdasági szervezésnél pedig azt a célt kell követni, hogy a gazdaság ne a világ népeinek a kirablását és egyeseknek a meggazdagodását, vagy a háborús célokat szolgálja, hanem elégítse ki a világ népeinek alapvető szükségleteit. A gazdasági béke a világgazdasági szolidaritás eszméjén nyugszik, mely szükségszerűen fel kell, hogy váltsa a nemzetközi kereskedelem szabadságát és a gazdasági érdekekért folytatott háborúkat.

A háború utáni közép–európai helyzetet válságosnak tartja, mivel a Habsburg Monarchia összeomlása után a háború előtti gazdasági egység megbomlott. Hangsúlyozza, hogy – a hiedelmektől eltérően –, a világgazdasági problémák egyik oka éppen a közép–európai gazdasági helyzetben keresendő.

Nemzetek gazdasági szövetsége: a világgazdaság és a Nemzetek Szövetsége

Hantos Elemér értekezést írt a világgazdaság és a Népszövetség kapcsolatáról is. Művének alapgondolata, hogy a világon nem lesz tartós béke mindaddig, amíg annak a gazdasági feltételeit meg nem teremtik. Szerinte a világbéke és a civilizáció fennmaradásának a feltétele a gazdasági együttműködés. Mivel a gazdasági és a politikai prob-

[42] HANTOS (1925): 82.
[43] HANTOS (1925): 85.

lémák összefüggnek, ezért a Népszövetségnek komolyan kellene foglalkoznia a gazdasággal. Arról, hogy pontosan hogyan képzelte el Közép–Európa gazdasági újjászervezését egy tervezetet írt *„L'Europe Central (Une nouvelle organisation économique)"* címmel 1932-ben. A tervezet *„Mémorandum sur une nouvelle organisation économique de l'Europe Central"* címmel, s a Népszövetség európai egység ügyével foglalkozó bizottságában előterjesztették. Hantos az alábbi négy pillér fejlesztésére tett javaslatot: 1. kereskedelempolitika, 2. iparpolitika, 3. mezőgazdasági politika, 4. közlekedési és szállítási politikán nyugvó közép–európai gazdasági szisztéma kialakítására.

Kereskedelempolitika: ha például a közép–európai államok egy multilaterális egyezményt kötnének a gazdasági és a vámügyi szövetségről ez egész Európa politikai–gazdasági újjászervezése számára a legkedvezőbb megoldás lenne. Így újjáéledne egy történelmileg már kialakult közösség, az új államok nem hanyatlanának tovább és visszaállna Ausztria régi közvetítő szerepe.

Az iparpolitika: gazdasági csoportosulásokat – kartell, konzorcium, tröszt – kell létrehozni. Így legyőzhetők a kis állami területek okozta gazdasági nehézségek; nemzetközi ipari egyezmények kötése útján megszüntethető a gazdasági erők szétforgácsoltsága. A kartell–politika a vámpolitika és a gazdasági jog terén is együttműködést követel.

A mezőgazdasági politika: a mezőgazdasági krízist nem oldja meg Hantos szerint a termelés csökkentése, a vámtarifák emelése és a szubvenciók politikája. Ez csakis a nyereséges és veszteséges országok közötti kereskedelmi és gazdasági együttműködés megteremtésével lehetséges. Létre kell hozni a kereskedelmi együttműködést a mezőgazdasági termékek területén. Fontos lenne megfelelő vámkedvezményi és kölcsönkedvezményi szisztémát kialakítani.

Közlekedési és szállítási politika: a nehézségek leküzdése érdekében fejleszteni kell a vasúthálózatot; azonos tarifákat kell meghonosítani egész Közép–Európa területén; meg kell szervezni a folyami hajózás, a posta és a telefonhálózat terén való együttműködést. Szükség lenne például a közép–európai postai unióra is.[44]

Az 1930-as évek elejére Hantos tevékenységében a Közép–Európa kérdés a dunai térségre koncentrálódott. 1936-ban Hjalmar Schacht Új Terve alapján Németország klíringalapú gazdasági szerződései a közép–európai térség országaival hegemón helyzetbe juttatta Németországot, a dunai államok összefogásának gondolata messzire került. Voltak, akik felrótták neki, hogy csak a hiányok felsorolásával foglalkozik, a megoldásmódokat nem fogalmazza meg kellőképpen.[45]

---

[44] BÓKA Éva: *Az európai föderalizmus alternatívája Közép–Európában 1849–1945*. Dialóg Campus Kiadó, Uni Könyvek, Budapest–Pécs, 2011. 100–106.

[45] NÉMETH (2011): Összegzés.

Összegzés

Hantos elképzelései haladó gondolatokat tükröztek, és realista ajánlatott adtak Közép–Európa államai számára. De az elképzelést nem a legjobbkor időzítette, hiszen az új nemzetállamok elkülönülési vágya nehezítette annak megvalósítását. Másrészt Németország előretörése, új kétoldalú gazdasági kapcsolati hálózata lehetetlenné tették a közép–európai országok összefogását. Más integrációs kísérletek is napvilágot láttak, melyek gyengítették a folyamatot. Hantos felismerése, ajánlata a korábbi beidegződésektől való megszabadulás lehetséges alternatívája volt a közép–európai nemzetek számára. Hantos Elemér előfutára volt annak a szellemnek, amely az együttélés lehetséges útját mutatja, és már nemcsak Közép–Európa, hanem egész Európa számára: azt hangsúlyozni, ami összeköt, és nem azt, ami szétválaszt.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Székely Gábor

Diktátorok árnyékában
Georgi Dimitrov

Abstract

Georgi Dimitrov (1882–1949) Bulgarian communist leader, head of state after 1945. His international recognition was acquired in 1933, following the German Reichstag–fire trial in Leipzig, where he was acquitted of Hitler's judges, accused by Herman Göring and Joseph Goebbels. He moved then to Moscow, where he became secretary general of the Communist International, wich controlled of the communist parties around the world. He had a role in the elaboration of the popular front policy - successful in France and Spain. At the same time he had to suffer of Stalin's dictatorship, he had to experience the execution of. After 1945, with the Yugoslavian Joszip Broz Tito, many of his associates they saw the opportunity in the Balkan Federation to loosening the dependence on Stalin. What Tito did, he did not succeed: the presence of Soviet troops in Bulgaria had decided the outcome.
Keywords: Dimitrov; Reichstag fire; Balkan Federation; Tito; Bulgaria;

1933. február 27-én estéről másnap hajnalra lángok martaléka lett a Reichstag, a német birodalmi parlament épülete – öt nappal az országgyűlési választások előtt. A helyszínre siető Hermann *Göring*, ekkor Hitler egy hónappal korábban alakult kormányának minisztere, a porosz politikai rendőrség parancsnoka nyilatkozott: kommunista gyújtogatás történt, jeladás a forradalomra. Még aznap, február 28-án elnöki rendelet jelent meg a *„Nép és az Állam Védelméről”*, amellyel gyakorlatilag felfüggesztették a weimari alkotmányt, s a rendőrség az SA-val együttműködve megkezdhette a tömeges letartóztatásokat. Az esemény és az azt követő per bejárta a világsajtót. A per fővádlottja, a nagy fogás, Georgi *Dimitrov* volt, a Kommunista Internacionálé Berlinben levő, ekkor már illegalitásban működő Nyugat–európai Irodájának vezetője. Dimitrov ettől kezdve naplót vezetett, amelynek első bejegyzése 1933. március 9, az utolsó 1949. február 6.[1] A napló titkos volt, előbb Hitler,

[1] ДИМИТРОВ, Георги: *Дневник.* Университетского Издательство *„Св. Климент Охридски”,* София, 1997. 791+p. (továbbiakban: Дневник). A napló ere-

1934-től Sztálin elől remélte rejtve tartani. Tanulmányomban arra keresem a választ ki is volt ő valójában.

Dimitrov a forrongó Balkánon, négy évvel Bulgária függetlenné válása után, 1882-ben született a kis Kovacsevci faluban, nyolcgyermekes kézműves család első gyermekeként. Szegények voltak, már elemi iskoláját félbe kellett hagynia, hogy kereső foglalkozás után nézzen: nyomdász tanulónak állt. Felnőtté válása korán kezdődött: 19 éves, amikor a nyomdász szakszervezet titkára lett Szófiában, 1902-ben lépett be a *Bolgár Szociáldemokrata Munkáspártba* (BSZMP), annak Dimitar *Blagojev* vezette szárnyát támogatta. A pártszakadást követően is vele tartott: a forradalmi irányzatnak, a Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt (tesznyákok) tagja lett. Ez a csoport az orosz *bolsevik irányzathoz állt közel* elveiben, ugyanakkor, a kedvezőbb bolgár körülmények miatt, lehetősége volt bekapcsolódnia a parlament munkájába.

Családi élete köznapi, de tragédiáktól nem mentes: a *„mozgalomban"* ismerte meg első feleségét, a szerb emigráns költőnőt, Ljubica *Ivoševićet*, aki Dimitrov berlini letartóztatása után öngyilkos lett. Második felesége a cseh születésű Roza *Fleishmann* volt – fiuk, Mitya diftériában hunyt el hétévesen. Adoptált lányával éltek, aki kínai születésű volt.

Dimitrov nemzetközi ismertsége az 1909–1910 fordulóján létrehozott *Balkáni Szociáldemokrata Föderációban* kezdődött, s összefüggött az egész életét végig kísérő a balkáni népek közösségének és a háborús konfliktusok elleni mozgalmak szervezésével. Dimitrov bázisa azonban továbbra is a szakszervezeti mozgalom volt: *1911-ben részt vett Budapesten a szakszervezetek nemzetközi konferenciáján*. Ekkor már a bolgár szakszervezeti tanács titkára, emellett a tesznyák BSZMP központi bizottságának a tagja.

A Föderációban Dimitrov egyaránt képviselte pártját és a szakszervezeteket, ennek megfelelően megnőtt a súlya. Szerepe volt abban, hogy a csatlakozott *bolgár, szerb, román, görög* szervezetek elítélték a két balkán háborút, amelyek 1912–1913-ban szembefordították egymással a térség országait. Hasonló volt az állásfoglalásuk 1914-ben. Dimitrov ekkor már *a bolgár parlament képviselője*, s a világháború kirobbanásakor, akárcsak pártja, nem támogatta a hadihitelek megszavazását.[2]

1915-ben a Föderáció II. konferenciáján tartott előadói beszédben a teljes térségről szólt: *„... a balkáni szociáldemokraták célja a Balkán Föderatív Köztársaság."* Ennek érdekében a balkáni nemzetek egyesülése első gyakorlati lépésének ítélte a *munkásegység létrehozását Romániában, Szerbiában, Bulgáriában és Görögországban*. A zajló háborúval

---

detileg 12 füzetből állt, valamint 19 külön lapból, amelyek az 1949-es évben keletkeztek. Eredetileg váltakozva bolgár, német és orosz nyelven íródott. (Jelen kiadványban bolgárra fordítva.) Emellett találhatóak mellékelt dokumentumok.

[2] *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Rigómezőtől Koszovóig (Politikatörténeti Füzetek – Napvilág Kiadó, 1999. 138 p.)

kapcsolatban is világos Dimitrov javaslata: *„Ebből a célból a Konferencia azt a kívánságát fejezi ki, hogy a harcoló országok szociáldemokrata pártjai azonnal szakítsanak az úgynevezett polgár békével, és ismét térjenek vissza a kérlelhetetlen osztályharchoz."* A kitűnő szónok Dimitrov hatásos fordulattal zárta beszédét: *„… a Balkán Föderatív Köztársaság biztos előrelépése lesz a nagy proletár társadalmi forradalom felé!"*[3]

A történelem azonban a Balkánon is másfelé fordult. *1915 októberében Bulgária belépett a háborúba* a központi hatalmak oldalán, s a következő évben visszaszerezte a második balkán háborúban elvesztett területek egy részét. A háborús lelkesedést azonban nem osztotta a parlamenti ellenzék képviselőinek egy része – rájuk börtön várt. *Dimitrovot 3 évre ítélték*. A nemzeti felbuzdulás azonban rövid ideig tartott: az 1918. szeptemberi katonai összeomlást tömegmegmozdulások kísérték, Dimitrov társaival kiszabadult a börtönből. A hatalmas sztrájkhullám szervezésében Dimitrov már vezető szerepet játszott. Csupán az 1919-es évben mintegy 150 nagyobb sztrájkot jegyeztek fel.

Az elkövetkezendő három év Dimitrov számára is a *társadalmi reformok* körüli viták és döntések közepette telt Bulgáriában, nemkülönben a háborút követő forradalmi hullám elültét érzékelő szélesebb kommunista mozgalomban. A BSZMP (tesznyákok) 1919 áprilisában egyike volt a *Kommunista Internacionálé* (Komintern) meglapításában részt vevő pártoknak, s a párt kongresszusán, májusban, a többi csatlakozott párthoz hasonlóan, felvette a kommunista párt nevet. Dimitrov *első ízben a Komintern III. kongresszusán vett részt*, 1921 nyarán. A népes bolgár delegációban a szakszervezeteket is képviselte, s mint ilyet választották be az alakuló kongresszusát tartó *Vörös Szakszervezeti Internacionálé*, más néven Profintern Központi Tanácsába.[4]

1922-ben Dimitrov a BKP egyik vezetőjeként értett egyet a *Bolgár Földműves Szövetség* földosztó (30 hektárban maximalizálták a birtokolható földet, szétosztották az állami és önkormányzati földek egy részét, támogatták a szövetkezeteket) kormányának parlamenti támogatásával. Az együttműködés azonban nem volt zavartalan, a kormány engedményeket tett a nagybirtokosoknak, a reformokat részlegesen visszavonta. Azonban a BKP elítélte az Alekszandar *Sztambolijszkij* kormányát megdöntő, 1923. június 9-én kirobbant katonai puccsot. A kormány híveinek vidéken kirobbanó fegyveres felkelései idején a BKP nem az együttműködés, hanem a *semlegesség* álláspontjára helyezkedett. A Kominternben azonban másként látták a helyzet megoldását, hibásnak ítélték a BKP döntését. S ezt a bolgároknak meg kellett fontolniuk.

Néhány nappal a puccs után a Kominternben megvitatták a bulgáriai

---

[3] Rabotnicheski Vestnik, 1915. július 12. https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1915/balkan.htm (Letöltés dátuma: 2018. 01. 23).

[4] SZÉKELY Gábor: *Profintern–krónika*. Népszava Lap– és Könyvkiadó, 1982. 37–38, 60.

eseményeket, majd június 14-én Grigorij *Zinovjev,* a Komintern elnöke számolt be külön napirendi pontban már a történtekről. Ismertette a bolgár párt titkára, Hriszto *Kabakcsijevnek* a *„semlegesség"* álláspontját indokló írását. A vitából kiderült, hogy Dimitrov és Vaszil *Kolarov*, a párt másik titkára is egyetértett ezzel az állásponttal – a Komintern vezetése azonban nem. Nyikolaj *Buharin*, a Komintern elnökségének tagja így vélekedett: *„Mi már veszítettünk ezzel az óvatoskodással. Éreztük, hogy baj lesz, de magunk is csak kerülgettük „óvatosan" Kolarov, Dimitrov és mások elképzeléseit (tiszteletreméltó pocakját), féltünk elmondani fenntartásainkat. Nos, ezt értük el diplomáciánkkal… el kell határolódnunk a „bolgár vonaltól".*[5]

A BKP vezetése értett a szóból, de lassan lépett. Ennek oka lehetett, hogy a párt mérsékelt szárnyán a legtekintélyesebbek, Vaszil Kolarov, a párt titkára, egyben a Balkán képviselője a Komintern VB-ben, és Dimitrov *nem támogatta a „forradalmi harc" tervét*. A puccs elleni megmozdulások támogatásáról végül júliusban döntött a pártvezetés, a fegyveres ellenállás *előkészítéséről*. Dimitrov ezzel egyetértett, de *széles összefogást* tartott szükségesnek az erősödő diktatúrával szemben: a BKP augusztus 14-én tette közzé az *„antifasiszta összefogás"* programját, amelyben más politikai erők, katonák mellett a *Bolgár Földműves Szövetségre is számítottak*. Az utóbbi azonban nem járt kellő sikerrel, nem utolsó sorban a BKP korábbi semlegességi döntése miatt. Szeptember 12-én a kormány megkezdte a kommunista vezetők letartóztatását. Dimitrov illegalitásba vonult, innen vett részt a tiltakozó általános sztrájk szervezésében. A pártvezetés végül szeptember 15-én döntött a felkelés mellett. Négy fős vezérkart választott, amelynek tagjai Vaszil Kolarov, Georgi Dimitrov, Todor *Petrov* és Todor *Lukanov* lett. A rosszul előkészített és a fővárosban már letartóztatásokkal megelőzött, szeptember 23-án kirobbant felkelést a kormány leverte. Dimitrovot *távollétében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték*.

A Kommunista Internacionálé Nyugat-európai Irodájának élén

A terror elől Dimitrovnak menekülnie kellett. A jugoszláv határt lépte át, majd hamarosan Ausztriába ment. Bécsben Kolarovval részt vett a *BKP Külföldi Irodájának* a munkájában, amely az egész Balkánra kiterjesztette tevékenységét. Ebben az időben kap más feladatokat a Kominternben*: illegális munkát végez Svájcban és Németországban*. Munkájáról nincs pontos képünk, annyi dokumentált, hogy 1924-ben,

[5] A Komintern több dokumentumát a szovjet párt politikai irodájának – politbüro – dokumentumait közreadó kötetből ismerhetjük. *Политбюро ЦК РКП(б) - ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг.* Документы. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва, 2004. (továbbiakban: Политбюро) 152.

a Komintern V. kongresszusán a VB póttagja lesz.[6]

Dimitrov, Kolarovval együtt részt vett az ÖK(B)P[7] Politikai Irodájának a balkáni helyzetet elemző ülésein, így 1924. június 14-én, amikor a szovjet külügyminisztérium napirendjén belül Makedoniával és Bulgáriával foglalkoztak. Itt jóváhagyják a bolgár párt álláspontját *„a forradalmi helyzet valószínű éleződéséről"*, azonban jelzik, hogy csak a *„bolgár munkások és parasztokra számíthatnak"*, mert a „Szovjetunió – *a dolgok általános helyzete miatt – fegyveres erővel (sőt katonai demonstrációval) a legközelebbi jövőben nem tud a bolgár forradalom segítségére sietni."* Továbbá: *„Jugoszlávia kapcsán a Politikai Iroda a legnagyobb óvatosságot ajánlja a bolgár kommunista pártnak."*[8] Még egyértelműbb hangvételű volt a július 19-i ülésen elfogadott dokumentum: *„A jelenlegi helyzetben a nemzetközi körülmények a legkevésbé sem kedveznek a felkelésnek, s részünkről megköveteli az idő legmegfelelőbb kihasználását, amíg a helyzet a Balkánon megváltozik, minden bizonnyal kedvezőbbre."*

Dimitrov ettől kezdve fokozatosan eltávolodik a bolgár és a balkáni feladatoktól. 1926 januárjában beválasztják a Komintern egyik legfontosabb irányító apparátusába, a Szervező Irodába. Ez az Iroda határozta meg a Komintern titkárainak feladatkörét, bírálta el az egyes részlegek munkáját, döntött személyi kérdésekben. Itt került munkakapcsolatba Dmitrij *Manuilszkijjel* (később Sztálin jobbkeze a Kominternben), az olasz pártvezetővel, Palmiro *Togliattival*, a német Klara *Zetkinnel*, s a magyar Pogány *Józseffel* (John Pepper néven ekkor az USA KP vezetője). 1926 márciusában pedig bekerül a Komintern csúcs vezetésébe, az Elnökségbe, valamint a Titkárságba is, igaz mindkettőnek *„csak"* póttagjaként. Augusztusban a Komintern központi folyóirata, a több nyelven megjelenő *„Kommunista Internacionálé"* szerkesztőbizottságába is bevonják.

Jelentős fordulatot Dimitrov életében az 1929-es év hozott: a *Komintern egyik legfontosabb külföldi agenturája, a Nyugat–Európai Iroda* (a német rövidítése WEB) *élére helyezték.*[9] Munkája itt is illegális volt, bár Berlinben ekkor még nem fenyegette veszély az ügynökséget.

A Komintern VB IX. kibővített plénumán, *1928. február 2-án hoztak határozatot a WEB létrehozásáról.* [10] A személyi döntéseket a Komin-

---

[6] *Negyedszázados harc: a munkásmozgalom történetének kronológiája.* Akadémiai Kiadó, 1975, (továbbiakban: Negyedszázados) 532.

[7] A szovjet párt neve 1925-től az *„Oroszországi"* helyett Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt (ÖK(b)P volt 1952-ig – tanulmányunkban ezt használjuk.

[8] Политбюро 257-258.

[9] Ebben az időben a Kominternnek három külföldi irodája volt. A Nyugat-európai mellett egy a Karib térség, egy pedig Dél–Amerika pártjait irányította. Организационная структура Коминтерна 1919/1943. Москва, РОССПЕН, 1997. (továbbiakban: Организационная структура) 169–170.

[10] A Komintern Lenin halála után egyre ritkábban tartott kongresszust, a közbenső időben hívták össze a VB kibővített üléseit, amelyeken meghívottak is részt vettek.

tern Elnökségére bízták, amely ekkor Otto *Kuusinent*, Dmitrij *Manuilszkijt* és Palmiro *Togliattit* (Ercoli) jelölte tagnak. A végleges döntés *tükrözte a Komintern és a szovjet pártnak a viszonyát*. Az iroda tagjaira az ÖK(b)P-nek a Komintern VB-be delegált tagjai, mindenek előtt Buharin, Molotov, Sztálin, Manuilszkij[11] tettek javaslatot: Dmitrij Manuilszkijt, Jules Humbert-Droz-t és Otto Kuusinent tagnak, Wilhelm Knorint (Sokoli fedőnéven) és R. Palme Dutt-ot póttagnak jelölték.

Az Iroda tevékenységi körébe rendelték *a német, a csehszlovák, az osztrák, a lengyel, a svájci, a francia, a belga, a holland, a brit, a svéd, a norvég, a dán, a bolgár, a görög, a török, az olasz, a spanyol, a portugál, az ír és a magyar pártot is*. A pártok mellett felügyelnie kellett a Komintern egyik legrégebbi és igen fontos tájékoztató szervezetét, az Információs Irodáját, amelyet még 1921-ben *Varga* Jenő hozott létre. Az Iroda – a dokumentumokban rövidítése a német WEB – nagy önállósággal rendelkezett, lehetősége volt arra, hogy közvetlenül utasítson, direktívákat intézzen a terület pártjaihoz és más szervezetekhez. (Vörös Szakszervezeti Internacionálé, Kommunista Ifjúsági Internacionálé, Paraszt Internacionálé).

Az *első hónapokban a szervezet élén Dmitrij Manuilszkij állt*, a Nyikolaj Buharin eltávolítása után a vezetést a Kominternben átvevő trojka erős embere. Őt váltotta a WEB élén 1929. március végén Dimitrov.[12]

Dimitrov és a WEB tevékenységi körébe tartozott a különféle nemzetközi akciók, konferenciák szervezésének támogatása – ilyenek voltak az antifasiszta és a háborúellenes megmozdulások, *amelyekbe igyekeztek szociáldemokratákat valamint neves értelmiségeket is bevonni*, pártolóknak megnyerni. Amikor Dimitrov átvette a vezetést ez utóbbi terület beszűkült, mégis ez volt *a szociáldemokráciát „szociálfasisztának”* bélyegző kommunista mozgalom *szinte egyetlen területe, ahol még akár a polgári értelmiséggel is kapcsolatot igyekeztek keresni*. A mozgalom mélypontján az 1929–31-ben, Japán Mandzsuria elleni agressziójakor lendült túl. A WEB-nek szerepe volt a két világháború közötti legnagyobb háborúellenes, az 1932. augusztus 27–29-én Amszterdamban, mintegy 5.000 küldött részvételével megtartott kongresszus megszervezésében és finanszírozásában. Dimitrov a kezdetektől részt vett az előkészítő munkában, olyan személyiségekkel dolgozott együtt, mint a mozgalom két motorja Willi *Münzenberg* és a francia író, békeharcos Henri *Barbusse*, a dán író, szociáldemokrata és kommunista Andersen *Nexø*, a japán kommunista Szen *Katajama*. Ekkor került kapcsolatba a titkárként működő magyar emigránssal *Dobos–Gibartival*, és ismerkedhetett meg a nem kommunista értelmiségiek bevonásának nehézségeivel.[13]

Negyedszázados, 513–555.

[11] Организационная, 140–141.

[12] Организационная, 169.

[13] SZÉKELY Gábor: *Béke és háború,* Napvilág Kiadó, 1998. (továbbiakban: SZÉKELY, (1998) 113, 126–127.

Moabit 8085

A Reichstag felgyújtásának körülményei ma sem tisztázottak. A történészek két változaton vitatkoznak: a holland Marinus *van der Lubbe* egyedüli gyújtogató volt, avagy az SA, vagy más által előre preparált ülésztermet sikerült felgyújtania? Pirotechnikai szakértők kizártnak tartják az egyedüli gyújtogató feltételezését, s ezt az elemzők ma már elfogadják.[14]

Dimitrovot 1933. március 9-én dél körül tartóztatták le két bolgár társával együtt a berlini Bayernhof vendéglőben – az idegenekre gyanakvó pincér feljelentése nyomán. Előbb egyenesen a Reichstag épületébe szállították, ahol egy bizottság hallgatta ki, majd a berlini Moabit negyedben levő hírhedt vizsgálati fogházba került, a 8085-ös cellában.[15] Hamar bizonyítható volt, hogy Dimitrov nem lehetett jelen a tűz fellobbanásakor – akkor éppen vonaton ült, Münchenből tartott Berlinbe. Amit nehezebb volt bizonyítani: a gyújtogatáshoz semmi köze nem lehetett a kommunistáknak, mivel a gyújtogató, van der Lubbe korábban tagja volt a holland kommunista pártnak. Ennek egyértelművé tétele, legalábbis a külföldi sajtó számára, elsősorban Dimitrov érdeme volt, aki jól használta ki a pert kísérő nemzetközti figyelmet: a perben a vád tanúiként felvonuló Hermann *Göring* és a náci propagandát irányító Joseph *Göbbels* személye volt a legnagyobb garancia arra, hogy az egész világsajtó első oldalas cikkekben számoljon be a perről, ismertté téve Dimitrov nevét.

Dimitrovnak volt ideje alaposan felkészülni a végül szeptember 21-től Lipcsében megnyíló perre. Tökéletesítette nyelvtudását, feldolgozta a német jog vonatkozó részeit, gondosan elemezte a periratot, aprólékosan dolgozta ki válaszait. Meggyőző érvelésével és kitűnő szónokként lehetetlen helyzetbe hozta a vádat, annak tanúit, különösen a vád vert helyzetén fordítani megjelenő Göringet, de az óvatosabb Göbbelst is.

A perrel egy időben *Willi Münzenberg Londonban kezdeményezett ellenpert*, ahol fel– és kihasználva a lipcsei per sajtó nyilvánosságát, személyes kapcsolatát Dimitrovval, kimutatták a vádak képtelenségét, különösen a kommunista összeesküvést. A dokumentumokat nagy példányszámban adták közre a *„Barna Könyv"* kiadványban, amely Párizsban jelent meg lord Marley munkáspárti képviselő előszavával, előbb

---

[14] A jóval 1945 utánra nyúló politikai és személyes szálakkal átszőtt nyomozás hatalmas irodalmát az amerikai történész Benjamin CARTER HETT tekinti át (*Der Reichstagsbrand. Wiederaufnahme eines Verfahrens*. Rowohlt Verlag, 2016. 640 p.), s levonja a végkövetkeztetést: *bizonyítható*, hogy van der Lubbe nem gyújthatta fel egyedül, segítség nélkül a Reichstagot, *valószínű* az SA részvétele.

[15] Több perújrafelvétel után végül 2008-ban német bíróság a van der Lubbe ellen hozott ítéletet is érvénytelenítette. A mai ismertetők Dimitrovot a fegyház történetének prominens politikai foglyai között sorolják fel. https://www.berlin.de/justizvollzug/anstalten/jva-moabit/ (Letöltés dátuma: 2018. 01. 23).

francia, majd több nyelven is – Münzenberg kiadójának gondozásában.[16]

A december 23-i ítélethirdetés maga volt az anakronizmus: Dimitrovot és két bolgár társát, Blagoj *Popovot* és Vaszil *Tanevet*, valamint a német Ernst *Torglert* bizonyítékok hiányában felmentették, a kommunista összeesküvést azonban valósnak ítélték. A szellemileg korlátolt, a per során teljesen tönkrement van der Lubbét halálra ítélték és quillotinnel kivégezték.[17] Dimitrovot és társait kiutasították Németországból, a német felmentett vádlottakat azonban *„védő őrizetbe"* vették.[18]

Ismét a Kominternben

A per után Dimitrov is *„védő őrizetbe"* került, s miután a bolgár kormány megtagadta fogadását, a kiutasításra csak 1934. február 27-én kerülhetett sor – Dimitrov és két társa reggel 7 órakor szovjet állampolgárként szállt fel Berlinben egy német repülőgépre, s délután Moszkvában landoltak. Ezt követően 7 órakor a Komintern szállodájában, a Lux-ban tartottak fogadást, ahol *megjelent Manuilszkij, Knorin és Kuusinen a Komintern vezető munkatársai, várta őt levél Kun Bélától, virágot küldött Lenin felesége Krupszkaja és Lenin nővére, Uljanova.*[19] Az elkövetkező napok zsúfolt programjaiba – sajtótájékoztató, nyilatkozatok, személyes találkozások – egy orvosi felülvizsgálat is belefért – egészségesnek találták.[20] *Sztálin március 3-án fogadta ebédre – Molotov*, *Kaganovics*, *Kujbisev*, *Ordzsonikidze*, Manuilszkij és *Knorin* társaságában. Erről a találkozóról csak két rövid megjegyzés található Dimitrov naplójában.[21] Maga a találkozó protokoll jellegűnek tűnt. Az első időben Dimitrov inkább a korábbi munkatársakkal, így Vaszil Kolarovval találkozott, a háborúellenes és az antifasiszta mozgalmat szervező Henry Barbusse-től és Romain Rolland-tól kap levelet.

---

[16] *Livre brun sur l'incendie du Reichstag et la terreur hitlérienne*, bei Éditions du Carrefour in Paris. 1933. 285 p.

[17] A per történetét magyar nyelven legrészletesebben lásd Milen SZEMKOV: *Moabit 8085. Dimitrov a Birodalmi Törvényszék előtt*. Gondolat–Kossuth, 1982. 329 p.

[18] Ernst Torglert, a KPD frakcióvezetőjét 1936-ban elbocsátották, de rendőri felügyelet alatt tartották. A KPD-ből kizárták, 1945 után hiába kérte visszavételét. Hermann WEBER, Andreas HERBST: *Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945.2.*, überarb. und stark erw. Auflage. Karl Dietz Verlag, Berlin, 2008.

[19] Дневник, 97. Kun levelének említését Dimitrov kiemeli, utána felkiáltójelet tesz*: „Писмо от Б. Кун!"*

[20] Három orvos vizsgálta meg, az eredmény: *„Remek formában van! (Богатир!) Mindenek ellenére…"* Uo.97. Hamarosan azonban újabb, anyagcsere és szívműködés vizsgálatok következtek a Kreml klinikáján.

[21] Sztálin két tósztnak tűnő mondatát jegyezte fel Dimitrov: *„Cankov – hogy elraboljanak!"*, *„Indul a harc a bolgár fasizmus ellen!"* (Alekszandar Cankov volt miniszterelnök (1923–1926), ekkor a fasiszta Népi Szociális Mozgalom vezetője.) Uo.

Dimitrov érzékelte Moszkvában a bizonytalanságot, ami tapasztalható volt a Hitler hatalomra jutása után kialakult nemzetközi helyzetben. A Szovjetunió a Weimari Köztársaság bukásával a legfontosabb szövetségesét vesztette el – külpolitikai és katonai értelemben egyaránt. A Komintern is elszigetelődött a szociáldemokrata mozgalommal folytatott éles, a *„szociálfasizmus"* stigmáját e pártokra és szakszervezetekre ragasztó politikájával. A *világgazdasági válság kirobbanásának értékelése is hibás volt*: a Varga Jenő vezette Világgazdasági Intézet bár előre és pontosan jelezte a válság kirobbanását, annak jósolt forradalmakat keltő jellege nem következett be. A változás első halvány jele a Komintern kibővített VB XIII. plénumán, 1933 végén már érzékelhető volt: a fasizmus meghatározásról elfogadott dokumentumban már nem szerepelt a szociálfasizmus kitétel. Ennek később fontos szerepe lett Dimitrov politikájában.

Ezekben a napokban azonban még nem volt világos, milyen posztra kerül Dimitrov. 1934. március 5-én az ÖK(b)P Politikai Irodájának ülésén döntöttek a megemlékezésről a Komintern megalakulásának 15. évfordulóján, erre azonban Dimitrovot még nem hívták meg.[22] Ezt követően azonban minden hasonló összejövetelen jelen volt. Hogy fontosnak tartotta a megszólalást a vitákban azt először az ausztriai eseményekkel kapcsolatban írt elemzése mutatta.

Az osztrák szociáldemokrata véderő, a *Schutzbund* lefegyverzésekor kirobbant fegyveres ellenállásról (február 12–15) eltértek a vélemények. Dimitrov szerint *felkelés* volt, s ez állt az osztrák munkásoknak tervezett üzenetében. A Komintern VB is tárgyalta a levelet, amely végül Sztálinhoz került. Kettejük telefonbeszélgetéséről Dimitrov hosszan számolt be naplójában. A beszélgetésre április 1-én a Kominternben került sor, Sztálin a Kremlből telefonált Manuilszkij szobájába. Sztálin más véleményen volt: úgy vélte, hogy *nem felkelés, „csak" fegyveres harc, ellenállás történt,* ugyanis a harcok célja nem a hatalom megragadása volt. Ebben az értelemben kérte módosítani a Komintern levelét.[23]

Ezt egy hosszabb beszélgetés követte Sztálinnál 1934. április 7-én, a Kremlben, amelyen részt vett Dimitrov mellett Manuilszkij és Molotov. A beszélgetés témája az osztrák levél volt ugyan, de Sztálin kifejtette nézetét a polgári demokráciáról, s ebből lett a vita. Dimitrov ugyanis azt mondta, hogy *„a döntő pillanatban a munkások milliói nem minket követtek, hanem a szociáldemokratáknál maradtak, akik árulónak bizonyultak, vagy, mint Németországban, a nemzetiszocialistákhoz álltak."* Erre Sztálin megkérdezte: *„Mi a következtetése?"* Dimitrov: *„Úgy gondo-*

---

[22] A Kommunista Internacionálé folyóirat ünnepi száma bevezető írásában az *„új típusú egységes világpártról"* írtak, Sztálin szerepéről a szovjet, a német, a csehszlovák, a lengyel és az amerikai pártban levő *„jobboldaliak"* és *„megalkuvók"* kizárásában. (1934, 7–8. szám).

[23] Дневник, 98–99.

lom, hogy a fő ok a mi propagandánk rendszere, az európai proletariátushoz való nem kellő hozzáállás." Sztálin nem ezt tartotta a fő oknak, hanem *„az európai tömegeknek a polgári demokráciával való történelmi kapcsolódását."* Ahhoz, hogy ez megváltozzon *„idő kell."* Ehhez Manuilszkij hozzátette: *„Ezt nem értem. Minden évben megjósolják a proletárforradalmat, aztán nem jön. Egyszer felkelést jelentettek egy faluból, amely nem is volt megtalálható..."* Majd Varga Jenőnek a válsággal kapcsolatos számait figurázta ki. Molotov itt közbevetette: *„Igen, Varga, jó tudós, de gyáva!"* Sztálin: *„Az emberek nem szeretik a marxista elemzést.* (!, Хората не обичат *марксистки анализ. – kiemelés Sz.G.)*). Puszta frázisok és általános megállapítások. Ez még Zinovjev öröksége."[24]

E dokumentumokból két dolog is kiderül. Az első, hogy Dimitrov igen óvatos, az 1929-es *„forradalmi"* hangvételt tartja megfelelőnek, vagy talán kísérletezik, tapogatja Sztálin véleményét; a másik, talán fontosabb, hogy Sztálin vele beszélget, rá kíváncsi, Manuilszkij és Molotov csak szekundál. Manuilszkij a beszélgetésre április végén visszatért: *„Sokat gondolkoztam beszélgetésedről Sztálinnal. Ez nem volt véletlen beszélgetés."* Majd közli vele, hogy komolyan számítanak a Kominternben arra a nemzetközi népszerűségre, amit a lipcsei per során szerzett. És van egy harmadik, fontos jelzés: a forradalomról mondottak. A Komintern dokumentumaiban 1929-től fokozottan szerepel a forradalmi helyzet, a forradalmi válság érlelődése, a forradalom kirobbanásának lehetősége, s ez szabja meg a harcok közvetlen célját, a proletárdiktatúrát. Ez, úgy tűnik, ekkor megváltozik.

„A Komintern parancsnoka"
(Vorosilov tósztja Dimitrovra)

A Komintern 1928-ban tartotta utolsó kongresszusát, a hatodikat. (Lenin idején, az első négy kongresszust évente, utána, az V. kongresszust 1924-ben tartották meg.) Talán a bizonytalanságok miatt vélte szükségesnek Sztálin az újabb kongresszust, amelynek naprendjéről 1934 májusában állapodtak meg. A két változat jelentősen eltért egymástól. *Ami azonos volt, hogy Dimitrov mindkettőben második napirendként szerepelt.* Viszont előadói beszédének címe változott. Az első változatban *„A fasizmus támadása, a II. Internacionálé szétesése, a Kommunista Internacionálé harca a tömegekért, a munkásosztály forradalmi egységéért."* volt, a második, végleges változatban: *„A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért a fasizmus ellen vívott harcban"*.[25] A változtatás szembeötlő, és *je-*

[24] Grigorij Zinovjev a Komintern elnöke volt, Sztálin távolította el 1927-ben, majd tíz év múlva az első koncepciós perben kivégezték. Дневник, 100–101.

[25] Az első változatot május 17-én tárgyalta, a másodikat május 28-án hagyta jóvá

lezte a fordulatot, amely a vezetésben, nem kis viták mellett végbement: a szociáldemokrata *„munkástömegek elhódítását"* jelentő *egységfront alulról* helyett, a két irányzat együttműködésének lehetőségeit hangsúlyozottan a fasizmus elleni harc érdekében kereső, jelző nélküli *egységfront* került – amivel Dimitrov már 1922 óta találkozhatott[26]. Sőt, az ekkor zajló vitákban ennél is túlléptek: a munkásinternacionálék együttműködésén túl valamennyi fasizmus ellen forduló erő összefogásában kívántak részt venni. Dimitrov óvatos volt ismét. A végül 1935 nyarán összeült VII. kongresszuson, egy korábbi Komintern határozatot idézett, abból az időből, amikor ő éppen Németországban raboskodott: *„A hatalmon levő fasizmus, elvtársak, mint ahogyan a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának XIII. plénuma helyesen jellemezte, a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája."*[27] Vagyis e *„legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeken"* túl mindenkivel lehetséges az együttműködés. Ez már a népfront programja volt, amely a következő évben jött létre, s alakított kormányt Franciaországban és Spanyolországban.

A *„dimitrovi fasizmus meghatározás"* – így került be a köztudatba – fordulatot jelzett a Komintern politikájában, s ennek motorja Dimitrov volt.[28] A proletárdiktatúra, mint célkitűzés lekerült a napirendről, helyébe a fasizmus, mindenekelőtt a német fasizmus elleni összefogás került. Dimitrovnak már volt gyakorlata az ilyen összefogás szervezésében, irányításában, s megvannak hozzá most is a munkatársai. Az utóbbiak közül ismét Willi Münzenbergre számíthatott, igaz, nem sokáig.

Dimitrov ugyanis korántsem volt könnyű helyzetben, elsősorban Sztálin és az őt mindenben követő–kiszolgáló szűk kör, Vorosilov, Molotov és a Kominternben Manuilszkij miatt. Az utóbbi Sztálin személyes bizalmasaként került a vezetésbe, még Nyikolaj Buharin 1929-es eltávolításakor. Dimitrov pozíciója azonban erős volt komoly nemzetközi tekintélye miatt. Akiket Sztálin az elkövetkező évben célba vett, s többségüket perben, vagy anélkül kivégeztetett, mint Zinovjev, Kamenyev, Trockij, Buharin ismert vezetők voltak, szinte kivétel nélkül a bolsevik gárdához, illetve más kommunista párthoz tartoztak, mint Kun Béla.

Dimitrov aggodalmait jelzi érdekes, 1936. december 18-ai bejegyzése. Vendége volt az akkor már világhíres író, Lion Feuchtwanger és az ismert német-szovjet írónő Maria Osten. A beszélgetés után vetette papírra:

---

a Komintern VB. Политбюро 702. Az elhangzott beszéd alapján elhangzott határozatot lásd *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*, Kossuth Kiadó, 1975. 417–430.

[26] Erről bővebben SZÉKELY Gábor: A *három internacionálé akcióegység tárgyalásainak előzményei és* a *berlini konferencia*. Párttörténeti Közlemények, 1972. 3. sz. 156–184.

[27] Georgi DIMITROV. *Egységfront, népfront, szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 98.

[28] A meghatározás történetéről lásd SZÉKELY Gábor: *Dimitrov fasizmus meghatározása – mítosz és valóság*. SZÉKELY (2014): 387–397.

„1. Nem világos, miért követtek el a vádlottak ilyen bűncselekményeket.

2. Nem világos, miért ismer el minden *vádlott* mindent, *annak tudatában, hogy ez életébe kerülhet.*

3. Nem világos, hogy a vádl(otta)k vallomásait miért nem támasztják alá semmiféle bizonyítékkal.

4. Nem világos, miért van szükség ennyire súlyos büntetésekre polit(ikai) ellenfelekkel szemben, amikor a szov(jet) rendszer ennyire erős…

5. A per jegyzőkönyveit *hanyagul állították össze, tele vannak ellentmondásokkal, nem meggyőzőek.*

6. A pert borzalmasan *irányítják."*[29]

Dimitrov világosan látta a veszélyt, s igyekezett kikerülni a csapdákat. Főleg korábbi munkatársai jelentettek rá veszélyt. Köztük a Sztálinnal fokozatosan szembeforduló Willi Münzenberg. Vele Moszkvából is tartotta a kapcsolatot, ami 1937 novemberében szakadt meg. Sztálin előbb a november 7-i díszszemlét követő fogadáson tett megjegyzést arról, hogy *„Még várni kell a ÖK(b)P-ben és a Kominternben feltárt ellenforradalmi tények ismertetésével, addig, amíg minden szükséges anyagot feldolgoznak. Nem célszerű darabonként közzétenni az információkat".* Majd közölte: *„Knorin lengyel és német kém (régóta és a legutóbbi időkig). Rakovszkij az Intelligence Service szolgálatában áll még a forradalom előttről, a legutóbbi időkig. Ő szervezte be Bogomolovot az angol szolgálatba. Pjatnyickij trockista, mindenki (Knorin és mások) rá mutogatnak. Kun a trockistákkal működött együtt a párt ellen. Nagy valószínűséggel kémkedésbe is keveredett, nagyon figyelemre méltó a szerepe a magyar forradalom leverésében."* Majd néhány nap múlva, már egy kettejük közötti beszélgetésben: *„Valószínüleg Sztaszovát is lecsukjuk. Kiderült gazsága. Kirszanova nagyon közel állt Jakovlevhez, gazember. Münzenberg trockista. Ha megjön azonnal letaroztatjuk. Próbálja idecsábítani őt."* Dimitrov minderről részletesen beszámol Naplójában, s arról is, hogyan kerüli meg a csapdát a fogadáson: előbb két mondatban Leninről szól, majd miután tószt mondására szólítják fel, hosszabban Lenint és „ügyének folytatóját" Sztálint méltatja. A dicséretet Sztálin *„szerényen"* elhárítja, a dicsőséget átengedi a *„középkádereknek"*.[30]

Ebben a légkörben éri Dimitrovot és fogyatkozó vezető munkatársait – közülük több mint százan esnek áldozatul a sztálini terrornak – a Molotov–Ribbentropp paktum aláírása. Nem kommentálja, egyetlen apró jele van véleményének: a dokumentum aláírásáról közölt Pravda

---

[29] Дневник, 119. Feuchtwanger négy hónapot töltött Moszkvában, s egy ideig elhitte a perek vádjait. Könyve, a *Moskau 1937* megrökönyödést keltett. Maria Osten sem kerülte el a letartóztatást, 1942-ben végezték ki.

[30] Дневник, 128–130. A felsoroltak közül Sztaszova, Dimitrov dolgozott vele, és Kirszanova maradt életben. Münzenberg nem jött Moszkvába, őt Franciaországban gyilkolták meg 1940-ben, vagy Sztálin, vagy Hitler ügynökei.

cikk fotójához odaírta a résztvevők nevét: *„Molotov, Sztálin – Ribbentrop, Gaus!”*[31]

A paktumot egy cikk–cakk követte a Kominternben. Az első fordulatról, a fasizmus elleni mozgalmak és propaganda leállításáról tudósít lakonikus bejegyzés 1939. szeptember 5-én: *„Dolgozunk tovább a dokumentumon a Komintern helyzetéről és irányvonaláról.”*[32] A második eredménye a *Kommunyisztyicseszkij Intyernacionalban megjelent* felhívás volt. Dimitrovot a cikk írása közben Sztálin többször felhívta telefonon, Andrej *Zsdanovval,* ekkor a párt fő ideológusával is elolvastatta, majd hármasban tárgyaltak róla. A Napló bejegyzése erről a megbeszélésről ellentmondó, azt azonban mutatja, hogy Dimitrov igyekezett valamit átmenteni a népfront irányvonalából.[33] Ez csak annyiban sikerült, hogy megóvta az *„antifasiszta”* kifejezést, annyiban, hogy azzal ma *„visszaélnek”*. Dimitrov közölte: *„A tömegek antifasiszta beállítottsága következtében megváltoztak a tömegek eszmei félrevezetésének az eszközei. Most »antifasiszta« háborúról beszélnek, »a demokrácia háborújáról a fasizmus ellen, a népek szabadságáért«.”* Valójában *„a munkásosztálynak, a dolgozóknak nincs semmi megvédenivalójuk ebben a háborúban. Ez nem az ő háborújuk, hanem kizsákmányolóik háborúja.”* Nem maradt sok.

Dimitrov is, akárcsak a kommunista pártok, megkönnyebbüléssel élte meg a Szovjetunió megtámadását és a leválást Hitlerről. Sztálin még aznap, 1941. június 22-én tanácskozást hívott össze, amelyen Dimitrov mellett részt vett Molotov, Vorosilov, Kaganovics és Malenkov. Dimitrov véleménye: *„Sztálin meglepően nyugodt, kemény és határozott, és a többiek is.”*[34]

A Komintern feloszlatása, irányváltás a nemzetközi kommunista mozgalomban – föderáció Kelet–Közép–Európában?

Sztálin 1940 januárjában jelentette ki, hogy a *„A világforradalom egyidejű aktusa ostobaság. Különböző időben és más-más országokban fog végbemenni.”* Az hogy e mögött Németország kiemelése volt a Komintern, illetve a világforradalom hatóköréből, az meglehetősen nyilvánvaló volt. (1939 szeptembere után több Szovjetunióba emigrált német kommunistát Sztálin kiszolgáltatott Hitlernek.) A Szovjetunió megtámadása utáni szövetségi rendszerben már *„Moszkva meghosszabbított kar-*

---

[31] A Napló jegyzetelői csak annyit közölnek a mutatóban: Gaus. Dimitrov viszont ismeri, még Lipcséből: az ismert kép a bal szélén a külügyminisztérium jogi osztályán dolgozó Friedrich Gaus van.

[32] Дневник, 181.

[33] HARSÁNYI Iván: *A népfront hetven év távlatából.* http://www.eszmelet.hu/ harsanyi_ivan-a-nepfront-hetven-ev-tavolabol/#34 (Letöltés dátuma: 2018. 01. 23).

[34] Дневник, 236.

jára", a Kominternre nem volt szüksége, sőt akadálya lett az együttműködésnek. Dimitrovval konzultált erről Molotov 1943. május 8-án, majd, formálisan a Komintern VB döntött.[35] A feloszlatást Sztálin, az előzőekhez hasonlóan indokolta: *„A tapasztalat megmutatta, nem tartható fenn a világ valamennyi országát átfogó nemzetközi irányító központ. Ez kiderült Marxnál, Leninnél és most. Lehetséges, hogy át kell térni a regionális egyesülésekre, mint pl. Dél–Amerika, Egyesült Államok és Kanada, bizonyos európai országok és mások, de ezzel sem szabad sietni."*[36]

A Komintern feloszlatása után Dimitrov az ÖK(b)P KB Nemzetközi Politika Osztálya néven tovább működő apparátust vezette. Moszkvából figyelte a zavaros bolgár eseményeket, az ország kiugrását a német szövetségből 1944 augusztusában, a nyugat felé fordulást megelőző szovjet hadüzenetet – Bulgária és a Szovjetunió között nem volt hadiállapot –, majd az ország megszállását, s csatlakozását a koalíció hadseregéhez. Bulgáriába azonban csak egy évvel később térhetett haza - ennek oka nem tisztázott.

1945. november 4-én 22 év távollét után először lépett bolgár földre. Előző nap formális búcsúlevelet küldött a Szocsiban pihenő Sztálinnak, a szokásos fordulattal jelezve nagyrabecsülését.[37] Otthon átvette a minisztertanács elnöke posztot, majd 1947 decemberében a miniszterelnökit, 1948 decemberétől egyben a párt főtitkára. Vaszil Kolarovval együtt hajtotta végre az államosítást, majd 1948-ban a pártegyesítést. Az egyetlen pont, ahol megpróbálta korlátozni Sztálin befolyását – éppen rá hivatkozva –, a föderációs terv volt.

A regionális szervezetek létrehozása a háború után került ismét elő. Az észak–európai, ázsiai, az arab országokra kiterjedő elképzeléseknél életképesebb és kidolgozottabb volt a Duna–menti országokat átfogó elképzelés. Ennek volt kezdeményezője Dimitrov, Titoval együttműködve. A kezdeményező Tito volt: a JuKP 1944 novemberében dolgozta ki a jugoszláv–bolgár föderáció tervét, amit később más szomszédos országokra, így Magyarországra is kiterjesztettek. A terv ellen a britek és az USA élesen tiltakozott, Moszkva viszont lehetőséget látott benne a nyugatiak távol tartására. Véleményét Sztálin azonban hamarosan megváltoztatta.

A folytatás az 1947. augusztus 1-én Dimitrov és Tito által *Bledben aláírt egyezmény*, majd a szintén általuk november 27-én *„sokoldalú együttműködésről"* szignált dokumentum. Tito már Szófiában nyilatkozott: van már szerződésük Albániával és a szláv országokkal, most írták alá Bulgáriával és tervezik az aláírását Magyarországgal és Romániával.

Magyarországon lelkesen fogadták a hírt, nem utolsó sorban a Dimitrovhoz hasonlóan a terrort megtapasztalt Rákosi. A Szabad Nép, 1947.

---

[35] A Naplóban részletes beszámoló található a konzultációkról, a döntésről, valamint a feloszlás visszhangjáról. Дневник, 188–189, 233–234, 272–275.

[36] Organyizacionnaja sztruktura Kominterna, 228.

[37] Дневник, 509–510.

december 7-i számában a Magyarországra érkező Titot köszöntve *„Új nagyhatalom”* címmel írt Gimes Miklós, amelyben megnevezték Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Bulgáriát, Romániát és Albániát.

1948. január 15–17-én Dimitrov Bukarestbe látogatott, s hasonlóképpen fogalmazott: *„bár a föderációról beszélni még korai Kelet–Európában, meg fog érni a helyzet, hogy Románia, Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és még Görögország is maga döntsön arról, hogy föderáció vagy konföderáció révén kíván együttműködni”*.[38]

Ezt követően a tiltás hamar megjött Moszkvából. A Pravda január 23-án leszögezte: *„Kelet–Európában nincs szükség mesterséges föderációkra vagy konföderációkra.”* A bolgár és a jugoszláv pártvezetést Moszkvába rendelték. Dimitrov ment, Kolarov és Trajcso *Kosztov*[39] kísérte, Tito Edvard *Kardeljt*, Milovan *Đilast* és Vladimir *Bakarićot* küldte. A szovjet delegáció öt tagú volt: Sztálin, Molotov, Zsdanov, Malenkov, Valentyin *Zorin*. Dimitrov naplójának leghosszabb bejegyzésében számol be jegyzőkönyvszerűen a megszégyenítő találkozóról. A szovjetek nemtetszését a föderáció mellett elsősorban Jugoszlávia és Albánia szorosabb kapcsolata váltotta ki.[40]

A válasz nem maradt el Belgrádból: Tito a JuKP Központi Bizottság 1948. február 19-i ülésen már a föderáció ellen nyilatkozott. Dimitrov mindenben visszakozott. Ezzel a föderáció terve lekerült a napirendről.[41]

Dimitrov még másfél évig részt vett a politikában, megszólalásai jórészt formálisak voltak. A napló utolsó bejegyzésének kelte 1949. február 6: *„A gyulladásos folyamatok szövődményei romlásának veszélye. Az állapot javul.”* Az 1949. novemberben a Jugoszláviát kizáró Kommunista– és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának utolsó, a Titot kiátkozó budapesti ülésén Dimitrov már nem vett részt: 1949. július 2-án elhunyt.[42]

---

[38] A föderációs elképzeléseket elemzően tárgyalja HORNYÁK Árpád: *A Balkán–összefogás gondolatának történeti fejlődése a 19. század második és a 20. század első felében*. Limes 2008. 4. sz. 7–29.

[39] Kosztov nem sokkal Dimitrov halála után a Moszkvából vezényelt per áldozata lett.

[40] Дневник, 1948. február 10. 596–603.

[41] A végkifejletről SZÉKELY (2014): 334–337.

[42] Дневник, 652. Máig vitatják halálának körülményeit – szovjet szanatóriumban hunyt el, orvosa ugyanaz volt, akinél Andrej Zsdanov halt meg az előző évben.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Szerencsés Károly

Egy közép–európai sors – egy valamennyiért, valamennyi egyért –

Abstract

A Hungarian fate, a life path, in which dwell almost all the Hungarian political, social and public impasses of the larger part of the 20th century. Dezső Sulyok's (1897–1965) life well represents the path of the generation, which had to fight through both of the world wars, experiencing the defeat and dissection of its homeland, along with the humiliation of its nation. Sulyok had to fight for democracy, freedom, Christian ethics, social justice in not only one, but two historical eras, only to find himself fail in both of these struggles. Not because of the lack of his abilities or responsiveness of the Hungarian nation, but primarily because of the international circumstances. In the middle of the century, between the crushing wills of National socialism and Bolshevik communism, under the pressure of 2 superpowers – the Third (German) Reich's and the Soviet Union – the struggle for national independence and freedom failed in Hungary. Dezső Sulyok still in time – meaning early – suggested the necessity of Hungary's neutrality, and the idea of a United States of Europe, which would have been based on the cooperation of nations, and he could even imagine the creation of a World state. At the same time Sulyok was strongly committed to the cooperation of central-European nations, but not on the false grounds of Versailles. In the end, fate had a long emigration in mind for Sulyok, just like for many other democrats and patriots in Central-Europe. Even though he could never return to his – sovietised – homeland, his idea of national democracy did not fade away.

Keywords: United States of Europe; neutrality; national democracy; christian ethics; social justice; political emigration; sovereignty;

E tanulmány főszereplőjének életútja – nemzedékének legjobbjaival együtt – alapvetően a következő tanulságokra figyelmezteti a szerzőt, s reményei szerint az olvasót is: a) a nemzeti értékek megőrzésének fontosságára; b) a szabadság politikai rendszerének, vagyis a demokráciának a megteremtésére, megőrzésére és állandó fejlesztésére; c) a keresztény világnézeten alapuló erkölcsök megtartására; d) a szociális kiegyen-

lítődés és igazságosság lehetőség szerinti megteremtésére; e) s mindezek védelmében az európai népek szervezett összefogására.

E főszereplő sorsa jellegzetesen közép–európai sors, pontosabban kelet–közép–európai sors. Kelet–Közép–Európán a német és a keleti szláv területek közötti régiót értve, nem ide számítva sem a mai Ausztriát, sem a balkáni országokat. Annak ellenére sem, hogy a történet kezdetekor, hősünk életének 21. évéig a térség legjellegzetesebb közép–európai politikai alakulatának volt a polgára, sőt katonája, amelyet Osztrák–Magyar Monarchiának hívtak.[1]

Az Osztrák–Magyar Monarchia a történelmi, irodalmi, politikai emlékezetben furcsa módon, inkább az ellentétek hazájaként él, sem mint a közös múltat hordozó államalakulat. Tradícióit annak ellenére, hogy a területén lévő mai államok, nemzetek és népek egyike sem azonosul vele – jellemző módon az osztrák és a magyar sem – mégis nagyon fontos és mélyen rögzült szokások, mentalitás, építészeti stílus, kulturális elemek fémjelzik. De a szerencsétlen 20. század nem kedvezett az itt élő nemzetek együttműködésének. Nyilván oka volt ennek az is, hogy egyes nemzetek és népek, mint például a lengyel, a román, a szerb több államba volt szétszakítva, és természetes vágya volt az egyesülés. Mégpedig nem valamely birodalomban – legyen az akár Ausztria–Magyarország, akár Oroszország, hanem saját nemzetállamában.

Az közép–európai olvasó, amikor Sulyok Dezső (1897–1965) magyar politikus gondolataival, életútjával, s ezen keresztül kicsit Magyarország sorsával is megismerkedik, nem fog mindenben azonosulni vele.[2] Ennek alapvető oka, hogy száz éve a magyarság él szétszakítva nyolc országban és azóta sem sikerült megtalálni ennek a problémának a megnyugtató megoldását. Közép–Európa szétesése Sulyok Dezső felfogása szerint a legszorosabb összefüggésben volt a történelmi Magyarország szétdarabolásával. Az együttműködő Közép–Európa és benne Magyarország újbóli felépítése, vagy megteremtése egészen új alapokon a jelen és jövő generációk egyik legfontosabb célja lehet.[3]

Nem feladatunk most ennek a bonyolult századelőnek, s ennek nyomán a 20. század egészének a jellemzése, de utalni kell arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétrobbantását célul tűző lengyel, szerb és román törekvések mellé kell értenünk a cseh önállósodási terveket, sőt a

---

[1] Ennek elnevezése sokféle. Nem hivatalosan nálunk is használják az Ausztria-Magyarország kifejezést, de a világban – nem Közép–Európában - gyakran azonosítják ezt az államot a Habsburg Birodalommal is.

[2] Az életút részletes feldolgozását lásd: SZERENCSÉS Károly: *A nemzeti demokráciáért*. Második, bővített kiadás. Vadló Kiadó, 2009.

[3] E sorok írásakor már negyed évszázada létezik a *„Visegrádi együttműködés”*, amely a régi és új kihívásokkal szemben talán képes lesz megteremteni a kedvező légkört és politikai állapotot a régi sérelmek háttérbe szorításához, esetleg megemésztéséhez és új megoldások megtalálásához.

magyar függetlenségi mozgalmakat is, amelyek azonban sem őszinteségükben, sem erejükben nem jelentettek valódi veszélyt a Monarchiára. Ehhez járul még az Ausztriában (és Németországban) továbbra is jelen lévő *„nagynémet”* gondolat, illetve a Moszkvából Prágán és Belgrádon át közvetlenül ösztönzött birodalmi pánszlávizmus.

Sulyok Dezső, 1897-ben született Magyarországon, Pannónia egykori római provincia, a Dunántúl egy kedves kisvárosának, Pápának a szomszédságában. Pápán a század első harmadában kb. 22 ezer ember élt, ebből katolikus vallású 12 ezer, izraelita 5 ezer, református (kálvinista) 3 ezer, evangélikus 2 ezer volt. Pápa leghíresebb intézménye talán a református kollégium és gimnázium, ahol Petőfi Sándor, Jókai Mór, Tildy Zoltán is tanult. Sulyok – katolikus lévén - a bencés rend Főgimnáziumába iratkozott be, s azt a szellemiséget, amit ott kapott, élete végéig megtartotta. Ha nem szólnak közbe az események, Sulyok valószínűleg élte volna az élénk gazdasági és kulturális élettel rendelkező város középosztályának életét, amely nem sokban különbözött Pápán, Krakkóban, Kolozsváron, Kassán, Olmützben, vagy éppen Linzben.

De az események közbeszóltak, éppen azoknak a feszültségeknek és törekvéseknek a jegyében, amelyekről fentebb vázlatosan szóltunk. Ennek a generációnak ez volt az első meghatározó élménye: az első világháború, vagy a *„Nagy Háború”,* ahogy akkor hívták. Sulyok 1916 májusától 1918 októberéig az orosz és olasz fronton szolgált. Oroszok és olaszok ellen harcolt egy olyan háborúban, amelyet Magyarország nem akart, de amely mégis legnagyobb önvédelmi háborújává vált. Amikor a világháborúban bekövetkezett a központi hatalmak, s benne az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, meg kellett tapasztalnia, át kellett élnie egy még nagyobb hatású eseményt, az ezeréves történelmi Magyarország összeomlását. A magyar területekre viszont nem oroszok és olaszok, hanem románok, szerbek, csehek nyomultak be megszállóként. Olyan népek katonái, amelyekkel együtt éltünk, de amelyeknek hadseregei most rabló, hódító szándékkal jöttek francia és olasz csapatok fedezékében. Az ös--szeomlás szimbóluma és valós jogi okmánya a trianoni békeszerződés, amely minden harmadik magyar nemzetiségű embert idegen impérium alá vont, elszakította az ország kétharmadát. Ennek a döntésnek, mostani vizsgálódásunk szempontjából a legsúlyosabb eleme az volt, hogy a Közép–Európában élő nemzetek egymással szembe fordultak, nem hogy az integrációnak, összefogásnak, de még az együttműködésnek is minimálisra csökkentek az esélyei. A nacionalizmusok – a követelő és birtokló nacionalizmus egyaránt – súlyos feszültséget teremtett a Kárpát–medence egészében, de a német, a lengyel, az ukrán, a belorusz és a litván területeken is. A Balkánról nem is beszélve.

Magyarország elképesztően nehéz helyzetében kétség kívül két cél dominált 1920 után. Újjászervezni a maradék államot, és biztosítani a nemzet megmaradását. Két kulcsszó dominált, amely ezt szolgálta: stabi-

litás és revízió. A politikai stabilitás záloga volt a gazdasági talpra állásnak, a szélsőséges politikai mozgalmak féken tartásának[4] és a nemzeti jövőkép fenntartásának. A határrevízió programja pedig – az erőteljes asszimilációs törekvésekkel szemben – szolgálta a nemzet megmaradását Erdélyben, Felvidéken, az összes elcsatolt magyarlakta területen. Ezzel szemben épült ki Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia részvételével az un. Kisantant, amely önmagában is elsöprő túlerőt jelentett, de ráadásul mindegyik államot külön politikai és katonai szerződés fűzte Franciaországhoz és Nagy–Britanniához. Magyarország teljesen magára maradt. Óriási eredmény volt, Bethlen István személyes sikere, hogy a Nemzetek Szövetségébe felvették.[5]

Mindez kétség kívül járt bizonyos demokráciadeficittel. Ez megmutatkozott a választójog és a választási rendszer önmagában szemlélve anakronisztikus jellegében (nyílt szavazás, cenzusok, virilizmus), és a politikai jogok bizonyos állandó vagy ideiglenes korlátozásában (cenzúra, internálás, statárium) is. De a parlamentarizmus 1920 márciusától 1944 márciusáig működött, s vele a nyilvánosság is (a húszezres Pápa városában két helyi lap jelent meg), az országos sajtóban a konzervatív eszme mellett dominált a liberális szellem, de nem hiányzott a szociáldemokrata, a keresztényszocialista és a nemzeti szocialista szellemű sajtó sem. Tiltva csak a radikális oktobrista (köztársasági) és kommunista sajtó volt.

A húszas éveket Sulyok generációja az ország talpra állásával párhuzamosan a személyes egzisztencia megteremtésével töltötte. Jogi tanulmányok, az ügyvédi pálya megkezdése fémjelzi ezt. A stabilizálódás Bethlen István tízéves miniszterelnöksége alatt egyben megmerevedéssel, konzerválódással is járt, ami az új generáció kritikus részének ellenszenves volt. Volt erre válasz a hatalom szintjéről is. Ezt lett volna hivatott szolgálni Gömbös Gyula miniszterelnöksége, később Imrédy Béla kormányfősége. De ezek a kísérletek félrecsúsztak. Ennek alapvető oka kívül keresendő: részben, hogy a revízió mellé először és egyértelműen a győztes nagyhatalmak közül Olaszország állt, a fasiszta Olaszország és személyesen Mussolini. Magyarország elképesztő külpolitikai elszigeteltségét éppen Olaszországgal kötött barátsági és együttműködési szerződése törte meg 1927-ben. Ennek volt következménye, hogy Ausztriával is kiépült az együttműködés. Gömbös már a fasiszta olasz mintát követte volna, de ezt a magyar viszonyok és mértéktartó erők – nem utolsó sorban Horthy kormányzó – megakadályozták. Sokkal nagyobb veszélyt és ezzel belső hatást is jelentett Hitler és a nemzeti szocializmus 1933-as hatalomra jutása. Magyarországon a német megszállásig (1944. március

---

[4] Ezek között a Tanácsköztársaságnak nevezett 133 napos kommunista rémuralom épp olyan kedvezőtlen képet festett az országról, mint a válaszként érkezett *„fehérterror”*.

[5] Ez csak 1922-ben történt meg.

19.) a nemzeti szocializmus rendszere nem, hogy nem valósult meg, de egyenesen tiltva volt. Fő képviselői közül Szálasi Ferenc és több száz nyilaskeresztes börtönben ült 1938-tól![6] A horogkeresztes szimbolika (zászló, párjelvény stb.) be volt tiltva. De nem volt kétséges, hogy az ország gazdaságilag, s ezzel szükségszerűen bizonyos mértékig politikailag is sodródott. Mint ahogy a fémtörmelék vonzódik a mágneshez, úgy az ország is egyre nehezebben volt képes megtartani oly sokszor hangoztatott szuverenitását, alkotmányosságát.[7]

Sulyok Dezső és generációjának legjobbjai 1936-tól észlelve ezt a folyamatot, a leghatározottabban ellenzéki álláspontra helyezkedtek, amelynek alfája és ómegája a *„náciellenesség"* volt. Ugyanakkor a nemzeti célok megtartása is. Nem volt ez másként Lengyelországban és Csehszlovákiában sem. Csak más körülmények között. Ezért lép fel már parlamenti képviselőként Sulyok Gömbös, Imrédy, Szálasi antidemokratikus törekvései ellen, tiltakozik a választójog nem demokratikus módosítása ellen, a zsidótörvények ellen, a túlzott német orientáció ellen. Ezért érzi már ekkor, hogy össze kell fogni a Közép–Európai nemzeteknek a két leselkedő veszéllyel szemben. Két eszme és két birodalom ellen. A kommunizmus és a Szovjetunió, a nemzeti szocializmus és a Harmadik Birodalom ellen. Hogy erre szinte semmilyen mód nem volt, ez Trianon, a versailles-i békerendszer bűne. Így esett áldozatául minden Közép–Európai állam előbb egyik, majd másik birodalomnak. Jobb, ha a felelősségüket felismerik Párizsban, Londonban, Washingtonban is, mert akkor talán megértik a mai magyar, lengyel, cseh és szlovák aggodalmakat és törekvéseket, amelyek már egészen más politikai környezetben, más eszközökkel, de végeredményben ugyanazt szolgálnák: Közép–Európa megmaradását.

Nem volt könnyű helyzetben egyetlen felelősségteljes politikus sem a múlt század harmincas éveiben Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy éppen Ausztriában. Mindegyik állam súlyos problémákkal küzdött. Több demokrácia, több nemzeti tolerancia, önmérséklet, kevesebb nagyhatalmi nosztalgia, erőfitogtatás, lenézés kellett volna. Mindenhol.[8]

Sulyok Dezső előtt is olyan dilemma állt, amely megoldásához alexandroszi tett kellett volna, de hol voltak a phalanxok? Erős kritikát

---

[6] Szálasi Ferencet 1940-ben őszén helyezték szabadlábra.

[7] Ettől függetlenül mind Gömbös (1932–36), mind Imrédy (1938–39) megbukott, sem a nevükhöz köthető *„új reformkor"* és *„csodás forradalom"* nem ment végbe.

[8] Csehszlovákiát, mint demokratikus mintaállamot szokták emlegetni a térségből, de el kellene azon gondolkodni, miért éppen ez az állam kapitulált először és a legkisebb ellenállással a Harmadik birodalom előtt. Nyilván ebben közrejátszott az is, hogy német, magyar, rutén polgárai, akik akaratuk ellenére, megkérdezésük nélkül kerültek ebbe az államalakulatba nem érezték annyira *„minta országnak"*. Miként a szlovákok sem.

megfogalmazni a meglévő csökevényes, nem elég demokratikus, de azért mégis az emberi szabadságra, nemzeti szuverenitásra figyelő magyar politikai rendszerrel szemben, amikor az alternatíva a nemzeti szocialista vagy a kommunista világnézet volt, nem lehetett könnyű. Milyen helyzetbe került egy magyar hazafi, aki kritizálta a választási rendszert, a zsidótörvényt vagy éppen a német gazdasági előrenyomulást, miközben a politikai életben ugrásra készen álltak a nyilas nemzeti szocialisták a maguk *„forradalmi”* demagógiájával, jogos szociális követeléseivel és megtévesztett tömegeivel? Lehet, hogy a magyar választások anakronisztikusak voltak, de összehasonlíthatatlanul demokratikusabbak, mint a német vagy a szovjet voksolások.

Lehetetlen helyzetbe került tehát az ellenzék demokrata része. Kivált 1938-tól, amikor Ausztriát bekebelezte a Harmadik Birodalom. Majd 1939-ben Csehországot is, s létrejött minden idők legelborzasztóbb politikai és katonai szövetsége, a Hitler–Sztálin paktum[9], amelynek következtében eltűntek a térképről a balti államok és Lengyelország is.

Sulyok – és a körülötte csoportosuló nemzeti demokrata tábor – üdvözölte a magyarság javára megvalósított határrevíziókat. Ez akkor nem csak nemzeti alapon volt érthető, de politikai alapon is. Tiso, Antonescu, Pavelic rendszere, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország, Besszarábia, vagy Szerbia sorsa kinek lett volna vonzó 1938–41-ben? Sulyok így minden fórumon kifejtette, hogy a történelmi Magyarország 1920-as összeroppanása egybeesett és egybeesik két világtörténelmi folyamattal, amely közül egyik a germánságnak kelet felé fordulása, másik pedig a szlávság nyugat felé orientálódása. (Szűkebben: pánszlávizmus, valójában a szovjet birodalmi terjeszkedés.) Sulyok mindkét birodalmi terjeszkedéssel, mindkét eszmével szemben Európa és Közép–Európa önvédelmére figyelmeztetett. Ugyanakkor ő is üdvözölte a magyarság egy részének német és olasz segítséggel történt visszatérését az anyaországba. Ezt Közép–Európa önvédelme szempontjából is helyesnek tartotta. De mindennél plasztikusabb a kép, ahogy ezt megfogalmazza: *„Természetesen esztelenség volna a felénk nyújtott jobbokat elutasítani, de ennél is nagyobb ostobaság volna a felénk nyújtott jobbok férfias megszorítása helyett azokra a szolgák csókját lehelni.”*[10]

Sulyok a legnehezebb időkben is határozottan elvetette a fejelméletet, mert *„abban a pillanatban, amikor a faji kérdés alapjaira helyezkedünk, mi elvesztettük létjogosultságunkat... Magyar fajról beszélni t. Ház, nem lehet... A magyarságnak a legfőbb érdeme, hogy a legkülönfélébb népeket úgy tudta magába olvasztani..., hogy azokból olyan spe-*

---

[9] Ezt formailag a két külügyminiszter 1939. augusztus 23-án kötötte meg Moszkvában.

[10] Pápa és vidéke, 1938. október 2. Ez az un. első bécsi döntés napja, amikor a Felvidék egy csaknem tisztán magyarlakta savját olasz és német döntésre, francia és angol hallgatólagos jóváhagyással békésen visszacsatolták Magyarországhoz.

ciális értelemben vett nemzetet tudott alkotni, amely nemzet páratlan viharok és nehézségek között a maga létét mindig fenn tudta tartani."[11] Sulyok itt persze nem a már kialakult szlovák népről vagy a románokról beszélt, hanem avarokról, longobárdokról, kunokról, besenyőkről s talán még szászokról, svábokról is.[12] A faj helyett – amit néhol még a 21. században is erőltetnek, bár nem használják a kifejezést – Sulyok mindig a nemzetet használja: *„Mi a nemzeti lét? Tudat és akarat. Tudat megismerni a nemzet feladatait, a nemzet összességének, együvétartozásának összes lehető szempontjait és akarat arra, hogy ezeket a szempontokat a lehető legjobban használjuk, az összesség érdekében a lehető legjobb eredményt hozzuk ki."*[13]

A nemzettel szemben valami meghatározhatatlant, például *„fajt"*, vagy *„emberiséget"* használni pusztító gondolattá vált Hitler és követői gondolkodásában, amin nem változtat, hogy Hitler is átvette innen – onnan.[14] De világosan felmérte, hogy a Közép–európai államok megsemmisítését ez szolgálja leghatékonyabban: megsemmisíteni a nemzetet. Neki erre brutális tervei voltak. Lásd: árjásítás, kitelepítés, megsemmisítés. Sulyok ezzel szemben állt ki a nemzet, a magyar nemzet mellett, s azt gondolom, minden közép–európai nemzet mellett is, mert fel akarta készíteni a magyar társadalmat *„a talán holnap, talán évtizedek múlva, de biztosan elkövetkező időre, amikor a szláv és germán világhatalmak meg fognak egymással ütközni."*[15]

Az említett összeütközés valóban megtörtént. És valóban Közép–Európában. Ezen belül is messze a két legtöbbet szenvedett állam Lengyelország és Magyarország volt. Sulyok, mint generációjának legtöbb férfitagja ezt a háborút is végigharcolta. A keleti fronton, a szovjet Vörös Hadsereggel szemben. A politikában 1939 után már nem vett részt, a német megszállás, majd a nyilasuralom alatt illegalitásba kényszerült. Akkor már várta a győzteseket, – szíve szerint az angolszászokat –, aztán már a szovjet hadsereget is, hogy szabadítsa meg Magyarországot a nemzeti szocialista rémálomtól, a háborútól. Sokan voltak így, túl hosszúra nyúlt a hét hónapos elkeseredett küzdelem az ország területén, ahol a német hadsereg még elképesztő energiákat mozgósított a birodalom védelmére, s persze semmi sem volt drága neki. A pusztulás máig kiheverhetetlen volt. Mégis a nemzeti demokrata erők – élükön Sulyokkal – azt vizionálták, hogy a szovjet megszállás nem tart örökké, az ország megfizeti a jóvátételt, jó kapcsolatokat alakít ki a nagy keleti szomszéddal, de megteremthető lesz a

---

[11] Képviselőházi Napló, 1937. december 1. 151.

[12] De élt még a *„politikai nemzet"* gondolata, amely szerint a magyar politikai nemzetbe beletartozhat a szlovák, a román s bármely más magyarországi nemzetiség is.

[13] Képviselőházi Napló, 1936. május 5. 138.

[14] Az *„árja faj"* felsőbbrendűsége ijesztően hasonlít a *„szovjet ember"* felsőbbrendűségének sztálini tételéhez.

[15] Magyarság, 1935. augusztus 27.

demokratikus, Európába illeszkedő Magyarország. Sokan gondolták ezt így Lengyelországban is, bár ott már igen korán vészjósló szovjet lépések révén az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez nem lesz egyszerű.[16]

Csehszlovákiában is sokan bíztak abban, hogy helyreáll a parlamentarizmus. Bízva Beneš elnök politikai képességeiben, kivételesen jó kapcsolataiban Sztálinnal, és a nyugat támogatásában. De itt még vészjóslóbb volt, hogy négymillió állampolgártól megvontak minden jogot és hozzáfogtak deportálásukhoz, kitelepítésükhöz. És Magyarországon is bíztak, reménykedtek az emberek, főként mert a szovjet megszállók, de még a magukkal hozott kommunisták is a demokráciát hangsúlyozták, s ennek jegyében Ideiglenes Nemzetgyűlést, Nemzeti Kormányt is engedélyeztek, utóbbi élén a korábbi magyar hadsereg legmagasabb rangú tábornokával.

Sulyok, aki a Nemzetgyűlés tagja lett, szintén bízott abban, hogy az oroszok hagynak Magyarországon kifejlődni egy demokratikus rendszert. Persze tudta, hogy a megszállókhoz különleges gazdasági, politikai kapcsolatok fűzik majd az új Magyarországot. Ezért vállalta előbb Pápa polgármesterségét, majd lett a szovjetek által engedélyezett egyetlen nemzeti, keresztény, demokrata, paraszti bázisú párt, a kisgazdapárt egyik vezetője. A demokrácia megvalósíthatóságának reményét támasztotta alá az a csodaszámba menő eset, hogy Magyarországon 1945. november 4-én csaknem teljesen szabad parlamenti választásokat tartottak! Ezeken a Független Kisgazdapárt 57%-os nagy többséget szerzett.

Ez volt ennek a generációnak a másik nagy élménye a második világháborúval szimbiózisban. Mint pártja legkiemelkedőbb képességű tagja, Sulyok 1946 januárjában, a köztársasági államforma megteremtésekor a párt és a kormánykoalíció[17] miniszterelnök jelöltje lett. Sorsdöntő parlamenti beszédében határozottan állást foglalt a szabadság, demokrácia, a nemzeti gondolat, a keresztény erkölcs, a parlamentarizmus mellett. A vitás kérdésekben, így Erdély sorsát illetőleg is felvetette – mintegy előrevetítve Közép–Európa számára is a követendő utat - a svájci kantonális rendszert.[18] Sulyok nem is olyan nagyon burkoltan bírálta a kommunistákat és leszögezte, hogy a 17%-os kisebbségnek meg kell elégednie ekkora befolyással a kormányzásban is. Ezek után a kommunisták – mögöttük a teljhatalmú Szövetséges (Szovjet) Ellenőrző Bizottsággal megakadályozták Sulyok kinevezését. Saját elvtelenül taktikázó pártja pedig hamarosan kizárta soraiból, így 1936 után újra ellenzékben találta magát. Hamarosan megalapította a Magyar Szabadság Pártot, amelynek elnöke lett. Ez a párt

---

[16] Gondolunk itt a Honi Hadsereg sorsára hagyására a varsói felkelés idején, a londoni emigráns kormány negligálására, a szinte polgárháborús harcokra 1944–47 között.

[17] Az adott körülmények közepette a kormánykoalícióban részt vett a kisgazdapárt mellett a kommunista, szociáldemokrata és a parasztpárt is.

[18] Nemzetgyűlési Napló, 1946. január 30. 250.

az adott körülmények közepette felemelő és egyben reménytelen harcot folytatott a parlamentben és azon kívül is a nemzeti demokráciáért. Programját a nemzeti szuverenitásra, parlamenti demokráciára, keresztény erkölcsre és szociális kiegyenlítődésre építette. A szabadságpárt 1947 nyaráig működött. Ekkor a parlament antidemokratikus választójogi törvényt fogadott el, amelynek egyik legfontosabb eleme az volt, hogy Sulyok Dezsőtől megvonták a választhatóság jogát. Ezért nevezték ezt a törvényt *„Lex Sulyoknak"*.[19] Sulyok egyértelműen az ellenzék vezetője és legnépszerűbb politikusa volt. Pártja ezek után bejelentette a választások bojkottját, majd a fokozódó terror közepette be is szüntette tevékenységét.

Külpolitikai téren Sulyok leginkább továbbra is a kiszolgáltatottságot érzékelte. Magyarország és egész Közép–Európa kiszolgáltatottságát.[20] Ez a kiszolgáltatottság mondatta vele, hogy a közép–európai, sőt európai összefogásnak van csak létjogosultsága a háborút megnyerő *„nem európai"* hatalmakkal szemben. Sulyok az USA mellett nem tartotta európai államnak sem a Szovjetuniót, sem Nagy Britanniát. Szerinte a Szovjetunióval kapcsolatban három csoportra lehet osztani a közép–európai államokat: 1. Országok, amelyeket a Szovjetunió saját integráns részének tekint. Alapvetően ilyenek a balti államok, Besszarábia (Moldova), de *„Kárpát-Ukrajna"* is. 2. Országok, amelyekben a Szovjetunió igényli, hogy olyan kormányok legyenek uralmon, melyek világnézetileg is össze vannak hangolva az ő kormányával. Ilyenek: Lengyelország, Románia, Bulgária. 3. Végül olyan országok, amelyekben a Szovjetunió csak arra törekszik, hogy olyan kormányok legyenek uralmon, melyek abszolút lojalitással viseltetnek iránta, de világnézetileg nem igényli *„áthangolásukat"*. Ilyenek Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország. Ezt támasztotta alá, hogy kvázi szabad választást a Szovjetunió ebben az utóbbi három országban engedélyezett.

Sulyok később is úgy gondolta, hogy 1945-ben ez volt a felállás, és hangsúlyozta: abban, hogy végül is a harmadik csoportból csak Ausztria csúszott ki a birodalom külső gyűrűjéből, a nagypolitika mellett fontos szerepe volt a belpolitikának is. Ezért nem adott felmentést a kisgazdapárt vezetőinek, akik 1945 és 1947 között az állandó meghátrálást, kollaborálást választották, egészen addig, míg a demokrácia esélye is elillant. Egész Közép–Európára is igaz lehet Sulyok értékelése. Mi volt az oka, hogy sikerült a demokrácia felszámolása? *„Első sorban a nyugati hatalmak hibás politikája, amely az országot korlátlan időre védtelenül kiszolgáltatta a szovjetnek. Másodikként a Magyarországon ennek következtében megtelepült Vörös Hadsereg erőszakos beavatkozása belügyeibe. Harmadik helyen, hogy a magyar néptől idegen – kisebbségi*

[19] 1947:XXII. tc.

[20] Magyarországot azonban még sújtotta *„vesztes státusza"*, míg Lengyelország, Csehszlovákia de jure *„győztesnek"* minősült. Majd végül Ausztria is ebbe a kosárba kerül, igaz csak tíz év múlva.

– kommunista vezető gárda, amely az ország érdekei ellen ténylegesen végrehajtotta a bolsevizálást. Negyedszer egy, az egyéb pártok vezetőiből álló kollaboráns vezető–gárda, hogy a bolsevizálásban számára kiosztott segédszerepet vállalja."[21]

A Párizsi béke kapcsán Sulyok figyelmeztetett, hogy *„tartós békét biztosítani úgy, hogy a szomszéd népek között életbevágó problémák maradjanak elintézetlenül, nem lehet. Ilyen gyúlékony anyag Közép–Európában elsősorban a kisebbségi kérdés."*[22] Megoldási javaslata a következő volt. 1. Kisebbségi jogok garanciával ellátott biztosítása. 2. Az egynemzetiségű területek egy államban való összefogása, illetve a vitás területeknek a nemzetek száma és súlya szerinti megosztása.

A határok módosítására ma semmi esély nem látszik. Pedig igaza lehetett Sulyoknak: *„A magyarság ma már nem tulajdonít olyan jelentőséget a határoknak és területi kérdéseknek, mint amilyent Trianon után tulajdonított. Meggyőződése azonban az, hogy az európai kis nemzetek békés és tartós együttműködését csak akkor lehet biztosítani, ha jó határok megvonásával kiküszöbölik egy esetleges későbbi összeveszésnek a lehetőségét is. Csak jó határok mellett lehet elképzelni a határok ma olyannyira kívánatos spiritualizálódását és a Duna menti államoknak egy szélesebb közösségbe való békéscélú összefogását."*[23] Azóta több mint hetven év telt el. Szerencsére fegyveres *„összeveszésre"* nem került sor, de vajon megfelelő-e az együttműködés a Duna menti államokban, s a kisebbségi kérdés megoldatlansága nem nyomorítja-e meg milliók sorsát ma is?

Sulyok 1946-ban már eljutott egy közép–európai konföderáció megteremtésének gondolatáig is. Ebben képzelte el az önálló Erdély megvalósítását. Ennek persze már semmi esélye sem volt, ezért később a terület arányos megosztása mellett volt Románia és Magyarország között.

Nagy horderejű volt Sulyok Dezső parlamenti előterjesztése Magyarország semlegességéről 1947. március 20-án. Ezt is svájci mintára képzelte, s bár nincs tudomásom róla, hogy ismerte volna a hevenyészett amerikai ötleteket egy közép–európai semleges övezet (Svájc, Bajorország, Ausztria, Magyarország) létrehozásáról, mégis jelentős kezdeményezésnek tartom. A javaslat lényege a magasztos és helyes célok mellett nyilván az lett volna, hogy Magyarország kimeneküljön a szovjet birodalom ölelő karjaiból és az éppen megkezdődő hidegháború frontvonalából is. A parlamentben még polgári többség volt. De a javaslatot nem tűzték napirendre. Aznap ülésezett a kommunista párt Politikai Bizottsága, amely döntést hozott, hogy a békeszerződés hatályba lépése után Ma-

---

[21] SULYOK Dezső: *Magyar Tragédia*. A Magyar Október 23 Mozgalom kiadása, New York, 1996. 560.

[22] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274-10/26. Sulyok Dezső javaslata a béke előkészítéséhez. 1946. május 31.

[23] PIL 274-10/26

gyarországot azonnal részévé kell tenni a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia és Csehszlovákia által alkotott *„tömörülésnek"*, amelynek Bulgária és Románia is tagja.[24]

Ki tudja, ha Magyarország kinyilvánítja örökös semlegességét, szilárd elhatározását, hogy semmilyen katonai vagy hatalmi szövetségnek nem kíván tagja lenni, másként alakul-e az ország és Közép–Európa sorsa? Mindenesetre a semlegesség felvetésével csaknem egy időben Sulyok felvetette az Egyesült Európa gondolatát is. Ennek is két eleme volt: egy általános, nagyléptékű gondolat az európai népek összefogásáról és egy taktikai elem: Európa védelmi reflexe a Szovjetunióval és az USA-val szemben. A gondolat Európában már megfogalmazódott a két világháború között is, de az akkori körülmények végképp nem kedveztek ennek. Mindenesetre a magyar politikában Sulyok képviselte ezt a leghatározottabban, akkor már mint a Magyar Szabadság Párt elnöke. Szerinte a győztes USA és Szovjetunió közé beékelődött romokban heverő Európa egyetlen esetben képes tényezővé válni, ha nemzetei és államai képesek lesznek az összefogásra. Ha azt akarjuk, hogy Európa megmaradjon mindaz, amit e szó történelemben, kultúrában, politikai rendszerben stb. jelent, *„fel kell vetnünk itt a nemzetgyűlésben az egységes és megbonthatatlan Európa gondolatát."*- mondta a parlamentben.[25] Elsődleges volt – s ma is az – Európa fogalmának tisztázása. Mit is jelent? Pusztán földrajzi fogalom? Sulyok szerint: *„Ha az Európa szót kimondom, akkor tudom, hogy ez a szó nem csak egy földrajzi fogalmat jelent: sokkal inkább kultúrközösséget, szellemi egységet és magasértékű történeti formációt. Minden nemzeti különbség ellenére már régen hasonló felfogást vallanak abban, ami helyes, jó, szép és tökéletes. Amit szeretni, gyűlölni és tisztelni kell. És ezt a meggyőződést annak az azonos európai kultúrtradíciónak köszönhetjük, amelyben emberré formálódtunk."*[26]

Sulyok szerint Az USA-val, Szovjetunióval és a gyarmatbirodalmára koncentráló Nagy–Britanniával szemben ki kell alakítani a világpolitikának negyedik tényezőjét. Véleménye szerint Európa széjjeltöredezett állapotában csak ki lesz szolgáltatva vagy az USA-nak vagy a Szovjetuniónak. *„Össze kell szedni az európai népeket, rá kell világítani arra, hogy egyek vagyunk, közös az érdekünk, nincs köztünk lényeges különbség, egymásra kell találnunk és a francia szellem vezetése alatt meg kell csinálnunk az egységes Európát."*[27] Később, látva Németország (NSZK) újbóli felemelkedését, határozottan úgy fogalmazott, hogy a magyar etnikum számára sem a német sem az orosz nem lehet *„baráti nagyhata-*

---

[24] BALOGH Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Kiadó, 1988. 259.

[25] Nemzetgyűlési Napló, 1946. július 26. 517.

[26] SULYOK Dezső: *Két éjszaka nappal nélkül*. Thomas Verlag, Zürich, 1948. 346–347.

[27] Nemzetgyűlési Napló, 1946. július 26.

lom". Úgy ítélte meg, hogy tőlük csak az Európai Egyesült Államok mentheti meg a magyar és a többi közép–európai népet. Ezt a közösséget úgy képzelte, hogy a határok spiritualizálódnak, a nacionalizmusokat felváltja egy erővel is rendelkező világszervezet. A nemzetállamoknak a maguk szuverenitását előbb vagy utóbb önkéntesen korlátozniuk kell, és egy világszervezetre kell átruházniuk szuverenitásuk egy részét. Hozzátette: *„Mi európaiak vagyunk több, mint ezer éve és ezt nem tagadjuk meg. Mi hisszük, hogy Európa, amely ma mozaikként összetörve a porban hever, egyszer feltámad és újra fáklyavivője lesz az emberiségnek, amit a görög korszaktól kezdve egészen 1939-ig volt. Mi hiszünk ebben az Európában, hiszünk az Egyesült Nemzetek eszméjében és a valóságában és reméljük, hogy az eljövendő Magyarország még értékes téglákat fog vinni az Egyesült Nemzetek épületének felépítéséhez"*. [28] Végül Sulyok pontosan összefoglalta, mi is lenne az Európai Egyesült Államok szerepe: *„Csak ezen az úton tudná Európa a politikai függetlenségét és kultúráját megőrizni. Csakis ezen az úton tudná gazdasági életét újra beindítani és a katonai alárendeltségét elkerülni. Különben egy idegen hatalomnak fog sikerülni egyik népet a másik után leigázni, kultúráját szétzúzni, gazdasági erőiket kizsákmányolni és végezetül a megmaradó népeket egymás ellen uszítani."*[29]

Hogy mit sikerült azóta megvalósítani ebből a programból, mely pontjai avultak el, s melyek aktuálisabbak, mint megfogalmazásuk pillanatában, döntse el az olvasó. De a félreértések végett – milyen is legyen az Európai Egyesült Államok – idézzük Sulyok megszívlelendő szavait: *„ezekben a nagy egységekben is, mint nemzetek fogunk elhelyezkedni és csak az a nép fog majd a nagy egységben is bizalmat és megbecsülést kiérdemelni, amely a maga nemzeti gondolatát megbecsüli és nem veti meg."*[30] Az összefogás tehát koránt sem az önfeladást jelenti, épp ellenkezőleg, nemzeti létünk megőrzését, fejlesztését, összhangba hozását más nemzetekkel, az együttműködést, az ellentétek kiküszöbölését. Európa *„elnemzetietlenítése"*, *„elvallástalanítása"*, kultúrájának uniformizálása, amelyekre komoly törekvések vannak, manapság nem szolgálhatja a kontinens versenyképességét, sőt fennmaradását sem.

Az a kísérlet, amely közvetlenül a második világháború után Magyarországon az Európába illeszkedő demokrácia megteremtését tűzte ki célul, megbukott. Közép–Európa feláldozása a *„nyugat"* által már 1941-től, de legkésőbb 1943-tól, s dokumentálhatóan is 1944 októberétől megtörtént. A győztesnek nyilvánított államoké épp úgy, mint a veszteseké. A terület Szovjet érdekszférába került és 1947–48-ra *„szovjetizálták"* is. Magyarországon előbb puccsal megbuktatták Nagy Ferenc miniszterel-

---

[28] 1946. november 24. Idézi: SZERENCSÉS Károly: *A nemzeti demokráciáért*. Vadló Kiadó. Pápa, Második kiadás.337..

[29] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) K-1447/1.

[30] Sulyok Dezső négy beszéde. Budapest, 1947. 23.

nököt, majd feloszlatták a parlamentet és idő előtti választásokat írtak ki, amelyeken soha nem látott választási csalássorozatot történt.[31] Sulyok ezt már nem várta meg, emigrációba vonult.

A szovjet birodalom külső gyűrűjébe kerülő államok azonban semmiféle integráción nem mentek keresztül, épp ellenkezőleg a sematikusan átvett politikai rendszerek mögött megmaradt a szétesett Közép–Európa. Létrehoztak ugyan gazdasági szövetséget (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa), politikai, katonai szövetséget (Varsói Szerződés), de ezek semmiféle valós integrációt nem képeztek, lényegében a szovjet birodalmi szándékok alátámasztását szolgálták. Nem oldották meg a nemzetiségi kérdést sem. Ráadásul Közép–Európa *„szovjetizálása"* együtt járt Európa szétesésével is, vagyis a jelképes és valóságos vasfüggöny leereszkedésével, amely elzárta Közép–Európát hagyományos gazdasági és kulturális közegétől is.

A magyarországi demokráciakísérlet bukása együtt járt a magyar demokraták meghurcolásával illetve elmenekülésével, emigrálásával. Sulyok is az emigrációt választatta. Így tett az utolsó legitim magyar parlament elnöke, a miniszterelnök és az összes jelentős ellenzéki párt vezetője is. Menekültek a kommunista beolvasztást elutasító szociáldemokraták és parasztpártiak is. Újra, mint már annyiszor a magyar történelemben jelentős emigráció jött létre. Ez volt ennek a generációnak a harmadik – életfogytig tartó – nagy élménye. Amikor Sulyok – oly sok lengyel, cseh és más nemzetiségű politikussal együtt – elmenekült hazájából, a világ éppen szembesült a volt szövetségesek, az USA és a Szovjetunió végzetes szembefordulásával, a hidegháború kezdetével. Sulyok is bízott abban, mint az emigrációban szinte mindenki, hogy rövid időn belül megtörténik Közép–Európa felszabadítása, az USA politikai vezetése belátva tévedését, nem engedi, hogy a nagy keleti kommunista birodalom sokáig Európa szívében tanyázzon. Berlinben, Bécsben, Prágában, Budapesten, Varsóban. Meg volt róla győződve, hogy a gyors amerikai reagálás elmaradása egész Európa szovjet megszállásához fog vezetni. Még inkább erősítette ezt a félelmet, hogy Kínában is kommunista uralom valósult meg, s a terjeszkedés folytatódott Korea és Indokína irányába.

Sulyok elviselhetetlennek érezte, árulásnak, bűnnek tartotta, hogy Európa kettéosztottságát mintegy status quo-ként kezelik, mondván, hogy van egy szabad nyugati és egy a Szovjetuniónak végleg átengedett keleti rész. Bízott az új amerikai vezetőkben, Trumanban, Eisenhowerben, de csalódnia kellett. *„Jó megoldás csak egy van: az egész kontinens felszabadítása, újra rendezése és csak azután az Egyesült Európa megteremtése."* Ebben a mondatában, amelyet 1953 körül fogalmazott meg mindhárom elem fontos. Felszabadítás. Újra rendezés – vagyis az 1920-

[31] Lásd erről: SZERENCSÉS Károly: *Kékcédulás hadművelet*. Ikva Kiadó, 1992. És: FÖLDESI Margit – SZERENCSÉS Károly: *Halványkék választások*. Kairosz Kiadó, 2001.

as szétesés, hibás döntések orvoslása – és utána az Egyesült Európa létrehozása. Hiszen a felszabadítás után, ha az új Európai Egyesült Államok a régi nemzetiségi, gazdasági, politikai problémákkal terhesen jönne létre, az semmi jóra nem vezetne. Egyszerűen akadályozná a valódi integrációt, sőt, újratermelné a korábbi nagyhatalmi befolyást, nyomást, gazdasági és politikai alávetést, csak más keretek között.

Ezért jut el ahhoz a merész gondolathoz, hogy *„nem lehet többé európai perempolitikát folytatni London, Párizs és Róma fókuszokkal, hanem csakis centrális európai politikát, melynek geopolitikai adottságok következtében Berlin, Varsó és Budapest központokra kell támaszkodnia."*[32] Sulyok az előbbit atlanti politikának nevezi, amely szerinte megbukott 1917–1939 és 1944–1954 között is. Vagyis úgy véli, hogy csakis az utóbbi az autochton európai politika, amely egyedül biztosítja a kontinens önállóságát. Az, hogy a történelem nem így alakult, nem jelenti azt, hogy ezek a gondolatok ne lettek volna megfontolandóak.[33] Budapest és Varsó mai törekvései, persze teljesen új helyzetben, mégis azt igazolják, hogy Közép–Európa nélkül, vagy perifériára szorításával, a *„kétlépcsős Európa koncepcióval"* valóban nem lesz olyan erős Európai Egyesült Államok, amely felveheti a versenyt a nagy vetélytársakkal és kihívókkal.[34]

Sulyok kidolgozta *„A kommunista elnyomás alatt élő Közép–európai népek felszabadító mozgalmának közös alapelveit"* is. Ennek lényege egy a Baltikumtól az Adriáig, Fekete tengerig húzódó összefogás. A vitás kérdések békés rendezése, például a svájci kantonok mintájára. Az *„egy valamennyiért, valamennyi egyért"* elv érvényesítése. Kezdeményezésére nem jött elég pozitív válasz a menekült politikusok alkotta Közép–Kelet Európai Bizottságtól, sem az egyéb emigráns szervezetektől.

A magyar politikai emigráció csalódni volt kénytelen. A gyors felszabadítás – minden propagandaszólam ellenére – elmaradt. A remény és egyben a reményvesztés pillanata 1956 októberében, novemberében jött el a

---

[32] SULYOK (1996): 212.

[33] Párizs külön útjai a NATO-n és az Európai Unión belül, majd Nagy –Britannia távozása az utóbbi közösségből figyelemre méltóak. Épp így a bevándorlás révén Franciaország és Anglia etnikai (vallási) összetételének gyors és drasztikus változása. Hogy Németország is inkább ezt az utat választotta, az külön gazdasági, történelmi, lélektani és politikai elemzést igényel.

[34] Közép–Európában éppen azért érzik úgy, hogy *„másodpolgároknak"* tekintik őket, mert az Európai Unió szűk nyugati keretek között jött létre, és a már addig is meglévő gazdasági előnyét – a jóléti társadalom megteremtésével is – beláthatatlanra fokozta. Közép–Európa a szovjet zsákutcában, elesve az amerikai segélyektől és hitelektől, évtizedekig építve a kilátástalan szocializmust szerencsés felszabadulásakor szinte kilátástalan helyzetben csatlakozhatott az Európai Unióhoz. Ráadásul a kisebbségi kérdések teljes megoldatlanságával. Közép–Európában nincs egy etnikai alapú autonómia, korlátozott a nyelvhasználat az oktatásban, de még a települések nevének feltüntetésében is. A gazdasági és kulturális kiszolgáltatottság legtragikusabb eleme, hogy Közép–Európából milliók vándorolnak *„nyugatra"*.

magyar forradalom és szabadságharc idején. Ekkor vált ugyanis teljesen nyilvánvalóvá, hogy a *„nyugat”,* amely katonai értelemben egyre inkább már csak az USA-t jelentette, kisujját sem mozdítja Közép–Európáért, Magyarországért. Ez a felismerés megerősítést nyert 1968-ban.

A forradalom leveréséig Sulyok még hitt az otthon 1935–47 között kialakult elképzeléseiben. De egyre kritikusabb lett: *„Én csak azt követelem, hogy adják meg nekünk is a nemzeti önkormányzatnak azt a fokát, ami pl. Izraelnek kijár és a németek és oroszok után most ne tenyereljenek ránk az amerikaiak a Coca–Cola imperializmus nem gyilkos, de egyébként elviselhetetlen jegyében. Én hiszek az Európai Egyesült Államokban és a Világállamban…”*[35] A forradalom után is aktívan politizált, megalakította a Magyar Október 23 mozgalmat, de politikai érdeklődése egyre csökkent. Felmerült hazatérésének lehetősége is. A bizonytalan őszinteségű megkeresésre végül is így válaszolt: *„A mai, nem szabad Magyarországra akármilyen előnyös pozícióba sem mennék haza, de egy szabad, nemzeti életének létminimumát visszanyert Magyarországba még koldusnak is szívesen.”*[36]

Sulyok Dezső 1965. május 17-én hunyt el az Amerikai Egyesült Államokban. Sírját egykori sorstársai gondozzák. Földi maradványainak Magyarországra szállítása és életművének széles körű megismertetése fontos feladat lenne. Nincs ugyanis még egy huszadik századi politikusunk, akinek az Amerikai Egyesült Államok Szenátusa tiszteletadást szavazott volna meg, mert *„Mr. Sulyok kiérdemelte helyét a történelem halhatatlanjainak sorában.”*[37]

---

[35] Sulyok Dezső levele Gáspár Gézának, 1956. január 9. OSZK Kézirattár, F 629.2. doboz.

[36] SULYOK Dezső: *Ez a mi utunk*. Fáklyaláng, 1963. március 15.

[37] Congressional Record–Senate. June 13. 1947. 6927–6928.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Varga Zsuzsanna

Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából

Abstract

This paper focuses on a person being both a scientist and a politician who played a key role in socialist Hungary in the initiation of the opening towards the West. Ferenc Erdei (1910–1971) started his career as a sociologist in the early 1930s and was mainly involved in politics after 1945. Following the revolution in 1956, he drew back from his active political role. He established the Research Institute of Agricultural Economics of the Hungarian Academy of Sciences which became the the most important background institution of the Agrarian Lobby. My paper argues that the experience Erdei gained from his study trips in Western Europe in the 1930s served later as a basis for the *„bridge-building"* between the socialist East and the capitalist West. In my paper I investigate which western countries Erdei launched the opening towards and through which channels he started to build a network as well as the political and professional debates that followed this process.

Keywords: Ferenc Erdei; agrarian lobby; knowledge transfer; Hungary; socialism; Revolution of 1956;

Ha Erdei Ferenc (1910–1971) életútja szóba kerül, akkor sokaknak az 1930-as években írt szociográfiái jutnak az eszébe, mások a Nemzeti Parasztpártban betöltött szerepére gondolnak, s megint mások azt emlegetik, hogy a Rákosi–rendszer parasztnyúzó politikája idején ő volt a földművelésügyi miniszter.[1] Azt talán kevesebben tudják, hogy Sztálin halála után a Nagy Imre kormány politikájának fontos támogatójává vált igazságügy–miniszterként. Majd pedig az 1956-os forradalom alatt, október 30-tól a Nagy Imre–kormányon belül létesült szűkebb kabinet tagja lett. A miniszterelnök nevezte ki őt a szovjet hadsereg kivonásának részleteiről tárgyaló magyar delegáció civil vezetőjévé. Így történt, hogy november 3-án a csapatkivonási tárgyalások során a KGB őt is letartóztatta. Amikor 1956. december elején Erdei kiszabadult a szovjet fogságból,

[1] Az életút legfrissebb összefoglalására lásd: HUSZÁR Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz.* Corvina, Budapest, 2012.

eldöntötte visszavonul az aktív politizálástól. Visszatért a tudományos kutatás és tudományszervezés világába. 1957. január 1-től megbízást kapott a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Mezőgazdasági Üzemtani Intézet vezetésére.[2] Hamarosan még egy nagyobb felkérésnek is eleget tett: 1957-től 1964-ig az MTA főtitkára volt. Ezt a posztot 1970-ben újra elvállalta. Közben számos más közéleti tisztséget is betöltött, volt a Hazafias Népfront főtitkára és az Országos Szövetkezeti Tanács elnöke is.

A pályafutás 1945 előtti és 1945 utáni szakaszait a kutatók általában egymástól elkülönítve szokták vizsgálni.[3] Ennek van bizonyos jogosultsága, különösen a politizálás 1945 és még inkább 1949 után átalakult keretei miatt. Kutatásaim során feltárult azonban egy olyan dimenziója is Erdei életútjának, mely erőteljesen összeköti a háború előtti és utána következő pályaszakaszt. Ezt az eddig kevéssé vizsgált összekötő elemet, úgy lehetne legtalálóbban nevezni, hogy a *„Nyugatra figyelés”*.[4]

A jelen tanulmány az 1930-as évek közepétől az 1960-as évek végéig öleli fel Erdei életpályáját. Az első részében nyugat–európai tanulmányútjai tapasztalatait elemzem. A második részben pedig azokat a kezdeményezéseit veszem sorra, amelyek révén a pártállami rendszer időszakában – fokozatosan ugyan, de az 1960-as évek közepétől egyre inkább – lehetővé vált a nyugati tapasztalatok megismerése és átvétele mind a tudományos szférában, mind a gazdasági gyakorlatban.

---

[2] Ez az akadémiai intézet az MTA martonvásári Mezőgazdasági Kutató Intézet Üzemszervezési Osztályból jött létre 1956 nyarán. Erre a budapesti székhellyel megalakult Üzemtanulmányi Csoportra alapozva szervezte meg Erdei 1957 elején a Mezőgazdasági Üzemtani Intézetet. Fontos hangsúlyozni, hogy az Üzemtani Intézet az MTA felügyelete alatt állt, s ily módon független volt az igencsak dogmatikus vezetésű Földművelésügyi Minisztériumtól (FM).

[3] A teljesség igénye nélkül lásd: BOGNÁR Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest, 2010.; FEKETE Ferenc: *Erdei Ferenc agrárközgazdasági munkáiról, különös tekintettel a szövetkezeti elméletre*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1985.; HUSZÁR Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések: Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézet – József Attila Múzeum, Budapest – Makó, 1991.; KULCSÁR Kálmán: *Erdei Ferenc*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; NAGY István: *Nagy Imre és Erdei Ferenc 1956-ban*. Erdei Ferenc Társaság, Makó, 2006.; PÖLÖSKEI Ferenc – ROMÁNY Pál: *Falukutatás – agrármodell*. Erdei Ferenc Társaság, Makó, 2002.; ROMÁNY Pál – SZEIFT Istvánné: *Más idők – más tanulságok Erdei Ferencről*. Erdei Ferenc Társaság, Makó, 2006.; TÓTH Ferenc: *A parasztpárt megalakulása*. Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1989.; VARGA Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések*. Bába Kiadó, Szeged, 2010.

[4] A jelen tanulmány írása során hívta fel a figyelmem Varga Gyula agrárközgazdász, Erdei Ferenc egykori közvetlen munkatársa egy eddig publikálatlan útinaplóra, melyben Erdei az 1962-es ausztriai látogatásának tapasztalatait rögzítette. Köszönettel tartozom Varga Gyulának azért, hogy még a publikálás előtt rendelkezésemre bocsátotta ezt az anyagot, s így be tudtam építeni az elemzésembe. Lásd: VARGA Gyula: *Nyitott szemmel! Megjegyzések Erdei Ferenc 1962-es ausztriai útjáról írott naplójához*. (kézirat) Budapest, 2017.

I.

Ahogy a bevezetőben utaltam rá, Erdei országos ismertséget a szociográfiái írásaival szerzett. Ő is ahhoz a fiatal kutatói nemzedékhez, az ún. népi írók köréhez tartozott (Darvas József, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter stb.), akik nemcsak jól ismerték a falusi életet, hanem szisztematikusan tanulmányozták azt.[5] A műfajt, amelyben alkottak szociográfiának nevezzük. Sajátos keveréke volt ez a szociológiának, a szépirodalomnak és a publicisztikának. Ahogy kortársuk, Bibó István találóan rámutatott: *„A falukutató irodalom válságirodalom, a magyar parasztság válságának irodalma."*[6] A világgazdasági válság idején ugyanis minden korábbinál erősebben tárultak fel a magyar agrárszektor súlyos gazdasági és társadalmi problémái.[7]

Ezek a fiatal kutatók drámai beszámolókat készítettek vidéki tapasztalataikról. Műveikből kiderült, hogy a parasztság nagy tömegeinek életnívója a létminimum s a kilátástalan nyomorúság között mozog. Bebizonyították, hogy a parasztság körében felbukkanó társadalmi válságjelenségek (egyke, szekták, stb.) nem helyi okokból származnak, hanem a régóta megoldatlan strukturális feszültségek (pl. a rendkívül aránytalan birtokmegoszlás, az elaprózott birtokszerkezet, stb.) következményének tekinthetők. Ilyen módon nyíltan megkérdőjelezték azt – a hivatalos közbeszédben sokszor hangoztatott – tételt, hogy a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között élő, de sorsával és életformájával elégedett, a történeti uralkodó osztályok vezetését lojálisan követő rétege a magyar társadalomnak. Eszerint az 1918/19-es forradalmak és Trianon után a parasztság testesítette meg azt az őserőt, amelyből a

---

[5] Voltak közöttük, akik maguk is paraszti származásúak voltak, s akadtak olyanok is, akik városi értelmiségiként indultak a falu felfedezésére. Számos összefoglaló mű elemzi munkásságukat. Lásd: BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski kiadó, New York, 1983.; NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Gondolat, Budapest, 1985.; PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002.; SALAMON Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, 1989.; SIPOS Levente – TÓTH Pál Péter (szerk.*): A népi mozgalom és a magyar társadalom: tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.; TÓTH Pál Péter: *Agrárszociológiai írások Magyarországon, 1900–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.

[6] BIBÓ István: *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. IN: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. I. kötet *1935–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 186.

[7] GUNST Péter: *A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*. IN: GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 231–284.; GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 288–293.

megújuláshoz és a továbblépéshez új erőt meríthet a nemzet. Ezzel a *„parasztromantikával"* mentek szembe a népi írók, így műveik érthető módon magukon viselték a politikai ellenzékiség bélyegét.

A falukutatók nemcsak a sokrétű agrárválság leírásában hatoltak mélyre, hanem az *„orvosságot"* is máshol, másképp keresték. A kortársak többsége többnyire megelégedett az adósságelengedés, az adókedvezmények, a kamatcsökkentés és a nagyobb állami támogatás, no meg némi földreform követelésével. Az aránytalan birtokviszonyok érdemi korrekciója már kevesebb figyelmet kapott, ami érthető az ellenérdekelt nagy– és középbirtokosok jelentős politikai befolyása ismeretében.[8]

A népi írók következetesen szorgalmazták a radikális földreformot. Ugyanakkor hozzátették azt is, amit csak kevesen mondtak ki: iparfejlesztés nélkül a mezőgazdaság – bármilyen birtokszerkezet esetén – pangásra, tengődésre van ítélve, és hogy e nélkül a falu szegényeinek problémája sem oldható meg. Felhívták a figyelmet arra, hogy a világ legfejlettebb mezőgazdasági kultúrával rendelkező államai (Dánia, Hollandia, Franciaország, Németország, az USA stb.) már egyáltalán nem számítanak agrárországnak, hiszen ipari szektoruk is az élvonalba tartozik.[9]

A népi írók ezen csoportja tehát nemzetközi összefüggésrendszerbe helyezve vizsgálta az agrárkérdést. Nyugat felé fordulva keresték a kiutat. A kormányzati törekvésektől eltérően azonban nem Németország vagy Olaszország felé fordultak.[10] Sokkal inkább a holland, dán, és skandináv tapasztalatokra hivatkoztak.[11]

Erdei Ferenc – kortársaihoz hasonlóan – az 1930-as években több nyugat–európai országot is bejárt. 1934 nyarán öccsével Ausztriát barangolták be, majd 1935 őszén munkahelyének, a makói hagymás szövetkezetnek ösztöndíjasaként Nyugat–Európába utazott. Erdeinek az volt a feladata, hogy tanulmányozza: mi a titka a német, a svájci és a holland szövetkezetek sikerének.[12]

---

[8] PÜSKI Levente: *Az agrárkérdés a harmincas évek Magyarországán nagybirtokos nézőpontból*. IN: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. I. Debreceni Egyetem, Debrecen, 1999. 115–122.

[9] Jól példázza ezt a felfogást az a kis könyv, amelyben Boldizsár Iván összegezte a dán mezőgazdaságról szerzett tapasztalatait. BOLDIZSÁR Iván: *A gazdag parasztok országa*. Franklin, Budapest, 1941.

[10] Az exportorientált magyar mezőgazdaság számára a *„megváltást"* az olasz, majd még inkább a német kereskedelempolitikai fordulat jelentette. Németország biztos felvevője lett a magyar mezőgazdasági feleslegnek. Ennek persze politikai síkon kellett később megfizetni az árát. SZUHAY Miklós: *A magyar mezőgazdaság a két világháború között*. IN: GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 209–229.

[11] VARGA Rózsa – PATYI Sándor: *A népi írók bibliográfiája: Művek, irodalom, mozgalom (1920–1960)*. Budapest, 1972. 628–658.

[12] HUSZÁR Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz*. Corvina, Budapest, 2012. 118.

Öthónapos tanulmányútja első heteit Bajorországban, Münchenben töltötte. Innen küldte első – hat cikkből álló – úti beszámoló sorozatát, amely *Müncheni levelek* címmel a Makói Újságban jelent meg.[13] Később járt Berlinben is, ahol intenzív könyvtári anyaggyűjtést folytatott. S vidékre is elutazott (Pfalz), hogy a Makón tapasztalt problémák, nehézségek megoldására tapasztalatokat gyűjtsön a német szövetkezetek általános működési elveiről, a hagymatermesztés fejlett módszereiről, s egyúttal az itteni parasztpolgárok életviszonyairól.[14]

Még Bajorországból tett egy rövid kitérőt Svájcba. Bázelből küldött levelében, Sándor öccsének így összegezte a svájci szövetkezetek történeti fejlődését: *„Első utam a polgári szabadság talajából nőtt és gazdasági teljesítményekkel bőven dicsekedhető svájci fogyasztási szövetkezetekhez vezetett. … Kisgazdaságok és kisháztartások, amikor érezték a tehetetlenségüket a hatalmas termelő és elosztó vállalatokkal szemben, itt, a szabadabb kezdeményezések és az erős társadalmi önrendelkezés, egyszóval a polgári demokrácia légkörében, nyomban megérezték az egymással való társulásnak a szükségét."*[15] Erdei nagy figyelmet fordított a működési elvek tanulmányozására is: *„Magát a vállalat szervezetét és vezetését teljesen meghagyták a kapitalista vállalat törvényei alatt: kereskedőket alkalmaztak vezetőknek, és az egész áruforgalom lebonyolítását a jó kereskedő szellemében igyekeztek tartani. A különbség a szövetkezeti vállalat gazdasági irányításában és haszonszerzésében nyilvánult meg. Végső soron a fogyasztók kezébe került az irányítás, és ugyanők döntöttek a haszon hovafordításáról. Sommásan: olyan kereskedelmi vállalatokat teremtettek, amelyek nem a kereskedőknek dolgoztak, hanem a tagoknak, akik egyben üzletfelek és vállalati tulajdonosok is lettek."*[16]

Lelkesültségét jól mutatja a következő idézet: *„Első lépésre találkoztam a szövetkezeti gondolatnak tiszta és szép megjelenésével s mindjárt kezdetben szemügyre vehettem a szövetkezeti eszme igazi értelmét és megvalósításának a föltételeit. Mivel nem úgy néztem ezeket a büszke szövetkezeti intézményeket, hogy akár a közgazda esztétikai gyönyörűségével merüljek a szemlélésükbe, akár az idegen vándor meglepődésével bámuljam őket, minden lépésnél a mozgató és megtartó erőket kerestem bennük, szinte műhelyi szemmel vigyáztam az egyes mozzanatokat. Ilyen szemlélődésem nem volt tanulság nélkül való. … azt is meg-*

---

[13] TAMASI Mihály: *A nyugati tanulmányút hatása Erdei Ferenc gondolatvilágára.* IN: TÓTH Ferenc (szerk.): *Erdei Ferenc levelesládájából. Müncheni levelek.* Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1997. (Az Erdei Ferenc Társaság füzetei 8.) 25–26.

[14] TÓTH Ferenc (szerk.): *Erdei Ferenc levelesládájából. Nyugati levelek Erdei Sándornak.* Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1996. (Az Erdei Ferenc Társaság füzetei 7.) 33–49.

[15] ERDEI Ferenc: *Szövetkezeti napló, 1937–1945.* IN*: Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei.* Kossuth, Budapest, 1973. 19.

[16] Uo. 20.

tanulhattam, – folytatta úti beszámolóját Erdei – *hogy a szövetkezet egyáltalán nem segélyegylet vagy „népnevelő intézmény", hanem a legkeményebb gazdasági önvédelemnek a fegyvere. Szövetkezettel nem lehet „boldogítani" egy elesett néposztályt, de a szövetkezetek révén megvédhetik magukat azok, akik külön–külön gyengék vagy elnyomottak lennének a gazdasági versenyben."*[17]

A harmadik ország ahová ellátogatott Hollandia volt. 1936 januárjában Hágába érkezve így rögzítette célkitűzéseit: egyrészt a világ egyik legfejlettebb mezőgazdasági kultúráját, másrészt pedig a fejlett szövetkezeti rendszer működését akarta megismerni. Arra kereste a választ: mi a titka annak, hogy Hollandia az európai termelők élére került, mi több *„a kapitalizmus kezdő korszakában megvetette az alapját a modern mezőgazdasági termelésnek, s ebben Európa többi népének tanítómesterévé lett."*[18] Hollandiai tájékozódását úgy kezdte, hogy Hágában beült egy könyvtárba, s a téma szakirodalmáról igyekezett mindazt elolvasni, ami németül és angolul elérhető volt. Nemcsak a kortárs közgazdasági és szociológiai publikációk érdekelték, hanem történeti elemzések is. Különösen felkeltette érdeklődését a 19. század utolsó harmadában bekövetkező gabonaválság, amely a magyar mezőgazdaság számára is nagy kihívás volt. A holland termelők válságra adott válaszát Erdei így összegezte: *„A kevesebb költséggel és nagyobb tömegeredménnyel dolgozó termelővidékek olcsó tömegárut zúdítottak azokra a piacokra, amelyeket a holland termelés ellátott, és így válságba került a holland mezőgazdaság is. A válság annál nagyobb volt, minél fejlettebb volt ez a termelőkultúra. Ebben a helyzetben született meg a holland szövetkezeti mozgalom. Nem úgy, hogy lánglelkű apostolok hirdették volna a szövetkezeti igéket, hanem úgy, hogy néhány jó ítéletű vezető ember felfogta az adott helyzetet, és észrevette, hogy csak úgy emelkedhet újra a holland termelés, ha összeállnak a gazdák. És egyúttal el is osztják a szerepeket olyképp, hogy mindenki csak azt termel, amit a legjobban tud, és a tömegárukat, a takarmányt stb. megszerzik onnan, ahol azt olcsóbban tudják előállítani."*[19] Tehát a szövetkezeti önszerveződés, hálózatépítés mellett egyértelműen a specializálódás volt az, amit átvételre javasolt. Makói hagymás múltja miatt ezen nincs is mit csodálkozni…

Nyugat–európai tapasztalatait a későbbiekben számos munkájába beépítette Erdei Ferenc. *„Parasztok"* című, 1938-as művében úgy jellemzi az észak– és nyugat–európai államokat, hogy ott a földművelők már nem régi értelemben vett parasztok, hanem polgárok, vagy munkások. Földművelésük nem is őstermelés, hanem földművelői szakma, tanult és különleges mesterség. A termelés sem öli úgy az embert, mint a régi paraszti világban, hiszen gépekkel dolgoznak, a növénytermesztésbe és állat-

[17] Uo. 21.
[18] Uo. 23.
[19] Uo. 25.

tenyésztésbe minden lehetséges módon beavatkoznak annak érdekében, hogy a termelést könnyebbé és eredményesebbé tegyék. Gazdagabb és kulturáltabb módon élnek a földművelők: nemcsak saját termelésükből fordítanak többet saját szükségleteikre, hanem annak jó részét már a kereskedelemben vásárolják. Erdei Ferenc nagy nyomatékkal hangsúlyozta azt is, hogy ezekben az országokban a szövetkezetek különböző formái fontos tényezői a polgárosodási folyamatnak: a mezőgazdaság technikai fejlődése mellett a mezőgazdaságból élők életszínvonalát is emelik.[20]

II.

A nyugat– és észak–európai agrárfejlődésről az 1930-as években felhalmozott tapasztalatok a háború után jelentősen felértékelődtek. Az 1945-ös radikális földreformot követően ugyanis Magyarországon is a családi kisbirtok vált dominánssá. A kormányzati szereplők közül sokan gondolták úgy, hogy a legfejlettebb nyugati agrárkultúrájú országokat kell tanulmányozni ahhoz, hogy a magyar agrárium talpra tudjon állni, fel tudjon zárkózni a háború után. A Földművelésügyi valamint a Szövetkezetügyi Minisztérium is küldött küldöttségeket és ösztöndíjasokat tanulmányútra Dániába, Hollandiába stb.[21] A nemzetközi erőtér átrendeződése következtében, 1948–49-től ezek a törekvések egyre inkább realitásukat vesztették, hiszen Magyarország számára egyedüli igazodási ponttá, kötelező mintává a Szovjetunió vált.

A mezőgazdaságban a meginduló kollektivizálás a kisbirtokok felszámolását, s helyükön szovjet mintájú nagyüzemek létrehozását célozta.[22] Erdei azzal, hogy 1949-ben elvállalta a Földművelésügyi Minisztérium vezetését, egyik irányítója lett a kényszerű modell–transzfernek.[23] A magyar viszonyoktól teljesen idegen kolhozrendszer erőltetése óriási paraszti ellenállásba ütközött, s néhány év alatt annyira szétzilálta a termelést, hogy kenyérgabona– és húsimportra szorult az ország. Jegyrendszert kellett bevezetni bizonyos alapvető élelmiszerekre, s emiatt jelentős lakossági elégedetlenség alakult ki.

Amikor Sztálin halála után enyhülni kezdett a politikai légkör, nem vé-

---

[20] ERDEI Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1938.

[21] VARGA Zsuzsanna: *Az agrárium 1945-től napjainkig*. IN: ESTÓK János (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2004*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2008. 261–263.

[22] A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról és következményeiről lásd: Ö. KOVÁCS József*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012.; SZAKÁCS Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956*. IN: GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 287–297.;

[23] HUSZÁR Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz.* Corvina, Budapest, 2012. 328–334.

letlen, hogy a legjelentősebb korrekciókra éppen az agrárpolitikában került sor. Az új miniszterelnök, Nagy Imre nem elégedett meg a Moszkvából javasolt tűzoltó jellegű intézkedésekkel, hanem egy hosszabb távú, a hazai adottságokat figyelembevevő fejlődési pályára akarta állítani a mezőgazdaságot.[24] Rainer M. János Nagy Imréről szóló életrajzi könyvében hangsúlyozza, hogy a miniszterelnök kezdettől szövetségeseként tekintett Erdeire, annak ellenére, hogy a Rákosi–rendszer legkeményebb éveiben, 1949 és 1953 között irányította az agrártárcát. A bizalom jeleként értelmezhető, hogy kormánya megalakításakor előbb az Igazságügyi, majd 1954-ben újra a Földművelésügyi Minisztérium vezetésével bízta meg Erdeit.[25]

Erdei Ferenc 1953 utáni tevékenysége annak a paraszti származású a harmincas, negyvenes éveiben járó generációnak a magatartását is szimbolizálja, akik vagy beléptek a háború után a kommunista pártba, vagy *„társutasként"* vállaltak állami megbízásokat. A kollektivizálás erőltetésével aztán egyre inkább meghasonlott helyzetbe kerültek. Számukra a Nagy Imre–féle *„új szakasz"* politikája esélyt adott az előző években elhallgatott problémákkal való szembenézésre és a jobbító szándékú cselekvésre. Erdei részint az 1945 előtti falukutató tevékenysége, részint parasztpárti politizálása idején kiépített kapcsolatrendszere révén kulcsszerepet játszott az aktivizálásukban.

Ahogy már volt róla szó, Erdei gondolkodását nagyban befolyásolták a nyugat–európai utazásai során az 1930-as években szerzett tapasztalatai. A későbbiekben is törekedett arra, hogy nyomon kövesse a nyugati agrárfejlődés eredményeit, ez azonban a hidegháborús el- és bezárkózás éveiben egyre nehezebb feladatnak bizonyult, még egy miniszter számára is. A Sztálin halála után beköszöntő nemzetközi enyhülés megkönnyítette a nyugati irányú tájékozódást. Önálló tanulmányt igényelne annak ismertetése, hogy az *„új szakasz"* idején milyen kezdeményezései voltak Erdeinek e téren. Most csupán néhány olyan példát hozok, amelyek hosszabb távon is segítették a nyugat–keleti információáramlás folyamatát.

Az egyik ilyen kezdeményezése az volt, hogy 1954-ben az FM fennhatósága alatt álló Országos Mezőgazdasági Könyvtárban 21 fővel Fordítói Osztályt hozott létre.[26] Ennek feladatkörébe nemcsak a szocialista, hanem nyugat–európai és észak–amerikai országok szakirodalmi újdonságainak közvetítése is beletartozott. Belegondolva, hogy a megelőző években a kapitalista Nyugatról milyen negatív vélekedés uralkodott, szimbolikus jelentőségű volt Erdei kezdeményezése.

---

[24] VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi történetének első fejezete: hálózatépítés és programalkotás*. Agrártörténeti Szemle, 2012–13. (53–54.) 1–4.sz. 121–146.

[25] RAINER M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*. II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 29.

[26] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XIX–K–1–c 38. d. Jelentés az Országos Mezőgazdasági Könyvtár fejlesztéséről, 1954. november 12.

Időközben a nemzetközi enyhülés légkörében a Szovjetunióban is módosulni kezdett a Nyugat megítélése. A kultúra, a tudomány mellett a gazdaság területén is történtek lépések a kelet–nyugati kapcsolatfelvétel érdekében.[27] Témánk szempontjából különös jelentőségű, hogy Hruscsov, 1955-ben mezőgazdasági delegációt küldött az USA-ba, hogy tanulmányozzák a kukoricatermesztés új módszereit, stb. A szovjet pártvezetőt az a felismerés vezette ebben, hogy miközben a szocialista blokk országai, beleértve a Szovjetuniót is, súlyos élelmiszerhiánytól szenvedtek, Nyugaton a mezőgazdaság látványos eredményeket produkált az ekkoriban elterjedő ún. zárt termelési rendszereknek köszönhetően.[28]

Az előbb említett – USA-ba utazó – szovjet delegációra érdemes még visszatérni, ugyanis az egyik vendéglátójukat, Roswell Garst hibridkukorica–vetőmag kereskedőt meghívták a Szovjetunióba, s ő még ugyanabban az évben eleget tett a meghívásnak. Garst hazafelé menet három szocialista országot is meglátogatott: Lengyelország és Románia mellett Magyarországon is megállt.[29] Erdei, aki ekkor már a mezőgazdaságért felelős miniszterelnök–helyettesi posztot töltötte be, megszervezett számára egy látogatást Martonvásárra, ahol Papp Endre kutatásai révén előrehaladott volt a hibrid előállítás.[30] Titokban, mert a hibridizáció ütközött a micsurini genetika felfogásával.

Erdei Ferenc az akadémiai közéletet is igyekezett felhasználni arra, hogy a bezárkózás évei után meginduljon a tájékozódás a nyugati tudományos eredményekről. Erdei szívügye az agrárközgazdasági kutatás volt. Ez a nagy tradíciókkal rendelkező szakterület is megszenvedte a sztálini agrárpolitika éveit, egyszerű üzemszervezéssé süllyedt, melynek feladatát abban jelölték meg, hogy a szovjet iránymutatás szerint segítse elő az újonnan létrejövő szocialista nagyüzemek üzemszervezési gondjainak megoldását.[31]

---

[27] Philip HANSON: *The Soviet Union's acqusition of Western Technolgy after Stalin: Some thoughts on people and connections*. IN: Sari AUTIO-SARASMO–Katalin MIKLÓSSY (eds.): *Reassessing Cold War Europe*. Routledge, London–New York, 2011. 16–32.

[28] Sari AUTIO–SARASMO: *Khrushchev and the challenge of technological progress*. IN: Jeremy SMITH – Melanie ILIC (eds.): *Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London – New York, 2011. 133–149.

[29] Richard LOWITT and Harold LEE (eds.) *Letters from an American Farmer: The Eastern European and Russian Correspondence of Roswell Garst*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1987.

[30] Viszonzásként 1955 decemberében háromtagú magyar delegáció utazott ki az USA-ba a kukoricatermesztés tanulmányozása és hibridkukorica-vetőmag vásárlása céljából. Többek között Garst farmját is meglátogatták. A másfél hónapos tanulmányúttal összekötött üzleti útról részletes beszámolót ad visszaemlékezésében a delegáció egyik résztvevője. Lásd: KESERŰ János: *Parasztsorsfordítók között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 61–63.

[31] Erdei 1954-ben elvállalta az MTA Mezőgazdasági Üzemszervezési Bizottságának elnöki posztját. KOVÁCS Ferenc (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia*

Az agrárközgazdaság revitalizálására – bármilyen furcsán is hangzik első hallásra – az SZKP XX. kongresszusa után nyílt lehetőség. A szovjet vezetők ekkor ismerték el a nyilvánosság előtt, hogy milyen károkat okozott az, hogy a sztálini időszakban elhanyagolták a közgazdasági kérdéseket, az önköltségszámítást, stb. Ebben a légkörben Erdei is igyekezett aktivizálni azt a hálózatot, amely az *„új szakasz"* idején jött létre. A mezőgazdaságban felhalmozódott problémák kezelésére reformjavaslatokat kezdtek kidolgozni mind a tudományos műhelyekben, mind az állami irányítószerveknél.[32] 1956 nyarán azonban a súlyosbodó politikai válság közepette a korabeli pártvezetés már nem fordított rájuk figyelmet. A forradalom leverése után a Kádár–kormány olyan kényszerhelyzetbe került, hogy a mezőgazdasági termelőkkel való viszony normalizálása érdekében, már fogadókészséget kellett mutatnia az asztalfiókokban rejtőző, kidolgozott javaslatok iránt is. Mindabból, ami megvalósult 1956 november–december folyamán leginkább a kötelező beszolgáltatás eltörlését kell megemlíteni. Erre Magyarországon került sor először, példa nélkül állva a szocialista országok között. Ekkortól kezdve tehát a magyar mezőgazdaság új úton indult el. Egy olyan úton, ahol már nem lehetett figyelmen kívül hagyni a piaci logikát és a termelői érdekeltséget.

Az új agrárpolitika kezdeményezését leginkább Fehér Lajoshoz szokás kötni, aki a legszűkebb pártvezetés tagjaként a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának vezetője lett.[33] Erdei, azzal párhuzamosan, hogy átvette 1957 elején az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetet, az aktuális agrárproblémák lehetséges kezelésével kapcsolatban is számos feljegyzést készített.[34] A címzettek között Fehér Lajos is szerepelt. Különösen intenzívvé vált közöttük a kapcsolattartás az ún. agrártézisek kidolgozása során. Az 1956 előtti agrárpolitikával való szembenézés arra ösztönözte mindkettejüket, hogy keressék a korrekció, a korábban elkövetett hibák kijavításának lehetőségét. Egyetértettek abban is, hogy a korrekciós agrárpolitika egyik fontos pillére lesz a nyugati agrárfejlődés legjobb tapasztalatainak átvétele.[35] 1956 után Magyarország részleges nemzetközi elszigeteltsége

---

Agrártudományok Osztálya 50 éve. MTA, Budapest, 1999. 101–102.

[32] PÁL József: *Kísérlet szövetkezeti törvény alkotására 1956 szeptembere és 1957 novembere között*. Agrártörténeti Szemle, 39. (1997) 1–2. sz. 225–239.

[33] PAPP István: *Fehér Lajos agrárpolitikusi tevékenysége*. IN: SIPOS Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 255–263.

[34] Erdei 1956–1957 fordulóján készített feljegyzéseiről bővebben lásd: PÁL József – VARGA Gyula: *Az újrakezdés és vég tavasza. Erdei Ferenc feljegyzései a politikáról és a mezőgazdaságról 1956 és 1957 fordulóján, s 1971 első harmadában*. Erdei Ferenc Társaság, Makó, 2013. 5–72.

[35] A nyugati példákra való hivatkozást Erdei már az 1957 elején készült feljegyzéseibe is becsempészte, s a későbbiekben ez a vonulat még inkább hangsúlyossá vált. Ennek dokumentációjára lásd: MTA Könyvtára, Kézirattár, Erdei Ferenc hagyatéka. Ms 5875/1–2., 5878/2–4., 5883/4., 5884/5.

miatt azonban megnehezült a nyugati világgal való kapcsolatteremtés.

Az első időkben nem is állt rendelkezésre más csatorna, mint a nyugati szakirodalom megismerése és a legfontosabb folyóiratok folyamatos nyomon követése. A már említett Országos Mezőgazdasági Könyvtár mellett Erdei saját intézetének is nagy szerepet szánt ebben.[36] Következzen egy felsorolás, ami jelzi, hogy milyen széles körben tájékozódtak az intézet munkatársai. Angol nyelven: *Co-operative News*, *Farm Mechanization*, *The Agricultural Review*, *The Farm Economist*. Németül: *Landtechnik*, *Agrarpolitische Revue*, *Mitteilungen der Deutschen Landwirtschaftsgesellschaft*, *Deutsche Landwirtschaftliche Presse*. Francia nyelven: *La Machinisme - Equipment Rural Technique Agricole, La Technique Agricole.*

Erdei szem előtt tartotta, hogy bármennyire is jól tájékozottak a tudományos kutatók, mindez csak akkor eredményez előrelépést az agrárszférában, ha maguk a gyakorló gazdasági vezetők, szakemberek is megismerkednek a nyugati agrárfejlődés eredményeivel. Tekintettel arra, hogy az 1940-es évek végétől kezdve az ideológia rendkívül egyoldalú, negatív képet alakított ki a kapitalista országokról, bőven volt tennivaló. A szélesebb szakmai közvélemény tájékoztatásának, befolyásolásának szándéka arra vezette Erdeit, hogy az MTA Mezőgazdasági és Üzemszervezési Osztály nevében kezdeményezze egy szakmai folyóirat indítását. Olyan erős érdekérvényesítő pozíciója volt, hogy már 1957-ben elindult a folyóirat, melynek címe Gazdálkodás lett.[37] *„A Gazdálkodás fő célkitűzése* – hangsúlyozta a folyóirat megjelenését hirdető szöveg – *a mezőgazdasági üzemszervezési és agrárközgazdasági tudományos kutatások eredményeinek, és a gyakorlati szakemberek legjobb tapasztalatainak közrebocsátása. … A Gazdálkodás tájékoztatást ad az időszerű hazai és külföldi agrárközgazdasági tudományos eredményekről, …”*

A folyóiratnak három olyan rovata volt, amely hatékonyan segítette elő a friss szakirodalmi eredmények, tudományos viták közvetítését. A *„Figyelő”* c. rovatban néhány oldalas összefoglalók jelentek meg. A *„Hírek”* rovatban rövid, távirati stílusban adtak tájékoztatást egy–egy fontos nemzetközi szervezet konferenciáiról (CIGR, CIOSTA, EAAE, IAAE, FAO), vagy éppen egy–egy ország jellegzetességeiről. Fontos még megemlíteni a *„Szakirodalom”* c. rovatot, mert nemcsak a megjelent munkákat sorolta fel, hanem azokat a külföldi publikációkat is, amelyek fordítását az Országos Mezőgazdasági Könyvtár már elvégezte, s csekély térítés ellenében ebből másolatot lehetett kérni.

Erdei az információáramlást a másik irányba is igyekezett elősegíteni. Megszervezte az intézet legfontosabb kutatási eredményeinek idegen nyelvű publikálását. Rendszeresen megjelentették a legfontosabb publi-

---

[36] VARGA Gyula (szerk.): *Az Agrárgazdasági Kutató Intézet története.* AKI, Budapest, 1970. 7–13.

[37] Eleinte évente négyszer, majd kéthavonta, 1967-től pedig havonta jelent meg. A szerkesztést gyakorlatilag az Intézet munkatársai végezték, s 1968-ig Erdei volt a főszerkesztő.

kációkat idegen nyelven közlő Bulletin-t. 64 ország könyvtáraival álltak cserekapcsolatban.[38]

A nyugat–európai agrárfejlődés tendenciái mellett a magyar szakemberek már az 1950-es évek végétől figyelemmel kísérték a tengerentúli agrártermelő országok, különösen az USA agrárfejlődését. Ahogy már említettük, a szovjet pártvezető Hruscsov is nagy érdeklődést mutatott az amerikai mezőgazdaság újdonságai iránt. Az 1959 szeptemberi amerikai látogatása során két napot töltött a kukoricatermesztéséről híres Iowa államban.[39] Érdekes, és talán nem is véletlenszerű egybeesés, hogy éppen 1959-ben jelent meg magyarul *Az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasága* című könyv. Az előszóban így méltatta Erdei a kötet jelentőségét. *„George S. Wheeler könyve nagyon érezhető hiányt tölt be a magyar könyvkiadásban, sőt szélesebbre tekintve, a magyar közvéleményben."* Erdei a magyar kiadás fő célját abban jelölte meg, hogy: *„[…] segít eloszlatni azt a tájékozatlanságot, illetőleg túlságosan egyoldalú és leegyszerűsített megítélést, ami a korábbi években e vonatkozásban uralkodott."*[40]

Az 1960-as évek elején a magyar diplomácia – a szovjet külügyi vezetés által támogatva – számos lépést tett a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálása érdekében.[41] Hosszas egyeztetések után amerikai kezdeményezésre 1962 végén került le a *„magyar kérdés"* az ENSZ napirendjéről.[42]

A normalizálódó légkört jelezte, hogy néhány hónappal korábban egy neves amerikai professzor, Earl O. Heady, az iowai egyetem tanára, az agrárgazdasági tudományok nemzetközileg elismert képviselője Magyarországra látogatott. A meghívó fél a Magyar Tudományos Akadémia volt, de egyértelmű, hogy főtitkárként Erdei játszotta a kezdeményező szerepet.[43] A látogatás olyan jól sikerült, hogy Heady két év múlva újra Magyarországra érkezett, ekkor már egy új megbízással. 1964-ben a Ford Alapítvány és a Kulturális Kapcsolatok Intézete között kulturális és tudományos csereprogram jött létre.[44] Az említett Heady professzor segí-

---

[38] VARGA Gyula (szerk.): *Az Agrárgazdasági Kutató Intézet története.* AKI, Budapest, 1970.

[39] Roy MEDVEGYEV: *Hruscsov. Politikai életrajz. Hatvanas évek.* Laude, Budapest, 1989. 189–201.

[40] George S. WHEELER: *Az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasága.* Kossuth, Budapest, 1959. 5.

[41] BARÁTH Magdolna: *Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964.* IN: RAINER M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 79–82.

[42] A folyamat részleteiről bővebben lásd: BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009. 87–96.

[43] Egyhetes itt tartózkodása alatt meglátogatott néhány szocialista nagyüzemet, megtekintette a Mezőgazdasági Kiállítást és előadást tartott az Akadémián. Gazdálkodás 6. (1962) 4. sz. 83–84.

[44] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 2.7.2. 1. d. 41–9/58/64. Belügyi Tájékoztató jelentések. A Ford Alapítvánnyal kapcsolatos tapasztalatokról.

tett kiválasztani azokat a magyar tudósokat, akik a Ford Alapítvány csereprogramja keretében utazhattak az Egyesült Államokba. Erdei mindent megtett azért is, hogy az intézet munkatársai nyugati tanulmányutakra mehessenek.[45] Ezek tanulmányutak nagymértékben elősegítették, hogy a magyar agrárközgazdászok partnereivé tudjanak válni a nyugati kollégáiknak. S ilyen módon egyre inkább integrálódtak a mérvadó nemzetközi tudományos szervezetekbe is.

Erdei maga az 1960-as években – részint elfoglaltságai, részint nyelvtudásának gyengeségei miatt – ritkán utazott külföldre. Épp ezért érdemel figyelmet a már említett feljegyzés, amelyet 1962-es ausztriai útja során készített.[46] Varga Gyula tervezett forráspublikációja bevezetőjében így fogalmazott: *„Az biztos, hogy Erdei politikusi múltja és az akadémiai főtitkári pozíciója miatt nem egyszerű kíváncsiskodóként járt ott és jegyzetelt, sem a vendéglátók, sem a magyar kiküldők, az MTA szempontjából. Joggal mondhatjuk tehát, hogy ez az út és maga a személy is a nyugati nyitást és a két ország közötti közeledést szolgálta."*[47] Erdei két szakterület – a szövetkezeti mozgalom és az agrártermelés – iránt érdeklődött legalaposabban. Találóan összegezte Varga Gyula: *„A szakmai látogatásokból levont következtetései telis–teli vannak olyan általános, a gazdaságpolitikai és a társadalmi viszonyokra vonatkozó megfigyelésekkel, amelyekből előbújik a jó szemű közgazda és a szociológus, de az egykor a paraszti érdekképviseletet fölvállaló személy politikusi énje is."*[48]

Ez a fajta nyitott, kreatív gondolkodás tette lehetővé, hogy Erdei néhány lépéssel mindig kortársai előtt járt. Ráadásul arra is nagy figyelmet fordított, hogy a nyugati újdonságokról, tapasztalatokról az Intézet rendszeresen tájékoztassa az MSZMP KB mellett működő Mezőgazdasági Osztályt, melynek vezetője 1962-ben Erdei egykori aspiránsa (mai kifejezéssel: doktorandusza), Dimény Imre lett. Az agrárérdekek érvényesítését előmozdítandó, Fehér Lajos ezekben az években miniszterelnök–helyettesi pozícióját felhasználva, kiépített egy informális tanácskozó testületet, ahol minden fontos kérdést meg tudott tárgyalni az illetékes vezetőkkel és szakemberekkel. Szinte minden ülésen ott találjuk Erdeit is. A későbbiekben Fehér megszervezett még egy tanácskozó fórumot, ez lett az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösség, amelynek Erdei ugyancsak alapító tagja volt.

Mindezek a fórumok elősegítették, hogy a tudományos kutatás ered-

---

[45] Sebestyén József, Enese László és Fekete Ferenc is járt kinn tanulmányúton az USA-ban. Az utóbb említettel Erdei rendszeresen levelezett az amerikai tanulmányút alatt. Ez az anyag is bekerült az Erdei–hagyatékba. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 5823/41–54.

[46] 1962. szeptember 12. és 19. között töltött egy hetet Ausztriában. A bécsi napok után Burgerlandba és Alsó–Ausztiába látogatott el.

[47] VARGA Gyula: *Nyitott szemmel! Megjegyzések Erdei Ferenc 1962-es ausztriai útjáról írott naplójához.* (kézirat) Budapest, 2017. 2.

[48] Uo. 3.

ményei eljussanak a döntés–előkészítés szintjére. Csak így érthető, hogy Erdei az 1960-as évek közepétől egyre több szakmai fórumon elmondhatta: ha a nyugati technológiával többet termelhetünk, akkor azt onnan és nem Keletről kell megvenni. Ehhez persze kellettek olyan támogatók a pártvezetésben, mint Fehér Lajos és Nyers Rezső. Természetesen mellettük még számos szövetségese volt Erdeinek. A gazdasági vezetők közül Burgert Róbert és Szabó István számít máig a legismertebbnek. Amikorra tehát az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével 1968-ban kormányszinten is prioritássá vált a nyugati nyitás, az agrárszektor már komoly lépéselőnnyel rendelkezett. Ennek hatása a későbbiekben évekig érezhető volt.

***

A hidegháború történetével foglalkozó munkák többsége még ma is evidenciaként kezeli, hogy a *„vasfüggöny”* drasztikusan megszakította Európa nyugati és keleti fele között korábban kialakult gazdasági, tudományos, kulturális kapcsolatokat. A gazdasági–társadalmi valóság azonban ennél jóval összetettebb volt, s a keleti blokk teljes elzártsága csak rövid ideig létezett. A rendszerváltás után megnyíló források segítségével ma már árnyaltabb kép rajzolható a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatok valódi jellegéről a II. világháború utáni időszakban.

A kutatások a személyiségek szerepére is rávilágítanak. Egy–egy tudós, politikus katalizátor szerepe meghatározóan tudta befolyásolni számos szakterület fejlődését. Ezt példázza Erdei életművének ez a kevésbé ismert fejezete is. Annak, amit Erdei a nyugat–keleti információáramlás csatornáinak revitalizálása érdekében tett 1956 után, igen jelentős gyakorlati hatása volt az egész ágazat számára, hiszen megteremtette a nyugati technológia transzfer politikai feltételeit a mezőgazdasági üzemek számára.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Vizi László Tamás

A trianoni békeszerződés magyar aláírói: Dr. Benárd Ágost és Drasche–Lázár Alfréd

Abstract

Life, later destiny, political and public work of Dr. Ágost Benárd, minister of welfare and labor and Alfréd Drasche–Lázár, extraordinary ambassador and authorized minister, who were the signatories of the Peace Treaty of Trianon, on 4th June 1920 were beyond the scope of examination of the researchers and historians in the recent time. Present study is aiming to fill this gap, with presenting the two signatories' political and public career. It covers their education, role in the First World War and their work between the two wars. It definitely refutes the allegations that Dr. Ágos Benárd and Alfréd Drasche–Lázár were weightless politicians who were willing to leave politics and who were voluntarily signatories of the peace treaty. By contrast, the study describes both politicians' work after the signing of the peace treaty, and proves with persuasive arguments that they were two honest gentlemen, who were suffering of and said to be victims of the events, they were the formers of the 20th Century Central Europe.

A magyar delegáció megérkezése Nagy Trianon kastélyhoz. Elöl Benárd Ágost, mögötte Drasche–Lázár Alfréd

Keywords: Peace Treaty of Trianon; Hungarian signatories; minister of welfare and labor; extraordinary ambassador and authorized minister; political and public career;

A trianoni békeszerződést a magyar kormány megbízásából 1920. június 4-én, a Grand Trianon kastély rózsaszín márványtermében[1] aláíró Dr. Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter, valamint Drasche–Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter élete, későbbi sorsa, politikai és közéleti munkássága, a történészek és a közvélemény érdeklődésének hiányában egészen a közelmúltig kívül esett a korszakkal foglalkozó kutatók vizsgálódási körén. A szomorú trianoni aktus kapcsán nevüket megemlítő munkák legtöbbször csak annyit jegyeztek meg róluk, hogy két jelentéktelen személyiség volt, akik hamarosan távoztak a

[1] Az 1920. június 4-i nap eseményeit ismerteti VIZI László Tamás (2017): *A trianoni ceremónia*. Emlékeztető, 2017/1-2. 23–41.

magyar politikai és közéletből. Őket legtöbben csak a 20. századi magyar történelem olyan perifériks, epizódszerű mellékszereplőinek tartották, akiknek az életével, politikai, közéleti szereplésével nem is érdemes foglalkozni. Benárd Ágostról és Drasche–Lázár Alfrédról a trianoni békeszerződés kilencvenedik évfordulójáig mindössze csak néhány kisebb írás és tanulmány jelent meg.[2] Személyük 2010-et követően került a szakmai érdeklődés fókuszába.[3]

Kettejük közül Drasche–Lázár Alfréd volt az idősebb. 1875. június 15-én született Dorogon.[4] Benárd Ágost (August, Philipp Benárd von Szilvágy) öt évvel volt fiatalabb. Ő 1880. január 3-án, Budapesten látta meg a napvilágot.[5]

Drasche–Lázár tanulmányait a bécsi Collegium Theresianumban kezdte, s eredetileg katonai pályára készült. Huszártiszti karrierjét azonban egy baleset kettétörte. Ezt követően Budapesten, majd Bécsben jogot tanult, s 1901-ben a miniszterelnökségen helyezkedett el miniszteri segédfogalmazóként.[6] Kiváló nyelvtudása szinte predesztinálta arra, hogy diplomáciai szolgálatba lépjen. 1904-ben már a külügyminisztériumban dolgozott, ahol a sikeres diplomata vizsga letétele után véglegesítették.[7] A háború kitöréséig 1907–1908-ban, mint miniszteri segédtitkár szolgált még a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium Elnöki osztályán.[8] 1908 ja-

---

[2] KOVÁCS Lajos (1992): *Megkésve (és) fejtésre ítélve. Drasche-Lázár Alfréd, a romantika megcsalt unokája.* Új Forrás 1992/2.; KOVÁCS Lajos (1999): *A miniszter író (Dorog szülötte: Drasche–Lázár Alfréd).* Dorogi Füzetek, 1999. 20.; NÉMETH György (2008): *Ki volt Benárd Ágoston, a trianoni békeszerződés magyar aláírója?* Magyar Nemzet Online, 2008. június 7. https://mno.hu/migr_1834/mento-otletek-394256 (2017. december 10.)

[3] VIZI László Tamás (2010a): *A trianoni diktátum aláírója: a miniszter Benárd Ágoston.* Közép–Európai Közlemények 10. 2010/3. 67-79.; VIZI László Tamás (2010b): *Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről.* Közép–Európai Közlemények 11. 2010/4. 109–132.; RAINER Pál (2011): *A przeworski vasúti hídtól a trianoni palotáig, Trianontól Veszprémig: dr. vitéz szilvágyi Benárd Ágost veszprémi kapcsolatai.* Veszprémi Szemle 20. 2011/1. 10-25.; VIZI László Tamás (2013): *Egy elfeledett magyar diplomata: Drasche-Lázár Alfréd.* http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/ VEABtanulmanyok/vizi_laszlo.pdf IN: *A felfedező tudomány.* Elektronikus formában megjelent konferenciakötet. http://kgk.sze.hu/a-felfedezo-tudomany MTA VEAB, Széchenyi István Egyetem. 1–9.

[4] KOVÁCS (1992).

[5] Születési és keresztelési anyakönyvi kivonat, a m. kir. budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság római katolikus lelkészete születési és keresztelési anyakönyvéből. 286. kötet 232. lap. (Benárd Nikolett szíves közlése alapján. Az eredeti német nyelvű dokumentum Benárd Nikolett tulajdonában).

[6] SZÉKELY Vera (1980): *A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában* 2. rész: M. Kir. Miniszterelnökség: A Király Személye Körüli M. Kir. Minisztérium: M. Kir. Belügyminisztérium. Forrástudományi segédletek 1. Budapest. 14.

[7] KOVÁCS (1992).

[8] SZÉKELY Vera (1985): *A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus*

nuárjában *„a pénzügyi igazgatás körében teljesített buzgó szolgálatai elismeréséül a koronás arany érdemkereszt”*-re terjesztette fel a pénzügyi tárca vezetését is ellátó Wekerle Sándor miniszterelnök.[9] 1909-ben Drasche–Lázár Alfréd visszatért a miniszterelnökségre. Tehetsége révén páratlan gyorsasággal emelkedett a hivatali ranglétrán. Miniszteri segédtitkári címmel- és jelleggel felruházott fogalmazóból (1909) csakhamar miniszteri segédtitkár (1910) majd miniszteri titkári címmel- és jelleggel felruházott segédtitkár (1911) lett. 1912-ben már miniszteri titkár volt, 1913-ban pedig miniszteri osztálytanácsosi kinevezést kapott.

Drasche–Lázár Alfréd hivatali karrierjének csúcsára az első világháború éveiben jutott el. 1914 és 1917 között miniszteri tanácsosi címmel- és jelleggel felruházott osztálytanácsosként, majd 1918-tól miniszteri tanácsosként vezette a Miniszterelnökség I. Elnöki osztályát.[10] 1915 és 1917 között pedig a miniszterelnöki IV. (sajtó) osztályát is irányította. Ő képviselte a Miniszterelnökséget a sajtóellenőrzést is ellátó Hadi Felügyelő Bizottságban[11] (Hadfelügyeleti Bizottság, Hadfelügyeleti Hivatal). Drasche–Lázár egészen 1917 tavaszáig, Tisza István lemondásáig vezette és irányította a Hadi Felügyelő Bizottság részeként működő és a teljes magyarországi sajtót ellenőrző és a kiadást szabályozó Sajtóalbizottságot.[12] Ebben a minőségében tehát valóságos országos *„főcenzorként”* működött. Megjegyzendő tény, hogy ezt a tevékenységét *„páratlan hozzáértéssel és olyan tapintattal végezte”*[13] hogy arról nemcsak a kormánypárti, hanem még az ellenzéki sajtó is elismeréssel szólt.[14]

Drasche–Lázár számára a sajtóirányítás és a nyomdai kiadványok feletti kormányzati ellenőrzés igazán testhez álló feladatnak bizonyult. Mindig is nagy vonzódást érzett a szépirodalom iránt, kiváló kapcsolatokat ápolt szerkesztőkkel, kiadóvállalatok tulajdonosaival. Írói, irodalmi szárnypróbálgatásain is túl volt már ekkor. Az 1900-as évek elejétől, közepétől a fővárosi lapokban sorra jelentek meg tárcái, novellái, színművei, s még a háború előtt napvilágot látott első önálló kötete. Szépiro-

---

korában 3. rész: Magyar Királyi Pénzügyminisztérium. Forrástudományi segédletek 1. Budapest. 46., 50.

[9] Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) K 27 (1908. 01. 07.) 12R/17.

[10] SZÉKELY (1980): 11., 90.; KOVÁCS (1992)

[11] SZIJJ Jolán (főszerk.), RAVASZ István (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. PETIT REAL, Budapest, 225–226.

[12] Uo., 604–605.; KELEMEN Roland (szerk.) (2017): *Az első világháború sajtójogi forrásai. Sajtójog a kivételes hatalom árnyékában*. Médiatudományi Intézet, Budapest. 51–52.

[13] KOVÁCS (1992).

[14] SZABÓ Dániel (1994): *A nemzeti áldozatkészség szobra (Avagy fából vaskatona) Kultuszok és kultuszhelyek*. Budapesti Negyed 3. (1994. tavasz) 73.; KOVÁCS (1992); vö. ezzel kapcsolatban Ábrahám Dezső 1916. július 5-én a cenzúra tárgyában az igazságügy miniszterhez szóló interpellációját, melyben Drasche-Lázár Alfréd is nevesítésre kerül. Közli KELEMEN (2017): 182–190.

dalmi munkásságát a háború alatt is folytatta, s a megszülető magyar filmipart szövegkönyvek írásával segítette.[15]

Drasche–Lázár Alfréd, a Miniszterelnökség Elnöki osztályának vezetőjeként még egy fontos, lényeges és egyben politikai szempontból rendkívüli jelentőségű bizalmi feladatot is ellátott. Részt vett a kormány ülésein és 1917. május 8-ig ő vezette a minisztertanács jegyzőkönyveit.[16]

Az 1918-as katonai összeomlás és az azt követő október végi politikai fordulat Drasche–Lázár Alfrédet is új helyzet elé állította. Az önálló magyar külügyminisztérium megszervezésével és adminisztratív vezetésével megbízott Harrer Ferencnek[17] szüksége volt a kormányzati adminisztrációban jártas, diplomáciai vizsgával rendelkező, több nyelvet is magas szinten beszélő, fegyelmezett állami hivatalnokra. Drasche–Lázár tehát elhagyta a miniszterelnökséget, s az újonnan szerveződő magyar külügyminisztériumba került, ahol *„Az önálló magyar külügyi igazgatásról”* szóló, 1918. december 15-én kiadott 1918. évi V. néptörvény[18] értelmében létrehozott öt főosztály közül Harrer az igazgatási főosztály megszervezését és vezetését bízta Drasche–Lázár Alfrédra.[19] A külügyben maradt 1919. március 21-ét követően is, és csak 1919. július 2-án távozott a külügyi szolgálatból.[20] A kommün további napjait Balatonfüreden vészelte át.[21] A politikai helyzetet folyamatosan figyelte, barátaival és családtagjaival rendszeres kapcsolatot tartott,[22] aktív ellenforradalmi tevékenységet azonban bizonyíthatóan nem folytatott.

---

[15] KOVÁCS 1992.; GAZDAG István (szerk.) (1981): *„… Munkát, szellemet, észt”* II.: *Az iskolán kívüli népművelés Hajdú-Bihar megyében 1944-1956.* Hajdú–Bihar Megyei Levéltár Közleményei 17. Debrecen. 124.

[16] MNL OL K 27 (1917. 05. 08.) 82R/83.; IVÁNYI Emma (1960): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 8. Budapest. 32.; KOMJÁTHY Miklós (1966a): *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918).* Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 10. Budapest. 135.; KOMJÁTHY Miklós (1966b): *Az osztrák-magyar monarchia közös minisztertanácsa (kormányzattörténeti és irattani vázlat),* Budapest, 151.

[17] BÖLÖNY József, HUBAI László (2004): *Magyarország kormányai 1848-2004.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 90., 131., 214., 337.

[18] Az önálló magyar külügyi igazgatásról szóló 1918. évi V. néptörvény 1918. december13-án kelteződött, s december 15-én került kiadásra. http://polhist.hu/adattarak/koztars/index.php?fkod=21&fid=2 (2017. december 10.).

[19] HARRER Ferenc (1968): *Egy magyar polgár élete.* I. kötet, Gondolat Kiadó, Budapest. 385.

[20] PRITZ Pál (1983): *A magyar külügyminisztérium története a húszas évek első felében.* IN: HORVÁTH Pál és RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet.* Bolgár Elek–Emlékkönyv. Budapest, 1983, 199.

[21] KOVÁCS (1999): 13–14.; Neve szerepel a balatonfüredi r. kat. Kerektemplom bejárata melletti, 1928. június 7-én felavatott emléktáblán, amelyet a proletárdiktatúra idején az 1919. évi március–augusztus hónapokban Balatonfüredre menekültek szabadulásuk emlékére készíttettek.

[22] Uo., 13–14.

Az viszont tény és dokumentálható, hogy a néhány hetes kényszerű távollét után 1919 augusztusában már újra a Külügyminisztérium apparátusában találjuk. 1919. szeptember 5-én, mint a Külügyminisztérium vezetésével megbízott államtitkár adott ki rendeletet igazoló fegyelmi bizottság felállításáról.[23] Minden bizonnyal közreműködött a kommün alatt szerepet vállaló magasabb állású, s ezért eltávolítandó tisztviselőkről készített lista összeállításában. Az ennek alapján készített javaslatot aztán Teleki Pál külügyminiszter 1920. július 30-án terjesztette fel Horthy Miklós kormányzóhoz.[24]

Amikor tehát 1920 májusában végleg eldőlt, hogy a magyar kormány a nemzetközi nyomásnak engedve aláírja az első világháborút lezáró békeszerződést, s ezt Teleki Pál külügyminiszter nem vállalhatja,[25] kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy azt helyette a Külügyminisztérium adminisztratív vezetésével megbízott államtitkárnak, a fegyelmezett állami tisztségviselő hírében álló Drasche–Lázár Alfrédnak kell megtennie.

A minisztertanács által a trianoni békediktátum aláírásával megbízott Drasche–Lázárnál öt évvel fiatalabb Benárd Ágost egészen más utat járt be 1920-ig. Benárd a budapesti piarista gimnáziumban érettségizett 1898-ban[26] majd a Magyar Királyi (Pázmány Péter) Tudományegyetem Orvostudományi Karán szerzett orvosi oklevelet 1905-ben.[27] Politikai és világnézeti elkötelezettsége már az egyetemi évek alatt a keresztény értékrend melletti következetes kiállásáról tanúskodott. Részt vállalt az egyetemi Kereszt Mozgalomban,[28] amiért kis híján eltávolították az egyetemről. Az orvosi diploma megszerzését követően elsősorban sebészi és belgyógyász praxist folytatott, majd közvetlenül a háború kitörésekor a frontra került. Az első világháborúban törzsorvosként szolgált, s ötven havi frontszolgálatot teljesített. Mint törzsorvos százados számos elismerést és kitűntetést szerzett. Megkapta a

---

[23] PRITZ Pál (szerk.) (1994): *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 420–421. Ismerteti: NAGY Ferenc, G. VASS István (1996): *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945*. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: PRITZ Pál, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 528. Levéltári Közlemények 67. 1996/1–2. 168–170.

[24] PRITZ (1994): 422–423.

[25] VIZI (2010b): 114–121.; VIZI László Tamás (2014): *Ki írja alá a trianoni békét?* Rubicon Történelmi Magazin, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6.71–72.

[26] Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. Budapesti Gimnázium Levéltára. Érettségi névkönyvek 1892 szeptemberétől 1905 júniusáig. 1898. május–június 2. sorszám. 470. sorszámú bizonyítvány.

[27] Semmelweis Egyetem Központi Levéltára 1/f. az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke 6. kötet. Egyetemes orvosdoktorok aranykönyve (diplomanyilvántartása) 1878/79–1926/27. 410. old. 3837. sorszám.

[28] HINDY Zoltán (1931): *A diadalmas Kereszt ünnepe*. Nemzeti Ujság, 1931. március 13., 15.; (Aláírás és szignó nélkül), Benárd Ágost a szegedi egyetem nemzeti keresztjéért. Veszprémvármegye 1936. március 1. 2.

Ferenc József rend lovagkeresztjét, karddal, a Bronz katonai érdemérmet a katonai érdemkereszt szalagján és a II. osztályú vöröskereszt díszjelvényt.[29]

Az 1918 őszén hazatérő, a fronton szigorú katonai fegyelemhez szokott Benárd döbbenten konstatálta az országban tapasztalható kaotikus állapotokat. A felgyülemlő szociális feszültségeket kezelni képtelen Károlyi–kormányzat következetes bírálójaként hamarosan a keresztényszocialista mozgalom budai kerületének meghatározó szereplőjévé vált. Elfogadottságát és népszerűségét csak növelte a szegények és elesettek iránt érzett szociális érzékenysége, és sokan emlékeztek még arra, hogy a háború előtti években a budapesti I. kerületi Munkásbiztosító Pénztár orvosaként, majd sebészeti főorvosaként Kelenföldön és Lágymányoson ingyenes gyógykezelésben részesítette a rászorultakat.[30]

Nem meglepő tehát, hogy az elkötelezett és nézeteinek többször nagy nyilvánosság előtt is hangot adó keresztényszocialista orvost 1919-ben, a Tanácsköztársaság hónapjaiban üldözte a kommunista hatalom. Többször tettek kísérletet letartóztatására, elfogására. Volt, amikor ezt csak a véletlen, illetve Benárd – talán a háborús múltjából származó – lélekjelenléte akadályozta meg. A családi hagyomány szerint egy ilyen alkalommal lakásának fürdőszobai ablakán kimászva, a szűk lichthófban, magát a több emeletes mélységben kitámasztva húzta meg magát, s menekült meg a letartóztatás elől.[31] Miután Benárd Ágostot távollétében többször is halálra ítélte a kommunista vésztörvényszék, nem kockáztathatta meg, hogy Magyarországon maradjon. Ezért Ausztriába emigrált és a Kelet–stájerországi Hartberg városában fejtett ki jelentős ellenforradalmi tevékenységet. Aktív szerepet játszott az ottani gazdák felfegyverzésében, kiképzésében és ez által egy lehetséges kommunista hatalomátvétel megakadályozásában.[32]

A magyarországi kommün bukását követően Benárd Ágost visszatért Budapestre, s a korábbiaknál még nagyobb energiával és lendülettel vetette bele magát a hazai politikai életbe. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár újonnan kinevezett igazgatójaként[33] haladéktalanul hozzákezdett a szervezet átalakításához és a proletárdiktatúra alatt magukat kompromittált tisztségviselők eltávolításához. Benárd nagyszabású politikai tisztogatásba

---

[29] PEKÁR Gyula (1928): *Vitézek évkönyve*: 1928: 2. 31.; Vitézek albuma, Budapest, 2003. 161.; Benárd és Drasche-Lázár első világháborús szerepléséről lásd VIZI László Tamás (2015): *A trianoni békediktátum aláírói az első világháborúban*. IN: MAJOROS István (főszerk.) ANTAL Gábor, HEVŐ Péter, M. MADARÁSZ Anita (szerk.) (2015): *Sorsok, Frontok, Eszmék*. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. ELTE BTK, Budapest. 307–324.

[30] VIDOR Gyula: (1921): *Nemzetgyűlési Almanach* 1920–1922. Budapest. 24.

[31] Benárd Nikolett (Benárd Ágost unokája) és Czétényi Balázs (Benárd Ágost dédunokája) szíves közlése.

[32] (Aláírás és szignó nélkül), Benárd Ágoston volt miniszter lépett fel Veszprémben. Veszprémvármegye 1935. március 12. 2.

[33] VIDOR (1921): 24.

kezdett,[34] s ez megalapozta számára a további politikai karriert. 1919 novemberében politikai és adminisztratív államtitkári kinevezést kapott a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumba, majd az 1920. március 15-én megalakult Simonyi–Semadam–kormány népjóléti és munkaügyi minisztere lett.[35] A frissen kinevezett miniszter ekkor már nemzetgyűlési képviselő is volt. Az 1920. január 25-26-án megtartott nemzetgyűlési választásokon ugyanis Benárdot a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja programjával, de a Keresztényszocialista Párt jelöltjeként Budapest II. választókerületében elsöprő többséggel juttatták mandátumhoz a választók.[36]A fenti tények ismertében Benárd nem rövidtávra tervezte politikai karrierjét!

A Simonyi–Semadam–kormány legnagyobb politikai tehertételét 1920. május-június fordulóján kétségtelenül a békeszerződés aláírása jelentette. A kormányüléseken lezajló éles, személyeskedésektől sem mentes politikai vita eredményeként a minisztertanács a kormányzó egyetértésével végül Drasche–Lázár Alfréd és Benárd Ágost kiutazása mellette határozott. Drasche–Lázár neve, mint lehetséges aláíróé, először az 1920. május 27-i minisztertanácson, magától a miniszterelnöktől hangzott el először.[37] Teleki Pál külügyminiszter ezt másnapi, május 28-i hozzászólásában azzal egészítette ki, *„hogy biztos értesülése van, hogy* (Drasche–Lázár Alfréd – VLT) *hajlandó kimenni Párizsba a békét aláírni.”*[38] Telekinek ezt a kormányülésen elhangzott bejelentését minden bizonnyal megelőzte egy Drasche–Lázárral folytatott személyes megbeszélés, ahol a külügyminiszter egyszerűen meggyőzhette, de akár utasíthatta is helyettesét, hogy mint a Külügyminisztérium adminisztratív vezetésével megbízott államtitkárnak ezt a feladatot – amennyiben a minisztertanács így dönt – hivatali beosztásánál fogva vállalnia kell. Drasche–Lázár Alfréd tehát nem önként vállalta ezt a hálátlan feladatot, hanem a Külügyminisztériumban betöltött hivatali pozíciójánál fogva, fegyelmezett állami tisztviselőként tudomásul vette és végrehajtotta a minisztertanács által hozott személyi döntést.

Benárd Ágost esetében egészen más volt a helyzet. Mint a minisztertanács tagjának, neve többször is szóba került a vita kapcsán, de ő ezt egészen az 1920. május 31-i kormányülésig határozottan visszautasította. Csak ekkor, Simonyi–Semadam Sándor miniszterelnök, Teleki Pál külügyminiszter és Horthy Miklós kormányzó személyes kérésének eleget téve vállalta e hálátlan feladatot.[39]

---

[34] Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet. 1922. jún. 19.–1922. júl. 12. 1922-23 (1922–I–280).

[35] BÖLÖNY, HUBAI (2004): 95.

[36] GERGELY Jenő (1977): *A kereszténszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 287.; VIDOR (1921): 25.

[37] MNL OL K 27 (1920. 05. 27.) 27R/55.; VIZI (2010b): 117.; VIZI (2014): 72.

[38] MNL OL K 27 (1920. 05. 28.) 8R/26.; VIZI (2010b): 120.; VIZI (2014): 74.

[39] MNL OL K 27 (1920. 05. 31.) 2–17. pag.; VIZI (2010b): 121–127.; VIZI (2014): 72–76.

Visszatérve a tanulmány elején feltett azon kérdéshez, hogy az aláírást valóban két jelentéktelen és súlytalan személyiségre bízta-e a magyar politikai vezetés, a válasz egyértelműen nemleges. Végigtekintve Drasche–Lázár Alfréd mintegy húsz éves, a kormányzati munka különböző területein végzett felelősségteljes tevékenységén, az általa betöltött politikai pozíciókon, megállapítható, hogy Drasche–Lázár Alfréd egyáltalán nem tekinthető a korszak politikai mellékszereplőjének. Ha nem is tartozott a magyar politika közvetlen élvonalába, az első világháború alatt a miniszterelnökség miniszteri tanácsosaként, a sajtóosztály vezetőjeként politikai kulcspozíciót foglalt el. Majd pedig a háborút követően az önálló magyar külügyi szervezet megteremtésében aktív szerepet játszó szürke eminenciásként fontos háttérszereplőnek volt tekinthető, aki a hivatali ranglétrán mai értelmezés szerint egészen a külügyi államtitkári (külügyminiszter helyettesi) pozícióig jutott.

Benárd Ágost politikai karrierje 1918–19-ben indult, és látványos gyorsasággal ívelt az államtitkári, nemzetgyűlési képviselői, majd a miniszteri székig. A népjóléti és munkaügyi tárca az első világháborút követő hónapokban, években stratégiai fontosságúnak számított. A vesztes világháború, a forradalmak, az idegen megszállás, az ország jelentős területeinek elvesztése, a világháborús sebesültek, rokkantak, csonkán maradt családok, árvaságra jutott fiatalok megoldásra váró problémái, a megszállt, majd elcsatolt területekről a csonka Magyarországra özönlő százezrek egzisztenciális gondjai, a munkanélküliség addig soha nem tapasztalt nagysága, szabályosan szociális katasztrófával fenyegetett. A népjóléti és munkaügyi kormányzat előtt olyan mértékű feladatok tornyosultak, melyek már–már megoldhatatlannak tűntek. Ennek a problémának a kezelésére vállalkozott az orvosból lett miniszter, az elkötelezett keresztényszocialista gondolkodású Benárd Ágost.[40] Azt a személyt, aki erre a feladatra 1920 tavaszán vállalkozott, politikailag súlytalannak és jelentéktelennek minősíteni és ezzel mintegy felette ítéletet mondani – ahogyan ezt Drasche–Lázár Alfréd esetében a fentiekben már kifejtettük – politikailag indokolatlan, történelmileg megalapozatlan, az utókor részéről pedig méltánytalan.

Nem érdektelen megjegyezni itt azt a tényt, hogy Drasche–Lázár Alfrédet a trianoni békediktátum aláírásért – eltekintve néhány laikusnak számító megjegyzéstől – a későbbiekben semmilyen vád, vagy elítélő bírálat nem érte. Benárd Ágost kapcsán már más volt a helyzet. A politikai támadások folyamatos keresztüzében álló Benárdot politikai ellenfelei – elsősorban a szociáldemokraták, de még a legitimisták is – időről-időre megpróbálták az aláírás tényével kompromittálni, illetve politikailag ellehetetleníteni. Benárd ezeket a támadásokat minden esetben sikeresen visszaverte. Nemzetgyűlési, majd országgyűlési kép-

[40] VIZI (2010a): 70–76.

viselőként az országházban, szükség esetén a sajtóban, s ha úgy alakult a bírósági tárgyalóteremben.

A következő megválaszolásra váró kérdés, hogy a két aláíró valóban távozott e magyar politikai és közéletből? A válasz, ahogyan ez az első kérdésfelvetés kapcsán is látható volt, ezúttal is árnyaltabb elemzést kíván.

Drasche–Lázár Alfréd 1922-ig maradt a Külügyminisztérium kötelékében. Nem ő volt azonban az egyetlen diplomata, aki ekkor távozott a tárcától. Az 1920-as évek elejének pénzügyi–gazdasági nehézségei ugyanis rákényszerítették a kormányt a költségvetési megszorításokra. A trianoni méretekre zsugorodott ország nem volt képes fenntartani a Monarchiától örökölt nagy létszámú államapparátust, ami hamarosan az állami adminisztráció jelentős mértékű és egyben szükségszerű létszámleépítéséhez vezetett.

A közszolgálati tisztviselők és egyéb alkalmazottak (nyugdíjasok, özvegyek és szülőtlen árvák) anyagi helyzetének javítása, valamint egyes állami bevételek fokozása tárgyában megszületett 1922. évi VI. törvénycikk[41] 3. §-a értelmében megalakultak azok a tárcaközi bizottságok, amelyek többek között a minisztériumokban és háttérintézményeikben felmérték a nyugdíjazható köztisztviselők körét. Mindez, ha nem is a többi minisztériumban tapasztalható nagyságrendben, de megkezdődött a Külügyminisztériumban is. Az ekkor 47 esztendős Drasche–Lázár Alfréd joggal gondolhatta, hogy az új magyar Külügyminisztériumban már ekkor érezhető fiatalítás, valamint az a tény, hogy a létrejövő új magyar külképviseletek szervezésekor és felállításakor nem számoltak a személyével, számára már nem ígér további diplomáciai karriert. Drasche–Lázár ezért nem várta meg *„létszámtapasztási állományba”* helyezését, hanem maga kérte – Wodianer Rezső rendkívüli követ és meghatalmazott miniszterrel együtt – nyugállományba helyezését. Erről az 1922. július 1-jei minisztertanácson adott tájékoztatást a kormány tagjainak a külügyminiszter képviseletében a kormányülésen jelen lévő gróf Ambrózy Lajos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.[42] Egyben arra kérte a minisztertanácsot, hogy az érintettek *„nyugállományba helyezése tárgyában”* a kormányzónak előterjesztést tehessen.[43] Ambrózy egyben azzal a javaslattal is élt a kormány felé, hogy *„Drasche–Lázár Alfréd követnek sok évi hű és buzgó szolgálatainak elismerése jeléül a II. fizetési osztály jellegével való felruházása”* iránt is intézkedjen az államfő.[44]

---

[41] 1922. évi VI. törvénycikk a közszolgálati tisztviselők és egyéb alkalmazottak (nyugdíjasok, özvegyek és szülőtlen árvák) anyagi helyzetének javítása, valamint egyes állami bevételek fokozása tárgyában http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7517 (2017. december 10.) SÁRINGER János (2004): *Adattár a magyar külügyi szolgálat történetéhez (1920-1944) A külügyi tárca költségvetése, a magyar külpolitika fő irányai és a külföldi szolgálat,* Budapest, 2004. 18-21.

[42] MNL OL K 27 (1922. 07. 01.) 190R/215.

[43] Uo.

[44] MOL K 27 (1922. 07. 01.) 190R/215.; MOL K 27 (1922. 07. 01.) 191R/215.

Az előterjesztésben egyúttal diplomatikusan nyitva hagyta annak az eshetőségét, hogy a kormányzó a jövőben, a most nyugállományba vonulókat a külügyi szolgálatba esetlegesen visszahívhassa.[45] Az előterjesztést a minisztertanács egyhangúan fogadta el.

Drasche–Lázár Alfréd 1922-ben tehát távozott a külügyi–diplomáciai szolgálatból. Tekintettel arra, hogy visszaemlékezések nem maradtak fenn tőle, vagy ha írt is ilyent, az még lappang valahol, ma már nehéz lenne megállapítani, hogy sértődötten, vagy a kötelező feladatok súlyától megkönnyebbülten tette ezt. Egy biztos: a politikától ugyan visszavonult, de a közszerepléstől egyáltalán nem.

Újra hódolhatott régi szenvedélyének, a szépirodalomnak. Novellák, regények tucatjait írta. Maradandót azonban nem alkotott. Munkáira a bírálatok folyamatos össztüze zúdult, s az utókor irodalmi kritikája sem volt könyörületes hozzá.[46] Az üzleti életben viszont sokkal sikeresebbnek bizonyult. Minden bizonnyal őseinek sikeres vállalkozó szellemét örökölte. S bár eredetileg az állami hivatali pályát választotta, az üzleti világ mindig vonzotta. Már 1913-ban választmányi tagja lett a Fonciere Pesti Biztosító Intézetnek,[47] majd 1921-ben beválasztották a nagyobbrészt magyar magántőkéből alapított, a drohobiczy (akkor Lengyelország) kőolajvidéken fekvő források kiaknázására szerveződött *„Polonia Naphta Részvénytársaság”* igazgatóságába.[48]

A 20-as évek irodalmi kudarcai azonban arra késztették, hogy visszatérjen oda, ahol eddig sikeresen és eredményesen tevékenykedett. Az üzleti életbe, a vállalkozás világába. Beválasztották a Magyar Jelzálog Hitelbank igazgatótanácsába, s 1930-tól elnöke volt az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Részvénytársaságnak (IBUSZ). Elnöksége alatt virágozott a cég. 1932-től testhezálló feladatot vállalva – talán az első világháború alatt viselt megbízatása iránti nosztalgiától is vezérelve – a budapesti napilapok szindikátusának igazgatójaként[49] lett a két világháború közötti Magyarország sikeres üzletembere.

Benárd Ágost egészen más, és egyben sokkal mozgalmasabb utat járt be a trianoni aláírást követő huszonöt évben, mint Drasche–Lázár Alfréd. A politikából való távozás, vagy a miniszterségről való lemondás meg sem fordult a fejében. Simonyi–Semadam Sándor kormánya ugyan a trianoni aláírást követően benyújtotta lemondását, de az 1920. július 19-én megalakult első Teleki–kormány népjóléti és munkaügyi miniszteri tárcáját ismételten Benárd Ágost kapta. Ha Benárd súlytalan és jelentéktelen politikus lett volna, Teleki Pál miniszterelnök aligha bízta volna rá azt a minisztériumot, amely előtt megoldásra váró szociális feladatok tömegei tor-

[45] MOL K 27 (1922. 07. 01.) 191R/215.
[46] KOVÁCS (1992).
[47] MOL K 27 (1913. 05. 05–06.) 15R/160.
[48] MOL K 27 (1921. 07. 01.) 116R/120.; MOL K 27 (1921. 07. 01.) 117R/120.
[49] KOVÁCS (1992).

nyosultak. Az 1921. április 14-ig tartó, a Simonyi–Semadam–kormány hivatali idejét is ide számítandó tizenhárom hónapos miniszteri tevékenysége alatt Benárd Ágost számos törvényjavaslattal állt elő. Ilyen volt a munkásbiztosítás reformjáról, a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák ellátásáról, a gyógyszerészügyről, a közegészségügyről, az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról, vagy a Hadigondozó Hivatalnál állások rendszeresítéséről és betöltéséről szóló törvénykezdeményezés.[50] Benárd Ágost ez alatt a tizenhárom hónap alatt nemcsak szakpolitikusként vált ismertté, hanem egyúttal a keresztényszocialista mozgalom meghatározó személyiségévé is kinőtte magát.

Az 1920–21 fordulóján egyre élesebben kibontakozó belpolitikai csatározások végül az első Teleki–kormány lemondásához vezettek. A keresztényszocialisták, bár továbbra is a kormány kritikus támogatói közé tartoztak, kiszorultak a Bethlen István által alakított új kabinetből. Benárdot az a Bernolák Nándor debreceni jogászprofesszor váltotta a népjóléti és munkaügyi tárca élén, akivel még a századfordulón az egyetemi Kereszt Mozgalomból ismerték egymást. A miniszterségtől tehát meg kellett válnia Benárdnak, de mint nemzetgyűlési képviselő továbbra is a politikai élet aktív szereplője maradt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy az 1922. május-június fordulóján lezajlott nemzetgyűlési választásokon Benárd Ágost a kormánypárt (Egységes Párt) színeiben, de keresztényszocialista programmal, a budai választókerület listáján Wolff Károllyal együtt ismételten mandátumot nyert.[51]

A nemzetgyűlési képviselőség mellett Benárd 1920-tól Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottságának is tagja volt, s az akkor a Várnegyedet és Buda déli részét magában foglaló I. választókerületet képviselte 23 párttársával együtt.[52] Ezzel a politikai küzdőtér új, de Benárd számára egyáltalán nem ismeretlen területére lépett, s az országos politizálás mellett bekapcsolódott a főváros politikai életébe is. Az 1925. május 21-22-i községi választásokon Budapest II. választókerületében (Lágymányos) ismételten sikeresen szerepelt, s 1920 után a fővárosban másodszor is mandátumot nyert.[53]

Benárd hihetetlen munkabírására jellemző, hogy a politikusi pálya

---

[50] VIZI (2010a): 70–76.

[51] HUBAI László (2001*): Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I. kötet. *A választások története és politikai geográfiája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 31–32., 35–36.; HUBAI László (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. kötet. Választókerületi adattár. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 40., 50.; SZABÓ Ágnes (1999): *A konszolidáció kezdete – 1922*. IN: FÖLDES György, HUBAI László (szerk.) (1999): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 85–104.; GERGELY Jenő (2010): *A Keresztény Községi (Wolff–) Párt*. Gondolat Kiadó – MTA ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010. 94–96.

[52] GERGELY (2010): 50–52.

[53] Uo. 164–166.

mellett megtartotta orvosi praxisát, folyamatosan rendelt és gyógyított, s mellette szerkesztette és rendszeresen publikált a szervezett keresztényszocialista munkásság fővárosi napilapjának számító Nép című újságban.

Mint nemzetgyűlési képviselő, a baloldal egyik célpontja volt. Számtalan esetben tettek rá provokatív megjegyzéseket, s említették fel neki miniszteri tevékenységét. A baloldali képviselők nem tudták és nem is akarták elfelejteni Benárd miniszteri tevékenységét, annak 13 hónapos, számukra igen megrázóan ható időszakát. Benárd, vérmérsékletéből adódóan hol higgadtabban, hol indulatosabban reagált ezekre a személyét sértő megjegyzésekre. A korabeli nemzetgyűlési naplókat forgatva, erre számtalan példát találunk. Nem egy esetben a felek még a fegyveres (párbaj) elégtétel eszközéhez is nyúltak. Nem véletlen tehát, hogy a baloldali politikusok folyamatosan tesztelték tűrőképességét. Benárd válaszai pedig nem maradtak el.[54]

1925 kora nyarán azonban Benárd Ágost és az akkor Keresztény Községi Párt néven működő kereszténynszocialista mozgalom vezetőjének számító Wolff Károly között éles politikai nézetkülönbség alakult ki. A konfliktus okai pontosan még nem adatolhatóak, s a biztos válasz megadásához még további kutatásokra van szükség. A legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy Wolff azon álláspontját, mely szerint a párt hajlandó együttműködni más polgári, akár liberális pártokkal[55] is, Benárd határozottan ellenezhette. Kettejük konfliktusából Wolff került ki győztesen. Benárd Ágost kimaradt az új fővárosi törvényhatósági bizottság legfontosabb döntéshozó testületéből, a Központi Választmányból.[56] Benárd válaszul kilépett a pártból és egyúttal visszaadta fővárosi mandátumát.[57]

Ezek után egyáltalán nem tekinthető meglepetésnek, hogy Benárd Ágostot a Keresztény Községi Párt nem indította az 1926-os országgyűlési választásokon. Benárd két ciklus után kimaradt az újonnan megalakult parlamentből, s úgy tűnt, hogy 1919 óta folyamatosan ívelő politikai karrierje végleg megtört. 1926-ban visszatért eredeti hivatásához a gyógyításhoz, s az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) osztályvezető főorvosaként dolgozott.[58] A politikától látszólag visszavonult ugyan – bár az Ébredő Magyarok Egyesületében tagságát megtartotta – de a közéletnek továbbra is ismert és aktív szereplője maradt.

Tiszteletbeli tagja volt a Széchenyi Szövetségnek, a Keresztény Nőtiszt-

---

[54] Példa a Benárd elleni számos támadások egyikére: (Aláírás és szignó nélkül) Tintaharamiák orvtámadása Benárd Ágost ellen. Szózat, VI. évf. 151. szám. 1924. júl. 13. 3. A cikk után, külön bekezdésben Benárd nyilatkozata olvasható.

[55] Uo. 178.

[56] Uo. 179.

[57] (Aláírás és szignó nélkül) Benárd kilépett Wolff pártjából és letette városi mandátumát. Magyarország 1925. június 19.; Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyve – 1925. 1925. október 7-iki közgyűlés. 1188. 465.

[58] MARKÓ László (főszerk.) (2001): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001. 599-600.

viselők Országos Szövetségének, a Munkások Rokkant– és Nyugdíjegyesületének.[59] 1932-től vezetőségi tagja az Országos Liszt Ferenc Társaságnak,[60] elnöke a magyar külpolitika támogatására alakult Magyar Eszperantó Egyesületnek (Föderáció)[61] a Keresztény Szocialista Egészségügyi Alkalmazottak Országos Szövetségének,[62] valamint a Magyar Kutyatenyésztők Egyesületének.[63] A magyar fajkutya tenyésztés egyik élharcosaként vallotta: *„Csak annak a nemzetnek van jövője, mely megbecsüli önmagát. Csak az a nemzet becsüli meg önmagát, mely megbecsüli értékeit. Szeressük és becsüljük meg a magyar kutyát."*[64]

Talán nem állunk messze a valóságtól, ha Benárd Ágost közéleti szerepvállalásaiból azt feltételezzük, hogy tudatosan készült a politikai életbe történő visszatérésre. Erre 1935-ben nyílt alkalma. Gömbös Gyula felkérésére elvállalta a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) egyéni képviselőjelöltségét a veszprémi választókerületben. A miniszterelnök bízott és számított az egykori népjóléti és munkaügyi miniszter szakértelmére, szakmai tapasztalatára, közéleti ismertségére, s tisztában volt elkötelezett keresztényszocialista felfogásával. Fontos szerepet szánt, szánhatott neki a kormány szociális és népjóléti politikájának megalkotása és végrehajtása terén.

Az akkor 55. évében járó Benárd Ágost a tőle megszokott hatalmas energiával vágott neki a választási küzdelemnek. Az országgyűlési képviselőjelöltség azonban újabb politikai támadások kereszttüzébe helyezte Benárd Ágostot. Ellenfele, a Nemzeti Legitimista Néppárt vezéregyénisége, a kiváló szónok és rutinos politikus, a legitimista Griger Miklós apátplébános nagy nyilvánosság előtt például azzal vádolta meg, hogy önként jelentkezett a trianoni diktátum aláírására. Benárd a bíróságon kért és kapott elégtételt, s Griger ezt követően megkövette politikai ellenfelét. Az 1935. március 31-én megtartott választáson Benárd a szavazatok 60%-ának megszerzésével fölényesen nyerte meg a választásokat és lett a veszprémi választási körzet kormánypárti képviselője.[65]

Benárd az 1939-ig tartó országgyűlési időszakban rendszeresen talál-

---

[59] Uo. 599.

[60] HAMBURGER Klára (2006): *Liszt Ferenc és az utókor. A Liszt Ferenc Társaság történetének előző felvonása.* Muzsika, 2006. június. 49. évfolyam, 6. szám. 11.

[61] MADARÁSZ Elemér (szerk.): *Magyar politikai és közigazgatási compass. (1919-1939.)* A Magyar Politikai és Közigazgatási compass (1919–1939) Kiadóvállalat, Budapest. 110.; Rátkai Árpád (én.) Karinthy Frigyes és a nemzetközi nyelv. http://www.eszperanto.hu/egyeb/karinthy-es-a-nemzetkozi-nyelv.pdf (2017. december 10.).

[62] *Magyar politikai és közigazgatási compass. (1919-1939.),* 110–111.

[63] Uo., 110.; ÁRKOSI József (2007): *Pásztorkutyák Magyarországon*. Nagy és Társa Nyomda és Kiadó Kft. 2007.

[64] ÁRKOSI (2007).

[65] Benárd Ágost országgyűlési képviselői munkájára vonatkozóan lásd a Veszprémvármegye c. lap 1935–1939 közötti számait.

kozott választóival, s részt vett a körzet politikai és közéleti rendezvényein. Számos alkalommal mondott beszédeket, szűkebb és tágabb hallgatóság előtt elemezte és értékelte az éppen aktuális országos politikai helyzetet. Befolyásos személyiségként ahol tudta, támogatta a város és tágabb értelemben a választási körzetének gazdasági, és infrastrukturális fejlődését célzó, azokat előmozdító törekvéseket.

Benárd Ágost a királynék városának országgyűlési képviselőjeként is országos jelentőségű politikus maradt. Parlamenti hozzászólásait – ritkán, s mindig csak lényegi és fajsúlyos kérdésekben kért szót – mindig nagy figyelem és érdeklődés kísérte. Sokat tanult az 1920–26 közötti nemzetgyűlési időszakból. Az 1935 és 1939 között országgyűlési képviselőként tevékenykedő Benárd Ágost rendkívüli intenzitással vetette bele magát a politikába. A kormány elkötelezett támogatójaként, a konzervatív keresztény nemzeti felfogás képviselőjeként következetesen ragaszkodott korábbi, ahogyan ő erről az országgyűlésben 1938. május 9-én elmondott beszédében[66] fogalmazott *„a keresztény erkölcsből fakadó szociális tartalommal telített nemzeti gondolat”*[67] keresztényszocialista elveihez.

Benárd Ágostnak ez az 1938. május 9-i parlamenti felszólalása az első zsidótörvény országgyűlési vitájában[68] hangzott el, s Benárd valójában azért kért szót, hogy reflektáljon Bethlen István, Rassay Károly és Gratz Gusztáv képviselőknek a törvényjavaslatot bíráló észrevételeire. Benárd hozzászólásában a korábbi bizottsági és általános vitában elhangzott kormánypárti véleményeket és érveket ismételte meg, s felszólalása alapvetően az 1938-as esztendő kül– és belpolitikai viszonyainak kormányzati felfogását tükrözte. Beszédében Benárd elsősorban a nemzet – korabeli szóhasználattal élve a *„magyar faj”* – gazdasági és kulturális érdekeinek védelmét hangsúlyozta. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy *„ez a törvény számos egyéni tragédiának lesz az okozója”*[69] amit azonban álláspontja szerint a nemzeti érdekek felülírnak. Benárd beszédét azzal zárta, hogy ő radikálisabb javaslatot szeretett volna, de tudja, hogy a kormány elment a lehetőségek és a szükségesség határáig, s ezért a törvényjavaslatot a maga részéről elfogadja.[70]

---

[66] Dr. Benárd Ágost 1938. május 9-i országgyűlési beszédét lásd: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1935–1939). XVIII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest. 1938. (a továbbiakban: KN (1935–1939) XVIII. k.) 376–378.

[67] KN (1935–1939) XVIII. k. 376.

[68] Az első zsidótörvény megszületését részletesen elemzi, de Benárd Ágost felszólalását nem említi: LADÁNYI Andor (2010): *Az első zsidótörvény megszületése.* Múlt és Jövő. 21. évf. 2010/2. szám. 102–121. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=88804 (a letöltés dátuma: 2012. április).

[69] KN (1935–1939) XVIII. k. 377.

[70] KN (1935–1939) XVIII. k. 378. old.; Benárd Ágost felszólalásának utolsó, a radikálisabb javaslatra vonatkozó utalását idézi: K. FARKAS Claudia: *„Bátor javaslat” A kormányzó Nemzeti Egység Pártja és az 1938-as magyarországi zsidótörvény.*

Benárd pontosan tudta, hogy a jelentős politikai kérdések sosem a plenáris üléseken dőlnek el. A politikai adok–kapok logikáját és technikáját kiválóan értette és alkalmazta. Kiváló kapcsolatokat ápolt a korszak vezető magyar politikai elitjével, s ha szükség volt rá, ismertségét és szakmai befolyását is felhasználta a kormányzati politika támogatásának érdekében. Ez történt 1938–39 fordulóján is, amikor feltételezhetően, de még nem bizonyítottan Teleki Pál kérésére az egyre erősödő nyilas mozgalom visszaszorítása érdekében Benárd Ágost elmegyógyászati szakvéleményt készíttetett Szálasi Ferenc *„Cél és követelések"* című munkájáról kollégájával, Dr. Kluge András pszichiáterrel. A mintegy hét oldalas szakvéleményt Benárd Teleki Pálhoz és Imrédy Bélához is eljuttatta. A Szálasira nézve meglehetősen kompromittáló pszichiátriai szakvélemény politikai utóélete egyelőre ismeretlen, illetve feltáratlan. Egy azonban biztos: Szálasiék előtt mindez nem maradt titokban, akárcsak Benárd Ágost nyilas ellenes politikai nézetei sem.[71]

A korszak sokszor nehezen érthető eszmei, ideológiai viszonyait jól jellemzik Benárd Ágost nézetei, melyben egymás mellett megférték az első zsidótörvény mellett felszólaló, s azt megszavazó keresztényszocialista elveket valló kormánypárti képviselő antiszemita gondolatai és az elkötelezett Szálasi és nyilas ellenesség.

És itt ér össze ismételten Benárd Ágost és Drasche–Lázár Alfréd személyes sorsa. 1944-ben mindketten elhagyták az országot. Drasche–Lázár Alfréd feleségével együtt, a háború elől menekülve már 1944 augusztusában elhagyta Magyarországot, s az ausztriai Meyerhofenben vészelte át a háború végét. Miután 1945 júniusában a Magyar Jelzálog Hitelbank igazolóbizottsága Drasche–Lázár Alfrédot megfosztotta igazgatói címétől *„és népbíróság elé utalta, mert megállapította, hogy a németekkel együtt dolgozott és számos népellenes cselekményt követett el,"*[72] Drasche–Lázár Alfréd nem tért vissza Magyarországra. A Budapesti Törvényszék a Magyar Jelzálog Hitelbank igazgatótanácsi tagságát 1946. március 8-án szűntette meg.[73] Az igazolóbizottság – eddig a kutatás előtt ismeretlen tényekre alapozott – megállapításai és kezdeményezése ellenére népbírósági eljárás nem indult Drasche–Lázár Alfréd ellen, s arról sincs tudomásunk, hogy kérték e kiadatását.

Mint ahogyan a kutatás jelenlegi állásában még az sem ismert, hogy 1948. október 29-én, Kádár János belügyminiszter előterjesztésére a minisztertanács miért szólította fel az akkor Bécsben lévő egykori diploma-

---

IN. http://www.publikon.hu/htmls/tanulmanyok.html?ID=33 (a letöltés dátuma: 2012. április) 6.

[71] VIZI László Tamás (2012): *Aláírta Trianont és kezdeményezte Szálasi elmegyógyászati vizsgálatát*. Bécsi Napló 2012. március-április. 9.

[72] Kossuth Népe, I. évf. 46. szám. 1945. jún. 21. 6.

[73] Központi Értesítő, LXXI. évf. 28. szám. 1946. júl. 11. 472.

tát és feleségét, hogy térjenek haza.[74] A megkeresésre azonban nem reagáltak, s Ausztriában maradtak. Drasche–Lázár Alfréd 1949. augusztus 28-án Meyerhofenben halt meg, 74 éves korában. Az ottani temetőben alussza örök álmát.

A Szálasi elmeállapotáról 1939-ben pszichiátriai szakvéleményt készíttető Benárd Ágost helyzete 1944. október 15-e, a nyilas hatalomátvétel után egyre veszélyesebbé vált. Lakását folyamatosan megfigyelték, a hozzá érkező személyeket igazoltatták. Benárd úgy érezhette, hogy élete veszélyben forog. Ezért 1944. november végén feleségével együtt elhagyta az országot és Bécsbe távozott. Annak érdekében, hogy teljesen kivonja magát a magyar állam joghatósága alól, az akkor 64 éves Benárd belépett az SS-be, s egészen a háború végéig eredeti hivatását gyakorolva, elsősorban magyar hadikórházakban katonaorvosként szolgált. Benárdot mindez a nyilasok bosszújától ugyan megmentette, de az SS-be történt belépéséért valamint az első zsidótörvény melletti kiállásáért és annak megszavazásáért a háború után a budapesti népbíróság előtt kellett felelnie.

Benárd Ágost ügyében a jogerős döntést a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948. október 7-én hozta meg, s Benárd Ágostot hat év börtönbüntetésre, teljes vagyonelkobzásra, állásvesztésre és politikai jogainak tíz évre szóló felfüggesztésére ítélte. Megromlott egészségügyi állapotára való tekintettel azonban a szociáldemokrata Ries István igazságügy–miniszter a gyógykezelés időtartamára engedélyezte Benárd számára a büntetés megszakítását. Ennek lejártát követően azonban Benárd nem tért vissza a váci fegyházba, hanem 1968. június 22-én bekövetkezett haláláig, álnéven, illegalitásban élt. Benárd Ágost a budapesti Újköztemető családi kriptájában alussza örök álmát *„Benárd édesapánk”* sírfelirat alatt.[75]

---

[74] G. VASS István (szerk.) (2004): *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei.* 1947. június 1. – 1950. február 25. A Magyar Országos Levéltár Segédletei. 11/2. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004. 260/14. 261.

[75] VIZI László Tamás (2012): *A Magyar Távirati Iroda közleménye Benárd Ágost nyugalmazott miniszter népbírósági ítéletéről (1948. október 7.)* Közép–Európai Közlemények 17. 2012/2. 42–55.

Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép–európai arcképcsarnok. 20. század*
Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 2018.

Vonyó József

Gömbös Gyula

Abstract

Gömbös Gyula (1886–1936) prime minister of Hungary (1932–1936) started his political carreer after the defeat of Hungary in the First World War as a well-trained and talented officer. On the basis of his radical views influenced by different effects and because of his policy as head of government many people considered him that he took over mainly Mussolini's and partly Hitler's views and political practice and his thinking and discussing politics were characterized by these facts. This study analyses the strong similarities and the important differences among the mentioned three politicians in the area of the ideology and the exercise of power. The differences in the internal conditions of the three countries and among the characters of the three politicians explain the said similitudes and the differences. According to the author it can be prouved that Gömbös tried to creat a system (diktatorship) that (1) is similar to the fascism and the national socialism; (2) it's not a copy (except the unsuccesful trial of the acceptance of the Italian coorporate system), but it's about being in similar societies the politicians give similar answers to the challenges.

Keywords: diktatorship; Hitler (Führer); integral revision; corporate system; Mussolini (Duce); national unity; National Unity Party (NUP); having an end in itself; national radicalism; leader (Führer);

Gömbös Gyula (1886–1936) 1932 és 1936 között volt Magyarország miniszterelnöke. A korabeli elsőszámú politikai vezetők azon csoportjához tartozott, akik a katonatiszti pályát váltották fel a politikusi hivatással. A kortársak és az utókor – köztük a korszakkal foglalkozó hazai és külföldi történészek nagy része is – mégsem az ugyancsak ilyen pályát befutott Francisco Francoval vagy Józef Piłsudskival vetették össze személyiségét és politikáját, hanem gyakran hasonlították a két leghírhedtebb jobboldali diktátorhoz, Adolf Hitlerhez és főként Benito Mussolinihoz. Ugyanolyan diktatórikus államberendezkedés kiépítésére irányuló szándékot tulajdonítottak neki, mint amilyen az 1930-as évek közepére Olaszországban és Németországban megvalósult, és azonos vonásokat láttak ideológiájukban, politikai módszereikben is. Mindezt nemcsak Gömbös megnyilatkozásai és politikai – köztük külpolitikai – lépései, a Duce reláció-

jában pedig a hasonló pózok és gesztusok generálták, hanem saját kinyilatkoztatásai, valamint a róla adott német és olasz értékelések is.[1]

Ha Gömbös arcképét – avagy, a szűk terjedelmi keretek miatt inkább csak *arcélét* – kívánjuk megrajzolni, érdemes ebből a nézőpontból tenni. Ehhez két központi kérdést indokolt vázlatosan megvizsgálni. Azonosíthatók-e Gömbös nézetei és kormányfői tevékenysége Mussoliniéval és Hitlerével? Ezen belül: valóban akart-e diktatúrát kiépíteni Magyarországon? Egy politikus politikai szándékait, és azok megvalósításának módját azonban nemcsak az elvek határozzák meg, hanem az ország társadalmi–politikai viszonyai és a politikai aktor személyisége is befolyásolják. Ezért nemcsak leírt, elhangzott szavait kell elemeznünk, hanem tetteit is. Gömbös esetében ezt indokolttá teszi az, hogy nem volt elméleti ember, s világról alkotott nézeteit még olyan formában sem foglalta össze, mint Hitler a *Mein Kampf*-ban, vagy olyan tézisekben, mint Mussolini *Fasiszta Doktrínája*. Ráadásul naplót sem vezetett és memoárja sem született. Politikusként is szívesebben beszélt, mint írt. A kérdések megválaszolásához pedig az egész életpálya vázlatos áttekintése nélkülözhetetlen.

***

Gömbös 1886. december 26-án született Murgán, egy apró, zömmel evangélikus németek lakta Tolna megyei zsákfaluban. Apja a település elemi iskolájának tanítója volt, anyja az egyik legmódosabb helyi sváb család sarja. Nagyszülei közül hárman voltak németek, csupán apai nagyapja révén rendelkezett magyar felmenőkkel. Ő ennek ellenére egész életében magyarnak vallotta magát, később, politikusként pedig a magyar faj/nemzet érdekei legigazabb és legelhivatottabb védelmezőjének, képviselőjének.[2]

---

[1] Példaként csupán egy–egy dokumentumot idézünk. Jóllehet, saját politikai céljaik igazolása érdekében, a hatalomra törő NSDAP vezetésének lapjában az alábbi értékelés jelent meg Gömbös, miniszterelnökként 1932-ben közzétett kormányprogramjáról, Nemzeti Munkatervéről: *„A magyar miniszterelnök, Gömbös tábornok az Egységes Párt gyűlésén ismertette nagyszabású újjáépítési programját, olyan programot, mely alapvonásaiban figyelemre méltó módon egyezik az NSDAP programjával.”* (Völkische Beobachter, 1932. október 8.) *„Mussolini alakja erőt és energiát sugároz, szeme pedig szellemet, zsenialitást és derűt áraszt szerteszét* [...] *Én szívesen vallom őt mintaképemnek, és szívesen tekintek reá, mint akinek példáját érdemes követnünk”* – nyilatkozta Gömbös 1933 novemberében. (Függetlenség, 1933. november 19.).

[2] Az életpálya általános ismertetésének forrásai: RÉVAY József : *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin-Társulat, Budapest, 1934.; GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.; VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.; VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. Az egyes részletekre külön nem hivatkozunk.

Pályája azonban nem így indult. A jó szellemi képességekkel megáldott fiú az elemi iskola négy osztályát – Murgán, majd Sopronban, ahová apja állásváltoztatása révén költöztek – kitűnő eredménnyel végezte. Szüleit és tanárait is meglepve ennek ellenkezője történt a híres soproni evangélikus líceumban. A mozgékony, ügyes és jó fizikumú kiskamaszt jobban érdekelték a harci játékok és a sport, melyekben nemcsak mozgásigényét elégíthette ki, hanem azt a korán megnyilatkozó és élete későbbi fázisaiban csak erősödő vágyát is, hogy másokat vezessen – általa szervezett akciókban. Ez késztette apját, hogy 1901-ben, a gimnázium felső osztályai helyett a három évvel korábban megnyílt Pécsi Honvéd Hadapród Iskolába írassa. Itt olyan tárgyakat tanulhatott, amelyek érdekelték, ráadásul a foglalkozások nagy részét katonai gyakorlatok és a különböző sportágak űzése tette ki, ami különösen szíve szerint való volt. Így tanulmányi eredményei is ugrásszerűen javultak, melynek köszönhetően igen jó minősítéssel, évfolyama ötödik legjobb növendékeként távozott az intézményből. Úgy tűnt, ezzel véglegessé vált, hogy katonaként éli le életét. Annál is inkább, mert tehetségének megfelelően szolgált alakulatában, s munkáját nagyra értékelő felettesei mind magasabb rangú tisztképző intézményekbe küldték. Végül eljutott a legfelső szintűbe, az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege számára vezérkari tiszteket képző bécsi hadiiskolába. Itteni, 1912-ben megkezdett hároméves tanulmányainak befejezését lehetetlenné tette a *„nagy háború”* kirobbanása. Frontszolgálatát 1916-ben elszenvedett sebesülése szakította meg. Bécsi kórházi kezelés után Budapesten, a magyar honvédelmi minisztériumba nevezték ki, majd 1917 februárjában a közös hadügyminisztérium akkor létesített pótlásügyi főnökségén kapott beosztást, így ismét a birodalmi fővárosba került, ahol a háború végéig szolgált. Ezt a gyorsan felívelő pályát szakította meg a háborús vereség.

A Monarchia felbomlását üdvözölte, mert azzal megvalósult vágya, a független Magyarország, és lehetővé vált, hogy létrejöjjön az általa évek óta szorgalmazott nemzeti hadsereg. Ennek reményében ajánlotta fel szolgálatait a Károlyi–kormánynak, de csalódott. Viszolyogva szemlélte a nemzetietlennek minősített liberális és szocialista eszmék, politikai szervezetek érvényesülését. Ennek hatására is vállalta, hogy 1919 januárjában jelöljék a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) elnökének, melyet jobboldali radikális velleitású, politizáló szervezetté alakított. Ebben a minőségében vett részt a Tanácsköztársaság megdöntésére szerveződő ellenforradalmi akciókban: a bécsi Antibolsevista Comité szervezkedéseiben és a szegedi ellenforradalmi kormány honvédelmi államtitkáraként a Nemzeti Hadsereg megszervezésében.

A Tanácsköztársaság összeomlását követő hatalmi vákuum idején a diktatórikus államberendezkedés kialakítására törekvő katonai csoportosulás egyik meghatározó szereplője. Ekkor vált véglegesen katonából politikussá. Kénytelen volt azonban alkalmazkodni a győztes hatalmak

akaratából és nyomására helyreálló alkotmányos rendhez. Ezért lett 1920 júniusában aktív szerepet vállaló nemzetgyűlési képviselő a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapárt jelöltjeként, majd 1922-ben a Bethlen István vezette ún. Egységes Párt tagja, ügyvezető alelnöke. Híveivel együtt e pártok jobboldali radikális szárnyát alkották. Önálló, általa vezetett pártja csak a Bethlen miniszterelnökkel történt szakítás után, 1924 novemberében lett (Magyar Nemzeti Függetlenségi [Fajvédő] Párt). 1919–1920 fordulójától azonban őt tekinthetjük a — meglehetősen tagolt — magyarországi szélsőjobboldali irányzatok (köztük a MOVE és az Ébredő Magyarok Egyesülete — ÉME) legbefolyásosabb politikusának, aki programjait 1912 és 1919 között kialakult nézetei szellemében fogalmazta meg, azok szerint foglalt állást és cselekedett az aktuális kérdésekben. Ezek legfőbb jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

(1) Központi gondolata volt a társadalom nemzeti alapon történő megszervezése a *nemzeti egység* jegyében. Ez egyszerre jelentette a független és szuverén magyar államot, s azt, hogy minden állampolgárnak – egyéni érdekeit, törekvéseit feladva – alá kell rendelnie magát a nemzet/faj közösségének, a Gömbös által soha nem definiált (illetve a mindenkori helyzethez igazodva aktualizált) közös nemzeti érdeknek. Ennek tartalmát pedig minden szituációban a – lehetőleg általa gyakorolt – hatalomnak volt kizárólagos joga meghatározni és értelmezni.

(2) A hatalom elsőszámú feladatát „*a magyar faj lelki világának átgyúrásá*”-ban látta, ami a „*fajidegen*” eszmék, mindenekelőtt a liberális és szocialista nézetek kiirtását, az ezt követők nemzetbe történő betagolását is jelentette – utóbbiak esetében meggyőződésük és gyakran személyiségük föladása, szervezeteik felszámolása árán.

(3) A társadalom két legfontosabb elemének, a nemzeti/faji érdekek legkövetkezetesebb képviselőjének és érvényesítőjének a keresztény középréteget és a birtokos parasztságot tartotta, így mindenekelőtt azok megerősítését szorgalmazta.

(4) Gazdaságpolitikai elképzeléseinek kulcseleme volt e két társadalmi réteg megerősítése. Egyrészt a gazdaságirányításban a mezőgazdaság érdekeinek preferálása az iparral, kereskedelemmel szemben, egyúttal az agrárium szolgálatába állítva a pénzügyi szférát. Másrészt a *„kis- és középegzisztenciák”* gazdasági–vagyoni helyzetének erősítése a nagy vagyonokkal – a nagybirtokkal és az ipari, kereskedelmi nagyvállalatokkal (különösen a monopóliumokkal) – szemben. Ezzel egyúttal a társadalmat feszítő szociális igazságtalanságok és a belőlük fakadó társadalmi-politikai problémák felszámolását is meg akarta oldani.

(5) A nemzet „*faji öntudatra ébresztését*” tekintette az oktatásügy és a kultúra központi feladatának. Az iskolákban ezért tartotta az oktatásnál előbbre valónak az érzelmi nevelést, mely a fajhoz, nemzethez történő kötődést, ragaszkodást erősíti a tanulókban – hangsúlyozottan keresztény szellemben. A kultúrát pedig annak érdekében kívánta racionalizál-

ni, hogy *„elforduljon a Nyugattól"*, és *„az ősi népi gyökerekhez"* visszatérve szolgálja a *„nemzetnevelés"* ügyét.

(6) Valamennyi részelem átalakítása esetében központi kérdésnek tartotta a zsidóság tulajdonának, társadalmi és kulturális pozícióinak, politikai befolyásának visszaszorítását. A korábban betelepedett és a magyar társadalomba beilleszkedett, részben asszimilált zsidók esetében a numerus clausus jegyében tette volna ezt. A háború időszakában keletről bevándorolt ún. *„galíciánereket"* azonban ki akarta utasítani az országból. E megosztás szerint tett különbséget a tekintetben is, hogy kiknek juttat jogokat a politikai életben és az oktatásban.

(7) A programot csak az integer Magyarország keretében látta megvalósíthatónak. Ezért került első helyre külpolitikai céljai között előbb a területi egység megtartása, Trianon után pedig az integrális revízió. Megvalósításához (a hadseregben kialakult, s régóta meglévő szimpátiái miatt is) Németországtól és (az ellenforradalmi tervek, majd a határrendezések idején részéről tapasztalt segítőkészség okán) Olaszországtól remélt segítséget. Attól a két országtól, melyeket súlyos veszteségek, csalódások értek a békerendezés során. Ezért szorgalmazta a Berlin–Róma tengely létrehozását. Ugyanezért utasította el a jó viszony ápolását a térség határainak átrajzolásában meghatározó szerepet játszó Franciaországgal és részben Angliával, illetve szövetségeseikkel, a kisantant országaival. De távolabbra is tekintett. A turanizmus jegyében is szorgalmazta a keleti, főleg törökországi kapcsolatok építését.

(8) Mindezek magvalósításának kulcsát pedig az erős, a társadalom egészét uraló, a megfogalmazott célokat következetesen és hatékonyan, – ha kell, kíméletlen eszközökkel – érvényre juttató hatalomban látta. Legyen az katonai diktatúra, egy, a társadalom egészét tömörítő mozgalom, vagy parlamentáris viszonyok között egy *„nagypárt"* biztos támogatását élvező erős kormány.

Mire ezek a politikai nézetei kikristályosodtak, Gömbös érett férfivá vált, kialakult és határozott személyiségjegyekkel, melyek döntően befolyásolták későbbi politikusi mentalitását. A *„határozottság"* nemcsak személyiségjegyeit, hanem őt magát is jellemezte. Ennek egyik meghatározó eleme volt következetes ragaszkodása kialakított alapelveihez, melyeket – a kortárs életrajzíró, Révay József szerint – ő maga nevezett *„dogmáinak"*.[3] Azok megvalósításához haláláig ragaszkodott. Ennek érdekében szervezett mozgalmat, pártot, s ezek vezérelték a miniszterelnöki hatalom gyakorlása idején is. Látszólag nem mereven tette mindezt. Az 1920-as években még tapasztalatlan politikus sorra kudarcot vallott tervei realizálásában. Ám okult kudarcaiból, és tanult. Egyrészt a politika fortélyait olyan, nála tapasztaltabb politikusoktól, mint például Bethlen István. Másrészt olyan államjogi, közgazdasági és történeti ismereteket,

[3] RÉVAY (1934): 381–382.

amelyeket a katonai képzés során nem, vagy csak hiányosan szerzett meg, de a hatalom gyakorlásához nélkülözhetetlennek bizonyultak. Ebben az ellenforradalmi szervezetekben megismert és kipróbál harcostársai közül kikerült, zömmel jogvégzett barátai (pl. Antal István, Lázár Andor), és a kor jeles történésze, a második házassága révén barátjává vált Hóman Bálint segítette, aki unokatestvérét, Darányi Kálmánt is bekapcsolta ebbe a körbe. Szakpolitikai kérdésekben igényelte véleményüket, és hallgatott is rájuk. Később – 1929 után honvédelmi miniszterként, majd 1932. október 1-jét követően miniszterelnökként – pedig fontos kormányzati pozíciókba is juttatta őket. Ez azonban nem jelentette *„dogmái”* megváltoztatását. Sokkal inkább abban segítette, hogy a katonaként kialakult kiváló stratégiai és taktikai érzékét politikai terepen is tudja alkalmazni. Abban, hogy a körülményekhez alkalmazkodva tudjon kivárni, új megoldásokat keresni, mi több magukat a körülményeket oly módon megváltoztatni, hogy azok ne hátráltassák, hanem segítsék változatlan politikai koncepciója gyakorlati érvényesítésében.

Ez a faji/nemzeti radikalizmus jegyében formálódott politikai koncepció pedig alapelemeit tekintve erős hasonlóságot mutat azzal az ideológiával, illetve azokkal a politikai programokkal, amelyek jegyében Mussolini és Hitler szervezte pártját, majd az általa kormányzott országot. Igazat adhatnánk tehát azoknak a kortársaknak és a későbbi ítélkezőknek, akik a két diktátor másolásával vádolták Gömböst. Különös tekintettel arra, hogy miniszterelnökként valóban tett kísérletet az olasz korporációs rendszer szinte változtatás nélküli magyarországi kiépítésére – sikertelenül.

Ám, ha a három politikus nézeteit és politikai gyakorlatát összevetjük, nemcsak hasonlóságokat, hanem markáns eltéréseket is tapasztalhatunk, amelyek épp úgy visszavezethetők a három ország belső viszonyainak eltéréseire, mint a képviselőik személyiségében meglévő különbségekre. De a másolás megítélésében az időtényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A kérdés alapos elemzése monografikus feldolgozást igényelne. Most azonban csak példaként jelezhetjük a problémakör néhány alapelemét – azt is vázlatosan.

***

Mindhárom politikus *ideológiai nézeteinek* kulcsfontosságú eleme volt, hogy az egyéneket egy felülről szervezett homogén közösségbe kívánták szervezni, elvárva tőlük, hogy az adott kollektívum — vezetőik által egyoldalúan meghatározott — érdekeinek rendeljék alá egyéni törekvéseiket. Ám az ideálisnak tartott közösség mindhárom esetben más volt. *Mussolininál* az *állam*, *Hitler* esetében a *faj*, *Gömbös* elképzelései szerint pedig 1920-ig a *nemzet*, 1920–1928 között a *faj*, majd haláláig ismét

a *nemzet*. A magyar politikus esetében azonban meg kell említenünk két fontos momentumot. (1) Ő a két szót nem elkülönült fogalomként, hanem szinonimaként, ugyanazon fogalom megnevezésére használta. (2) Fajvédő álláspontját — a látszat ellenére — miniszterelnökként sem adta fel. A fenti különbségekből adódtak társadalomszervezési elképzeléseik és gyakorlatuk különbségei.

„A *fasiszta koncepció* [...] *az államért van; az egyénért pedig csak annyiban, amennyiben az egybeesik az állammal...*" – deklarálta *Mussolini*,[4] – ezért: „*Az emberi életnek nem a formáit akarja megújítani, hanem a tartalmát, az* ***embert****, a jellemet, a hitet. És ebből a célból fegyelmet és tekintélyt követel...*"[5] Ebben az értelemben beszélt 1925-től „*új forradalmi olasz embertípus*", „*új civilizáció*" megteremtéséről.[6]

Hitler biológiai meghatározottságuk alapján különített el tiszta és erős *felsőbbrendű* (kultúrateremtő), illetve *alsórendű* (kultúrahordozó, szolga-) népeket. A felsőbbrendűséget, a kultúrateremtő és uralkodóképességet tehát *faji adottságként* kezelte, melyek kiművelésére így nincs is szükség. Ebben a gondolatrendszerben az egyedek kötelessége a *faji kollektívum szolgálata* saját fajának erősítésében, illetve a szolganépek leigázásában, az élettér megszerzésében. E célok megvalósítása érdekében minden eszköz igénybe vételét megengedhetőnek, mi több, kívánatosnak tartotta: egyrészt az eugenikát, másrészt a fizikai erőszakot – a tömeges megsemmisítésig. Az államot pedig csupán eszköznek tekintette a faji érdekek érvényre juttatásában.[7]

Gömbös e kérdéskörrel kapcsolatos nézeteit a *nemzeti öncélúság* formulával fogalmazta meg, amit már az 1920-as évek első felében is használt. Tartalma pedig — a máig olvasható közkeletű vélekedésekkel szemben — nem a nemzeti függetlenség volt, hanem az egyén és közösség Gömbös által ideálisnak vélt viszonyát fejezte ki. Szerinte az egyének és egyes társadalmi csoportok csak a *nemzet által boldogulhatnak*, ezért partikuláris érdekeiket fel kell adniuk, s alá kell rendelniük a közös nemzeti érdeknek. Az államnak pedig e közös érdek érvényesítése az elsőrendű feladata. Ebben az értelemben beszélt „*öncélú nemzeti állam*"-ról.[8] Ennek megvalósítása érdekében szorgalmazta akkori szellemi társaival együtt a magyarság faji megerősítését. Zsilinszky Endre 1919 végén hirdette „a *lelkek forradalmát", „a magyar faj lelki világának átgyúrását*",

---

[4] Benito MUSSOLINI: *A fascismus doktrinája*. Vallecchi, Firenze, 1935. 14. (7. pont).

[5] Uo. 19. (13. pont).

[6] ORMOS Mária: *Mussolini*. I–II. PolgART, Budapest, 2000. II. 319–330.

[7] Hitler nézeteiről lásd – többek között – ORMOS Mária: *Hitler*. T–Twins Kiadó, Budapest, 1993. 87–120.; Joachim FEST: *Hitler. Eine Biographie*. Neuausgabe. Ullstein Verlag, Berlin, 2003. 303–329.

[8] Gömbös politikai nézeteinek alakulásáról részletesebben lásd VONYÓ József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. IN: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Osiris, Budapest, 2009. 243–274.

s ennek eredményeként *„az új magyar embert”*.[9] Gömbös néhány héttel később elhangzott szavai szerint a legfőbb cél: *„… egy új nemzedék teremtése”*.[10]

A három politikus okfejtéseit összevetve erős hasonlóságot fedezhetünk fel. Mindenekelőtt azt, hogy mindhármuk számára központi kérdés az egyén alárendelése az általuk vezetett közösség ugyancsak általuk definiált érdekeinek. Gömbösék jelszavai — *„új magyar ember”*, *„új nemzedék”* — ugyanazt a gondolatot fejezik ki, mint Mussolini *„új forradalmi olasz embertípus”*-a és *„új civilizáció”*-ja. Ám a magyar fajvédő vezér jó öt évvel korábban fogalmazta e formulákat, mint a Duce.

Gömbös programjában épp úgy hangsúlyos szerepet kapott a *zsidóság korlátozása*, mint a Führerében. De Gömbös az előtt (1918 szeptemberétől) kezdte deklarálni ezzel kapcsolatos véleményét, hogy — a minden bizonnyal már bécsi éveiben, a *„nagy háború”* előtt — antiszemitává lett Hitlert és nézeteit megismerte. Érvelésükben pedig alapvető eltérések mutatkoztak. *Hitler* lényegében *aszemitizmust* hirdetett *fajbiológiai érvek alapján*. *Gömbös* ezzel szemben az ún. *szelektív antiszemitizmus* híve volt. Jóllehet, hivatkozott a fajelmélet magyarországi képviselőire, a zsidókérdést nem faji, hanem *társadalompolitikai* szempontból közelítette meg. A sajátos magyar viszonyok miatt elfogadta az országban régebben letelepedett, a magyar gazdaságba és társadalomba szervesen beilleszkedett zsidók jelenlétét. Két korlátozással: egyrészt a tulajdonukban és használatukban lévő összes föld elvételét követelte, másrészt minden területen (gazdaság, oktatás, kultúra) korlátozta volna őket a numerus clausus jegyében. Aktív és passzív választójogot is csak nekik adott volna. Az úgynevezett *„galíciánereket”* azonban ki akarta utasítani az országból. Mindezt kizárólag jogi eszközökkel kívánta megvalósítani. Ellentétben a Führerrel, nem hirdetett erőszakot, s fel sem merült benne a zsidók megsemmisítésének gondolata. Kormányfőként tett, sokat idézett, zsidóbarátnak tűnő megnyilatkozása[11] ellenére, valójában nem adta fel, csak nem hangoztatta antiszemitizmusát. Kormányprogramjának gazdaságra vonatkozó pontjai lényegében a zsidó nagytőkés érdekeltségek korlátozása árán ígértek előnyöket a keresztény kis- és középvállalkozásoknak, illetve a mezőgazdáknak. Miniszterelnökként pedig titkos utasításokat adott a háború előtti és alatti években bevándorolt keletmagyarországi zsidók összeírására és az országból való kiutasítására, továbbá ismét felvetette a zsidók választójogának korlátozását.[12] Az eltéré-

---

[9] ZSILINSZKY Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Táltos Kiadás, Budapest, 1920. 79, 87, 117.

[10] GÖMBÖS Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. és utószó: VONYÓ József. Osiris, Budapest, 2004. 57.

[11] Lásd Kormányelnöki bemutatkozó beszéd a képviselőházban. IN: GÖMBÖS (2004): 414.

[12] A részleteket lásd VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a zsidókérdés*. IN: VONYÓ

sek okait egyrészt abban kereshetjük, hogy a zsidók aránya jóval kisebb volt a német társadalomban, miként a gazdaságban elfoglalt pozíciók is, mint Magyarországon. Így tulajdonuk elvétele, illetve megsemmisítésük közel sem okozott olyan válsághelyzetet Németországban, mint amilyennel a magyar gazdaságot sújtotta volna hasonló intézkedéssorozat. Nem kisebb jelentősége volt annak, hogy Gömbös maga is belátta: a sajátos magyar történelmi–társadalmi fejlődés következményeként nem lehet *magyar faj*ról — az ő szavaival „*teljesen egységes turáni fajú magyar*"-ról — beszélni. Ezért inkább *magyarországi faj*t, esetenként *keresztény faj*t emlegetett, akik körébe besorolta mindazokat a népelemeket, melyek az évszázadok során beolvadtak a magyarságba, vagy identitásukat megőrző nemzeti kisebbségként éltek az országban – *kivéve a zsidókat*. A módszerek megválasztását a két politikus eltérő személyisége is döntően befolyásolta.[13]

***

A *hatalmi rendszer* és a *hatalomgyakorlás módszereinek* összevetése tekintetében van jelentősége annak a körülménynek, hogy Gömbös még csak megkezdhette egy új szisztéma kiépítését, amikorra Mussolini azt már megvalósította, Hitler számára pedig adottak voltak a feltételek tervei radikális gyorsaságú realizálásához. Így e kérdés áttekintése során nem azonos minőségű jelenségeket kell összevetnünk: Mussolini és Hitler által *kialakított szervezeti kereteket*, *megvalósult gyakorlatot* – Gömbös csak kis részben realizált *terveivel*.

Gömbös politikája kapcsán számos kortárs nem általában emlegette a másolást, hanem kifejezetten azzal vádolták, hogy Mussolini és Hitler rendszeréhez hasonló *diktatúrát* kíván kiépíteni. Maga a *„vádolt"* élesen tiltakozott az e tekintetben őt ért gyanúsítások ellen. „*Nem akarok diktátor lenni, és nem is leszek az*"[14] – hangoztatta már 1932. október 4-én, első miniszterelnöki rádiószózatában. Szavait igazolni látszott kormányzásának négy éve, mivel ekkor nem változott meg az ország alkotmányos rendje, s nem foganatosított erőszakos intézkedéseket politikai ellenfeleivel szemben, — elődeihez képest — nem korlátozta törvényekkel, rendeletekkel és rendőri erőszakkal a társadalom különböző csoportjait, azok szervezkedését. A tiltakozás azonban — önmagában — aligha lehet bizonyító erejű. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a 20. század legkíméletlenebb jobboldali diktátora, Hitler szinte szó szerint azonos kijelentést tett: „*Én nem vagyok, és nem is leszek diktátor*."[15] Szavai 1933

József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 31–55.

[13] A részleteket lásd VONYÓ József: *Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert?* IN: VONYÓ (2012): 165–169.

[14] GÖMBÖS (2004): 385.

[15] Idézi FEST (2003): 595. Az eredeti német mondat: *„Ich bin kein Diktator und werde nie ein Diktator sein."*

nyarán hangzottak el, akkor, amikor már túl volt — többek között — a baloldali politikai pártok és szervezetek erőszakos felszámolásán, a zsidókat korlátozó első intézkedéseken. A Gömbös által gyakorolt politika részletei azonban nem igazolják *„védekezését”*. Bizonyításként csupán a legfontosabb példákat emelhetjük ki e tekintetben is.

Mind Mussolini és Hitler hatalmi rendszerében, mind Gömbös politikai céljainak megvalósítási kísérletében kulcsszerepet szántak a hatalmat gyakorló *pár*tnak.

A *Partito Nazionale Fascista – Nemzeti Fascista Párt* (PNF) és a *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Nemzetiszocialista Német Munkáspárt* (NSDAP) már a hatalom megszerzésekor rendelkezésére állt Mussolininak, illetve Hitlernek. A két politikai alakulat — miként a diktatúrák modern pártjai általában — egyaránt (1) területi alapon szervezett, (2) vertikálisan tagolt, (3) hierarchikus felépítésű, (4) katonai fegyelemre épülő, (5) vezérelv alapján irányított, (6) szervezett tömegpárt volt. Alapvető funkciójuk pedig egyrészt a társadalom totális megszervezése, mozgósítása a fasiszta/nemzetiszocialista célok megvalósítása érdekében; amit az is szolgált, hogy a központosított társadalmi szervezeteket a párt részeivé tették. Másrészt az államhatalom teljes kisajátítása és uralása, a párt és az állam egységének megteremtése (Gleichschaltung). Szervezeti struktúrájuk, működési elveik — az alsóbb szintű vezetők vezér által történő kinevezése, tőlük való teljes függése, hatáskörük korlátozása a felsőbb parancsok végrehajtására stb. — következtében e pártok hatékony eszközök lehettek a Duce és a Führer kezében. Különösen az által, hogy korlátlan jogosultsággal rendelkeztek a szervezet életének irányítása tekintetében.[16]

Gömbös számára miniszterelnökként a hasonló lehetőségeket biztosító párt kiépítése volt az első teendő. Ezt tette szükségessé az a körülmény, hogy ő nem saját pártjának vezéreként, választások révén került hatalomra, hanem politikai alkuk juttatták a bársonyszékbe. A párt pedig, amelyre a törvényhozásban támaszkodhatott az ő politikai terveinek megvalósítását korlátozó, a konzervatív–liberális Bethlen Istvánt követő alakulat volt. Az 1932 őszén megindult előkészítő munka eredményeként 1933 nyarán kezdték kiépíteni az átkeresztelt kormánypárt, a *Nemzeti Egység Pártja* (NEP) szervezeti hálózatát, mely — szervezőinek szándéka szerint — struktúráját, működési mechanizmusát tekintve megfelelt a fenti hat kritériumnak. A területi alapon szervezett községi, választókerületi és megyei szervezetek elnökeit személy szerint a Vezér, Gömbös Gyula nevezte ki, s a kinevezettek írásban tettek neki hűségesküt. Miként belépési nyilatkozatának aláírásával a párt 1935 márciusában már mintegy kétmillió tagja is. Valamennyien arra kötelezték magukat, hogy fe-

[16] A szervezeti struktúra és működés részleteinek rövid összefoglalását és a kérdéskör legfontosabb irodalmát, forrásait lásd VONYÓ (2012): 170–174.

gyelmezetten teljesítik a Vezér utasításait. A választókerületi és a megyei választmányok tagjai az alsóbb szervek ilyen feltételekkel kinevezett, a Vezérnek elkötelezett elnökei és titkárai voltak.[17] Így a választás elve, a társadalmi kezdeményezés, illetve a vezető szervek demokratikus kontrollja épp úgy nem érvényesült a NEP-ben, mint az olasz és német pártban.

Gömbösék — az PNF és az NSDAP vezetésétől eltérően — arra törekedtek, hogy az ország valamennyi, választójoggal rendelkező állampolgárát beszervezzék a kormánypártba. Az eltéréseknek két oka volt. Az egyik az ideológiai kiindulópontokkal függött össze. Az NSDAP-nek — a hitleri fajelmélet szellemében — csak „*vér szerint német származású*"-ak lehettek tagjai.[18] A Nemzeti Fasiszta Párthoz viszont csak azok tartozhattak „*...akik politikailag, erkölcsileg, polgárilag kiállták a próbát és teljesen megbízhatóknak bizonyultak arra, hogy a kiküldött nagy célokat* [sic!] *közreműködésükkel meg is lehessen valósítani.*"[19] Mussolini szerint az PNF ezáltal „*Olaszország legkiválóbb erőit a saját kebelébe gyűjtötte össze*", így „*a párt adja a rendszernek az uralkodó osztályát*".[20]

Gömböst a *nemzeti egység* megvalósításának eszméje vezérelte, amit a párt neve is szimbolizált. Ez új, legalábbis fontos *új jegyekkel gazdagított nemzeti identitás* kialakítását is célozta. Hangsúlyos eleme volt, hogy a *„Nemzet"* felemelkedésének legfontosabb feltételeként, létezésének domináns jellemzőjeként definiálták az „*Egység*" kialakítását – tekintet nélkül a társadalom sokféle tagoltságára. Ennek az egységnek megvalósítója, megtestesítője, szervezeti kerete pedig — Gömbös és híveinek retorikája szerint — a Nemzeti Egység Pártja volt, mely az egyének feltétlen azonosulása révén válhatott (volna) azzá. E logika jegyében: annak, aki a nemzet tagjának vallotta magát, be kellett lépnie a pártba, vállalva a fenti kötöttségeket. Ezáltal *a „Nemzet" azonos lett volna a Nemzeti Egység Pártjával*. Az érvelés azonban fordított logikával is megfogalmazódott: az lehet csak tagja a *„Nemzet"*-nek, aki tagja a NEP-nek. Mindez egy sajátos *„MI"*-tudat, s egyben ellenségkép (*„ŐK"*) definiálását jelentette. Ha ugyanis *csak* az lehet tagja a *„Nemzet"*-nek, aki tagja a NEP-nek, azok, akik nem tagjai NEP-nek, a *„Nemzet"*-hez sem tartozhatnak. Ezért senkit sem tekintettek ab ovo politikai ellenfélnek, ellenségnek vallása, nemzetisége, *„faji hovatartozása"*, szociális helyzete vagy akár korábbi/akkori pártállása miatt. Gömbös számos esetben kinyilatkoztatta, hogy a zsidókat és a munkásokat épp úgy *„testvérnek"* — azaz a nemzethez tartozónak — tekinti, mint bármely más társadalmi réteg

---

[17] A részleteket lásd *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*. Összeáll., szerk., bev.: VONYÓ József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 1998. 56–101.

[18] *Organisationsbuch der NSDAP*. 4. Auflage. Zentralverlag der NSDAP. München, 1937. 5.

[19] *A Nemzeti Fascista Párt*. Vallecchi, Firenze, é. n. 56.

[20] MOL K468–B/2–1929–70/b. A fascista párt. 2.

vagy vallásfelekezet tagjait. Feltétele csupán annyi volt, hogy „*nemzeti alapra helyezkedjenek*", azaz kövessék a Nemzeti Egység Pártja, illetve vezérének céljait, politikáját.[21] Ellenfélnek minősítettek viszont mindenkit, aki nem azonosult a NEP — vezére által megfogalmazott — célkitűzéseivel (tekintet nélkül nemzetiségére, felekezetére, szociális helyzetére, addigi NEP-tagságára). Azzal, hogy a NEP magát azonosította a nemzettel, s mindenki mást kizárt belőle, utóbbiakat nem a nemzeten belüli politikai ellenfélként, hanem a *nemzeten kívül lévő ellenségként* kezelte. Nem mondtak le persze véglegesen az önmagukat kirekesztők későbbi megnyerésének, a nemzetbe történő beemelésének lehetőségéről.

Másrészt az összes választó NEP-tagsága révén érhették volna el a többi politikai párt felszámolását, az egypártrendszer kialakítását. Ennek erőszakos, illetve jogi–adminisztratív eszközökkel történő megvalósítására Gömbösnek — megint csak eltérően Mussolinitól és Hitlertől — nem volt lehetősége. Tegyük hozzá: semmi jele annak, hogy egyáltalán szándékában állt volna.

A *párt társadalomszervező funkcióját* vizsgálva azt láthatjuk, hogy hatalomra jutását követően Hitler néhány hónap, Mussolini néhány év alatt felszámolta a társadalom önszerveződésének minden legális lehetőségét, s az ezt érvényesítő egyesületeket. A lakosság egészének tevékenységét a pártjuk szerves részét képező tagszervezetek (az NSDAP esetében tagozatok és csatolt szervezetek) keretei közé szorították, s a *Kraft durch Freude* (Erő az örömből), illetve a *Dopolavoro* (Munka után) nevű mozgalmak révén a szabadidő párt által történő teljes megszervezésére is törekedtek.[22]

Gömbös csak a pártszervezetek teljes kiépítését, illetve azt követően tehetett kísérletet erre, hogy az 1935. tavaszi választások eredményeként saját híveit juttathatta többségre a kormánypárt országgyűlési frakciójában. 1935 nyarán–őszén a Nemzeti Egység Pártja szervezeteinek feladatát immár a társadalom egész életének totális megszervezésében jelölték meg. Az Országos Központi Iroda ennek érdekében kezdte meg a párt *társadalmi tevékenységi csoportjainak* kiépítését. Az országos, megyei, járási és helyi szinten egyaránt megszervezendő *női*, *ifjúsági*, *gazdasági*, *népművelési* és *propaganda* csoportokat arra kötelezték, hogy a települések életének minden fontos részletére kiterjedő tevékenységet folytassanak. Feladatuk volt a munkaalkalmak teremtése, az egyes foglalkozásokra történő felkészítés, a közös termelés és az előállított termékek értékesítésének megszervezése, a legkülönbözőbb népjóléti, közegészségügyi és gyermeknevelési feladatok ellátása, a testnevelés és a sportélet szervezése, a helyi hagyományok őrzése, az ismeretterjesztés és a kulturális élet minden területének összefogása, irányítása. A szervezőmunka

[21] Lásd pl. GÖMBÖS (2004): 388, 408, 414.
[22] Lásd VONYÓ (2012): 170–173.

nélkülözhetetlen elemének tekintették a Nemzeti Egység Pártja — fenti célokat szolgáló — intézményeinek, együtteseinek (Nemzeti Egység műhelye, népkonyhája, szülőotthona, napközije, testedző csapata, műkedvelő gárdája, énekkara, zenekara, szavalókórusa, kölcsönkönyvtára, népi gyűjteménye stb. – összesen 14 intézménytípus) kiépítését.[23]

A kormány nem számolta fel az egyházak, a politikai pártok mellett, vagy azoktól függetlenül szerveződő egyesületeket. A NEP munkacsoportjainak azonban el kellett érniük, hogy az adott területen hasonló feladatokat ellátó civil szervezetek, magánszemélyek vagy csatlakozzanak a Nemzeti Egység Pártjához, vagy működjenek együtt vele, a párt aktivistáira hagyva az irányítást. A végső cél az volt, hogy „*...a jövőben ezek a különálló akciók teljesen szűnjenek meg és mindenféle* [...] *akciót a Nemzeti Egység kezdeményezzen, illetőleg hajtson végre...*”.[24]

Mindez azt jelzi, hogy más szervezeti megoldásokkal ugyan, Gömbös és pártjának vezetése ugyanúgy a társadalom élete valamennyi területének a párt által történő megszervezésére törekedett — tegyük hozzá: sikertelenül —, mint Mussolini és Hitler. Egy elem, a korporációs rendszer tekintetben azonban az olasz minta szolgai másolásának — szintén kudarccal végződött — másolásáról beszélhetünk.[25]

Hasonlóságok és eltérések jellemezték a *párt és állam viszonyának* alakulását is.

Olaszországban és *Németországban* — a rivális pártok erőszakos eszközökkel történő felszámolása, és ezek árnyékában rendezett új választások révén — egypártrendszer alakult ki, ahol a párt és az állam lényegében egybeolvadt, vagy feladatellátása összemosódott, de eltérő módon. Azé a párté, melyben a belső ellenzék megsemmisítése vagy kikapcsolása nyomán vitathatatlanul érvényesült az első számú vezető akarata.

Hitler — hatalmi pozíciói kiteljesítését követően — 1933. július 14-én törvényben deklaráltatta az egypártrendszert, majd az év végén az állam és a párt egységét.[26] Ennek nyomán kiteljesedett a már korábban megkezdett Gleichschaltung, mely kiterjedt az államszervezet egészére, a közigazgatást is beleértve. A pártegyeduralom kialakítására biztosított a Führer számára kényelmes lehetőséget az ő kezdeményezésére már 1933. március 23-án elfogadott felhatalmazási törvény, mely révén az ál-

---

[23] A nagyszabású akció dokumentumait lásd *Gömbös pártja...* i. m. 282–336. (41–49. sz. dokumentumok).

[24] Uo. 298.

[25] SIPOS Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997. 185–187.

[26] Az 1933. december 1-jén alkotott törvény 1. §. (1) bekezdése leszögezte: „A nemzetiszocialista forradalom győzelmét követően a *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt* a német nemzeteszme hordozója, és *szétszakíthatatlan egységet képez az állammal*.” Lásd *Organisationsbuch...* i. m. 489. (Kiemelés tőlem – V. J.)

lam intézményrendszeréből kiiktatták a parlamentet. Az NSDAP által uralt kormány kapott kizárólagos, ellenőrizetlen jogosítványt az ország életének szabályozására, és — az alkotmányt is beleértve — a korábbi törvények módosítására. Ezzel a parlamentarizmus de facto megszűnt a Harmadik Birodalomban.[27]

Mussolini ideológiai megfontolásaiból fakadóan, melyek szerint az állam a fontos, a párt funkciója csak annak kiszolgálása, a rendszer működésének első felében az államigazgatás helyi vezetői (a megyék élén „*a kormány fejét képviselő*" prefektus, a településekén pedig a podeszta) álltak, a párt helyi vezetői nekik voltak alárendelve.[28] A hatalmi viszonyok 1926 — a többi párt felszámolása — után Itáliában is a németországihoz hasonlóan alakultak: a párt uralta az állam minden szegmensét. A Duce 1929-es nyilatkozata szerint a „*Párt az utóbbi években* [...] *behatolt a nemzeti élet legkisebb dúcaiba is. Nincsen az életnek olyan része, melyre nem terjedne ki a Párt gondoskodása.*"[29] Egy magyar megfigyelő pedig úgy látta: „*A párttitkár tehát a legnagyobb, sőt, bátran mondhatnók, az egyetlen valóságos hatalom a vidéken.*"[30] A parlament de facto felszámolását követően pedig, az 1928. december 9-én hozott törvény értelmében a Nemzeti Fascista Párt legfelső szerve, a Fascista Nagytanács vette át a törvényhozás funkcióját.[31] Ez által a Mussolini vezette végrehajtó hatalom (kormány) ellenőrzését olyan törvényhozó szerv látta el, melynek elnöke szintén a Duce volt, ráadásul az ugyancsak az ő parancsai által vezérelt, katonásan szervezett, hierarchikus felépítésű párt legfelső testületeként. Tekintettel a Duce — alább tárgyalandó — különleges helyzetére és jogosítványaira, ez lényegében azt jelentette, hogy Mussolinit, a kormány fejét, Mussolini, a parlament helyébe lépő párt vezére ellenőrizhette. Néhány év elteltével azonban a Fasiszta Nagytanács szerepe is elhalványult, s az állam központi végrehajtó szerve, a kormány akarata érvényesült – tulajdonképpen korlátlanul. A pártnak maradt az eredetileg rá osztott szerep: az állam szolgálata.[32] A fasiszta államszervezési kísérlet jellemző eleme a *korporatív elv* érvényesítése. Előbb csak a gazdasági élet szervezésében, a munkáltatói és munkavállalói érdekek egyeztetésében szántak neki szerepet. Az 1933 novemberében elfogadott korporációs törvény végeredménye viszont a korporatív állam szervezetének kialakítása lett.[33]

---

[27] ORMOS Mária: *Németország története a 20. században*. Rubicon-Könyvek, Budapest, 2008. 167–168.; ORMOS (1993): 206–210.

[28] *A Nemzeti Fascista Párt*... i. m. 48–49.

[29] Uo. 54.

[30] MOL K468–B/2–1929–70/b. A fascista párt. 4.

[31] *A Nemzeti Fascista Párt*... i. m. 50.

[32] ORMOS (2000): 273–274.

[33] A részleteket lásd Benito MUSSOLINI: *A korporációs államról*. Vallecchi, Firenze, 1940.

Gömbösnek minderre nem volt lehetősége. Kezdeményezései az országgyűlés — részben az olaszországihoz hasonló — korporációs jellegű átalakítására, illetve vele szemben a végrehajtó hatalom súlyának növelésére 1933 februárjában már a kormányon belül zátonyra futottak.[34] Az olasz korporációs rendszer átvételére épülő érdekképviseleti rendszer törvénybe iktatása a kormánypárton belüli előkészületek során elbukott, miként az 1935. évi választási sikert követő, módosított változat is.[35] Gömbös kormányzása idején így semmiféle változás nem következett be a magyar állam intézményrendszerében. A Bethlen által kiépített, korlátozott parlamentáris rendszer lényegében érintetlen maradt. *Gömbös* tehát *nem teremtett diktatúrát*.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is akart. Szándékait nem csak a sorolt sikertelen kísérletek jelzik. Legközvetlenebb munkatársai nyíltan fogalmazták meg a végső célt a NEP Országos Központi Irodájának szervezeti felépítését és munkarendjét szabályozó titkos dokumentumban: *„A Nemzeti Egység Országos Központi Irodája mindezen munkálatokat annak a célkitűzésnek a tudatában végzi, hogy egész állami életünknek mihamarabb elválaszthatatlanul egyet kell jelentenie a vezérnek az ország jövőjét biztosítani hivatott Nemzeti Mozgalmával* [a Nemzeti Egység Pártjával – V. J.]."[36] Ez a — hitleri mintára — Gleichschaltungot kilátásba helyező dokumentum mintegy fél évvel az állam és a párt egységét deklaráló német törvény születése *előtt* látott napvilágot.

A képet árnyalja az, hogy Gömbös nem terrorral megvalósított, hanem *„a lelkek feletti uralmon"*, vagyis a társadalom nagy részének egyetértésén és támogatásán alapuló diktatúrát vizionált. A lelkek feletti diktatúrát pedig a NEP propagandamunkája révén, az abban folyó, nemzeti alapú politikai, erkölcsi nevelőmunka segítségével remélte megvalósítani.[37] Aminek persze nélkülözhetetlen eleme volt az a — hűségnyilatkozatokkal megerősített — szervezeti kapocs, amely a párt tagjait és vezetőit a *„Vezér"*-hez fűzte. Számos megnyilatkozása jelezte azt is, hogy szükség — ellenállás — esetén erélyt fog tanúsítani, erőt fog alkalmazni.[38]

Mussolini és Hitler politikai ideológiájában és a miniszterelnök, illetve a kancellár által teremtett állam működtetésében egyaránt meghatározó jelentősége volt a *vezéreszmé*nek. *Hitler* a pártvezéri, kancellári és köztársasági elnöki funkció egyesítése révén lett *„(párt)vezér és kancellár"*-ból az egész német nép *„Führer"*-e. Az NSDAP alapszabályában rögzített elv szerint: *„A Führer akarata a legfőbb törvény a pártban."* Ő pe-

---

[34] Lásd GERGELY (2001): 242–246.

[35] SIPOS (1997): 185–187..

[36] *Gömbös pártja…* i. m. 118.

[37] Lásd a pártpropagandát szolgáló kiadványt: Vita- és szónoki tárgyak vázlattal és rendezési útmutatóval. IN: *Gömbös pártja…* i. m. 171–191, illetve a NEP propagandacsoportjainak feladatait: uo. 331–334.

[38] Lásd pl. GÖMBÖS (2004): 557, 589.

dig „*Csak saját lelkiismeretének és a német népnek tartozik felelősséggel.*”[39] E szabály a párt és állam egyesítése révén az államszervezet egészében is érvényesült. *Mussolini*nak a király, III. Viktor Emánuel hallgatólagos beleegyezése adott lehetőséget vezéri szerepének érvényesítésére. Az átszervezett törvényhozásban alkotott törvényekben, illetve kormányrendeletekben biztosított funkciók és jogosítványok révén Mussolini lett „*…az egész nemzeti köztevékenység központja; ő egy személyben alapja és csúcspontja egy piramis alakban kiépített politikai szervezetnek, mely tőle veszi eredetét, és benne kristályosodik ki*”. A Duce nem csak a kormány, hanem „*a rendszer valamennyi központi, politikai, katonai, gazdasági intézményének feje;* […] *a Milizia parancsnoka, s a Fascista Nagytanács feje.*” Mindezek alapján nyilváníthatták ki: „*Anélkül, hogy a monarchia értékét csökkenteni kívánná* […] *a Duce az egész állami életnek alapvető, tényleges, mozgató és fegyelmező intézménye.*”[40]

Gömbös számára — a párt és az állam egyesítésének hiánya, illetve Horthy Miklós kormányzó szerepe és tekintélye miatt[41] — nem adatott hasonló pozíció. Ennek ellenére az alábbi szavakkal fordult *az ország egész lakosságához* a rádióban 1932. október 4-én: „*Vezérként állok előttetek!*”[42] Az üzenet egyértelmű: *az egész nemzet vezéreként* kívánt bemutatkozni. Nem lehetett szó a kormánypárt vezéréről, hisz ezt a tisztet Bethlen több mint három héttel később, csak a hónap utolsó napjaiban adta át neki. Szándékát néhány nap múlva az Egységes Párt értekezletén is megerősítette: „*…mint a felelős kormány miniszterelnöke,* ***felelős vezére akarok lenni a nemzetnek is***.”[43] A párt dokumentumai (1933 júniusától kezdve) ugyanezt szuggerálták a NEP szervezetinek vezetőibe és tagságába. Vezető munkatársai propagandisztikus megfogalmazásaiban minden, ami 1932. október 1-je után történt, a „*Vezér*” érdeme volt. Az érvelés pedig igencsak hasonlatos Hitler és Mussolini vezéri mivoltának igazolásához: Gömbös hirdetett a nemzet érdekeit valóban kifejező programot, ő bontotta ki a Nemzeti Egység zászlaját. Neki köszönhető az ország külpolitikai, „*gazdasági helyzetének javulása, belső rendjének megszilárdulása*”. Neki lehettek hálásak a nemzet különböző státusú tagjai szociális helyzetük javításáért. S mindebben rajta kívül senkinek — sem a parlamentnek, sem a kormányzónak, sem a tulajdonosoknak, sem a termelőknek — nem volt szerepe. Legfeljebb a kormányt vagy a NEP-et illették dicsérő szavakkal – a „*Vezérrel*” együtt.[44]

A személye körüli kultusz építését szolgálta, hogy olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek „*fényében*” már szinte isteni lényként jelent meg

---

[39] *Organisationsbuch…* i. m. 146.
[40] *A Nemzeti Fascista Párt…* i. m. 69–72.
[41] A kérdés vázlatos áttekintését lásd VONYÓ (2012): 88–189.
[42] GÖMBÖS (2004): 385.
[43] Uo. 387.
[44] Lásd pl.: *Gömbös pártja…* i. m. 12, 27, 30, 31, 33. b) és 36. sz. dokumentumok.

a kortársak előtt, aki ösztönösen felismeri mi jó a nemzetnek, s annak tagjai a vezér feltétlen követése révén biztosíthatják boldog jövőjüket. Így tehát a magyarság hálát adhat *„a Mindenhatónak, hogy az ország sorsdöntő órájában adott a nemzetnek egy államférfiút, Vezérünket, Gömbös Gyulát, aki magyar lelkének nagyszerű erejével felismerte a történelem parancsszavát és rávezette a nemzetet az egyedül helyes útra…”*[45]

Maga Gömbös beszédeiben is kinyilvánította, hogy igényt tart a kizárólagos vezéri szerepre. *„Bízzák reám magukat; meggyőződhettek arról, hogy amit akarok, becsülettel akarom. Terveim a nemzet egyetemét szolgálják*” – szólt a veszprémi szervezet zászlóbontó gyűlésének résztvevőihez.[46] Indoklásként arra hivatkozott, hogy a *„…rendkívül nehéz és komplikált nemzetközi helyzetben, óriási világerők ütközése közepette, a súlyos belső problémák egész sorával megterhelt, kicsiny Magyarország csak akkor fogja megállni helyét, ha lélekben, célokban és törekvésekben összefogva, egyöntetű falanxként áll azok mögött, akik az alkotmányos tényezők bizalmából állnak az ország élén.*”[47] E szavak kimondásakor önmagára utalt. A cél az volt, hagy a társadalom minden szférájában a *„Vezér”* akarata érvényesüljön. Ám e törekvése sem tulajdonítható a kortárs diktátorok követésének. Sokkal inkább gyerekkori hatásokra is kialakult személyiségének, melynek egyik meghatározó elem volt, hogy zsenge korától vezető szerepre törekedett minden közösségben, amit már politikai pályája kezdetén is érvényesíteni igyekezett valamennyi szervezetben, amelyekben szerepet vállalt. Másrész katonai képzettségének. Az egykori vezérkari tiszt a legbonyolultabb társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, és katonás egyszerűséggel, parancsokkal szerette volna megoldani. A társadalmat pedig parancsokkal irányítható hadseregnek szerette látni.[48]

Az adott szituációban, az ismertetett törekvések és folyamatok tükrében nyilvánvaló, hogy nem puszta *vezérkedés*ről[49] volt szó, hanem arról, hogy Gömbös az általa (és legközvetlenebb munkatársai, legodaadóbb hívei által) kiépített párt *vezér*eként az egész társadalom életét kívánta megszervezni, politikai nézeteit, gondolkodásmódját meghatározni, s mindezek révén neki feltétlenül engedelmeskedő parlamentet kialakítani.

Ezekben az államról és a *„Vezér”*-ről alkotott nézetekben *a parlament* szerepe teljesen formálissá válik. Hatásköre minimálisra szűkül – a *végrehajtó hatalom* jogkörének egyidejű, rohamos kiterjesztésével. Ezt a parlamentet is egyetlen — a többi pártot felszámoló vagy teljesen háttérbe szorító — *kormánypárt* uralná, amely révén az államhatalom a társadalom egésze

---

[45] Uo. 151.
[46] GÖMBÖS (2004): 496.
[47] Uo. 621–622.
[48] VONYÓ József: *Utószó*. IN: Gömbös (2004): 703–710.
[49] Lásd: GERGELY (2001): 220.; Uő: *Gömbös Gyula. (Vázlat egy politikai életrajzhoz)* Elektra Kiadóház, Budapest, 1999. 143.

fölé tud kerekedni, tetszése szerint szabályozva annak működését. A párt meghatározó vonása pedig az, hogy benne a *„Vezér”* (pártvezér és miniszterelnök egy személyben) akarata korlátlanul érvényesül. Egy ilyen feltételek között működő parlamentnek a végrehajtó hatalmat ellenőrző — esetleg fennmaradó — szerepe lényegében nem jelenthetett volna többet, mint a „*Vezér*” (a parlamentet uraló párt vezérének) *kontrollját önmaga* (a miniszterelnök) *felett*. Ugyanúgy, ahogy azt Mussolini lényegében megvalósította.

Gömbös (és híveinek) államról alkotott felfogása, a NEP–szervezés gyakorlata tehát nem más, mint egy *diktatórikus vezéri állam* programja és kezdeti realizálása. Olyan államé, melynek sem kiépítése érdekében, sem működése idején — Gömbös tervei szerint — nem alkalmaznak fizikai terrort. A hatalom más eszközeit — közigazgatás, adóvégrehajtás stb. — és a modernizáció adta lehetőségeket (sajtó, tömegközlekedés, hírközlés stb.) azonban felhasználták annak érdekében, hogy a szigorú szervezeti elvek alapján működő Nemzeti Egység Pártjába tereljék a lakosság mind nagyobb részét, hogy abban ez által megvalósuljon a magyar nemzet lelki majd politikai egysége, az „*Isten adta Vezér*”, Gömbös politikai koncepciójának megfelelő tartalommal. Ez, a Gömbös terveiben testet öltő szisztéma minden lényeges elemében megfelel egyrészt a modern tömegdiktatúrák kritériumainak, másrészt nem más, mint az 1920-as évek elején általa megfogalmazott elgondolás, a „*lelkek feletti uralmon alapuló*” diktatúra részletes kifejtése és megvalósítási kísérlete.[50] Ugyanakkor meghatározó elemeiben hasonlít az olasz fasiszta rendszerhez, illetve annak kiépítéséhez. Ahhoz az államhoz, melyet többször emlegettek a Nemzeti Egység Pártja vezetői követendő mintaként,[51] s melynek vezérét, Mussolinit Gömbös nyilvánosan is példaképének deklarálta.

Ezek a lényegi hasonlóságok keltették sokakban azt a képzetet, hogy Gömbös a kortárs diktátorok nézeteit vette át és politikai módszereit másolta. E vélemények kialakulásában az is szerepet játszott, hogy amikor Gömbös a hatalom birtokában elkezdhette – akkor is csak fokozatosan, és kezdetben nem is nyíltan – ideáinak átültetését a gyakorlatba, Mussolini már kiépítette fasiszta államát, Hitler pedig rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyek segítségével ezt gyorsan megtehette. A

---

[50] Gömbös kinevezett miniszterelnökként 1932 októberében elmondott beszédeiben szinte szó szerint ismételte azokat a húszas években tett kijelentéseit, melyekben elhatárolta magát a mesterkélt hatalomtól, mely *„szuronyokra van felépítve”,* s változatlanul olyan hatalmat szorgalmazott, mely a *„lelkeken nyugszik”*. GÖMBÖS (2004): 458. 1932 decemberében, Nagykőrösön *„új magyar típus”*-ról beszélt, melynek segítségével *„a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó lelki diktatúra*, [...] *amely belekényszeríti majd a kritizáló magyart a munkába s kiközösíti a nemzet testéből automatikusan azokat, akik — hogy úgy mondjam — nem akarnak a nemzettel egy gúnyában járni.*” Uo. 483.

[51] Lásd pl.: *Gömbös pártja*... i. m. 31. sz. dokumentum, továbbá *Függetlenség,* 1933. június 25, augusztus 2.

jelzett különbségek is azt jelzik azonban, hogy mindez – néhány elemtől, mindenekelőtt a korporációs kísérletektől eltekintve – nem jelentett *„másolást”*. Elsősorban azt kell ismételten kiemelnünk, hogy Gömbös ismertetett társadalom-felfogásának és politikai hitvallásának kulcselemei már 1919-re, azt megelőzően kialakultak, hogy Mussolini és Hitler jobboldali radikális politikusként jelent meg a közéletben. Gömbös csak 1920 után ismerte meg őket és politikai nézeteiket. A korabeli vádakat kívánta elhárítani, azt emlegetve: *„Ahogy Olaszországból nem lehet a narancsfát idehozni, mert az a magyar talajban nem élhet meg, úgy a német rendszert sem lehet átültetni a magyar életbe, mert az itt nem virágozhat ki.”*[52] Az általa képviselt és gyakorolt politikát a *magyar viszonyok* következtében kialakult kérdésekre adott *nemzeti válaszként* értékelte. S ennek – a látszatok ellenére – volt igazságtartalma.

A hasonlóságok oka ugyanis nem minták követése volt, hanem az, hogy hasonló belső gazdasági és társadalmi gondokkal küszködő országokban, illetve a *„nagy háborút”* követően egyaránt sérelmeket szenvedő nemzetekben hasonló megoldásokat kerestek és alkalmaztak politikusok. Másrészt az is, hogy részben hasonló szellemi forrásokból merítettek. Gömbös nézetei esetében a gyökerek épp úgy a 19. század végi magyarországi tőkés fejlődés ellentmondásaiban, a modernizációs kényszerek és az elmaradottság konfliktusaiban, a nemzeti fejlődés akadályoztatásában, a nemzeti fenyegetettség érzetében és valós nemzeti sérelmekben (stb.) keresendők, mint Olaszország vagy Németország esetében. Vagyis a hasonlóságok az okok tekintetében is léteztek, már akkor, amikor még szó sem lehetett *„nézetek átvételéről”*, *„másolásról”*. Törvényszerű, hogy a hasonló problémákat hasonló helyzetű országokban hasonló módon kívánják megoldani. Annál is inkább, mert az *„utánzott”* eszmék forrásai azok, a háborút megelőző évtizedekben Európában (így Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvterületein is) kialakult szellemi irányzatok, és többek között németül is megjelent munkák, melyekből főként Hitler, kisebb részben Mussolini is merített. Gömbös Bécsben éppúgy megismer(het)te a 19–20. század fordulóján ott publikált antiszemita tartalmú kiadványokat (többek között Houston Stewart *Chamberlain*, Karl *Lueger*, Adolf Joseph *Lanz* és mások műveit), és a birodalom tartományaiban szerveződő, *„nemzeti szocialista”* nevet viselő pártalakulatokat, mint a hasonló időszakban ott élő fiatal Hitler.[53] Ám Gömbös nemcsak rájuk hivatkozott, hanem a dualizmus kori magyarországi társadalomfejlődést, benne hangsúlyozottan a zsidóság térnyerését tárgyaló magyar szerzők munkáira is.[54]

---

[52] GÖMBÖS (2004): 525.

[53] Lásd ORMOS (1993): 25–37.; FEST (2003): 57–102.; Brigitte HAMANN: *Hitlers Wien. Lehrjahre enes Diktators.* Papier Verlag, München – Zürich, 1998.; Ian KERSHAW: *Hitler – 1889–1936 – Hybris.* Szukits Könyvkiadó, (Szeged), 2003. 51–88.

[54] MIKLÓSSY István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása.*

Számottevő különbség volt az is, hogy Gömbös – a hatalmi struktúra fontos elemeinek, illetve az antiszemitizmus meghatározó szerepének hasonló volta ellenére – Hitlert sohasem emlegette úgy példaképként, mint Mussolinit, és politikai taktika, illetve módszerek tekintetében is inkább az olasz diktátorhoz hasonlóan cselekedett. Ez két okkal magyarázható. Egyrészt azzal, hogy a magyarországi hatalmi viszonyok ugyanúgy csak átmeneti időszak után adhattak reményt Gömbös számára valódi tervei megvalósításához, miként a Ducenak Olaszországban. Másrészt a három diktátor személyiségének jellemzőivel. Abban, hogy Gömböst *Gömbölini*nek nevezte a kortársak egy része, nagyobb szerepe volt az alkati és mentális elemeknek, a megjelenésnek, a szónoklatok során felvett pózoknak, mint politikájuk tartalmi hasonlóságának. Ennél fontosabb volt azonban életfelfogásuk és életvitelük. Gömbös épp úgy életigenlő, nyitott személyiség volt, mint Mussolini – szemben a személyiségzavarral küszködő, rideg Hitlerrel. A Duce – zárkózottsága és magányossága ellenére – éppúgy nem vetette meg az élet örömeit, mint a magyar miniszterelnök. Gömböst a kortársak kellemes és szórakoztató társasági embernek tartották, aki kiválóan szót értett a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek tagjaival, az előkelőségekkel éppúgy, mint a földművelőkkel. Ismert volt családszeretete, az a tény, hogy lehetőségeihez mérten egyaránt gondoskodott özvegy édesanyjáról, nehéz helyzetbe került testvéreiről, illetve gyermekeiről. Utóbbaikról az első feleségétől történt válása után is. E pozitív emberi vonásait sok ellenfele, sőt ellensége is elismerte. Emberszeretetének is szerepe volt abban, hogy harcos antiszemitizmusa – Hitlerrel ellentétben – sohasem terjedt ki a zsidókkal szembeni fizikai erőszak alkalmazására.

Egy politikust azonban elsősorban nem egyénisége minősíti, – mondhatnók: arcélének meghatározó vonását nem az adja –, hanem politikai hitvallása, s főként az, hogy a hatalom birtokában az általa irányított ország társadalma számára hasznos, vagy káros politikát folytat.

Szociálpolitikai tanulmány. Budapest, 1913.; KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922.

A kötet szerzői

Bartha Eszter – PhD, habilitált egyetemi docens
ELTE BTK, Kelet–Európa Története Tanszék, Budapest

Búr Gábor – PhD, tanszékvezető, habilitált egyetemi docens
ELTE, BTK. Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest

Fried Ilona – CSc, egyetemi tanár
ELTE, BTK, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest

Garadnai Zoltán – PhD, főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

Gecse Géza – PhD, történész
ELTE, BTK, Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest

Gerő András – DSc, egyetemi tanár
ELTE, BTK, Gazdaság– és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest

Gulyás László – PhD, egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Halász Iván – PhD, egyetemi docens
Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Szlovák Tanszék, Komárom

Hevő Péter – történész
ELTE, BTK, Doktori és Tudományszervezési Iroda, Budapest

Horváth Jenő – CSc, egyetemi magántanár
Budapesti Corvinus Egyetem

Agnieszka Janiec-Nyitrai – PhD, egyetemi adjunktus
ELTE, BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, Cseh szak, Budapest

Kecskés D. Gusztáv –PhD, tudományos főmunkatárs
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet Budapest

Kurdi Krisztina – PhD, megbízott előadó
ELTE, BTK, Kelet–Európa Története Tanszék, Budapest

Ligeti Dávid – PhD, tudományos munkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

Lukács B. György – PhD, történész

M. Madarász Anita – PhD, tudományos kutató
Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, Budapest

Mátay Mónika – PhD, egyetemi adjunktus
ELTE, BTK, Gazdaság– és Társadalomtörténeti Tanszék, Budapest

Mészáros Andor – PhD, egyetemi adjunktus
ELTE, BTK, Művelődéstörténeti tanszék, Budapest

Orosz Magdolna – DSc, egyetemi tanár
Germanisztikai Intézet, Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke, Budapest

Sipos Balázs – PhD, habilitált egyetemi docens
ELTE, BTK, Új– és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

Szatmári Péter – CSc, rektor, főiskolai tanár
Zsigmond Király Egyetem, Budapest

Szávai Ferenc – DSc, egyetemi tanár, rektor, intézetigazgató
Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Módszertani Intézet

Székely Gábor – DSc, professor emeritus
ELTE, BTK, Új– és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest

Szerencsés Károly – CSc, habilitált egyetemi docens
ELTE, BTK, Új– és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

Varga Zsuzsanna – DSc, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE, BTK, Új– és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

Vizi László Tamás – PhD, tanszékvezető főiskolai tanár
Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár

Vonyó József – DSc, c. egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem, BTK Modernkori Történeti Tanszék